

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α', ΕΤΟΣ Ζ', ΤΕΥΧΟΣ ΙΓ',
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2015

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ Ζ΄, ΤΕΥΧΟΣ ΙΓ΄

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2015

ISSN: 1792-0507

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Διευθυντής Συντάξεως
Μητροπολίτης Ρόδου Κύριλλος

Μέλη:

1. Ἀρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Πίτσης
Ἱερά Μητρόπολις Κώου καί Νισύρου
2. Πρωτοπρεσβύτερος Ἀμφιλόχιος Σακαλλέρος
Ἱερά Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου καί Ἀστυπαλαίας
3. Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων
Ἱερά Μητρόπολις Καρπάθου καί Κάσου
4. Γεώργιος Πετρόπουλος
Ἱερά Μητρόπολις Σύμης
5. Ἀρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Γρύλλης
Πατριαρχική Ἐξαρχία Πάτμου

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ»

Ἱερά Μητρόπολις Ρόδου - Πλατεία Ἐλευθερίας - Τ.Κ. 85 100 Ρόδος

Τηλ. 22410-45555, Fax 22410-73480

e-mail: imrodou@gmail.com

Ἑκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Ἀρδηττοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα

Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033

www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

Πατριαρχικά Μηνύματα

Λόγος Κατηχητήριος επί τη ἐνάρξει τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς	9
Πατριαρχικὴ ἀπόδειξις ἐπὶ τῷ Ἀγίῳ Πάσχα	13

ΜΕΡΟΣ Β΄

Μελέτες

Ταφικά ἔθιμα καὶ πρακτικὲς τῶν περὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο λαῶν κατὰ τοὺς τέσσερις πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες <i>Ἰωάννης Ἡλ. Βολανάκης</i>	19
Ἡ διδασκαλία τοῦ Μ. Φωτίου καὶ ἡ ἱεραποστολικὴ του δράση μέσα ἀπὸ τίς ἐπιστολές του <i>Βασίλειος Νάτσιος</i>	59
Περιβαλλοντικὲς προσεγγίσεις σέ σχέση μέ τὴν ἀειφόρο ἀνάπτυξη στό «Εὐχολόγιο» τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας <i>Βασίλης Παπαβασιλείου - Θωμᾶς Ε. Σολδάτος</i>	129
Ὁ καθηγητὴς Μ.Γ. Βαρβούνης καὶ ἡ προσφορά του στὴν ἔρευνα τῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας <i>Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης</i>	461
Ἐκκλησιαστικὰ χρονικά	491

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΗΧΗΤΗΡΙΟΣ
ΕΠΙ Τῆς ΕΝΑΡΞΕΙς ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΣ
ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

† ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ

ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ - ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩι ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΧΑΡΙΣ ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΥ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ,
ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΔΕ ΕΥΧΗ, ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΡΗΣΙΣ

«Τὸ στάδιον τῶν ἀρετῶν ἡνέφκεται· οἱ βουλόμενοι ἀθλῆσαι εἰσέλ-
θετε» (στιχηρὸν ἰδιόμελον τοῦ Τριωδίου, Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς).

Ἀδελφοὶ καὶ Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐγκεντρίζει ἡμᾶς εἰς τὸ σῶμα Του καὶ μᾶς καλεῖ νὰ γίνωμεν ἅγιοι «ὅτι ἐγώ», λέγει, «ἅγιός εἰμι» (Α' Πέτρ. α', 16). Ἐπιθυμεῖ ὁ Πλάστης μας νὰ ἔχωμεν κοινωνίαν μαζί Του καὶ νὰ γευθῶμεν τῆς χάριτός Του, νὰ μετάσχωμεν δηλαδὴ τῆς ἀγιότητός Του. Ἡ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸν εἶναι ζωὴ μετανοίας καὶ ἀγιότητος, ἡ δὲ ἀπομάκρυνσις ἐξ Αὐτοῦ, ἡ ἁμαρτία, ταυτίζεται ἀπὸ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν «κακίαν τῆς καρδίας». Ἡ «ἁμαρτία οὐκ ἔστι τῆς φύσεως, ἀλλὰ τῆς κακῆς προαιρέσεως» (Θεοδωρήτου Κύρου, Διάλογος Α' - Immutabilis, P.G. 83, 40D) ἢ τοῦ κακοῦ πνεύματος καὶ «οὐδεὶς πίστιν ἐπαγγελλόμενος ἁμαρτάνει», κατὰ τὸν Θεοφόρον Ἰγνάτιον.

Ἡ ἀγιότης εἶναι ἰδιότης τοῦ Κυρίου, ὁ Ὅποῖος εἶναι ὁ «προσφέ-
ρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος». Ὁ
κατὰ χάριν ἱεουργὸς τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας προσ-

φέρει εἰς τοὺς πιστοὺς «τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις», Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ, καὶ λαμβάνει ἀμέσως παρὰ τοῦ πληρώματος τῶν Ὁρθοδόξων τὴν ἀπόκρισιν εἰς τὴν προσφορὰν ὅτι: «εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός», ὁ «ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος, ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἀγιαζων».

Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιτύχη τὸ «καθ' ὁμοίωσιν» μὲ τὸν Θεόν, διὰ τὸ ὅποιον ἐδημιουργήθη, τὴν ἀγιότητα δηλαδή, ἡ ἀποβλέπουσα ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία «*θεοπρεπῶς ἐδογματίσε*» μίαν περίοδον τοῦ ἔτους ὡς περίοδον ἰδιαιτέρας προσευχῆς καὶ δεήσεως πρὸς κατευνασμὸν τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος.

Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι ἡ ἀρχομένη ἀπὸ τῆς αὔριον σωτήριος προετοιμασίας διὰ τὸ «*Πάσχα τὸ μέγα καὶ ἱερώτατον Χριστοῦ*». Εἶναι ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ βιώσωμεν «*δέησιν προσάγοντες καὶ ἄφεσιν αἰτοῦντες*», ὥστε νὰ γευθῶμεν ἀληθῶς τὸ Πάσχα «*μετὰ πάντων τῶν Ἀγίων*», γινόμενοι «*ἅγιοι*», διὰ τῆς ὁμολογίας ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ὅτι εἴμεθα «*σκεύη κεραμέως*» συνθλιβόμενα ὑπὸ τοῦ πονηροῦ καθ' ἡμέραν, «*πίπτοντες καὶ ἀνιστάμενοι*». Νὰ ὁμολογήσωμεν δηλαδή τὴν ἀνθρωπίνην ἀτέλειαν καὶ ἀδυναμίαν μας καὶ τὴν ἐνώπιον Θεοῦ μηδαμινότητά μας, μετανοοῦντες καὶ ἐπαναλαμβάνοντες ἐν ἐσπέρᾳ καὶ πρωΐ καὶ μεσημβρίᾳ καὶ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάσῃ ὥρᾳ, καίτοι «*ἅγιοι*» διὰ τοῦ βαπτίσματος, ὅτι «*εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός*».

Καλοῦμεν, λοιπόν, πάντας τοὺς Ὁρθοδόξους πιστοὺς, κληρικούς, μοναχοὺς καὶ μοναχάς, ἀδελφοὶ καὶ τέκνα, νὰ μεταβάλωμεν τὴν ζωὴν μας, πάντοτε μὲν, ἰδιαιτέρως δὲ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς, εἰς ἀγαπητικὴν πρὸς τὸν πλησίον προσπάθειαν προπαρσκευῆς διὰ τὴν μετοχὴν ἐκτυπώτερον ἀπὸ τοῦδε εἰς τὴν ἀνέσπερον Βασιλείαν τοῦ Κυρίου, τὸ «*καινὸν Πάσχα*». Προσκαλοῦμεν τοὺς πάντας εἰς ζωὴν ἀγιότητος καὶ πνευματικοῦ ἀγῶνος διὰ νὰ χαρισθῇ εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς ἡμᾶς ὡς «*δόσις ἀγαθῇ*» καὶ ὡς «*δῶρημα τέλειον*» ἡ δυνατότης τῆς ὑπερβάσεως τῆς ἁμαρτίας, διότι «*πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ Θεοῦ ἁμαρτίαν οὐ ποιεῖ [...] καὶ οὐ δύναται ἁμαρτάνειν, ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ γεγέννηται*» (Α' Ἰωάν. γ', 9-10).

Ἄς εἰσέλθωμεν, λοιπόν, μὲ ὅλην τὴν ψυχὴν μας, μὴ σκυθρωπά-
ζοντες, ἀλλὰ χαίροντες καὶ ἀγαλλόμενοι, εἰς τὸ πνευματικὸν τοῦτο
στάδιον τῶν ἀρετῶν καὶ ἅς καθοπλισθῶμεν «ἀγάπης τὴν λαμπρό-
τητα, προσευχῆς τὴν ἀστραπὴν, ἀγνείας τὴν καθαρότητα, εὐανδρί-
ας τὴν ἰσχύν», καὶ ἅς συνοδοιπορήσωμεν μὲ τὸν Κύριον, δεόμενοι
Αὐτοῦ νὰ μὴ «παρίδῃ ἡμᾶς κινδυνεύοντας τὴν ἀπ' Αὐτοῦ διάστασιν»
(Δοξαστικὸν τῆς Σταυροπροσκυνήσεως), ἀλλὰ νὰ μᾶς ἀξιῶσιν «ὅπως
λαμπροφόροι προφθάσωμεν εἰς τὴν ἀγίαν καὶ τριήμερον Ἀνάστα-
σιν, τὴν καταλάμπουσιν ἀφθαρσίαν τῷ κόσμῳ» (ποίημα Θεοδώρου,
ἀκολουθία Δευτέρας Α' Ἑβδομάδος Νηστειῶν).

Ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Χριστῷ,

Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ εἶναι ὡς περίοδος προετοι-
μασίας καὶ μετανοίας φωνὴ τῆς συνειδήσεώς μας, ἡ ὁποία, ἐσωτε-
ρικὴ καὶ ἀνέκφραστος, εἶναι προσωπικὴ κρίσις. Ὅταν μᾶς εὕρισκῃ
σφάλλοντας διαμαρτύρεται ἐντονώτατα, καθότι «οὐδὲν αὐτῆς βι-
αιότερον ἐν κόσμῳ», κατὰ τὸν βιωματικὸν κήρυκα τῆς μετανοίας
Ἁγίου Ἀνδρέαν Κρήτης. Ὅθεν, πρέπει νὰ εἰρηνεύῃ μὲ τὴν συνείδησίν
του ἕκαστος, διὰ τῆς μετανοίας, ὥστε «ἐν τῷ πυρὶ τῆς συνειδήσε-
ως νὰ προσφέρωμεν μυστικὴν ὀλοκάρπωσιν», θυσιάζοντες τὰ πάθη
μας καὶ προσφέροντες αὐτὰ θυσίαν ἀγάπης πρὸς τὸν συνάνθρωπον,
ὅπως ὁ Κύριος ἑαυτὸν ὑπὲρ «τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας».
Τότε μόνον θὰ ἀνατείλῃ καὶ δι' ἡμᾶς ἐκ τοῦ τάφου ἡ συγγνώμη καὶ
θὰ ζήσωμεν ὡς ἀνθρωπότης ἐν ἀλληλοσεβασμῷ καὶ ἀγάπῃ μακρὰν
τῶν ὅσων βλέπομεν κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας φρικτῶν ἐγκλημάτων
νὰ πλήττουν τὴν οἰκουμένην ἅπασαν. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἔχομεν
συμμάχους καὶ πρεσβευτὰς πάντας τοὺς Ἁγίους καὶ μάλιστα τὴν Πα-
ναγίαν Μητέρα τοῦ Κυρίου μας, τὴν διὰ τῶν ἱκεσιῶν της ὡς ἄλλος
λουτὴρ «ἐκπλύνουσιν συνείδησιν».

Ὅθεν, προτρεπόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν, ὡς πνευματικὸς Πατὴρ
τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην Ὁρθοδόξων πιστῶν μας, ἑαυτοὺς καὶ
ἀλλήλους, νὰ δράμωμεν μετὰ σπουδῆς εἰς τὸ ἀπὸ τῆς αὖριον ἀρχό-
μενον στάδιον τῶν ἀρετῶν, «μὴ ἄτοπα λογιζόμενοι, μὴ παράνομα
πράττοντες», ἀλλὰ πορευόμενοι ἐν Χάριτι νὰ ἐκπλύνωμεν τὰς συν-
ειδήσεις «γνώμῃ ἀγαθῇ» διὰ τῆς μετανοίας, ἔχοντες τὴν βεβαιότητα

ὅτι οἱ οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ καὶ πάντα «τὰ ὀρατὰ καὶ ἀόρατα» θὰ καταυ-
γασθοῦν ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου.

Ἡμεῖς δέ, «πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ Ναοῦ τοῦ Κυρίου» ἱστάμενοι, ἐὰν
ἀξίως πολιτευθῶμεν, θὰ περιβληθῶμεν χιτῶνα φωτεινὸν μιμήσεως
τοῦ Χριστοῦ καὶ θὰ ἀξιωθῶμεν τοῦ «καινοῦ πόματος» ἐκ τῆς Πηγῆς
τῆς ἀφθαρσίας, γευόμενοι τῆς χαρᾶς τοῦ ὀλβίου τάφου τοῦ Κυρίου
καὶ συνωθούμενοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ «ἕως τῶν κεράτων τοῦ θυσιαστη-
ρίου», ἐν τόπῳ ὅπου «τὰ φοβερὰ τελεσιουργεῖται». Γένοιτο.

Ἀγία καὶ Μεγάλη Τεσσαρακοστή ,βιε΄

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρὸς Θεὸν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

Ἀναγνωσθήτω ἐπ’ ἐκκλησίαις κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Τυρινῆς, β΄
Μαρτίου, ἀμέσως μετὰ τὸ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον.

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠΙ Τῷ ΑΓΙῳ ΠΑΣΧΑ

†ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ
ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ - ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ Τῷ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΩΣ ΑΝΑΣΤΑΝΤΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

*Ἀδελφοὶ συλλειτουργοὶ καὶ τέκνα εὐσεβῇ
καὶ φιλόθεα τῆς Ἐκκλησίας,*

Χριστὸς Ἀνέστη!

Ὅλοι οἱ Ὁρθόδοξοι πιστοὶ ἐορτάζομεν καὶ ἐφέτος χαρμοσύνως τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ψάλλομεν: «Θανάτου ἐορτάζομεν νέκρωσιν, Ἄδου τὴν καθαίρεσιν, ἄλλης βιοτῆς τῆς αἰωνίου ἀπαρχήν· καὶ σκιρτῶντες ὑμνοῦμεν τὸν Αἴτιον» (τροπάριον τοῦ Κανόνος τῆς Ἀναστάσεως).

Καὶ ἐνῷ ἡμεῖς χαρμοσύνως ἐορτάζομεν τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, ὡς πραγματικότητα ζωῆς καὶ ἐλπίδος, πέριξ ἡμῶν, ἐν τῷ κόσμῳ, ἀκούομεν τὰς κραυγὰς καὶ τὰς ἀπειλὰς τοῦ θανάτου, τὰς ὁποίας ἐκτοξεύουν ἐκ πολλῶν σημείων τῆς γῆς ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι πιστεύουν ὅτι δύνανται νὰ λύσουν τὰς διαφορὰς τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς θανάτωσεως τῶν ἀντιπάλων, γεγονὸς τὸ ὁποῖον καὶ ἀποτελεῖ τὴν μεγαλυτέραν ἀπόδειξιν τῆς ἀδυναμίας των. Διότι, διὰ τῆς προκλήσεως τοῦ θανάτου τοῦ συνανθρώπου, διὰ τῆς ἐκδικητικότητος κατὰ τοῦ

έτέρου, τοῦ διαφορετικοῦ, δὲν βελτιώνεται ὁ κόσμος, οὔτε ἐπιλύονται τὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι, ἄλλωστε, ὑπὸ πάντων παραδεκτὸν καὶ ἀναγνωριζόμενον, ἰδιαίτερος δὲ ὑπὸ τῶν σκεπτομένων ἀνθρώπων πάσης ἐποχῆς, ὅτι τὸ κακὸν νικᾶται διὰ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ οὐδέποτε διὰ τοῦ κακοῦ.

Τὰ προβλήματα ἐπιλύονται ἀληθῶς διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ τῆς τιμῆς τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου καὶ διὰ τοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων του. Καὶ ἀντιστρόφως, τὰ παντὸς εἶδους προβλήματα δημιουργοῦνται καὶ ὀξύνονται ἐκ τῆς περιφρονήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου καὶ τῆς καταπατήσεως τῶν δικαίων αὐτοῦ, ἰδιαίτερος τοῦ ἀδυνάτου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ δύναται νὰ αἰσθάνεται ἀσφαλῆς καὶ ὁ ἰσχυρὸς νὰ εἶναι δίκαιος διὰ νὰ ὑπάρξῃ εἰρήνη.

Ἀλλὰ ὁ Χριστὸς ἀνέστη ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ ἀπέδειξε καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον τὴν ἀδυναμίαν τοῦ θανάτου νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ νὰ ἐπιφέρῃ σταθερὰν μεταβολὴν εἰς τὸν κόσμον. Αἱ δημιουργούμεναι διὰ τοῦ θανάτου καταστάσεις εἶναι ἀναστρέψιμοι, διότι, παρὰ τὰ φαινόμενα, εἶναι προσωριναί, δὲν ἔχουν ρίζαν καὶ ἱκμάδα, ἐνῶ ἀοράτως παρὼν εἶναι ὁ πάντοτε νικῆσας τὸν θάνατον Χριστός.

Ἡμεῖς, οἱ ἔχοντες τὴν ἐλπίδα μας εἰς Αὐτόν, πιστεύομεν ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς ἀνήκει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Ἀνάστασις προσφέρονται ὑπὸ τοῦ πατήσαντος τὸν θάνατον καὶ τὴν ἰσχύν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς Αὐτὸν μόνον καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν Του ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἐλπίζῃ. Ἡ πίστις εἰς τὸν Χριστὸν ὁδηγεῖ εἰς τὴν Ἀνάστασιν, εἰς τὴν Ἀνάστασιν πάντων ἡμῶν, ἡ πίστις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς διδασκαλίας Του εἰς τὴν ζωὴν μας ὁδηγοῦν εἰς τὴν σωτηρίαν πάντων ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων μας ἐν τῷ κόσμῳ.

Τὸ μήνυμα τῆς Ἀναστάσεως, ἡ ὑπέρβασις αὕτη τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, εἶναι τὸ κήρυγμα τῆς ζωῆς ἐναντι τῆς φθορᾶς τοῦ κόσμου καὶ τῆς περιπετείας τῶν ἀνθρωπίνων, καὶ εἰς αὐτὸ προσκαλοῦμεν ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡμεῖς ὁ ἐλέω Θεοῦ Προκαθήμενος τῆς ἐν ἀληθείᾳ Ὁρθοδόξου ἀγάπης, πάντα ἄνθρωπον εἰς γνῶσιν καὶ βίωσιν, φρονοῦντες ὅτι μόνον δι' αὐτοῦ θὰ ἐπανευρεθῇ ἡ «κλαπεῖσα» ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης συγχύσεως «ἐλπίς ἡμῶν» καὶ τοῦ κόσμου παντός.

Εἴθε τὸ φῶς τῆς Ἀναστάσεως νὰ φωτίζῃ τὰς καρδίας ὅλων διὰ νὰ

χαίρωνται ὁμοῦ μετὰ τῶν συνανθρώπων των ἐν ἀγάπῃ, εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ ἐν τῷ Υἱῷ καὶ Λόγῳ τοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποῖος εἶναι τὸ Φῶς τοῦ κόσμου, ἡ Ἀλήθεια καὶ ἡ Ζωή. Αὐτῷ μόνῳ, τῷ Ἀναστάντι ἐκ νεκρῶν Κυρίῳ τῆς δόξης, τῷ «ζωῆς κυριεύοντι καὶ θανάτου δεσπόζοντι», τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ τοῖς «ἐν τοῖς μνήμασι ζῶνι χαριζομένῳ», ἡ δόξα καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ εὐχαριστία. Ἀμήν.

Φανάριον, Ἅγιον Πάσχα ,βιε΄

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρὸς Χριστὸν Ἀναστάντα
εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΛΕΤΕΣ

Δρ ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Έφορος Αρχαιοτήτων Ε.Τ.

**ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΛΑΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΕΣΣΕΡΕΙΣ ΠΡΩΤΟΥΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ**

1. Ό άνθρωπος καί ό θάνατος

Η γέννηση καί ό θάνατος αποτελούν τά δύο σημαντικότερα γεγονότα τής ανθρωπίνης ύπάρξεως. Διά τής γεννήσεως αρχίζει ό επί γής ανθρώπινος βίος καί περατοϋται διά τοϋ θανάτου¹.

Ό θάνατος αποτελεί γεγονός τελεσίδικο, άδήριτο καί άμετάκλη-

1. Έπιθυμώ, νά έκφράσω καί από τήν θέση αυτή τίς θερμές μου εύχαριστίες πρós όλους εκείνους, οι όποιοι καθ' οίονδήποτε τρόπον έβοήθησαν τόν γράφοντα καί συνέβαλαν στην όλοκλήρωση τής παρούσης μελέτης. Ειδικώτερα εύχαριστώ τούς έξής:

α) Τούς συναδέλφους καί συνεργάτες στην Αρχαιολογική Έπηρεσία Δωδεκανήσου για τίς γόνιμες συζητήσεις πάνω σέ διάφορα επί μέρους θέματα, σχετιζόμενα άμεσα ή έμμεσα πρós τό αντικείμενο τής μετά χειρας έργασίας.

β) Τήν σύζυγον καί συνεργάτιδα, φιλόρχαιο καί φιλόστορα, Δρ. Μαρία Gehlhoff - Βολανάκη, Ίατρό, καθώς καί τά παιδιά μας Ήλία καί Χριστίνα, για τήν άμέριστη συμπαράσταση, κατανόηση, ύπομονή καί βοήθειά των.

γ) Τήν δ/ίδα Έλευθερία Κυρ. Καντή, έκλεκτή συνεργάτιδα, ή όποία μέ άγάπη, ύπομονή, έπιμονή καί έπιμέλεια έφρόντισε τήν ήλεκτρονική έπεξεργασία τοϋ κειμένου.

το, τό όποιο έπιφέρει τήν νέκρωση τών λειτουργιών του άνθρωπίνου οργανισμού καί όδηγεϊ τό σωμα σέ πλήρη διάλυση καί άποσύνθεση².

Τό άσφαλέστερο γεγονός της ζωής του ανθρώπου είναι ότι θά άποθάνει. Άγνωστα παραμένουν μόνον ό τόπος, ό χρόνος καί ό τρόπος, ήτοι οί ειδικές συνθήκες, κάτω από τίς όποιες θά λάβει χώρα αυτό τό γεγονός.

Τό άδυσώπητο γεγονός του θανάτου άπετέλεσε από τά πρώτα στάδια του άνθρωπίνου βίου επί της γής θεμελιώδους σημασίας ζήτημα, τό όποιο προσπάθησε νά κατανοήσεί, νά έρμηνεύσει καί νά άντιμετωπίσει μέ πολλούς καί διαφόρους τρόπους ό άνθρωπος.

Ό πρωτόγονος άνθρωπος παρομοίασε τόν θάνατο μέ τόν ύπνο³, γι' αυτό καί συνηθίζετο από πολύ ένωρίς νά θάπτονται οί νεκροί μαζί μέ τήν ένδυμασία, τά όπλα, τά εργαλεία καί ό,τι προσφιές τούς άνήκε, όταν εύρίσκοντο στην ζωή. Επίσης στους τάφους έτίθεντο σκευή μέ τροφές καί ποτά, πιστεύοντας ότι ή έπιβίωση του νεκρού καί μετά θάνατον έχει ανάγκη από τά είδη αυτά.

Έπιστεύετο, ότι ό νεκρός κάποτε θά ξυπνήσει καί θά σηκωθεί καί γι' αυτό τά σώματα τών άποθανόντων έτοποθετούντο συνήθως έντός τών τάφων κείμενα στην μία πλευρά, ώστε νά είναι σχετικά εύκολη ή έγερσή των.

Ό άνθρωπος, ό όποιος ζεί στην φύση, βιώνει τόν θάνατο τών φυτών κατά τό θέρος καί τήν αναγέννηση της βλαστήσεως κατά τήν άνοιξη. Έτσι έξοικειώνεται μέ τό γεγονός του θανάτου καί τό άντιμετωπίζει κατά κανόνα μέ ψυχραιμία καί νηφαλιότητα. Ένώ ό άστός άντιμετωπίζει συνήθως τόν θάνατο μέ δέος, φόβο καί τρόπο.

Οί Έλληνες τών όμηρικών χρόνων (10ος - 8ος αϊ. π.Χ.) έθεώρουν τόν θάνατον ως ένα πολύ φοβερό γεγονός. Ό Όμηρος έμφανίζει τόν Άχιλλέα στον Άδη νά λέει στον Όδυσσέα:

«Μή δή μοι θάνατον γε παραύδα, φαίδιμ' Όδυσσεῦ
Βουλοίμην κ' έπάρουρος έών θητευέμεν άλλω

2. Ν. Έμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφής*, σ. 9.

3. Σύμφωνα μέ τήν άρχαία έλληνική μυθολογία ό ύπνος καί ό θάνατος ήσαν άδελφοί, δίδυμα παιδιά της νύκτας καί κατοικοῦσαν σέ ένα σπήλαιο στην νήσο Λήμνο. Πρβλ. άρθρο «Θάνατος καί ύπνος», *Άρχαιολογία*, τ. 11 (Μάιος 1984), σ. 34. Ό Όσίοδος (8ος-7ος αϊ. π.Χ.) παρατηρεϊ: «Νύξ δ' έτεκεν... Θάνατον, τέκε δ' Όπνον, έτικτε φύλον Όνειρων...». Πρβλ. Μ. Κυρτζάκη, *Θάνατος καί όνειρα*, σ.16.

ἀνδρί παρ' ἀκλήρῳ ὃ μὴ βίοςτος πολὺς εἴη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν»⁴.

Πρόκειται για μία πολύ άπαισιόδοξη αντίληψη για τόν θάνατο καί τήν κατάσταση τῶν νεκρῶν στόν Ἄδη.

Γενικά για τούς ἀρχαίους Ἑλλήνες καί τούς Ρωμαίους ὁ θάνατος ἐθεωρεῖτο, ὡς τό μεγαλύτερο κακό, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά συμβεῖ σέ κάποιον. Ὁ Λουκιανός (121-181 μ.Χ.) παρατηρεῖ σχετικά:

«Ταῦτα καί πολὺ τούτων γελοιότερα εὔροι τις ἂν ἐπιτηρῶν ἐν τοῖς πένθεσι γιγνόμενα διά τό πολλούς τό μέγιστον τῶν κακῶν τόν θάνατον οἶεσθαι»⁵.

Γιά τήν πρωτόγονη σκέψη ὁ θάνατος ἀντιμετωπίζεται ὡς μετάβαση τῆς ζωῆς σέ ἕναν ἄλλο τόπο. Πολύ πρίν ἀπό τόν Χριστιανισμό καί τήν διδασκαλία του περί τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, τῆς Δευτέρας Παρουσίας καί τῆς Μελλούσης Κρίσεως, στόν μασδεϊκό μονοθεϊσμό ἐμφανίζεται ἡ ἰδέα ἐνός δόγματος περί σωτηρίας. Προαναγγέλλεται τόσο ὁ Μεσσίας, ὅσο καί ἡ ἀνάσταση τῶν «ἐνδόξων σωμάτων», τήν ὁποίαν ἐπανελάβε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος. Ὁ περσικός ὄρος «*rairi - daeza*», ἥτοι «παράδεισος» σημαίνει «κῆπος, περίβολος, τόπος χαρᾶς καί εὐφροσύνης»⁶.

Ὑπεστηρίχθη, ὅτι «ἡ ἀνθρωπότητα δέν φτάνει στήν συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, παρά μόνον διά μέσου τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ θανάτου» (Françoise Dastur). «Ὁ πολιτισμός ἀρχίζει πάντα ὡς τάφος» (Ρενέ Ζεράρ). Τό μνημα εἶναι ἡ πρώτη θεμελιακή μήτρα σημασιῶν γιά τήν ἀνθρωπότητα. Ὅτι ἐπικήδειες τελετές ἀποτελοῦν πιθανῶς τίς πρῶτες ἀμιγῶς πολιτισμικές χειρονομίες.

Στήν δυτική Μικρά Ἀσία, τήν ἐλληνική Ἰωνία, ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος (6ος αἰ. π.Χ.), ὁ ἐπικαλούμενος καί «σκοτεινός» γιά τό δυσνόητο τῶν ἀφορισμῶν του, ἀντιμετωπίζει τόν θάνατο ἡσυχά, ἴσως καί κυνικά. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ:

4. Ὅμηρος, *Ὀδύσεια*, λ, 488-491. Πρβλ. Ν. Καζαντζάκη - Ἱ. Κακριδῆν, *Ὅμηρου Ὀδύσεια*, λ, 489-491: «Κάλλιο στή γῆς νά ξενοδοῦλεα ξωμάχος ρογιασμένος σέ ἀφέντη πού ᾗχασε τόν κλῆρο του κι εἶναι τό βίος του λίγο, παρά ὁλωνῶν ἐδῶ τῶν ἄψυχων νεκρῶν ὁ ρήγας νά ᾗμαι».

5. Λουκιανός, *Περί πένθους*, 24, στ. 27-29. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 9.

6. Γ. Σταματοπούλος, *Ὁ θάνατος*, σ. 3.

«Νέκυιες κοπρίων ἐκβλητότεροι»⁷.

Ὁ Ἐπίκουρος (341-271 π.Χ.), ἀναφερόμενος στὸν θάνατο τοῦ ἀνθρώπου, διακηρύσσει:

«Τὸ φρικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος οὐθέν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδὴ περ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὦμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν. ὅταν δ' ὁ θάνατος παρ' ἡ, τόθ' ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν ... ὁ δέ σοφός οὔτε παραιτεῖται τὸ ζῆν, οὔτε φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν, οὔτε γὰρ αὐτῷ προσίσταται τὸ ζῆν, οὔτε δοξάζεται κακὸν εἶναι τὸ μὴ ζῆν»⁸.

Ὁ Ἐπίκτητος (50-138 μ.Χ.) διδάσκει:

«Ὁ θάνατος οὐδέν δεινόν, ἀλλὰ τὸ δόγμα τὸ περί θανάτου»⁹, ἦτοι: «ὁ θάνατος δέν εἶναι κάτι τὸ φοβερό, ἀλλὰ ἡ ιδέα τὴν ὁποίαν ἔχουμε γιὰ τὸν θάνατον».

Σέ ἄλλη περίπτωση ὁ Ἐπίκουρος παρατηρεῖ:

«Κατάρρα ἐστὶ τὸ μὴ ἀποθανεῖν»¹⁰.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπίστευαν, ὅτι οἱ ψυχές τῶν ἀποθνησκόντων μεταβαίνουν σέ ἕναν ἄλλο κόσμο, ὅπου συνεχίζουν τὴν ὑπαρξή των. Καί οἱ μὲν δίκαιοι καὶ ἐνάρετοι διαβιοῦν στὰ «Ἡλύσια πεδία», εὐφραίνόμενοι καὶ ἀπολαμβάνοντες, ἐνῶ οἱ ἄδικοι καὶ ἁμαρτωλοὶ μεταβαίνουν στὸν τόπον τῆς βασάνου καὶ τῆς τιμωρίας.

2. Τρόποι ταφῆς ἀπὸ τὴν προϊστορική ἐποχή μέχρι σήμερα

Οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα ἐφήρμοσαν στὴν πράξη καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζουν διαφόρους τρόπους ταφῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἑξῆς:

α) Ἀπλή ταφή

Πανάρχαιο εἶναι τὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν καὶ τῆς καλύψεως αὐτῶν μέ χῶμα. Πρὸς τοῦτο συνέβαλε πιθανῶς καὶ τὸ γεγονός τῆς σπορᾶς τῶν κόκκων τῶν δημητριακῶν καὶ τῶν ἄλλων φυτῶν. Ἐπίστευαν δηλαδή οἱ ἄνθρωποι, ὅτι, ὅπως ὁ σπόρος κρύπτεται ὑπὸ

7. Γ. Σταματόπουλος, *Ὁ θάνατος*, σ. 3.

8. Διογένης Λαέρτιος, *Ἐπίκουρος πρὸς Μενοικέα*, *Ἐπιστολή γιὰ τὴν εὐτυχία*, Ἀθήνα 1993, σ. 142-143.

9. Γ. Σταματόπουλος, *Ὁ θάνατος*, σ. 3.

10. Κ. Παπαγιώργης, *Φιλοσοφική μονάδα*, σ. 7.

τήν γῆν, σήπεται καί στή συνέχεια βλαστάνει, κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπον καί οἱ νεκροί θαπτόμενοι καί τιθέμενοι ὑπό τήν γῆν, κάποτε θά ἀναστηθοῦν.

Στήν Καινή Διαθήκη ἀναφέρεται σχετικά:

«Ἐάν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τήν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτός μόνον μένει· ἐάν δέ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει»¹¹.

β) Καύση

Τό ἔθιμο τῆς καύσεως ἢ ἀποτέφρωσης τῶν νεκρῶν ἀπαντᾷ ἤδη στήν πρό τοῦ Ὁμήρου ἐποχή, ἀναφέρεται ἀπό τόν Ὅμηρο καί συνεχίζεται σέ πολλοὺς λαοὺς μέχρι καί σήμερα. Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει σχετικά:

«Πρὶν γ' ἐνὶ Πάτροκλον θέμεναι πυρί σῆμα τε χεῦται...»¹²

καθὼς ἐπίσης καί:

«Ὑλὴν τ' ἀξέμεναι παρὰ τε σχεῖν ὅσσ' ἐπιεικές
νεκρὸν ἔχοντα νέεσθαι ὑπὸ ζόφον ἡρόεντα,
ὄφρα ἦτοι τοῦτον μὲν ἐπιφλέγῃ ἀκάματον πῦρ
θᾶσσον ἀπ' ὀφθαλμῶν, λαοὶ δ' ἐπὶ ἔργα τράπωνται»¹³.

Κατά τήν ἑλληνορρωμαϊκὴ ἐποχὴ συνηθίζετο εὐρύτατα ἡ καύση τῶν νεκρῶν, ἡ τοποθέτηση τῆς στάχτης μετὰ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν μὴ καυθέντων ὁστῶν ἐντός τεφροδόχου κάλπης (Urne) ἢ ὀστεοθήκης καί ἡ ταφή αὐτῶν ἐν συνεχείᾳ ἢ ἡ τοποθέτησή των ἐντός εἰδικῆς κόγχης στὰ οἰκογενειακὰ κοιμητήρια (Columbaria).

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς ἐμφανίζεται αἰφνιδίως ἡ συνήθεια τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Πρὸς τοῦτο συνετέλεσε, μεταξύ ἄλλων καί ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἀθανασίας τῶν ψυχῶν¹⁴, τῆς μελλούσης

11. Ἰω. 12, 24.

12. Ὅμηρος, *Ἰλιάς*, Ψ, 45.

13. Ὅμηρος, *Ἰλιάς*, Ψ, 50-53.

14. Α' Θεσσ. 4, 13-16: «Οὐ θέλομεν δέ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περὶ τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μὴ λυπῆσθε καθὼς καί οἱ λοιποί, οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα... οὕτω καί ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντας ἄξει σὺν αὐτῷ... καί οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται...».

ἀναστάσεως τῶν ἐν Χριστῷ κοιμηθέντων¹⁵ καί τῆς Μελλούσης κρίσεως¹⁶.

γ) Ἀποσάρκωση

Σέ ὠρισμένες θρησκείες, ἰδίᾳ τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς (Παρσισμός, Ἰνδουϊσμός) συνηθίζεται ἡ ἀποσάρκωση τῶν νεκρῶν σωμάτων, ἥτοι ἡ ἔκθεση τοῦ λειψάνου τοῦ ἀποθανόντος, προκειμένου νά καταβροχθισθοῦν οἱ σάρκες ἀπό τὰ ὄρνεα ἢ ἄλλα σαρκοβόρα θηρία. Πρὸς τοῦτο χρησιμεύουν εἰδικοί πύργοι, οἱ λεγόμενοι «πύργοι τῆς σιωπῆς», στίς ὁροφές τῶν ὁποίων ἐκτίθενται οἱ σοροὶ τῶν θανόντων γιὰ νά ἀποσαρκωθοῦν ἀπό τὰ σαρκοβόρα ὄρνεα¹⁷.

δ) Ἄλλοι τρόποι διαθέσεως τῶν νεκρῶν

Σέ ὠρισμένους λαούς συνηθίζετο παλαιότερα, πιθανῶς δέ σέ σπάνιες περιπτώσεις νά ἀπαντᾷ ἡ συνήθεια αὐτὴ μέχρι καὶ σήμερα, οἱ οἰκεῖοι τοῦ νεκροῦ νά καταβροχθίζουν τίς σάρκες αὐτοῦ, σέ ἔνδειξη σεβασμοῦ, ἀλλὰ κυρίως προκειμένου νά οἰκειοποιηθοῦν οἱ ἐπιζῶντες τὴν δύναμη, τὰ προσόντα καὶ τίς ἀρετές τοῦ ἀποθανόντος.

3. Νεκροπόλεις - εἶδη τάφων

Οἱ ἄνθρωποι τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἀπὸ πολὺ ἐνῶρίς ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦν φυσικὲς κοιλότητες καὶ σπήλαια ὡς κατοικίες, νεκροταφεῖα καὶ Ἱερά. Ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι συνηθίζαν νά

15. Α' Κορινθ. 15, 12-28.

16. Ματθ. 25, 31-46: «Ὅταν δέ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ ... τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ καὶ συναχθήσεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη ... καὶ ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον».

17. Ὑπῆρχαν χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι ἐπέδωκαν νά μὴν ταφοῦν, ἀλλὰ νά μείνουν τὰ λείψανά των ἄταφα καὶ νά γίνουν βορά τῶν ἀγρίων ζώων. Ἰωάννης (Κλίμακος), *Κλίμαξ τοῦ παραδείσου*, Λόγος 5, 12, PG, T. 88, στ. 772. Ἐπίσης σέ διαθήκη τοῦ ἔτους 1270-1274 μ.Χ., ὁ μοναχὸς Θεόδουλος (Θεοδόσιος) Σκάρανος, ἐντέλλεται, ὅπως τὸ λείψανό του παραμείνῃ ἐπὶ σαράντα ἡμέρες ἄταφο καὶ νά μεταφερθεῖ σέ ἀγρό, γιὰ νά τὸ καταβροχθίσουν τὰ ἄγρια θηρία. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 82-83.

θάπτουν τούς νεκρούς των σέ ειδικούς χώρους, κειμένους έξω, αλλά πλησίον τῶν οἰκισμῶν, ἔτσι ἐδημιουργήθησαν τά πρῶτα νεκροταφεία, κοιμητήρια καί ἀργότερα ὁλόκληρες νεκροπόλεις.

Σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική νομοθεσία, οἱ τάφοι, τά κοιμητήρια καί οἱ νεκροπόλεις ἔπρεπε νά βρίσκονται ἐκτός τῶν κατοικημένων περιοχῶν¹⁸, γιά ποικίλους λόγους: θρησκευτικούς, ψυχολογικούς, ὑγειονομικούς, πρακτικούς κ.λπ.

Ἐπίσης κατά τό ρωμαϊκό δίκαιο οἱ τάφοι καί τά κοιμητήρια ὤφειλαν νά εὐρίσκονται «ἐκτός τῶν τειχῶν» τῶν κατοικημένων περιοχῶν («Extra muros»).

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν ἔχει ἀποκαλύψει πλῆθος τάφων, νεκροταφείων καί νεκροπόλεων, προερχόμενων ἀπό τήν προϊστορική ἐποχή, τούς κλασσικούς χρόνους, τήν ἑλληνορρωμαϊκή ἐποχή, τήν παλαιοχριστιανική περίοδο¹⁹ καί τούς μέσους χρόνους.

Οἱ τάφοι, ἐντός τῶν ὁποίων ἐνταφιάζετο ἡ σορός τῶν θανόντων, παρουσιάζουν πολυμορφία καί μεγάλη ποικιλία κατά τόπους καί ἐποχές. Μεταξύ αὐτῶν συγκαταλέγονται καί οἱ ἑξῆς:

- α) Ἀπλοί λακκοειδεῖς ὑπόγειοι τάφοι.
- β) Κτιστοί κιβωτιόσχημοι ὑπόγειοι ἢ ὑπέργειοι τάφοι.
- γ) Θαλαμωτοί ἢ θαλαμοειδεῖς τάφοι.
- δ) Θολωτοί τάφοι.
- ε) Πυραμίδες ἢ πυραμοειδεῖς τάφοι²⁰.
- στ) Τύμβοι.
- ζ) Καμαρωτοί τάφοι.
- θ) Ταφές ἐντός πίθων, ἀμφορέων, ἐγχυτρισμοί κλπ.
- ι) Ἀρκοσόλια.
- ια) Σαρκοφάγοι.
- ιβ) Ταφές σέ ὀστεοθήκες, ὕστερα ἀπό τήν καύση τῶν νεκρῶν.

18. Πράγματι, οἱ νεκροπόλεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων κεῖνται κατά κανόνα ἔξω τῶν τειχῶν. Πρβλ. νεκροπόλεις Ρόδου, Ἰαλυσοῦ, Λίνδου, Φιλερήμου κ.λπ.

19. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία*, σ. 35 κ.ἐ. Ἰ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 317.

20. Πυραμίδες, ὡς ταφικά μνημεῖα ἀπαντοῦν κυρίως στούς ἀρχαίους Αἰγυπτίους καί στό Μεξικό, στούς λαούς τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς.

ιγ) Άπλές ταφές ἐντός φυσικῶν ἢ τεχνητῶν λάκκων ἢ ὀρυγμάτων κ.ἄ.

4. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ θανάτου

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ βαθμιαία διάδοση αὐτοῦ στοὺς πληθυσμοὺς καὶ στίς χῶρες τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, παρά τίς ἀρχικές ἀντιδράσεις καὶ τοὺς κατὰ καιροὺς διωγμοὺς τῶν Χριστιανῶν, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἱδρυση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς Θεοσύστατου Ὁργανισμοῦ, τοῦ ὁποῖου «καὶ πῦλαι Ἰδου οὐκ κατισχύσουσιν»²¹ καὶ ἡ ὀργάνωση καὶ ἰσχυροποίηση αὐτῆς, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βαθμιαία μετάπλαση καὶ μετεξέλιξη τῆς Ἐθνικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας στὴν Χριστιανικὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία εἶχε διάρκεια ζωῆς πλέον τῶν 1100 ἐτῶν (330-1453 μ.Χ.).

Οἱ πρῶν ἐθνικοί, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν κατήχηση καὶ τὴν βάπτισή των ἔγιναν Χριστιανοί καὶ ἀπετέλεσαν τὰ μέλη τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, διετήρησαν –ὡς ἦτο φυσικὸ ἐπόμενο– πλεῖστα ὅσα ἦθη καὶ ἔθιμα, προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ θρησκεία καὶ τὴν πολιτιστικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου.

Εἰδικώτερα στό θέμα τοῦ θανάτου, καὶ τῶν «νομίμων», τῶν τελουμένων πρὶν, κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐπέλευση αὐτοῦ, οἱ πρῶτοι χριστιανοί ἔδειξαν μεγάλη συντηρητικότητα καὶ παρέλαβαν καὶ διετήρησαν πλεῖστα ὅσα ἦθη καὶ ἔθιμα.

Ἀναφορικά μέ τόν θάνατον διευτώθη ἐνωρίτατα ἡ σχετικὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας (Χριστιανικὴ Ἑσχατολογία).

Σύμφωνα μέ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, ὁ θάνατος εἶναι ἡ στέρηση τῆς ζωῆς καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τόν Θεόν, ἀφοῦ ὁ Θεός εἶναι ἡ ζωή²².

Μαζί μέ τὴν ἁμαρτία εἰσέρχεται στόν ἀνθρώπινον βίον καὶ ὁ θάνατος, ἀποτέλεσμα δέ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ στόν κόσμον εἶναι ἡ παράδοση τῶν ἀνθρώπων στὴν φθορά.

21. Ματθ. 16, 18: « Ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν καὶ πύλαι Ἰδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς».

22. Ἰω. 14, 6: « Ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή».

Ὅπως ὁ παλαιός Ἀδάμ παρέσυρε ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα στὴ φθορά²³, ἔτσι καὶ ὁ νέος Ἀδάμ, δηλαδή ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁδηγεῖ ὅσους πιστεύουν σέ Αὐτόν στὴν ἀφθαρσία. Ἡ κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη²⁴, κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου Αὐτοῦ ἕως τῆς ἀναστάσεώς Του, σημαίνει τὴν μεγαλειώδη νίκη τοῦ Χριστοῦ πάνω στὸν θάνατο καὶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ στὴν ἀθανασία.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν σταυρικὸ θάνατο, τὴν ταφή, τὴν Κάθοδο τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη καὶ τὴν ἐκ τῶν νεκρῶν ἀνάστασι Αὐτοῦ, ὁ θάνατος δέν εἶναι πλέον φοβερός καὶ οἱ πιστεύοντες στὸν Χριστόν δέν τὸν ὑπολογίζουν. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας (295-373 μ.Χ.) παρατηρεῖ σχετικά:

«Οὐκέτι μὲν ὁ θάνατός ἐστὶ φοβερός, πάντες δέ οἱ τῷ Χριστῷ πιστεύοντες χλευάζουσι τὸν θάνατον, ἐπικερτομοῦντες αὐτῷ καὶ τὰ ἄνωθεν κατ' αὐτοῦ γεγραμμένα λέγοντες: ποῦ σοῦ, θάνατε, τό νῆκος; ποῦ σοῦ, Ἄδη, τό κέντρον;»²⁵.

Οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς συμμετοχῆς αὐτῶν στό ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δέν φοβοῦνται τὸν θάνατον, γιατί δέν ἔχει καμμία πλέον οὐσιαστικὴ δύναμη καὶ ἐξουσία ἐπάνω σέ αὐτούς.

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς τοῦ χωρισμοῦ τοῦ φθαρτοῦ σώματος ἀπὸ τῆς ἀθανάτου ψυχῆς, ὁ ἄνθρωπος ἀναπαύεται στό «Κοιμητήριον ἕως ἀναστάσεως». Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἐπιτύμβια παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Κοι μητήρι-
ον Ἀνδρέ -
α ὕδραγου

23. Γεν. Γ', 1-24.

24. Α' Πέτρου 3, 18-20: «Ὅτι καὶ Χριστός ἅπαξ περὶ ἁμαρτιῶν ἀπέθανεν, δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων, ἵνα ὑμᾶς πρᾶσαγάγῃ τῷ Θεῷ, θανατωθεὶς μὲν σαρκὶ ζωοποιηθεὶς δέ πνεύματι ἐν ᾧ καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασιν πορευθεὶς ἐκήρυξεν, ἀπειθήσασιν ποτέ, ὅτε ἀπεξεδέχετο ἡ τοῦ Θεοῦ μακροθυμία ...». Πρβλ. Ἱ. Καρμίρη, *Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος*, σ. 9 κ.έ.

25. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*, PG, τ. 25, στ. 141 κ.έ.

γοῦ καί ἄρ -
χιτέκτων -
ος τῶν ὑδάτων»²⁶.

Οἱ πιστεύοντες στόν Χριστόν ἀναπαύονται «ἐν εἰρήνῃ» καί ἀναμένουν τήν κοινή ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ὅπως μαρτυροῦν σχετικές παλαιοχριστιανικές ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές:

«Ἐνθάδε κῆται Θεόδωρος Ψάλτης περιμένων τάς ἀψευδεῖς τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐπαγγελίας»²⁷.

Ὁ χριστιανός, ὁ ὁποῖος πιστεύει, δέν ὑπόκειται στόν θάνατο, δέν «ἀποθνήσκει», ἀλλά «κοιμᾶται» καί προσδοκᾷ τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Ἡ πίστη αὐτή ἀποτυπώνεται στίς ἐπιτάφιες ἐπιγραφές, ὅπως στήν κατωτέρω:

«Καλόκερος Μακεδό-
νι κέ Σωσιγενία τοῖς
γλυκιτάτοις γονεῦ-
σιν τό κοιμητήριον ἕως
ἀναστάσεως»²⁸.

Ἡ χριστιανική Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει τό γεγονός τοῦ θανάτου μέ αἰσιοδοξία καί ἐλπίδα, διδάσκει τήν βεβαιότητα τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν καί τῆς μετά θάνατον ζωῆς καί καλεῖ τούς ἀνθρώπους νά μὴν ἀγωνιοῦν γιά τόν θάνατο, ἀλλά νά προετοιμάζονται γιά τό τέλος τοῦ βίου των στήν γῆ καί νά μεριμνοῦν, ἐκπληρώνοντας τίς ἐντολές τοῦ Κυρίου, γιά τήν ἔνωσή των μέ τόν Θεόν, πού σημαίνει τήν ἀμετάκλητη ἐξάλειψη τῆς ἐξουσίας τοῦ θανάτου.

Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

1. Βάπτισμα ἀνάγκης

Σέ περίπτωση πού ἐνήλικος κατηχούμενος ἢ νήπιο χριστιανικῆς οἰκογενείας ἀσθενοῦσε καί ἡ κατάσταση τῆς υἱείας τοῦ ἀσθενοῦς

26. Φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς ἐκτίθεται στό Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης.

27. Ν. Πλάτων, *Βασιλικαί Κρήτης*, σ. 429.

28. D. Feissel, *Recueil*, σ. 119. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 11. Βλ. καί Γ. Ἀντουράκης, *Ἐπιγραφική*, σ. 137 κ.έ.

ἐπιδεινώνετο καί καθίστατο σχεδόν βέβαιη ἡ ἔλευση τοῦ θανάτου, οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀσθενοῦς ἐφρόντιζαν γιά τήν λήψη ὠρισμένων μέτρων, προκειμένου νά μή ἀποθάνῃ ἀβάπτιστος. Στήν περίπτωση αὐτή ἐτελεῖτο συνήθως τό βάπτισμα τῆς ἀνάγκης.

Ὁ ἀσθενῶν ἐβαπτίζετο στόν ἀέρα («ἀεροβαπτισμός») ὑπό ὁποιοδήποτε λαϊκοῦ χριστιανοῦ, «εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (344/354-407 μ.Χ.) ψέγει τοὺς κληρικούς, ἀλλά καί τοὺς γονεῖς τῶν νηπίων, τά ὁποῖα ἀπεβίωναν ἀβάπτιστα. «Ἐάν δέ παιδίον τῇ ἀμελείᾳ τοῦ πρεσβυτέρου ἀποθάνῃ ἀβάπτιστον, οὐαί ἐστὶ τῷ πρεσβυτέρῳ ἐκείνῳ! Ἐάν δέ τῇ ἀμελείᾳ τῶν γονέων ἀποθάνῃ ἀβάπτιστον, οὐαί ἐστὶν τοῖς γονεῦσι τοῦ παιδίου»²⁹.

Στήν περίπτωση τοῦ ἀεροβαπτισμοῦ, ἐάν τό ἔτσι βαπτισθὲν νήπιο, ἐπιζήσῃ, τότε ὁλοκληρώνεται τό βάπτισμα³⁰ καί ἀκολουθεῖ ἡ κατήχηση αὐτοῦ στήν χριστιανικὴ πίστη.

Ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετώπισε καί τό πρόβλημα τοῦ βαπτίσματος τῆς σοροῦ τοῦ ἀποθανόντος. Σέ αὐτὴν τὴν Καινὴ Διαθήκη ἀναφέρονται τά ἑξῆς:

«Ἐπεὶ τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται; τί καὶ βαπτίζονται ὑπὲρ τῶν νεκρῶν;»³¹.

Ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας καί κατανοήσεως τοῦ πνεύματος τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὠδήγησε σέ ὠρισμένες περιπτώσεις, ἰδίᾳ σέ περιθωριακές ὁμάδες χριστιανῶν, στή βάπτισμα τοῦ λειψάνου τοῦ νεκροῦ.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (344/354-407 μ.Χ.)³², ἀναφέρει, ὅτι οἱ Μαρκιωνίτες³³ ἐφήρμοζαν τὴν πρακτικὴ τοῦ βαπτίσματος τρίτου, ἀντὶ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος εἶχεν μόλις ἀποβιώσει, χωρὶς νά προλάβῃ νά βαπτισθεῖ. Ἔτσι, ὅταν ὁ κατηχούμενος τῆς αἵρέσεως αὐτῆς εἶχεν ἤδη ἀποβιώσει, οἱ οἰκεῖοι του ἐτοποθέτουν τρίτο πρόσωπο ὑπὸ τὴν κλίνη τοῦ λειψάνου, στή συνέχεια ἐρωτοῦσαν τὸν νεκρόν, ἐάν ἤθελε νά βαπτισθεῖ. Τότε ἀντὶ τοῦ νεκροῦ ἀπαντοῦσε στοῦ ἐρώτημα κατα-

29. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ πρεσβυτέρου*, PG, τ. 61, στ. 786.

30. Ἰ. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια*, σ. 3 κ.έ.

31. Α΄ Κορινθ. 15, 29.

32. B. Altaner, *Patrologie*, σ. 322-331.

33. B. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 60.

φατικά ό υπό τήν νεκρική κλίνη εύρισκόμενος τρίτος. Στή συνέχεια έλάμβανε χώραν ή βάπτισμα τοῦ τρίτου καί έγίνετο δεκτό, ότι μέ τόν τρόπο αὐτόν εἶχε βαπτισθῇ ό νεκρός.

«Παραποιοῦσιν τήν ρῆσιν ταύτην οἱ τά Μαρκίωνος νοσοῦντες ... Ἐπειδάν γάρ τίς κατηχούμενος ἀπέλθῃ παρ' αὐτοῖς, τόν ζῶντα υπό τήν κλίνην τοῦ τετελευτηκότος κρύψαντες, προσίασι τῷ νεκρῷ καί διαλέγονται καί πυνθάνονται, εἰ βούλοιο λαβεῖν τό βάπτισμα· εἶτα ἐκείνου μηδέ ἀποκρινομένου, ό κεκρυμμένος κάτωθεν ἀντ' ἐκείνου φησίν, ότι δὴ βούλοιο βαπτισθῆναι καί οὕτω βαπτίζουσιν αὐτόν ἀντί τοῦ ἀπελθόντος καθάπερ ἀπό τῆς σκηνῆς παίζοντες... Εἶτα ἐγκαλούμενοι, τοῦτί παράγουσι τό ρῆμα λέγοντες, ότι καί ό Ἀπόστολος εἶρηκεν: “οἱ βαπτιζόμενοι ὑπέρ τῶν νεκρῶν”»³⁴.

Σύμφωνα μέ τόν Ἐπιφάνιον Κύπρου (315-403 μ.Χ.), ή ἴδια κακοδοξία ἀπεδίδετο καί στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ αἰρετικοῦ Κηρίνου³⁵:

«Ὡς τινῶν μέν παρ' αὐτοῖς προφθανόντων τελευτῆσαι ἄνευ βαπτίσματος, ἄλλους δέ ἀντ' αὐτῶν εἰς ὄνομα ἐκείνων βαπτίζεσθαι»³⁶.

2. Ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου χάριν τῶν βαρέως ἀσθενούντων καί ἐτοιμοθανάτων

Στήν Καινή Διαθήκη ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά ό πυρήνας τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου³⁷. Συνηθίζετο κατά τοὺς πρώτους χριστιανικούς χρόνους νά προσκαλοῦνται οἱ Πρεσβύτεροι τῆς Ἐκκλησίας στοὺς ἀσθενεῖς καί τοὺς ἐτοιμοθανάτους, νά προσεύχωνται ὑπέρ υγείας καί ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τῶν ἀσθενούντων καί νά τοὺς χρίουν μέ ἡγιασμένον ἔλαιον, διάφορον τοῦ Ἁγίου Μύρου, τοῦ κατά τό χρίσμα, τό μετά τό βάπτισμα τελούμενον, χρησιμοποιομένου.

Εἰδικώτερα στήν ἐπιστολή τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἀναφέρονται τά ἐξῆς:

34. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Α' πρὸς Κορινθίους ὁμιλία Μ'*, PG, τ. 61, στ. 347.

35. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, σ. 62, 64.

36. Ἐπιφάνιος Κύπρου, *Πανάριον*, PG, τ.41, στ. 384-385.

37. *Εὐχολόγιον τό Μέγα*, σ. 260-288.

«Ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν, προσκαλεσάσθω τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας καὶ προσευξάσθωσαν ἐπ’ αὐτόν ἀλείψαντες αὐτόν ἐλαίῳ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ ἡ εὐχή τῆς πίστεως σώσει τὸν κάμνοντα καὶ ἐγερεῖ αὐτόν ὁ Κύριος καὶ ἁμαρτίας ἢ πεποιηκὼς ἀφεθήσεται αὐτῷ»³⁸.

Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐτελοῦσε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ τελεῖ τό μυστήριον τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου μόνον γιὰ τοὺς ἐτοιμοθανάτους. Μάλιστα, στήν περίπτωση πού ὁ βαρέως ἀσθενὼν ἐπανακάμψει, δέν τελεῖται στήν ἴδιο πιστό γιὰ δεύτερη φορά τό Ἅγιον Εὐχέλαιον.

Ἡ Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἐκκλησία συνηθίζει νὰ τελεῖ τό μυστήριον τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου περιοδικῶς, εἴτε κατὰ ὠρισμένες ἡμέρες τοῦ χρόνου στοὺς ναοὺς καὶ χάριν τῶν πιστῶν, εἴτε ὁσάκις τό ζητήσει πιστός, ὁπότε προσκαλοῦνται οἱ ἱερεῖς³⁹ –συνήθως ἐπτά– στήν οἰκία τοῦ ἐνδιαφερομένου, ὅπου τελεῖται τό Ἅγιον Εὐχέλαιον πρὸς ἁγιασμόν τοῦ οἴκου καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, καθὼς καὶ ὄλων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι θά παρευρίσκονται κατὰ τήν τέλεση αὐτοῦ.

Ἡ Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Ἐκκλησία δέν συνδέει τήν τέλεση τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου πρὸς τοὺς ἐτοιμοθανάτους, γιὰ τοὺς ὁποίους ὡς τελευταῖον «ἐφόδιον» ἔχει προβλέψει τήν μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας⁴⁰.

3. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας στοὺς ἐτοιμοθανάτους (ἐφόδιον - *viaticum*)

Σύμφωνα μέ τήν διδασκαλία τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τό σπουδαιότερο «ἐφόδιον» (λατινιστί: «*viaticum*») στήν ζωή καὶ τὸν θάνατο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ συμμετοχὴ στοῦ μυστήριου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Ἅγιο Ἰγνάτιο Ἀντιοχείας († περί

38. Ἰάκ. 5, 14-15.

39. Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, οἱ ἱερεῖς λαμβάνουν ἡγιασμένον ἄρτον καὶ οἶνον κατὰ τήν Μεγάλην Πέμπτην ἐκάστου ἔτους, φυλάσσουν αὐτά στοῦ Ἁγίου Ἀρτοφόριον, προκειμένου νὰ κοινωνοῦν τοὺς βαρέως ἀσθενοῦντας καὶ ἐτοιμοθανάτους, ὅταν λόγῳ ἐπείγουσης ἀνάγκης, δέν ὑπάρχει ἱκανὸς χρόνος, γιὰ τήν τέλεση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

40. Εὐχολόγιον τό Μέγα, σ. 260.

τό 110 μ.Χ.)⁴¹, ἀποτελεῖ «φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτον τοῦ μὴ ἀποθανεῖν»⁴².

Διὰ τόν λόγον αὐτόν ἐφρόντιζαν οἱ συγγενεῖς τοῦ ἐτοιμοθανάτου νά καταστῇ δυνατή ἡ μετάδοση σέ αὐτόν τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλωση τοῦ θανάτου.

Τί θά συνέβαινε ὁμως, ἐάν ὁ πιστός, ὁ ὁποῖος ἐτελοῦσε ὑπὸ τό ἐπιτίμιον τοῦ μικροῦ ἀφορισμοῦ, ἀσθενοῦσε; Θά ἀπεκλείετο νά λάβει τό τελευταῖο ἐφόδιο, ἥτοι τὴν λήψη τῆς Θείας Εὐχαριστίας;

Ὁ δέκατος τρίτος κανὼν τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια Βιθυνίας, 325 μ.Χ.) ἀντιμετωπίζει τό θέμα μέ ἐπιείκεια καὶ προβλέπει, ὅπως στήν περίπτωσιν αὕτη ὁ ἐτοιμοθάνατος λαμβάνει τὴν Θεία Εὐχαριστία:

«Περὶ δὲ τῶν ἐξοδευόντων, ὁ παλαιὸς καὶ κανονικὸς νόμος φυλαχθήσεται καὶ νῦν, ὥστε, εἴ τις ἐξοδεῖται, τοῦ τελευταίου καὶ ἀναγκαιοτάτου ἐφοδίου μὴ ἀποστερεῖσθαι»⁴³.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ρύθμιση προβλέπει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης (335 - 394 μ.Χ.).

«Ταῦτα ἡ τῶν Πατέρων φιλόανθρωπος βούλεται γνώμη, εἰ προσπελάσειε τό χρεῶν τῷ ἔτι καθαιρομένῳ τοῖς φαρμάκοις τῆς μετανοίας καὶ ἡ κυρία παρεῖναι δοκεῖ, ἐφεῖσθαι τοῖς πρεσβυτέροις, κοινωνίαν αὐτῷ μεταδοῦναι, ὡς μὴ ἀποβιῶναι μηδὲν παρ' αὐτοῖς δεδεμένον»⁴⁴.

Οἱ πηγές ἀντιμετωπίζουν ἐπίσης τό θέμα τῆς μεταδόσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας σέ χριστιανόν, ὁ ὁποῖος τὴ στιγμὴ τῆς μεταδόσεως ἦταν ἤδη νεκρός.

Κατ' ἀρχὴν ἡ Θεία Εὐχαριστία μεταδίδεται μόνο στοὺς ζῶντες. Ἀπὸ τοὺς πρῶτους ὁμως χριστιανικοὺς χρόνους ἐμφανίζεται τό φαινόμενο τῆς μεταδόσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας σέ νεκρούς.

Συγγενὴς πρὸς τό φαινόμενο αὐτό ὑπῆρξε ἡ τέλεση τοῦ μυ-

41. B. Altaner, *Patrologie*, σ. 47-50.

42. Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐφεσίους*, XX, (B. Μουστάκης, Ἀποστολικοὶ Πατέρες, σ. 174): «... ἓνα ἄρτον κλώντες, ὃς ἐστὶν φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζεῖν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός...».

43. Ἐπιφάνιος Κύπρου, *Πανάριον*, PG, τ. 41, στ. 384-385.

44. Γρηγόριος Νύσσης, *Κανὼν 2 καὶ 5*, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, τ. Α', σ. 303 καὶ 316 - 317. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 19.

στηρίου της Θείας Εὐχαριστίας πάνω στον τάφο μάρτυρος ἢ ἄλλου χριστιανοῦ.

Ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου της Θείας Εὐχαριστίας πάνω στον τάφο ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν προχριστιανικῶν νεκρικῶν ἐθίμων καί εἰδικώτερα τῶν «νεκροδείπνων» της ἀποθέσεως προσφορῶν καί της τελέσεως χοῶν, ἐναγνισμῶν καί ἄλλων θυσιῶν πάνω στον τάφον.

Ἡ Ἐκκλησία ἀπεδοκίμασε τόσο τήν τέλεση της Θείας Εὐχαριστίας πάνω στον τάφον, ὅσο καί τήν μετάδοση της Θείας Κοινωνίας στό λείψανο:

«Ὁμοίως ἤρρεσεν, ἵνα τοῖς σώμασι τῶν τελευτώντων εὐχαριστία μή δοθῇ. Γέγραπται γάρ. Λάβετε, φάγετε· τά δέ τῶν νεκρῶν σώματα οὐδέ λαβεῖν δύναται, οὐδέ φαγεῖν»⁴⁵.

Σέ κανονική ἀπόκριση, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στον Ἀρχιεπίσκοπο Ἀχριδῶν Δημήτριο Χωματιανό (13ος αἰ. μ.Χ.)⁴⁶, ἀναφέρεται, ὅτι ὅπως πιθανῶς μαρτυρεῖ ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου († μετά τό 394 μ.Χ.)⁴⁷, ὁ Μέγας Βασίλειος (330-379 μ.Χ.)⁴⁸ ἱεουργώντας, ἐχώρισε τόν Ἅγιον Ἄρτον σέ τρεῖς μερίδες, ἀπό τίς ὁποῖες τήν μία ἔφαγε, τήν δεύτερη ἐφύλαξε στό Ἅγιον Ἄρτοφόριον γιά τήν κοινωνία τῶν ἀσθενῶν καί τῶν ἐτοιμοθανάτων καί τήν τρίτη μερίδα ἐφύλαξε, προκειμένου νά ταφεῖ αὐτή μαζί μέ τό λείψανό του, ὅταν ἀποβιώσει. Τό σχετικό κείμενο ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Ὅτε πρότερον ὁ ἱεροφάντωρ Βασίλειος, ὁδηγία καί ἐπινοία τοῦ Παναγίου Πνεύματος, ἐκπεφώνηκε τάς ἐπὶ τῇ τελετουργίᾳ της Πανάγνου Θυσίας μυστικᾶς εὐχάς, τότε δὴ τό τυθέν ἅγιον καί ζωοποιόν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἰς τρεῖς μερίδας διεῖλε καί τήν μέν ἔφαγε, τήν δέ χρυσοτεύκτω τινί περιστερᾷ ἐκτέθηκε καί ὑπεράνω τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου αὐτήν ἀπηώρησιν, τήν δέ ἀποτετήρηκεν, ὡς ἂν ταύτη συνταφῇ»⁴⁹.

Ἡ πράξη αὐτή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας της Καππαδοκίας, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ἀχριδῶν Δημήτριος

45. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, τ. Γ', σ. 345-355. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 21.

46. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, σ. 151.

47. Β. Altaner, *Patrologie*, σ. 308-309.

48. Β. Altaner, *Patrologie*, σ. 290-298.

49. Μ. Γεδεών, *Νέα Βιβλιοθήκη*, σ. 114.

Χωματιανός, διαδόθηκε ευρύτατα και καθιερώθηκε. Ο αυτός συγγραφέας παρατηρεί, ότι επιτρέπεται η έναπόθεση Αγίου Άρτου μόνον στα χέρια του νεκρού Επισκόπου:

«Καί ἐσθίει μὲν ὁ ἀρχιερεὺς, ὅτε τὰ τελευταῖα πνέει, κατὰ τὸ “λάβετε, φάγετε”, λαμβάνει δὲ αὐτό καὶ ὡς παρακαταθήκην»⁵⁰.

Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

1. Ἡ νύψη τῆς σοροῦ τοῦ θανόντος

Μόλις διεπιστοῦτο ὁ θάνατος, οἱ οἰκεῖοι τοῦ θανόντος ἐφρόντιζαν νά τοῦ κλείσουν τοὺς ὀφθαλμούς, νά διευθετήσουν τὸ σῶμα κατάλληλα καὶ νά τοῦ ἀφαιρέσουν τὰ ἐνδύματα, προτοῦ λάβει χώρα ἡ ἀκολουθοῦσα τὸν θάνατο ἀκαμψία τῆς σοροῦ.

Ἀμέσως μετὰ ἡ σορὸς ἐπλύνετο μέ θερμό νερό⁵¹. Πρόκειται γιὰ ἀρχαιοτάτη τελετουργικὴ νύψη τοῦ λειψάνου τοῦ θανόντος, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἤδη στοὺς ἀρχαίους ἀνατολικούς λαούς (Ἀσσυρίους, Βαβυλωνίους, Αἰγυπτίους κ.λπ.), συνεχίζεται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ρωμαίους καὶ κληρονομεῖται ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, συνεχιζόμενη μέχρι σήμερα⁵².

Ἡ συνήθεια αὐτὴ τῆς νύψης τοῦ νεκροῦ προϋποθέτει δύο πράγματα: Πρῶτον, τὴν ἀντίληψη, ὅτι τὸ λείψανο εἶναι ἀκάθαρτο, πρᾶγμα πού ἐδέχοντο κυρίως οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Καὶ δεύτερον, ὅτι ὁ νεκρὸς ἔπρεπε νά εἶναι καθαρὸς, σωματικά καὶ ψυχικά, ἐπειδὴ μεταβαίνει σὲ ἕναν κόσμο ὑψηλότερο, καθαρότερο, πνευματικώτερο, τὸν κόσμον τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία υἱοθέτησε μὲν τὴν νύψη τῆς σοροῦ, δὲν ἀπεδέχθηκε ὅμως τὴν ἀντίληψη τῶν Ἐθνικῶν, περὶ τῆς τελετουργικῆς ἀκαθαρσίας τοῦ λειψάνου.

50. Μ. Γεδεών, *Νέα Βιβλιοθήκη*, σ. 114. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 23.

51. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, σ. 421.

52. Στοὺς Μουσουλμάνους ἀπαντᾷ ἐπίσης ἡ τελετουργικὴ νύψη τῆς σοροῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνθρώπου καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ταφή. Ἡ νύψη αὐτὴ λαμβάνει χώραν σὲ ἰδιαίτερον χωρὸν τοῦ Κοιμητηρίου (Mezarlik).

Στίς Ἀποστολικές Διαταγές ἀναφέρονται, μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς:

«Ὅθεν τά τοιαῦτα περιϊστάμενοι παρατηρήματα, φεύγετε, ἀγαπητοί ἐλληνικά γάρ τυγχάνει. Οὔτε γάρ τόν τεθνεῶτα βδελυσσόμεθα, ὡς ἐκεῖνοι...»⁵³.

Ἐπίσης οἱ Ἑβραῖοι ἐθεώρουν τούς νεκρούς ὡς ἀκαθάρτους τελετουργικά⁵⁴.

«Μηδέ ἐπιζητεῖτε ἰουδαϊκούς ἀφορισμούς ἢ συνεχῆ βαπτίσματα ἢ καθαρισμούς ἐπὶ θίζει νεκροῦ. Ἀπαρατηρήτως δέ συναθροίξεσθε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, τήν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι καί ψάλλοντες ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων καί πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων καί τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν τῶν ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένων καί τήν ἀντίτυπον τοῦ βασιλείου σώματος Χριστοῦ δεκτὴν Εὐχαριστίαν προσφέρετε ἐν τε ταῖς ἐκκλησίαις ὑμῶν καί ἐν τοῖς κοιμητηρίοις καί ἐν ταῖς ἐξόδοις τῶν κεκοιμημένων ψάλλοντες προπέμπετε αὐτούς, ἐάν ᾧσιν πιστοί ἐν Κυρίῳ. Τίμιος γάρ ἐναντίον Κυρίου ὁ θάνατος τῶν ὁσίων αὐτοῦ»⁵⁵.

Σέ ἄλλο δέ σημεῖο οἱ Διαταγές τῶν Ἀποστόλων ὀρίζουν:

«Ὅθεν καί ὑμεῖς, ὧ ἐπίσκοποι καί οἱ λοιποί, ἀπαρατηρήτως ἀπτόμενοι τῶν κεκοιμημένων μὴ νομίσητε μιαινέσθαι, μηδέ βδελύσσεσθε τά τούτων λείψανα, περιϊστάμενοι τάς τοιαύτας παρατηρήσεις μωράς οὔσας ...»⁵⁶.

Ἡ Χριστιανική Ἐκκλησία ἐδίδαξε τήν καθαρότητα καί τόν μὴ «βδελυκτόν» χαρακτήρα τοῦ λειψάνου, ὅμως ἡ ἴδια δέν ἀπέκρουσε τήν πρακτικὴ τοῦ μεταθανατίου λουτροῦ.

Ἡ τελετουργικὴ νίψη τῆς σοροῦ τοῦ θανόντος, ἀμέσως μόλις διαπιστωθῇ ὁ θάνατος αὐτοῦ, τελεῖται καί σήμερα ἀνεξαιρέτως. Στὴ συνέχεια τό λείψανο πλένεται μέ κρασί, ἀλείφεται μέ ἔλαιον, περιελίσσεται σέ λευκὴ σινδόνη, ἡ ὁποία φέρει τήν ὀνομασία «σάβανον»

53. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, ΣΤ', XXVIII, 1, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 114.

54. Ἀριθμ. ΙΘ', 16: «Καί πᾶς, ὅς ἐάν ᾄψῃται ἐπὶ προσώπου τοῦ πεδίου τραυματίου ἢ νεκροῦ ἢ ὁστέου ἀνθρωπίνου ἢ μνήματος, ἐπτὰ ἡμέρας ἀκάθαρτος ἔσται». Πρβλ. καί Ἀριθμ. ΙΘ', 22: «Καί παντός οὐ ἐάν ᾄψῃται αὐτοῦ ὁ ἀκάθαρτος, ἀκάθαρτον ἔσται καί ψυχὴ ἡ ἀπτομένη ἀκάθαρτος ἔσται ἕως ἐσπέρας».

55. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, ΣΤ', XXX, 1-3, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 115-116.

56. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, ΣΤ', XXX, 7, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 116.

ἢ «λαζάρι»⁵⁷, στή συνέχεια ἐνδύεται, τοποθετοῦνται τὰ χέρια σταυροειδῶς ἐπὶ τοῦ στήθους, δένονται τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια καὶ τίθεται ὁ νεκρὸς σέ ὕπτια θέση ἐπὶ τῆς νεκρικῆς κλίνης (φερέτρου). Τό φέρετρο τοποθετεῖται στό μέσον τοῦ κυρίως δωματίου τῆς οἰκίας, μέ κατεύθυνση ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολάς, μέ τό κεφάλι τοποθετημένο πρὸς Δυσμὰς.

Ὅσοι ἐκ τῶν συγγενῶν ἔλθουν σέ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπαφή μέ τό λείψανο τοῦ θανόντος, ὀφείλουν μετά νά πλύνουν τὰ χέρια καὶ τὰ πρόσωπά των. Πρόκειται γιά τελετουργική νύψη, ἀπόρροια τῆς ἀρχαίας ἀντιλήψεως, ὅτι ὁποῖος ἄπτεται νεκροῦ, καθίστανται τελετουργικά ἀκάθαρτος.

2. Ἡ χρήση τοῦ νεκροῦ

Ἀφοῦ ἡ σορός τοῦ ἀποθανοῦντος ἐπλύνετο μέ νερό καὶ ἐσκουπίζετο, στή συνέχεια ἐλάμβανε χώραν ἡ ἐπάλειψη αὐτοῦ μέ ἀρώματα: ἄλῳ, σμύρνα, ἔλαιον⁵⁸ καὶ οἶνον.

Ἡ πρακτική αὐτή ἀναφέρεται ἤδη σέ αὐτήν τήν Καινή Διαθήκη. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται οἱ ἀκόλουθες περιπτώσεις:

α) Ὅταν ὁ Ἰησοῦς Χριστός ἦλθε στήν Βηθανία, στήν οἰκία τοῦ Σίμωνος τοῦ λεπροῦ, γυναίκα «ἔχουσα ἀλάβαστρον μύρου βαρυτίμου καὶ κατέχευεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἀνακειμένου»⁵⁹. Οἱ μαθητές τοῦ Ἰησοῦ ἐδυσφόρησαν καὶ ὁ Ἰησοῦς παρετήρησεν:

«Τί κόπους παρέχετε τῇ γυναικί; ἔργον γάρ καλόν ἠργάσατο εἰς ἐμέ ... βαλοῦσα γάρ αὕτη τό μύρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ σώματός μου πρὸς τό ἐνταφιαῖσαι με ἐποίησεν»⁶⁰.

β) Μετά τόν σταυρικόν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας «ἦλθεν οὖν καὶ ἤρεν τό σῶμα αὐτοῦ. Ἦλθεν δέ καὶ Νικόδημος ... φέρων μίγμα σμύρνης καὶ ἄλῳς ὡς λίτρας ἑκατόν.

57. Ἡ ὀνομασία αὐτή, καθὼς καὶ ἡ ἔκφραση «τό λαζάρωμα τοῦ νεκροῦ», σχετίζεται πρὸς τόν Λάζαρον, τόν θάνατον, τήν ταφή καὶ τήν ἀνάστασή του. Ἰω. 11, 11-44.

58. *Εὐχολόγιον τό Μέγα*, σ. 437.

59. Ματθ. 26, 7.

60. Ματθ. 26, 10-12.

Ἔλαβον οὖν τό σῶμα τοῦ Ἰησοῦ ἔδησαν αὐτό ὀθονίοις μετά τῶν ἄρωμάτων, καθὼς ἔθος ἐστίν τοῦς Ἰουδαίους ἐνταφιάζειν...»⁶¹.

Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος (225-373 μ.Χ.)⁶² παρατηρεῖ:

«Ὅπερ γάρ τοῖς τεθνεῶσι προσάγουσι, τοῦτο καί ἡμεῖς νῦν ποιοῦμεν ἀλόγη ἅμα σμύρνη καί μυρσίνη οἶνω δεύσας προστίθωμι»⁶³.

Στό Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου (περί τό 320 μ.Χ.) ἀναφέρονται τά ἑξῆς:

«Οἶνω καί μύροις ἐπαλείψασα (τό σῶμα αὐτοῦ)»⁶⁴.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει σχετικά:

«Μύρον καί ἔλαιον ἐπιχέομεν καί χρῖσμα τοῦ βαπτίσματος συμπορευόμενον αὐτοῖς εἰς ἐφόδιον πιστεύοντες»⁶⁵.

Ἀπό τό χωρίον αὐτό συνάγεται, ὅτι τό λείψανο τοῦ θανόντος ἐχρίετο μέ Ἅγιον Μύρον. Ἀργότερα ὁμως ἀπαγορεύεται ἡ χρήση τῆς σοροῦ μέ Ἅγιον Μύρον.

Ἐπίσης ἀντιμετωπίζεται ἀπό τίς πηγές καί τό θέμα τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου στούς νεκρούς, τό ὁποῖο ὁμως ἀπαγορεύεται.

3. Ἡ ἔνδυση τοῦ θανόντος

Εὐθύς μετά τήν τελετουργική νύψη καί χρήση τῆς σοροῦ, ἀκολουθοῦσε ἡ ἔνδυση αὐτοῦ, προτοῦ περιέλθει στήν κατάσταση τῆς ἀκαμψίας.

Ἡ σορός ἀρχικά περιεβάλετο μέ ταινία ἢ ἐτυλίσσετο μέ λευκή σινδόνα, ὅπως ἀναφέρεται καί γιά τό σῶμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ στήν Καινή Διαθήκη.

«... ἐδώρήσατο τό πτῶμα τῷ Ἰωσήφ καί ἀγοράσας σινδόνα

61. Ἰω. 19, 39-40.

62. B. Altaner, *Patrologie*, σ. 271-279.

63. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Βίος καί πολιτεία τῆς ἁγίας καί μακαρίας καί διδασκάλου Συγκλητικῆς*, PG, τ.28, στ. 1556.

64. H. Delahaye, *Les legendes grecques des Saints Militaires*, Paris 1909, σ. 146, σιχ. 19. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ.30.

65. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ὑπομονῆς*, PG τ. 60, στ. 725.

καθελών αὐτόν ἐν μνήματι, ὃ ἦν λελατομημένον ἐκ πέτρας καὶ προσεκύλισεν λίθον ἐπὶ τὴν θύραν τοῦ μνημείου»⁶⁶.

Στὴ συνέχεια ὁ νεκρὸς ἐνεδύετο μέ καινουργῇ ἢ τουλάχιστον καθαρά ἐνδύματα καὶ ἐτίθετο σὲ ὑπτία θέση, μέ τὰ χέρια σταυρωμένα στό στήθος, ἐπάνω στήν νεκρική κλίνη ἢ τό φέρετρο.

Τό φέρετρο ἐτοποθετεῖτο στό μέσον τῆς ἐπισήμου αἵθουσας τῆς οἰκίας, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ «πρόθεσις τοῦ νεκροῦ», γιά τὴν ὁποία θά γίνει ἐκτενέστερος λόγος κατωτέρω.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΗΔΕΥΣΗ

1. Ὅρισμός καὶ ἔννοια τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως

Ὑπὸ τὸν ὅρον «ἐκκλησιαστική κήδευσις» νοεῖται ἡ ἐκφορά τοῦ θανόντος, ἡ τέλεση τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας καὶ ἡ ἀπόθεση τοῦ νεκροῦ ἐντός τοῦ τάφου, παρουσία κληρικοῦ ἢ κληρικῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Μέ τὴν ἔννοια αὕτῃ ἡ ἐκκλησιαστική κήδευση συνιστᾷ τὴν ἱερὴ ἐκείνη τελετὴ, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν προπομπή τοῦ πιστοῦ ἀπὸ τὴν παροῦσα, ἐπίγειο καὶ πρόσκαιρο ζωὴ, στήν αἰώνια ζωήν.

Ὁ θεσμός τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως ἐδράζεται στήν πίστη τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι τό ἀνθρώπινον σῶμα εἶναι ναός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος:

«Οὐκ οἶδατε, ὅτι ναός Θεοῦ ἐστε καὶ τό πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἐν ὑμῖν οἰκεῖ; εἴ τις τὸν ναόν τοῦ Θεοῦ φθείρει, φθερεῖ τοῦτον ὁ Θεός ὁ γάρ ναός τοῦ Θεοῦ ἅγιός ἐστιν, οἱ τινές ἐστε ὑμεῖς»⁶⁷.

Ἐπίσης ἐδράζεται στό δόγμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς⁶⁸, τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν⁶⁹, στήν ταφή τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ⁷⁰ καὶ τῶν μελῶν τῆς πρώτης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας⁷¹.

66. Μάρκ. 15, 45-47. Πρβλ. Ματθ. 27, 57 κ.ἐ. Λουκ. 23, 52 κ.ἐ. Ἰω. 19, 39-42.

67. Α' Κορινθ. 3, 16-17.

68. Πράξ. 2, 31-32.

69. Ματθ. 25, 31-46.

70. Ματθ. 27, 57-61.

71. Πράξ. 8, 1-2: «Ἐγένετο δέ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ διωγμός μέγας ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις ... συνεκόμισαν δέ τὸν Στέφανον ἄνδρες εὐλαβεῖς καὶ ἐποίησαν κοπετόν μέγαν ἐπ' αὐτόν».

Στά κείμενα τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων γίνεται συχνά ἀναφορά στήν ἐκκλησιαστική κήδευση. Ἐνδεικτικά ἀναφέρεται τό ἀκόλουθο παράδειγμα:

«Καί τοῖς ἐξόδοις τῶν κεκοιμημένων ψάλλοντες προπέμπετε αὐτούς, ἐάν ᾧσιν πιστοί ἐν Κυρίῳ ... Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων καί δικαίων ψυχῶν ἐν χειρὶ Θεοῦ. Οἱ γάρ Θεῷ πεπιστευκότες, ἐάν καί κοιμηθῶσιν, οὐκ εἰσὶν νεκροί»⁷².

Ἀπό τήν στιγμή, κατά τήν ὁποίαν κάποιος θά βαπτισθεῖ, γίνεται πλέον μέλος τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἀποκτώντας ὠρισμένα δικαιώματα, ἀλλά καί σχετικές ὑποχρεώσεις, πού ἀποτελοῦν ἀπόρροια τῆς νέας ιδιότητος, τήν ὁποίαν ἀπέκτησε. Μεταξύ τῶν ἄλλων δικαιωμάτων τοῦ βεβαπτισμένου χριστιανοῦ, εἶναι καί ἐκεῖνο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως («Jus sepulturae passivum»)⁷³.

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, δικαίωμα ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως ἔχουν ὅλοι οἱ πιστοί, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ βαπτίσματος ἔχουν ἀποκτήσει τήν ιδιότητα τοῦ ἐνεργοῦ μέλους τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, καί εὐρίσκονται σέ κοινωνία μέ αὐτήν καί τούς ἄλλους πιστούς - μέλη.

Ὑπάρχουν ὅμως καί περιπτώσεις, κατά τίς ὁποῖες ἀπηγορεύετο καί ἀπαγορεύεται ἡ ἐκκλησιαστική κήδευση. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται τά ἑξῆς:

α) Ἀποκλείονται τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι γιά διάφορους λόγους δέν ἔχουν δεχθῇ τό βάπτισμα, ὅπως κατηχούμενοι, οἱ ὁποῖοι δέν ἐπρόλαβαν νά βαπτισθοῦν ἢ νήπια, τά ὁποῖα ἀπεβίωσαν ἀβάπτιστα.

Σύμφωνα μέ τόν ἱερόν Αὐγουστίνο (354-430 μ.Χ.), Ἐπίσκοπο Ἰππῶνος τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, τά νήπια, τά ὁποῖα ἀποθνήσκουν ἀβάπτιστα, ἐξομοιώνονται πρὸς τούς ἐθνικούς καί ὑπόκεινται στήν αἰώνια καταδίκη καί τιμωρία⁷⁴.

Ἀντιθέτως οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας δέχονται, ὅτι τά ἀβάπτιστα νήπια, ἐπειδὴ δέν ἔχουν ἁμαρτήσῃ, δέν ὑποβάλλονται στήν αἰώνια καταδίκη, οὔτε ὅμως καί εἰσέρχονται στήν βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ δέν ἔχει ἐξαλειφθῇ ἀπό αὐτά τό

72. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, ΣΤ', XXI, 2-3, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 116.

73. Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 40.

74. Αὐγουστίνος, *De baptismo*: «Salus extra ecclesiam non est». Πρβλ. Β. Altaner, *Patrologie*, σ. 443.

προπατορικό ἀμάρτημα, γεγονός τό ὅποιο ἐπιτυγχάνεται διά τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος.

β) Οἱ κατηχούμενοι, ὡς μή δεχθέντες τό μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, ἀποκλείονται κατ' ἀρχήν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως. Ὅμως ἐνωρίς ἐμφανίσθηκαν δύο ἀπόψεις, ἀφορῶσες στό θέμα αὐτό, ἥτοι:

Σύμφωνα μέ τήν πρώτη ἄποψη, ἡ κήδευση τῶν κατηχουμένων ἐπιτρέπεται, παρά τό γεγονός ὅτι αὐτοί δέν ἦσαν κανονικά μέλη τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἄποψη αὕτη διατυπώνεται στόν Ἐπιτάφιο τοῦ Ἀμβροσίου, Ἀρχιεπισκόπου Μεδιολάνων (333-397 μ.Χ.) στόν αὐτοκράτορα Βαλεντινιανό (364-378 μ.Χ.)⁷⁵.

Ἡ δεύτερη ἄποψη, ἀντίθετη μέ τήν πρώτη, διατυπώθηκε ἀπό τόν Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο (344/354-407 μ.Χ.), ἡ ὁποία ἀποκλείει τήν σωτηρία τῶν κατηχουμένων καί τονίζει μέ σαφήνεια, ὅτι οἱ κατηχούμενοι καί μή δεχθέντες τό βάπτισμα, ἀποκλείονται τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως. Εἰδικώτερα, ὁ ἱερός Χρυσόστομος παρατηρεῖ:

«Κλαῦσον τοὺς ἀπίστους τοὺς χωρίς φωτίσματος ἀπερχομένους, τοὺς χωρίς σφραγίδος. Οὗτοι ὄντως θρήνων ἄξιοι, οὗτοι ὀδυρμῶν. Ἐξω τῶν βασιλείων εἰσὶν μετὰ τῶν καταδίκων, μετὰ τῶν κατεγνωσμένων... Ἀλλά τοῦτο μὲν περί τῶν ἐν πίστει παρελθόντων. οἱ δέ κατηχούμενοι οὐδέ ταύτης ἄξιοῦνται τῆς παρὰ μυσθίας»⁷⁶.

Τελικά ἐπεκράτησε ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἡ ἄποψη τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καί ἔτσι οἱ κατηχούμενοι δέν τυγχάνουν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως.

Ἐξαίρεση τοῦ κανόνος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῶν κατηχουμένων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι νά μὲν δέν ἐπρόλαβαν γιά διαφόρους λόγους νά βαπτισθοῦν καί νά ἀποκτήσουν τήν ἐπίσημη ιδιότητα τοῦ μέλους τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὅμως ἐμαρτύρησαν, ἥτοι ἔχυσαν τό αἷμα των, ἐπειδή σέ δεδομένη στιγμή διωγμῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὁμολόγησαν τήν πίστη των πρὸς τόν Ἰησοῦν Χριστόν καί ἐθανατώθησαν ἔνεκα τούτου.

75. B. Altaner, *Patrologie*, σ. 378-389.

76. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν πρὸς Φιλιππησίους ὁμιλία Γ'*, PG, τ. 62, στ. 203. Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 44.

Τό μαρτύριόν των αὐτό ἐθεωρήθη ὡς «βάπτισμα αἵματος», ἰσάξιο, ἰσότημο καί ἰσοβαρές πρὸς τό μυστήριον τοῦ βαπτίσματος.

Συνεπῶς, οἱ μὴ βαπτισθέντες, ὅμως μαρτυρήσαντες χάριν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατηχούμενοι ἢ συμπαθῶς διακείμενοι πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, δικαιοῦνται ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς⁷⁷.

γ) Ἐπίσης δέν ἐπιτρέπεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ κήδευση τῶν ἀλλοθρήσκων, ὅπως: Ἑθνικῶν, Ἰουδαίων, Μουσουλμάνων, Βουδδιστῶν, Ἰνδουϊστῶν, Βραχμανιστῶν, Κομφουκιανιστῶν κ.λπ.

δ) Δέν ἐπιτρέπεται ὡσαύτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ κήδευση τῶν σχισματικῶν καί αἰρετικῶν, καθὼς καί τῶν ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀφορισθέντων, ἐπεὶ θεωροῦνται, ὅτι ἔχουν θέσει ἑαυτοὺς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας καί ἔχουν ἔτσι ἀπωλέσει τὴν ιδιότητα τοῦ μέλους αὐτῆς. Ἐπόμενον λοιπὸν εἶναι νὰ στεροῦνται ὅλων τῶν δικαιωμάτων τῶν κανονικῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ ἐτοιμοθάνατος σχισματικὸς ἢ αἰρετικὸς μετανοήσῃ εἰλικρινά, τοῦτο σημαίνει τὴν δυνατότητα ἐπανεισόδου τοῦ στήν Χριστιανικὴ Ἐκκλησία καί ἄρα αὐτό συνεπάγεται ἀνάκτηση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης.

Ὁ Μέγας Βασίλειος (330-379 μ.Χ.) παρατηρεῖ σχετικά:

«Τοὺς δὲ ἐπὶ ἐξόδῳ μετανοοῦντας τῶν αἰρετικῶν δέχεσθε χρή· δέχεσθαι δέ, δηλονότι οὐκ ἀκρίτως, ἀλλὰ δοκιμάζοντας, εἰ ἀληθινὴν ἐπιδείκνυνται μετάνοιαν καί εἰ τοὺς καρπούς ἔχουσιν μαρτυροῦντας τῇ πρὸς τό σωθῆναι σπουδῇ»⁷⁸.

ε) Ἀπαγορεύεται νὰ τύχουν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως οἱ αὐτόχειρες, ἥτοι οἱ αὐτοκτονοῦντες, ἐκτὸς ἂν διαπιστωθῇ, ὅτι δέν εἶχαν κατὰ τὴν στιγμή τῆς τελέσεως τῆς αὐτοκτονίας «σώας τάς φρένας αὐτῶν», ἥτοι ἔχουν τό «ἀκαταλόγιστον».

2. Χρόνος τελέσεως τῆς κηδεύσεως

Μετά τὴν διαπίστωση τοῦ γεγονότος τοῦ θανάτου καί σέ εὐλογο

77. Στὴν κατηγορία τῶν ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων, δίνεται νὰ καταταχθοῦν καί οἱ ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ἡρώδου (Α' τοῦ Μεγάλου) ἀναιρεθέντες παῖδες τῆς Βηθλεέμ, Πρβλ. Ματθ. 2, 16-18.

78. Βασίλειος Καισαρείας, *Κανὼν* 5, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, τ. 4, σ. 107. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 46.

χρόνο, συνήθως τήν επομένη ημέρα⁷⁹, έλάμβανε χώραν ή τελετή τής Νεκρωσίμου Άκολουθίας καί στή συνέχεια ή ταφή τοῦ νεκροῦ.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες έθεώρουν τόν θάνατο κάτι τό κακόν καί μι-
αρό, τόν δέ νεκρόν μίasma. Γι' αὐτό συνήθιζαν νά θάπτουν τούς
νεκρούς των, εἴτε πρό τής ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, εἴτε μετά τήν δύση
αὐτοῦ, γιά νά μή μianθοῦν οἱ ἡλιακές ἀκτίδες.

Ὅμως οἱ Χριστιανοί, θεωροῦντες τόν θάνατον ὡς μετάβαση ἐκ
τοῦ θανάτου πρός τήν ζωήν⁸⁰ καί τόν νεκρόν ὄχι ὡς μίasma καί
δυνάμενον νά μιάνει, ὅσους ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ αὐτόν, ἐτέλουν
τήν κήδευση συνήθως κατά τήν διάρκεια τής επομένης ἡμέρας ἀπό
τοῦ θανάτου.

Κατά τό μεσολαβοῦν διάστημα έλάμβανε χώραν ή νύψη τής σο-
ροῦ τοῦ θανόντος, ή πρόθεση καί ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ ὑπό τῶν
στενῶν συγγενῶν καί φίλων αὐτοῦ.

3. Πρόθεση, θρῆνος καί έκφορά τοῦ νεκροῦ

Μετά τήν τελετουργική νύψη τής σοροῦ καί τήν ἔνδυση τοῦ νε-
κροῦ, τό λείψανο ἐτίθετο στήν νεκρική κλίνη καί έλάμβανε χώραν ή
πρόθεση τοῦ νεκροῦ.

Ἡ πρόθεση αὐτή τοῦ νεκροῦ ἀποτελεῖ ἀρχαιοτάτη συνήθεια,
ή ὁποία μαρτυρεῖται ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ὁμήρου, ἀπαντᾷ σέ πα-
ραστάσεις ἀγγείων γεωμετρικῶν καί ἀρχαϊκῶν χρόνων, συνεχίζεται
κατά τήν κλασσική ἐποχή, τούς ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους, τήν
παλαιοχριστιανική ἐποχή, τούς μέσους χρόνους καί ἐφαρμόζεται
μέχρι σήμερα.

Ἡ σημασία τής προθέσεως τοῦ νεκροῦ εἶναι πολλαπλή. Ἀφ' ἑνός
μέν ἐκτίθεται σέ κοινή θέα ὁ νεκρός, γιά νά διαπιστωθεῖ καί ἐπισήμως
ή ἔξοδος αὐτοῦ ἀπό τήν ζωή, ἀφ' ἑτέρου δέ γιά νά δοθεῖ ή εὐκαιρία

79. Συνήθως ή κήδευση τοῦ θανόντος λαμβάνει χώραν μετά τήν παρέλευση
τουλάχιστον ἑνός εἰκοσιτετραώρου ἀπό τής στιγμῆς τοῦ θανάτου, προκειμένου,
ἀφ' ἑνός μέν νά ἀποφευχθεῖ ή περίπτωση τής ταφῆς ἀτόμου, ἐμφανίζοντος
φαινόμενα «νεκροφάνειας», ἥτοι ζῶντος μέν, θεωρουμένου ὅμως φαινομενικά νε-
κροῦ καί ἀφ' ἑτέρου, γιά νά ὑπάρχει χρόνος γιά τήν προετοιμασία τῶν ἀναγκαίων
γιά τήν ταφή.

80. Ἰω. 5, 24: « Ὁ πιστεύων μεταβέβηκεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ζωήν».

στούς συγγενείς καί φίλους τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ καί τοῦ τελευταίου ἀσπασμοῦ τοῦ θανόντος.

Μετά τήν πρόθεση τοῦ νεκροῦ, ἐλάμβανεν χώραν ὁ θρῆνος αὐτοῦ ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν καί οἰκείων, φαινόμενο ἀρχαιότατο, τό ὁποῖον συνεχίζεται ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερα⁸¹.

Ὑστερα ἀπό τήν πρόθεση καί τόν θρῆνο, ἐλάμβανεν χώραν ἡ ἐκφορά τοῦ λειψάνου τοῦ θανόντος καί ἡ μεταφορά αὐτοῦ στόν ναόν τῆς Ἑνορίας ἢ τοῦ Κοιμητηρίου, γιά τήν τελετή τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας. Ἡ ἐκφορά τοῦ νεκροῦ ὀνομάζεται στίς πηγές «κηδεία», «ἐξοδος» (λατινιστί «Exitus»), «ἐξόδιον»⁸² κ.λπ.

Ἡ ἐκφορά τοῦ νεκροῦ ἄρχιζε μέ τήν ἄφιξη τῶν κληρικῶν τῆς Ἐκκλησίας. Στή συνέχεια ἄρχιζε ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἑξοδιαστικοῦ, ἡ ὁποία περιελάμβανε μίαν σύντομη δέηση, γιά τήν σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ καί κατέληγε μέ τήν εὐχήν:

«Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων καί πάσης σαρκός, ὁ τόν θάνατον καταργήσας, τόν δέ διάβολον καταπατήσας καί ζωήν τῷ κόσμῳ σοῦ δωρησάμενος...»⁸³.

Ἀκολούθως ἐσχηματίζετο πομπή, προηγούμενων πιστῶν, οἱ ὅποιοι ἔφεραν θυμιατήριο καί ἀναμμένες λαμπάδες, ἀκολουθοῦσε τό φέρετρο, βασταζόμενο ὑπό τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ, ἠκολούθει ὁ κλῆρος καί κατόπιν ὁ λαός τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πομπή αὐτή ἔφθανε στόν ναόν, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ Νεκρώσιμος Ἀκολουθία.

4. Ἡ τελετή τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας

Ἀφοῦ ἡ σορός τοῦ νεκροῦ ἔφθανε στόν ναόν, ἀπετίθετο στό μέσον αὐτοῦ καί ἐτελεῖτο ἡ Νεκρώσιμος Ἀκολουθία⁸⁴. Κατά τούς

81. Ἡ ἔννοια τοῦ θρήνου εἶναι πολλαπλή. Σέ πρωτόγονες κοινωνίες ἔχει τήν σημασία τῆς ἀποτροπῆς τῶν πονηρῶν πνευμάτων (ἀποτροπαϊκός χαρακτήρας). Ἀργότερα καί μέχρι σήμερα, οἱ οἰκεῖοι τοῦ νεκροῦ διά τοῦ θρήνου, ἐκθειάζουν τίς ἀρετές τοῦ θανόντος καί ἐκφράζουν τά πρὸς ἐκεῖνον αἰσθήματά των.

82. Ν. Ἑμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 35. Φ. Κουκουλές, *Τελευτή - ταφή*, τ.4, σ. 172-173. *Εὐχολόγιον τό Μέγα*, σ. 395.

83. J. Goar, *Euchologion*, σ. 252. Πρβλ. *Εὐχολόγιον τό Μέγα*, σ. 394-395.

84. *Εὐχολόγιον τό Μέγα*, σ. 393 κ.ἐ.

πρώτους Χριστιανικούς χρόνους ή Νεκρώσιμος Ἀκολουθία συνε-
δυάζετο μέ τήν τέλεση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας⁸⁵.

Ὑπό τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ἀναφέρονται τά ἑξῆς σχετικά:

«Ἀπαρτηρήτως δέ συναθροίζεσθε ἐν τοῖς κοιμητηρίοις, τήν
ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν βιβλίων ποιούμενοι καί ψάλλοντες ὑπέρ τῶν
κεκοιμημένων μαρτύρων καί πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καί
τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν ἐν Κυρίῳ κεκοιμημένων καί τήν ἀντίτυπον
τοῦ βασιλείου σώματος Χριστοῦ δεκτῇ Εὐχαριστίαν προσφέρετε
ἐν τε ταῖς ἐκκλησίαις ὑμῶν καί ἐν τοῖς κοιμητηρίοις...»⁸⁶.

Ἐνταῦθα γίνεται λόγος περί τῆς ἀναγνώσεως τῶν «ἱερῶν βι-
βλίων», ἥτοι περικοπῶν ἀπό τήν Παλαιά καί τήν Καινή Διαθήκη,
ψαλμωδίας ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων μαρτύρων καί ἀδελφῶν ἐν
Χριστῷ καί τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ὁ συνδυασμός ὁμως αὐτός, Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας καί Θείας
Εὐχαριστίας, ἀπεκρούσθη ἐνωρίς ἀπό τήν Ἐκκλησία, ὅπως μᾶς
πληροφορεῖ ὁ Βαλσαμών:

«Τοῦτο δέ (ή τέλεσις τῆς Θείας Ἐὐχαριστίας κατὰ τήν Νεκρώσι-
μον Ἀκολουθίαν) σήμερον οὐ πράττεται»⁸⁷.

5. Ἡ ταφή τοῦ νεκροῦ

Μετά τήν ὀλοκλήρωση στόν ναόν (ἐνοριακό ἢ κοιμητηριακό)
τῆς Νεκρώσιμου Ἀκολουθίας καί ἀφοῦ ἔδιναν οἱ παριστάμενοι τόν
«τελευταῖον ἀσπασμόν» πρὸς τόν ἀποθανόντα, ἡ σορός τοῦ νεκροῦ
μετεφέρετο στόν τάφο, ὅπου καί ἀπετίθετο. Κατά κανόνα ὁ κυρίως
ἄξονας τοῦ τάφου ἔκειτο ἀπό Δ πρὸς Α καί ὁ νεκρός ἐτοποθετεῖτο
ἔτσι, ὥστε ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ νά κεῖται πρὸς Δ καί τά πόδια πρὸς Α
καί νά προσβλέπει πρὸς Ἀνατολὰς ἀπό ὅπου πρόκειται νά ἔλθει ὁ
Κύριος κατὰ τήν Δευτέρα Παρουσία.

Ὁ παριστάμενος λειτουργός τῆς Ἐκκλησίας, ἀνέπεμπε τίς τελευ-
ταῖες δεήσεις καί εὐχές καί στό τέλος ἀναφωνοῦσε:

85. Ἡ πράξη αὐτή ἐφαρμόζεται μέχρι σήμερα ἀπό τήν Ρωμαιοκαθολική
Ἐκκλησία.

86. Διαταγαί Ἀποστόλων, ΣΤ', XXX, 1-2, ΒΕΠΕΣ, τ.2, σ. 115-116.

87. Θεόδωρος Βαλσαμών, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, τ. Γ', σ. 406. Πρβλ.
Ν. Ἑμμανουηλίδην, *Δίκαιον ταφῆς*, σ. 39.

«Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καί τό πλήρωμα αὐτῆς ἡ οἰκουμένη καί πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ»⁸⁸.

Ὁ ἱερεὺς ἔρριπτε συμβολικά γῆ ἐπὶ τοῦ λειψάνου, τό ἴδιο ἔκαναν καί οἱ παριστάμενοι. Στή συνέχεια ὁ τάφος ἐκαλύπτετο καί ὁ νεκρός ἀνεπαύετο, ἀναμένων «τάς ἀψευδεῖς τοῦ Χριστοῦ ἐπαγγελίας»⁸⁹, ἥτοι τήν κοινὴ ἀνάστασι τῶν νεκρῶν, τήν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καί τήν Μέλλουσα Κρίσις⁹⁰, σύμφωνα μέ τήν σχετικὴ διδασκαλία τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Σέ πολλές περιπτώσεις ἀπαντοῦν ἐπὶ τῶν τάφων ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, μέ ἀρές, γιά αὐτούς, οἱ ὁποῖοι θά τολμήσουν νά ἀνοίξουν τόν τάφον καί νά ταράξουν τήν ἡσυχία τοῦ νεκροῦ⁹¹. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀπειλοῦνται οἱ μέλλοντες νά ἀνοίξουν αὐθαίρετα τόν τάφο μέ χρηματικά πρόστιμα.

Ὁ Χριστιανισμός ἀπεδέχθη, μέ ἐξαίρεση τήν καύση τῶν νεκρῶν, διάφορα ἀρχαῖα ταφικά ἔθιμα, προερχόμενα ἀπό τόν ἀρχαῖο ἑλληνορρωμαϊκὸ κόσμο, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν μέ τὰ κοσμήματα καί τὰ διάφορα προσωπικά τῶν ἀντικείμενα καί μέ νομίσματα, γιά τό ταξίδι των στὸν ἄλλο κόσμο («χαρώνειος ὀβολός»).

β) Ἡ ἐναπόθεσι στους τάφους ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν σέ ταφικὲς τελετουργίες. Τὰ ἀγγεῖα αὐτά, συνήθως πήλινα, ἐπειδὴ ἦλθαν σέ ἐπαφή μέ τόν νεκρόν, θραύονται στή συνέχεια.

γ) Οἱ προσφορὲς ἄρτου ἢ γλυκῶν καί ἄλλων ἐδεσμάτων.

δ) Οἱ χοές οἴνου, οἱ ὁποῖες σέ ὠρισμένες περιπτώσεις γίνονται μέσῳ ὁπῆς στήν ὀροφή τῶν τάφων.

ε) Τὰ γεύματα γιά τούς οἰκείους (συγγενεῖς καί φίλους τῶν θανόντων) σέ τακτὲς ἡμερομηνίες καί μεγάλες νεκρικὲς ἑορτές, στίς κέλλες ἢ στά τρικλίνια, χώρους πάνω ἀπὸ τούς τάφους, ὀριοθετημένους μέ κτιστὸ θρανίῳ (πεζούλιο) καί ἐστρωμμένους μέ κονίαμα ἢ σπανιότερα χονδρὸ ψηφιδωτό.

88. *Εὐχολόγιον τό Μέγα*, σ. 420. Πρβλ. Γεν. Γ', 19: «... τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύση».

89. Ν. Πλάτων, *Βασιλικαὶ Κρήτης*, σ. 429.

90. Ματθ. 25, 31-46.

91. Στ. Ντάντης, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις*, σ. 3 κ.έ.

6. Περιπτώσεις μή ταφῆς τοῦ νεκροῦ - ταρίχευση

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι σέ ὠρισμένες περιπτώσεις δέν ἐλάμβανε χώραν ἡ ταφή τῆς σοροῦ τοῦ ἀποθανόντος, εἴτε διότι αὐτό ἀπετέλει ἐκπεφρασμένη θέληση τοῦ ἀτόμου, ἐν ὧσφ εὐρίσκετο ἀκόμη στήν ζωή, εἴτε ὡς ποινή ἢ παρεπόμενο ποινῆς, εἴτε ἐπειδὴ δέν ὑπῆρχε ὁ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενος χρόνος κ.λπ. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται οἱ ἐπόμενες περιπτώσεις:

α) Ὑπῆρχαν χριστιανοὶ κατὰ τούς πρώτους χριστιανικούς χρόνους, οἱ ὅποιοι ἐπεδίωκαν, ὅπως τά νεκρά σώματά των παραμείνουν ἄταφα καί νά δοθοῦν πρὸς βοράν στά ἄγρια θηρία, ἢ νά ριφθοῦν στά ὕδατα (λίμνης, ποταμοῦ ἢ θαλάσσης). Ὁ Ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, ὁ καί Θεοφόρος (30-110 μ.Χ.) παραγγέλλει σχετικά:

«Ἄφετέ μέ θηρίων εἶναι βρῶμα, δι' ὧν ἐστι Θεοῦ ἐπιτυχεῖν. Σῖτός εἰμι τοῦ Θεοῦ καί δι' ὀδόντων θηρίου ἀλήθομαι, ἵνα καθαρὸς ἄρτος Θεοῦ εὐρεθῶ. Μᾶλλον κολακεύσατε τά θηρία, ἵνα μοι τάφος γένωνται καί μηδέν καταλείπωσι τῶν τοῦ σώματός μου, ἵνα μή κοιμηθεῖς βαρὺς τινι εὐρεθήσομαι. Τότε δέ ἔσομαι μαθητῆς ἀληθῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτε οὐδέ τό σῶμά μου ὁ κόσμος ὄψεται»⁹².

β) Στά βυζαντινά «Τακτικά», κείμενα στρατιωτικά, συνιστᾶται στόν Διοικητή μάχιμης στρατιωτικῆς Μονάδας, ἀφ' ἑνός μὲν νά φροντίζει ἐπιμελῶς γιά τήν συλλογή καί τήν ταφή τῶν στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιπταν στό πεδίο τῆς μάχης, ἀφ' ἑτέρου δέ νά ἀφήνει ἄταφα τά πτώματα τῶν ἀντιπάλων, προκειμένου νά καμφθεῖ τό ἡθικό τοῦ ἐχθροῦ.

Τά ἴδια κείμενα ἀπαγορεύουν τήν ταφή τῶν νεκρῶν τοῦ ἴδιου στρατοπέδου, σέ καιρό ἐφόδου ἢ πολιορκίας πόλεως, προφανῶς ἐξ αἰτίας ἐλλείψεως χρόνου καί γιά νά μήν δημιουργοῦνται προβλήματα στήν ἀποτελεσματικότητα τῶν μονάδων κρούσεως.

Ἐπίσης ἀπαγορεύεται ἡ ταφή τῶν ἀξιωματικῶν καί στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι σέ καιρό πολέμου ἐγκατέλειψαν τήν θέση των καί ἐτράπησαν σέ φυγή ἢ προσεχώρησαν στόν ἐχθρό ἢ ἐκρίθησαν ἔνοχοι προδοσίας⁹³.

γ) Ἡ ταρίχευση τῶν νεκρῶν. Ἐξαίρεση τοῦ κανόνα τῆς ταφῆς

92. Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ρωμαίους*, IV, ΒΕΠΕΣ, τ.2, στ. 304.

93. Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 83-84.

τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ τό ἔθιμο τῆς ταριχεύσεως αὐτῶν. Μέ τόν ὄρο «ταρίχευση» ἐννοοῦμε τήν διαδικασία ἐκείνην, ἡ ὁποία λαμβάνει χώραν μετά τήν ἐπέλευση τοῦ θανάτου καί προβλέπει τήν πλύση, τόν καθαρισμό, τήν ἀφαίρεση τοῦ ἐγκεφάλου καί τῶν σπλάχνων, τήν μύρωση, τήν ἐπάλειψη μέ διάφορα ἔλαια καί ἀρώματα, τήν περιτύλιξη μέ ὀθόνια (συνήθως λινά ὑφάσματα) καί τήν διατήρηση κατ' αὐτόν τόν τρόπον τοῦ λειψάνου ἀσήπτου καί ἀναλλοιώτου στούς αἰῶνες.

Ὡς ταρίχευση θεωρεῖται ἀκόμη ἡ διατήρηση τοῦ λειψάνου ἀσήπτου γιά μικρό ἢ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (μερική ταρίχευση). Αὕτῃ ἐλάμβανε χώραν, κυρίως γιά νά καταστεῖ δυνατή ἡ μεταφορά τοῦ λειψάνου σέ ἄλλον τόπον, προκειμένου νά ταφεῖ ἐκεῖ.

Ἡ ταρίχευση ἐφηρμόζετο σέ εὐρεία κλίμακα ὑπό τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων καί ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως αὐτῶν, ὅτι ἡ ψυχή συνεχίζει τήν μεταθανάτιο ὕπαρξή της, σχετιζομένη πρός τό σῶμα, ἐν ὧσφ αὐτό διατηρεῖται ἄσηπτο καί ἀναλλοίωτο. Ἄτομα τῆς ἀνωτέρας, τῆς μεσαίας ἀλλά καί τῶν κατωτέρων τάξεων ἐφρόντιζαν γιά τήν ταρίχευση καί μουμιοποίησή των μετά θάνατον.

Ὁ ἱστορικός Ἡρόδοτος ὁ Ἀλικαρνασσεύς (484-426 π.Χ.) κάνει λεπτομερῆ περιγραφή τῆς ταριχεύσεως τῶν νεκρῶν στήν Αἴγυπτο⁹⁴. Ἐπίσης ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀπεκάλυψε πλῆθος μουμίων, ἀνθρώπων, ἀλλά καί ἱερῶν ζώων (κροκόδειλος, ταῦρος, ἵβις, γαλῆ κλπ.), προερχομένων ἀπό τήν ἀρχαία Αἴγυπτο.

Ἐπίσης οἱ ἀρχαῖοι ἀνατολικοί λαοί (Ἀσσύριοι, Βαβυλώνιοι, Φοίνικες) καί οἱ λαοί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς, ἐγνώριζαν καί ἐφήρμοζαν σέ ὠρισμένες περιπτώσεις τήν ταρίχευση τῶν νεκρῶν.

Οἱ Χριστιανοί τῆς Αἰγύπτου συνήθιζαν τήν ταρίχευση τῶν νεκρῶν προσφιλῶν προσώπων καί τήν διατήρηση αὐτῶν σέ κατοικίες⁹⁵, ἐπειδή τό ἔθιμο αὐτό εἶχε βαθεῖες ρίζες στήν κοινωνία τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας στόν βίον τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (251-356 μ.Χ.)⁹⁶ ἀναφέρει σχετικά:

«Οἱ Αἰγύπτιοι τά τῶν τελευτώντων σπουδαίων σώματα καί

94. Ἡρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς, *Ἱστοριῶν Β*, 85-90. Ἐπίσης βλ. Ὁ αὐτός, *Ἱστοριῶν Β*, 67 καί 69.

95. Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφῆς*, σ.84.

96. Β. Altaner, *Patrologie*, σ. 261 κ.έ.

μάλιστα τῶν ἀγίων μαρτύρων, φιλοῦσι μὲν θάπτειν καὶ περιελίσσειν μή κρύπτειν δέ ὑπὸ γῆν, ἀλλ' ἐπὶ σκιμποδίων τιθέναι καὶ φυλάττειν ἔνδον παρ' αὐτοῖς νομίζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπελθόντας»⁹⁷.

Ὁ Μέγας Ἀντώνιος ἀγωνίσθηκε γιὰ νὰ ἐξαλειφθεῖ ἡ παλαιὰ αὐτὴ συνήθεια τῆς ταριχεύσεως στὴν Αἴγυπτο καὶ συγχρόνως ἐξώρκισε τοὺς συνασκητές του, νὰ ἐνταφιάσουν ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του τὸ λείψανόν του.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ - ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ - ΑΓΙΑ ΛΕΙΨΑΝΑ

1. Τέλεση χριστιανικῶν ἀγαπῶν καὶ τῆς Θείας Λειτουργίας στὴν μνήμη τῶν θανόντων

Στόν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ κόσμο ὁ τάφος κατασκευάζεται «μνήμης χάριν» καὶ ἡ ὑπαρξὴ αὐτοῦ ἐπιδιώκει τὴν «ἐς αἰὶ μνήμη τοῦ νεκροῦ»⁹⁸, γι' αὐτὸ καλεῖται «μνήμα» καὶ «μνημεῖον». Τὸν αὐτόν σκοπὸν ἐξυπηρετοῦσαν ἐπίσης διάφορες λατρευτικὲς τελετές καὶ ἐκδηλώσεις, οἱ ὁποῖες ἐτελοῦντο ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀποθανόντος.

Μετὰ τὴν ἐμφάνιση, διάδοση καὶ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπῆλθε ριζικὴ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό. Γιὰ τοὺς χριστιανούς πιστοὺς ὁ τάφος εἶναι «τό κοιμητήριον»⁹⁹, ὅπου ἀναπαύονται τὰ σώματα «ἐν εἰρήνῃ» («in peace») ἕως τῆς ἀναστάσεως.

Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ἐμφανίζονται διάφορες μορφές λατρείας πρὸς τοὺς νεκρούς. Μεταξύ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ οἱ «ἀγάπες», ἥτοι συνεστιάσεις τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς Κοινότητος¹⁰⁰ γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων καὶ

97. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, *Βίος τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου*, PG, τ.26, στ. 963 κ.έ. Πρβλ. Ν. Ἑμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 85.

98. Στ. Ντάντης, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις*, σ. 31. Πρβλ. Ν. Ἑμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 301.

99. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία*, σ. 35 κ.έ.

100. Διαταγαὶ Ἀποστόλων, Η', XLIV, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 269: «Ἐν δέ ταῖς μνείαις αὐτῶν καλούμενοι μετὰ εὐταξίας ἐστιάσθε καὶ φόβου Θεοῦ, ὡς δυνάμενοι καὶ πρεσβεύειν ὑπὲρ τῶν μετανοούντων».

τῶν ἀπλῶν νεκρῶν. Σκοπός τῶν ἀγαπῶν αὐτῶν ἦτο ὁ ἑορτασμός τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρα ἢ τοῦ νεκροῦ γενικά. Ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου ἢ τοῦ θανάτου τοῦ ἀπλοῦ πιστοῦ ὠνομάζετο «γενέθλιος ἡμέρα» (Dies natalis), ἦτοι ἡ ἡμέρα τῆς ἀναγεννήσεως αὐτοῦ πνευματικά καί τῆς μεταβάσεώς του στοὺς οὐρανούς. Οἱ ἀγάπες αὐτές ἐλάμβαναν χώρα σέ ὠρισμένες περιπτώσεις καί ἐντός τῶν ναῶν.

Ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία ἀπηγόρευσε αὐτές τίς ἀγάπες, τόσο στοὺς ναοὺς, ὅσο καί στοὺς τάφους (τῶν μαρτύρων ἢ τῶν ἀπλῶν πιστῶν), πρῶτον, διότι συνέχιζαν μίαν προχριστιανικὴ πρακτικὴ καί δεύτερον ἐξ αἰτίας τῶν παρατηρουμένων σέ ὠρισμένες περιπτώσεις καταχρήσεων.

Ἄλλος τρόπος λατρείας καί τιμῆς πρὸς τοὺς νεκρούς ἦτο ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐπάνω στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ καί τῶν ἀπλῶν πιστῶν. Αὕτῃ ἐπεδίωκε τὸν ἑορτασμό τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ, στὸν τάφο τοῦ ὁποῖου ἐτελεῖτο τὸ μυστήριον, συγχρόνως δέ ἀπετέλει δέηση γιὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ θανόντος¹⁰¹.

Συνήθως ἀπαντᾷ ὁ συνδυασμός τῆς τελέσεως τῶν ἀγαπῶν μετὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καί τῶν ἀπλῶν πιστῶν, κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες.

Ἡ Ἐκκλησία προσεπάθησε νὰ δημιουργήσῃ νέες μορφές λατρείας πρὸς τοὺς κεκοιμημένους, σέ ἀντικατάσταση τῶν προερχομένων ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς. Οἱ νέες αὐτές μορφές εἶναι: ἡ Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία τελεῖται στὸν ναό καί ὄχι στὸν τάφο, οἱ ἐπιμνημόσυνες δεήσεις, οἱ εὐχές, οἱ ἀγαθοεργίες, ἡ προσευχή κ.λπ.

2. Τέλεση μνημοσύνων καὶ ἀγαθοεργιῶν χάριν τῶν κεκοιμημένων

Στοὺς Ἐθνικοὺς ὑπῆρχαν μνημόσυνα τῶν νεκρῶν γεύματα, τὰ ὁποῖα ἐτελοῦντο κατὰ τὴν τρίτη, ἐννάτη καί τριακοστὴ ἡμέρα ἀπὸ τῆς ταφῆς καί ἐτησίως, κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων τοῦ ἀποθανόντος¹⁰².

Κατ' ἀναλογίαν εἰσῆχθησαν καί τὰ χριστιανικά μνημόσυνα, κατὰ τὴν τρίτη, ἐννάτη καί τεσσαρακοστὴ ἡμέρα ἀπὸ τοῦ θανάτου.

101. Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 305.

102. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 120.

Στίς Ἀποστολικές Διαταγές ὀρίζεται:

«Ἐπιτελείσθω δέ τρίτα τῶν κεκοιμημένων ἐν ψαλμοῖς καί προσευχαῖς διά τόν διά τριῶν ἡμερῶν ἐγερθέντα. Καί ἔννατα εἰς ὑπόμνησιν τῶν περιόντων καί τῶν κεκοιμημένων. Καί τεσσαρακοστά κατὰ τόν παλαιόν τύπον. Καί Μωϋσῆν γάρ οὕτως ὁ λαός ἐπένθησε. Καί ἐνιαύσια ὑπέρ μνείας αὐτῶν»¹⁰³.

Ἐπίσης ἐγένοντο ἀγαθοεργίες πρὸς χάριν τῆς ψυχῆς τῶν ἀποθανόντων ὅπως ἀναφέρεται ὡσαύτως στίς Ἀποστολικές Διαταγές:

«Καί διδόςθω ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς πένησιν εἰς ἀνάμνησιν αὐτῶν»¹⁰⁴.

Μεταξύ ἄλλων καθιερώνεται καί ἡ προσφορά τῶν κολλύβων, χάριν τῶν θανόντων.

«Τόν μάρτυρα γάρ Θεόδωρον πέμψας ἀοράτως Θεός τῷ τῆς πόλεως ἀρχιερεῖ (Εὐδόξιος οὗτος ἦν) ἀνεκελεύετο ἀπέχεσθαι μέν τούς εὐσεβεῖν ἡρημένους τῶν ἐπ' ἀγορᾶς τεθειμένων, σῖτον δέ λέβησιν ἔψοντας, ἃ ἐν Εὐχαΐτοις κόλλυβα εἰώθασιν λέγειν, παραμυθεῖσθαι τήν ἔνδειαν»¹⁰⁵.

Ἔτσι τό φαινόμενο τῆς «λατρείας τῶν νεκρῶν» τῶν Ἑθνῶν, ἀπέκτησε πνευματικώτερη μορφή καί ἐγίνε «λατρεία τῶν ψυχῶν», γιά τοὺς χριστιανούς.

Ὁ Μητροπολίτης Ρόδου Νεῖλος ὁ Διασορηνός (1357 μ.Χ.) ἐρωτηθεὶς: «Νεκρώσιμον εὐχέλαιον κωλύεται, ὡς φησὶν Νικηφόρος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως;» ἀπήντησε: «Οὐ κωλύεται, ἐάν ποιήσης μετὰ κολλύβων καί ἀποστολοευαγγέλιον νεκρώσιμον σὺν εὐχῇ ὁμοίως καί οὐχί ὡς τῶν ἀσθενῶν ποιοῦμεν ἢ τῶν ζώντων»¹⁰⁶. Ἡ τελετὴ αὐτὴ ὁμως φαίνεται νά ἀναφέρεται στὰ μνημόσυνα.

103. Ἀποστολικά Διαταγαί, Η', ΧΔV, *Περί μνημοσύνων*, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 193.

104. Ἀποστολικά Διαταγαί, Η', ΧΔV, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 193.

105. Νικηφόρος Κάλλιστος Εὐανθόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 10, 12 C, PG, τ. 146, στ. 473. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 306.

106. Almazov, *Khrizoverga*, σ. 75. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδην, *Δίκαιο ταφῆς*, σ. 32.

3. Ἡ τιμή τῶν μαρτύρων καί τῶν ἀγίων λειψάνων κατά τοὺς τέσσε- ρεις πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες

Ἦδη στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ κόσμος, καθὼς καὶ στὸν ἰουδαϊκὸ, συνηθίζετο νὰ τιμῶνται ἰδιαίτερος ἡμίθεοι, ἥρωες, οἰκιστές καὶ ἰδρυτές πόλεων καὶ γενικά ἐξέχουσες προσωπικότητες γιὰ τὸ ἥθος, τίς ἀρετές καὶ τὴν προσφορά των πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο.

Εἶναι γνωστὰ ἡρῶα¹⁰⁷, στήλες καὶ ἀγάλματα, πρὸς τιμὴν τῶν προσώπων αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ τέλεση ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων πρὸς τιμὴν των. Γνωστὸ εἶναι ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα τὸ Ἡρώον τῆς Καλυδῶνος (2ου αἰ. π.Χ.), τὸ ὁποῖο ἔκειτο κατὰ μῆκος τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τετράγωνο περιστύλιο μέ δωμάτια γύρω του καὶ ἀπὸ ὑπόγειο θολωτὸ τάφο, ὅπου ἐλάμβανον χώραν τελετές, σχετικές μέ τὴν προγονολατρεία.

Ἀνάλογο φαινόμενο ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους καὶ στὴν Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ τιμὴ τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως καὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν¹⁰⁸.

Τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων ἐθεωροῦντο «τιμιώτερα λίθων πολυτελεῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίου»¹⁰⁹, ἐτιμῶντο ἰδιαίτερος¹¹⁰ καὶ ἐωρτάζετο ἐτησίως ἡ ἐπέτειος τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων, ὀνομαζομένη «γενέθλιος ἡμέρα» καὶ θεωρουμένη ὡς ἡ ἡμέρα τῆς πνευματικῆς αὐτῶν ἀναγεννήσεως στοὺς οὐρανούς.

Ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης (70-156 μ.Χ.)¹¹¹, ἐμαρτύρησε τὸ ἔτος 156 μ.Χ. στὴν Σμύρνη. Στὸ Μαρτύριόν του, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα κείμενα τοῦ εἵδους αὐτοῦ, γίνεται λεπτομερὴς λόγος περὶ τῆς ἐμμονῆς τοῦ Πολυκάρπου στὴν χριστιανικὴ πίστη, τοῦ μαρτυρίου του καὶ τὰ μετὰ αὐτό. Γιὰ τὰ λείψανά του ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς:

«Ἰδὼν οὖν ὁ κεντυρίων τὴν τῶν Ἰουδαίων γενομένην φιλονεικίαν, θεὸς αὐτόν ἐν μέσῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς, ἔκαυσεν. Οὕτως τε

107. Ἄρθρο «Καλυδῶν», Ἐγκυκλοπαιδεία «Νέα Δομή», τ. 12 (Ἀθήνα ἄνευ χρονολ. ἐκδ.), σ. 355.

108. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 120 κ.ἑ.

109. Πολυκάρπου μαρτύριον, XVIII, Β. Μουστάκης, *Ἀποστολικοὶ Πατέρες*, σ. 246.

110. Α. Φυτράκης, *Λείψανα μαρτύρων*, σ. 9 κ.ἑ.

111. Β. Altaner, *Patrologie*, σ. 50-52.

ἡμεῖς ὕστερον ἀνελόμενοι τά τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν καί δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίον ὅστ᾽ αὐτοῦ ἀπεθέμεθα, ὅπου καί ἀκόλουθον ἦν. Ἐνθα ὡς δυνατόν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιάσει καί χαρᾷ παρέξει ὁ Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἷς τε τὴν τῶν προηθληκότων μνήμην καί τῶν μελλόντων ἀσκησίν τε καί ἐτοιμασίαν»¹¹².

Ὁ Ρώμης Ἱππόλυτος (170 - 235 μ.Χ.)¹¹³ ἐπεκαλεῖτο τοὺς «Τρεῖς Παῖδας»¹¹⁴, ἦτοι τοὺς: «Ἀνανίαν, Ἀζαρίαν καί Μισαήλ», τοὺς ἀναφερομένους στὴν Παλαιά Διαθήκη, οἱ δὲ ἐπισκέπτες τῶν κατακομβῶν ἐπεκαλοῦντο τοὺς ἐκεῖ ἐνταφιασμένους μάρτυρες, ὅπως ἀποδεικνύεται μεταξύ ἄλλων καί ἀπὸ τὰ ἐκεῖ ἀποκαλυφθέντα χαράγματα. Οἱ μάρτυρες εἶναι οἱ πρῶτοι Ἅγιοι τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Στά Κοιμητήρια καί ἐπάνω καί γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν χριστιανῶν μαρτύρων, ἀνεγείροντο, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (313-337 μ.Χ.) οἰκοδομήματα, συνήθως τρίκογχα¹¹⁵, τὰ ὅποια ὠνομάζοντο «Μαρτύρια»¹¹⁶ καί ἔφεραν συνήθως τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, οἱ ὅποιοι εἶχαν ταφῇ ἐντός αὐτῶν.

Ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρα ἐτελεῖτο ἡ Θεία Εὐχαριστία κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἀλλὰ καί σέ ἄλλες περιπτώσεις. Ἀπὸ τὰ Μαρτύρια αὐτά προῆλθεν ὁ θεμελιώδης τύπος τῶν χριστιανικῶν ναῶν.

Στὴ θέση «Ἁγία Εἰρήνη» τῆς Ἀρνίθας Ρόδου καί βόρεια τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς Βασιλικῆς Α, κεῖται τετράκογχο Μαρτύριον, τό ὅποιο φέρει ψηφιδωτά δάπεδα καί τό ὅποιο πιθανῶς εἶναι ἀρχαιότερο τῆς βασιλικῆς¹¹⁷.

112. Πολυκάρπου μαρτύριον, XVIII, Β. Μουστάκης, *Αποστολικοί Πατέρες*, σ. 246.

113. B. Altaner, *Patrologie*, σ. 164-169.

114. Δανιήλ Β', 30.

115. Γ. Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, σ. 198, εἰκ. 30: Κόρινθος, Λέχαιον, Βασιλική Β, τρίκογχον μαρτύριον.

116. A. Grabar, *Martyrium*, τ. I-III.

117. Α. Ὁρλάνδος, *Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου*, ABME, τ. 6 (Ἀθῆναι 1948), σ. 32-35. Ἰ. Βολανάκης, *Ἀρνίθα*, σ. 270-272. Ἰ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 330.

Από τὰ προαναφερθέντα γίνονται καλύτερα κατανοητά καὶ ἐρμηνεύονται τὰ ἐπόμενα:

α) Ἡ ἀπὸ ἐνωρὶς παρατηρουμένη καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἐπικρατήσασα συνήθεια, νὰ τίθενται ἅγια λείψανα μαρτύρων καὶ ἀργότερα καὶ ἀγίων, ὑπὸ τὴν Ἀγία Τράπεζα τῶν χριστιανικῶν ναῶν.

β) Ὅτι ἕκαστος χριστιανικὸς ναὸς εἶναι ἀφιερωμένος στοῦ ὀνόμα μάρτυρος ἢ ἀγίου.

γ) Ὅτι οἱ ναοὶ ἐχρησίμευαν καὶ ὡς τόποι ταφῆς, ἐπειδὴ ὑπῆρχε διακαὴς ὁ πόθος τῶν πιστῶν, νὰ ταφοῦν παρὰ τοὺς μάρτυρες καὶ ἀγίους («Ad sanctos»).

Ὁ αὐτοκράτορας Θεοδοσίος ὁ Μέγας (379-395 μ.Χ.)¹¹⁸ ἀπηγόρευσε τὴν ταφήν παρὰ τὰ Μαρτύρια¹¹⁹, χωρὶς ὅμως πρακτικὸ ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ συνήθεια συνεχίζετο καὶ μετὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Μ. Θεοδοσίου, κατὰ τοὺς μέσους χρόνους¹²⁰ καὶ μέχρι σήμερα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἔρευνα τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν μνημείων ἀφ' ἑτέρου, βοηθούσης καὶ τῆς ὑπάρχουσας σχετικῆς βιβλιογραφίας, ὅσον ἀφορᾷ στὰ ταφικὰ ἔθιμα καὶ τίς πρακτικὲς τῶν περὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειο ζώντων λαῶν, κατὰ τοὺς τέσσερις πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες (1ος-4ος αἰ. μ.Χ.) μᾶς ὠδήγησαν, μεταξύ ἄλλων, καὶ στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

1. Ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος ἀπετέλουν ἀνέκαθεν καὶ ἀποτελοῦν τὰ δύο σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως. Ὁ ἔμφρων ἄνθρωπος, ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, προσεπάθησε νὰ κατανοήσῃ, νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τό φυσικὸ, ἀδυσώπητο καὶ τελεσίδικο γεγονὸς τοῦ θανάτου, ἢ ἔλευση τοῦ ὁποίου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διάλυση τῆς προσωπικότητος καὶ τό τέλος τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως στῇ γῇ.

118. G. Ostrogorsky, *Byzantinische Geschichte*, σ. 27-30.

119. *Kodex Theodosianus*, IX, 17, 6. Πρβλ. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 121.

120. Πρβλ. Θ. Ἀρχοντόπουλος, *Ρόδος (μεσαιωνικὴ πόλη)*, Ἅγιος Ἀρτέμιος, ΑΔ τ. 46 (1961), Μέλ. Β' 2 *Χρονικά*, σ. 496 - 497.

2. Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν προϊστορική ἐποχή μέχρι καί σήμερα ἐχρησιμοποίησε καί χρησιμοποιεῖ διαφόρους τρόπους διαχείρισης τῶν νεκρῶν. Μεταξύ αὐτῶν συγκαταλέγονται καί οἱ ἑξῆς:

- α) ἀπλή ταφή,
- β) ἀποτέφρωση ἢ καύση,
- γ) ἀποσάρκωση,
- δ) ταρίχευση ἢ μουμιοποίηση, κ.λπ.

3. Στά διάφορα εἶδη τάφων συγκαταλέγονται καί τά ἐπόμενα:

- α) ταφές ἐντός φυσικῶν ἢ τεχνητῶν ὀρυγμάτων ἢ λάκκων,
- β) ἀπλοί λακκοειδεῖς ὑπόγειοι τάφοι,
- γ) κτιστοί κιβωτιόσχημοι ὑπόγειοι ἢ ὑπέργειοι τάφοι,
- δ) θαλαμωτοί ἢ θαλαμοειδεῖς,
- ε) πυραμίδες,
- στ) τύμβοι,
- ζ) καμαρωτοί τάφοι,
- η) ταφές ἐντός πηλίνων ἀγγείων - ἐγχυτρισμοί,
- θ) ἀρκοσόλια,
- ι) σαρκοφάγοι (λίθινοι ἢ πήλινοι),
- ια) ταφές σέ ὀστεοθήκες,
- ιβ) καλυβίτες,
- ιγ) μαυσωλεῖα,
- ιδ) ἡρῶα,
- ιε) μαρτύρια κ.λπ.

4. Ἡ ἐμφάνιση καί ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἵδρυση τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ περαιτέρω ὀργάνωση καί ἐξέλιξη αὐτῆς, καθώς καί ἡ χριστιανική διδασκαλία περί τῆς ἀξίας τοῦ σώματος, ὡς «ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» καί περί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, τῆς κοινῆς ἀναστάσεως καί τῆς Μελλούσης Κρίσεως, ἔδωσαν νέο νόημα τόσο στή ζωή, ὅσο καί στό θάνατο καί ἐπέδρασαν ριζικά στή διαμόρφωση τῶν ταφικῶν πρακτικῶν καί ἐθίμων τῶν χριστιανῶν τῶν τεσσάρων πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων.

5. Ὁ Χριστιανισμός ἀπεδέχθη, μέ ἐξαίρεση τὴν καύση τῶν νεκρῶν, διάφορα ἀρχαῖα ταφικά ἔθιμα, προερχόμενα ἀπὸ τὸν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί τά ἀκόλουθα:

- α) Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν μέ τά κοσμήματα των καί διάφορα προ-

σωπικά αντικείμενα και μέ νομίσματα, για τό ταξίδι στον άλλον κόσμο («Χαρώνειος ὀβολός»).

β) Ἡ ἐντός τῶν τάφων τοποθέτηση ἀγγείων μέ στερεές ἢ ὑγρές τροφές, ἀρώματα κ.λπ.

γ) Οἱ προσφορές ἄρτων, γλυκῶν καί ἄλλων ἐδεσμάτων.

δ) Οἱ χοές οἴνου, οἱ ὁποῖες σέ ὠρισμένες περιπτώσεις ἐλάμβαναν χώραν μέσῳ ὁπῶν, εὕρισκομένων στήν ὀροφή τῶν τάφων.

ε) Τά γεύματα γιά τούς οἰκείους καί φίλους τῶν θανόντων, τά ὁποῖα ἐλάμβαναν χώραν σέ τακτές ἡμερομηνίες ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ νεκροῦ κ.λπ.

6. Ἡ βαθμιαία διάδοση καί ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξύ τῶν λαῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τήν μετάπλαση αὐτῆς σέ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἐβασίζετο σέ τρεῖς θεμελιώδεις παράγοντες:

α) Τήν σημιτική παράδοση (Ἰουδαϊσμός - Χριστιανισμός).

β) Τό ἐλληνικό πνεῦμα (φιλοσοφία, ἐπιστήμη, κοσμοθεωρία, διανόηση).

γ) Τό ρωμαϊκό πνεῦμα (κρατική ὀργάνωση, νομοθεσία, ἰδεολογία).

7. Τό ἐνδιαφέρον τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας σχετικά μέ τόν θάνατο, συνίσταται στήν μέριμνα αὐτῆς πρίν, κατά καί μετά τήν ἔλευση τοῦ θανάτου.

8. Ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας λίγο πρίν ἀπό τήν ἔλευση τοῦ θανάτου συνίσταται στά ἑξῆς:

α) Βάπτισμα κατηχουμένων ἢ ἀβαπτίστων νηπίων. Μεταξύ ἄλλων ἐφηρμόζετο τό βάπτισμα τῆς ἀνάγκης, σέ ὠρισμένες δέ περιπτώσεις καί τό βάπτισμα τῶν ἤδη ἀποθανόντων ἀβαπτίστων.

β) Τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἀγίου Εὐχελαίου χάριν τῶν βαρέως ἀσθενούντων καί τῶν ἐτοιμοθανάτων.

γ) Μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας στούς βαρέως ἀσθενοῦντας καί τούς ἐτοιμοθανάτους, ὡς τελευταίου «ἐφοδίου» («viaticum»).

9. Ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας κατά καί μετά τήν ἔλευση τοῦ θανάτου συνίσταται μεταξύ ἄλλων καί στά ἑξῆς:

α) Τελετουργική νίψη τῆς σοροῦ τοῦ ἄρτι ἀποθανόντος ὑπό τῶν οἰκείων του, ἡ χρίση μέ ἔλαιο ἢ ἀρώματα καί ἡ ἔνδυση αὐτοῦ.

β) Ἡ πρόθεση, ὁ θρῆνος καί ἡ ἐκφορά τοῦ νεκροῦ.

10. Ἡ ἐκκλησιαστική κήδευση συνίσταται στήν τελετή τῆς Νεκρωσίμου Ἀκολουθίας, ἡ ὁποία ἀπετέλει δικαίωμα κάθε πιστοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας καί ἐλάμβανε χώραν στόν ναό τοῦ Κοιμητηρίου ἢ τῆς Ἑνορίας (ἀπό τόν 4ον αἰ. κ.έ.), σέ τακτό χρονικό διάστημα ἀπό τῆς διαπιστώσεως τοῦ θανάτου.

11. Ἀπεκλείοντο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως ὠρισμένες κατηγορίες ἀτόμων, ὅπως:

α) Οἱ μή βαπτισθέντες γενικῶς (κατηγούμενοι ἢ νήπια).

β) Οἱ ἀλλόθρησκοι.

γ) Οἱ αἵρετικοί ἢ σχισματικοί, οἱ ὁποῖοι ἔθεταν ἑαυτούς ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας.

δ) Οἱ τιμωρηθέντες μέ τήν ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ.

ε) Οἱ αὐτόχειρες.

12. Ἀπεκλείοντο τῆς ταφῆς σέ ὠρισμένες περιπτώσεις καί οἱ ἐξῆς:

α) Ὁρισμένα ἄτομα, τά ὁποῖα ζῶντα εἶχαν ἐκφράσει τήν ἐπιθυμία νά μήν ταφοῦν τά πτώματά των, ἀλλά, εἴτε νά ριφθοῦν στά ὕδατα (λιμνῶν, ποταμῶν, θαλάσσης), εἴτε νά δοθοῦν ὡς βορά στά ἄγρια θηρία.

β) Οἱ νεκροί τῶν ἐχθρῶν σέ πολεμική ἐπιχείρηση, γιά νά καμφθεῖ τό ἠθικό τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου.

γ) Οἱ ἐγκαταλείποντες τήν θέση των ἀξιωματικοί καί στρατιῶτες κατά τήν μάχη καί οἱ ἔνοχοι ἐσχάτης προδοσίας, καθῶς καί οἱ προδότες γενικά.

13. Σέ ὠρισμένες περιπτώσεις καί κυρίως μεταξύ τῶν χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου, ἐφηρμόζετο ἡ ταρίχευση τῶν νεκρῶν καί ἡ μουμιοποίηση τῶν σωμάτων αὐτῶν, σύμφωνα μέ ἀρχαιότατες παραδόσεις καί πρακτικές.

14. Μετά τήν ταφή ἠκολούθουν τελετές καί μνημόσυνα, ὅπως: ἐλάμβαναν χώραν χριστιανικές ἀγάπες καί ἐτελεῖτο ἡ Θεία Εὐχαριστία ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων καί τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς. Ἐτελοῦντο μνημόσυνα κατά τήν τρίτη, ἐννάτη καί τεσσαρακοστή ἡμέρα, καθῶς καί κατά τήν ἐπέτειο ἀπό τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου.

15. Ἀπό πολύ ἐνωρίς οἱ χριστιανοί ἐτιμοῦσαν ἰδιαιτέρως τά λείψανα τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, ἀνεγείροντο Μαρτύρια στοῦς τάφους των καί ἐτελεῖτο ἡ Θεία Εὐχαριστία ἐπάνω σέ αὐτούς.

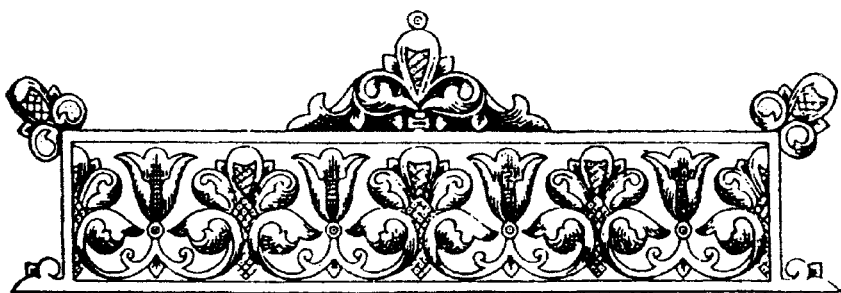
16. Συνηθίζετο ή ταφή τῶν ἀπλῶν χριστιανῶν παρά τούς τάφους τῶν μαρτύρων καί ἁγίων («Ad sanctos»), συνήθεια, ἡ ὁποία ἀπηγορεύθη ἀργότερα, τόσον ἀπό τήν Πολιτεία (Μέγας Θεοδόσιος), ὅσο καί ἀπό τήν Ἐκκλησία, ὅμως ἄνευ ἀποτελέσματος, ὅπως μαρτυροῦν τά κείμενα καί τά μνημεῖα.

17. Ἐπί τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν ἀπαντοῦν φράσεις, ἀφορῶσες στήν πίστη τῶν χριστιανῶν στήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καί τήν Μέλλουσα Κρίση.

18. Σέ ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικές ἐπιγραφές ἀπαντοῦν ἐπίσης ἀπειλητικές ἐκφράσεις, στρεφόμενες ἐναντίον τυμβωρύχων καί ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι θά θελήσουν νά διαταράξουν τήν ἡρεμία τῶν νεκρῶν.

19. Ἡ τιμή τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων ἐπεξετάθη ἀπό τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς καί στά λείψανα τῶν ὁσίων καί ἀσκητῶν («μάρτυρες συνειδήσεως») καί τῶν ἁγίων γενικώτερα. Ἐπίσης ἐγενικεύθη ἡ τοποθέτηση λειψάνων μαρτύρων ἢ ἁγίων κάτωθεν τῆς Ἀγίας Τράπεζας.

20. Ταφικά ἔθιμα καί πρακτικές ἐμφανίζουν μεγάλην ἐμμονή στήν παράδοση καί διατηροῦνται σχεδόν ἀναλλοίωτα ἀπό τά πανάρχαια χρόνια μέχρι καί σήμερα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΝΑΤΣΙΟΣ

Θεολόγος

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ Μ. ΦΩΤΙΟΥ
ΚΑΙ Η ΙΕΡΑΠΟCΤΟΛΙΚΗ ΤΟΥ ΔΡΑCΗ
ΜΕCΑ ΑΠΟ ΤΙC ΕΠΙCΤΟΛΕC ΤΟΥ*

1) Ὁ Φώτιος ὡc ἑρμηνευτὴc τῆc Ἀγίας Γραφῆc

“Ενα μεγάλο μέρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἔχει ὡc βασικό στόχο τὴν ἑρμηνεία χωρίων τῆc Ἀγίας Γραφῆc, τόσο τῆc Παλαιᾶς ὅσο καὶ τῆc Καινῆς Διαθήκηc. Οἱ ἐπιστολές αὐτές εἶναι στό σύνολό τους ἀπαντητικές σέ ἐρωτήματα πού τοῦ ὑπεβλήθησαν σχετικά μέ δυσερμῆνευτα ἢ φαινομενικά ἀντικρουόμενα χωρία τῆc Ἀγίας Γραφῆc. Πολλές ἀπό τίc ἑρμηνευτικές ἐπιστολές ταυτίζονται ὡc πρὸς τό περιεχόμενο ἀπόλυτα πρὸς τὰ Ἀμφιλόχεια¹. Ὅμως, δέν μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ Φώτιος περιορίζεται στήν ἑρμη-

* Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ μέρος τῆc μεταπτυχιακῆc διπλωματικῆc μου ἐργασίας μέ θέμα: «Ὁ Μέγας Φώτιος μέ βάση τίc ἐπιστολές του. Προσωπογραφικά-Ἱστορικά, Θεολογικά», πού κατέθεσα στό τμήμα Ποιμαντικῆc καὶ Κοινωνικῆc Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τό 2009.

1. Τὰ Ἀμφιλόχεια εἶναι ἐπιστολές πού ἔστειλε ὁ ἱ. Φώτιος μεταξύ ἄλλων καὶ πρὸς τόν Ἀμφιλόχιο ἐπίσκοπο Κυζίκου. Ἀπό αὐτόν πῆραν τό ὄνομά τους, παρόλο πού οἱ περισσότερες ἀπό τίc ἐπιστολές αὐτές δέν ἀπευθύνονται πρὸς τόν Ἀμφιλόχιο.

νεία άγιογραφικῶν χωρίων άποκλειστικά καί μόνο γιά νά έπιλύσει άπορίες άνθρώπων τοῦ περιβάλλοντός του.

α) Περιστασιακή χρήση τῆς Γραφῆς

Έκτός ὅμως άπό τίς παραπάνω έπιστολές, στίς ὁποῖες ὁ Φώτιος άναδεικνύεται έρμηνευτής τῆς Άγίας Γραφῆς², δέ θά πρέπει νά παραλείψουμε καί τό γεγονός ὅτι οἱ έπιστολές του στό σύνολό τους εἶναι διάσπαρτες άπό άγιογραφικά χωρία τά ὁποῖα χρησιμοποιεῖ σέ διάφορες περιστάσεις. Ἡ εὐρύτατη χρήση καί ὁ τρόπος πού μετέρχεται τῇ Γραφῇ, μαρτυροῦν ἕνα ἄριστο καί βαθύ γνώστη της. Χρησιμοποιεῖ χωρία τόσο άπό τήν Καινή ὅσο καί άπό τήν Παλαιά Διαθήκη άνάλογα μέ τό θέμα πού πραγματεύεται. Ἡ χρήση τῶν χωρίων, αὐτολεξεῖ ἤ κατά νοηματική άπόδοση, γίνεται πολύ φυσικά καί ταιριαστά μέ τό ὑπόλοιπο κείμενο χωρίς νά παρατηρεῖται κάποια τεχνητή ἤ προσποιητή παράθεση. Ἔτσι γιά παράδειγμα, στήν περίπτωση πού ὁ καίσαρας Βάρδας δέχεται κατηγορίες πού έκφέρονται εἰς βάρος τοῦ Φωτίου, χρησιμοποιεῖ τήν περίπτωση τοῦ βασιλιᾶ Ἡρώδη προκειμένου νά τόν συνεντίσει καί νά τοῦ διδάξει ὅτι δέ θά πρέπει νά γίνεται άποδέκτης καταγγελιῶν³. Ἀκόμη, στήν περίπτωση τῆς έγκυκλίου έπιστολῆς, πού ἔστειλε πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, θέλοντας νά άποτυπώσει πολύ παραστατικά τόν τρόπο πού ἔδρασαν οἱ Λατίνοι ιεραπόστολοι στή νεοσύστατη έκκλησία τῆς Βουλγαρίας, χρησιμοποιεῖ τό χωρίο «ἐλυμῆνατο αὐτήν ὅς ἐκ δρυμοῦ, καί μονιὸς ἄγριος κατενεμήσατο αὐτήν»⁴. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δέ χρησιμοποιεῖ τό χωρίο αὐτούσιο, ἀλλά τό προσαρμόζει γλωσσικά στήν ὑπόλοιπη συνάφεια τοῦ κειμένου. Γράφει σχετικά· «μᾶλλον δ' οἰκειότερον εἰπεῖν, ὥσπερ ἄγριος μονιὸς ἐμπεδήσαντες, τὸν ἀμπελῶνα κυρίου τὸν ἡγαπημένον καί νεόφυτον καί ποσὶν καί ὁδοῦσιν, ἧτοι τρίβοις αἰσχυρᾶς πολιτείας καί διαφορᾶ δογμάτων, τό γε εἰς τόλμαν ἦκον τὴν αὐτῶν, κατανεμησάμενοι ἔλυ-

2. Βλ. Λαούρδας, «Παρατηρήσεις ἐπὶ», σ. 74-109. Πρῶτος ὁ Staab παρουσίασε τὸν Φώτιο ὡς έρμηνευτὴ τῆς Άγίας Γραφῆς στό ἔργο του «Ὑπομνήματα εἰς τὸν Παῦλον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς έκκλησίας».

3. Βάρδα καίσαρι, *έπιστολή* 8, Laourdas – Westerink 1 61, 9-18 (P.G. 102, 625). (Σημείωση: Οἱ ἄριθμοὶ μετὰ τὴν ἀναφορά τῶν έκδοτῶν Laourdas-Westerink ἀφοροῦν: ὁ πρῶτος στὸν τόμο τῆς έκδοσης, ὁ δεῦτερος στή σελίδα ἢ τίς σελίδες καί ὁ τρίτος στοὺς ἀντίστοιχους στίχους).

4. Ψαλμ. 79, 9- 14.

μήναντο»⁵. Μέ τόν τρόπο αυτόν, ἴσως καί χωρίς νά τό ἐπιδιώκει, ἀποδεικνύει τή διαχρονική σημασία τῆς Ἀγίας Γραφῆς στή ζωή τοῦ κάθε πιστοῦ, ἀλλά καί τήν ἱστορικότητα τῶν προσώπων καί τῶν γεγονότων πού περιγράφει.

Σέ ἄλλη ἐπιστολή χρησιμοποιεῖ τόσο διακριτικά τή Γραφή πού φαίνεται σάν νά ἐκφράζει δικές του σκέψεις. Γράφει πρὸς τόν Ζαχαρία, μητροπολίτη Χαλκηδόνος⁶: «ὁ δὲ καὶ φοβεῖται διὰ ταῦτα φόβον ἐν οἷς οὐκ ἔστι φόβος, ἀλλ' οὐδέ τις φόβου τοῖς ἡμᾶς ἐγνωκόσιν ὑπόνοια»⁷. Στὴ συνέχεια μάλιστα τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς, μέ ἀφορμὴ προφανῶς κάποιες διαμαρτυρίες χριστιανῶν ἐναντίον τοῦ Ζαχαρία, ἐπειδὴ ἐνοχλοῦνταν μέ τὰ προτερήματά του, κατὰ τή μαρτυρία τοῦ Φωτίου, τόν συμβουλεύει νά τὰ ἀνέχεται ὅλα αὐτὰ ἀδελφικά. Τόν παραπέμπει στὸν Ἀπ. Παῦλο πού διδάσκει «ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν»⁸. Μέ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο καί ὑπενθυμίζει στὸν Ζαχαρία τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀπ. Παύλου σχετικὰ μέ τὴν ἀγάπη, ἐπιμένοντας κυρίως στὴν τελευταία φράση «ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει»⁹.

β) Σχέση Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης

Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Φώτιος δέν κάνει ἐπιλεκτικὴ χρῆση τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλὰ μπορούμε νά δοῦμε στὰ συγγράμματά του νά χρησιμοποιεῖ χωρὶα τόσο ἀπὸ τὴν Καινὴ ὅσο καί ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ὀνομάζει τὴν περίοδο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης «Νόμο» καὶ τῆς Καινῆς «Χάρις». Πιστεύει ὅτι «κατήργηται ὁ νόμος τῆς χάριτος ἐπιστάσης, καὶ οὐ καταλέλγεται· καὶ πέπαυται, καὶ οὐ διαβέβληται»¹⁰. Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελοῦν μιά ἐνιαία ἱστορία¹¹.

5. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολὴ 2, Laourdas – Westerink 1 42, 61-64 (P.G. 102, 724).

6. Ζαχαρία μητροπολίτη Χαλκηδόνος, ἐπιστολὴ 107, Laourdas – Westerink 1 (P.G. 102, 829-832).

7. Ψαλμ. 13, 5. Τό κείμενο τῶν Ψαλμῶν γράφει: «ἐκεῖ ἐδειλίασαν φόβῳ, οὗ οὐκ ἦν φόβος, ὅτι ὁ Θεὸς ἐν γενεᾷ δικαία».

8. Ρωμ. 15, 1.

9. Α' Κορ. 13, 4-8. Οἱ περιπτώσεις πού ἀναφέρθηκαν δέν εἶναι οἱ μοναδικές. Ὑπάρχουν καὶ πολλές ἄλλες ἐπιστολές στίς ὁποῖες μπορούμε νά παρατηρήσουμε αὐτὴν τὴν περιστασιακὴ χρῆση τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

10. Σεργίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολὴ 51, Laourdas – Westerink 1 97, 33-34 (P.G. 101, 937).

11. Βλ. Οἰκονόμου, «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτής», σ. 37-38. «Κομβικὸ σημεῖο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐρμηνευτικῶν θέσεων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἶναι ἡ

Ἡ πρώτη εἶχε ὡς πρώτιστο σκοπό της νά προετοιμάσει τήν ἔλευση νέας ἐποχῆς πού ἔφερνε ἡ Καινή. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι «ἐχειραγώγησεν, προεκήρυξεν, προητοίμασεν, ὁδὸς καὶ τύπος ἐγένετο ἐν ἑαυτῷ σχηματίζων καὶ ὑποδεικνύς τὴν ἀλήθειαν, οὐδὲν τῶν προπαρασκευαζόντων ὑστέρησεν»¹². Ὅσα λοιπόν πρόκειται νά συμβοῦν στὴν Καινὴ Διαθήκη προεικονίζονται καὶ προτυπώνονται διὰ συμβόλων στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ἡ περιτομὴ τοῦ Ἀβραάμ ἀποτελεῖ προτύπωση τοῦ θείου βαπτίσματος πού προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν¹³. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Μωϋσῆ, πού ἐπιθύμησε νά δεῖ τό «ἄθεάτον», ὡς παρηγοριά στὸν πόθο του ὁ Θεὸς παραχώρησε νά δεῖ τὴ σάρκωση ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι «διὰ συμβόλων καὶ τύπων ἐκκαλύπτεται τὸ μυστήριον»¹⁴. Δέν ἀντίκειται ἐπομένως ἡ «Χάρις» στὸ «Νόμο». Ὁ «Νόμος» χαρακτηρίζεται ὡς «ἀστέριον σέ σχέσιν μέ τὸν ἥλιο», «νύκτα σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἡμέρα», «λάμψη πυρός σέ σχέσιν μέ τίς ἡλιακές ἀκτίνες», «νεανίζουσα φύσις σέ σχέσιν μέ τὴν ἀνδρική τελειότητα». Παρομοιάζεται ἀκόμη «μέ φάρμακα τὰ ὅποια καθίστανται ἄχρηστα γιὰ ἕναν ὑγιῆ», «μέ μητρικὸ γάλα τό ὅποιο εἶναι ἄκαιρο γιὰ ἐκεῖνον πού μπορεῖ νά τραφεῖ μέ στερεὰ τροφή», «μέ ἀναζήτησι γραμματιστῶν πού εἶναι ἄχρηστοι σέ κάποιον πού πλέον εἶναι ρήτορας», «μέ στρατηγὸ ὁ ὅποιος εἶναι ἀδύνατον νά ἐπιθυμήσει νά ὑποβιβαστεῖ στὴν τάξι τοῦ στρατιώτη»

ἄποψή του γιὰ τὴ σχέσιν τῶν δύο Διαθηκῶν. Ἡ Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελοῦν τὴ θεόπνευστη Ἀγία Γραφή, ἡ ὅποια περιέχει τὴ θεῖα ἀποκάλυψι, πρὸς τοὺς ἀνθρώπους σὲ διαφορὰς ἐποχὰς καὶ ἀπὸ διαφορετικοὺς θεόπνευστους ἱεροὺς συγγραφεῖς, «...εἶναι ἰσόκυρες, ἰσάξιες καὶ ἰσότιμες, γιατί ἡ Παλαιὰ Διαθήκη περιλαμβάνει τίς ἐπαγγελίες τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἰσραηλιτικὸ λαόν, ἐνῶ ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίησίν τους στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Ἰησοῦ Χριστοῦ.» «...Ὁ ἱερὸς Φῶτιος διακρίνει μίαν ὀργανικὴ ἐνότητα καὶ μίαν ἐσωτερικὴν σχέσιν καὶ σύνδεσιν τῶν δύο Διαθηκῶν».

12. Σεργίω ἀδελφῶ, ἐπιστολή 51, Laourdas – Westerink 1 96, 13-16 (P.G. 101, 937).

13. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, ἐπιστολή 205, Laourdas – Westerink 2 104, 4-8 (P.G. 101, 637). Σημειώνει σχετικὰ «δεύτερον δὲ ἐν ἑαυτῇ τὴν τοῦ θείου βαπτίσματος προδιατυπούσα καὶ προανακηρύττουσα χάριν καὶ δύναμιν, ὥστε γὰρ ὁ περιτεμνόμενος εἰς λαὸν θεοῦ διὰ τῆς σφραγίδος πάλαι ἐχρημάτιζεν, οὕτως ὁ βαπτιζόμενος σφραγίδα τὸν Χριστὸν ἐν ἑαυτῷ τυπωσάμενος εἰς υἱοθεσίαν θεοῦ ἀναγράφεται». Βλ. καὶ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολή 248, Laourdas – Westerink 2 182, 53-54 (P.G. 101, 693) «τύπος ἦν καὶ σύμβολον τοῦ βαπτίσματος ἡ περιτομή».

14. Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, ἐπιστολή 249, Laourdas – Westerink 2 185, 44-49 (P.G. 101, 697).

ἀλλά καί «μέ τά ἀγαθὰ τῆς γῆς πού δέ θά προτιμήσει κάποιος πού ἔλαβε τά οὐράνια ἀγαθὰ». Ἡ «Χάρις» ἀποτελεῖ τήν «τελείωσιν» τοῦ «Νόμου». «Ἐτελείωσεν γάρ τὸν νόμον ὁ Χριστός, ἀλλ' οὐ κατέλυσεν», διακηρύττει ὁ Φώτιος· καί σέ ἄλλο σημείο «τέλος ἐστὶν αὐτοῦ, ἀλλ' οὐκ ἀναίρεσις»¹⁵. «Νόμος» καί «Χάρις» δέν ἀντιμάχονται μεταξύ τους, ἀλλά συμφωνοῦν ὡς πρὸς τή μαρτυρία καί τό σκοπό τους¹⁶.

Ὡς συνέπεια τῆς παραπάνω θεώρησης τῆς σχέσης Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε καί τήν ἐρμηνεία πού δίνει ὁ Φώτιος στή μωσαϊκή ἐντολή «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος»¹⁷ καί τή σχέση της μέ τήν ἐντολή τοῦ Χριστοῦ «ὅστις σέ ῥαπίσει ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἀριστεράν»¹⁸. Ἡ πρώτη ἀπευθύνεται στὸν δικαστή καί ζητάει τήν ἐπιείκειά του, προκειμένου ἡ τιμωρία νά μὴν εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τή ζημιά καί τή βλάβη πού προκάλεσε. Ἡ δεύτερη ἀπευθύνεται στὸν ἴδιον τὸν ἀδικημένο καί τὸν συμβουλεύει νά δείξει ἐπιείκεια καί συμπάθεια. Στὴν ἐποχὴ τῆς «Χάριτος» ὁ «Νόμος» ἔχει ξεπεραστεῖ καί τό ζητούμενο εἶναι ἡ ὑπερβασή καί ἡ τελειότητα καί ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὅχι μόνο δέν ἐπιτρέπεται ἡ ἀνταπόδοση τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ ἀκόμη καί ἡ μὴ ἀνταπόδοση κρίνεται ἀνεπαρκής. Αὐτά τά ὅρια πρέπει νά ξεπεραστοῦν, ὥστε νά ἐπιτύχει ὁ ἄνθρωπος νά ἀνοίξει τὸν ἑαυτό του πρὸς τὸν συνάνθρωπο καί νά ἐφαρμόσει στήν πράξη τὴ συγχωρητικότητα. Καί πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ δεύτερη περίπτωση δέν ἀποτελεῖ νόμο, πρᾶγμα πού θά σήμαινε καί τὴν ἀναγκαστικὴ πραγματοποίησή του, ἀλλὰ ἀποτελεῖ πρόταση μέ δυνατότητα ἐλεύθερης ἐπιλογῆς.

Ἐπίσης κι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός ἔδειξε μέ τίς ἐνέργειές του ὅτι πραγματοποιεῖ τὴ ρῆση πού εἶχε προείπει· «μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι»¹⁹. Σχολιάζοντας ὁ Φώτιος τὴν περιτομὴ τοῦ Χριστοῦ, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἰησοῦς τέλεσε τὴν περιτομὴ προκειμένου, μεταξύ ἄλλων, νά ἐλέγξει κι ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἀντιτίθενται καί δυσφημοῦν

15. Σεργίω ἀδελφῶ, *ἐπιστολὴ* 51, Laourdas – Westerink 1 98, 62-65 (P.G. 101, 937-939). Βλ. καί Δεδούση, «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐπιστολογράφος», σ. 329-454, σχετικὰ μέ τὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή.

16. Βλ. Παναγόπουλος, «Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία», σ. 455-488.

17. Μτ. 5, 38, Ἔξ. 21, 24, Λευ. 24, 20, Δευτ. 19, 21.

18. Μτ. 5, 39 καί Κωνσταντίνω πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῶ, *ἐπιστολὴ* 196, Laourdas – Westerink 2 95, 2-5 (P.G. 101, 636).

19. Μτ. 5, 17.

τήν Παλαιά Διαθήκη²⁰. Ὅσοι δυσφημοῦν καί ἐναντιώνονται στήν Παλαιά Διαθήκη, καταφέρονται μέ ὕβρεις καί ἐναντίον τοῦ νομοθέτη, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐπεξηγεῖ στή συνέχεια ὁ Φώτιος, δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν ἴδιο τόν Υἱό μαζί μέ τόν Θεό-Πατέρα²¹. Ὑπάρχει ἐπομένως καί γίνεται ἀπόλυτα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τό Φώτιο ἡ καινοδιαθηκική θεμελίωση τῆς θεοπνευστίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἡ ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς ὑπὸ τό φῶς τῆς Καινῆς.

γ) Θεοπνευστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς

Ὅπως καί οἱ προηγούμενοι πατέρες, ὁ ἱερός Φώτιος προϋποθέτει πάντοτε ὡς αὐτονόητη καί ἀστασίαστη ἀλήθεια τὴ θεοπνευστία τοῦ βιβλικοῦ λόγου²². Ἀποδέχεται πρῶτα ἀπ' ὅλα ὅτι οἱ εὐαγγελιστές καί γενικότερα οἱ Ἀπόστολοι εἶναι τὰ ὄργανα τοῦ Παναγίου Πνεύματος²³. Ὁ Ἰωάννης εἶναι ὁ «ὕψηλός», προφανῶς λόγῳ τοῦ θεολογικοῦ βάθους τοῦ εὐαγγελίου του καί ὁ «μέγας»²⁴. Ὁ εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος χαρακτηρίζεται «θεσπέσιος»²⁵ καί ἀναφέρει χαρακτηριστικά γ' αὐτόν «ὁ δὲ γὰρ μακάριος Μᾶρκος πνεύματί τε τῷ αὐτῷ ἐμπνεόμενος καὶ τὴν αὐτὴν πλουτῶν χάριν καὶ τὸν αὐτὸν τοῦ κηρύγματος ἐμπεπιστευμένος λόγον»²⁶. Ἀκόμη, σὲ ἄλλη συνάφεια δηλώνει «ὢν δὴ μεμυσταγωγημένος καὶ μυσταγωγῶν ἡμᾶς ὁ θεῖος Μᾶρκος τὴν θεολογίαν εἰς τε τὸ ἀκριβὲς ἅμα καὶ σύντομον ἀφοριζόμενος τὴν διδασκαλίαν»²⁷. Ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς χαρακτηρίζεται «θεόπνευστος»²⁸, «μακάριος»²⁹ καί «θεσπέσιος»³⁰ καί εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν

20. Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 248, Laourdas – Westerink 2 181, 5-8 (P.G. 101, 692).

21. Laourdas – Westerink 2 181, 13-15 (P.G. 101, 692).

22. Βλ. Παναγόπουλος, «Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία», σ. 455-488.

23. Βλ. Οἰκονόμου, «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτής».

24. Ταρσίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολὴ 256, Laourdas – Westerink 2 199, 67 (P.G. 101, 733).

25. Laourdas – Westerink 2 199, 68 (P.G. 101, 733).

26. Ἀρσαβῆρ πρωτοσπαθαρίῳ, ἐπιστολὴ 228, Laourdas – Westerink 2 144, 187-189 (P.G. 101, 680).

27. Laourdas – Westerink 2 145, 223-225 (P.G. 101, 681).

28. Κατὰ τῆς θεοπάσχιτῶν αἰρέσεως, ἐπιστολὴ 284, Laourdas – Westerink 3 71, 2346.

29. Σεργίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολὴ 145, Laourdas – Westerink 2 1, 11 (P.G. 101, 549).

30. Ταρσίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολὴ 256, Laourdas – Westerink 2199, 73-74 (P.G. 101, 736).

Πράξεων τῶν Ἀποστόλων. Ὁ Ματθαῖος καλεῖται ἐπίσης «θεσπέσιος» καί «ἱερός»³¹. Ὁ Παῦλος εἶναι «ὁ πτηνὸς καὶ μετάρσιος ἄνθρωπος»³², ὁ «μακάριος»³³, ὁ «θεσπέσιος»³⁴, «ὁ θεῖος ἀπόστολος»³⁵, «ὁ

31. Ἀρσαβήρ πρωτοσπαθαρίω, *ἐπιστολή* 228, Laourdas – Westerink 2 228, 140, 70 (P.G. 101, 673).

32. Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι, *ἐπιστολή* 243, Laourdas – Westerink 2 168, 12-13 (P.G. 102, 909), Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή* 164, Laourdas – Westerink 2 24, 58 (P.G. 101, 573), Γεωργίῳ Νικομηδείας, *ἐπιστολή* 277, Laourdas – Westerink 2 228, 46-47, Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, *ἐπιστολή* 283, Laourdas – Westerink 2 243, 175-176.

33. Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, *ἐπιστολή* 177, Laourdas – Westerink 2 65, 12 (P.G. 101, 608), Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, *ἐπιστολή* 210, Laourdas – Westerink 2 111, 64 (P.G. 101, 645), Θεοφάνει ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή* 281, Laourdas – Westerink 2 235, 72.

34. Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή* 247, Laourdas – Westerink 2 180, 34 (P.G. 101, 692), Ἰωάννῃ φιλοσοφούντι, *ἐπιστολή* 63, Laourdas – Westerink 1 107, 2 (P.G. 101, 945), Θεοδότῳ σπαθαροκανδιδάτῳ κατὰ τοὺς Λαλακῶνας, *ἐπιστολή* 151, Laourdas – Westerink 2 7, 18 (P.G. 101, 553), Ἀλεξάνδρῳ κόμητι, *ἐπιστολή* 158, Laourdas – Westerink 2 13, 11 (P.G. 102, 960), Ἀπό τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *ἐπιστολή* 174, Laourdas – Westerink 2 56, 243 (P.G. 101, 756), 60, 382 (P.G. 101, 761) καὶ 61, 420 (P.G. 101, 764), Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι *ἐπιστολή* 210, Laourdas – Westerink 2 109, 3 (P.G. 101, 644), Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή* 216, Laourdas – Westerink 2 123, 87 (P.G. 101, 651), Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή* 246, Laourdas – Westerink 2 178, 15 (P.G. 101, 688), Τῷ αὐτῷ, *ἐπιστολή* 247, Laourdas – Westerink 2 180, 34 (P.G. 101, 692), Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, *ἐπιστολή* 253, Laourdas – Westerink 2 190, 4 (P.G. 101, 705) καὶ 191, 41 (P.G. 101, 708), Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, *ἐπιστολή* 283, Laourdas – Westerink 2 243, 185.

35. Ἀκακίῳ μοναχῷ καὶ ἱατρῷ, *ἐπιστολή* 119, Laourdas – Westerink 1 159, 11 (P.G. 102, 896), Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *ἐπιστολή* 98, Laourdas – Westerink 1 133, 12 (P.G. 102, 765), Ταρασίῳ ἀδελφῷ, *ἐπιστολή* 152, Laourdas – Westerink 2 7, 2 (P.G. 101, 553), Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή* 165, Laourdas – Westerink 2 25, 2 (P.G. 101, 576), Τῷ αὐτῷ, *ἐπιστολή* 216, Laourdas – Westerink 2 123, 106 (P.G. 101, 651), Τῷ αὐτῷ, *ἐπιστολή* 166, Laourdas – Westerink 2 38, 95 (P.G. 101, 597) καὶ 42, 224 (P.G. 101, 601), Χριστοφόρῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτοασηκρήτις, *ἐπιστολή* 187, Laourdas – Westerink 2 86, 321 (στό P.G. 101, 633 λείπει ἡ φράση «τὸν θεῖον ἀπόστολον»), Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *ἐπιστολή* 205, Laourdas – Westerink 2 105, 13 (P.G. 101, 637), Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή* 246, Laourdas – Westerink 2 178, 2 (P.G. 101, 688), Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ, *ἐπιστολή* 258, Laourdas – Westerink 2 204, 58 (P.G. 101, 744), Πέτρῳ πατρικίῳ, *ἐπιστολή* 265, Laourdas – Westerink 2 211, 2 καὶ 212, 20 (P.G. 101, 748-749). Εἶναι πολὺ χα-

θεοειδής ἄνθρωπος»³⁶, «ὁ ἱερὸς Παῦλος»³⁷, «ὁ θαυμάσιος Παῦλος»³⁸, «ὁ τῶν ἀθεάτων θεατῆς καὶ τῶν ἀπορρήτων κατήκοος»³⁹, «ὁ τῶν ἀρρήτων μύστης καὶ τῶν ἀθεάτων θεατῆς»⁴⁰, «τὸ τοῦ Χριστοῦ στόμα, ὁ στῦλος τῆς ἐκκλησίας, τῆς οἰκουμένης ὁ διδάσκαλος»⁴¹. Ὁ Παῦλος εἶναι ὁ Ἀπόστολος πού «διὰ τῆς ἐν μυστηρίῳ θεοῦ σοφίας τῆς οἰκουμένης ἀπῆλασεν καὶ τὰς τῶν πιστῶν διανοίας ἀβάτους αὐτῇ συνετήρησεν»⁴². Ἦταν ὁ Ἀπόστολος πού ἐκπαιδεύτηκε στό οὐράνιο διδασκαλεῖο καὶ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἄκουσε τὰ ἄρρητα ῥήματα. Ὁ Πέτρος χαρακτηρίζεται «μακάριος καὶ κορυφαῖος»⁴³, «τῶν μαθητῶν ἡ ἀκρότης»⁴⁴ κι ὁ ὁποῖος «τὰ πολλῶ μείζονα καὶ ὑπερφυῆ λαβὼν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ἀνθρώπων»⁴⁵. Ἐπίσης, παρὰ τὴν πολεμικὴ πού ἀντιμετώπισε ὁ Φῶτιος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ρώμης, ἀναγνωρίζει χωρὶς κανένα δισταγμὸ τὸν Ἀπόστολο

ρακτηριστικὸ μάλιστα τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ἐπιστολὴ πού ἐπιγράφεται «Πρὸς τὸν ἐπερωτήσαντα πῶς δυνατόν μὴ ἀλῶναι ψεύδει τὸν θεῖον ἀπόστολον, Ἰουδαῖον ἑαυτὸν καὶ Ῥωμαῖον ἀποφηνάμενον, καὶ ποτὲ μὲν Ταρσοῦς ἔχειν πατρίδα, ποτὲ δὲ ἐν Ῥώμῃ γεννηθῆναι» ἐπιστολὴ 103, Laourdas – Westerink 1 139 κ. ἑξ. (P.G. 101, 960-965), ὁ Φῶτιος ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στὸν Ἀπόστολο Παῦλο μέ τοὺς χαρακτηρισμοὺς «θεῖος ἀπόστολος», «θεῖος Παῦλος», «μακάριος Παῦλος», «θεσπέσιος Παῦλος».

36. Παῦλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, ἐπιστολὴ 283, Laourdas – Westerink 2 253, 531.

37. Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, ἐπιστολὴ 247, Laourdas – Westerink 2 179, 7 (P.G. 101, 683).

38. Πέτρῳ πατρικίῳ, ἐπιστολὴ 265, Laourdas – Westerink 2 212, 37 (P.G. 101, 749).

39. Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 165, Laourdas – Westerink 2 26, 15-16 (P.G. 101, 576).

40. Κατὰ τῆς θεοπάσχιδος αἰρέσεως, ἐπιστολὴ 284, Laourdas – Westerink 3 71, 2370.

41. Γεωργίῳ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 277, Laourdas – Westerink 2 229, 48-49.

42. Γεωργίῳ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 165, Laourdas – Westerink 27, 37-40 (P.G. 101, 577).

43. Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 156, Laourdas – Westerink 2 11, 26-27 (P.G. 101, 557), Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, ἐπιστολὴ 178, Laourdas – Westerink 2 67, 71 (P.G. 101, 609).

44. Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, ἐπιστολὴ 174, Laourdas – Westerink 2 61, 421 (P.G. 102, 764).

45. Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 156, Laourdas – Westerink 2 11, 26-27 (P.G. 101, 557).

Πέτρο ως τόν Ἀπόστολο πάνω στόν ὁποῖο κεῖνται «τὰ τῆς πίστεως θεμέλια»⁴⁶.

Ἀλλά καί ἀπό τούς δικαίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ Ἰώβ χαρακτηρίζεται «θεσπέσιος»⁴⁷, ὁ Ἀβραάμ ἐπίσης «θεσπέσιος»⁴⁸, ὅπως καί ὁ Δαυίδ⁴⁹, οἱ προφῆτες «θεῖοι καὶ μακάριοι»⁵⁰, ὁ Μωϋσῆς ἀποκαλεῖται «θεόπτης»⁵¹ καί «θεῖος»⁵² καί εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ «Νόμου».

Στὴν περίπτωση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τίθεται καί τό ζήτημα τῶν ἀκραίων, προκλητικῶν καί ἀντιφατικῶν μέ τὴν ἔννοια τῆς θεοπνευστίας πράξεων, πού χωρὶς τὴν κατάλληλη «ἀνάγνωση», κατὰ τόν Φώτιο, προκαλοῦν ταραχή καί ἀμηχανία⁵³. Ὡστόσο, παρὰ τὴν

46. Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι, *ἐπιστολή* 243, Laourdas – Westerink 2 168, 13 (P.G. 102, 909).

47. Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *ἐπιστολή* 174, Laourdas – Westerink 2 49, 31 (P.G. 102, 744).

48. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *ἐπιστολή* 205, Laourdas – Westerink 2 106, 52 (P.G. 101, 640).

49. Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ καὶ δεσπότη, *ἐπιστολή* 280, Laourdas – Westerink 2 232, 12.

50. Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *ἐπιστολή* 249, Laourdas – Westerink 2 184, 38-39 (P.G. 101, 697).

51. Κατὰ τῆς θεοπασχιστῶν αἰρέσεως, *ἐπιστολή* 284, Laourdas – Westerink 3.

52. Λέοντι καὶ Γαλάτῳ ἀδελφοῖς ἀσηκρήτις, *ἐπιστολή* 219, Laourdas – Westerink 2 127, 7 (P.G. 101, 664).

53. Laourdas – Westerink 2 129, 71-74 (P.G. 101, 668). Βλ. ἀκόμη Φωτίου *Ἀμφιλόχεια*, σ. 287.

Ὁ Φώτιος ἀναφέρει ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη τὰ ἐξῆς ἀντιφατικά καί ὡς ἐκ τούτου δυσερμηνεύτα χωρία:

α) Ἐπέτρεπε στοὺς ἱερεῖς νὰ κόβουν ξύλα καὶ νὰ σφαγιάζουν ζῶα καὶ κρέατα γιὰ τίς θυσίες, ἐνῶ πρόσταζε ὅλους νὰ ἀπέχουν ἀπὸ κάθε ἐργασία.

β) Πρόσταζε νὰ μὴν κατασκευάζουν θυσιαστήριο ἀπὸ κομμένες πέτρες, ἐπειδὴ εἶχαν μολυνθεῖ ἀπὸ τό κοπίδι, πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ λείανσή τους, ἐνῶ τό κοπίδι ἀποτελοῦσε τό ἐργαλεῖο γιὰ ὅ,τι πιό πολὺτιμο εἶχαν, δηλαδή τὴν περιτομή.

γ) Ἐνῶ ὁποῖος ἄγγιζε νεκρό θεωροῦνταν ἀκάθαρτος, ὁ καθαρμός στή συνέχεια ἔπρεπε νὰ γίνε ἀπὸ ἱερέα, ὁ ὁποῖος γιὰ τόν σκοπὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ νεκρώσει μέ θυσία καὶ στή συνέχεια νὰ περιφαντίσει μέ νεκρά αἵματα ἢ μέ σποδὸ τόν ἀκάθαρτο.

δ) Ὁ ἴδιος ὁ Μωϋσῆς εἶχε ἀπαγορεύσει στοὺς Ἰσραηλίτες νὰ κατασκευάζουν ὅποιοδήποτε ὁμοίωμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὥστόσο ὁ ἴδιος κατασκεύασε τὴν κιβωτὸ σύμφωνα μέ τόν τύπο ἐκείνων πού τοῦ ἀπεκαλύφθησαν στὸ ὄρος καὶ δημιούργησε ἐπίσης τίς εἰκόνες καὶ τὰ ὁμοιώματα τῶν Χερουβὶμ γλυπτὰ καὶ τορνευτά, πρόσθεσε ὕφαντά καὶ ραφτά στὰ παραπετάσματα καὶ ἀποτύπωσε ὁμοιώματα ροῖσκων πάνω στὰ ἱερὰ σκεῦη.

άντιφατικότητα τῶν ἀναφερομένων γεγονότων, ἡ θεοπνευστία δέ θίγεται, ἀλλά συνεχίζει νά ὑπάρχει. Κατά τόν ἱερό Φῶτιο, ἡ ἐρμηνεία ὅλων αὐτῶν τῶν νομικῶν διατάξεων δέ θά πρέπει νά παραμένει στήν κατά γράμμα θεώρησή τους οὔτε νά περιορίζεται στήν πρόχειρη κατανόησή τους. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «ὡς τὰ τοιαῦτα νομοθετῶν ὁ θεῖος Μωϋσῆς ἀκριβῶς ἐδήλου μὴ χρῆναι γυμνῇ προσεδρεύειν τῇ λέξει τοῦ γράμματος μηδὲ τῷ προχείρῳ προσανέχειν τῆς καταλήψεως»⁵⁴. Ἀποτέλεσμα θά εἶναι τελικά ἡ κατανόηση τοῦ νοήματος τῆς Γραφῆς νά μὴν ἐπιτευχθεῖ ποτέ. Κλειδί, κατά συνέπεια, γιά μιὰ ἐπιτυχή ἐρμηνεία ὅλων τῶν παραπάνω χωρίων, ἀπό τὰ ὁποῖα μάλιστα κατακλύζονται ὅλα τὰ βιβλία τοῦ «Νόμου», εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς θείας σοφίας τοῦ Πνεύματος πού κρύβεται στό βάθος τῶν κειμένων καί πίσω ἀπό τήν κατά γράμμα θεώρησή τους.

Σύν τοῖς ἄλλοις, ἡ θεοπνευστία τοῦ βιβλικοῦ λόγου ἀποδεικνύεται ἔμμεσα κατά τόν Φῶτιο καί ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ Ἀπόστολοι ἀποδείχτηκαν ἰσχυρότεροι ἀπό τοὺς ρήτορες καί φιλοσόφους⁵⁵. Αὐτό συνέβη διότι ἡ θεία σοφία ὑπερέχει τῆς ἀνθρώπινης νόησης. Οἱ Ἀπόστολοι δέχτηκαν τήν πρώτη, ἐνῶ οἱ ρήτορες καί οἱ φιλόσοφοι ἀπέκτησαν μόνο τή δεύτερη. Τό ἴδιο ὑποστηρίζει καί γιά τόν Ἀπόστολο Παῦλο ἰδιαίτερα. Ὁμολογεῖ, καί μάλιστα περισσότερο

ε) Ὅριζε ὁ Μωσαϊκός Νόμος ἀκάθαρτον καί μιαρὸν ὅποιον εἶχε προσβληθεῖ ἀπό λέπρα καί ἡ ἀσθένεια βρισκόταν στήν ἀρχή τῆς ἐμφάνισής της, ἐνῶ αὐτόν πού ὅλο τό σῶμα του εἶχε γίνει βδέλυγμα καί ἀποκρουστικό στήν ὄψη ἀπό τήν ἴδια ἀσθένεια τόν ἔκρινε καθαρό καί ἄξιο νά προσέρχεται στή συναγωγή.

στ) Ἐνῶ δέν ἐπιτρεπόταν σέ κανέναν νά θυσιάσει ἔξω ἀπό τή σκηνή καί νά τελέσει κάποια ἱεουργία ἐκτός τοῦ ναοῦ ὅταν εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀνοικοδόμησή του, ὁ Σαμουὴλ ἐγκατέλειψε τή σκηνή κι ἀφοῦ ἔστησε δικό του θυσιαστήριο, πρόσφερε ἐκεῖ τή θυσία. Τό ἴδιο ἔκανε καί ὁ προφήτης Ἡλίας. Ἐνῶ ὑπῆρχε ὁ ναός στά Ἱεροσόλυμα, αὐτός ἔστησε βωμούς στό ὄρος Κάρμηλο καί πρόσφερε ἐκεῖ τίς θυσίες. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ θυσίες καί στίς δύο περιπτώσεις νά γίνουν ἀποδεκτές ἀπό τόν Θεό μέ φωτιά ἀπό τόν οὐρανό.

ζ) Ὁ Φινεὴς μέ διπλό φόνο, ὁμοεθνοῦς καί ἄλλοφύλου, ἀλλά καί ὁ Σαμουὴλ μέ τό φόνο τοῦ Ἀγαγ, παίρνουν ὡς αἰώνιο δῶρο τήν ἱερωσύνη.

Πολλά ἀκόμη παραδείγματα ὑπάρχουν τὰ ὁποῖα ὁ Φῶτιος ἀποσιωπᾷ.

54. Λέοντι καί Γαλάτωνι ἀδελφοῖς ἀσηκρῆτις, ἐπιστολή 219, Laourdas – Westerink 2 127, 7-9 (P.G. 101, 664-665).

55. Γεωργίῳ διακόνῳ καί ξενοδόχῳ, ἐπιστολή 62, Laourdas – Westerink 1 106 (P.G. 101, 945).

από κάθε άλλον, ότι «*ἡ ἄνωθεν χάρις*» ἦταν αὐτή πού ἐνεργοῦσε ὅλα ὅσα ἔλεγε κι ἔκανε ὁ Παῦλος προκειμένου νά κερδίσει τούς Ἰουδαίους καί τούς εἰδωλολάτρεις⁵⁶. Δέν ἐπρόκειτο γιά ρητορική τέχνη, ἡ ὁποία εἶναι κοινό ἀνθρώπινο χαρακτηριστικό, ἀλλά γιά τή θεία σοφία ἡ ὁποία διδόταν «*ἄνωθεν*» καί εἶναι χαρακτηριστικό τῶν Ἀποστόλων. Ἀναφερόμενος στό περιστάτικό τῆς «*ἀναμέτρησης τοῦ Παύλου*» μέ κάποιον δικηγόρο Τέρτυλλο⁵⁷, τόν ὁποῖο προσέλαβαν οἱ Ἰουδαῖοι προκειμένου νά ἀντικρούσουν τά ἐπιχειρήματα τοῦ Παύλου, ἀναφέρει ὅτι τελικά κατάφερε νά ἀντισταθεῖ καί νά καταντροπιάσει τόν Τέρτυλλο «*διὰ τῆς ἄνωθεν δηλονότι χορηγουμένης αὐτῷ σοφίας καί χάριτος*»⁵⁸. Κι ἀκόμη σέ ἄλλο σημεῖο, ὁ ἱερός Φώτιος ἀναφέρει ὅτι οἱ παύλειες ἐπιστολές δέν εἶναι καρπός μελέτης ἀλλά ὑπερφυοῦς ἔμπνευσης. Εἶναι μικρή ἀναλαμπή πού ἀναπηδᾷ ἀπό τά χεῖλη τῶν ἀποστόλων, «*ἐξ ἰδιωτικῆς γλώττης στάζουσα σοφία, ἐξ ἀμελετήτου στόματος κανὼν εὐγλωττίας, ἐξ ἀμαθῶν χειλέων τέχνη ῥητορείας*»⁵⁹.

Τέλος καί ἡ ἴδια ἡ Γραφή χαρακτηρίζεται ἀπό τό Φώτιο «*λόγια θεοῦ*»⁶⁰, «*θεία γραφή*»⁶¹, «*θεία καί ἱερώτατη γραφή*»⁶², «*τὰ θεῖα καί ἱερὰ λόγια*»⁶³, «*θεῖα λόγια*»⁶⁴, «*ἱερὰ λόγια*»⁶⁵. Ἀκόμη, ὅταν πρόκειται γιά ἐπιμέρους χωρία τῆς Γραφῆς ἀναφέρονται ὡς «*δεσποτικὸς*

56. Γεωργίω μητροπολίτη Νικομηδείας, *ἐπιστολή* 165, Laourdas – Westerink 2 28, 88-91 (P.G. 101, 580).

57. Πράξ. 24, 10-27.

58. Γεωργίω μητροπολίτη Νικομηδείας, *ἐπιστολή* 165, Laourdas – Westerink 2 30, 158 (P.G. 101, 584).

59. Laourdas – Westerink 2 35, 289-297 (P.G. 101, 589-592). Βλ. ἐπίσης Φωτίου Ἀμφιλόχια σ. 216-217.

60. Ἀπό τῆς ὑπερορίας πρὸς τούς ἐπισκόπους, *ἐπιστολή* 174, Laourdas – Westerink 2 50, 50 (P.G. 102, 744).

61. Λέοντι φιλοσόφῳ, *ἐπιστολή* 208, Laourdas – Westerink 2 108, 3 (P.G. 101, 640), Θεοφάνει διακόνῳ καί πρωτονοταρίῳ, *ἐπιστολή* 241, Laourdas – Westerink 2 165, 42 (P.G. 101, 685).

62. Λέοντι φιλοσόφῳ, *ἐπιστολή* 208, Laourdas – Westerink 2 108, 24 (P.G. 101, 641).

63. Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ, *ἐπιστολή* 258, Laourdas – Westerink 2 206, 105 (P.G. 101, 745).

64. Σισινίῳ σπαθαροκανιδάτῳ Πελοποννησίτῃ, *ἐπιστολή* 266, Laourdas – Westerink 2 217, 2.

65. Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, *ἐπιστολή* 283, Laourdas – Westerink 2 242, 143.

καὶ θεῖος χρησμός»⁶⁶. Μὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς καταδεικνύεται ἡ πίστη τοῦ Φωτίου στὴ θεοπνευστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

δ) Χρήση τῶν πατέρων

Ὅπως ἀποδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν, ὁ Φώτιος πολλές φορές ἀπαντώντας σὲ ἀπορίες ἐπὶ ἀγιογραφικῶν χωρίων, παραθέτει ἐρμηνεῖες προηγούμενων πατέρων ἢ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τίς ὁποῖες ἄλλοτε ἀποδέχεται κι ἄλλοτε συμπληρώνει ἢ ἀκόμη ἐκφράζει καὶ τὴν ἀντίθεσή του. Ἀναφέρεται ὀνομαστικά στοὺς Χρυσόστομο⁶⁷, Διονύσιο, ἐννοεῖ τὸν Ἀρεοπαγίτη, Μέγα Ἀθανάσιο, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο. Στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἀναφέρει ὀνομαστικά καὶ δύο ἀπὸ τὰ ἔργα τους, τὸ «Κατὰ Εὐνομίου» τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τὸ «περὶ ἀκαταλήπτου» τοῦ Χρυσοστόμου.

Πέραν ὅμως τῆς ὀνομαστικῆς ἀναφορᾶς, ὑπάρχει ἕνας ἀριθμὸς ἐπιστολῶν στὶς ὁποῖες ὁ Φώτιος καταθέτει πατερικὲς ἐρμηνεῖες χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει ὀνόματα. Στὶς περιπτώσεις αὐτές εἰσάγει γενικά τίς πατερικὲς ἀναφορές μὲ τίς φράσεις «οἱ μὲν πρὸ ἡμῶν»⁶⁸, «οἱ θεῖοι πατέρες ἡμῶν διανοίαις ἐκδεδώκασιν»⁶⁹, «οἱ μὲν - οἱ δέ», «ἕτεροι δέ», «ἄλλοι δέ»⁷⁰, «τοὺς πλείστους τῶν πρὸ ἡμῶν»⁷¹, «τινὲς δέ»⁷² ἢ μὲ τὴ φράση «οὕτω μὲν οἱ πρότεροι τὸ ῥητὸν διασαφοῦσιν»⁷³

66. Κωνσταντίνῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολὴ 135, Laourdas – Westerink 2 185, 212-213 (P.G. 101, 1009).

67. Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπὶ κλην Χρυσόχρη, ἐπιστολὴ 134, Laourdas – Westerink 1 177, 36 (P.G. 101, 984), Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, ἐπιστολὴ 249, Laourdas – Westerink 2 186, 70-76 (P.G. 101, 700).

68. Ἰγνατίῳ ἡγουμένῳ μονῆς τῆς ἐν Χρυσοπόλει, ἐπιστολὴ 78, Laourdas – Westerink 1 120, 3 (P.G. 101, 957).

69. Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, ἐπιστολὴ 127, Laourdas – Westerink 1 165, 2-3 (P.G. 101, 969).

70. Μιχαὴλ σπαθαροκανδιδάτῳ, ἐπιστολὴ 133, Laourdas – Westerink 1 174-175, 4, 14, 24, 29 (P.G. 101, 980-981).

71. Κωνσταντίνῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολὴ 135, Laourdas – Westerink 1 178, 3-4 (P.G. 101, 1000).

72. Σάββᾳ πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολὴ 176, Laourdas – Westerink 2 63, 18 (P.G. 101, 605).

73. Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, ἐπιστολὴ 162, Laourdas – Westerink 2 19, 90-91 (P.G. 101, 568).

ὅταν κλείνει μία πατερική παράθεση. Σέ ἄλλη συνάφεια παρατηρεῖ πὼς σχετικά μέ τή δῆθεν ἀντιφατικότητα τῶν χωρίων Ἰω. 5, 31 καί Ἰω. 8, 14 «τοῦ προκειμένου λύσεις οὐκ ὀλίγαι· αἷς ὅτι ταῖς πατρικαῖς ἐνομιλοῦντι βίβλοις ῥᾶόν ἐστιν ἐντυχεῖν»⁷⁴. Σέ ἄλλη περίπτωση, παραθέτει μία συγκεκριμένη ἐρμηνεῖα χωρίς νά ἀναφέρει ὀνομαστικά τήν πηγή του, ἃν καί δηλώνει ὅτι οἱ ἐρμηνεῖες προέρχονται «ἐξ ὧν ἀνέγνωμεν»⁷⁵, δηλαδή ἀπό ὅσες πηγές περί τοῦ θέματος εἶχε μελετήσει ὁ ἴδιος.

Ἐπίσης, ὅταν ἀναφέρεται στήν περιτομή τοῦ Ἀβραάμ καί ἀναλύει μέ ἐπιχειρήματα τήν αἰτία τέλεσης τῆς περιτομῆς, παραθέτει σχετική ἐρμηνεῖα τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου, χωρίς ὥστόσο νά κάνει μνεῖα τοῦ ὀνόματός του. Στή συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση, γράφει τήν ἐπιστολή ἀφήνοντας νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ ἐρμηνεῖα πού κάνει στό συγκεκριμένο θέμα ἀποτελεῖ καρπό τῆς δικῆς του σχέσης μέ τή Γραφή. Γράφει σχετικά «ἡ περιτομή τρία τινὰ πραγματεύεσθαι μοι δοκεῖ»⁷⁶.

Ὡστόσο, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Φώτιος δέν παραθέτει μόνο ἐρμηνεῖες προγενέστερων πατέρων οὔτε καί ἐπαναπαύεται σ' αὐτές. Ἐνδεικτική τῆς προσωπικότητάς του ἀλλά καί τῆς πολύ καλῆς γνώσης τῆς Γραφῆς ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῆς ἐρμηνείας τῆς φράσης «ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον». Στήν περίπτωση αὐτή, ἀφοῦ πρῶτα παραθέτει τή γνώμη τῶν προηγουμένων, στή συνέχεια διατυπώνει τή δική του γνώμη. Γράφει σχετικά· «τούτου τήν διάνοιαν οἱ μὲν “ἐφ' ᾧ Ἀδάμ”, οἱ δὲ “ἐφ' ᾧ θανάτῳ” συνυπακούοντες ἀποδιδόσιν. ἐμοὶ δὲ οὐδέτερον δοκεῖ»⁷⁷. Ἀλλά καί σέ ἄλλη πάλι περίπτωση, ἀφοῦ πρῶτα παραθέτει ὅλες τίς ἄλλες σχετικές ἐρμηνεῖες, προσθέτει στό τέλος ὅτι «παρὰ δὲ ταῦτά ἐστιν καὶ τρίτον ἰδεῖν σημαινόμενον»⁷⁸. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πάντως τό γεγονός ὅτι ἡ παράθεση πού

74. Κωνσταντίνω σπαθαρίῳ, ἐπιστολή 180, Laourdas – Westerink 2 69, 19-21 (P.G. 101, 612-613).

75. Γαλάτωνι πρωτοσπαθαρίῳ καί ἀσηκρήτις, ἐπιστολή 192, Laourdas – Westerink 2 92, 2 (P.G. 101, 633). Ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεῖα εἶναι εἰλημμένη ἀπό τόν Θεοδώρητο Κύρου.

76. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, ἐπιστολή 205, Laourdas – Westerink 2 104, 2 (P.G. 101, 637).

77. Ταρασίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολή 152, Laourdas – Westerink 2 7, 3-4 (P.G. 101, 553).

78. Γαλάτωνι πρωτοσπαθαρίῳ καί ἀσηκρήτις, ἐπιστολή 192, Laourdas – Westerink 2 92, 2 (P.G. 101, 633).

κάνει, δέν ἀποτελεῖ προσωπική του σκέψη, ἀλλὰ μιά πληροφορία σχετικά μέ τό ζήτημα πού τόν ἀπασχολεῖ καί τήν ὁποία ἀνευρίσκει στήν ἴδια τή Γραφή. Καί τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα ἐπιπλέον δείγμα τῆς βαθιᾶς μελέτης καί γνώσης τῆς Γραφῆς ἀπό τόν ἴδιο.

ε) Ἑρμηνευτικές ἀρχές

Βασικό γνώρισμα τῆς ἐρμηνευτικῆς τακτικῆς τοῦ Φωτίου ἀποτελεῖ ἡ ἐμμονή στά δεδομένα τῆς ἴδιας τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ἔτσι, κάθε φορά πού καλεῖται νά ἐρμηνεύσει ἕνα χωρίο τῆς Γραφῆς, καταφεύγει ἐν πρώτοις στήν ἴδια τή Γραφή καί προσπαθεῖ νά δώσει κάποια ἐρμηνεῖα χρησιμοποιώντας συναφή χωρία. Αὐτό συμβαίνει γιά παράδειγμα, στήν ἐπιστολή πρὸς τόν Ἰωάννη πρωτοσπαθάριο. Μέ ἄλλα ἀγιογραφικά παραδείγματα ἀναιρεῖ τή θέση καί τόν φόβο τῶν εἰκονομάχων πού ὑποστήριζαν ὅτι τό νά ὀνομάζεται ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ «ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ Πατρός», λυμάνεται τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Κάνει μέ ἄλλα λόγια, χρήση τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τῆς συναγωγῆς τῆς διάνοιας τῆς Γραφῆς⁷⁹.

Τήν ἀρχή αὐτή ὁ ἱερός Φώτιος ἐφαρμόζει καί σέ ἄλλες περιπτώσεις. Ἔτσι, ἐρμηνεύοντας τό χωρίο «*ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ζητοῦσίν σε*»⁸⁰, θέλει νά καταδείξει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού τό εἶπε, Ἰουδαῖος ὢν, τό εἶπε μέ πρόθεση νά προκαλέσει ραθυμία καί ἀναστάτωση στοὺς ἀκροατές τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καί νά εὐτελίσει τό ἴδιο τό κήρυγμα καί τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Γιά τόν σκοπό αὐτό παραθέτει μιά σειρά ἄλλων χωρίων τῆς Γραφῆς ὥστε νά ἀποδείξει ὅτι ὅταν ὁ Χριστός δίδασκε καί θαυματουργοῦσε, τό Ἰουδαϊκὸ ἔθνος πάντα προσπαθοῦσε νά δημιουργήσει προβλήματα καί νά μειώσει τό ἔργο Του. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς ἴδιας ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς ἀποτελεῖ τέλος καί ἡ ἐπιστολή στήν ὁποία ἐρμηνεύει τή φράση «*ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον*»⁸¹. Δέν καταφεύγει σέ καμία

79. Παπαρνάκης, «Οἱ ἐρμηνευτικές ἀρχές», σ. 329. Σύμφωνα μέ τήν ἐρμηνευτική αὐτὴ ἀρχὴ ἡ Γραφή ἐρμηνεύεται διὰ τῆς Γραφῆς διὰ τῆς συναρτήσεως τῶν χωρίων τῆς. Βλ. καί Σάκκος, *Εἰσαγωγή*, σ. 201 κ.ἑξ.

80. Μκ. 3, 32.

81. Ταρσίω ἀδελφῶ, *ἐπιστολὴ 152*, Laourdas – Westerink 2 8, 6 (P.G. 101, 553). Τήν ἀρχὴ αὐτὴ ἐφαρμόζει ἐπίσης καί στήν περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς 253 (P.G. 101, 705-712) πρὸς τόν Ἀμφιλόχιο μητροπολίτη Κυζίκου, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐξέφρασε ὑπὸ μορφὴν ἐρώτησης τὴν ἀπορία σέ τί ὑστέρησε ὁ Χριστός ὥστε ὁ Παῦλος νά Τόν ἀναπληρώνει.

άλλη πηγή για την ανεύρεση της όρθης έρμηνείας. «*Ἀρκέσει δ' οὖν ὁ θεῖος Παῦλος αὐτὸς ἑαυτοῦ τὰς λέξεις ἐρμηνεύων*», ἀναφέρει χαρακτηριστικά καί συνεχίζει παραθέτοντας χωρία ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ Παύλου, προκειμένου νά ἐρμηνεύσει τή φράση «*ἐφ' ᾧ*» αἰτιολογικά καί νά ἀποδώσει μέ τόν τρόπο αὐτό τό σωστό νόημα στή συγκεκριμένη συνάφεια.

Μιά ἄλλη ἐρμηνευτική ἀρχή πού χρησιμοποιεῖ ἀρκετές φορές ὁ Φώτιος εἶναι ἡ ἀλληγορική ἐρμηνεία. Μέ τήν ἀρχή αὐτήν ἐρμηνεύει κυρίως χωρία τά ὁποῖα ἀποτελοῦν παραβολές, εἰκόνες ἢ ἀναφέρονται μέ συμβολικό τρόπο. Στήν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου «*μη δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν χοίρων*»⁸², ἀποδίδει ὡς «ἅγια καί μαργαριτάρια», τόν λόγο τοῦ θεῖου κηρύγματος καί «*τὸ δεσποτικὸν καὶ ἄχραντον σῶμα*»⁸³, ἐνῶ ὡς «*κύνες*», τοὺς αἰρετικούς καί κυρίως ὅσους ἀπό αὐτούς, ἂν καί κατηχήθηκαν τό λόγο τῆς εὐσέβειας, ἐντούτοις ὄχι μόνο δέ βελτιώθηκαν, ἀλλά «*τὴν λύσσαν αὐτῶν κατὰ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν θρησκείας ἐμμανέστερον κυνῶν ὑλακτοῦντες ἐπεδείξαντο*». Τέλος, ὡς «*χοίρους*», ἀναφέρει ὅσους εἶναι βουτηγμένοι μέσα στά πάθη καί εἶναι ἀναίσθητοι σέ κάθε παραίνεση. Δίνει ἀκόμη κι ἄλλες ἐρμηνεῖες σχετικά μέ τό προαναφερθέν χωρίο, ὅπως τό ὅτι «ἅγια καί μαργαριτάρια» εἶναι τά χαρίσματα πού προκύπτουν ἀπό τά θαύματα, τά ἴδια τά θαύματα καί σημεῖα, τό ἀποστολικό ἀξίωμα, ἐνῶ ὡς «*κύνες*» καί «*χοίρους*» ὅλους ὅσοι φέρονται ἀναιδῶς ἔναντι ὅλων τῶν εὐεργεσιῶν. Κι ἀκόμη, μιά τρίτη ἐκδοχή πού ἀναφέρει εἶναι ὅτι ὡς «ἅγια καί μαργαριτάρια» μποροῦν νά θεωρηθοῦν οἱ εὐσεβεῖς λογισμοί, ἐνῶ ὡς «*κύνες*» οἱ δυσσεβεῖς καί αἰρετίζοντες καί ὡς «*χοῖροι*» οἱ φιλήδονοι καί ἐμπαθεῖς.

Χαρακτηριστική εἶναι καί ἡ ἐρμηνεία τῆς αἰτίας τοῦ σχισίματος τοῦ καταπετάσματος⁸⁴ κατὰ τή στιγμή τῆς σταύρωσης καί τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Παρά τό γεγονός πῶς δέν ἀρνεῖται τήν ἱστορικότητα τοῦ γεγονότος, ὥστόσο βρίσκει τήν ἀφορμή ἐπεκτείνοντας τόν συλλογισμό του νά θεωρήσει τό γεγονός προφητικό καί

82. Μτ. 7, 6.

83. Σεργίω ἀδελφῶ, *ἐπιστολή* 55, Laourdas – Westerink 1 99, 2-11 (P.G. 101, 940).

84. Μτ. 27, 51. Βλ. καί Ἰγνατίω μητροπολίτη Κλαυδιουπόλεως, *ἐπιστολή* 125, Laourdas – Westerink 1 162-164 (P.G. 101, 965-968).

συμβολικό ὅσων ἐπρόκειτο νά συμβοῦν στό μέλλον σχετικά μέ τό ἄνοιγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ στά ἔθνη. Συμπερασματικά, μπορούμε νά ποῦμε λαμβάνοντας ὑπόψη τά δεδομένα τῶν ἐπιστολῶν ὅτι ὁ Φώτιος, παρόλο πού χρησιμοποιοῖ εὐρέως τήν ἀλληγορική ἐρμηνεία, ὥστόσο δέν καταλήγει στήν ἀλληγορική μέθοδο τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς μέ μυθεύματα καί φαντασίες. Δέν καταργεῖ δηλαδή τό ἱστορικό καί κατά συνέπεια πραγματικό ὑπόβαθρο τῶν γεγονότων στήν ἐρμηνευτική του. Ἀντίθετα, τὸ χρησιμοποιοῖ ὡς ἀφετηρία γιά περαιτέρω ἐμβάθυνση καί ἀνάλυση τῶν γεγονότων καί κυρίως τῶν συνεπειῶν πού ἔχουν αὐτά γιά τοὺς μεταγενέστερους. Ἐξάλλου, καί ὁ ἴδιος δηλώνει ἀπερίφραστα ὅτι «πολύχους γὰρ ἡ τῶν θείων γραφῶν γεωργία καὶ πολλὴν ἀναδιδοῦσα τοῖς φιλοπονοῦσι τὴν ὠφέλειαν»⁸⁵. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι μπορούμε μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη καί ἐμβάθυνση στά νοήματα τῆς θείας Γραφῆς νά ἀποκομίσουμε πολλὰ στοιχεῖα καί συμπεράσματα κι ἐπομένως νά ἀναχθοῦμε καί σέ νέες ἐρμηνεῖς.

Ὁ ἱερός πατὴρ χρησιμοποιοῖ καί τὴν ἀναγωγικὴ ἐρμηνεία, ἂν καί ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δέν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλληγορική. Θὰ πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος δέν ἀναφέρει πουθενά τὸν ὄρο «ἀλληγορία» παρὰ μόνο τὴ λέξη «ἀναγωγή». Ἔτσι, στήν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Μιχαὴλ σπαθαροκανιδιάτο⁸⁶, ἀναφερόμενος στὴ φράση τοῦ Προδρόμου «οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς λῦσαι τὸν ἰμάντα τοῦ ὑποδήματος αὐτοῦ», μεταξύ τῶν ἄλλων παραθέτει καί κάποια ἐρμηνεία τρίτων σύμφωνα μέ τὴν ὁποία «ὑπόδημα» θεωρεῖται ὁ κόσμος καί «ἰμάντας» τά ὅσα δυσνόητα καί πλήρη ἄγνοιας ὑπάρχουν ἐντὸς αὐτοῦ καί τῶν ὁποίων ἡ ἐξεύρεση λύσης καθίσταται δύσκολη ἕως ἀδύνατη. Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὁ Φώτιος ἀποκαλεῖ «ἀναγωγική», ἐννοώντας χωρὶς ἀμφιβολία αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «ἀλληγορία». Μποροῦμε μάλιστα νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεία ἀποτελεῖ ἀκραία ἀλληγορία, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νά περιθωριοποιεῖ καί τὴν πραγματικότητα ἢ τὴν ἱστορικότητα τῶν λόγων τοῦ Προδρόμου.

Πέραν αὐτοῦ ὅμως, τά ὅρια μεταξύ ἀλληγορίας καί ἀναγωγῆς εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων δυσδιάκριτα. Στὴν ἀναγωγικὴ ἐρμηνεία

85. Ταρσίφ πατρικίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολή 132, Laourdas – Westerink 1 172, 69-70 (P.G. 101, 977).

86. Μιχαὴλ σπαθαροκανιδιάτῳ, ἐπιστολή 133, Laourdas – Westerink 1 174, 14-16 (P.G. 101, 980).

μπορούμε νά ἐντάξουμε ὅσα συμβαίνουν κατὰ τὴν πρό Χριστοῦ περίοδο καί προμηνύουν ἢ συμβολίζουν κάτι τό ὁποῖο πρόκειται νά συμβεῖ κυρίως μετὰ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου⁸⁷. Μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι ἡ ἀναγωγικὴ κίνηση ἀπὸ τὰ αἰσθητά, τὴ σκιά, τό γράμμα, τόν τύπο καί τόν πρακτικό βίο πρὸς τὴν τελειότητα τοῦ νοητοῦ κόσμου, τὴν ἀλήθεια, τόν πρακτικό βίο καί τό Πνεῦμα⁸⁸. Σ' αὐτὴν τὴν κατηγορίᾳ ἀνήκει καί ἡ περιτομή τοῦ Ἀβραάμ. Ὁ Φῶτιος δέχεται ὅτι ἡ περιτομή, ἐκτός τῶν ἄλλων, συμβολίζει καί τὴν ἀναγέννηση διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ ἱεροῦ βαπτίσματος⁸⁹.

Σπουδαία ἐπίσης θέση στὴν ἐρμηνευτικὴ του κατέχει καί ἡ τυπολογικὴ ἐρμηνεία⁹⁰. Αὕτὴ ἀναφέρεται κατὰ βάση στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι ὁ τύπος, ἡ προτύπωση ὧν πρόκειται νά συμβοῦν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Χάριτος. Ταυτίζεται ὡς πρὸς τοῦτο μέ τὴν ἀναγωγικὴ ἐρμηνεία. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση τῆς τυπολογικῆς μεθόδου πού συναντοῦμε στίς ἐπιστολές τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἀποτελεῖ ἡ ἐρμηνεία τῆς φανέρωσης τῶν προφητῶν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη μέ μορφές «βοῶν καὶ λεόντων καὶ ἀετῶν καὶ ἀνθρώπων»⁹¹. Ἡ συγκεκριμένη τυπολογία βέβαια δέν παραπέμπει ἀπευθείας στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία οἱ μορφές αὐτές τῶν Χερουβὶμ συμβολίζουν τοὺς τέσσερις εὐαγγελιστές⁹². Παράλληλα, ὁ Φῶτιος δίνει καί μιὰ ἀναγωγικὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου ὑποστηρίζοντας ὅτι, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, τὰ λιοντάρια, τὰ βόδια καί οἱ ἀετοὶ ἔλαβαν τὴν ὑπαρξή τους ἀπὸ τό Δημιουργό τοῦ παντός καί ἐκτελοῦν τίς ἐντολές Του, κατὰ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἔλαβαν

87. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐρμηνεία*, σ. 365. «Γίνεται λοιπόν σαφές ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὅτι ἡ κατ' ἀναγωγήν ἐρμηνεία δέν εἶναι στὴν οὐσία ὠρισμένη ἐρμηνευτικὴ μέθοδος, ἀλλὰ πνευματικὴ ἀρχὴ ἐρμηνείας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Γραφή πρέπει νά ἐρμηνεύεται "θεοπρεπῶς", δηλ. κατὰ τρόπο ἄξιο τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος». Βλ. Οἰκονόμου, «Ὁ Μέγας Φῶτιος ὡς ἐρμηνευτής», σ. 40-41.

88. Βλ. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐρμηνεία*, σ. 365.

89. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *ἐπιστολὴ* 205, Laourdas – Westerink 2 104, 2-4 (P.G. 101, 637) καὶ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολὴ* 248, Laourdas – Westerink 2 182, 53-54 (P.G. 101, 693).

90. Σχετικὰ μέ τὴν τυπολογικὴ μέθοδο ἐρμηνείας βλ. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐρμηνεία*, σ. 191-192, ἐπίσης Οἰκονόμου, «Ὁ Μέγας Φῶτιος ὡς ἐρμηνευτής», σ. 41.

91. Ἰεζεκ. 1, 10.

92. Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολὴ* 157, Laourdas – Westerink 2 (P.G. 101, 557-560).

τήν ὑπαρξή τους καί ἐκτελοῦν ὁλοπρόθυμα τίς ἐντολές Του καί οἱ οὐράνιες, ἀσώματες καί αὐτες δυνάμεις. Κατά συνέπεια, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Φῶτιος χρησιμοποιεῖ διάφορες ἐρμηνευτικές ἀρχές ἐπὶ ἐνός συγκεκριμένου ἀγιογραφικοῦ χωρίου, ἐπιβεβαιώνοντας με τόν τρόπο αὐτόν τή δυνατότητα νά ἀποκομίζουμε πολλές ἐρμηνεῖς ἀπὸ τή Γραφή πρὸς δική μας ὠφέλεια.

Αὐτό πού πρέπει νά ἐπισημάνουμε ἐπίσης σχετικά μέ τήν ἐρμηνευτική μέθοδο τοῦ Φωτίου εἶναι ὅτι ποτέ δέν περιορίζει τή μελέτη του σέ κάποιο χωρίο μεμονωμένα. Πάντα λαμβάνει ὑπόψη του τή συνάφεια τοῦ ὑπόλοιπου κειμένου μέσα στήν ὁποία ἐντάσσεται ἡ κάθε ἐπιμέρους πρόταση. Ἀπαντώντας στήν ἐρώτηση τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ταρασίου σχετικά μέ τό τί σημαίνει «περίψημα καί περικόθαυμα», πρῶτα δίνει ὁ ἴδιος τήν ἐρμηνεία τῆς λέξης «περίψημα», λέγοντας πὺς σημαίνει ταλαιπωρία καί θυσία γιά τούς ἄλλους. Δέν ἀρκεῖται ὡστόσο στή δική του διατύπωση, ἀλλά ἀνατρέχει στόν ἴδιο τόν Παῦλο καί ἐπιβεβαιώνει τά λεγόμενά του. «Βεβαιοῖ δέ», λέει χαρακτηριστικά, «τὸ προκείμενον τοῦ σηματομένου καὶ ἡ κατὰ πόδα συνέχεια τοῦ ῥητοῦ»⁹³. Συνεχίζει παραθέτοντας τό χωρίο Α' Κορινθίους 4, 14 «οὐκ ἐντρέπων ὑμᾶς» «ἀλλ' ὡς τέκνα μου ἀγαπητὰ νουθετῶ»⁹⁴. Ὅμως δέν ἀρκεῖται οὔτε καί σ' αὐτό τό σημεῖο. Γυρίζει στό κείμενο καί στά ὅσα διατύπωσε νωρίτερα ὁ Παῦλος. Γράφει σχετικά· «οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ προηγούμενον χωρίον τῆς λέξεως τῇ διανοίᾳ ταύτῃ συμφθέγγεται»⁹⁵.

Ἐπίσης, σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Γεώργιο, μητροπολίτη Νικομηδείας, ἐρμηνεύοντας τό χωρίο Ρωμ. 1, 13 «οὐ θέλω δέ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι πολλάκις προεθέμην ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, καὶ ἐκωλύθην ἄχρι τοῦ δεῦρο, ἵνα τινὰ καρπὸν σχῶ», ἀκολουθεῖ τήν ἴδια μέθοδο. Στήν ἐρμηνεία του αὐτή λαμβάνει ὑπόψη του τή συνάφεια ὁλόκληρης τῆς ἐπιστολῆς κι ὅχι μόνο τῆς συγκεκριμένης παραγράφου. Ἀρχικά, διατυπώνει ἓνα ρητορικό ἐρώτημα, «εἰ ἡ πίστις αὐτῶν ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ κατηγγέλλετο, τίνα καρπὸν ἤθελε παραγενόμενος αὐτὸς παρασχεῖν;» Ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος, ἰσχυριζόμενος, ὅτι παρόλο πού ἡ πίστη τους εἶχε διαδοθεῖ, χρειάζονταν ἀκόμη πολλά. Αὐτό σύμφωνα

93. Ταρσίω πατρικίῳ ἀδελφῷ, ἐπιστολή 256, Laourdas – Westerink 2 198, 26-27 (P.G. 101, 732).

94. Ὁ.π. 198, 27-29 (P.G. 101, 732).

95. Ὁ.π. 198, 37-38 (P.G. 101, 733).

μέ τον Φώτιο προκύπτει από την προηγούμενη φράση του Παύλου, δηλαδή από τη φράση «εις τὸ στηριχθῆναι ὑμᾶς»⁹⁶. Ἀποδεικνύεται καί από ὅσα ἀναφέρει στή συνέχεια, ὅταν κάνει λόγο γιά τήν ἀποφυγή τῶν διχوستασιῶν καί τῶν σκανδάλων⁹⁷. Τελειώνει τό συλλογισμό του μέ τήν παρατήρηση ὅτι τελικά τά μέλη τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης χρειάζονταν τή στήριξή του καί αὐτό εὐκόλα τό διαπιστώνει κανεῖς, ἄν ἀνατρέξει ὁλόκληρη τήν ἐπιστολή. Ἐπομένως, ἐρμηνεῖα χωρίς παράλληλη μελέτη τῆς συνάφειας τοῦ κειμένου εἶναι γιά τό Φώτιο κάτι ἀνέφικτο, ἀφοῦ καθίσταται τοιοιτοτρόπως μετέωρος ὅποιοσδήποτε συλλογισμός.

Σχετική μέ τά προηγούμενα εἶναι καί ἡ παρατηρούμενη γραμματικοσυντακτική ἀνάλυση πού ἐπιχειρεῖ ὁ Φώτιος σέ ὀρισμένες ἐρμηνευτικές ἐπιστολές του, προκειμένου νά καταστεῖ μέτοχος τοῦ νοήματος τῶν γραφῶν καί τῆς σκέψης τοῦ ἱεροῦ συγγραφέα. Μία βασική διαπίστωση, ὅσον ἀφορᾷ τή συντακτική δομή τῶν προτάσεων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, εἶναι ὅτι θά πρέπει πολλές ἐξ αὐτῶν νά ἐκλαμβάνονται σύμφωνα μέ τό «ὑπερβατό» σχῆμα. Μέ τή χρήση τοῦ «ὑπερβατοῦ» ἐπιλύονται πολλά προβλήματα ἐρμηνείας καί ἀποφεύγονται παρερμηνεῖες καί ἀσάφειες, πού ἐκ πρώτης ὄψεως δημιουργοῦνται στό μελετητή. Χαρακτηριστική περίπτωση ἀποτελεῖ ὁλόκληρη ἡ ἐπιστολή πρὸς τόν Γεώργιο Νικομηδεῖας, στήν ὁποία ὁ ἱερός Φώτιος καταγίνεται μέ τή χρήση τοῦ «ὑπερβατοῦ» μέσα στήν Ἀγία Γραφή καί κυρίως στίς ἐπιστολές τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Γράφει στήν πρώτη του παρατήρηση· «αὐτίκα τοίνυν τὸ “τί οὖν ἐροῦμεν Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν εὐρηκέναι κατὰ σάρκα;” φανερόν ὡς καθ’ ὑπερβατὸν ἐσχημάτισται· τὸ γὰρ “κατὰ σάρκα” δέον πρὸ τοῦ “πατέρα” κεῖσθαι, ὑπερβεβηκὸς τὴν οἰκείαν χώραν μετὰ τὸ “εὐρηκέναι” συντέτακται»⁹⁸.

Στὴν ἴδια ἐπιστολή ἀναφέρεται ἐπίσης στό «ἐλλειπτικό» σχῆμα, τό ὁποῖο ἀνευρίσκει στό χωρίο «εἰ δέ τις οὐχ ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡμῶν διὰ τῆς ἐπιστολῆς, τοῦτον σημειοῦσθε»⁹⁹. Ἀκόμη, ἀναφέρεται σέ μιά παραλλαγή τοῦ «ὑπερβατοῦ σχήματος», τό ὁποῖο ὀνομάζεται, ὅπως

96. Ρωμ. 1, 11.

97. Ρωμ. 14, 13.

98. Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδεῖας, ἐπιστολή 166, Laourdas – Westerink 2 36, 14-17 (P.G. 101, 593).

99. Ὁ.π. 37, 42-43 (P.G. 101, 553).

ὁ ἴδιος ἀναφέρει «κατ' ὑπέρθεση». Ὡς παράδειγμα τέτοιου σχήματος ἀναφέρει, τὸ χωρίο τῆς Φιλ. 1, 5 «ἀσπάζομαι ὑμᾶς ἐγὼ Τέρτιος ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν ἐν κυρίῳ». Ὅπως σχολιάζει, τὸ «ἐν κυρίῳ», ἐπειδὴ συνάπτεται μέ τὸ «ἀσπάζομαι ὑμᾶς», τίθεται στό τέλος¹⁰⁰.

Ἐπίσης, ἐπισημαίνει τὴ χρήση τοῦ «ζεύγματος». Καί στήν περίπτωση αὐτή παραπέμπει στίς ἐπιστολές τοῦ Παύλου. Παραθέτει ὡς παράδειγμα τὸ χωρίο «πειθομένοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ, θυμὸς καὶ ὀργὴ καὶ στενοχωρία ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν ἀνθρώπου τοῦ κατεργαζομένου τὸ κακόν, Ἰουδαίου τε πρῶτον καὶ Ἕλληνας». Ὅπως παρατηρεῖ, τὸ συγκεκριμένο χωρίο δέν μπορεῖ νά σταθεῖ νοηματικά, χωρίς νά ἐννοηθεῖ καί πάλι τὸ ρῆμα «ἀποδώσει», τὸ ὁποῖο ἐν προκειμένῳ θά μετασχηματισθεῖ στὸν τύπο «ἀποδοθήσεται»¹⁰¹.

Ἐνα ἄλλο σημεῖο μέ τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Φώτιος ἀκολουθεῖ στήν ἐρμηνεία του τὴ γραμματικοσυντακτικὴ ἀνάλυση, ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ σκευοφύλακα Εὐλάμπιο. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει σκοπὸ νά ἀποδείξει ὅτι τὸ χωρίο «ὅπου ἐγὼ ὑπάγω οἶδατε, καὶ τὴν ὁδὸν οἶδατε»¹⁰² δέν εἶναι ἀνακόλουθο μέ τὴν ἐρώτηση πού διατύπωσε ὁ Θωμᾶς «Κύριε, οὐκ οἶδαμεν ποῦ ὑπάγεις, καὶ πῶς δυνάμεθα τὴν ὁδὸν γνῶναι;»¹⁰³. Ἡ προσέγγιση πού κάνει ὁ Φώτιος πέρα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς ὑπόλοιπης συνάφειας, περιλαμβάνει καί τὸ συντακτικὸ σχολιασμὸ τῆς περιόδου. Πρῶτα ἀναφέρει ὅτι τοῦ συγκεκριμένου χωρίου προηγήθηκε ἡ φράση «πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς»¹⁰⁴. Ἡ φράση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος κατὰ τὸν Φώτιο. Στὴ συνέχεια ἐπισυνάπτεται μέ τὸν σύνδεσμο «ἵνα» καί ἡ αἰτία τῆς παραλήψεως, διαιρώντας τὴν σὲ τρία σκέλη, δηλαδὴ στό νά γνωρῖσουν οἱ μαθητές τὸ διδάσκαλο, στό νά γνωρῖσουν ποῦ πηγαίνει καί στό νά γνωρῖσουν τὴν ὁδὸ πού ἀκολουθεῖ. Γράφει σχετικὰ: «φησὶ γάρ, “πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς”· διὰ τί; “ἵνα, ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, καὶ ὑμεῖς ἦτε, καὶ ἵνα, ὅπου ὑπάγω, οἶδατε, καὶ ἵνα τὴν ὁδὸν οἶδατε”, τοῦ “ἵνα” δηλονότι ταῖς τρισὶν αἰτίαις ὡς πολλάκις εἶωθε κοινοποιουμένου»¹⁰⁵.

100. Ὁ.π. 37, 57-60 (P.G. 101, 596).

101. Ὁ.π. 39, 108-112 (P.G. 101, 597).

102. Ἰω. 14, 4.

103. Ἰω. 14, 5.

104. Ἰω. 14, 3.

105. Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, ἐπιστολὴ 181, Laourdas – Westerink 2 70, 10-13 (P.G. 101, 613).

Σχετικές τέλος μέ τό θέμα εἶναι καί οἱ ἐπιστολές στίς ὁποῖες ὁ ἱερός Φώτιος κάνει κάποιες ἐπισημάνσεις σέ γραμματικά φαινόμενα πού συναντῶνται μέσα στήν Ἁγία Γραφή καί τά ὁποῖα «οὐδεμίαν διὰ τοῦτο σολοΐκου γλώσσης αἰτίαν παρέχεται»¹⁰⁶. Μία ἀπό αὐτές ἀναφέρεται στήν «παρολκή τοῦ εἰμί». Γιά νά ἀποδείξει τήν ὀρθότητα τῆς φράσης ὁ Φώτιος καταφεύγει σέ ἄλλες παρόμοιες φράσεις, ὅπως εἶναι οἱ «ἐνιοι τινές», «σφᾶς αὐτούς» καί «ἀπῆλθεν ἔχων»¹⁰⁷. Χαρακτηριστική ἐπίσης εἶναι καί ἡ ἐπιστολή στήν ὁποία ὁ Φώτιος ἐρμηνεύει τό χωρίο «καί οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτήν ἕως οὗ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον»¹⁰⁸. Ἐπιμένει στό χρονικό σύνδεσμο «ἕως», ὑποστηρίζοντας ὅτι δέν ἀναφέρεται στή συγκεκριμένη συνάφεια μέ τήν ἔννοια τοῦ περιορισμοῦ τοῦ χρόνου σέ ἓνα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ἀλλά «μέγεθος θείων πραγμάτων ἢ λέξεις συμπαραδηλοῦσα εἰς ἀπεριόριστον παράτασιν τὸν νοῦν τῶν ἐντυγχανόντων ἀναπέμπει»¹⁰⁹. Ἐπικαλεῖται πρὸς ἐπιβεβαίωση τοῦ ἰσχυρισμοῦ του παραδείγματα μέσα ἀπὸ τήν Ἁγία Γραφή, ὅπως «ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη καὶ πληθος εἰρήνης ἕως οὗ ἀνταναιρεθῇ ἡ σελήνη»¹¹⁰, «κάθου ἐκ δεξιῶν μου ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου»¹¹¹ καί «ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ἡμῶν εἰμί ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος»¹¹². Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ σημασία τοῦ «ἕως» εἶναι δηλωτική ἀπεριόριστου χρονικοῦ διαστήματος. Τέλος, δίνει ἀκόμη μία σημασία τοῦ «ἕως» σύμφωνα μέ τήν ὁποία δέν ὑποδηλώνεται τίποτε ἄλλο παρά μόνον «τὸ ἐναντίον τοῦ προτέρου ἕως διασημαίνεται»¹¹³. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρει τό χωρίο «οὐκ ἀνέστρεψεν πρὸς τὸν Νῶε ἡ περὶ αὐτὸν ἕως τοῦ καταξηρανθῆναι τὴν γῆν»¹¹⁴.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τό ὁποῖο παρατηροῦμε μέσα στίς ἐπι-

106. Λέοντι φιλοσόφῳ, ἐπιστολή 208, Laourdas – Westerink 2 108, 4 (P.G. 101, 640).

107. Ὁ.π. 108, 4-5 (P.G. 101, 640).

108. Λκ. 1, 28.

109. Γρηγορίῳ σπαθαροκανιδιάτῳ αἰτησαμένῳ λύσιν ἀπορίας, ἐπιστολή 30, Laourdas – Westerink 1 81, 30-32 (P.G. 101, 868).

110. Ψαλμ. 71, 7.

111. Ψαλμ. 109, 1.

112. Μτ. 28, 20.

113. Γρηγορίῳ σπαθαροκανιδιάτῳ αἰτησαμένῳ λύσιν ἀπορίας, ἐπιστολή 30, Laourdas – Westerink 1 81, 34 (P.G. 101, 868).

114. Ὁ.π. 81, 35-36 (P.G. 101, 868).

στολές τοῦ Φωτίου καί τό ὅποιο ἀφορᾷ κυρίως σέ δυσνόητα καί δυσερμηνευτα χωρία εἶναι ἡ διάκριση τῶν χωρίων πού ἀναφέρονται στή θεότητα καί τήν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ ἀντίστοιχα. Πρόκειται γιά τήν ἐπωνομαζόμενη «διπλή μεθοδολογία τῶν πατέρων»¹¹⁵ ἢ «ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρωπίνου»¹¹⁶. Τήν ἀρχή αὕτη συναντοῦμε στήν ἐπιστολή του πρὸς τόν Κωνσταντῖνο σπαθάριο. Ὑπῆρξε ἀπό τήν πλευρά τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς ἡ ἀπορία σχετικά μέ τήν ἐνδεχόμενη ἀντίφαση τῶν χωρίων Ἰω. 5, 31 καί Ἰω. 8, 14, δηλαδή ἂν ἡ φράση «ἐάν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἡ μαρτυρία μου οὐκ ἔστιν ἀληθής» ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή φράση «κἂν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἡ μαρτυρία μου ἀληθής ἐστίν». Ὁ Φώτιος λαμβάνοντας ἀφορμή ἀπὸ τήν ἐρμηνεία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὑποστηρίζει ὅτι τά χωρία αὐτά μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν μέ βάση τή θεανθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά, «ἐπεὶ διπλοὺς ἦν ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκ θεότητος καὶ ἀνθρωπότητος», μποροῦμε νά ἀποδώσουμε τό πρῶτο χωρίο στήν ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τό δεύτερο στή θεϊκή¹¹⁷. Τῇ μεθοδολογία αὕτη ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων καί στήν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν»¹¹⁸. Τό «μείζων» κάποιοι τό ἐξέλαβαν ὡς ἀναφερόμενο στήν ἀνθρώπινη φύση. Δέν εἶναι βέβαια ἡ μοναδική περίπτωση μέσα στά κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στήν ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ ἀναφέρονται ἐπίσης τά χωρία «πορεύεσθαι πρὸς τὸν πατέρα»¹¹⁹, «μηκέτι πολλὰ μετὰ τῶν μαθητῶν λαλεῖν»¹²⁰ καί τό «ἔρχεσθαι τὸν τοῦ κόσμου ἄρχοντα, καὶ ἐρευνῶντα μηδὲν εὕρισκε ὅλως»¹²¹. Γράφει χαρακτηριστικά «ὥσπερ

115. Βλ. Ματσούκας, *Δογματική* σ. 385 καὶ 276 κ.εξ.

116. Βλ. Σάκκος, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, σ. 98-107. Ὁ καθηγητὴς Σάκκος ἀναφέρει ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεία εἶναι ἡ ἀρχαιότερη ὅλων τῶν ἐρμηνειῶν, γνωστὴ μάλιστα καί στήν πρώτη γενεὰ τῶν πατέρων μετὰ τοὺς Ἀποστόλους.

117. Κωνσταντῖνω σπαθαρίῳ, *ἐπιστολή* 180, Laourdas – Westerink 2 69, 8-18 (P.G. 101, 612).

118. Ἰω. 14, 28, βλ. καὶ Σάκκος, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, σ. 74, ὑποσημείωση 1, «Διὰ τοὺς ἀρειανοὺς ἀπετέλει τό ἕτερον σκέλος τῆς βασικῆς δυάδος χωρίων Παροιμ. 8, 22 καὶ Ἰω. 14, 28».

119. Ἰω. 14, 28.

120. Ἰω. 14, 30.

121. Ὁ.π.

δὴ ταῦτα τοῦ προσλήμματος ἦν, οὐ τοῦ λόγου, οὕτω καὶ “ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν”»¹²².

Σχετικά μέ τό προαναφερθέν χωρίο Ἰω. 14, 28 παραθέτει τέσσερις ἀκόμη ἐρμηνευτικές ἀρχές. Ἡ πρώτη ὀνομάζεται ἐρμηνεία τοῦ «αἰτίου»¹²³, εἶναι μεταγενέστερη τῆς θεωρίας τοῦ ἀνθρωπίνου καί γίνεται ἀποδεκτή καί ἀπό τόν Φώτιο. Γράφει σχετικά «οἱ μὲν γάρ φασιν τῷ αἰτίῳ μείζονα εἰρῆσθαι»¹²⁴. Σύμφωνα μέ τήν ἐρμηνεία αὐτή, ὁ Πατήρ εἶναι μείζων τοῦ Υἱοῦ, μόνο λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελεῖ τό αἶτιο ὑπαρξης τοῦ Υἱοῦ. Ἐπειδή ὅμως εἶναι πολύ λεπτά τά νοήματα καί ἡ ἐρμηνεία αὐτή μπορεῖ εὐκολα νά ὀδηγήσει σέ κακοδοξίες, σπεύδει ὁ ἱ. Φώτιος νά διευκρινήσῃ καί νά τονίσῃ ὅτι ἡ ἀνωτερότητα τοῦ Πατρὸς λόγω τοῦ ιδιώματός Του ὡς αἰτίου ὑπαρξης τῶν ἄλλων δύο προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδας, δέ συνεπάγεται καί μείωση ἢ ὑποτίμηση τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ, ἀλλά ἀντίθετα καταδεικνύει τήν ταυτότητα οὐσίας Πατρὸς καί Υἱοῦ καί δηλώνει ὅτι «ἅμα Πατήρ, ἅμα Υἱός». Ἐπὶ λέξει ἀναφέρει: «...ὅπερ οὐκ οὐσίας παραλλαγὴν, ταυτότητα δὲ μᾶλλον καὶ συμφυῖαν παρίστησιν»¹²⁵.

Ἡ δεύτερη ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ ὀνομάζεται ἐρμηνεία τῆς «ὑπονοίας τῶν ἀκουόντων». Σύμφωνα μέ τήν ἐρμηνεία αὐτή, ὁ Χριστὸς ὅταν ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀκροατὲς του συμμορφώνεται πρὸς τήν ἀντίληψή τους σχετικά μέ τό θέμα πού ἀναπτύσσει κάθε φορά. Γιά τόν λόγο αὐτό πολλές φορές ὁ Χριστὸς ἐκφράζεται γιά τόν ἑαυτό του μέ πολύ ταπεινά καί ὑποτιμητικά λόγια, ὅπως ἐν προκειμένῳ συμβαίνει στήν περίπτωσιν τοῦ ὡς ἄνω χωρίου, ὅχι ἐπειδὴ ἀναφέρεται στήν ἀνθρώπινη φύσιν του συγκρίνοντάς την μέ τό πρόσωπο τοῦ Πατρὸς οὔτε ἐπειδὴ ὁμολογεῖ τήν κατωτερότητά Του ἔναντι τοῦ Πατρὸς, ἀλλὰ ἐπειδὴ μέ τίς ἐκφράσεις αὐτές μιλάει μέ

122. Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολή 176, Laourdas – Westerink 2 63, 15-16 (P.G. 101, 605).

123. Βλ. Σάκκος, *Ὁ Πατήρ μου μείζων*, σ. 107-116. Μεταξύ ἄλλων τονίζει: «Τὸ εἶδος λοιπὸν τῆς σχέσεως Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐπιτρέπει νά εἰπῶμεν ὅτι ὁ Πατήρ εἶνε μείζων τοῦ Υἱοῦ, ἐπειδὴ αὐτὸς οὐδένα ἔχει αἰτίαν ἢ ἀρχὴν ἢ πατέρα, ἐνῶ ὁ Υἱὸς ἔχει αὐτὸν αἰτίον, ἀρχὴν, Πατέρα. Ἡ διάκρισις αὕτη εἶνε διάκρισις ὑποστάσεως καὶ οὐχὶ οὐσίας».

124. Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολή 176, Laourdas – Westerink 2 63, 4 (P.G. 101, 604).

125. Ὁ.π. 63, 4-5 (P.G. 101, 604).

βάση τή νοοτροπία τῶν ἀκροατῶν Του¹²⁶. Σχετικά μέ τήν ἐρμηνεία αὐτή ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Φώτιος: «Ἐκδέξαιτο δ' ἄν τις οὐκ ἀπεικότως καί πρὸς τὴν τῶν μαθητῶν διάνοιαν εἰρῆσθαι τὸν λόγον»¹²⁷. Ἐν προκειμένῳ, οἱ μαθητές ἐπηρεασμένοι καί ἀπὸ τὸν Μωσαϊκὸ Νόμο θεωροῦσαν πιό οἰκεῖο τὸ πρόσωπο τοῦ Πατρὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ. Ἐπικαλεῖται μάλιστα πρὸς τοῦτο ὁ Φώτιος τὸ αἶτημα τοῦ Φιλίππου λίγο πρὶν τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ «δεῖξον ἡμῖν τὸν πατέρα, καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν»¹²⁸.

Παρόμοια ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημη μέ τήν προηγούμενη εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς «συγκαταβάσεως»¹²⁹. Ὑπάρχουν διάσπαρτα χωρία μέσα στὴν Ἀγία Γραφή πού δείχνουν ὅτι ὁ Χριστὸς πολλές φορές μιλοῦσε θά λέγαμε κατ' οἰκονομίαν «διὰ τὴν τῶν ἀκροατῶν ἀσθένειαν»¹³⁰. Ὡς τέτοια ἀναφέρει τὸ Ἰω. 14, 16, τὸ Ἰω. 11, 41 καὶ «μύρια ἄλλα».

Ὑστερα ἀπὸ ὅλα τὰ προαναφερθέντα, εἶναι φυσικὸ νὰ προκύπτει τὸ ἐρώτημα πού διατυπώνει ἀμέσως ὁ Φώτιος. «Πόθεν οὖν δῆλον ὅτι ταῦτα πρὸς τὴν ἀσθενοῦσαν ἀκοὴν ἐσχημάτισται;» Ὅπως εἶναι φανερό, ἡ ἐρώτηση δέν ἀφορᾷ μόνο στὸ περιεχόμενο τῶν λεγομένων του ἀλλὰ καὶ στὴν ἐρμηνευτικὴ ἀρχή καθεαυτῇ¹³¹. Γιὰ τὸν ἐμβριθῆ

126. Βλ. Σάκκος, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων*, σ. 134-144.

127. Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, *ἐπιστολή 176*, Laourdas – Westerink 2 63, 26-27 (P.G. 101, 605).

128. Ὁ.π. 64, 32 (P.G. 101, 605) καὶ Ἰω. 14, 8.

129. Βλ. Σάκκος, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων*, σ. 144. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ διάκριση πού κάνει ὁ καθηγητὴς Σάκκος ἀνάμεσα στὴν ἐρμηνευτικὴ ἀρχή τῆς ὑπονοίας τῶν ἀκουόντων καὶ ἐκείνης τῆς συγκαταβάσεως. Γράφει ἐπὶ λέξει: «Ἡ ἐρμηνεία τῆς συγκαταβάσεως εἶνε συγγενεστάτη πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑπονοίας τῶν ἀκουόντων. Καὶ ἐκεῖ καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀκουόντων καὶ οὐχὶ περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας. Ἡ διαφορὰ ἐγκτεται εἰς τὸ ὅτι κατὰ μὲν τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑπονοίας τῶν ἀκουόντων ὁ Χριστὸς ἐπωφελεῖται τῆς ὑπαρχούσης ἀντιλήψεως τῶν ἀκουόντων, χωρὶς νὰ ἐγκρίνη αὐτήν, κατὰ δὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς συγκαταβάσεως δημιουργεῖ τὴν παρ' αὐτοῖς ἀντιλήψιν προσωρινῶς μόνον, διὰ νὰ γίνη κατανοητός». Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού τονίζεται καὶ εἶναι πολὺ σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνεία ἀναφέρεται μόνο ἀπὸ τὸν Φώτιο.

130. Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, *ἐπιστολή 176*, Laourdas – Westerink 2 64, 43-45 (P.G. 101, 605).

131. Ἡ ἐρώτηση αὐτὴ ἀποκτᾷ ἐπιπλέον βαρύνουσα σημασία γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐρμηνευτικὴ ἀρχή δέν ἀποτελεῖ ἐφεύρημα τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχή τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τῆς ὁποίας εἶναι καὶ εἰσηγητής. Βλ. καὶ Σάκκος, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων*, σ. 134.

γνώστη της Γραφής, Φώτιο, ή απάντηση δίνεται από την ίδια τη Γραφή. Γράφει σχετικά: «αὐτὸς ὁ σωτὴρ, ἡ πηγὴ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἄβυσσος, ἐαυτὸν ἐρμηνεύων ἐδίδαξεν εἰπὼν· “ἐγὼ δὲ ἤδην ὅτι πάντοτε μου ἀκούεις· ἀλλὰ διὰ τὸν ὄχλον τὸν περιστῶτα εἶπον, ἵνα πιστεύσωσιν ὅτι σύ με ἀπέστειλας”»¹³². Κατά συνέπεια, τεκμηριώνεται ἀγιογραφικὰ ἡ ἐρμηνεία τῆς συγκαταβάσεως καὶ δὲν ἀποτελεῖ τέχνασμα μέ βάση τό ὅποιο ἡ Ἀγία Γραφή μπορεῖ νά ἐρμηνεύεται κατά τό δοκοῦν¹³³.

Τέλος, ὁ ἱερός Φώτιος ἀναφέρει καί μιὰ τέταρτη ἐρμηνεία ἐπὶ τοῦ χωρίου Ἰω. 14, 28, ἡ ὁποία ὀνομάζεται ἐρμηνεία τῆς «κενώσεως» καὶ ἐξηγεῖ τό σκεπτικό ὅσων τὴν ὑποστηρίζουν¹³⁴. Συνίσταται στό γεγονός ὅτι ὁ Υἱὸς καθίσταται κατώτερος ἀπό τόν Πατέρα λόγω τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἀφοῦ μ' αὐτήν «δούλου μορφήν ὁ δεσπότης ὑπελθών». Ὑπέστη ὁ Υἱὸς τὴν «ἄκραν κένωσιν καὶ ταπείνωσιν» καὶ κατά φυσικήν ἀκολουθία θά ὀνομαζόταν κατώτερος ἀπό τόν Πατέρα ὁ ὁποῖος δὲν ὑπέστη τὴν «ἄκραν κένωσιν καὶ ταπείνωσιν». Ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Φώτιος: «ἀλλ' εἶπερ ἐστὶν ἡ ἐνανθρώπησις ἄκρα κένωσις καὶ ταπείνωσις, καθὸ κεκένωκεν ἐαυτὸν ὁ λόγος καὶ τεταπείνωκεν,..., δηλὸν ὅτι τοῦ μηδαμῶς ὑποστάντος τὴν κένωσιν καὶ ταπείνωσιν ἀκολουθῶς λέγοιτ' ἂν τὸ ἔλαττον ἀπενέγκασθαι»¹³⁵.

2) Οἱ καινοτομίες τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης

Ἀπό τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκλογῆς του στόν θρόνο Κωνσταντινουπόλεως ὁ Φώτιος εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τὴν ἄρνηση τοῦ πάπα Νικόλαου νά ἀποδεχτεῖ τὴ χειροτονία του ἡ ὁποία εἶχε γίνει «ἀθρόον». Φαίνεται ὅμως ἀπό τὴν ὅλη πορεία τῶν πραγμάτων ὅτι αὐτὴ ἦταν

132. Σάββα πρεσβυτέρω καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολὴ 176, Laourdas – Westerink 2 64, 46-49 (P.G. 101, 605).

133. Θά μπορούσαμε νά ὑποστηρίξουμε στό σημεῖο αὐτό ὅτι ἀγιογραφικὴ θεμελίωση μπορεῖ νά ἔχει καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς ὑπονοίας τῶν ἀκουόντων μέ βάση τό χωρίο Ἰω. 11, 42 λόγω τῆς μεγάλης ὁμοιότητος πού ἔχει μέ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς συγκαταβάσεως.

134. Βλ. καὶ Σάκκος, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων*, σ. 116-128. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲ γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι κάποιοι τὴν ταυτίζουν μέ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρωπίνου.

135. Σάββα πρεσβυτέρω καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολὴ 176, Laourdas – Westerink 2 63, 19-22 (P.G. 101, 605).

ή αφορμή για να προβάλλει ή Ρώμη κυρίως τις περί πρωτείου του πάπα απόψεις της αλλά και μία σειρά άλλων καινοτομιών¹³⁶. Οι καινοτομίες αυτές αρχικά αντιμετωπίζονται από τον Φώτιο μέσα στα πλαίσια της διαφορετικότητας των εθίμων των κατά τόπους εκκλησιών. Δεν παραλείπει όμως να προβάλλει και να τονίζει μία ούσιωδη διάκριση, ή όποια ίσχυε ανέκαθεν στην Έκκλησία και είναι θέμα ζωής και θανάτου. Αναφέρει χαρακτηριστικά «καί γάρ ἔστιν ὄντως κοινὰ πᾶσιν, ἃ πάντας φυλάττειν ἐπάναγκες, καί πρό γε τῶν ἄλλων τὰ περὶ πίστεως, ἔνθα καὶ τὸ παρεκκλῖναι μικρὸν ἁμαρτεῖν ἐστὶν ἁμαρτίαν τὴν πρὸς θάνατον»¹³⁷. Ὅσα, συνεχίζει, ὄρισαν οἱ Οἰκουμενικές Σύνοδοι «πᾶσι προσήκει φυλάττεσθαι»· ἀντίθετα, ὅσα διατύπωσε ἀτομικά κάποιος ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἢ κάποια τοπική σύνοδος «τῶν μὲν φυλαττόντων τὴν γνώμην οὐ παρίστησι δεισιδαίμονα, οὐ μὴν τοῖς γε μὴ παραδεξαμένοις τὸ παρορᾶν ἐπικίνδυνον»¹³⁸. Ἐξάλλου κι ὁ Φώτιος τό ἴδιο ἐπιχειρήμα πρόβαλλε ἀπέναντι στοῦ Νικόλαο γιὰ τὴν περίπτωση τῆς δικῆς του χειροτονίας. Ἀρνήθηκε δηλαδή τὴν ἰσχὺ τοῦ κανόνα 10 τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς, ἐπειδὴ ποτέ δὲν ἀπέκτησε οἰκουμενικὴ ἰσχὺ

136. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία*, σ. 271, ὅπου ἀναφέρει: «Ὅταν ὁ Φώτιος τὸ 859 ἀπέστειλεν εἰς τὰ ἄλλα πατριαρχεῖα τὴν γραπτὴν ἀγγελίαν τῆς ἐνθρονήσεώς του, ὁ πάπας Νικόλαος ἐθεώρησε τὴν ἐνδοβυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἔριν εὐνοϊκὴν εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν τὰς περὶ τοῦ πρωτείου του ἀξιώσεις».

137. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Φωτίου καὶ ὑποδηλώνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἐπιμονὴ τῶν πατέρων καὶ ἡ ὑπεράσπιση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως δὲν ὑπέκρυπτε ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο ἀλλὰ ἀποτελοῦσε θέμα ζωῆς ἢ θανάτου. Δὲν ἐπρόκειτο δηλαδή γιὰ ὑπεράσπιση κάποιων ὑποκειμενικῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ γιὰ ζητήματα, πού ἡ παραμικρὴ παρέκκλιση θὰ ὀδηγοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὴν «Ὅντως Ζωή». Μὲ αὐτὴ τοῦ τῆ διατύπωση λοιπὸν ἐπιβεβαιώνει ὁ Φώτιος τὴ σημαντικότητά πού ἀποκοτοῦσε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ διαφοροποίηση τῆς Ρώμης σὲ θέματα πίστεως. Ἐπιπλέον, ἡ διατήρηση τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς ποιμαντικῆς καὶ μόνο φροντίδας καὶ ἀνησυχίας τοῦ Φωτίου.

138. Ἰδιαιτέρη βαρύτητα εἶχε αὐτὴ ἡ ἀναφορά στὶς Οἰκουμενικές Συνόδους γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, καθὼς οἱ καινοτομίες πού παρουσίασε τώρα ἡ Ρώμη δὲν ἦταν νέες ἀλλὰ εἶχαν ἀπασχολήσει καὶ τὴν ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο. Γιὰ τὰ θέματα τῆς νηστείας τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς ἐγγάμους κληρικούς, ὁ Φώτιος κάνει ἰδιαιτέρη ἀναφορά μέσα στὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἐπικαλούμενος ἀντίστοιχους κανόνες τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς. Βλ. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολὴ 2*, Laourdas - Westerink 1 48, 234-242 (P.G. 102, 733) καὶ 48-49, 247-268 (P.G. 102, 733-736).

καί θεωρήθηκε κανόνας τοπικής συνόδου πού ἴσχυε ἀποκλειστικά καί μόνο γιά τήν ἐκκλησία τῆς Ρώμης¹³⁹.

Στή συνέχεια, ὁ Φώτιος ἀναφέρεται ὀνομαστικά σέ κάποια ἀπό τά ἔθιμα αὐτά πού ἐπικρατοῦσαν στήν ἐκκλησία τῆς Ρώμης καί ταυτόχρονα τά συγκρίνει μέ τήν ἐκκλησιαστική τάξη στήν Ἀνατολή. Τό ξύρισμα (προφανῶς τῶν κληρικῶν) σέ ἄλλους εἶναι πατροπαράδοτο, ἐνῶ σέ ἄλλους εἶναι ἀπαγορευμένο καί μάλιστα μέ συνοδική ἀπόφαση. Ἐπίσης, ἡ νηστεία τοῦ Σαββάτου εἶναι ἐπιλήψιμη στήν Ἀνατολή, μέ μοναδική ἐξαίρεση τῇ νηστεία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ἐνῶ στήν ἐκκλησία τῆς Ρώμης εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια νά νηστεύουν ἐκτός ἀπό τό Μ. Σάββατο καί κάποια ἄλλα Σάββατα.

Ἀκόμη, ὁ Φώτιος ἀναφέρει καί τήν περίπτωση τῆς ἀγαμίας τῶν πρεσβυτέρων πού εἶχε ἐπικρατήσει στή Ρώμη, λέγοντας πώς «καί νομίμῳ γάμῳ γυναικί συναφθέντα οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἐν Ρώμῃ πρεσβύτερον». Ἀντίθετα, ὑποστηρίζει, στήν Ἀνατολή διδαχτήκαμε νά δίνουμε τό βαθμό τοῦ πρεσβυτέρου καί σέ ὅσους τέλεσαν ἕνα γάμο. Ὅσοι μάλιστα διαφοροποιοῦνται ἀπό αὐτήν τήν παράδοση ἐπιτιμῶνται μέ ἀποκλεισμό ἀπό τή μετάληψη τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου χωρίς καμιά διάκριση, ἐπειδή μέ τόν τρόπο αὐτό «ἐξ ἴσου τοὺς τε

139. Νικολάω Πάπα Ἀπολογητική, *ἐπιστολή* 290, Laourdas - Westerink 3 133, 299-316. Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, σ. 130. Σημαντικά εἶναι τά λεγόμενα στήν τρίτη συνεδρία τῆς συνόδου τοῦ 879-880 τῶν Χαλκηδόνης Ζαχαρία καί Καισαρείας Προκοπίου σχετικά μέ τόν κανόνα 10 τῆς Σαρδικῆς ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίχθηκε ὁ πάπας Νικόλαος καί τοῦ ὁποίου οἱ προαναφερθέντες ἐπίσκοποι τήν ἐρμηνεία ἀμφισβητοῦν ὡς ἑξῆς: Ὁ Καισαρείας Προκόπιος ὑποστήριξε ὀρθῶς ὅτι ὁ κανόνας τῆς Σαρδικῆς ὑπονοεῖ ὅχι ὅλους τοὺς λαϊκοὺς, ἀλλὰ μόνο «ὠρισμένα πρόσωπα, τοῦτέστιν τὸν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς σχολαστικόν», ἐνῶ ὁ Χαλκηδόνης Ζαχαρίας παρατήρησε ἐπίσης ὀρθῶς, ὅτι «ὁ κανὼν φανερώς καί διαρρήδην λέγει τὴν αἰτίαν, δι' ἣν τινὰ κωλύει ἀπὸ λαϊκῶν ἐπὶ τὸν μέγαν τοῦτον ἀναβιβάζεσθαι θρόνον... Ἐὰν ἡ ἱκανὰ τῆς οἰκείας ἀρετῆς ἔργα παρεσχηκῶς καί τὸν τρόπον ἔχει δοκιμασθέντα, ὁ κανὼν τὸν τοιοῦτον οὐ κωλύει». Ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνης ἀνέφερε καί σχετικά παραδείγματα, τά ὁποῖα θεμελίωναν τό συμπέρασμά του, ὅτι δηλαδή ἡ ἐκκλησία μποροῦσε «οὐ μόνον ἀπὸ λαϊκῶν προβιβάζειν εἰς ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα, ἀλλὰ καί ἀπὸ νεοφωτίστων». Βλ. ἐπίσης Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, σ. 99, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ πάπας ἀρνήθηκε τὴν ἀναγνώριση τοῦ Φωτίου ὡς ἀντικανονική. Ἡ ἐκλογή τοῦ Φωτίου» συνεχίζει «ἦταν πραγματικά ἀντικανονική, δὲ διέφερε ὅμως καθόλου ἀπὸ τὴν ἐκλογή τοῦ Ταρασίου, τὸν ὁποῖο εἶχε ἄλλοτε ἀναγνωρίσει καί μάλιστα ὑποστηρίζει ἡ Ρώμη, καί ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν λαϊκῶν μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ παραίτηση τοῦ προκατόχου του».

πορνείαν νομοθετοῦντας καὶ τοὺς γάμου νόμον ἀναιροῦντας λογιζόμενοι»¹⁴⁰.

Ἐπιπλέον, μία ἄλλη διαφορὰ πού ἐντοπίζει καὶ ἀναφέρει ὁ Φώτιος εἶναι ἡ χειροτονία διακόνου σέ ἐπίσκοπο «ὑπεραλλόμενος» τό βαθμό τοῦ πρεσβυτέρου. Ἡ ἐνέργεια αὕτη κατακρίνεται στήν ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καί ὁποῖος τυχόν χειροτονήσῃ διάκονο ἀπευθείας σέ ἐπίσκοπο διαπράττει ἁμαρτία. Κάποιοι ὅμως καί ὑπονοεῖ τήν ἐκκλησία τῆς Ρώμης, θεωροῦν παραπλήσιο τό νά προβιβάζουν τόν διάκονο σέ ἐπίσκοπο, ὅπως ἀκριβῶς καί τόν πρεσβύτερο. Αὐτό ὁ Φώτιος τό θεωρεῖ ἄρπαγή τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος. Ἐξηγεῖ ὅτι ἄλλες εἶναι οἱ εὐχές πού ἀναγιγνώσκονται στή χειροτονία τοῦ κάθε βαθμοῦ, ἄλλες εἶναι οἱ τελετές, ἄλλες οἱ διαδικασίες καί ἄλλες τέλος εἶναι οἱ δοκιμασίες καί οἱ φροντίδες πού ἀναλαμβάνει ὁ χειροτονούμενος σέ κάθε βαθμό καί κατά συνέπεια δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται παραπλήσιο. Παρά ταῦτα καί στήν περίπτωση αὕτη ὁ Φώτιος δείχνει, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἐπιείκεια καί κατανόηση προβάλλοντας τό σκεπτικό ὅτι ἂν κάποιος δέν ἀποδέχτηκε τή συγκεκριμένη νομοθεσία δέν εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ καί ὑπεύθυνος γιά τήν ἀθέτησή της. Ἄν πάλι, καταλήγει, διέπραττε κάποιος τή συγκεκριμένη ἐνέργεια ἀπό τήν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τότε «οὐδεὶς ἂν αὐτῷ συγγνώμης οὐδὲ ῥανίδα ἐπέσταξεν»¹⁴¹.

Ἐνα ἄλλο θέμα πού θίγει ὁ ἱερός Φώτιος εἶναι ἡ κρεοφαγία τῶν μοναχῶν. Σέ ἄλλους ἰσχύει ἡ ἀπαγόρευση τῆς κατάλυσης κρέατος μέχρι τέλους, ἐνῶ σέ ἄλλους ἀπαγορεύεται ἡ βρώση του γιά μεγάλο χρονικό διάστημα. Ἐπίσης, παραθέτει κάποια συνήθεια τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ὁποῖος πρόκειται νά γίνῃ προϊστάμενος τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς ἐξαναγκάζεται νά δώσει ἀκόμη καί ὑπόσχεση ὅτι δέν θά ἀπέχει ἀπό τήν κρεοφαγία¹⁴². Ἀναφέρει ἀκόμη σχετικά μέ τοὺς μοναχοὺς ὅτι στήν Ἀνατολή τό

140. Νικολάω Πάπα Ἀπολογητική, ἐπιστολή 290, Laourdas – Westerink 3 130, 218-219 (P.G. 102, 605).

141. Laourdas – Westerink 3 130-131, 229-230 (P.G. 102, 605).

142. Laourdas – Westerink 3 131, 231-237 (P.G. 102, 605). Εἶναι πολύ σημαντική ἡ παρατήρηση αὕτη τοῦ Φωτίου, διότι δείχνει ὅτι ἀντιλαμβάνεται τό ὅλο θέμα ὄχι σάν μία διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ρώμης καί Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλά ὡς ἕνα εὐρύτερο θέμα πού ἀφορᾷ σέ ὅλη τήν Ἐκκλησία, μέλη τῆς ὁποίας εἶναι καί οἱ δύο προαναφερθεῖσες τοπικές Ἐκκλησίες. Ἐπιπλέον, μέ τήν παρατήρηση αὕτη τοῦ Φωτίου δέ δίνεται καί στόν Πάπα ἀφορμή νά θεωρήσῃ ὅτι

σχῆμα τοῦ μοναχοῦ δέν μπορεῖ νά μετασχηματιστεῖ σέ σχῆμα κληρικοῦ. Σέ μιά τέτοια περίπτωση, πού κάποιος μοναχός ἀνυψωθεῖ σέ ἐπίσκοπο, μεταβάλλεται καί τό σχῆμα του· «*τοῦτον περίτροχα κείροντες τὸ πρότερον μεταμείβουσι σχῆμα*», ἀναφέρει χαρακτηριστικά¹⁴³.

Τέλος, ὁ Φώτιος ἀναφέρεται καί στίς διαφορές πού παρατηροῦνται στό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Παρόλο πού ὑπάρχουν διαφορές στίς εὐχές, τίς ἐπικλήσεις, τὴν τάξη, τὴν ἀκολουθία, τό μῆκος καί τὴ συντομία τοῦ χρόνου, ὅλα αὐτά δέν ἀποτελοῦν ἐμπόδια νά μεταβληθεῖ ὁ κοινός ἄρτος σέ Σῶμα Χριστοῦ καί τό κοινό κρασί σέ Αἷμα Χριστοῦ, πού ἀποτελεῖ λύτρωση γιά τόν ἄνθρωπο. Χαρακτηριστικά ἀναφέρει «*καὶ ἡ τῶν εἰρημένων ἐτερότης τε καὶ παραλλαγή τὴν ἐνοειδῇ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ πνεύματος ἀπληθύντως τε καὶ ἀπαραλλάκτως ὑποδέξασθαι τὰ ἐφ' οἷς ταῦτα τελεῖται οὐ διεκώλυσεν*»¹⁴⁴.

Ἡ στάση ὅμως αὐτὴ τοῦ Φωτίου, ὅπως τὴν ἐξέφρασε στὸν Πάπα Νικόλαο μέσα ἀπὸ τὴ δεύτερη (ἀπολογητική) πρὸς αὐτόν ἐπιστολή του, ἀλλάζει ριζικά. Ἡ ἀποστολὴ ἱεραποστολῶν στὴ Βουλγαρία ἀπὸ τὸν πάπα Νικόλαο καί τό θεοστυγές ἔργο πού ἐπετέλεσαν ἐκεῖ ὑπῆρξαν ἡ αἰτία κατ' ἀρχὴν τῆς συνοδικῆς καταδίκης τους, προφανῶς ἀπὸ κάποια σύνοδο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀναφορά τοῦ Φωτίου, «*τούτους τοὺς ἀπατεῶνας καὶ θεομάχους συνοδικῇ καὶ θείᾳ κατεκρίναμεν ψήφῳ*». Πέραν αὐτοῦ ὅμως, ἡ ἐπόμενη κίνησή του ἦταν νά ἀποστείλει πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τὴ γνωστὴ ὡς «Ἐγκύκλιο ἐπιστολή» του, μὲ τὴν ὁποία τοὺς ἐνημέρωνε καί παράλληλα τοὺς καλοῦσε σέ σύνοδο, στὴν ὁποία μεταξὺ ἄλλων θεμάτων θά ἀντιμετωπιζόταν καί τό σοβαρὸ ζήτημα πού εἶχε ἀνακύψει¹⁴⁵.

ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Φωτίου ἀποσκοπεῖ στὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐθίμων τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῆς Ρώμης.

143. Laourdas – Westerink 3 131, 239-240 (P.G. 102, 605).

144. Laourdas – Westerink 3 132, 271-274 (P.G. 102, 608).

145. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 111, ὅπου ἀναφέρει «Τὰ ἔθιμα αὐτὰ εἶχαν θεωρηθῇ στὴ δεύτερη (ἀπολογητική) ἐπιστολὴ τοῦ ἱ. Φωτίου ὡς ἀνεκτά μόνο ἐφ' ὅσον περιορίζοντο στὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀλλὰ ἦσαν πλεόν ἀπαράδεκτα γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς· καὶ σέ ἄλλο σημεῖο ἐπίσης (σ.112), «Ἡ ἀμοιβαία ὑποχρέωση γιὰ τὸν σεβασμὸ τῶν διαφορετικῶν ἐθίμων στὴ λατρεία καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, καίτοι εἶχε

Κατά συνέπεια, ή αναφορά στίς παρεκκλίσεις τής Ρώμης αυτή τή φορά γίνεται μέ βάση τίς ενέργειες τών Λατίνων στή νεοσύστατη Έκκλησία τής Βουλγαρίας. Αρχικά, καταγγέλλει τή στάση τους έναντι τής νηστείας τών Σαββάτων πέραν του Μεγάλου Σαββάτου. Ή ενέργειά τους αυτή έρχεται σέ αντίθεση μέ τούς κανόνες κι επιπλέον, σύμφωνα πάντα μέ τόν Φώτιο, «καί ή μικρά τών παραδοθέντων άθέτησις καί πρòς όλην του δόγματος έπιτρίψαι καταφρόνησιν»¹⁴⁶. Ακόμη στό θέμα τής νηστείας αναφέρει ότι απέκοψαν τήν πρώτη εβδομάδα τών νηστειών από τήν υπόλοιπη περίοδο τής Μεγάλης Τεσσαρακοστής κι επέτρεψαν τήν κατάλυση γάλακτος, τήν τυροφαγία, «καί τήν τών όμοίων άδηφαγίαν»¹⁴⁷.

Μιά άλλη πολύ σημαντική απόκλιση από τήν εκκλησιαστική τάξη άφορούσε στους πρεσβυτέρους «τούς ένθέσμω γάμω διαπρέποντας». Δίδαξαν στους νεοφώτιστους Βούλγαρους τήν ύποτίμηση

διακηρυχθή ως αναγκαία από τόν ι. Φώτιο στή λεγομένη “άπολογητική” του επιστολή, δέν ίσχυε πλέον, αφού ό παπικός θρόνος προσπάθησε νά τά επιβάλει άντικανονικώς καί στή νεοσύστατη Έκκλησία τής Βουλγαρίας, ή όποια άνηκε στόν χώρο τής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου Κπόλεως. Υπό τό πνεύμα άλλωστε αυτό ό ι. Φώτιος είχε άπορρίψει τή χρησιμοποίηση του κανόνα 10 τής συνόδου τής Σαρδικής (343), αφού ό κανόνας αυτός δέν είχε εφαρμοσθή στήν Άνατολή».

Είναι πολύ σημαντικά τά όσα λέει ό Φώτιος για τίς ενέργειες τών παπικών στή Βουλγαρία, αλλά καί πολύ υπεύθυνη ή στάση πού κράτησε απέναντι στίς ενέργειες αυτές. Ξεκινάει τήν αναφορά του από τά λιγότερο «κακά» καί καταλήγει στήν «κορωνίδα τών κακών» πού είναι ό ισχυρισμός τών παπικών ότι τό Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται καί από τόν Υίο. Δέν τίς άντιμετωπίζει σάν μία άπλή διαφοροποίηση ή όποια καταβλήθηκε προσπάθεια νά εισαχθεϊ άντικανονικά στά όρια μιάς άλλης εκκλησίας. Κάποιες από τίς ενέργειές τους τίς άντιμετωπίζει ως αίρεση ή καλύτερα ως αναβίωση παλαιότερων αίρέσεων. Ή στάση όμως τών παπικών ιεραποστόλων στους Βουλγάρους καταδεικνύει καί τόν τρόπο πού άντιλαμβάνονταν οι παπικοί τίς καινοτομίες αυτές στήν ίδια τήν Έκκλησία τής Ρώμης. Είναι χαρακτηριστικό τό γεγονός τής αποστροφής πρòς τούς έγγάμους ιερείς. Επομένως στό συγκεκριμένο τουλάχιστον θέμα ή ύπαρξη άποκλειστικά καί μόνο άγάμων ιερέων στή Ρώμη δέν άποτελοüse έκφραση σεβασμού πρòς κάποια παλαιά παράδοση πού ύπήρχε στήν Έκκλησία τής Ρώμης, αλλά δείγμα άσέβειας κι αποστροφής πρòς τούς έγγάμους ιερείς καί κατ’ επέκταση πρòς τό μυστήριο του γάμου, όπως βέβαια τό είχε ήδη έπισημάνει διακριτικά ό Φώτιος στή δεύτερη πρòς τόν Νικόλαο επιστολή του.

146. Έγκύκλιος επιστολή πρòς τούς τής άνατολής άρχιερατικούς θρόνους, *έπιστολή 2*, Laourdas – Westerink 1 42, 68-69 (P.G. 102, 724).

147. Laourdas – Westerink 1 42, 69-71 (P.G. 102, 724).

καί τήν ἀποστροφή ἀπέναντι στους ἑγγαμους ἱερεῖς, ἀναβιώνοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τήν αἰρετική διδασκαλία τοῦ Μανιχαϊσμοῦ.

Τέλος, μία καινοφανής ἀλλά ταυτόχρονα καί παράλογη τακτική πού ἀκολούθησαν οἱ παπικοί ἱεραπόστολοι στίς ἐπαφές τους μέ τούς Βούλγαρους ἦταν ὁ ἀναμυρισμός ὅσων εἶχαν λάβει τό χρίσμα ἀπό πρεσβυτέρους. Μᾶς παρέχει μάλιστα ὁ Φώτιος τήν πληροφορία ὅτι ἀφοῦ ἀναγόρευαν τούς ἑαυτούς τους ἐπισκόπους, (κι ἐπομένως ὑπονοεῖ ὅτι δέν ἦταν ἐπίσκοποι, ἀλλά αὐτοχειροτονοῦνταν) διακήρυτταν ὅτι τό χρίσμα ἀπό τούς πρεσβυτέρους εἶναι ἄχρηστο κι ἐπιτελεῖται μάταια. Ἰσχυρίζονταν ἀκόμη ὅτι τό μυστήριό τοῦ χρίσματος ὀρίστηκε νά τελεῖται μόνο ἀπό ἀρχιερεῖς. Ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν γιά τόν Φώτιο παραλογισμό διότι καί τό χρίσμα εἶναι ἓνα μυστήριό ὅπως καί τά ὑπόλοιπα. Κατά συνέπεια, ἂν δέν ἐπιτρέπεται στόν ἱερέα νά χρίει ὅσους προηγουμένως βαπτίστηκαν, τότε δέν πρέπει νά ἐπιτελεῖ οὔτε καί τό μυστήριό τοῦ βαπτίσματος οὔτε καί νά ἀσκεῖ τό ἱερατικό του ἔργο. Ἐπίσης, ὁ ἱερέας τελεῖ τήν ἱεουργία τοῦ δεσποτικοῦ Σώματος καί Αἵματος τοῦ Χριστοῦ καί καθαγιάζει μέ τίς ἱερές αὐτές πράξεις ὅσους μυσταγωγήθηκαν παλαιότερα. Πῶς εἶναι δυνατόν, ἀναρωτιέται, νά μήν ἀγιάσει, χρίοντας μέ μύρο αὐτούς πού τώρα ὀδηγοῦνται στήν τελείωση; Ἀκόμη, ὁ ἱερέας, ὅταν βαπτίζει, ἐπιτελεῖ δῶρο καθαρτήριο σ' αὐτόν πού βαπτίζεται. Ἄρα δέν εἶναι δυνατόν νά ἀφαιρεθοῦν ἀπό αὐτόν καί ἡ σφραγίδα καί ἡ φύλαξη τοῦ βαπτισθέντος¹⁴⁸.

3) Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος

Τό θέμα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τόν Μ. Φώτιο λόγω τῶν καινοτομιῶν τῆς Ρώμης, πού αὐτή τήν ἐποχή ἄρχισε νά προβάλλει, μέ ἀφορμή τίς διεκδικήσεις της τόσο στό Ἀνατολικό Ἰλλυρικό ὅσο καί στή νεοσύστατη ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας¹⁴⁹. Οἱ θέσεις πού διατύπωσε ὁ Μ. Φώτιος ἀποτελέσαν σταθμό στήν πολεμική τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας κατά τῶν αἰρετικῶν δοξασιῶν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἀνά τούς αἰῶνες¹⁵⁰. Βα-

148. Laourdas – Westerink 1 42-43, 80-100 (P.G. 102, 725).

149. Βλ. Μатσουκάς, *Δογματική* σ. 133.

150. Βλ. Θεοδωρούδης, *Ἡ ἐκπόρευσις*, σ. 50 κ.ἐξ. «Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, ὁ Ἰωάννης Φουρνής, ὁ Εὐστράτιος Νικαίας, ὁ Νικόλαος Μεθώνης καί ὁ Νικόλαος Δ' Μουζάλων, ἀκμάσαντες τήν ἐποχὴν αὐτήν, συνέγραψαν ἔργα περὶ

σικό έργο του σχετικά μέ τήν έκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἡ πραγματεία του «*Φωτίου Πατριάρχου λόγος, περί τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*»¹⁵¹. Ἐκτός ὅμως ἀπό τό σύγγραμμα αὐτό, τίς ἀπόψεις του γιά τό θέμα διατύπωσε καί στήν «*Ἐγκύκλιο ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους*»¹⁵², καθὼς ἐπίσης καί στήν ἐπιστολή πού ἀπέστειλε πρὸς τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀκυληῖας¹⁵³. Στήν πρώτη ἀπὸ τίς ἐπιστολές, τό θέμα ἀναπτύσσεται μεταξύ ἄλλων καινοτομιῶν, πού υἱοθέτησε καί πρόβαλε ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἐνῶ στή δεύτερη τό ζήτημα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀποτελεῖ τό ἀποκλειστικό τῆς θέμα¹⁵⁴.

Ἡ πρώτη συνέπεια πού συνεπάγεται ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «*ἐκ τοῦ Πατρὸς καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ*», κατὰ τόν ἱερό Φῶτιο, εἶναι ὅτι μέσα στήν Ἁγία Τριάδα εἰσάγεται διθεῖα. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι

τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Οὗτοι εἰς τὰς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συγγραφάς των, ἀκολουθοῦντες τὰς πνευματολογικὰς ἀπόψεις τῶν πρὸ αὐτῶν ἀκμασάντων Πατέρων καί δὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ἐλέγχουν τὰς θεολογικὰς ἀτοπίας, εἰς τὰς ὁποίας ὁδηγεῖ ἡ διδασκαλία τῶν Λατίνων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Πάνω στή γραμμή τοῦ Φωτίου κινήθηκαν κι ἄλλοι ἀκόμη συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Γρηγόριος Β΄ Κύπριος, ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, ὁ Θεόδωρος Μουζάλων, ἀλλὰ κι ὁ Ἁγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς τόν ΙΔ΄ αἰ.
151. Φωτίου, *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*, P.G. 102, 280-391. Τό ἔργο αὐτό συνεγράφη κατὰ τὰ τελευταῖα 8 χρόνια τῆς ζωῆς του στή μονή τῆς Σκέπης.

152. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, Laourdas – Westerink 1 52, 365-369 (P.G. 102, 740).

153. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, *ἐπιστολή 291*, Laourdas – Westerink 3 (P.G. 102, 793-822). Εἰρωνεῖα ἀποτελεῖ τό γεγονὸς ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικούς ὑποστηρικτές τοῦ Φωτίου στό θέμα τοῦ Filioque ὑπῆρξε ὁ ἐπίσκοπος Ἀκυληῖας, ἀλλὰ κι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωτοστάτες στή σύνοδο τοῦ 797 προκειμένου νά υἱοθετηθεῖ τό Filioque ἦταν ὁ Παυλῖνος Ἀκυληῖας, προκάτοχος τοῦ συγχρόνου τοῦ Φωτίου, ἐπισκόπου Ἀκυληῖας. Μέ ἄλλα λόγια στό θρόνο Ἀκυληῖας ἀνέβηκαν τόσο ἓνας πολέμιος, ὅσο κι ἓνας ὑποστηρικτὴς τοῦ Filioque. Βλ. καὶ Κοντοστεργίου, «Ἡ περὶ Ἁγίου Πνεύματος», σ. 254. Βλ. ἀκόμη Ζήσης, *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, σ. 14-16.

154. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό τό γεγονὸς ὅτι στὰ τρία αὐτὰ ἔργα, ἥτοι στό «περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», στήν ἐπιστολή «πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους» καί στήν ἐπιστολή πρὸς τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀκυληῖας, ὁ Φώτιος ἐπαναλαμβάνει πολλές φορές αὐτολεξεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του.

τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπό τόν Πατέρα ἀλλά καί ἀπό τόν Υἱό, τότε ἡ μοναρχία μέσα στήν Ἁγία Τριάδα καταλύεται. Αὐτό περαιτέρω συνεπάγεται πώς ἔχουμε δύο αἷτια ὕπαρξης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μέ ἀποτέλεσμα ἡ μία ἀρχή νά σχίζεται σέ δύο¹⁵⁵. Ἡ διθεΐα, πού νομοτελειακά εἰσάγεται, «μηδέν ἦττον τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας τήν τῶν Χριστιανῶν σπαράττειν θεολογίαν», προσθέτει¹⁵⁶.

Ἐνισχύοντας ἀκόμη περισσότερο τόν ἰσχυρισμό του αὐτόν ὁ Φώτιος προβληματίζεται σχετικά μέ τόν σκοπό τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπό τόν Υἱό. Ἄν ἡ ἐκπόρευση Του ἀπό τόν Πατέρα εἶναι τέλεια¹⁵⁷, καί εἶναι τέλεια καθώς Θεός τέλειος προέρχεται ἀπό Θεό τέλειο, τότε, ἀποφαίνεται, ἡ ἐκπόρευση «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ» εἶναι καί περιττή καί μάταια¹⁵⁸. Ἀλλά καί στήν περίπτωση πού ἰσχυριστεῖ κάποιος ὅτι πρόκειται γιά ἀτελῆ ἐκπόρευση, τότε αὐτό ἀποτελεῖ ἀνοησία γιά δύο λόγους· ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ παντέλεια Τριάδα μετατρέπεται μέ αὐτόν τόν τρόπο σέ ἀτελῆ καί ὁ δεύτερος ὅτι ἐν τέλει τό Ἅγιο Πνεῦμα παρουσιάζεται νά ἐκπορεύεται ἀπό

155. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληϊας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, *ἐπιστολή* 291, Laourdas – Westerink 3 143, 119-123 (P.G. 102, 801).

156. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή* 2, Laourdas – Westerink 1 44, 112-113 (P.G. 102, 725-728).

157. Ὁ.π. καί Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληϊας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, *ἐπιστολή* 291, Laourdas – Westerink 3 143, 124-125 (P.G. 102, 801).

158. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή* 2, Laourdas – Westerink 1 44, 115-117 (P.G. 102, 728). Ἐκεῖ ἐπεκτείνει περισσότερο τόν συλλογισμό του. Σχετική μέ τό ἐπιχείρημα αὐτό εἶναι καί μία ἄλλη διαπίστωση πού διατυπώνει ὁ Φώτιος σέ ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς. Ἀναφέρει ἐπὶ λέξει «εἴπερ ἡ τοῦ πνεύματος ἐκ τοῦ πατρὸς πρόδος εἰς ὕπαρξιν συντελεῖ, τί συνοίσει τῷ πνεύματι ἡ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπόρευσις τῆς πατρικῆς ἀρκούσης εἰς ὕπαρξιν;» Εἶναι γνωστό πώς ὁ Πατήρ εἶναι τό αἷτιο ὕπαρξης τῶν ἄλλων δύο προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἐπομένως, ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀναφέρεται στήν ὕπαρξη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἐκπόρευση κατὰ συνέπεια δέν ἀναφέρεται σέ κάτι ἄλλο, διότι ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρει «πάσης διπλόης καί συνθέσεως τῆς μακαρίας καί θείας ἐκείνης φύσεως ὡς ἀπωτάτῳ κειμένης». Συναγεται ἐπομένως ὅτι ἡ ἐκπόρευση εἶναι τέλεια.

δύο αίτια άτελῆ. Μέ βάση τό τελευταῖο παρουσιάζεται καί σύνθετο, άφοῦ προέρχεται άπό δύο αίτια κι ἔτσι θά έκπορεύεται μή τέλειο άπό τό καθένα¹⁵⁹.

Όσοι ύποστηρίζουν ὅλα τά προηγούμενα βλάσφημα, θά μποροῦσαν νά διατυπώσουν μιά άκόμη βλασφημία, ὅτι δηλαδή τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι έγγονός σέ σχέση μέ τόν Πατέρα. «*Υἱωνὸν εἰπεῖν τὸ πνεῦμα οὐκ ἂν ἀποκνησαιεν*», άναφέρει χαρακτηριστικά. Ἐφόσον ὁ Υἱός προέρχεται άπό τόν Πατέρα μέ γέννηση καί τό Ἅγιο Πνεῦμα προέρχεται άπό τόν Υἱό μέ έκπόρευση, τότε τό Ἅγιο Πνεῦμα σέ σχέση μέ τόν Πατέρα θά εἶναι έγγονός¹⁶⁰. Ἐπιπλέον, ἂν ύποθέσουμε ὅτι τό Πνεῦμα έκπορεύεται άπό τόν Υἱό, ὅπως άκριβῶς έκπορεύεται άπό τόν Πατέρα, τότε γιατί νά μή γεννᾶται κι ὁ Υἱός άπό τό Πνεῦμα, ὅπως άκριβῶς γεννᾶται κι άπό τόν Πατέρα, άναρρωτιέται ὁ Φῶτιος καί συμπληρώνει «*ἵνα εἴῃ πάντα τοῖς ἀσεβοῦσιν ἀσεβῆ, καί αἱ γνῶμαι καί τὰ ῥήματα, καί μηδέν αὐτοῖς ἀτόλμητον ὑπολείποιτο*»¹⁶¹.

Κατά τόν ι. Φῶτιο, ἡ έκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί έκ τοῦ Υἱοῦ θά σήμαινε καί έκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος άπό τόν Πατέρα μέ γέννηση. Ἄν ταυτόχρονα γεννᾶται ὁ Υἱός, ύποστηρίζει ὁ Φῶτιος, κι έκπορεύεται καί τό Πνεῦμα, καί μάλιστα άπό τόν Υἱό, ὅπως ύποστηρίζουν οἱ παπικοί, τότε τό Πνεῦμα θά ἔχει τήν πρόοδό του άπό τόν Πατέρα μέ γέννηση, έφόσον ὁ Πατέρας γεννᾶ τόν Υἱό καί τό Πνεῦμα έκπορεύεται μαζί του, καθῶς ὁ Υἱός προέρχεται μέ

159. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ άρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ άρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φῶτιος ἑλέῳ θεοῦ άρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, *έπιστολή* 291, Laourdas – Westerink 3, 143, 128-131 (P.G. 102, 801), Ἐγκύκλιος έπιστολή πρὸς τοὺς τῆς άνατολῆς άρχιερατικούς θρόνους, *έπιστολή* 2, Laourdas – Westerink 1 45, 166-168 (P.G. 102, 729). Πρόκειται άκριβῶς γιά τό ἴδιο έπιχείρημα. Εἶναι σύνθετο έπειδὴ ἔχει δύο αίτια ὑπαρξης κατά τοὺς Δυτικούς, δηλαδή τόν Πατέρα καί τόν Υἱό. «ὥς εἰς δύο αίτίας άναφερόμενον οὐδὲ τὸ σύνθετον εἶναι διαδράσειεν».

160. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ άρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ άρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φῶτιος ἑλέῳ θεοῦ άρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, *έπιστολή* 291, Laourdas – Westerink 3 143, 132-136 (P.G. 102, 801-804).

161. Ἐγκύκλιος έπιστολή πρὸς τοὺς τῆς άνατολῆς άρχιερατικούς θρόνους, *έπιστολή* 2, Laourdas – Westerink 1 44, 118-121 (P.G. 102, 728).

τή γέννηση¹⁶². Όλα αυτά βέβαια έχουν ως απαραίτητη προϋπόθεση τήν ταυτόχρονη γέννηση του Υιού κι εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος¹⁶³. Αν όμως αντίθετα υποστηριχθεί ότι σέ διαφορετικό χρόνο γεννᾶται ὁ Υἱός ἀπό τόν Πατέρα καί σέ διαφορετικό χρόνο ἐκπορεύεται τό Πνεῦμα ἀπό τόν Υἱό, τότε αὐτό ὁδηγεῖ στήν ἀποδοχή χρόνου μέσα στήν Ἁγία Τριάδα καί κατὰ συνέπεια στήν ἄποψη ὅτι τό Ἅγιο Πνεῦμα ἔχει νεότερη ὕπαρξη ἀπό τόν Υἱό. Ἐπειδή ὁμως ἡ πλάνη αὕτη εἶναι ὀφθαλμοφανής, θά ἀναγκαστοῦν, λέει ὁ Φώτιος, νά ὁμολογήσουν ὅτι τό Πνεῦμα εἶναι «γεννητό»¹⁶⁴, πρᾶγμα ψευδές καί ἄτοπο.

Ἀπόρροια τῶν παραπάνω ἰσχυρισμῶν ἀποτελεῖ καί ἡ ὑποτίμηση τοῦ Πνεύματος σέ σχέση μέ τά ἄλλα δύο πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐξαιτίας τῆς διατάραξης τῶν μεταξύ τους σχέσεων. Ἡ ιδιότητα τοῦ κάθε προσώπου δηλώνεται σέ σχέση μέ τόν Πατέρα. Κατά συνέπεια, ἡ ιδιότητα τοῦ μέν Πνεύματος δηλώνεται ἀπό τό ὅτι ἐκπορεύεται ἀπό τόν Πατέρα, τοῦ δέ Υἱοῦ ἀπό τό ὅτι γεννᾶται ἀπό τόν Πατέρα. Σύμφωνα ὁμως μέ τήν ἀνόητη ἄποψη ἐκείνων πού ἀποδέχονται τήν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ», τό Πνεῦμα διαστέλλεται ἀπό τόν Πατέρα μέ περισσότερες ιδιότητες σέ σύγκριση μέ τόν Υἱό, ἐπειδή ἀποτελεῖ κοινό γνῶρισμα τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ ἡ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, ἀλλά ἴδιον χαρακτηριστικό τοῦ Πνεύματος ἀποτελεῖ ἡ ἐκπόρευσή Του ἀπό τόν Πατέρα καί ἀπό τόν Υἱό. Συνέπεια ὅλων αὐτῶν εἶναι ἡ ἀναβίωση τῆς αἵρε-

162. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, ἐπιστολή 291, Laourdas – Westerink 3 143, 142-146 (P.G. 102, 804).

163. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία εἶναι «ἅμα Πατήρ, ἅμα Υἱός, ἅμα Πνεῦμα».

164. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, ἐπιστολή 291, Laourdas – Westerink 3 143-144, 146-152 (P.G. 102, 804). Μέ τό ἐπιχείρημα αὐτό τοῦ Φωτίου καταδεικνύεται ὅτι τό Filioque διαταράσσει καί τά ὑποστατικά ιδιώματα μέσα στήν Ἁγία Τριάδα. Κατά τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία ὁ Πατήρ ἔχει τήν ἀγεννησία, ὁ Υἱός ἔχει τό γεννητό καί τό Πνεῦμα τό ἐκπορευτόν.

σης τοῦ Μακεδονίου¹⁶⁵, ἀφοῦ τό Πνεῦμα διαστέλλεται μέ περισσότερες διαφορές ἀπό τόν Πατέρα κι ἔτσι ὁ Υἱός εἶναι πλησιέστερα στήν πατρική οὐσία¹⁶⁶.

Σέ ὅλον αὐτό τό συλλογισμό ὁ Φώτιος προσθέτει ἐπιπλέον καί μιᾶ ἄλλη παράμετρο. Ἄν ὅλα τά γνωρίσματα τοῦ Πατέρα καί τοῦ Υἱοῦ εἶναι κοινά, τότε κοινά εἶναι καί τά γνωρίσματα τοῦ Πνεύματος. Ὡς τέτοια ἀναφέρονται τά: Θεός, Βασιλεύς, Δημιουργός, Παντοκράτωρ, Ὑπερούσιο, Ἀσχημάτιστο, Ἀόρατο, Ἀπλό καί γενικά ὅλα τά ἄλλα. Ἄν λοιπόν κοινό γνώρισμα τοῦ Πατέρα καί τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἡ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, τότε καί τό Πνεῦμα θά ἐκπορευεῖ καί ἀπό τόν Ἐαυτό του. Μέ τόν τρόπο αὐτό θά καταστεῖ τό Ἴδιο ἀρχή τοῦ Ἐαυτοῦ του, αἷτιο καί ταυτόχρονα αἰτιατό¹⁶⁷.

Σέ ἄλλη πάλι συνάφεια ὁ Φώτιος ἀναφέρει ἕνα ἄλλο ἐπιχείρημα σχετικό μέ τά προαναφερθέντα. Καθετί πού δέν εἶναι κοινό μέσα στήν Τριάδα, ἀνήκει σ' ἕνα μόνο πρόσωπο. Ἐπομένως καί ἡ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος δέν εἶναι κοινό καί τῶν τριῶν προσώπων, ἀλλά εἶναι μόνο Ἐνός τῶν τριῶν. Στήν περίπτωση αὐτή ὅμως, οἱ ὑποστηρικτές τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ» ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν ἕνα δεύτερο πρόβλημα πού ἀνακύπτει καί σχετίζεται μέ τήν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος εἴτε μόνο «ἐκ τοῦ Πατρὸς» εἴτε μόνο «ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Στήν πρώτη περίπτωση θά πρέπει νά ἀπαρνηθοῦν τήν προβαλλόμενη κοινή ἐκπόρευση. Ἄν ἐπιλέξουν τή δεύτερη περίπτωση, ὁ Υἱός γίνεται τό αἷτιον τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος καί παράλληλα ἀφαιρεῖται ἀπό τόν Πατέρα ἡ ιδιότητα αὐτή. Συνακόλουθο αὐτοῦ θά εἶναι νά τερατολογήσουν ὅτι ὁ Πατέρας δέν γέννησε τόν Υἱό, ἀλλά ὁ Υἱός τόν Πατέρα¹⁶⁸. Κλείνει

165. Βλ. Μαρτζέλος, *Ἱστορία τῆς Ὁρθόδοξης*, σ. 34. Ὡς γνωστόν, ὁ Μακεδό- νιος ἦταν ὁμοιουσιανός ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Χαρακτήριζε τό Ἅγιο Πνεῦμα σάν ἀγγελοειδές κτίσμα καί σάν πρῶτο καί μείζον δημιούργημα τοῦ Υἱοῦ.

166. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, Laourdas – Westerink 1 45, 122-131 (P.G. 102, 728).

167. Laourdas – Westerink 1 44, 132-138 (P.G. 102, 728).

168. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, Laourdas – Westerink 1 46, 181-192 (P.G. 102, 729-732). Βλ. ἐπίσης Ὁρφανός, «Ἡ ἐκπόρευσις», σ. 47-70, ὅπου διατυπώνεται παρόμοια σκέψη ὡς συ- νέπεια τῆς μεταφορᾶς τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων στή θεία φύση. «Ἡ μεταβίβα- σις δὲ αὐτῆ τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων ἐπὶ τὴν θείαν φύσιν θά ὀδηγήσῃ καί εἰς τὸν ἔσχατον παραλογισμόν, δηλαδή ὅτι ὁ Υἱὸς καί τὸ ἅγιον Πνεῦμα θά μετέχουν εἰς τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως καί αὐτοῦ τοῦ ἀνάρχου Πατρὸς».

τό συλλογισμό του, λέγοντας ότι κάτι τέτοιο θά τούς κατέτασσε όχι απλά στους άσεβεις αλλά στους παράφρονες¹⁶⁹.

Επίσης, τό Άγιο Πνεῦμα αποκλείεται από τήν κατ' οὐσίαν συγγένεια μέ τά ἄλλα δύο πρόσωπα, δηλαδή από τή θεότητα, ἄν αποκλείουν, μέ ὅσα καινοφανῆ διδάσκουν, από τήν κοινωνία Πατρός καί Υἱοῦ, τό Πνεῦμα, ἀφοῦ ἡ κοινωνία αὐτή ἀναφέρεται στήν οὐσία καί ὄχι σέ κάποιο από τά ιδιώματα¹⁷⁰. Ἐπομένως, ἀμφισβητεῖται ἡ θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Μέ τή διδασκαλία τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ» θίγεται καί ἡ ἴδια ἡ Ἁγία Τριάδα ὡς τριάδα προσώπων. Τό Πνεῦμα ὑποστηρίζουν ὅτι ἐκπορεύεται «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ», λέει ὁ Φώτιος, ὡστόσο δέ διευκρινίζεται ἄν ἡ ἐκπόρευση αὐτή εἶναι ἴδια ἢ ἀντίθετη ἐκείνης «ἐκ τοῦ Πατρός». Στόν προβληματισμό αὐτό ὁ Φώτιος ὑποστηρίζει πῶς ἄν πρόκειται γιά τήν ἴδια ἐκπόρευση, καθίσταται ἀδύνατη ἡ μή κοινοποίηση τῶν προσωπικῶν ιδιωμάτων μέ τά ὅποια ἡ Τριάδα ἀποτελεῖ, χαρακτηρίζεται καί προσκυνεῖται ὡς Τριάδα¹⁷¹. Εἶναι ἀπόλυτα λογικός ὁ προβληματισμός πού διατυπώνει στό σημεῖο αὐτό, διότι ἄν ἡ ἴδια ἐκπόρευση πού γίνεται ἀπό τόν Πατέρα γίνεται καί ἀπό τόν Υἱό, δέν μπορεῖ νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι δέν κοινοποιοῦνται τά ιδιώματα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας καί τά ὅποια κανονικά εἶναι προσωπικά. Ἡ ἐκπόρευση δηλαδή δέν εἶναι ἔργο ἀποκλειστικά καί μόνον τοῦ Πατέρα ἀλλά καί τοῦ Υἱοῦ. Ἄν πάλι εἶναι ἀντίθετη ἀπό τήν ἐκπόρευση τοῦ Πατέρα, τότε προκύπτει ξανά ἡ αἵρεση τοῦ Μάνεντος καί τοῦ Μαρκίωνα· «πῶς ἡμῖν οὐ Μάνεντες καί Μαρκίωνες τῷ ῥήματι τούτῳ προκύ-

169. Εἶναι ἀπόλυτα λογικό νά θεωρηθεῖ δεῖγμα παραφροσύνης ἡ ἄποψη τῆς γέννησης τοῦ Πατέρα ἀπό τόν Υἱό, καθώς ἀπό τά ὀνόματα καί μόνον τῶν προσώπων, «Πατήρ», «Υἱός», καί μέ βάση τήν ἀνθρώπινη πείρα μας αὐτό θεωρεῖται καί εἶναι ἀδύνατον.

170. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 45, 141-144 (P.G. 102, 728). Βλ. καί Λιάλιου, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου», σ. 293, ὅπου ἀναφέρει: «Πάντα δηλ. τὰ κοινὰ μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος θεμελιώνονται στὸ λόγο τῆς οὐσίας καί ὄχι στὰ προσωπικά ιδιώματα καί γι' αὐτὸ εἶναι κοινὰ καί τῶν τριῶν».

171. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 45, 160-165 (P.G. 102, 729).

πτουσιν, τὴν θεομάχον πάλιν κατὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ γλῶσσαν προτείνοντες;» ἀναφέρει χαρακτηριστικά¹⁷².

Ἐξηγεῖ στή συνέχεια τὸν λόγο πού διασαλεύεται ἡ τριάδα τῶν προσώπων. Ἀναφέρει μέ ἓναν ἀλυσιδωτό, θά λέγαμε, συλλογισμό, πὼς ἀφοῦ ὁ Υἱὸς γεννᾶται ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό, τότε θά πρέπει μᾶλλον καὶ ἀπὸ τὸ Πνεῦμα νά ἐκπορεύεται κάτι. Μέ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ ὑποστάσεις αὐξάνονται σέ τέσσερις, ἢ ὅπως ἀναφέρει προσποιούμενος διόρθωση, αὐξάνονται σέ ἅπειρες, γιατί ἀπὸ τὴν τέταρτη ὑπόσταση θά προέλθει ἄλλη κι ἀπὸ ἐκείνη πάλι ἄλλη καὶ θά συνεχίζεται αὕτη ἡ πρόοδος ὑποστάσεων ἐπ' ἀόριστον. Ἀποτέλεσμα θά εἶναι τελικά ἡ Ἁγία Τριάδα νά μεταβληθεῖ σ' ἓνα πολυθεϊστικό σύνολο ἀνάλογο τοῦ πολυθεϊσμοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἢ τῶν εἰδωλολατρῶν¹⁷³.

Καταλήγει ὁ Φώτιος τὸν συλλογισμό του λέγοντας πὼς τελικά, ἀφοῦ ὅπως γνωρίζουμε ἡ ἐκπόρευση δέν εἶναι κοινὸ γνῶρισμα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἰδίωμα ἑνὸς μόνο προσώπου, ὅπως ἰσχυρίζονται ὅσοι ὑποστηρίζουν τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», τότε ὀδηγούμαστε στὴν ἔσχατη βλασφημία ὅτι ἡ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος δέν ὑπάρχει στὴν Ἁγία Τριάδα¹⁷⁴. Αὐτὸ βέβαια ἀναλυόμενο περαιτέρω συνεπάγεται ἄρνηση τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ δέν προέρχεται ἀπὸ τὸν Πατέρα. Ἐφόσον ὅμως τὸ «ὄντως ὄν» εἶναι ἡ Θεότητα, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ «μὴ ὄντος» συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κτίσεως. Νομοτελειακά ἐπομένως τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὴ προερχόμενο ἀπὸ τὸν Πατέρα, δέ συμπεριλαμβάνεται στὴ θεότητα κι ἄρα κατατάσσεται στὴν κατηγορία τῶν κτιστῶν.

Οἱ Δυτικοὶ προσπαθοῦσαν νά τεκμηριώσουν καὶ νά ἐνισχύσουν τίς δοξασίες τους ἐπικαλούμενοι ἀγιογραφικά χωρία. Ὑποστήριζαν ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος δίδασκε τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν Υἱό καὶ χρησιμοποιοῦσαν πρὸς ἐπιτέλεση τοῦ σκοποῦ τους τὸ χωρίο «ἐξαπέστειλε ὁ θεὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, κρᾶζον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, ἀββᾶ ὁ πατήρ»¹⁷⁵. Ξεκαθαρίζει ὁ Φώτιος

172. Laourdas – Westerink 1 45, 163-165.

173. Laourdas – Westerink 1 46, 169-174 (P.G. 102, 729).

174. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 46, 193-199 (P.G. 102, 732).

175. Γαλ. 4, 6.

πρώτα απ' όλα, ότι ο Παῦλος σέ καμιά περίπτωση δέν ὑπονοεῖ οὔτε κι ἐννοεῖ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ» καί ἐπισημαίνει ὅτι «τὸ πνεῦμα τοίνυν τοῦ υἱοῦ ὁ μετάρσιος ἄνθρωπος λέγει ἀπεστάλθαι παρὰ τοῦ πατρός»¹⁷⁶. Ἑρμηνεύει τή φράση «τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ», λέγοντας ὅτι ὀνομάζεται ἔτσι ἐπειδὴ οὔτε ξένο εἶναι ἀπὸ τόν Υἱό οὔτε ἀντιλέγει οὔτε καί φάνηκε ποτέ νά νομοθετεῖ ἀντίθετα ἀπὸ τόν Υἱό. Ἀλλά, ὅπως τό Πνεῦμα εἶναι τῆς ἴδιας οὐσίας καί δύναμης μέ τόν Υἱό, ἔτσι ἀκριβῶς εἶπε, ἰσχυρίζεται ὁ Φώτιος, ὅτι τό Πνεῦμα εἶναι τῆς ἴδιας θέλησης καί γνώμης καί συνεύσεως μέ τόν Υἱό. Συνεχίζοντας τόν συλλογισμό τοῦ ὑποστηρίζει ἀκόμη ὅτι ἂν μέ «τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ» ἐννοοῦν ὅτι τό Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπὸ τόν Υἱό, τότε θά πρέπει νά δογματίσουν ὅτι κι ὁ Πατέρας ἐκπορεύεται ἀπὸ τόν Υἱό, ἀφοῦ «λέγεται γάρ ὁ πατήρ πανταχοῦ τοῦ υἱοῦ»¹⁷⁷. Θά πρέπει σύμφωνα ὁμως καί μέ τά παραπάνω τό Πνεῦμα νά ἔχει καί πολλούς «προβολέας» ἀλλά καί πολλά «αἷτια», γιατί ἐκτός ἀπὸ τίς παραπάνω ὀνομασίες, καλεῖται ἀκόμη καί «σοφίας πνεῦμα καί γνώσεως καί συνέσεως καί δυνάμεως»¹⁷⁸.

Μία ἄλλη βλασφημία πού ἀναφύεται ἀπὸ τή δοξασία τους εἶναι ὅτι ἂν τό Πνεῦμα ἐκπορεύεται συγχρόνως ἀπὸ τόν Πατέρα καί τόν Υἱό, τότε θά διαιρεθεῖ σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ὑποστάσεων ἐκείνων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκπορεύεται. Ἔτσι, ἀντί γιά ἓνα Πνεῦμα θά ἔχουμε δύο, ἓνα δηλαδή πού θά ἐκπορεύεται ἀπὸ τόν Πατέρα κι ἓνα πού θά ἐκπορεύεται ἀπὸ τόν Υἱό. Τέτοια περίπτωση, σχολιάζει χαρακτηριστικά, δέν ὑφίσταται οὔτε γιά ὅσα προῆλθαν μέ γέννηση, ὅσα δηλαδή εἶναι κτιστά. Μποροῦμε νά διακρίνουμε διαφορές ὡς πρὸς τὴν ὑπόσταση σέ ὅσα προῆλθαν ἀπὸ μία καί μοναδική ὑπόσταση, ἀλλά δέν ἔχει ὑπάρξει περίπτωση μιᾶς ὑπόστασης νά ἔχει προέλθει ἀπὸ διάφορες ὑποστάσεις καί νά μὴ διαιρεῖται ἀντίστοιχα μέ τόν ἀριθμό τῶν ὑποστάσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες προῆλθε. Προκειμένου αὐτό νά γίνει εὐληπτο, παραθέτει κάποια παραδείγματα ἀπὸ τὴν κτιστὴ πραγματικότητα. Πολλές φορές γεννιοῦνται παιδιά

176. Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἐπιστολὴ 291, Laourdas – Westerink 3 144, 164-165 (P.G. 102, 804).

177. Laourdas – Westerink 3 144, 175 (P.G. 102, 805).

178. Laourdas – Westerink 3 144, 177-178 (P.G. 102, 805).

«ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς νηδύος, καὶ ἅμα καὶ χωρὶς»¹⁷⁹. Ἐπίσης, ἀπὸ τό ἀνθρώπινο σῶμα, τὰ διάφορα μέλη, ὅπως τὸ χέρι, τὸ μάτι, τὸ πόδι, ἔχουν τὸ καθένα μία διαφορετικὴ λειτουργία καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συγχέεται ἡ λειτουργία τοῦ ἐνὸς μέλους μὲ τὸ ἄλλο. Ἀντίθετα, ὅπως διαφέρουν τὰ διάφορα μέλη κατὰ τὴν περιγραφή, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο διαφέρουν μὲ βάση τὴν ἐνέργεια καὶ διακρίνονται μεταξύ τους. Τέλος, καταλήγει λέγοντας πὼς καὶ γιὰ ὅσα ἔχουν τελείως χωριστὴ ὑπόσταση, «ὁ αὐτὸς εἰρμός τῆς θεωρίας διασώζεται»¹⁸⁰.

Οἱ δυτικοὶ χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμη κι ἓνα δευτέρω ἀγιογραφικὸ χωρίο προκειμένου νὰ ἀποδείξουν τὴν ἐγκυρότητα τοῦ δογματικοῦ νεωτερισμοῦ τους. Ἰσχυρίζονταν ὅτι τὸ χωρίο «ἐκεῖνος ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν», ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κύριο γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος κι ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ὁ Φώτιος ἀντιμετωπίζει κατ' ἀρχὴν τὴν ἀποψὴ τους αὐτὴ μέ σκωπτικὸ ὕφος, διότι ἀναφέρει ὅτι μόνον ἀνόητοι θὰ μπορούσαν νὰ προβάλλουν ἐπιχειρήματα πού καταδεικνύουν καὶ καταρρίπτουν μὲ τὸν πλέον σαφὴ τρόπο τὴν πλάνη τους καὶ ταυτόχρονα οἱ ἴδιοι νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν πρὸς ἐπιβεβαίωσίν της. Ἀντίθετα, γιὰ τὸν Φώτιο τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ρῆση ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Χριστοῦ πού ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀποκλειστικά καὶ μόνον ἀπὸ τὸν Πατέρα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀναρωτιέται «τί δὲ παραστῆσαι φανερώτερον ὡς οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα ἐκπορεύεται;»¹⁸¹ Ὅπως ἀκριβῶς, λέει ὁ Φώτιος σὲ ἄλλη συνάφεια, εἶχε ἀναφέρει ὁ Χριστὸς ὅτι «τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται», τὸ ἴδιο ἀκριβῶς διδάσκει κι ἐν προκειμένῳ μὲ τὴ φράση «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται». Ἐξηγεῖ ὅτι τὸ «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» δὲ σημαίνει σὲ καμιά περίπτωση «ἐξ ἐμοῦ». Στὴ δευτέρη περίπτωση ὄντως θὰ σήμαινε ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Μὲ τὴ φράση ὅμως «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» δηλώνεται καὶ ἐννοεῖται ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς¹⁸².

Μὲ τὴ φιλολογικὴ του ὁξύνουα ὁ Φώτιος καταρρίπτει καὶ τὴν περίπτωση ἀκόμη πού τὸ συγκεκριμένο χωρίο εἶχε εἰπωθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα πού θέλουν νὰ τὸ ἐννοοῦν. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτω-

179. Laourdas – Westerink 3 145, 194-195 (P.G. 102, 805).

180. Laourdas – Westerink 3 145, 202-203 (P.G. 102, 805).

181. Laourdas – Westerink 3 146, 218-219 (P.G. 102, 808).

182. Laourdas – Westerink 3 146, 222 (P.G. 102, 808).

ση δέ θά ἴσχυε ἡ ὕβρη τους. Αἰτιολογεῖ τήν ἀποψή του αὐτή μέ τήν ἀκόλουθη φιλολογική διαπίστωση. Τό ρῆμα «λαμβάνω» δέ χρησιμοποιεῖται πάντοτε μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἐκπορεύομαι». Ἐμβαθύνοντας περαιτέρω ὑποστηρίζει ὅτι ἄλλη εἶναι ἡ σημασία τοῦ «λαμβάνει κι ἀπορρέει ὑπόστασις ἀπό ἄλλη ὑπόστασις» κι ἄλλη ἡ σημασία τοῦ «ἐκπορεύεται πρὸς οὐσίωση καὶ ὑπόστασις»¹⁸³.

Στή συνέχεια, ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ στὸν ἰσχυρισμὸ τῶν δυτικῶν ὅτι κάποιοι πατέρες ὅπως ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ὁ Ἱερώνυμος ἔγραψαν σέ πολλὰ ἔργα τους ὅτι τό Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Υἱό. Ὁ Φώτιος χωρὶς νά ἀρνεῖται τήν ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ τους, ἀπαντᾷ πὼς ἀκόμη κι ἂν διατύπωναν αὐτόν τό λόγο δέκα ἢ καὶ εἴκοσι ἀπὸ τοὺς πατέρες θά πρέπει νά σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι εἶναι ἄπειροι ὅσοι δέν τὸν ὑποστήριζαν.

Ἀκόμη, ὁ Φώτιος ὑπερασπίζεται τοὺς πατέρες, γιατί, ὅπως λέει, οἱ περιστάσεις πολλές φορές λειτούργησαν ἐκβιαστικά γιὰ αὐτούς, μέ ἀποτέλεσμα ἄλλες φορές νά μιλήσουν μέ προχειρότητα, ἄλλες νά μιλήσουν μέ οἰκονομία κι ἄλλες πάλι ἴσως καὶ λανθασμένα ὡς ἄνθρωποι νά ὀλισθήσουν καὶ πέσουν σέ σφάλμα. Ἡ μοναδική περίπτωση γιὰ νά καταδικαστοῦν μαζί μέ τίς διδασκαλίες τους εἶναι μόνο ἂν κάποια σύνοδος πατέρων τοὺς ὑπέδειξε κάποιο σφάλμα κι ἐκεῖνοι τό ἀντιμετώπισαν μέ ἀπειθία καὶ ἀνυπακοή. Διαφορετικά, ἂν γιὰ κάποιο λόγο, ἄγνωστο σ' ἐμᾶς, ἐξέκλιναν τῶν ὀρθῶν δογμάτων, δέν πρέπει νά καταδικάζονται οἱ ἴδιοι ἀλλὰ μόνο ἡ διδασκαλία τους. Τοὺς ἴδιους, συνεχίζει, πρέπει νά τοὺς τιμοῦμε ἀλλὰ τῇ συγκεκριμένη διδασκαλία τους δέ θά τήν ἀκολουθήσουμε. Συγκεκριμένα σημειώνει «τὸ μὲν παρενεχθὲν οὐ προσιέμεθα, τοὺς ἄνδρας δὲ ἀσπαζόμεθα»¹⁸⁴. Παρομοίως, καὶ στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προσθέτει «καὶ τοὺς εἴ τινες ὑπηνέχθησαν εἰπεῖν τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, τὸ μὲν παρὰ τὴν δεσποτικὴν φωνὴν οὐ δεχόμεθα, ἐκείνους δὲ τῆς τῶν πατέρων ἀγέλης οὐκ ἀποκρίνομεν». Μέ τὸν τρόπο αὐτό ὁ Φώτιος ὄχι μόνο δέ λαμβάνει ὑπόψη του τό ἐπιχείρημα τῶν δυτικῶν ὅτι εἶναι ὀρθή ἡ διδασκαλία τους, ἐπειδὴ αὐτή ὑποστηρίζουν καὶ κάποιοι ἀπὸ

183. Laourdas – Westerink 3 146, 235-244 (P.G. 102, 809).

184. Laourdas – Westerink 3 149, 317-318 (P.G. 102, 813). Τό κείμενο τῆς P.G. ἀναφέρει «τὸ μὲν παρενεχθὲν, οὐ προσθήκην δεχόμεθα, τοὺς ἄνδρας δὲ ἀσπαζόμεθα».

τούς πατέρες, αλλά αντίθετα προβάλλει τήν άποψη ότι δέν μπο-
ρεϊ νά άποτελεϊ έπιχείρημα ό λόγος τών πατέρων, άν δέν άποτελεϊ
κοινή πίστη τής έκκλησίας. Για τόν λόγο αυτό, αναφέρει «ούδ' άν
ή κτίσις άφηκε πᾶσα μίαν φωνήν, ούμενοῦν ούδεις τοῦ κτίστου καί
δημιουργοῦ τῇ άντιφθεγγομένη κτίσει τῷ κτίστη προσέθετο, οúd'
υπέκυψε νόμοις τῆς κτίσεως τούς τοῦ δημιουργοῦ καί κτίστου νό-
μους παραγραφόμενος»¹⁸⁵.

Τέλος, ό Φώτιος αναφέρεται καί στούς πάπες εκείνους πού πα-
ρέμειναν πιστοί στήν έκπόρευση τοῦ Πνεύματος «έκ μόνου τοῦ Πα-
τρός». Αὐτοί ἦταν ό Λέων, ό όποίος συμμετεῖχε καί στήν τέταρτη
οίκουμενική σύνοδο, ό διάδοχός του, έπίσης Λέων, αλλά καί ό πάπας
Άδριανός. Δέν παραλείπει νά αναφερθεῖ καί στούς άπεσταλμένους
τοῦ πάπα Ἰωάννη, οί όποιοι «ώς όμόφρονες καί φωνῇ καί γλώσση
καί ιδιοχείρῳ γραφῇ καθυπεσημήναντο». Όλοι αὐτοί ἔμειναν πιστοί
στό δόγμα τής έκπόρευσης τοῦ Αγίου Πνεύματος «έκ μόνου τοῦ
Πατρός»¹⁸⁶.

4) Ἡ εἰκονομαχία καί οἱ περί εἰκόνων άπόψεις τοῦ ἱεροῦ Φωτίου

Ἡ πατριαρχία τοῦ Φωτίου ξεκίνησε σέ μιᾶ έποχή κατά τήν όποία
ή αὐτοκρατορία καί πολύ περισσότερο ή πρωτεύουσα προσπα-
θοῦσε νά ανανήψει άπό τίς πληγές πού τῆς εἶχε προκαλέσει ή εἰκο-
νομαχία. Ἰχνη τοῦ αἰρετικοῦ αὐτοῦ κινήματος¹⁸⁷ ἔξακολουθοῦσαν
νά υπάρχουν, όπως αφήνει νά έννοηθεῖ ό Φώτιος στήν Ἐγκύκλιο

185. Laourdas – Westerink 3 150, 349-353 (P.G. 102, 816-817).

186. Laourdas – Westerink 3 150-151, 354-378 (P.G. 102, 817-820).

187. Βλ. *Βίος Ἰγνατίου*, P.G. 105, 492. Ἡ εἰκονομαχία αναφέρεται σαφῶς ως
αἵρεση. Βλ. έπίσης Φούγιας Μεθόδιος, *Ἑλληνες καί Λατίνοι* σ. 100, καθώς καί
Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», σ. 158-185 καί σ. 379-405. Σαφῶς
γίνεται λόγος γιά προσπάθεια ἐξάλειψης «καί τῶν τελευταίων ἐστιῶν τῆς αἱρέσεως
καί τῶν ἐρεισμάτων αὐτῆς». Βλ. ακόμη Dvornik, «The Patriarch Photius», σ. 69-
97, όπου σέ πολλά σημεία κατονομάζει τήν εἰκονομαχία καί τήν κατατάσσει στίς
αἱρέσεις. Ἐνδεικτικά αναφέρουμε τίς σελίδες: 69 heresy, 72 heretical patriarch καί
heretic John, 73 iconoclastic heretics καί moderate heretics, 74 heresy καί heretics,
75 the heretics, 77 the iconoclastic heresy(2) the heresy, 79 the iconoclastic heresy,
82 heretical leader, 83 heresy(2) καί heretical patriarchs καί prominent heretics
καί iconoclastic heresy, 84 the heresy(2), 85 the iconoclastic heresy, 87 fellow-
leaders of the heresy.

ἐπιστολή του¹⁸⁸, μέ ἀφορμή τό θέμα τῆς ἀναγνώρισης τῆς συνόδου τοῦ 787 ὡς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς, ἀναγνώριση πού σημειωτέον ἀποτελοῦσε τό πρῶτο βῆμα γιά τήν ἐξάλειψη τῶν εἰκονομαχικῶν ἀπόψεων πλέον ὀριστικά¹⁸⁹. Γράφει σχετικά «*χρῆ δ' οὖν καί ταύτην, μεγάλην τε καί ἀγίαν καί οἰκουμενικήν καί ταῖς πρὸ αὐτῆς ἐξ συνόδοις συνανακηρύττειν. τὸ γὰρ μὴ οὕτω διαπράττεσθαι καί ποιεῖν ... καί τῶν εἰκονομαχοῦντων, ὧν οὐδὲν τῶν ἄλλων αἰρετικῶν εὖ οἶδ' ὅτι μυσσάτεσθε τὸ δυσσέβημα, πλατύνειν ἐστὶ τὰ στόματα, οὐχὶ οἰκουμενικῇ συνόδῳ τὴν αὐτῶν καθαιρεθῆναι δυσσέβειαν, ἀλλ' ἐνὸς θρόνου κρίσει τὴν δίκην ὑπέχειν πρόφασιν ἐχόντων εἰς τὸ τερατεύεσθαι*»¹⁹⁰. Ἀποδεικνύεται ἐπομένως, ὅτι συνέχιζαν νά ὑπάρχουν ἀκόμη

188. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 53, 378-382 (P.G. 102, 721-741).

189. Βλ. Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 599. Ἐκεῖ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἐξεδήλωσε τό ἐνδιαφέρον του ἀρχικά μέ περίσκεψη καί σύνεση, καί προπαντός μέ τήν πειθώ, γιά τήν ἀναίρεση καί ἀνασκευή τῶν εἰκονομαχικῶν ἰδεῶν καί ἐπιχειρημάτων καί τήν ἐπικύρωση τῶν δογμάτων τῆς Συνόδου τοῦ 787, μέ τήν ἀναγνώρισή της ὡς Οἰκουμενικῆς ἀπὸ τῆς Σύνοδο τοῦ 879». Βλ. ἀκόμη Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», σ. 158-185 καί σ. 379-405, ὅπου ἀναφερόμενος στὴν πρωτοδευτέρα γράφει χαρακτηριστικά: «Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὡς κύριον λόγον συγκλήσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τοῦ 861 εἶχε θέσει οὗτος τὴν καταπολέμησιν τῶν ὑπολειμμάτων τῆς εἰκονομαχίας».

190. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 52-53, 374-382 (P.G. 102, 740-741). Βλ. ἀκόμη Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 598, ὅπου παρατηρεῖ «ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἀμετακίνητοι Εἰκονομάχοι, ἀφοῦ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μετέλλασαν στρατόπεδο –φανερὰ ἢ μυστικά– γιά νά διατηρήσουν τίς θέσεις καί τὰ ἀξιώματά τους καί ἀσκοῦσαν τὴν ἐπιρροή τους στὴ διαμόρφωση τῶν κοινῶν γιά τὴ στήριξη ἢ ἀνατροπὴ τῶν πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, σύμφωνα πάντοτε μέ τὰ ἀτομικά τους συμφέροντα». Βλ. ἐπίσης Dvornik, *The photian schism*, σ. 68, (ὑποσημείωση 1), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ εἰκονοκλάστες αὐτοκράτορες δὲν ἦταν, ὅπως ὑποστηρίζεται συνήθως, οἱ ὀρκισμένοι ἐχθροὶ τοῦ μοναχισμοῦ, καθὼς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Dvornik, ἀνακάλυψε μαρτυρία σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ὑπῆρχε μοναστήρι στὴ Μικρά Ἀσία πού υἱοθετοῦσε τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν εἰκονομάχων. Γράφει χαρακτηριστικά: «It is not true to say that the iconoclastic emperors were the sworn enemies of monastic life, as it has been generally alleged. I, among others, have found evidence of the existence of an iconoclastic monastery in Asia minor, as shown in the Life of St. Gregory Decapolites...». Βλ. καί Λιάλιου, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου», σ. 297. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς σχετικά μέ τὴν Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο: «Κατὰ ταῦτα ἐξηγεῖ ὁ ἅγ. Φώτιος τοὺς λόγους, βάσει τῶν ὁποίων δικαιολογεῖται ἡ οἰκουμενικότης τῆς συνόδου τοῦ 787 καί ἡ ἀπαρίθμησή της ὡς ἐβδόμης στὴ σειρά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων: α) Τονίζονται μέ

υποστηρικτές της εικονομαχίας πού εξακολουθοῦσαν νά πιστεύουν στην αἵρεση αὐτή καί νά ἐπηρεάζουν τά πολιτικά καί ἐκκλησιαστικά πράγματα δημιουργώντας ταραχές, ὅπως μπορούμε εὐκολά νά συμπεράνουμε ἀπό τήν πληροφορία πού μεταφέρει ὁ Φώτιος στόν πάπα Νικόλαο· «κύκλῳ πάλιν οἱ ἀσεβεῖς, οἱ μὲν τήν εἰκόνα Χριστοῦ διαπτύοντες καί Χριστὸν αὐτὸν ἐν ταύτῃ διασύροντες, οἱ δὲ τὰς ἐν αὐτῷ φύσεις συγχέοντες ἢ ἀπαρνούμενοι, ἄλλης φύσεως καινοτέρας ἐπείσαγωγῇ τὰς προτέρας ἐξορίζοντες καί τήν τετάρτην σύνοδον μυρίαῖς ταῖς βλασφημίαις καθυποβάλλοντες· πρὸς οὓς ἡμῖν ὁ πόλεμος ἀναρριπισθεὶς καὶ χρόνῳ συχνῶ συγκροτηθεὶς εἰς τήν ὑπακοήν τοῦ Χριστοῦ πολλοὺς ἠχμαλώτισεν. τίς δέ μοι δοίῃ καὶ τὸ πᾶν ἰδεῖν αἰχμαλωτιζόμενον;»¹⁹¹.

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ ὅλα τά παραπάνω κι ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος παλαιότερα εἶχε ἀνάμειξη στὴ διαμάχη πού εἶχε προκαλέσει ἡ εἰκονομαχία τόσο σέ προσωπικό ὅσο καί σέ οἰκογενειακό ἐπίπεδο. Οἱ γονεῖς του, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ ἴδιος γιὰ ἐκείνους, πέθαναν στὴν ἐξορία λόγω τῶν εἰκονολατρικῶν τους ἀπόψεων¹⁹². Ὁ ἀδελφός τοῦ πατέρα

ἔμφαση οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 787, ἥτοι περὶ ἀναιρέσεως τῆς αἰρέσεως τῶν εἰκονομάχων ἢ εἰκονομαχούντων, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζονται χριστομάχοι καί ἡ αἵρεσή των "μεγίστη δυσσέβεια"». β) Ὁ ἅγ. Φώτιος καταβάλλει προσπάθεια νά ἐξουδετερώσῃ τὸ ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων ὅτι καταδικάσθηκαν ἀπὸ μία τοπικὴ ἐκκλησία καὶ ὄχι ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο· ἡ πολεμικὴ δηλ. κατὰ τῆς Συνόδου τοῦ 787 καὶ ὁ ὑποβιβασμός της σέ τοπικὴ μέ ὑπαινιγμούς κατὰ τοῦ κύρους της προήρχετο ἀπὸ εἰκονομαχικοὺς κύκλους, προκειμένου νά ἀποφύγουν τὴ συγκαταριθμίσῃ των μεταξύ τῶν καταδικασθέντων ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο αἰρετικῶν. γ) Ὁ ἅγ. Φώτιος ὑπερασπίζει τὴν οἰκουμενικότητα τῆς συνόδου τοῦ 787 μέ τὴν οἰκουμενικὴ καὶ ἐλεύθερη συμμετοχὴ τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων – Πατριαρχείων Ἀνατολῆς καὶ Ῥώμης – κατονομάζοντας τοὺς ἀντιπροσώπους καὶ τονίζοντας ἐκ παραλλήλου τὴν ἰσοτιμία των μέ τοὺς ὄρους «συμπάρεδροι καὶ σύμψηφοι». Μέ βάση λοιπόν καὶ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα μπορεῖ νά συναχθεῖ μέ βεβαιότητα ὅτι ὑπῆρχαν ἀκόμη ὁμάδες πού ὑποστήριζαν ἢ ἀσπάζονταν τὴν αἵρεση τῆς εἰκονομαχίας. Βέβαια θά ἦταν καὶ παράλογο νά μὴν ὑπῆρχαν υποστηρικτές ἐνός κινήματος τὸ ὅποιο εἶχε διάρκεια μεγαλύτερη τῶν 100 ἐτῶν, εἶχε προκαλέσει σάλο καὶ φοβεροὺς διωγμούς σέ ὁλόκληρὴ τὴν αὐτοκρατορία καὶ εἶχε ἐπέλθει ἡ ἐπίσημη καταδίκη του μόλις 24 ἔτη νωρίτερα.

191. Βλ. Νικόλαφ Πάπα Ἀπολογητικὴ, *ἐπιστολὴ* 290, Laourdas – Westerink 3 134 – 135, 359-365 (P.G. 102, 612).

192. Βλ. Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *ἐπιστολὴ* 289, Laourdas – Westerink 3 122, 52-57, Ταρασίφ

του, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιος, προήδρευσε της Ζ' Οίκ. Συνόδου¹⁹³, η οποία κατεδίκασε και τερμάτισε την πρώτη φάση της εικονομαχίας. Η εμφανέστερη προσωπική του ανάμειξη αποδεικνύεται σε μία έπιστολή του στην οποία αναφέρει ότι αναθεματίστηκε από εικονομαχικές συνόδους μαζί με τον πατέρα και τον θείο του. «*Ἀνεθεμάτισαν ἡμᾶς χρόνοις μακροῖς πᾶσα σύνοδος αἰρετική καὶ πᾶν εἰκονομάχων συνέδριον, οὐχ ἡμᾶς δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ πατέρα καὶ θεῖον, ἄνδρας ὁμολογητὰς Χριστοῦ καὶ ἀρχιερέων σεμνολόγημα*»¹⁹⁴, αναφέρει χαρακτηριστικά. Ἐπομένως, ὁ Φώτιος γνώριζε ἐκ τῶν ἔσω καὶ «*ιδίοις ὅμμασι καὶ παθήμασι*» τίς εἰκονομαχικές ἀντιλήψεις, ἀλλὰ καὶ τό θεολογικό, κοινωνικό καὶ πολιτικό τους ὑπόβαθρο. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς εὐκόλα τή σημασία τῶν ἐπιχειρημάτων μέ τά ὅποια ἀντιμετώπισε τά τελευταῖα ἐναπομείναντα τμήματα τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας τόσο λόγω τῶν προαναφερθέντων λόγων ὅσο καὶ ἐπειδὴ τά ἐπιχειρήματά του ἐν πολλοῖς ἀποτελοῦν σύνοψη τῶν θέσεων τῶν παλαιότερων πατέρων πού ἐζήσαν κι ἀντιμετώπισαν τήν εἰκονομαχική λαίλαπα¹⁹⁵.

πατρικίῳ ἀδελφῷ παραμυθητική ἐπὶ θυγατρί τεθνηκυῖα, *ἐπιστολή* 234, Laourdas – Westerink 2 152, 57-61 (P.G. 102, 972-973), ἀκόμη, Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ, *ἐπιστολή* 114, Laourdas – Westerink 1 152, 2 (P.G. 102, 877).

193. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή* 1, Laourdas – Westerink 1 13, 368-370 (P.G. 102, 649), ὅπου ἀναφέρει: «Ταράσιόν τε τὸν ἐν ἀρχιερεῦσι θεοῦ περιβόητον (θεῖος οὗτος καὶ πανάριστος ἀνὴρ, καὶ τῆς βασιλίδος πόλεως τοὺς ἀρχιερατικούς οἶακας εἴπερ τίς ἄλλος περιάγειν ἄξιος)...», Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή* 2, Laourdas – Westerink 1 52, 365-369 (P.G. 102, 740), ὅπου ἀναφέρει: «...καὶ τούτων ἀπάντων συνεληλυθόντων ἅμα τῷ ἡμέτερῳ πατροθείῳ, τῷ ἀγιωτάτῳ καὶ τρισμακαρίστῳ ἀνδρί, Ταρασίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως...» Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητική, *ἐπιστολή* 290, Laourdas – Westerink 3 133, 310-311 (P.G. 102, 609), ὅπου ἀναφέρει «...οὐδὲ Ταράσιον τὸν ἡμέτερον πατρόθειον...», Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, *ἐπιστολή* 291, Laourdas – Westerink 3, 361-363 (P.G. 102, 817 - 820), ὅπου ἀναφέρει «...ἀλλὰ καὶ Ἀδριανὸς ἐκεῖνος, τὸν αὐτὸν ἀποστολικὸν διθύνας θρόνον, ἐν οἷς πρὸς τὸν ἀγιώτατον καὶ μακαριώτατον Ταράσιον, τὸν ἡμέτερον πατρόθειον, ἀντέγραψε...». Βλ. καὶ Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 99.

194. Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ, *ἐπιστολή* 114, Laourdas – Westerink 1 152, 2-4 (P.G. 102, 877).

195. Βλ. Παλιούρας, «Δόγμα καὶ εἰκόνα», σ. 636, ὅπου ἀναφέρει χαρακτηρι-

Βασική θέση του Φωτίου είναι ότι οι εικόνες έχουν την αρχή τους στην εποχή των Αποστόλων. Τή θέση αυτή εκφράζει ξεκάθαρα στην έπιστολή του προς τον ήγεμόνα της Βουλγαρίας Βόρη με άφορμή την αναφορά στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο. Λέγει σχετικά, «τὴν δὲ εἰκόνα Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ ἡμῶν κατὰ τὰς ἀνέκαθεν ἀποστολικὰς τε καὶ πατρικὰς παραδόσεις καὶ τὰς τῶν ἱερῶν λογίων ἐκφαντορίας ἐπὶ τιμῇ καὶ σεβασμιότητι τοῦ εἰκονιζομένου προσκυνεῖσθαι καὶ τιμᾶσθαι ψήφοις ἀπάσαις ἐπεκύρωσέν τε καὶ ἐπεσφραγίσασατο (ἡ σύνοδος ἐνν.)»¹⁹⁶. Βέβαια θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Φωτίου δέν ἦταν νέα, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε κληροδότημα τῶν παλαιῶν καὶ «ἐγκρίτων πατέρων»¹⁹⁷.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συνετέλεσαν ἐξάλλου, ὅπως σημειώνει σέ ἄλλο σημεῖο, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ εἰκονομάχοι. Χρεώνει σ'

στικά: «Μεταλάβαινε μιὰ βαθειὰ παιδεία καὶ πατερικὴ σοφία, καθὼς πολλὲς ιδέες του πηγάζουν ἀπὸ τὸν Παῦλο καὶ τὸν Χρυσόστομο, τὸν ἅγιο Νεῖλο καὶ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τὸν πατριάρχη Γερμανὸ καὶ τὸν Νικηφόρο τὸν ὁμολογητὴ».

196. Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ ἡγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαὴλ τῷ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή* 1, Laourdas – Westerink 1 15, 423-427 (P.G. 102, 653), Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, *ἐπιστολή* 214, Laourdas – Westerink 2 118, 22-30 (P.G. 101, 653). Στὴν ἐπιστολή αὐτὴ ὁ Φῶτιος γράφει σχετικά μέ τὴν ἀποστολικὴ προέλευση τῆς εἰκονουργίας τὰ ἐξῆς: «τῆς γὰρ ἀνέκαθεν ἀποστολικῆς τε καὶ πατρικῆς παραδόσεως τὸ θεῖον καὶ ἀδιάπτωτον κήρυγμα οἶόν τις ἔμπνους σοφία τὴν ὕλην ἀπολαμβάνουσα καὶ κατὰ τοὺς ἰδίους καὶ ἱεροὺς θεσμοὺς ἐργαζομένη ταύτην καὶ τεχνιτεύουσα εἰκονίζει τε καὶ μορφοποιεῖ, οὐδὲν τῆς ὕλικῆς ἀκοσμίας ἢ τῆς ἀνθρωπίνης περιεργείας ἐν αὐτοῖς ἕως αὖ παρρησιάζεσθαι». Εἶναι σαφές καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι ὅτι ἀποτελοῦσε ἀκράδαντη πίστις τοῦ ἱ. Φωτίου ὅτι οἱ εἰκόνες ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τῶν Αποστόλων

197. Βλ. Ζήσης, *Οἱ εἰκόνες*, σ. 42-43: «Ἐξέχοντες πατέρες, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος, Γρηγόριος Νύσσης, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος, Ἀμβρόσιος, Ἐπιφάνιος, Ἰερώνυμος κ.ἄ. ἔχουν ἀφήσει λεπτομερεῖς μαρτυρίας περὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων καὶ ἔχουν συστήσει τὴν τιμὴν καὶ προσκύνησιν αὐτῶν». Βλ. καὶ Mansi XII, 1055-1071, 1078-1083. Βλ. ἐπίσης Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 573: «Ὁ Μ. Βασίλειος εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τῶν πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει ὡς "ἀποστολικήν" τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὴ χρῆσι, τὴν τιμὴ καὶ τὴν προσκύνηση τῶν ἱερῶν εἰκόνων». Βλ. καὶ Παπαδόπουλος, *Αγιολογία*, σ. 62, ὅπου ἀναφέρει τὰ ἐξῆς πολὺ χαρακτηριστικά: «Ἡ Ἐκκλησία ὁμως μέ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων ἀπέδειξε ὅτι ἡ παράδοση τῶν εἰκόνων καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τὰ ἱερά λείψανα εἶναι ἀρχαία, ὅσο καὶ οἱ ἐντολές τοῦ Μωϋσῆ, ἐνὺ ταυτόχρονα ἀνανέωσε τὴν παράδοση μέ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τῆς εἰκόνας». Βλ. ἀκόμη Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φῶτιον», σ. 158-185 καὶ σ. 379-405.

αυτούς ο Μ. Φώτιος, εκτός από την ασέβεια πού τους διακατείχε, καί αναισθησία, διότι χωρίς νά συναισθάνονται τίς συνέπειες τῶν πράξεών τους, κατάφεραν νά ἐπιβεβαιώσουν τή θέση τῶν εἰκονοφίλων ἀποδεικνύοντας τήν τέχνη τῆς εἰκονουργίας «σύγχρονον αὐτήν τῷ Χριστιανισμῷ καί τῷ βαπτίσματι»¹⁹⁸ ἀλλά καί καθολικό φαινόμενο ὁλόκληρης τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἴδιοι οἱ εἰκονομάχοι στήν ἐρώτησή τους σχετικά μέ τό ποιά ἦταν ἡ πραγματική εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀνάμεσα στίς πολλές πού ὑπῆρχαν ἀπό διάφορους λαούς, ὅπως Ρωμαίους, Ἰνδούς, Ἑλληνες καί Αἰγυπτίους, ἀποδεικνύουν ἔμμεσα ὅτι οἱ εἰκόνες ἦταν διαδεδομένες σέ ὅλους ἀνεξαιρέτως ὅσοι εἶχαν ἀσπαστεῖ τήν πίστη τοῦ Χριστοῦ. Τήν ἀποψη αὐτή συμμερίζεται καί ὁ Φώτιος ὅταν σχολιάζει πρὸς τόν ἡγούμενο Θεόδωρο «καὶ πρῶτον μὲν εἰπεῖν πρὸς αὐτοὺς ὅτι τέως, ἐξ ὧν ἔγνωτε τῇ εἰκονουργίᾳ μάχεσθαι, καὶ ἄκοντες αὐτῆς πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης, ἔνθα τὸ Χριστιανῶν γένος, τὴν ὑπαρξιν καὶ προσκύνῃσιν ἐμαρτυρήσατε. ὥστε ὁ καθαιρεῖν ἐπιχειροῦσι μᾶλλον συνιστῶσιν καὶ τοῖς οἰκείοις λόγοις ἀλίσκονται»¹⁹⁹.

Ἀκόμη, ὁ Φώτιος συσχετίζει τήν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ μέ τήν ἐνανθρώπισή Του. Ἀκολουθεῖ μέ τόν τρόπο αὐτό πιστά τή διατύπωση τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου πού δέχεται ὅτι «οἱ χριστιανοὶ ἓνα τὸν Ἐμμανουὴλ γινώσκοντες Χριστὸν Κύριον, αὐτὸν ἀναζωγραφοῦσι, καθὼ ὁ Λόγος σάρξ ἐγένετο ... καὶ βλέποντες τὰς ἀναζωγραφῆσεις, οὐδὲν ἕτερον ἐννοοῦσιν, ἢ τὸ ἐνσημαινόμενον ἐν αὐταῖς»²⁰⁰.

198. Ἰωάννην σπαθαρίω τῷ Χρυσοχέρη, ἐπιστολή 39, Laourdas – Westerink 1 88 (P.G. 101, 936). Οἱ ἐπιστολές 38 καὶ 39 τῆς ἐκδοσης Laourdas – Westerink ἀποτελοῦν μαζί τήν ἐρώτηση 197 «περὶ εἰκόνων» τῶν Ἀμφιλοχίων τῆς P.G.

199. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, ἐπιστολή 65, Laourdas – Westerink 1 109, 10-14 (P.G. 101, 948). Βλ. καί Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», σ. 158-185 καὶ σ. 379-405.

200. Βλ. Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 604, ὅπου ἐπεξηγεῖ τή σημασία τοῦ ὅρου «ἐνσημαινόμενον». «Τὸ “ἐνσημαινόμενον” στίς ἀναζωγραφῆσεις, δηλαδή στίς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, γεννηθεὶς ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Παρθένου Μαρίας, ἐγίνε πραγματικὸς ἄνθρωπος, ἔπαθε διὰ τήν σωτηρίᾳ μας καὶ ἀνέστη μετὰ τριήμερον». Βλ. καί Παλιούρας, «Δόγμα καὶ εἰκόνα», σ. 638, ὅπου γίνεται λόγος καὶ πάλι γιὰ τό «ἐνσημαινόμενον». «Ἐτσι ἐκεῖνο πού προέχει δὲν εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἢ σχετικὴ ὁμοιότητα τοῦ ἱστορικοῦ προσώπου μέ τὸ εἰκονιζόμενο, ἀλλὰ ἡ ἀδιάκοπη ἀναγωγὴ στὸν ἐνσημαινόμενο, δηλαδή στὸ ἀρχέτυπο, στὸ πρωτότυπο, σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο ὑπαρκτὸ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἅγιο καὶ ἱερὸ πρόσωπο». Βλ. ἀκόμη Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώ-

Ἀντίστοιχα καὶ ὅσοι δὲν ἀποδέχονται τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, εἶναι λογικὸ νὰ μὴν ἀποδέχονται καὶ τὴν ἐξεικόνισή Του. Σέ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἰωάννη σπαθάριο²⁰¹ κάνει λόγο ἀκριβῶς γιὰ τὴ σχέση τῆς εἰκονομαχίας μέ τὴν ἀπόρριψη τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ Λόγου. Στὴν κατηγορία τῶν εἰκονομάχων κατατάσσει τοὺς Ἑλληνες (εἰδωλολάτρεις), οἱ ὁποῖοι «τὸν Χριστὸν καὶ θεὸν ἡμῶν εἰκονίζειν οὐκ ἀνέχονται ὅτι μηδὲ θειάζουσιν», ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἰουδαίους²⁰², πού ἔχουν κυριευτεῖ ἀπὸ τόση μανία ἐναντίον τοῦ Χριστοῦ πού δέ θέλουν οὔτε κἂν νὰ ἀκούσουν γιὰ ἐξεικόνισή Του. Σ' αὐτοὺς

τιον», σ. 158-185 καὶ σ. 379-405. «Τὸ “ἐνσημαινόμενον” δὲ εἰς τὰς ἀναζωγραφήσεις, δηλ. τὰς εἰκόνας, τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Παρθένου Μαρίας πραγματικὸς ἄνθρωπος, ἔπαθε κατὰ ἀλήθειαν διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν, ἀνέστη ἐκ τοῦ τάφου τριήμερος καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιοῖς τοῦ Πατρὸς μετὰ τοῦ προσλήμματος αὐτοῦ. Τὸ “ἐνσημαινόμενον” εἰς τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων, μαρτύρων κ.λπ. εἶναι ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι, περὶ τῶν ὁποίων αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν εἰκόνων ὁμιλοῦν, ὑπῆρξαν πρόσωπα πραγματικά, ἔζησαν θεαρέστως, εὐαρεστήσαντες ἐν πᾶσι εἰς τὸν Θεόν, καὶ ἐθεώθησαν ἡθικῶς, διὸ καὶ κατέστησαν μέτοχοι τῆς θείας ἁγιότητος, τῶν θείων χαρισμάτων καὶ εὐλογιῶν καὶ κοινωνοὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας καὶ διαπορθεύουν εἰς τοὺς τιμῶντας αὐτοὺς καὶ τὰς σεπτὰς αὐτῶν εἰκόνας».

201. Ἰωάννη σπαθαρίῳ τῷ Χρυσοχέρῃ, *ἐπιστολή* 37, Laourdas – Westerink 1 87-88 (P.G. 101, 933).

202. Βλ. Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 590. Ὁ καθηγητὴς Κρικῶνης παρατηρεῖ σχετικὰ μέ τὴ στάση τῶν Ἰουδαίων ἐναντι τῶν ἱερῶν εἰκόνων: «Αὐτὴν τὴν τιμητικὴν παράσταση τῆς μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, καὶ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἱεροῦ προσώπου τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ἦταν εὐκολο νὰ παρεξηγήσουν κάποιοι ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους, ἀκόμη καὶ Χριστιανοὶ ἐξ Ἰουδαίων, γιὰ τὸν λόγο, ὅτι οἱ παραστάσεις γιὰ πρώτη φορά ἐμφανίστηκαν ἀπὸ τοὺς ἐξ ἐθνῶν χριστιανούς ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης καὶ μάλιστα νὰ τὴν κρατήσουν μακριά, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα». Προσθέτει ἀκόμη ὅτι «ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ θέματος τῆς “εἰκονομαχίας”, διαπιστώνει καθαρὴ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐχθρικῆς αὐτῆς στάσεως τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους της». Βλ. ἀκόμη Ζήσης, *Οἱ εἰκόνες*, σ. 60-63. Βλ. ἐπίσης καὶ Παναγιωτόπουλος, «Τὸ ἡφαίστειο», σ. 235-253. Στὸ συγκεκριμένο ἄρθρο ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας ἐρμηνεύτηκε ὡς θεοσημία ἀπὸ τὸ Λέοντα Γ' προκειμένου νὰ ἐπιβάλλει τὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ του. Γίνεται ὡστόσο καὶ ἀναφορά στὶς ὑπόλοιπες ἀπόψεις σχετικὰ μέ τὴν ἐπιβολὴ τῆς εἰκονομαχίας, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ στὴν πληροφωρία πού προκύπτει ἀπὸ διάφορες πηγές, ὅτι δηλαδή ἡ ἀπομάκρυνση τῶν εἰκόνων ἀποτελοῦσε πραγματοποιήση τῆς ὑπόσχεσης τοῦ Λέοντα Γ' σὲ κάποιους Ἑβραίους, οἱ ὁποῖοι τοῦ εἶχαν προαναγγεῖλει ὅτι θὰ γινόταν βασιλιάς κι ἐκεῖνος ὡς ἀντάλλαγμα τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ ἐκπλήρωνε ὁποιαδήποτε ἐπιθυμία τους, ἂν ἡ προφητεία τους ἐπιβεβαιωνόταν.

προσθέτει κι άλλες ομάδες πού ισχυρίζονται ότι τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἔχει ἐναποτεθεῖ στόν ἥλιο κι άλλες πάλι πού διδάσκουν ὅτι διαλύεται στά στοιχεῖα ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται. Δέν παραλείπει νά ἀναφερθεῖ καί στούς ὁπαδούς τοῦ Μανιχαϊσμοῦ μέ τή γνωστή τους θέση ὅτι ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ δέν ἔλαβε ἀνθρώπινο σῶμα παρά μόνον «κατά δόκησιν»²⁰³. Ἐξάλλου, ὁ Φώτιος ξεκάθαρα ἀναφέρει ὅτι καί ἡ Ζ' Οἰκουμενική Σύνοδος κατά τήν εἰκονομαχική ἔριδα κατεδίκασε μία μανιχαϊκή αἵρεση. Σημειώνει σχετικά πρός τόν πάπα Νικόλαο στήν ἐνθρονιστήρια ἐπιστολή του «τοὺς εἰκονομάχους καί διὰ τοῦτο Χριστομάχους καί ἀγιοκατηγόρους ἀποσκυβαλίσασάν τε καί καταβαλοῦσαν, σὺν αὐτοῖς δὲ καί τὴν βδελυκτὴν καί Μανιχαϊκὴν αὐτῶν αἵρεσιν», καθὼς θεωροῦσαν βδελυρό νά παριστάνουν τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς ὁμοούσιο μέ τῶν ὑπολοίπων ἀνθρώπων καί ἐνέμεναν πιστοὶ στό «ἄγραφτον καί ἀπερίγραφτον αὐτοῦ»²⁰⁴. Ἐπακόλουθο τῶν ισχυρισμῶν τους αὐτῶν εἶναι τελικά «μηδὲ Χριστὸν εἰκονίζεσθαι». Καταλήγει χαρακτηρίζοντας τοὺς εἰκονομάχους ἀπογόνους ὅλων αὐτῶν τῶν αἰρετικῶν καί ζητώντας τους μέ ἓναν εἰρωνικό τρόπο νά ἀποκαλύψουν ποιούς ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰρετικούς ἀναγνωρίζουν ὡς πατέρες τους.

Ἐνα ἀπὸ τά ἐπιχειρήματα τῶν εἰκονομάχων ἦταν ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καταργεῖται μέ τό νά λέγεται ὁ Υἱός ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ Πατρός²⁰⁵ ἢ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει γίνει κατ' εἰκόνα Θεοῦ²⁰⁶, ἢ ὅτι οἱ ἐνάρετοι ἄνθρωποι ἔχουν μορφώσει τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ²⁰⁷. Οὐσιαστικά δηλαδὴ ὑποστήριζαν ὅτι ἡ εἰκόνα ἢ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ καταργεῖται ἀπὸ τά ἀγιογραφικά χωρία πού παρέθεταν. Ἡ ἀπάντηση τοῦ ἱεροῦ Φωτίου σέ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ισχυρισμούς

203. Βλ. Ζήσης *Οἱ εἰκόνες*, σ. 16: «Οἱ Μανιχαῖοι λόγῳ τῶν διαρχικῶν τους ἀπόψεων, πού κατεδίκαζαν κάθε τί ὑλικό, κατέληξαν στήν διδασκαλία ὅτι ὁ Χριστός δέν προσέλαβε ἀληθινὴ ἀνθρώπινη φύση πού θά μπορούσε νά περιγραφεῖ μέ εἰκόνες. Οἱ μαθητές καί οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του, συναναστρεφόμενοι μέ τόν Χριστό, δέν εἶχαν ἀπέναντί τους μία ἀληθινὴ ἱστορικὴ ὑπαρξη, ἀλλὰ ἓνα φάντασμα, νόμιζαν, "ἐδόκουν", ὅτι ἔβλεπαν τόν Χριστό· ὁ Μανιχαϊσμός ἀπὸ ἐχθρότητα πρός τὴν ὕλη κατέληξε χριστολογικά στόν Δοκητισμό».

204. Τῷ τά πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, Νικολᾶῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *ἐπιστολή* 288, Laourdas – Westerink 3 119-120, 158-162 (P.G. 102, 593).

205. Β' Κορ. 4, 4, Κολ. 1, 15.

206. Γέν. 1, 26-27.

207. Ρωμ. 8, 29.

εἶναι ἀπολύτως σαφής καί ξεκάθαρη· «οὐ γὰρ ἐπὶ διαβολῇ τῆς τεχνητῆς εἰκόνας ταῦτα λέγεται, οὐδ' ἵνα ψεῦδος αὐτῇ ἐπιγράφωτο»²⁰⁸. Σκοπός εἶναι ἀπλά καὶ μόνο ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἀναγνώριση τῆς διαφορᾶς τῶν δύο. Προκειμένου νὰ διαλευκάνει πλήρως τὴν παρανόηση τοῦ ἀγιογραφικοῦ χωρίου, ἀλλὰ παράλληλα καὶ νὰ καταρρίψει τὸ προβαλλόμενο ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων, κατὰ τὴν προσφιλῇ του τακτική, καταφεύγει στὴν Ἁγία Γραφή ἀπὸ τὴν ὁποία παραθέτει τρία παραδείγματα μέ παραπλήσια σημασία. Δέν ἀναιρεῖται ἡ τεχνητὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ὅταν ὀνομάζεται ὁ Υἱός ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ Πατρός, ὅπως ἀκριβῶς δέν ἐξορίζουμε τὴ σοφία ἀπὸ τὴ Γραφή ὅταν ὀνομάζουμε τὸν Υἱὸ ἀληθινὴ Σοφία, ὅπως ἀκριβῶς ἐπίσης δέν παρουσιάζουμε τὸ ἡλιακὸ φῶς ἢ τὴ δική μας ἐπίγεια ζωὴ ψευδοὑπόστατη, ὅταν Τὸν ἀποκαλοῦμε «Φῶς ἀληθινὸν» ἢ «Ζωὴν ἀληθινὴν» καὶ ὅπως τέλος, δέν ἐξωθοῦμε στοῦ ψεῦδος τίς εἰκόνες πού γεννήθηκαν μέ τὴ μίμηση, ὅταν ὀνομάζουμε τὸν Υἱὸ «ἀληθινὴν Εἰκόνα»²⁰⁹.

Ὅλα τὰ παραπάνω ὁ Φώτιος τὰ ἀνέφερε ὡς παραδείγματα μιᾶς κοινῆς διατύπωσης, τὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέρει, χρησιμοποιοῦμε ὅταν θέλουμε νὰ ἐκφράσουμε ὑπεροχὴ ἀνάμεσα σέ δύο ἢ περισσότερα πράγματα πού ἔχουν τὴν ἴδια ὀνομασία. Αὐτό, συμπληρώνει, δέ σημαίνει ὅτι ἀποστεροῦμε ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πράγματα κάθε ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ καὶ κάθε ιδιότητα. Αὐτὴ τὴ χρῆση τοῦ λόγου τὴν ὁποία μετέρχονταν ἐκκλησιαστικοὶ ἀλλὰ καὶ θύραθεν συγγραφεῖς χρησιμοποίησαν οἱ εἰκονομάχοι, προφανῶς προσποιούμενοι ἄγνοια²¹⁰, ὥστε νὰ ὑποστηρίζουν τίς ἀνεικονικές καὶ εἰκονοκλαστικές τους ἀντιλήψεις, στηριζόμενοι μάλιστα σέ ἀγιογραφικά ἐρείσματα. Χρησιμοποίησε γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ τοῦ τὴν Ἁγία Γραφή, τὴν ἐρμηνεία τῶν ἱερῶν συγγραφῶν γιὰ ὅσα ἀναφέρουν καὶ τέλος τὴν ἐρμηνεία πού δίδει καὶ ὁ ἱ. Χρυσόστομος ὡς φορέας τῆς Παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας.

208. Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπὶ κλην Χρυσόχρη, *ἐπιστολὴ* 65, Laourdas – Westerink 1 176, 8-15 (P.G. 101, 948).

209. Φωτίου, *Ἀμφιλόχεια*, σ. 287.

210. Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπὶ κλην Χρυσόχρη, *ἐπιστολὴ* 134, Laourdas – Westerink 1 177, 56-57 (P.G. 101, 985) «πλὴν τῶν εἰκονομαχούντων, ὡς ἔοικεν» ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ μέ κάποια δόση εἰρωνείας, πρᾶγμα βέβαια πού δείχνει καὶ τὴν ὑποκρισίαν μέ τὴν ὁποία προσπαθοῦσαν νὰ προβάλλουν καὶ νὰ ὑποστηρίζουν τίς εἰκονομαχικές τους ἀπόψεις.

Οι εικονομάχοι προσπάθησαν νά στηρίξουν τήν πολεμική τους ἐκτός τῶν ἄλλων καί στή διαφοροποίηση ἀπό εικονογραφικῆς ἀποψης πού παρουσίαζαν οἱ διάφορες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ μεταξύ τους, ἄν καί ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἡ ἀποψή τους αὐτή ἀποδείχτηκε τελικά ἐπιχείρημα τῶν εἰκονοφίλων. Διατύπωναν τήν ἀπορία σχετικὰ μέ τήν πραγματική εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ λέγοντας «πότερον ποία τῶν εἰκόνων Χριστοῦ ἀληθής, ἡ παρὰ Ῥωμαίοις ἢ ἡνπερ Ἴνδοι γράφουσιν ἢ ἡ παρ' Ἑλλησιν ἢ ἡ παρὰ Αἰγυπτίοις;». Μέ ἀφορμή αὐτό τό ἐρώτημά τους ὑποστήριζαν ὅτι στήν περίπτωση πού μεταξὺ ὄλων αὐτῶν τῶν εἰκόνων ἐπιλέξει κάποιος μία ὡς ἀληθινή, τότε ταυτόχρονα διαγράφει τίς ὑπόλοιπες²¹¹. Εὐθύς ἐξαρχῆς ὁ Φώτιος ἐναντιώνεται στήν ἀποψη αὐτή, τή χαρακτηρίζει «κακομηχανίαν», κι ἐπιπλέον ἐκφράζει τή δυνατότητα ἀναίρεσής της.

Ἐν πρώτοις, θέτει τοὺς εἰκονομάχους ἐνώπιον τοῦ ἴδιου διλήμματος, ἀλλά αὐτή τή φορά ἀναφορικά μέ τήν Ἁγία Γραφή. Ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχουν διαφορετικές εἰκόνες στήν ἀπεικόνιση, κατὰ τόν ἴδιο τρόπο καί τό εὐαγγέλιο ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορες γλῶσσες, τῶν Ῥωμαίων, τῶν Ἰνδῶν, τῶν Ἑβραίων, ἀκόμη καί τῶν Αἰθιοπῶν, μέ τελείως διαφορετικά σχήματα καί τύπους γραμμάτων ἀλλά καί μέ ἐντελῶς διαφορετική προφορά. Ἐπομένως, μέ βάση αὐτό τό σκεπτικό θά ἔπρεπε, καταλήγει, κανεὶς νά μὴν προσέρχεται καί νά μὴν πιστεύει στό εὐαγγέλιο ἔνεκα ὄλων τῶν παραπάνω διαφορῶν.

211. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, ἐπιστολή 65, Laourdas – Westerink 1 109, 3-6 (P.G. 101, 948). Βλ. Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 602. Αναφερόμενος στοὺς λαοὺς αὐτοὺς καί τόν ἰσχυρισμό τῶν εἰκονομάχων ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Καί τοῦτο γιατί οἱ χρησιμοποιούμενες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τοὺς παραπάνω λαοὺς, παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές, ἀφοῦ ὅλοι ἤθελαν τόν Χριστό νά ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἰδικῆς τους ἐθνικότητος ἢ φυλῆς». Ἐπίσης Λαοῦρδας, «Ὁ Ἀρέθας», σ. 614-622, Γιαννόπουλος, *Οἱ χριστολογικαὶ ἀντιλήψεις*, σ. 42 κ.ἑξ. κι ἀκόμη βλ. Παλιούρας, «Δόγμα καί εἰκόνα», σ. 637. Γράφει σχετικά: «... δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ἡ μορφή τοῦ εἰκονιζομένου νά ἐκφράζει ἀπόλυτα καί τὰ φυσιολογικὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, πρᾶγμα πού ὑποχωρεῖ μπροστὰ στοῦ βασικό αἶτημα ὅτι ἡ εἰκόνα πρέπει νά ἀποτελεῖ ἕνα συνεχῆ ὑπομνηματισμὸ πρὸς τὰ χαρακτηριστικά τοῦ πρωτοτύπου. Γιατί ὁ εἰκονογράφος δὲν ἀναπαριστᾷ μὲ χρώματα μόνο τὸ σχῆμα καί τή μορφή τοῦ εἰκονιζομένου, ἀλλὰ ἐρμηνεύει καί τήν ἐσωτερικὴ διάθεση καί τήν ψυχικὴ κατάσταση καί τὸ πνευματικὸ βάθος καί τὰ ἐσωτερικὰ χαρίσματα καί τήν ἐνταση τῆς ἀγρυπνίας καί τήν σταθερότητα τῆς πίστεως καί τὰ σκιρτήματα τῆς ψυχῆς. Ὅλα αὐτὰ ἀποτυπώνονται στήν ἐκφραση τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο ὑφίσταται τήν καλὴν ἀλλοίωσιν».

Ὅπωςδήποτε ὅλα τὰ περαπάνω σχετίζονται καί μέ τό Σταυρό, γιά τόν ὁποῖο ἀναρωτιέται ἀπευθυνόμενος στούς εἰκονομάχους «ποῖον σταυρόν, προσεκήσεσθε πάντως, τοῦ πρωτοτύπου νομιοῦμεν ὁμοιον; ὅς μετὰ τοῦ τίτλου σχηματίζεται ἢ ὅς ἄνευ ἐκείνου διατυπῶνται καί διαγράφεται;»²¹² Δέν εἶναι δυνατόν κατά τόν Φώτιο νά ἀπορρίπτουν τίς εἰκόνες καί νά ἀποδέχονται τό Εὐαγγέλιο ἢ τόν Σταυρό, καθὼς ὅλα ἀποτελοῦν σύμβολα καί ἀποδείξεις τῆς ἐπί γῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ²¹³.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν τὰ ὅσα ἀναφέρει στή συνέχεια στήν ἴδια ἐπιστολή ὁ ἱ. Φώτιος. Καταγγέλλει τήν πονηριά μέ τήν ὁποία κινοῦνται οἱ εἰκονομάχοι καί τούς πραγματικούς λόγους γιά τούς ὁποῖους στρέφονται κατά τῶν εἰκόνων. Βλέπει ὅτι πίσω ἀπό τίς κινήσεις τους κρύβεται ἡ πρόθεσή τους νά ἀνατρέψουν τή θεία λατρεία σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις της καί νά κλονίσουν ἐκ βάθρων τὰ θεῖα μυστήρια.

Ἡ ἀνατροπή ὥστόσο τῶν μυστηρίων σχετίζεται ἄμεσα μέ τόν πόλεμο κατά τοῦ εἰκονιζόμενου, πού δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ Χριστός. Γιά τόν Φώτιο ὁ πόλεμος κατά τῶν εἰκόνων εἶναι ὁ κεκαλυμμένος πόλεμος κατά τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ πού δέν τολμοῦν νά κηρύξουν κατά πρόσωπο. Ἡ σημαντικότερη ἀναφορά τοῦ Φωτίου εἶναι ἡ ἀποκάλυψή του ὅτι οἱ εἰκονομάχοι ἐκκινώντας ἀπό τούς ἰσχυρισμούς τῶν διάφορων λαῶν πού ἐμφάνιζε ὁ καθένας τόν Χριστό

212. Laourdas – Westerink 1 110, 36-38 (P.G. 101, 949). Βλ. καί Παναγόπουλος, «Ἡ βιβλική ἐρμηνεία», σ. 461.

213. Βλ. Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 602-603. Βλ. Παλιούρας, «Δόγμα καί εἰκόνα», σ. 640. Παραθέτοντας μία ἄποψη τοῦ Λαούρδα γράφει: «Ἐκεῖνος πού πιστεύει στή διδασκαλία τῶν Γραφῶν καί στήν ὀρθότητα τοῦ δόγματος σέβεται, προσκυνᾷ καί τιμᾷ τίς ἱερές εἰκόνες. Ἐκεῖνος πού δέν πιστεύει στή διδασκαλία τῶν Γραφῶν καί στήν ὀρθότητα τοῦ δόγματος οὔτε σέβεται, οὔτε προσκυνᾷ, οὔτε τιμᾷ τίς ἅγιες εἰκόνες». Βλ. ἀκόμη Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», σ. 158-185 καί σ. 379-405. Ἀναφερόμενος στὸν συσχετισμὸ πού κάνει ὁ Φώτιος στήν τιμὴ τῶν εἰκόνων καί τὴν τιμὴ πρὸς τὸ ἱερὸ Εὐαγγέλιο καί τὸν Σταυρό, ἐπισημαίνει τὰ ἑξῆς: «Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπιθυμεῖ ὁ Πατὴρ ἐνταῦθα νὰ ἐξάρῃ εἶναι τοῦτο: Εἰς τὰς εἰκόνας, τὴν ἁγίαν Γραφὴν καί τὸ σύμβολον τοῦ σταυροῦ σημασίαν ἔχει τὸ περιεχόμενον, τὸ ἐσωτερικὸν καί βαθύτερον αὐτῶν νόημα καὶ ὄχι ἡ μορφή, ὁ ἐξωτερικὸς τύπος. Πάντα ταῦτα, παρὰ τὰς ἐξωτερικὰς διαφορὰς καὶ παραλλαγὰς, καταγγέλλουν τὸ αὐτὸ γεγονὸς, τὴν αὐτὴν ἀλήθειαν, τὸ μέγα μῆνυμα, τὸ ὁποῖον ἔφερον ὁ Χριστὸς γενόμενος ἄνθρωπος καὶ ἐπεσφράγισε διὰ τοῦ σταυρικοῦ του θανάτου».

σύμφωνα μέ τά δικά του έξωτερικά χαρακτηριστικά, προχώρησαν στην απόρριψη τοῦ εἰκονιζόμενου πρίν τήν απόρριψη τῶν εἰκόνων. Καταλήγει ἀποφαινόμενος ὅτι αὐτός ἦταν κι ὁ τελικός καί πραγματικός τους στόχος²¹⁴.

Εἶναι γνωστό ὅτι μία ἀπό τίς κατηγορίες πού ἀπήγγειλαν οἱ εἰκονομάχοι ἐναντίον τῶν εἰκονοφίλων ἦταν ὅτι προσφέροντας τιμή στά εἰκονίσματα ἀποδεικνύονται στήν πράξη εἰδωολάτρες²¹⁵. Τήν κατηγορία αὕτη βρίσκει τήν εὐκαιρία ὁ Φώτιος νά ἀνασκευάσει καί νά ἀναιρέσει σέ ἐπιστολή πού ἀποστέλλει πρὸς κάποιον Στέφανο πού ἐπέστρεψε στήν Ὁρθοδοξία ἀπό τήν αἵρεση τῶν εἰκονομάχων καί ὁ ὁποῖος τοῦ ἀπηύθυνε πρὸς διευκρίνιση τό ἐρώτημα ἀναφορικά μέ τή σημασία τοῦ ψαλμικοῦ χωρίου «τὰ εἰδῶλα τῶν ἐθνῶν ἀργύριον καὶ χρυσίον ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων»²¹⁶. Μία πρώτη παρατήρηση πού κάνει εἶναι ὅτι τά ἀντικείμενα πού χρησιμοποιοῦνται μέσα στή χριστιανική λατρεία δέν κατατάσσονται σ' αὐτήν τήν κατηγορία, δέν ἀποτελοῦν δηλαδή χρυσό ἢ ἄργυρο ἢ ἔργα ἀνθρώπινου κόπου, ἀλλὰ ἀποτελοῦνται ἀπό χρυσό, ἀπό ἀσήμι, ἀπό ξύλο. Τά λατρευτικά ἀντικείμενα δέν ἀποτελοῦν ἀποκυήματα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας, ἀλλὰ κατασκευάζονται ἀπό τήν ὕλη καί ἀποτελοῦν ἔργο τῶν ἀνθρώπινων χειρῶν πού ὑπηρετοῦνται «ταῖς ἄνωθεν ἐπιπνοίαις καὶ λογισμοῖς ἔμφοροι καὶ πρὸς τήν εὐσεβῆ κρίσιν»²¹⁷. Κατά τόν ἴδιο τρόπο καί οἱ εἰκόνες δέν ἀποτελοῦν ἀπλά ὑλικά στοιχεῖα, ἀλλὰ εἶναι ἡ ὕλη ἢ ὁποία ἐντάχθηκε στήν ὑπηρεσία τοῦ εὐαγγελίου σύμφωνα μέ τήν ἀνέκαθεν ἀποστολική καί πατερική παράδοση. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στό γεγονός ὅτι στίς εἰκόνες παρουσιάζονται οἱ μορφές τῶν πρωτοτύπων «ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἱεροτύπως» καί ταυτόχρονα

214. Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, ἐπιστολή 65, Laourdas – Westerink 1 110-111, 48-63 (P.G. 101, 949-952).

215. Βλ. καὶ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολή 1, Laourdas – Westerink 1 14, 391-396 (P.G. 102, 652). Ὁ Φώτιος μᾶς δίνει τήν πληροφορία ὅτι οἱ εἰκονομάχοι θεωροῦσαν τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἰδῶλο καί ὡς τέτοιο τό ἀντιμετώπιζαν. Γράφει σχετικά μέ αὐτό τά ἑξῆς: «εἰδῶλον γάρ τήν προσκυνητὴν εἰκόνα Χριστοῦ, δι' ἧς εἰδῶλων πλάνη διώκεται, καθυβρίζοντες καὶ πάσαις αὐτὴν ἀτιμίας περιβάλλοντες, ἀνὰ τὰς ἀγορὰς καὶ τὰς λεωφόρους ποσὶ κατεπάτουν, περιέστυρον, πυρὶ παρεδίδοσαν, θέαμα Χριστιανοῖς ἐλεεινὸν καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Χριστομαχίας μόνης ἄξιον».

216. Ψαλμ. 134, 15.

217. Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, ἐπιστολή 214, Laourdas – Westerink 2 117-118, 3-15 (P.G. 101, 653).

χωρίς νά ἐμφανίζεται κάποιο στοιχείο «τῆς ὑλικῆς ἀκοσμίας ἢ τῆς ἀνθρωπίνης περιεργείας»²¹⁸.

Μέ βάση ἐπομένως τά ἀνωτέρω, τά ὑλικά στοιχεῖα πού χρησιμοποιοῦν οἱ εἰδωολάτρες εἶναι «βέβηλά τε καὶ ἐναγῇ καὶ ἀκάθαρτα»²¹⁹ ἐξαιτίας τῆς ὕλης κατὰ πρῶτο λόγο, δεύτερον ἐξαιτίας τοῦ δημιουργοῦ τους καὶ τέλος ἐπειδὴ ἔχουν λάβει τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ ἐκείνους στοὺς ὁποίους ἀφιερώθηκαν. Δέν μποροῦν, συνεχίζει, νά λάβουν χάρη ἀπὸ πουθενά, ἀφοῦ τὰ ἀρχέτυπά τους εἶναι ἀνύπαρκτα κι ἐπίσης ὁ δημιουργὸς τους βρίσκεται μέσα στὴν ἀθλιότητα καὶ γενικά ὅλη ἡ λατρεία εἶναι θεομίσητη²²⁰. Ἀντίθετα, ὅλα ὅσα χρησιμοποιοῦν οἱ χριστιανοὶ στὴ λατρεία τους, «*ἱεουργικά τε σκεύη καὶ τεμένη καὶ εἰκονίσματα καὶ τὰ ἄλλα τῆς θείας ἡμῶν θρησκείας σύμβολα*»²²¹ μέσα ἀπὸ τὴ χρήση, τὴν ὀνομασία, τὴ μυσταγωγία καὶ τὴ θεότητα τῶν πρωτοτύπων, παρόλο πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια ὕλη μέ τὰ εἰδωολατρικά, καθαγιασθήκαν καὶ τελειοποιήθηκαν. Κατὰ συνέπεια, δέν εἶναι πλέον ἀπλὰ μορφοποιημένα ὑλικά στοιχεῖα «*γυμνά τῆς εἰδοποιούσης καὶ παρεδρευούσης δυνάμεώς τε καὶ χάριτος*». Ἀντίθετα μποροῦν νά ὀνομαστοῦν ἅγια, τίμια, δεδοξασμένα καὶ σεπτὰ²²².

Ὡς «*ἐπόμενος τοῖς θείοις πατράσιν*» ὁ Φώτιος ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ προσφερόμενη τιμὴ πρὸς τίς εἰκόνες ἀποτελεῖ τιμὴ πρὸς τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀτιμία μεταβαίνει στὸν εἰκονιζόμενο²²³. Ὁφείλουμε ὥστόσο νά τονίσουμε ὅτι αὐτὸ ἰσχύει

218. Laourdas – Westerink 1 118, 25-30 (P.G. 101, 653). Βλ. καὶ Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», σ. 390, ὅπου παρατηρεῖ σχετικὰ «Παρατηρητέον ὅμως ὅτι ἡ εἰδικὴ μορφή, ὑφ' ἣν ἐξεικονίζεται ὁ Χριστὸς, ὡς καὶ ἕκαστος τῶν ἁγίων δέν εἶναι ἐπινόησις τῶν ζωγράφων.... Ὁ ζωγράφος εἰς τὴν προσπάθειάν του νά ἐξεικονίσῃ "καθαρὰς καὶ ἀκιβδηλοὺς" καὶ δὴ "ἱεροπρεπῶς" καὶ "ἱεροτύπως" τὰς "ἐμφάσεις" τοῦ πρωτοτύπου ἔχει συνεργὸν τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος».

219. Laourdas – Westerink 1 119, 48-49 (P.G. 101, 656).

220. Προφανῶς ὅλα αὐτὰ τὰ λέει ἔχοντας στό νοῦ του ὅσα πράγματι ἀνόσια, αἰσχρὰ καὶ τραγικά λάμβαναν χώρα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λατρείας τῶν εἰδωολατρῶν.

221. Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, *ἐπιστολὴ* 214, Laourdas – Westerink 2 119, 57-58 (P.G. 101, 656).

222. Laourdas – Westerink 2 119, 58-65 (P.G. 101, 656). Βλ. ἐπίσης Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», σ. 396-401. Ἐκεῖ γίνεται ἀνάλυση ὅσων ἀναφέρει ὁ ἱ. Φώτιος σχετικὰ μέ τὸν τρόπο καθαγιασμοῦ τῶν εἰκόνων.

223. Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολὴ* 1, Laourdas – Westerink 1 14, 403-404 (P.G. 102, 652).

ἐπειδή, ὅπως ἀναφέρθηκε πιο πάνω, οἱ εἰκόνες ἀποτελοῦν ὄχι κάποια φανταστική ἀπεικόνιση, ἀλλὰ ἀποτυπώνουν τίς μορφές τῶν πρωτοτύπων πού ὑπῆρξαν ἱστορικά πρόσωπα. Ἡ θέση αὐτή ἀποτελεῖ τή βασική θεολογική τεκμηρίωση ὑπέρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων ἀνά τούς αἰῶνες. Εἶναι γνωστή ἡ φράση τοῦ Μ. Βασιλείου ὅτι «ἡ τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει»²²⁴. Ἡ τιμὴ αὐτή θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀποδίδεται «ἐπὶ τὸ πρωτότυπον» καί γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι δέν ἐπιθυμοῦμε νά ἀπεικονίσουμε τόσο τὰ ἐξωτερικά χαρακτηριστικά ἀλλὰ πρωτίστως καί κυρίως τὴν ἐσωτερικὴ διάθεση καί πνευματικότητα τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου χωρίς καμιά διάθεση «ἀνθρωπίνης περιεργείας», ἀλλὰ «ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἱεροτύπως»²²⁵. Ἐξάλλου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἱερός Φῶτιος, καί ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος αὐτό ἀκριβῶς ἀπεφάνθη· «ἡ ἀγία καὶ οἰκουμενικὴ σύνοδος ... ἐπὶ τιμῇ καὶ σεβασμιοῦτι τοῦ εἰκονιζομένου προσκυνεῖσθαι καὶ τιμᾶσθαι ψήφοις ἀπάσαις ἐπεκύρωσέν τε καὶ ἐπεσφραγίσατο»²²⁶.

Οἱ εἰκόνες ἀποτελοῦν τὰ μέσα μέ τὰ ὅποια οἱ ἄνθρωποι ἀνυψώνονται πρὸς τὴ θεότητα²²⁷, ἀλλὰ καί μεταβιβάζουν στοὺς ἀνθρώπους τὴ θεία εὐμένεια²²⁸. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό καί δέν περιορίζεται στὰ εἰκονίσματα ἢ λατρεία, ὅπως βέβαια δέν περιορίζεται καί σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο σύμβολο πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Μοναδική προϋπόθεση εἶναι ἡ μετοχὴ τῶν εἰκόνων στή χάρη καί τίς θεῖες ἐνέργειες τῶν ἀρχετύπων, πράγμα πού βεβαιώνει ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος λέγοντας πὼς «πολλὰ τῶν ἐν ἡμῖν καθιερωμένων εὐχὴν οὐ δέχονται, αὐτόθεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος (τοῦ ἀρχετύπου δι' οὗ προσαγορεύεται ἡ εἰκὼν) πλήρη ὄντα ἀγιασμοῦ

224. Μ. Βασιλείου, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 18, 45, P.G. 32 καὶ Ἐπιστολὴ 360, ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην, P.G. 32, 1100B. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* 5, P.G. 44, 137.

225. Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, *ἐπιστολὴ* 214, Laourdas – Westerink 2 118, 25-30 (P.G. 101, 653).

226. Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολὴ* 1, Laourdas – Westerink 1 15, 425-427 (P.G. 102, 653).

227. Laourdas – Westerink 1 15, 433-434 (P.G. 102, 653) «εἰς τὴν ἀμέριστον ἐκείνην ἐνοειδῇ τε καὶ ἐνοπιὸν θεϊότητα ἀναγόμεθα» καὶ Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, *ἐπιστολὴ* 214, Laourdas – Westerink 2 119, 67 (P.G. 101, 656) «καὶ τὸν ἡμέτερον νοῦν πρὸς ἐκεῖνα διαβιβάζοντα».

228. Laourdas – Westerink 2 119, 67-68 (P.G. 101, 656), «διαπορθμεύοντά τε ἡμῖν τὴν ἐκεῖθεν ἀγαθοειδῇ καὶ θεῖαν εὐμένειαν».

τε καὶ χάριτος»²²⁹. Πέραν ὅμως ὅλων τῶν παραπάνω, γνωστή καὶ σημαντική ἦταν καὶ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ εἰκόνες ἀποτελοῦν γιὰ τοὺς ἀγραμμάτους, ὅ,τι ἀποτελοῦν καὶ τὰ βιβλία γιὰ τοὺς ἐγγράμματος. Κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἀναφέρει ὁ Φώτιος ὅτι ἀπονέμου- με τιμὴ καὶ προσκύνηση στὸν Σταυρό, πάνω στὸν ὁποῖο ἔχυσε ὁ Χριστὸς τὸ αἷμα Του, ἐπειδὴ ἀκριβῶς, ἀφοῦ ἀνέβλυσε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἡ χάρις καὶ ἡ δύναμη, ἐξαπλώνεται μέ τὴν ἴδια ἐνέργεια καὶ στά σύμβολά του. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἰσχύουν γιὰ τὰ λείψανα τῶν Ἁγίων ὅπως καὶ γιὰ τοὺς ναοὺς τους. Προσφέρουμε δοξολογία ἔμμεσα στὸν Χριστό πού τοὺς δόξασε. Μέ τὸ παραπάνω σκεπτικό γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ τιμὴ καὶ προσκύνηση τῶν εἰκόνων τόσο τῆς Θεοτόκου ὅσο καὶ τῶν Ἁγίων. «Κατὰ ἀναλογίαν τῆς τῶν πρωτοτύ- πων ὑπεροχῆς τε καὶ σεβασμιότητος τιμᾶσθαι καὶ προσκυνεῖσθαι κοινῶν θεσπισμάτων ὁροις ἐπεσφράγισέ τε καὶ ἐπεκύρωσεν»²³⁰, ἐπι- σημαίνει ὁ ἱερός Φώτιος. Ἐπομένως ἡ τιμὴ πρὸς τοὺς Ἁγίους ἔμμε- σα ἀπονέμεται ὡς λατρεία στὸν Θεό, διότι ἡ ἀγιότητα δέν εἶναι κάτι κοινό, τὸ ὁποῖο μποροῦν οἱ ἄνθρωποι μόνο μέ τίς δικές τους δυνάμεις νὰ ἀποκτήσουν, ἀλλὰ εἶναι ιδιότητα τοῦ Θεοῦ στὴν ὁποία μετέχουν μόνον οἱ ἄξιοι²³¹.

5) Ἡ ιεραποστολικὴ δράση τοῦ Φωτίου

Ἕνας ἀπὸ τοὺς τομεῖς πού ὁ Μ. Φώτιος ἐπέδειξε μεγάλο ἐνδια- φέρον ἦταν ἡ ιεραποστολή²³². Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν δύο πατριαρ-

229. Mansi XIII, 269D. Βλ. καὶ Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά*, σ. 607.

230. Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή* 1, Laourdas – Westerink 1 16, 457-459 (P.G. 102, 653).

231. Ἦσ. 6, 2-3. Ἡ ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ τονίζεται ιδιαίτερα στὸν προφήτη Ἡσαΐα.

232. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς ιεραποστολῆς βλ. Μέγεντορφ, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, σ. 28. Θεωρεῖ ὁ συγγραφέας ὅτι «ὕστερα ἀπὸ τὴ μωαμεθανικὴ κατάληψη ὁλόκληρης τῆς Μέσης Ἀνατολῆς μέ τίς ἀρχαῖες, μὴ ἐλληνικές, ἀνατολικές κοινότητες, θὰ νό- μιζε κανένας ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία, θαυμαστὰ ἀπομονωμένη στὰ ἑλληνόφωνα ἐδάφη πού εἶχε στὸν ἐλεγχό της ἡ Αὐτοκρατορία, θὰ μπορούσε ἀπλῶς νὰ εἶχε γίνει ἡ ἐθνικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἔγινε, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀρμενικὴ Ἐκκλησία, πού παρέμεινε γιὰ πάντα περιορισμένη στὰ σύνορα τοῦ ἀρμενικοῦ πο- λιτισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ ιεραποστολικὴ κίνηση τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰῶνα πού διεύρυνε τὸν χώρο τοῦ Βυζαντινοῦ Χριστιανισμοῦ ὄχι μόνο σ' ὁλόκληρη τὴ Βαλκανικὴ, ἀλλὰ ἐπίσης σ' ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη μέχρι τὸν Ἀρκτικό Ὠκεανό,

χιών του απέστáλῃσαν ομάδες ιεραποστόλων σέ ὅλα τά βορειοανατολικά σύνορα τοῦ κράτους μέ κυριότερη ἐκείνη πρὸς τοὺς Σλάβους τοῦ βορρᾶ, προκειμένου νά εὐαγγελίσουν τά ἔθνη πού κατοικοῦσαν στίς περιοχές αὐτές. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τό γεγονός πώς παρόλο πού ὁ Φώτιος βρισκόταν πίσω ἀπό κάθε ιεραποστολική δραστηριότητα, πουθενά δέν ἀναφέρεται τό ὄνομά του²³³. Ἀντίθετα, τήν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων φαίνεται ὅτι εἶχε ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Γ'.

Βέβαια σέ καμιά περίπτωση δέ θά πρέπει νά θεωρηθεῖ, φτάνοντας στό ἄλλο ἄκρο, ὅτι ὁ Φώτιος ἀπεῖχε ἀπό τήν ιεραποστολική δραστηριότητα. Ἀντίθετα μάλιστα, ἡ συμμετοχή του καί ὁ πρωταγωνιστικός ρόλος πού διαδραμάτισε στό ὅλο ἐγχεῖρημα ἀποδεικνύεται ἔμμεσα μέσα ἀπό τά κείμενα τῶν ἐπιστολῶν του, καθὼς ἐκφράζεται αὐθόρμητα μέ πατρική στοργή πρὸς αὐτό τό ἔθνος «τὸ νεοπαγές εἰς εὐσέβειαν»²³⁴. Στήν ἐπιστολή του πρὸς τόν Βούλγαρο ἡγεμόνα Βόριδα, τόν προσφωνεῖ μέ τή φράση «φιλόχριστε καὶ πνευματικέ

διατήρησε τήν παγκόσμια ἢ "καθολικὴ" ἀποστολή τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τήν οἰκουμενικὴ σημασία τοῦ βυζαντινοῦ, χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ».

233. Βλ. Ἀναστασίου, «Βίος Κωνσταντίνου – Κυρίλλου», σ. 113-161 καὶ Ostrogorsky, «Byzantine background», σ. 6, ὅπου ρητὰ ἀναφέρει τόν πατριάρχη Φώτιο καὶ τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ' ὡς «inspirers» «and leaders» τῆς ὅλης προσπάθειας.

234. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 42, 59-60 (P.G. 102, 724). Βλ. ἀκόμη Νιχωρίτης, «Ὁ Φώτιος στή βουλγαρική», σ. 616, ὅπου κάνοντας λόγο γιὰ τήν ἀρνητικὴ ἐξέλιξη πού σημειώθηκε στήν ιεραποστολή πρὸς τοὺς Σλάβους μετὰ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ Φωτίου ἀπὸ τόν πατριαρχικὸ θρόνο τονίζει ὅτι «(ὁ Φώτιος) ἦταν ὁ ἐμπνευστής καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος τῆς ἐξωτερικῆς ιεραποστολῆς τοῦ Βυζαντίου...», κι ἀκόμη σέ ἄλλο σημεῖο σημειώνει ὅτι «μετὰ τήν ἐκθρόνιση τοῦ Φωτίου τό 867 ἀπουσιάζει ὁ κινητήριος μοχλὸς τῆς ἐξωτερικῆς ιεραποστολῆς τοῦ Βυζαντίου». Ἀκόμη καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ Φωτίου στή διδασκαλία καὶ τὴ συγγραφή τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τῶν μαθητῶν τους, ἀλλὰ καὶ ἡ μετάφραση ἔργων τοῦ Φωτίου στή σλαβικὴ γλῶσσα, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἡ πρὸς τόν Βόρη ἐπιστολή του, ἀποδεικνύουν ἀκριβῶς αὐτὴ τήν ἐνεργὸ καὶ πρωταγωνιστικὴ παρουσία τοῦ Φωτίου στὸν εὐαγγελισμό τῶν Σλάβων. Ἀξιомνημόνευτη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ παραπομπή 97 στό ἄρθρο αὐτοῦ τοῦ Νιχωρίτη, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ νεώτερα βουλγαρικὰ συναξάρια, στὰ ὁποῖα ὁ Φώτιος κατατάσσεται ὡς ἄγιος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς φροντίδας του γιὰ τόν ἐκχριστιανισμό τοῦ ἔθνους τους.

ἡμῶν υἱέ»²³⁵ καί σέ ἄλλο σημεῖο «ὧ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενές καί γνήσιον γέννημα»²³⁶. Ἐπίσης, τόν προτρέπει νά προσέξει ὥστε «μηδὲ τοὺς πόνους καὶ τοὺς ἀγῶνας, οὓς ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ἀνεδεξάμεθα χαίροντες, ματαίους ἐλέγξης». Ἀλλά καί μετὰ ἀπὸ δύο περίπου ἔτη συνεχίζει νά αἰσθάνεται καί νά ἐκφράζει τὰ πατρικά του αἰσθήματα ἀκριβῶς μέ τήν ἴδια ἔνταση. Στήν ἐπιστολή του πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς χρησιμοποιεῖ μία πολύ ωραία εἰκόνα πού δείχνει ἀκριβῶς τὰ αἰσθήματά του, τήν ποιμαντική του εὐθύνη κι ἐπαγρύπνηση ἀλλά ἀποδεικνύει καί τήν ἐνεργό συμμετοχή του στήν ἱεραποστολή. «Ὅταν πληροφορήθηκε τήν καταστροφική διάθεση καί δραστηριότητα τῶν Λατίνων ἔγραφε χαρακτηριστικά «ἐπλήγημεν διὰ μέσων τῶν σπλάγχων καιρίαν πληγὴν» καί σέ ἄλλο σημεῖο «ὡς εἴ τις τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτοῦ καθ' ὀφθαλμοὺς ἴδοι καὶ ὑπὸ ἐρπετῶν καὶ θηρίων σπαρασσόμενά τε καὶ διασπώμενα». Προχωρώντας ἀναφέρει ἀκόμη «ἀλλ' ἐκείνους μὲν ἐθρηνήσαμεν τε καὶ θρηνοῦμεν, καὶ ἀνορθωθῆναι τοῦ πτώματος οὐ δώσομεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν ὕπνον οὐδὲ τοῖς βλεφάροις νυσταγμόν, ἕως ἂν αὐτοὺς εἰς τὸ τοῦ κυρίου κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν εἰσελάσωμεν σκηνώμα»²³⁷.

Ἐξάλλου, οἱ ἱστορικές συγκυρίες τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καί αὐτό τό συμφέρον τῆς ἴδιας τῆς ἱεραποστολῆς ὑπαγόρευαν τήν ἀνάγκη ἀνάμειξης καί ἀνάδειξης τοῦ αὐτοκράτορα ὡς πρωτεργάτου τῆς ἱεραποστολῆς²³⁸. Τό γεγονός αὐτό ἀποδείχτηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τῆς ἱεραποστολῆς στή Βουλγαρία, ὠφέλιμο

235. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολή 1, Laourdas - Westerink 1 17, 497 (P.G. 102, 657). Βλ. καί Μπουλάκη-Ζήση, *Ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Ρώσων*, σ. 129, ὅπου γίνεται ἀποδεκτή ἡ ἄποψη ὅτι τό ἱεραποστολικό ἔργο πρὸς τοὺς Σλάβους τό σχεδίασε ὁ πατριάρχης Φώτιος καί τό πραγματοποιήσαν ὁ δύο ἀδελφοί Κύριλλος καί Μεθόδιος. Βλ. ἐπίσης Σάκκος, «Τὸ φῶς», σ. 509, ὁ ὁποῖος σημειώνει: «Ὅταν τὸ 861 ὁ ἡγεμὼν τῆς Βουλγαρίας δέχτηκε τὸ Χριστιανισμό, ἔστειλε ἀρχιεπίσκοπο καὶ ἱερεῖς καὶ διοργάνωσε τήν ἐκκλησία της, καὶ ὅταν τὸ ἐπόμενο ἔτος οἱ ἡγεμόνες τῆς Μοραβίας ζήτησαν ἱεραποστόλους, ἀπέστειλε τὸν Κύριλλο καὶ Μεθόδιο καὶ ἐξεχριστιάνισε τοὺς Σλάβους».

236. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολή 1, Laourdas - Westerink 1 38, 1170-1171 (P.G. 102, 693).

237. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas - Westerink 1 47, 208-219 (P.G. 102, 732).

238. Βλ. Τσουλκανάκης, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», σ. 255-275.

για την ἐκκλησία ἐν γένει²³⁹, καθώς ἐμφάνισε τό ἔργο τῆς ἱεραποστολῆς στά μάτια τοῦ πάπα ὡς ἔργο τοῦ αὐτοκράτορα κι ὄχι ὡς ἔργο τοῦ Φωτίου, πρᾶγμα πού θά μπορούσε νά ἐρμηνευθεῖ ἀπό τήν πλευρά τῆς Ρώμης καί ὡς ἐπεκτατική πολιτική τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως μέ ἀποτέλεσμα νά ἐντείνει περαιτέρω τίς ἤδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν.

Μέσα στίς ἐπιστολές τοῦ Φωτίου εἶναι ἔκδηλο αὐτό τό ἔντονο ἐνδιαφέρον του, ὥστε νά γίνει χειροπιαστή πραγματικότητα ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη»²⁴⁰. Στήν ἐπιστολή του πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς²⁴¹ παρουσιάζει τόν εὐαγγελισμό τῶν Βουλγάρων καί τῶν Ρώσων ὡς ἤδη συντελεσμένο γεγονός.

Εἰδικότερα, γιά τόν ἐκχριστιανισμό τῶν Ρώσων, ἐξετάζοντας ἀπό τό συγγραφικό τοῦ ἔργο μόνο τίς ἐπιστολές, ἡ πληροφορία τοῦ Φωτίου πού προέρχεται ἀπό τή συγκεκριμένη ἐπιστολή εἶναι καί ἡ μοναδική. Οἱ Ρως δέν ἦταν ἓνας λαός φιλήσυχος, ἀλλά ἰδιαίτερα σκληρός καί πολεμοχαρής. Αὐτή τήν τραχύτητα τῶν Ρώσων ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει ἐν συντομίᾳ λέγοντας πὺς εἶναι τό ἔθνος «τὸ παρὰ πολλοῖς πολλακίς θρυλούμενον καὶ εἰς ὠμότητα καὶ μαιφονίαν πάντας δευτέρους ταττόμενον»²⁴². Αὐτό τό γνώριζαν πολὺ καλά στήν Κωνσταντινούπολη καί οἱ πολῖτες καί ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Φώτιος²⁴³. Παρά τή σκληρότητά του ὡστόσο, ὁ λαός αὐτός κατάφερε νά ἀφουγκραστεῖ τήν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου, ὥστε καί «οὔτοι τὴν τῶν χριστιανῶν καθαρὰν καὶ ἀκίβδηλον θρησκείαν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἀθέου δόξης ἐν ᾗ κατεῖχοντο πρότερον ἀντηλλάξαντο»²⁴⁴.

239. Τσουλκανάκης, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», σ. 268-269.

240. Μτ. 28, 19.

241. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 (P.G. 102, 721-741).

242. Laourdas – Westerink 1 50, 294-295 (P.G. 102, 736).

243. Οἱ Ρῶσοι μόλις τό 860 εἶχαν ἐπιτεθεῖ καὶ πολιορκήσῃ τήν Κωνσταντινούπολη. Γιά τό γεγονός αὐτό μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος ἐκφώνησε δύο ὁμιλίες. Οἱ ὁμιλίες αὐτές ἐπιγράφονται «Ὅμιλία πρώτη εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρώσ» καὶ «Ὅμιλία δευτέρα εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρώσ». Βλ. Λαούρδας, «Φωτίου Ὅμιλία», σ. 1-103.

244. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1. 50, 298-300 (P.G. 102, 736-737). Βλ. καὶ Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, σ. 237, «Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι δὲν παρετηρήθη ἀρχικῶς ὁμαδικὴ καὶ ἐνθουσιώδης προσέλευσις (τῶν Ρώσ στὸν Χριστιανισμό), ὡς διακηρύσσει ὑπερηφάνως ὁ Φώτιος πρὸς τοὺς πατριάρχας τῶν θρόνων

Τό ἐγγεῖρημα βέβαια αὐτό ἐπέφερε καί ἕνα ἄλλο θετικό ἀποτέλεσμα γιά τούς Βυζαντινούς. Ἦταν ἕνα ἐθνικό κέρδος καθώς, κατά τή μαρτυρία τοῦ Φωτίου, οἱ Ρῶσοι «ἐν ὑπηκόων ἑαυτοῦς καί προξένων τάξει ... ἀγαπητῶς ἐγκαταστήσαντες» ἀντί τῆς προηγούμενης στάσης πού ἐπεφύλαξαν κατά τῆς Κωνσταντινούπολης²⁴⁵. Τέλος, ὁ Φώτιος ἀναφέρει ὅτι δέχτηκαν καί ἐπίσκοπο. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή σχετίζεται μέ τόν ἰδιαίτερο ζήλο καί τήν ἐπιμέλεια πού ἐπέδειξαν οἱ ἴδιοι γιά τή χριστιανική πίστη²⁴⁶.

Πέρα ὅμως ἀπό τούς Ρώσους, τόν Χριστιανισμό δέχτηκαν ἐπί τῆς πατριαρχίας τοῦ Φωτίου, ὅπως προαναφέρθηκε, καί οἱ Βούλγαροι. Τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού ἐπέδειξε γιά τόν λαό αὐτό, μποροῦμε νά τό ἀντιληφθοῦμε μέσα ἀπό τήν ἐπιστολή πού ἀπέστειλε πρὸς τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ-Βόριδα²⁴⁷. Ὁ Φώτιος στήν ἐπιστολή του αὐτή, ἀρχικά κάνει μιά ἀναφορά σχετικά μέ τὰ δῶρα πού προσφέρονται πρὸς τήν ψυχή. Ἀπό αὐτά τό πιό πολύτιμο

τῆς Ἀνατολῆς». Βλ. ἐπίσης Μπουλάκη-Ζήση, *Ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Ρώσων* σ. 134, ὅπου γίνεται ἀναφορά στοῦ βάπτισμα τῶν Ρώσων ἡγεμόνων Ἀσκολντ καί Ντίρ μετά τήν ἀνεπιτυχή ἐκστρατεία τῶν Ρώσων κατά τῆς Κωνσταντινούπολης καί τῆς καταστροφῆς τοῦ στόλου τους. Ἀναφέρεται χαρακτηριστικά: «Τό βάπτισμα αὐτό θεωρεῖται δικαίως ὡς τό πρῶτο ὁμαδικό καί ἐπίσημο βάπτισμα τῶν Ρώσων, μέ τό ὁποῖο οὐσιαστικά ἄρχισε ἐπίσημα ἡ συστηματική ἱεραποστολική προσπάθεια τοῦ Βυζαντίου ἀνάμεσα στόν ἄγνωστο ὡς τότε ρωσικό λαό, ἡ ὁποία δημιούργησε ἰσχυρά χριστιανικά ἐρείσματα πού ἄντεξαν στούς διωγμούς τῶν μετά τοὺς Ἀσκολντ καί Ντίρ εἰδωλολατρῶν ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου, μέχρις ὅτου ὁ Βλαδίμηρος ὁδήγησε τό 988 συνολικά καί ὀριστικά τοὺς Ρώσους στόν Χριστιανισμό».

245. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, Laourdas – Westerink 1 50, 300-302 (P.G. 102, 737). Βλ. καί Μπουλάκη-Ζήση, *Ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Ρώσων* σ. 136.

246. Ἐχει ἰδιαίτερη βαρύτητα ἡ διαβεβαίωση αὐτή τοῦ ἱ. Φωτίου διότι ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἱεραποστολή δέν ἔγινε διὰ τῆς βίας κι ἐπίσης ἡ ἱεραποστολική δραστηριότητα πού ἐκδηλώθηκε ἀπό τή μεριά τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἢ τουλάχιστον γιά τόν Μ. Φώτιο, δέν ἀποτελοῦσε μέσο ἐξυπηρέτησης ἐθνικῶν ἢ κρατικῶν ἐπιδιώξεων. Τά ἐθνικά ὀφέλη ἀποτελοῦσαν συνέπεια τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἱεραποστολῆς, ἥτοι τῆς ἐπίτευξης τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ. Ἡ εἰλικρινής καί γνήσια χριστιανική πρόθεση τοῦ ποιμένα Φωτίου φαίνεται καί ἀπό τήν ἀναφορά πού κάνει ἐπαναλαμβάνοντας τή φράση τοῦ Ἀπ. Παύλου «Εὐλογητός ὁ Θεός», ὅταν μέ ἰδιαίτερη χαρά ἀνακοινώνει τήν ἀνταπόκριση τῶν Ρώσων γενικά ἀλλά καί τήν ἀποδοχή ἐπισκόπου.

247. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή 1*, Laourdas – Westerink 1. (P.G. 102, 628-696).

εἶναι «ἡ πρὸς τὸ θεῖον ἀπλανὴς καὶ σωτήριος χειραγωγή»²⁴⁸, διότι μέ αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος, ὅσο εἶναι δυνατό σ' αὐτόν, ἀποκτᾷ τὴ θέα τῆς θεότητος²⁴⁹.

Στὴ συνέχεια προβαίνει στὴν ἔκθεση αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, μέ τὴν παράθεση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, «τοῦ ἱεροῦ καὶ θεοσόφου μαθήματος»²⁵⁰, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει. Παραθέτει ἐπίσης τὰ σχετικά στοιχεῖα μέ τίς Οἰκουμενικές Συνόδους, ὅχι σάν κάτι διαφορετικό ἀπὸ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, ἀλλὰ «οἰονεὶ χάρακάς τινας καὶ περιβόλους οὐσας τοῦ θεοῦ τούτου καὶ ὀρθοδόξου μαθήματος»²⁵¹. Ἀναφέρεται στίς Οἰκουμενικές Συνόδους, μεταξύ τῶν ὁποίων κατατάσσει καὶ τὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 787, δηλαδή τὴν Ζ' Οἰκουμενική, παρόλο πού ἐπίσημα ἀναγνωρίστηκε λίγο ἀργότερα μέ δική του πρωτοβουλία. Ἀπὸ τίς Οἰκουμενικές Συνόδους ἀναφέρει τὸ χρόνο σύγκλησής τους, τὸν τόπο, τὸν ἀριθμὸ τῶν πατέρων πού ἔλαβαν μέρος καὶ τοὺς ἀρχηγούς ἐκάστης. Περιγράφει συνάμα καὶ τίς πράξεις τους, δηλαδή τὴ διδασκαλία καὶ τίς ἀποφάσεις πού ἔλαβαν κάθε φορά. Χωρὶς νά τὸ προαναγγέλλει, ἀναφέρει καὶ τὴν αἰτία σύγκλησης τῶν συνόδων, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴ διδασκαλία τῶν αἵρετικῶν πού κατεδίκασε ἡ Ἐκκλησία.

248. Laourdas – Westerink 2, 10-11 (P.G. 102, 628).

249. Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 18-22, ὅπου γίνεται ἀναφορά στοῦ περιεχόμενο τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος. «Τὸ περιεχόμενο τῆς κατηχήσεως εἶχε κατασταλαξέι σέ ἓνα συγκεκριμένο σχῆμα». Ὑπῆρχαν δηλαδή τόσο σταθερὰ ὅσο καὶ μεταβλητὰ στοιχεῖα. Σύμφωνα μέ τὸν Φειδᾶ «στό πρῶτο μέρος τῆς ἐκτενέστατης αὐτῆς ἐπιστολῆς προβάλλονται κατὰ τρόπο ἐξαίρετο τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος ἐνῶ στό δεύτερο μέρος ἀξιοποιεῖται ἡ σχετικὴ βυζαντινὴ παράδοση γιὰ νά ἐξαρθοῦν τὰ καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα».

250. Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολὴ 1*, Laourdas – Westerink 2, 22 (P.G. 102, 629). Παραθέτει τὸ Σύμβολο Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως.

251. Laourdas – Westerink 1, 23-24 (P.G. 102, 629). Ἡ φράση αὐτὴ εἶναι καίριας σημασίας γιὰ τὴν ὀρθόδοξη αὐτοσυνειδησία. Οἱ Οἰκουμενικές Σύνοδοι δὲ θέσπισαν τίποτε καινούργιο, ἀλλὰ συνεκλήθησαν γιὰ τὴν διεξοδικότερη ἀνάπτυξη καὶ περιφρούρηση τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος. Βλ. καὶ Μαρτζέλος, *Ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης*, σ. 1 σχετικά μέ τὰ δόγματα ὡς ἀλήθειες τῆς πίστεως. Τὸ δόγμα «παρουσίασε κάποια μορφολογικὴ ἀνάπτυξη μέ βάση κυρίως τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ ὀρολογία, κατὰ τὸ περιεχόμενό του ὅμως παρέμεινε πάντοτε τὸ ἴδιο ἀπὸ τὴ σπερματικὴ του βιβλικὴ διατύπωση μέχρι τὴν πιὸ ἀνεπτυγμένη ἐκκλησιαστικὴ του μορφή».

Δέν περιορίζεται ωστόσο μόνο στο θεωρητικό²⁵² μέρος της έκθεσης της πίστεως, αλλά επεκτείνεται καί στο πρακτικό²⁵³, στην πρακτική εφαρμογή δηλαδή της όλης θεολογικής διδασκαλίας πού εξέθεσε. Τό θεωρεῖ μάλιστα ἄκρως ἀπαραίτητο, διότι, ὅπως ἀναφέρει, «πράξεων καθαρότης πίστεως ἀπαγγέλλει θειότητα»²⁵⁴. Οἱ συμβουλές πού ἀπευθύνει ἐπομένως στόν ἡγεμόνα δέν ἀποτελοῦν ἔμπνευση τῆς στιγμῆς, ἀλλά ἀποτελοῦν ὀργανική συνέχεια τῆς πίστεως, τήν ὁποίαν λίγο νωρίτερα τοῦ εἶχε ἐκθέσει. Ἡ πίστη καί ἡ ἀρετή συμπορεύονται καί συνήθως ὅταν ὑφίσταται μεμονωμένα ἡ καθεμιά παρασύρεται καί ξεπέφτει καί δέν μπορεῖ νά ριζώσει μέσα στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Σημειώνει χαρακτηριστικά «ὧν ἐκάτε-

252. Τῇ διάκριση αὐτή ἀποδέχεται καί ὁ καθ. Παναγιώτης Χρήστου. Βλ. Χρήστου, «Φώτιος ὁ Μέγας». Ἀναφέρει σχετικά μέ τή διαίρεση τῆς ἐπιστολῆς: «Ὅπως συμβαίνει μέ ὅλα τὰ παραινετικά δοκίμια, καί ἰδιαίτερα τὰ κατηχητικά, ἔτσι κι αὐτό τὸ δοκίμιο, ἐκτός τοῦ προλόγου καί τοῦ ἐπιλόγου (παραγρ. 1-3 καί 132-134 κατὰ τὴν ἀρίθμησί μας) ἀπλώνεται σὲ δυὸ τμήματα, τὸ θεωρητικό καί τὸ πρακτικό, ἢ ἀλλοῶς τὸ θεολογικό (4-36) καί τὸ ἠθικό (37-131)». Καί σήμε-
ρα ἀκούγεται ἡ φράση ὀρθοδοξία καί ὀρθοπραξία. Δέν ἀρκεῖ τό ἕνα μόνο ἀποκομμένο ἀπὸ τό ἄλλο. Βλ. ἐπίσης καί Kustas, «The Literary», σ. 132-169, ὅπου ἀναφέρει μέ ἄλλη ἀφορμὴ τὰ ἐξῆς σχετικά μέ τό θέμα αὐτό: «The letter falls into two parts. In the first, Photius inculcates Michael with the basic tenets of the Christian Faith by giving him the text of the Creed and reviewing for him the work of the Oecumenical Councils. The second section contains advice regarding the performance of his princely role. The incorporation into the same letter of the definition of the Faith and of strictures for princely behavior underlines the religious origin of the letter and shows how centrally interconnected in Photius' mind are orthodoxy in religion and orthodoxy of conduct».

253. Βλ. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή* 1, Laourdas – Westerink 1 20, 579-586 (P.G. 102, 661). «Ὅπως σαφῶς μαρτυρεῖ ὁ ἱ. Φώτιος σκοπὸς τοῦ δέν ἦταν νά ἀπευθύνει στόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων γραπτῶς τίς παραινέσεις πού τελικά διατύπωσε κι ἐνσωμάτωσε στό κείμενο τῆς διδασκαλίας τῆς πίστεως. Γράφει σχετικά: «Ἐβουλόμην αὐτὸς ἐγὼ σοι παρεῖναι καί ταῖς πράξεσιν ἐφεστάναι, ἵνα τῶν μὲν καλῶν ἔργων αὐτεπάγγελτον διὰ τῆς ὀψεως λαμβάνων τὴν γνῶσιν, ἔτι μᾶλλον ἐν εὐθυμίᾳ καί χαρᾷ διακείμενος εἶην, εἰ δέ τι καί παράλογον συνέβη, μετέλκειν ἔχοιμι ῥαδίως καί μεθαρμόζειν ἐκ τοῦ παραχρῆμα πρὸς διόρθωσιν. ἐπεὶ δὲ ἡ βούλησις τῆς δυνάμεως χρεῖται καί πολλὰ τὴν ὁρμὴν ἀνακόπτοντα κωλύει, ὁ μοι λοιπὸν ἐστὶ δυνατόν, γραφῇ τυπῶσαι τὰς παραινέσεις, ὡς καί κατ' ἀρχὰς ὑπεσχόμην, ἥδη πειράσομαι». Ἐπομένως, ἡ ἀνάγκη ὁδήγησε τὸν Φώτιο νά διατυπώσῃ γραπτὰ ὅσα ἐπιθυμοῦσε διὰ ζωῆς νά ἀναφέρει πρὸς τὸ Βόριδα. Ἀποτελεῖ καί τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δείγμα εὐσυνειδησίας, συναίσθησης ὑψηλῆς ποιμαντικῆς εὐθύνης ἀλλὰ καί ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος.

254. Ὁ.π. 3, 31-32 (P.G. 102, 629).

ρον χωρίς τοῦ ἐτέρου ῥᾶον εἴωθεν ὑπορρεῖν καὶ παρασύρεσθαι, μὴ ἀνεχόμενον κατὰ μόνας ψυχᾷς ἀνθρώπων ἐγκατοικίζεσθαι»²⁵⁵. Ὅλα τὰ παραπάνω ὅμως δέν ἀποτελοῦν θεωρητική σύλληψη τοῦ ἐπιστολογράφου Φωτίου, ἀλλὰ ἀπορρέουν ἀπό τό κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων καί τῶν διαδόχων τους. Γιά τόν λόγο αὐτό θεμελιώνει ἀγιογραφικά τή σχέση τῆς πίστεως καί τῆς ζωῆς²⁵⁶. Κάνει ἀναφορά στόν ἴδιο τόν Χριστό, τόν Ἀπ. Παῦλο, τόν Ἀπ. Πέτρο, γενικότερα σέ ὅλους τοὺς μαθητές τοῦ Χριστοῦ ἀλλά καί στοὺς πατέρες. Τέλος, ἀπευθύνει στόν Μιχαήλ ἓνα πλῆθος παραινέσεων πού σκοπό ἔχουν νά οἰκοδομήσουν ἐν Χριστῷ τόσο τόν ἴδιο ὅσο καί τό σύνολο τῶν ὑπηκόων του, ἀφοῦ κατὰ τόν Φώτιο «ὅταν γάρ ἴδωσι τὸν ἐφεστηκότα ἄρχοντα παθῶν καὶ κρατοῦντα ἡδονῶν, τότε πόθω καὶ ἐκόντες καὶ αὐτοὶ ὑποταγήσονται»²⁵⁷.

Παρά τὴν προσωπική φροντίδα καὶ τόν ζήλο πού ἐπέδειξε ὅμως γιὰ τὴν ἱεραποστολική δραστηριότητα πρὸς τόν Βουλγαρικό λαό, οἱ ἱστορικές συγκυρίες δέν ἦταν εὐνοϊκές καὶ τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν ἀρνητικά. Ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ ἰδίου τοῦ Βόριδος σημειώθηκαν παλινδρομήσεις καὶ ἀμφιταλαντεύσεις μεταξύ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ πάπα τῆς Ρώμης²⁵⁸. Ἴσως

255. Ὁ.π. 3, 32-34 (P.G. 102, 629).

256. Ἀναφέρει ἀπὸ τὴ Γραφή τὰ χωρία: Μτ. 12, 33, Λκ. 6, 43, Ἰω. 15, 4· 5· 16.

257. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολή 1, Laourdas – Westerink 1 28, 841-842 (P.G. 102, 676). Βλ. καὶ Γιούλτσης, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις*, σ. 150 κ.ἐξ. Στὴ σ. 151 γράφει σχετικὰ: «Ὅθεν οὗτος δέν δύναται νὰ εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ ἀδιάφορος, διότι ἀδιαφορία πρὸς αὐτὴν σημαίνει μετὰπτωσιν εἰς τὴν κακίαν, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται ὁ ἴδιος καὶ οὕτω ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς ἐξουσίας του. Παραλλήλως διὰ τοῦ ἐπιδεικνυμένου κακοῦ παραδείγματος ἐξωθεῖ εἰς κακίαν τοὺς ὑπηκόους καὶ καθίσταται αἷτιος βλασφημίας τοῦ Θεοῦ ὑπ' αὐτῶν, ἐπειδὴ ἀνάξιός ὢν καὶ ἀχρεῖος αὐτὸς ἔλαβεν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τοιαύτην ἐξουσίαν».

258. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία*, σ. 280. Ὁ καθηγητὴς ἀποφαίνεται ὅτι: «Ἡ στροφὴ τοῦ Βόριδος-Μιχαήλ πρὸς τὸ Βυζάντιον ἦτο, ὡς εἶπομεν, ἀποτέλεσμα οὐχὶ εἰλικρινοῦς διαθέσεως, ἀλλὰ τῆς στρατιωτικῆς πιέσεως τῆς ἀσκηθείσης ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς πολιτικῆς τοιαύτης, τῆς προερχομένης ἐκ τοῦ φόβου ὅτι, ἢ πρὸ ὀλίγου μόλις ἐπιτευχθεῖσα θρησκευτικὴ ἐξάρτησις τῆς Μοραβίας ἐκ τοῦ Βυζαντίου θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν δημιουργίαν θανασίμου περὶ τὴν Βουλγαρίαν ἀπὸ Β. καὶ Ν. κλοιοῦ. Ὅταν ὅμως ὁ Βόρις-Μιχαήλ ἀντελήφθη ὅτι τοιοῦτος κίνδυνος δέν ὑπῆρχε, διότι ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας ἦτο, ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς πλευρᾶς, ἔργον πράγματι ἀνιδιοτελὲς καὶ ἀπηλλαγμένον κάθε πολιτικοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ σκοπιμότητος, ἐθεώρησε βαρεῖαν τὴν ἀρνήσιν

αὐτὴν τὴν ἀστάθεια διέβλεπε ὁ Φώτιος καὶ θέλησε νὰ ἐπισημάνει πολὺ διακριτικὰ στὸ Βόριδα-Μιχαήλ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας, «αὕτη τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἡ καθαρὰ καὶ ἀμώμητος ὁμολογία.... καὶ μῆτε δεξιᾷ μῆτε ἀριστερᾷ μηδὲ ἐπὶ βραχὺ ταύτης ἀποκλίνειν»²⁵⁹. Ἀλλὰ καὶ σέ ἄλλο σημεῖο τὸν προτρέπει «μὴ τοίνυν τῶν ἐλπίδων ἡμᾶς διαψευσθῆναι ποιήσης, ἃς ἡ σὴ περὶ τὰ καλὰ ῥοπή τε καὶ εὐηκοῖα παρέσχε προβάλλεσθαι· μηδὲ τοὺς πόρους καὶ τοὺς ἀγῶνας, οὓς ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ἀνεδεξάμεθα χαίροντες, ματαίους ἐλέγξης»²⁶⁰. Ἀπὸ τὴν Ἐγκύκλιο ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς πληροφоруύμαστε τὴν ἀνάμειξη παπικῶν ἀπεσταλμένων στὴν περιοχὴ τῆς Βουλγαρίας, σέ τέτοιο βαθμὸ μάλιστα πού «τὸν ἀμπελῶνα κυρίου τὸν ἡγαπημένον καὶ νεόφυτον... τρίβοις αἰσχυρᾶς πολιτείας καὶ διαφθορᾷ δογμάτων... κατανεμησάμενοι ἐλυμήναντο»²⁶¹. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ὑπάρχει καμία μομφή τοῦ Φωτίου ἐναντίον τοῦ Βόριδος ἢ γενικότερα τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι καταλογίζει ἀκέραια τὴν εὐθύνη σέ ὅσους «εἰσπήδησαν» στὴ νεοσύστατη ἐκκλησία, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζει μέ τὴ φράση «ἄνδρες δυσσεβεῖς καὶ ἀποτρόπαιοι»²⁶².

Ὅλες αὐτές οἱ ἀντιξοότητες δὲν κατέστρεψαν τὰ πάντα. Ὁ Φώτιος διατηροῦσε σχέσεις μέ τὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, ὅπως

τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ τοῦ παραχωρήσῃ αἰτηθεῖσαν ἐκκλησιαστικὴν αὐτονομίαν καὶ ἀπεφάσισε νὰ στραφῇ πρὸς τὴν Δύσιν, ἐλπίζων τοιοῦτοτρόπως ἀφ' ἑνὸς μὲν ν' ἀπομακρύνῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιρροὴν τοῦ τόσον ἐπικινδύνου γείτονός του, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ποθουμένην ἐκκλησιαστικὴν αὐτοτέλειαν». Βλ. ἀκόμη Ostrogorsky, «Byzantine background», σ. 5: «At a decisive moment, one year after Petronas' victory in eastern Asia Minor (864), Byzantium intervened in the Balkans with the utmost determination and effectiveness, and by means of her armed forces compelled Bulgaria to sever her alliance with the Franks and to accept Christianity from Constantinople». Βλ. Φούγιας, «Εἰσαγωγή», σ. 60: «Παρ' ὅλον ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἐν Βουλγαρίᾳ ἦτο φαινομενικῶς θεολογικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν εἰς τὸ βάθος ἦτο θέμα ἔθνικόν διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν».

259. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολὴ 1, Laourdas – Westerink 1 16-17, 470-479 (P.G. 102, 656).

260. Laourdas – Westerink 1 17, 487-490 (P.G. 102, 656).

261. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολὴ 2, Laourdas – Westerink 1 42, 62-64 (P.G. 102, 724).

262. Laourdas – Westerink 1 42, 56 (P.G. 102, 724).

συνάγεται από έπιστολή την οποία απέστειλε κατά την περίοδο της δεύτερης πατριαρχίας του²⁶³. Στην έπιστολή αυτή έκφράζει τή χαρά του «*όσάκις ἂν τῆς ὑμῶν θεοφρουρήτου έξουσίας ἐντύχωμεν γράμμασι*»²⁶⁴, όχι μόνο έπειδή λαμβάνει γράμματα από αγαπημένο υίο ούτε έπειδή διαπιστώνει την καλή του ύγεια, «*ἀλλ' ὅτι καί καθ' ἕκαστον γράμμα προκοπὴν ἀρετῆς καί εὐσεβείας ἐπίδοσιν δι' αὐτῶν σηματομένην καταμανθάνομεν*»²⁶⁵. Έπομένως συνάγεται ὅτι οἱ δύο ἄνδρες διατηροῦσαν ἀλληλογραφία διά τῆς ὁποίας ὁ Φώτιος παρακολουθοῦσε τήν πνευματική εξέλιξη τοῦ «πνευματικοῦ του υιοῦ» καί φυσικά, μπορούμε μέ ἄρκετά μεγάλη βεβαιότητα νά ὑποστηρίξουμε, ὅτι γνώριζε ἀπό τήν πιό ἄμεση κι ἔγκυρη πηγή τήν πνευματική κατάσταση καί τά ἐν γένει γεγονότα πού διαδραματίζονταν σ' αὐτή τή χώρα. Μεγάλη σημασία ἔχει κι ὁ ἐπίλογος τῆς έπιστολῆς, έπειδή στό σημεῖο αὐτό ὁ Φώτιος κάνει λόγο γιά τά θετικά ἀποτελέσματα πού θά ἔχει ἡ σταθερή κι ἀμετακίνητη στάση τοῦ Μιχαήλ στή χριστιανική πίστη. Θά εἶναι γιά τό ἔθνος του «*ἀείμνηστον διδασκαλίας ὑπόδειγμα καί τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἔθνεσιν ἀφορμὴ σωτηρίας καί ἐπιστροφῆς καί διορθώσεως*»²⁶⁶. Όπωςδήποτε γιά τόν Φώτιο τό ἔθνος τῶν Βουλγάρων ἀποτελοῦσε πρότυπο γιά ὅλα τά ἄλλα ἔθνη, χωρίς ὥστόσο νά μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ὁ λόγος μίας τέτοιας θεώρησης ἀπό τήν πλευρά του.

Ἡ διατήρηση τῶν σπερμάτων τῆς ἀληθείας πού εἶχαν σπεῖρει οἱ ἀπεσταλμένοι ἱεραπόστολοι τοῦ Βυζαντίου ἀλλά παράλληλα καί τό πολύ σπουδαῖο ποιοτικά ἔργο πού εἶχε ἐπιτελεσθεῖ ἐκεῖ, ἀποδεικνύεται ἀπό ἕνα ἀκόμη γεγονός. Μετά ἀπό λίγα χρόνια, καί κατά τήν περίοδο πού ὁ Φώτιος δέ βρισκόταν στόν πατριαρχικό θρόνο, μία ομάδα Βουλγάρων θέλησε νά ἀκολουθήσει τόν μοναχικό βίο καί γιά τόν λόγο αὐτό μετέβη στήν Κωνσταντινούπολη²⁶⁷. Ὁ Φώτιος τοὺς παρέπεμψε στόν μοναχό καί ἡσυχαστή Ἀρσένιο²⁶⁸ προκειμένου

263. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *έπιστολή* 271, Laourdas – Westerink 2.

264. Laourdas – Westerink 2 220, 2-3.

265. Laourdas – Westerink 2 220-221, 8-10.

266. Laourdas – Westerink 2 221, 17-19.

267. Έντύπωση βέβαια προκαλεῖ τό γεγονός ὅτι παρόλο πού ἐκείνη τήν περίοδο πατριάρχευε ὁ Ἰγνάτιος, οἱ Βούλγαροι παρουσιάστηκαν στόν Φώτιο.

268. Ἀρσενίω μονάζοντι καί ἡσυχαστῇ μετὰ τό ἀποσταλεῖναι πρὸς αὐτόν τοὺς ἐκ Βουλγαρίας ζητοῦντας μονάσαι, *έπιστολή* 236, Laourdas – Westerink 2 158-159, (P.G. 102, 904-905). Βλ. ἐπίσης καί Νιχωρίτης, «Ὁ Φώτιος στή βουλγαρική»,

προφανώς νά τούς μύσει καί νά τούς διδάξει τό «φιλόσοφο βίο», ὅπως χαρακτηρίζει τή μοναχική ζωή.

Κατά συνέπεια, μπορούμε νά ποῦμε πώς τά σπέρματα τῆς ἀληθειας πού εἶχαν σπείρει μεταξύ τῶν Βουλγάρων οἱ βυζαντινοί ιεραπόστολοι καρποφόρησαν καί ἀποζημίωσαν ὅσους συμμετεῖχαν στήν ὅλη προσπάθεια ὕστερα ἀπό πολλά χρόνια. Ἀλλά καί οἱ εὐστοχες ἐνέργειες τοῦ ἐμπνευστή τῆς ιεραποστολικῆς αὐτῆς προσπάθειας Φωτίου, βοήθησαν στήν διαφύλαξη καί τελικά ἐδραίωση τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας καί λατρείας στήν περιοχή. Ὁ Φώτιος δέ στράφηκε ποτέ κατά τῶν Βουλγάρων οὔτε μέ τήν παραμικρή μομφή παρά μόνο κατά ἐκείνων πού ἰδιοτελῶς ἔσπευσαν δολίως νά ἐκμεταλλευτοῦν τά ἀποτελέσματα τῆς ιεραποστολικῆς προσπάθειας τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως γιά τήν ἐπίτευξη παλαιότερων διεκδικήσεών τους. Ἐπίσης, μιά ἄλλη συνειδητή ἐπιλογή τοῦ Φωτίου ὑπῆρξε ἡ σύγκληση συνόδου καί ἡ συνοδική, κυρίως βάσει προγενέστερων κανόνων, καταδίκη ὅλων τῶν αὐθαιρεσιῶν. Ἐπιβεβαίωσε μέ τόν τρόπο αὐτό τέλος καί ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος στήν πράξη ὅσα μέ πατρική διάθεση γνωστοποιοῦσε στούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, ὅταν πολύ χαρακτηριστικά ἀνέφερε τή βιβλική φράση «οὐ δώσομεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν ὕπνον οὐδὲ τοῖς βλεφάροις νυσταγμόν, ἕως ἄν αὐτούς εἰς τὸ τοῦ κυρίου κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν εἰσελάσωμεν σκῆνωμα»²⁶⁹.

Ἡ ιεραποστολική δραστηριότητα τοῦ Φωτίου δέν ἐξαντλεῖται μόνο στὸν χῶρο τῶν Σλάβων, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καί σέ ἄλλους λαούς ἢ ἐθνικές ὁμάδες. Σχετική πληροφορία μᾶς παρέχει μιά ἐπιστολή πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Βοσπόρου Ἀντώνιο. Στὴν ἐπαρχία του ὑπῆρχαν Ἰουδαῖοι τοὺς ὁποίους ὁ Φώτιος ἐπιθυμεῖ νά δεῖ ἐνταγμένους μέσα στό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας. Γιά τὸν λόγο αὐτό γράφει πρὸς τὸν Ἀντώνιο καί τὸν προτρέπει νά ἀσχοληθεῖ μέ τό ζήτημα τῆς μετα-

σ. 622, ὅπου παραθέτει τὴν ἐκτίμηση τοῦ σλαβολόγου Ἰβάν Ντόμπρεφ ὡς ἑξῆς: «ὁ Βόρης στά πρόσωπα τῶν Βούλγαρων μοναχῶν ἀπέβλεπε σέ μιά μελλοντική αὐτονομία τῶν βουλγαρικῶν μοναστηριῶν. Ἀλλά ὁ Φώτιος ἀπὸ τὴν πλευρά του ἐφρόντιζε ἐπιμελῶς νά διαπαιδαγωγήσει τοὺς μέλλοντες Βουλγάρους ἡγουμένους στοῦ βυζαντινοῦ πνεῦμα. Γι' αὐτό τοὺς παραπέμπει στὸν ἐξέχοντα ἡσυχαστὴ μέ τὴ σύσταση, ὅπως ὁ ἴδιος προσωπικά τοὺς μύσει στά ἄδута τοῦ μοναστικοῦ ιδεώδους».

269. Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, Laourdas – Westerink 1 47, 217-219 (P.G. 102, 732).

στροφής αὐτῶν τῶν Ἰουδαίων. Ἀπό ὅσα ἀναφέρονται στήν ἐπιστολή προκύπτει πῶς οἱ Ἰουδαῖοι αὐτοί δέν εἶχαν ἀκολουθήσει κάποια αἵρετική διδασκαλία, ἀλλά παρέμεναν πιστοί στόν γνήσιο Ἰουδαϊσμό. Στό συμπέρασμα αὐτό μπορούμε νά καταλήξουμε μέ ἀσφάλεια καθώς ὁ Φῶτιος ζητάει ἀπό τόν Ἀντώνιο νά τούς μεταστήσει «ἀπό τῆς σκιάς καί τοῦ γράμματος ἐπὶ τὴν χάριν»²⁷⁰, ἐννοώντας μέ τίς λέξεις «σκιά» καί «γράμμα» τόν Ἰουδαϊσμό καί μέ τή λέξη «χάρις» τή μετά Χριστόν ἐποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, 18 45, P.G. 32, 67-218.

Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, *Ἐπιστολή 360*, ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην, P.G. 32, 1100B.

Νικήτα Δαυίδ Παφλαγόνος, *Βίος Ἰγνατίου*, P.G. 105, 487-574.

Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, P.G. 44, 123-256.

Mansi J. D. vol. 12, 13 = J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima collectio*, τ. 1-53, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Florentiae 1759 ἔξ. (ἀνατύπωσις Graz 1960 -1962).

B. Laourdas - L. Westerink, Vol. 1-3, Leipzig 1984 = *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, vol. 1-3, Leipzig 1983 - 1985.

Φωτίου Ἀμφιλόχια = Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀμφιλόχια τ. 1-3, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1997.

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*, P.G. 102, 280-391

Βοηθήματα

Ἀναστασίου, «Βίος Κωνσταντίνου – Κυρίλλου» = Ἀναστασίου Ἰωάννης, «Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου», Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης 12 (1967), σ. 113-161.

270. Ἀντωνίου ἀρχιεπισκόπου Βοσφόρου, *ἐπιστολή 97*, Laourdas – Westerink 1 132, 10 (P.G. 102, 829) καί Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καί πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπὶ κλην Χρυσοχέρη, *ἐπιστολή 134*, Laourdas – Westerink 1 176, 8-15 (P.G. 101, 984).

Γιαννόπουλος, *Οί χριστολογικαί ἀντιλήψεις* = Γιαννόπουλος Βασίλειος, *Οί χριστολογικαί ἀντιλήψεις τῶν εἰκονομάχων*, διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1975.

Γιαννόπουλος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον» = Γιαννόπουλος Βασίλειος, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», *Θεολογία* 51/1 (1980) 158-185 καὶ *Θεολογία* 51/2 (1980) 379-405.

Γιούλτσης, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις* = Γιούλτσης Βασίλειος, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1974.

Δεδούση, «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐπιστολογράφος» = Δεδούση Ἀσημίνα, «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐπιστολογράφος», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1991), 329-454.

Dvornik, *The photian schism* = Dvornik Francis, *The photian schism, history and legend*, Cambridge 1948.

Dvornik, «The Patriarch Photius» = Dvornik Francis, «The Patriarch Photius and Iconoclasm», *Dumbarton Oaks Papers* (1953), 69-97, [Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies], Variorum Reprints, London 1974.

Ζήσης, *Οἱ εἰκόνες* = Ζήσης Θεόδωρος, πρωτοπρ., *Οἱ εἰκόνες στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησία*, [Φίλη Ὁρθοδοξία], ἐκδ. Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 1995.

Ζήσης, *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης* = Ζήσης Θεόδωρος, πρωτοπρ., *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, [Πατερικά], ἐκδ. Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 1997.

Θεοδωρούδης, *Ἡ ἐκπόρευσις* = Θεοδωρούδης Γεώργιος, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος*, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1990.

Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία* = Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Β', ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Κοντοστεργίου, «Ἡ περὶ Ἀγίου Πνεύματος» = Κοντοστεργίου Δέσποινα, «Ἡ περὶ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μ. Φωτίου», Μέγας Φώτιος, *Πρακτικά ΙΕ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου (14-17 Νοεμβρίου 1995)* Ἱερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 251-267.

Κρικῶνης, *Πατερικά θεολογικά* = Κρικῶνης Χρῖστος, *Πατερικά Θεολογικά Μελετήματα*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.

Kustas, «The Literary» = Kustas George, «The Literary Criticism of Photius», *Ἑλληνικά* 17 (1962), σ. 132-169.

Λαοῦρδας, «Φωτίου Ὁμιλία» = Λαοῦρδας Βασίλειος, «Φωτίου Ὁμιλία», *Ἑλληνικά* 12 (1959), ζ'-ιε' καὶ 1-103.

Λαούρδας, «'Ο Ἀρέθας» = Λαούρδας Βασίλειος, «'Ο Ἀρέθας περί εικονομαχίας», *Θεολογία* 25 (1954), σ. 614-622.

Λαούρδας, «Παρατηρήσεις ἐπὶ» = Λαούρδας Βασίλειος, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτηῖρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», *Ἐπετηρίδα Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 21 (1951), σ. 74-109.

Λιάλιου, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου» = Λιάλιου Δέσπω, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀγ. Φωτίου πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικούς Θρόνους», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1991), σ. 277-298.

Ματσούκας, *Δογματική* = Ματσούκας Νίκος, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία*, τ. Β', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001.

Μαρτζέλος, *Ἱστορία τῆς Ὁρθόδοξης* = Μαρτζέλος Γεώργιος, *Ἱστορία τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας καὶ Πνευματικότητας*, ἐκδ. Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002.

Μέγεντορφ, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία* = Μέγεντορφ Ἰωάννης, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, μετάφραση Νίκος Φωκᾶς, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1988.

Μπουλάκη-Ζήση, *Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ῥώσων* = Μπουλάκη-Ζήση Χριστίνα, *Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ῥώσων*, ἐκδ. Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 1989.

Νιχωρίτης, «'Ο Φώτιος στὴ βουλγαρική» = Νιχωρίτης Κωνσταντίνος, «'Ο Φώτιος στὴ βουλγαρική παράδοση καὶ γραμματεία», *Μνήμη Ἀγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως*, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1995, σ. 613-629.

Οἰκονόμου, «'Ο Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτής» = Οἰκονόμου Χρήστος, «'Ο Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτής τῆς Ἀγίας Γραφῆς», *Θεολογία* 80/1 (2009), σ. 27-66.

Ὅρφανός, «'Η ἐκπόρευσις» = Ὅρφανός Μᾶρκος, «'Η ἐκπόρευσις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱ. Φώτιον», *Θεολογία* 50 (1979) σ. 47-70.

Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους* = Ostrogorsky Georg, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Β', Ἀθήνα 1993-1995.

Ostrogorsky, «Byzantine background» = Ostrogorsky Georg, «Byzantine background of moravian mission», *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965), σ. 1-18.

Παλιούρας, «Δόγμα καὶ εἰκόνα» = Παλιούρας Ἀθανάσιος, «Δόγμα καὶ εἰκόνα. Ἐκκλησία καὶ τέχνη. Ὁ Μ. Φώτιος ὁριοθετεῖ τὴ ζωγραφικὴ παράδοση τῆς ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὴν μεταεικονομαχικὴ περίοδο ὡς τὸν 2ο αἰῶνα», *Μνήμη Ἀγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως*, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμ-

ποσίου, (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1995, σ. 631-647.

Παναγιωτόπουλος, «Τὸ ἡφαίστειο» = Παναγιωτόπουλος Ἰωάννης, «Τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας καὶ ἡ εἰκονομαχία», *Θεολογία* 80/1 (2009), σ. 235-253.

Παναγόπουλος, «Ἡ βιβλική ἐρμηνεία» = Παναγόπουλος Ἰωάννης, «Ἡ βιβλική ἐρμηνεία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1991), σ. 455-488.

Παναγόπουλος, *Ἡ ἐρμηνεία* = Παναγόπουλος Ἰωάννης, *Ἡ ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν ἐκκλησία τῶν πατέρων*, τ. Α', ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1991.

Παπαδόπουλος, *Ἀγιολογία* = Παπαδόπουλος Ἀντώνιος, *Ἀγιολογία*, τ. Α', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1996.

Παπαρνάκης, «Οἱ ἐρμηνευτικές ἀρχές» = Παπαρνάκης Ἀθανάσιος, «Οἱ ἐρμηνευτικές ἀρχές τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὸν Μέγα Ἀθανάσιο», *Μέγας Ἀθανάσιος, Πρακτικά ΙΖ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου (14-17 Νοεμβρίου 1997)*, Ἱερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 301-354.

Σάκκος, *Εἰσαγωγή* = Σάκκος Στέργιος, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, ἐκδ. Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.

Σάκκος, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων* = Σάκκος Στέργιος, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων μού ἐστίν*, διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, Θεσσαλονίκη 1968.

Σάκκος, «Τὸ φῶς» = Σάκκος Στέργιος, «Τὸ φῶς ἐνός Σοφοῦ», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1991), σ. 505-516.

Τσουλκανάκης, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου» = Τσουλκανάκης Ναυκράτιος, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου στὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1991), σ. 255-275.

Φούγιας Μεθόδιος, *Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι* = Φούγιας Μεθόδιος, Ἀρχιεπίσκοπος πρ. Θυατείρων, *Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι*, Ἀθήνα 1990.

Φούγιας, «Εἰσαγωγή» = Φούγιας Μεθόδιος, «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φῶτιον», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1991), σ. 1-95.

Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* = Φειδᾶς Βλάσιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', Ἀθήνα 2002.

Χρήστου, «Φῶτιος ὁ Μέγας» = Χρήστου Παναγιώτης, «Φῶτιος ὁ Μέγας. Ἐπιστολὴ πρὸς Βούλγαρον Ἠγεμόνα» *Ἐποπτεία* (1992) σ. 127-177.

Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* = Χριστοφιλοπούλου Αἰκατερίνη, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β', ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΘΩΜΑΣ Ε. ΣΟΛΔΑΤΟΣ

Απόφοιτος Π.Μ.Σ. Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης, Παν/μίου Αιγαίου

**ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΤΟ «ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ» ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ**

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΑΑ	Έκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη
ΕΠΑ	Έκπαίδευση για τό Περιβάλλον καί τήν Αειφορία
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Έλλήνων Πατέρων & Έκκλησιαστικών Συγγραφέων
ΔΠΠΕ	Διεθνές Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης
ΕΕΠΠ	Έλληνική Έταιρεία Περιβάλλοντος & Πολιτισμού
ΘΗΕ	Θρησκευτική & Ήθική Έγκυκλοπαίδεια
ΙΕΕΡ	International Environmental Education Programme
IUCN	International Union for Conservation of Nature and Natural Resources
KEMΕ	Κέντρο Έκπαιδευτικών Μελετών & Έπιμόρφωσης
ΚΠΕ	Κέντρα Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης
ΛΒΘ	Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας
ΟΗΕ	Όργανισμός Ήνωμένων Έθνών
ΠΕ	Περιβαλλοντική Έκπαίδευση
ΠΜΣ	Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
ΠΠΕ	Προγράμματα Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης
ΠΕΕΚΠΕ	Πανελλήνια Ένωση Έκπαιδευτικών για τήν Περιβαλλοντική Έκπ/ση
ΠΗ	Περιβαλλοντική Ήθική
ΡΓ	Patrologia Graecae, έκδ. J.P. Migne, Paris 1857-1912.
UNEP	United Nations Environment Programme
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
ΥΠΕΘΠΕ	Υπουργείο Έθνικής Παιδείας καί Θρησκευμάτων
ΦΕΚ	Φύλλο Έφημερίδας Κυβέρνησης
WCED	World Commission on Environmental and Development
WWF	Παγκόσμιο Ταμείο για τήν προστασία τής Φύσης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία ἀναγνώριζε τὴν ἐνότητα ἀνθρώπου-φύσης καὶ μέσω αὐτῆς τῆς ἐνότητος ἀνέδειξε τὴν πνευματικο-παιδαγωγικὴν τῆς διάστασιν, ἡ ὁποία ἐνέπνευσε τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν προστασίαν τῆς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὴν Ὁρθόδοξιν, ἡ φύσις εἶναι ἡ ἀνώτατη Δημιουργία μέσα στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ζεῖ σὲ διαρκὴ διάλογον μὲ τὸν Δημιουργόν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἐπιστάτης καὶ ὁ διαχειριστὴς τῆς. Ἡ σχέση τοῦ μαζί τῆς ἀρμόζει νὰ εἶναι σχέση εὐχαριστίας, φροντίδας καὶ σεβασμοῦ. Οἱ σχέσεις ἐπίσης, μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τοῦ πλανήτη ἀπαιτοῦν ἀναλογικὰ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα: ἀγάπη, σεβασμὸν καὶ ἀλληλεγγύην. Ἡ ὑλιστικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατασπατάλησις τῶν φυσικῶν πόρων, ἡ ἀνθρώπινη ἀπληστία καὶ ἡ ὑπερκατανάλωσις συνιστοῦν πρωτογενῆ αἷτια τοῦ οἰκολογικοῦ ζητήματος. Ἡ φύσις ἀποστρέφεται τὴν παράβασιν τῶν κανόνων τῆς ἀρμονίας καὶ τῶν νόμων πού τὴν διέπουν, ὅμως δὲν ἐκδικεῖται, μόνο...ἀδικεῖται! Τὸ πρόβλημα εἶναι ἠθικὸ καὶ πνευματικόν. Τὸ «Εὐχολόγιον» τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς ἓνα «ἀνοιχτὸ βιβλίον» προτείνει μὲ τὸ δικό του τρόπο τὴν σύζευξιν: Ὁρθοδοξίας, Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης καὶ Ἀειφορίας. Ἡ ἔννοια τῆς ἀειφορίας (ὁ σεβασμὸς τῆς ἰσορροπίας τοῦ ὕλικου κόσμου) συμπίπτει ἐξ ὁλοκλήρου μὲ τὴν Ὁρθόδοξον θεολογικὴν θεώρησιν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος· τὴν Ὁρθόδοξον Κτισιολογίαν. Αὐτὸ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν καθολικὴν τῆς διδασκαλίαν, τὴν ζωὴν τῶν ἁγίων καὶ τὴν μακραίωνην Παράδοσίν της. Γιὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ περιβάλλοντος ἀπαιτεῖται ἀρχικὰ ἡ ἀναδόμησις καὶ ὁ ἐξαγνισμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἡ ἰσορροπία τοῦ πλανήτη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς μας ἰσορροπίας! Ἐνδείκνυται ἡ μετάνοια (ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς) καὶ ἡ ταπείνωσις (ἀπλότης, ἄσκησις καὶ ἐγκράτεια). Ἡ ἀειφορία γιὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν συνδέεται μὲ τὴν «τελεσφορία», δηλαδή μὲ τὸ σκοπὸ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς πού εἶναι ἡ μεταμόρφωσις καὶ ἡ σωτηρία κάθε κτίσματος. Ἄν ὁ κόσμος εἶναι αὐθύπαρκτος, τότε ἀναπολογῆτως μπορεῖ νὰ βεβηλωθεῖ. Ἄν τὸ κτιστὸ ὅμως, ὡς «αὐταξία», ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴν του στὸ Ἄκτιστο, τότε ὀφείλει τὴν προσομοίωσίν του πρὸς Αὐτό. Αὕτη τὴν ἐλπίδα, τὴν κατανόησιν καὶ τὴν Παιδαγωγίαν (μᾶλλον μυσταγωγίαν) ὡς ὑψιστὴ μορφὴν οἰκολογίας, τὴν προσφέρει τὸ «Εὐχολόγιον» τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ ἐμπνευσμένη ἀξιοποίηση τοῦ «Εὐχολογίου» μέσα ἀπὸ περιβαλλον-

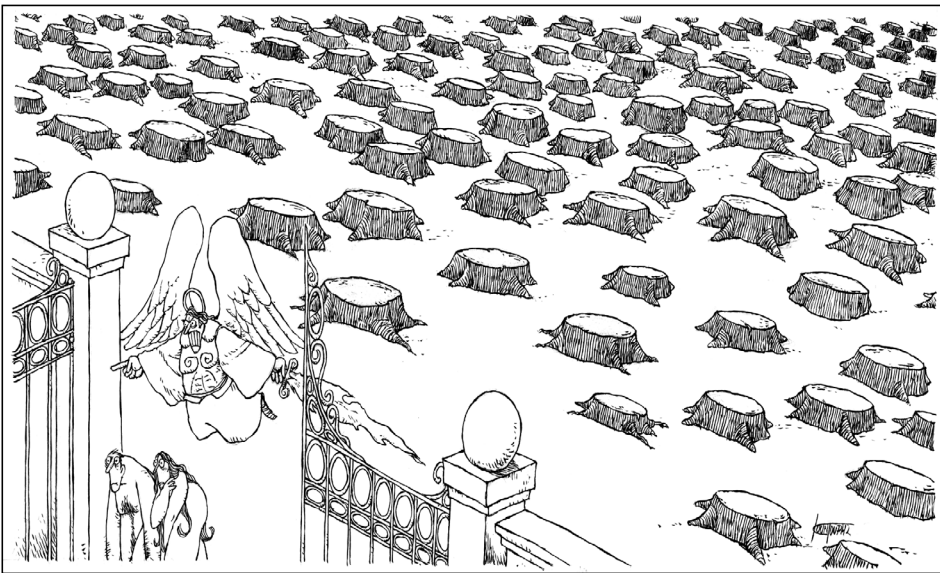
τική 'κατήχηση' βασισμένη καί στίς ἐπιστῆμες τῆς ἀγωγῆς στά χέρια ἔμπειρων 'χαριτωμένων' ἐκπαιδευτικῶν πολλά ἔχει νά προσφέρει στόν τομέα αὐτό.

ABSTRACT

Ancient Greek Religion acknowledged the unity of man and nature through which nature's spiritual and pedagogic dimension was set off, which in turn inspired Man to respect and protect it. For Orthodoxy, nature is the supreme Creation in which man exists being in perpetual discourse with his Creator. Man is the warden and administrator of nature and this type of relation is pertinent to be one of thanksgiving, care and respect. Relevant characteristic traits are required regarding human relations universally i.e. love, respect and solidarity. The materialistic consideration of the world along with the squandering of natural resources, human greediness and overconsumption constitute as a whole, the primary causes of the ecological issue. Nature in itself has an aversion to the transgression against the laws that sustain its harmony and existence but, nevertheless, it does not take vengeance... it is being subjected to injustice. Not only is it a moral issue but a spiritual one as well. The «Prayer Book» of Orthodox Church is a «broad book» underpinning and suggesting the conjunction of Orthodoxy, Environmental Education and Sustainability. The concept of Sustainability (as one that advocates respect for the conservation and balance of the material world) coincides as a whole with the Orthodox theological perspective on the natural environment, the Orthodox Divine Creation (Ktisiologia) which derives from its universal teaching, the life of the Saints and its long-standing Tradition. The restructuring and purification of our own self are primarily required for the salvation of the environment. The balance and harmony of the universe presuppose the balance and harmony within each human being which can only be achieved through repentance (reversal of behaviour) and humility (simplicity, exercise and self-restraint). Sustainability in Orthodox Church is related to «God-realization» («telesforia») i.e. the transmutation and salvation of every living creature which is considered to be the ultimate purpose of life itself. If the world is substantive though,

then it may by default be profaned. But if each «living creature» as «innate value» owes its existence to the «Uncreated Infinite» then it owes its simulation to it. The «Prayer Book» of Orthodox Church is endowed with ecology in its highest manifestation through the hope, understanding and pedagogy (or should we say mystagogy rather) that permeate it and as such skilful and «enlightened» instructors guided by the sciences of education have a lot to offer through environmental «catechism».

Ἀντί Προλόγου

Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὸν παράδεισο τοῦ Μιχάλη Κουντούρη, 2010: 18-19.

[...] 25. καλὸν ἄλσος ἐποίησαντο Πελασγοὶ δένδρεσιν ἀμφιλαφεῖς· 40. [...] ἄσθετο Δαμάττηρ, ὅτι οἱ ξύλον ἱερὸν ἄλγει, εἶπε δὲ χωσαμένα· «τίς μοι καλὰ δένδρεα κόπτει;» [...] 55 [...] «Νέμεσις δὲ κακὰν ἐγράψατο φωνάν» [...]

Καλλίμαχος, «Ὑμνος εἰς Δήμητρα», 25-117

23. [...] καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτὸν Κύριος ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς ἐργάζεσθαι τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη. 24. καὶ ἐξέβαλε τὸν Ἀδὰμ καὶ κατώκησεν αὐτὸν ἀπέναντι τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς [...]

Γέν. 3, 23-24

**«Ο μύθος του Έρισύχθονα»
Μιά σύγχρονη ανάγνωση του μύθου...**

Οι άρχαιοι Έλληνες μέ τόν μύθο του Έρισύχθονα, ό όποίος τιμωρήθηκε από τή θεά Δήμητρα μέ αιώνια πείνα, γιατί έκοψε τό ιερό της δένδρο, άποτύπωσαν τόν πλεονέκτη βέβηλο καί άσεβή άνθρωπο (Καραπιδάκη, 2010: 23). Μέχρι καί τό παιδί του πούλησε ό άσεβής Έρισύχθονας γιά άγορά τροφής! Ο μύθος αυτός συμβολίζει τήν άδηφαγία, τήν άλόγιστη έκμετάλλευση τών φυσικών πόρων, τούς όποίους ό ύπερ-καταναλωτικός άνθρωπος, χωρίς φραγμό καί μέτρο καταναλώνει άκόρεστα πάνω καί από τίς φυσιολογικές του άνάγκες. Τελικά, ό έγωϊστής καί ύπερόπης Έρισύχθονας, μή έχοντας νά φάει τίποτα πιά, κατέφαγε τίς ίδιες τίς σάρκες του καί όδηγήθηκε στόν άφανισμό. Ο Καλλίμαχος προβάλλει μέ τόν μύθο αυτό τίς άρχαίες άντιλήψεις γιά τόν σεβασμό του άνθρώπου άπέναντι στή Φύση. Ο μύθος –έπίκαιρος όσο ποτέ άλλοτε– έρχεται νά ύπενθυμίσει πώς ό σύγχρονος άνθρωπος, άν δέν σεβαστεί τόν «οΐκον του», θά ύποστέι άργά ή γρήγορα τίς συνέπειες τών έργων του. Η φύση εΐναι άλλη-λένδετη μέ τή ζωή του (Λιγομενίδης, 2010: 11).

Η Βίβλος, από τήν άλλη –σύμφωνα μέ τό έμπνευσμένο (μά καλλιτεχνικά έπιτρεπτά παραλλαγμένο) σκίτσο του είκαστικού καλλιτέχνη– σαφώς ύποδεικνύει τήν ίδια άλόγιστη πράξη του έγωϊστή άνθρώπου νά μή συμπορευθεΐ μέ τό θεΐο θελημα καί νά ξεμακρύνει από τόν «κατά φύση» προορισμό του. Τή θεϊκή έντολή: «*εργάζεσθαι αυτόν [τόν πλανήτη] καί φυλάσσειν*» (Γεν. 2,15· 1,3-19) τήν καταπάτησε άπερίσκεπτα ό άλλαζόνas άνθρωπος έκπορνεύοντας τή φύση μέ άπρόβλεπτες καί δυσάρεστες συνέπειες γιά τόν ίδιο καί τόν κόσμο. Μπορεί οί πρωτόπλαστοι νά μήν έγκατέλειψαν τόν κήπο του παραδείσου γιά τήν κοπή τών δένδρων του, όπως άπεικονίζει τό σκίτσο, όμως ή έξοδος τους από αυτόν (μέ τροπική έννοια) έξαιτίας τής έγωκεντρικότητας καί τής άπληστίας τους, διατάραξε καί τήν ίσορροπία τών σχέσεων τους μέ τό φυσικό περιβάλλον (Κεσελόπουλος, 1992: 95· 105). Η άναζήτηση του εύκολου πλούτου, ή άδιαφορία γιά τίς πραγματικές άξίες καί άνάγκες (ξένες πρός τήν πραγματική άνθρώπινη «φύση»), τό χρήμα, σάν ένας πρόθυμος ύπηρέτης, δέν άργησε νά γίνει δυνάστης του άνθρώπου γιά μία καταναλωτική ζωή χωρίς μέτρο πού, ως ένας σύγχρονος Έρισύχθονας, καταποντίζει όλα τά οΐκοσυστήματα καί τούς πολιτισμούς (Γουλανδρή, 2010: 16).

Θά ήθελα στό σημείο αυτό νά έκφράσω τίς εὐχαριστίες μου πρός ὅλους ἐκείνους πού κατά τή διάρκεια τῆς συγγραφῆς τῆς παρούσας διπλωματικῆς ἐργασίας ἀλλά καί πρίν κατά τή διάρκεια τῶν σπουδῶν μου, στάθηκαν δίπλα μου καί μέ στήριξαν μέ τήν ἀμέριστη βοήθειά τους. Εὐχαριστῶ θερμά τήν διευθύντρια τοῦ Π.Μ.Σ κ. Μαρία Καῖλα, καθώς καί τούς ὑπόλοιπους καθηγητές/-τριες, γιά τίς ἀνεπανάληπτες στιγμές τῶν παραδόσεων καί τῶν ποικίλων συζητήσεων πού εἶχαμε στόν χώρο τοῦ ἀνακαινισμένου κτιρίου τοῦ πρώην Δημοτικοῦ Σχολείου Κρεμαστής. Ὁ χώρος αὐτός γιά ὅλους τούς φοιτητές –θέλω νά πιστεύω– ὑπῆρξε ἕνας σταθμός ζωῆς, φιλίας, δημιουργίας καί ἔμπνευσης! Παραδίδοντας τή μελέτη αὐτή στά χέρια τοῦ ἐπιβλέποντα καθηγητῆ μου, κ. Βασίλη Παπαβασιλείου, ἐξαίρετου δασκάλου καί ἀνθρώπου, θά ήθελα νά τόν εὐχαριστήσω θερμά, ἐκ βάθους καρδίας, γιά τήν ἀφογη συνεργασία, τίς πολύτιμες ὑποδείξεις του καί τήν ἐποικοδομητική καθοδήγησή του, καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς συγγραφῆς τῆς. Εὐχαριστίες, ἐπίσης, ὀφείλω στούς ἐπιβλέποντες καθηγητές μου, κ. Παναγιώτη Σταμάτη, γιά τήν ἀγάπη καί τήν ἐκτίμησή του στό πρόσωπό μου, ὅπως καί γιά τήν παρότρυνση καί ἐνθάρρυνσή του γιά τό πρωτότυπο τῆς ἐργασίας μου. Στόν ἐπίκουρο καθηγητή τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, κ. Ἀθανάσιο Μελισσάρη, ὡς πρός τίς ἀρχικές μεστές ἐπισημάνσεις καί ὑποδείξεις του γιά τόν τρόπο διαπραγματεύσεώς της.

Ἰδιαίτερος αἰσθάνομαι τήν ἀνάγκη νά εὐχαριστήσω τόν Σχολικό Σύμβουλο τῶν θεολόγων, κ. Ἰωάννη Τσάγκα γιά τίς πολύτιμες τηλεφωνικές συμβουλές του καί τήν ἀποστολή τοῦ σχετικοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑλικοῦ, καθώς καί τούς πατέρες: Ἰωαννίκιο Ζαμπέλη καί Εὐάγγελο Μαρκαντώνη γιά τά πολύτιμα σχετικά βιβλία πού μοῦ ἀπέστειλαν. Τόν προϊστάμενο Β'θμιας Ἐκπ/σης κ. Ἰωάννη Παπαδομαρκάκη γιά τήν ἐκτίμηση, βοήθεια καί ἐμπιστοσύνη του στό πρόσωπό μου. Τούς συναδέλφους/-σες φιλόλογους τοῦ Γυμνασίου Καλυθιῶν γιά τήν πολύτιμη βοήθειά τους στίς μεταφράσεις τῶν κειμένων τοῦ «Εὐχολογίου». Τήν «ὀμάδα-ψυχή» πού ὑπῆρξαν οἱ συμφοιτητές μου: π. Ἐμμανουήλ Σκληβάκης καί ὁ Βενέτης Θωμίδης γιά τήν ἀφογη συνεργασία τους!

Τέλος, θά ήταν παράλειψη, ἂν δέν ἐξέφραζα δημόσια τίς εὐχαριστίες μου πρός τή σύζυγο καί τά παιδιά μου γιά τήν ὑποστήριξη, τήν κατανόηση καί τήν ὑπομονή τους γιά τόν πολύτιμο χρόνο πού τούς στέρησα κατά τά δύο αὐτά χρόνια τῆς προσωπικῆς, μοναχικῆς ἐρευνητικῆς μου προσπάθειας.

Είσαγωγή

Ἡ ἑλληνικὴ φύση ἀναδείκνυε γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον πέραν ἀπὸ τὴ βιολογικὴ τῆς σημασία καὶ μιὰ πνευματικὴ διάσταση πού τὴ συνέδεε μέ τὴν ἐνόραση καὶ τὸ στοχασμὸ χιλιετιῶν. Ἦταν τὸ γεωγραφικὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο ἀναπτύχθηκαν ἡ ὀλιστικὴ ἐρμηνεία τῆς φύσης τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, ἡ περιβαλλοντικὴ ἠθικὴ σκέψη τοῦ Πυθαγόρα, οἱ συναρπαστικὲς οἰκολογικὲς παρατηρήσεις τοῦ Θεόφραστου ἀλλὰ καὶ ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ προστασία πρὸς τὰ ἱερὰ ἄλση, ὡς καταφύγια τῆς ἀρχέγονης μορφῆς ζωῆς.

Ὅλοι οἱ μεγάλοι θεοὶ συνδέονταν μέ τὴ φύση καὶ ἄλλοι μικρότεροι ἐκπροσωποῦσαν ποταμούς καὶ ἀνέμους. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον διασυνδέθηκε μέ δυνάμεις δαιμονικὲς πού ἔπρεπε νὰ ἐξευμενιστοῦν ἢ νὰ ἐξουδετερωθοῦν. Μέ αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ ἀρχαία θρησκεία ἐρμήνευε τίς κοσμογονικὲς δυνάμεις. Ταυτόχρονα καθόριζε καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς οἰκολογικά δεμένης στὴ νομοτέλεια τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ χριστιανικὴ ἀπομύθευση τῆς ἀρχαίας Κοσμολογίας δὲν ἔθιξε τὸν θεῖο χαρακτήρα τῆς ἀλλὰ τὴν πολυθεϊστικὴ θεοποίηση τῶν φυσικῶν τῆς δυνάμεων. Οἱ τρεῖς Ἱεράρχες καὶ ἰδιαίτερα ὁ Μ. Βασίλειος ἀφομοίωσαν μέσα στοῦ δόγμα τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀρχαία κοσμολογικὴ σκέψη, καθαρμένη ὅμως ἀπὸ θεογονικὲς καὶ κοσμολογικὲς μυθοπλασίες.

Ἔτσι, γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τὸ φυσικὸ περιβάλλον εἶναι ὁ «καθαρός» πλέον «κόσμος» (κόσμημα), δημιούργημα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ –κατ’ ἀναλογία μέ τὸν ἄνθρωπο– ὡς «εἰκόνα» τοῦ Δημιουργοῦ. Γι’ αὐτὸ τὸν λόγο ὁ κόσμος δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν Θεὸ οὔτε πάλι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀποκομμένος ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο προορισμό.

Σύμφωνα μέ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νεκταρίου Αἰγίνης: «Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ὡς προπαιδείας εἰς τὸν Χριστιανισμόν» ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ φυλὴ ὁ παιδαγωγὸς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς «ἐξ Ἀποκαλύψεως ἀληθείας». Γεννήθηκε γιὰ χάρη τοῦ Χριστιανισμοῦ, γιὰ νὰ ἐργασθεῖ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου. Τὰ δύο αὐτὰ τεράστια πολιτιστικὰ μεγέθη στὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορικῆς τους συνάντησης κοιτάχθηκαν καχύποπτα, ἀργότερα ὅμως, ἐξαιτίας τῆς ἰδεολογικῆς τους συγγένειας ἔδωσαν τὰ χέρια καὶ συμπορεύτηκαν ἀρμονικά μέσα στὴν ἱστορία ὡς **ἑλληνορθόδο-**

ξος πολιτισμός. Δίκαια λοιπόν, ό μεγάλος ρώσος θεολόγος Γεώργιος Φλωρόφσκι έγραψε πώς: «Ό Έλληνισμός ολοκληρώθηκε μέσα στην Έκκλησία».

Οί Έλληνες φιλόσοφοι παρατήρησαν έκθαμβοι τό κάλλος τής Δημιουργίας, τήν όμορφιά τής άρμονίας του σύμπαντος καί όδηγήθηκαν στή μιά Αρχή, τήν άπέραντη Σοφία, τό άγαθό θεϊον Όν. Η άποστολή του ανθρώπου στον κόσμο είναι προσπάθεια για τελείωση καί άνύψωση από τον υλικό προς τον κόσμο του πνεύματος. Τή γνώση δηλαδή του καλού, του άγαθού καί του άληθινού. Ακριβώς στο σημείο αυτό συντελέσθηκε ή σύζευξη Έλληνισμού καί Χριστιανισμού, ως **Έλληνορθόδοξη παράδοση**, ή όποία μαζί μέ τίς υπόλοιπες πνευματικές άξίες είναι δυνατόν νά διδάξουν στην κοινωνία καί ήθος οικολογικό. Τό νέο αυτό ήθος μπορεί νά άντλήσει ιδέες καί από την αρχαία έλληνική σκέψη, ως προϋπάρχουσα του χριστιανισμού, μά ή τέλεια έκφρασή της μπορεί νά άρθρωθεί καί νά υποστηριχθεί μέσα από την «καθολική» διδασκαλία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας για τό φυσικό περιβάλλον.

Τό λειτουργικό της βιβλίο τό «**Εύχολόγιο**» βρίθει από ακολουθίες, πράξεις καί εύχές, πού άφορούν στο φυσικό περιβάλλον καί στή ζωή των ανθρώπων μέσα σ' αυτό. Οί εύχές αυτές σύμφωνα μέ τον Α. Κεσελόπουλο, άποβλέπουν στον έξαγιασμό τής κτίσης μέ σκοπό νά γίνει βοηθός καί σύμμαχος του ανθρώπου στην καθημερινή του ζωή. Ό Άγιος Μάξιμος ό Όμολογητής, υποστηρίζει πώς ό άνθρωπος είναι ένάρετος ή φαύλος, ανάλογα μέ την έλλογη ή αλόγιστη σχέση του μέ την κτίση. Οί Πατέρες τής Έκκλησίας πολλούς αιώνες πρίν από τά σημερινά περιβαλλοντικά προβλήματα, έπeseήμαναν πώς τό οικολογικό πρόβλημα είναι κατά κύριο λόγο πρόβλημα ήθικό καί πνευματικό.

Αυτός άκριβώς είναι καί σκοπός τής διπλωματικής μας εργασίας, ή κατάδειξη τής εύχαριστιακής θεώρησης τής φύσης από την Όρθόδοξη Έκκλησία. Αυτή ή εύχαριστιακή διάσταση στή χρήση τής φύσης δέν άποτελεί λεπτομέρεια για την Έκκλησία καί την Όρθόδοξη Θεολογία. Είναι ένα συστατικό στοιχείο πού θά μπορούσε νά βοηθήσει σε μιά διαφορετική προσέγγιση καί θεώρηση τής σχέσης ανθρώπου-φυσικού περιβάλλοντος.

Η κτίση δέν ανήκει σε μάς αλλά στον Θεό. Είναι ό μόνος ιδιοκτήτης. Ένεργώντας μέ τή σκέψη αυτή φέρνουμε την κτίση σε κοι-

νωνία μέ τόν Θεό. Καί ὄχι μόνο τή βλέπουμε νά ἐλευθερώνεται ἀπό τούς φυσικούς περιορισμούς της καί νά μετατρέπεται σέ φορέα ζωῆς ἀλλά ἀναγνωρίζουμε καί τήν ιερότητά της, ἐφόσον τή μεταχειριζόμαστε μέ σεβασμό καί εὐλάβεια, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς θείας ἐνέργειας.

Μέ τήν ἀσκητική χρήση τοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος παραιτεῖται ἀπό τόν ἐγωκεντρισμό καί τήν ἀπαίτησή του νά ὑποτάσσει τά πάντα πρὸς τό ἀτομικό του συμφέρον. Μέ αὐτή τήν ἔννοια στήν Ὁρθόδοξη πίστη ὁ ὕλικός κόσμος ἀντιμετωπίζεται, ὄχι ἀπλῶς ὡς μέσο ἐπιβίωσης, ἀλλά ὡς ὁ χῶρος ἐκεῖνος μέσα στόν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἀγωνίζεται νά συμμετάσχει στήν ἐγκαθίδρυση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτό σημαίνει πῶς ὁ κόσμος δέν πρέπει ἀπλῶς νά βελτιώνεται ἀλλά διαρκῶς νά μεταμορφώνεται, ὥστε νά διαμορφωθεῖ ἕνας ἀναστάσιμος πολιτισμός στόν ὁποῖο ἡ συμμετοχή τοῦ ἀνθρώπου θά ὁδηγήσει στή θέωση τόσο τήν ἀνθρώπινη φύση του ὅσο καί τά ἔργα της.

Ἀναμύβοла σήμερα –ὅσο ποτέ ἄλλοτε– ἡ προστασία καί ἡ αἰετορική διαχείριση τοῦ περιβάλλοντος εἶναι ψηλά στήν ἀντζέντα τῶν κυβερνώντων στόν πλανήτη. Ὅλοι συμφωνοῦν πῶς ἡ καταστροφή του εἶναι πολυσύνθετο πρόβλημα καί ἀπαιτεῖ μεγάλες συνεισφορές γιά τή διάσωσή του. Ἡ ἐκτίμηση πῶς ἡ τεχνολογία θά δώσει τή λύση στό πρόβλημα φαίνεται νά ἐγκαταλείπεται σταδιακά, καθῶς δέν ἔχει ἐπιφέρει ἔως τώρα τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Μέσα σέ ὅλα αὐτά ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀνταποκρίνεται ἄμεσα καί καταθέτει τή δική της πρόταση.

Κίνητρο γιά τή συγγραφή τῆς παρούσης διπλωματικῆς ἐργασίας εἶναι νά καταδειχθεῖ τό ἐνδιαφέρον τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, μέσω τοῦ λατρευτικοῦ της κειμένου, τοῦ «Εὐχολογίου», γιά τή σύμπασα κτίση. Λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού γνωρίζουν τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιά τό περιβάλλον καί πολλοί περισσότεροι εἶναι ἐκεῖνοι πού θεωροῦν τόν χριστιανισμό ὑπεύθυνο γιά τήν καταστροφή του!

Ἡ Ὁρθόδοξη ἐσχατολογία ὁμῶς, πρεσβεύει γιά μέν τόν ἄνθρωπο: «ἀνάστασιν νεκρῶν καί ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος», γιά δέ τήν ὑπόλοιπη κτιστή δημιουργία ἀνακαίνιση καί ἀναμόρφωση: «ὅτι καί αὕτη ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τήν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 8, 21) καί: «καινοὺς δὲ οὐρανοὺς καί γῆν καινὴν κατὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ προσδοκῶμεν, ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ» (Β' Πέτρ. 3, 13).

Εάν τελικά υπάρχει μία ανεξάντλητη πηγή αισιοδοξίας για τό παρόν και τό μέλλον, τῆς ὕλης καί τοῦ σύμπαντος κόσμου, αὐτή προέρχεται καί ὀφείλεται στήν Ὁρθόδοξη θεολογική ἐσχατολογική θεώρηση τῆς ὕλης καί τοῦ ὕλικου σύμπαντος. Ὅπως χαρακτηρίστικά γράφει ὁ Al. Schmemmann: «ὁ κτιστός κόσμος ἀποκομμένος ἀπό τόν Δημιουργό του, τήν πηγή τῆς ζωῆς, εἶναι ἕνας θνήσκων κόσμος». Αὐτό πού προσφέρει ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία τελικά στό περιβαλλοντικό θέμα εἶναι ἀφενός μέν ἡ ἀναγγελία τοῦ αἰσιόδοξου μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου γιά τήν ὀριστική ἐσχατολογική ἀνακαίνιση τοῦ φυσικοῦ κόσμου καί ἀφ' ἑτέρου ὁ συνεχῆς ἐξαγιασμός τῆς ἀλλοτριωμένης κτίσης μέ τίς ἱερές λειτουργικές πράξεις, πού μεταδίδουν τίς ἄκτιστες ἐνέργειες τῆς Τριαδικῆς Θεότητος, ζωοποιώντας ἀενάως τήν κτίση καί τά κτίσματα.

Πέραν τῆς περιβαλλοντικῆς εὐαισθητοποίησης, πού προσφέρει τό «Εὐχολόγιο» τῆς Ἐκκλησίας, οἱ εὐχές του, οἱ ὁποῖες ἀπηχοῦν τίς ἀπόψεις τῆς Ὁρθοδοξίας, μποροῦν νά ἀποτελέσουν πηγή ἐμπνευσης γιά τή θεματολογία Προγραμμάτων Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης. Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή μπορεῖ νά γίνει μιά σύνδεση τῆς Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης μέ τή χριστιανική ἀγωγή σέ μιά πορεία διεπιστημονικότητος πού θά προωθεῖ τή Συστημική Ἐκπαίδευση καί θά ἀπομακρύνει τόν κίνδυνο κατακερματισμοῦ τῆς γνώσης. Στίς ἀρχές τοῦ 21ου αἰ. ἡ Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση θά πρέπει νά αὐξήσει τή δεξαμενή ἀντλήσεως τῆς θεματολογίας της. Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἡ χριστιανική πίστη εἶναι παροῦσα καί ἔτοιμη νά συνδράμει πρὸς τήν ἐπίπονη αὐτή πορεία.

Ἡ παροῦσα διπλωματική ἐργασία χωρίζεται σέ δύο (2) κύρια μέρη: Τό Θεωρητικό (Α') καί τό Ἐρευνητικό (Β'). Ἕνα Γ' μέρος λειτουργεῖ συμπληρωματικά, ὡς Παράρτημα τῶν κειμένων τοῦ «Εὐχολογίου».

1. Στά κεφάλαια τοῦ **ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΜΕΡΟΥΣ** ἐξετάζονται:

Στό **Α' κεφάλαιο** προτάσσονται τά θέματα πού σχετίζονται μέ τήν ἔννοια τοῦ περιβάλλοντος καί τήν εὐρέως σήμερα πλέον ἀποδεκτή διάκρισή του σέ *φυσικό* καί *ἀνθρωπογενές*.

Στό **Β' κεφάλαιο** καταγράφεται συνοπτική βιβλιογραφική ἐρευνα γιά τήν ΠΕ (γένεση, ἔννοια, βασικοί σταθμοί, σκοποί, στόχοι, ὄψεις, χαρακτηριστικά, περιεχόμενο). Ἀρχικά, γίνεται ἀναφορά στίς ἀπαρχές, τοὺς σταθμούς γένεσης καί ἐξέλιξης τῆς ΠΕ, τοὺς σκοπούς, τοὺς στόχους καί τά χαρακτηριστικά της, ὅπως διαμορφώθηκαν

σύμφωνα μέ τά έπίσημα κείμενα διεθνών διασκέψεων. Στή συνέχεια τονίζεται ή ανάγκη «περιβαλλοντικού έγγραμματισμού» μέσα από τίς έπιστήμες τής άγωγής καί τά ΠΠΕ. Καταγράφονται έπίσης, οί μορφές καθώς καί τά μοντέλα τής.

Τό **Γ' κεφάλαιο** έξετάζει αὐτοτελώς τήν έννοια τής άειφορίας (Βιώσιμης Άνάπτυξης) καί τό ιστορικό ένσωμάτωσης τής άειφορικῆς άνάπτυξης στήν ΠΕ καί τήν άνάπτυξη τοῦ σκοποῦ, τών στόχων καί τών χαρακτηριστικῶν τής. Τονίζονται τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα καί οί άξίες τής πού τελικά συνδέονται έσωτερικά, όργανικά μέ τό Όρθόδοξο βίωμα καί τήν πνευματική ζωή τής Έκκλησίας καί τών άγίων.

Στό **Δ' κεφάλαιο** διαπραγματευόμαστε τά θέματα τοῦ περιβάλλοντος τά όποία άπτονται τής Περιβαλλοντικῆς Όθικῆς καί τών θεωριῶν τής σχετικά μέ τόν άνθρωπο, τά μή άνθρώπινα όντα καί τή φύση. Τό κεφάλαιο κλείνει μέ τήν άκρως ένδιαφέρουσα θέση τής Όρθόδοξης Έκκλησίας.

Στό **Ε' κεφάλαιο** πού άποτελεῖ τό τελευταῖο τοῦ θεωρητικοῦ μέρους άποπειράται ή σύνδεση τής ΠΕ καί τής ΕΑΑ μέ τήν Όρθόδοξη πίστη. Τό κεφάλαιο αὐτό θά μπορούσε νά όνομαστεῖ Οίκολογική Θεο-λογία ή καί τό αντίστροφο Θεο-λογική Οίκολογία γιά τή μεγάλη –κατά τήν άποψή μας– συνεισφορά τής Έκκλησίας στό οίκο-λογικό πρόβλημα. Τό κεφάλαιο αὐτό άποτελεῖ τήν εισαγωγή τοῦ έρευνητικοῦ μέρους. Προσφέρει μιά διαφορετική «ανάγνωση» τοῦ περιβαλλοντικοῦ ζητήματος, άφοῦ ή θεολογία τής Έκκλησίας εύαισθητοποιεῖ μέ θεωρία καί πράξη, προσφέροντας μιά «άλλη» όπτική στά άδιέξοδα τής σύγχρονης κοινωνίας.

2. Στά κεφάλαια τοῦ **ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΜΕΡΟΥΣ** έξετάζονται:

Στό **Α' κεφάλαιο** έκτίθεται ό έρευνητικός σχεδιασμός καί ή μεθοδολογία τής έρευνας. Συγκεκριμένα: αίτιολογεῖται ή σημασία καί ή πρωτοτυπία τής, ή προβληματική, ό σκοπός καί οί στόχοι τής. Έπιχειρηματολογεῖται ή έπιλογή τής έρευνητικῆς στρατηγικῆς, τίθενται οί έρευνητικές ύποθέσεις, καθώς καί οί περιορισμοί τής έρευνας.

Τό **Β' κεφάλαιο** παρουσιάζει τά άποτελέσματα τής έρευνας στόν τομέα τής γεωργικῆς ζωῆς μέ τίς αντίστοιχες εύχές τής Έκκλησίας γιά τόν σπόρο καί τό σιτάρι μέ σχετική μικρή άναδρομή στόν αρχαῖο κόσμο καί στά έκκλησιαστικά κείμενα.

Τό **Γ' κεφάλαιο** διαπραγματεύεται τίς εύχές τής Έκκλησίας γιά τήν άμπελουργία καί τίς έργασίες τής. Άφοῦ οί συγκεκριμένες εύχές

του «Εὐχολογίου» συνδεθοῦν μέ τήν ἀρχαιότητα, ὡς ἔκφραση ἑνός ἰδιαίτερου τρόπου ζωῆς καί ἀγάπης πρός τό περιβάλλον, πού ἐξελίχθηκε μά δέν ἄλλαξε στό πέρασμα τῶν αἰώνων ἀκολουθοῦν οἱ ἑρμηνευτικές προσεγγίσεις τῶν εὐχῶν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Τό **Δ' κεφάλαιο** εἶναι ἡ ἑρμηνευτική προσέγγιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν εὐχῶν γιά τήν κτηνοτροφία μέ τίς κατάλληλες συνδέσεις γιά τά ζῶα μέσα ἀπό τίς σελίδες τῆς Βίβλου. Ἡ ἐργασία καταδεικνύει καί τήν ἀγάπη καί τήν προστασία τῶν ζώων ἀπό τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, καθὼς καί τήν ἰδιαίτερη σχέση τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μέ αὐτά.

Τό **Ε' κεφάλαιο** ἐξετάζει ἀπό θεολογική-περιβαλλοντική σκοπιά τίς φυσικές ἀπειλές γιά τόν ἄνθρωπο. Οἱ εὐχές τοῦ Εὐχολογίου ρητά διαβεβαιώνουν πὼς αὐτές συνδέονται μέ τήν πνευματική ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου πού καταστρέφει τόν «οἶκον» του καί πρέπει νά θεωρηθοῦν ἀφορμή σωτηρίας τῆς Δημιουργίας καί ὄχι ἀπώλειάς της!

Στό **ΣΤ' κεφάλαιο** ἐξετάζεται τό ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας γιά τόν ἄνθρωπο καί τά ἔργα του μέσω τῆς τεχνολογίας. Τό πρόβλημα γιά τήν Ἐκκλησία δέν εἶναι ἡ ὑπαρξη τῆς τεχνολογίας ἀλλά ἡ κακή χρήση της ἀπό τόν ἄνθρωπο. Μέ τίς «περιστατικές» εὐχές της θεωρεῖ τὴ θεϊκή παρουσία ἀναγκαία στὰ ἀνθρώπινα ἔργα, ὥστε αὐτά νά ἁγιαστοῦν, νά στηριχθοῦν καί νά εὐδοκιμήσουν.

Στό **Ζ' κεφάλαιο** παρατίθεται ἡ κραυγὴ ἀγωνίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιά τό ὑγρὸ στοιχεῖο. Τό νερό, ὅπως καί γιά τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, εἶναι ἡ βασικὴ πηγὴ ὑπαρξης τῶν πάντων. Ἡ Ἐκκλησία μέ τίς κατάλληλες εὐχές της τό εὐλογεῖ καί τό καθαγιαίνει.

Στό **Η' κεφάλαιο** ἀναλύονται δυὸ «περιστατικές» εὐχές: «εὐχή εἰς Βασιλόπιτα» καί «εὐχή εἰς Φανουρόπιτα» πού ἔχουν ὡς πηγὴ προέλευσης τό δέσιμο τοῦ ἀνθρώπου μέ τὴ φύση, καθὼς ὑποκρύπτουν τὴν πεποίθηση πὼς ἡ ἀνθρώπινη ἐπιβίωση ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τό περιβάλλον, ὡς προέκταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Στό **Γ' μέρος**, τέλος, πού λειτουργεῖ ὡς παράρτημα, παραθέσαμε τὰ κείμενα τοῦ «Εὐχολογίου» μέ τήν ἀπόδοσή τους στὴ Νέα Ἑλληνικὴ σέ τρεῖς (3) θεματικούς κύκλους. Καί τό Γ' μέρος (παράρτημα) ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἀναλογικὴ δομὴ καί κατάταξη μέ ἐκείνη τοῦ ἐρευνητικοῦ μέρους. Ὁ μελετητὴς τῆς ἐργασίας μας μπορεῖ νά προστρέξει εὐκολὰ ἐκεῖ καί νά ἀπολαύσει τὰ πρωτότυπα κείμενα μέ τὴν ἑρμηνεία τους.

Α' ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ**ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ****1. Όρισμός, έννοια, σημασία**

Η έννοια του «περιβάλλοντος» είναι πολύπλοκη στην όριοθέτησή της. Οί βασικές αρχές θεώρησής του έχουν απασχολήσει τόν άνθρωπο από την εποχή ήδη των αρχαίων Έλλήνων φιλοσόφων (Χριστιανόπουλος, 2003: 17). Ο όρισμός του περιβάλλοντος τά τελευταία χρόνια γίνεται όλο και πιο έπιτακτικός, άφου ή άνησυχία για τά προβλήματα πού έμπλέκονται γύρω από αυτό τό καθιστούν θέμα διεθνούς ενδιαφέροντος. Δέν ύπάρχει κάποιος ίκανοποιητικός όρισμός ή αν ύπάρξει έπιδέχεται πολλές άμφισβητήσεις (Dillon, 2011:128).

Σύμφωνα μέ την Καναδή έρευνήτρια Lucy Sauvé (1996) ή έννοια του «περιβάλλοντος» έπιδέχεται πάμπολλες προσεγγίσεις και σημασίες. Άλλοτε έμφανίζεται ως χώρος ζωής και διαβίωσης (φύση), άλλοτε ως φυσικός πόρος πού πρέπει νά διατηρηθεί καθώς συνέχεια ύποβαθμίζεται (ως πρόβλημα), άλλοτε ως σύστημα σχέσεων και πεδίο δράσης μεταξύ των ανθρώπων (συλλογικότητα), άλλοτε ως χώρος κοινωνικοποίησης, μάθησης, κουλτούρας, πολιτισμού (τρόπος διαβίωσης) κ.ά. (Sauvé, 1996: 13). Τό περιβάλλον τελικά, μπορεί νά όρισθεί ποικιλότροπα, ανάλογα μέ τόν τρόπο της έπιστημονικής του προσέγγισης (Χριστιανόπουλος, 2003: 17· Dillon, 2011).

Συχνά γίνεται προσπάθεια όριοθέτησής του μέσα από προσδιορισμούς, όπως: φυσικό, ανθρώπινο, ζωικό, φυτικό, τεχνητό, ύδάτινο, δασικό, νομικό, αρχιτεκτονικό, πολεοδομικό, οικονομικό κ.ά. (Καραμέρης, 2008: 8).

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω ή Ε. Φλογαΐτη (1998) γράφει: «είναι έξαιρετικά δύσκολο νά όρισθεί ή έννοια του περιβάλλοντος, γιατί άντιπροσωπεύει μία [έννοια] έξαιρετικά πλούσια, πολυδιάστατη και πολυσύνθετη, φορτισμένη μέ έπιστημονικές θεωρήσεις αλλά και κοινωνικούς προβληματισμούς, άξιολογικές κρίσεις και ιδεολογίες» (Φλογαΐτη 1998:150). Και πραγματικά ή έννοιά του είναι πολύπλοκη, γιατί, άλλοτε έμφανίζεται ως λέξη ταυτόσημη μέ τή φύση, δηλώνοντας τίς βιοφυσικές του διαστάσεις και άλλοτε ως πεδίο, τό όποιο συγκροτείται από συστήματα πού δημιουργήθηκαν από την ανθρώπινη παρέμβαση (UNESCO, 1977· Τρομπούκης, 2000: 221). Διά-

φοροι έπιστημονικοί τομείς όρίζουν καί πραγματεύονται τό περιβάλλον, ό καθένας μέσα στό πλαίσιο τοῦ δικοῦ του γνωστικοῦ πεδίου κάνοντας τόν όρισμό του περιπλοκότερο (Δημητρίου, 2009: 73).

Οί διαφορετικές πάντως, αντίληψεις γιά τό περιβάλλον τόσο τῶν εἰδικῶν όσο καί τῶν εκπαιδευτικῶν πού ασχολοῦνται μέ αὐτό ἐπηρεάζουν προφανῶς καί τίς διάφορες προσεγγίσεις τῶν περιβαλλοντικῶν προβλημάτων τοῦ πλανήτη (Δημητρίου, 2002: 260).

Σύμφωνα μέ τόν Νόμο 1650/1986 πού ἀποτελεῖ τό βασικό πλαίσιο τῆς περιβαλλοντικῆς νομοθεσίας στή χώρα μας, ὡς **περιβάλλον** όρίζεται: «τό σύνολο τῶν φυσικῶν καί ἀνθρωπογενῶν παραγόντων καί στοιχείων πού βρίσκονται σέ ἀλληλεξάρτηση καί ἐπηρεάζουν τήν οἰκολογική ἰσορροπία, τήν ποιότητα ζωῆς, τήν ὑγεία τῶν κατοίκων, τήν ἱστορική καί πολιτιστική παράδοση καί τίς αἰσθητικές ἀξίες» (Ν. 1650/1986, Ἄρθρο 2, παράγ. 1 /ΦΕΚ. 160 τ. Α/16-10-86).

Σύμφωνα καί μέ τόν Κ. Καραμέρη (2008): «τό περιβάλλον εἶναι τό σύνολο τῶν φυσικῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν καί ἐπιδράσεων πού ἐπηρεάζουν τόν τρόπο σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο τά ἔμβια ὄντα ζοῦν καί ἀναπτύσσονται μέσα σέ αὐτό. Κανένας ὀργανισμός δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐκτός περιβάλλοντος, οὔτε ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἐξαίρεση» (Καραμέρης, 2008: 8).

Ἀνεξάρτητα πάντως, ἀπό τοῦς ὁρισμούς πού ἔχουν δοθεῖ κατά καιρούς, τό περιβάλλον ἀποτελεῖ ἓνα ἀνοιχτό δυναμικό σύστημα, τό ὁποῖο μεταβάλλεται διαρκῶς καί συμπεριλαμβάνει τά πάντα, ὅ,τι δηλαδή ὑπάρχει καί μᾶς περιβάλλει. Μέσα στό φυσικό χῶρο ὁ ἄνθρωπος παλεύει νά ζήσει καί νά ἐξελιχθεῖ βελτιώνοντας τόν ἑαυτό του ἐξαρτώμενος ἀπό τή φύση. Ὅλοι οἱ παράγοντες πού συνθέτουν τό πλαίσιο τῆς ζωῆς ὀφείλονται στήν ἄρρηκτη σχέση πού συνδέει τόν ἄνθρωπο μέ τό περιβάλλον, καθῶς καί στήν ἀλληλεπίδρασή τους (WCED, 1987: 6).

Μέ αὐτή τήν ἔννοια δέν πρέπει νά ἐπικεντρωνόμαστε μόνο στή φυσική πλευρά τοῦ περιβάλλοντος, ὡς οἰκοσυστήματος, ἀλλά νά συνυπολογίζουμε καί τά κοινωνικά ζητήματα πού δημιουργοῦνται μέσα σέ αὐτό καί ἄπτονται τῆς ὑγείας, τῆς ἐργασίας, τῆς νομοθεσίας καί τῆς ἐκπαίδευσης (Dillon & Teamy, 2002: 469). Γιά αὐτό καί κάθε θέμα ἢ πρόβλημα πού ἀφορᾷ τό περιβάλλον πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται διεπιστημονικά καί διαθεματικά (Δημητρίου, 2009: 73· Φέρμελη καί συν., 2012: 11).

Γιά λόγους καθαρά πρακτικούς, γιατί τό περιβάλλον –όπως προαναφέραμε– πρέπει νά θεωρείται καί ἐξετάζεται ὡς ὁλότητα¹ διακρίνεται σέ δύο γενικές κατηγορίες²: **Φυσικό** καί **Ἀνθρωπογενές** (UNESCO, 1976: 24· Καλαϊζίδης & Ουζούνης, 2000).

2. Φυσικό περιβάλλον

Φυσικό ἢ «βιοφυσικό» περιβάλλον εἶναι ὅ,τι δημιουργήθηκε ἀπό τή φύση. Εἶναι τό «αὐτοσυντηρούμενο καί «αὐτάρκες» περιβάλλον πού λειτουργεῖ χωρίς ἐνεργειακές ἢ οἰκονομικές παρεμβάσεις ρυθμιζόμενες ἀπό τόν ἄνθρωπο (Τρομπούκης, 2000: 223). Ὡς φυσικό περιβάλλον θεωροῦμε τό σύνολο τῶν ἀβιοτικῶν (ἔδαφος, ἀέρας, νερό κ.λπ.) καί τῶν βιοτικῶν παραγόντων (ζῶα, φυτά κ.λπ.) πού ἐπηρεάζουν καί καθορίζουν τή ζωή. Τό φυσικό περιβάλλον συγκροτεῖται ἀπό βιοσυστήματα τά ὁποῖα τροφοδοτοῦνται ἀπό τήν ἡλιακή ἐνέργεια καί περιλαμβάνει τά δάση, τά ποτάμια, τά λιβάδια, τίς λίμνες, τίς θάλασσες καί τούς ὠκεανούς (Καραμέρης, 2008: 8). Πρόκειται γιά τά φυσικά οἰκοσυστήματα πού «ζοῦν» ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνθρώπινη παρέμβαση. Εἶναι τό «σπίτι» στό ὁποῖο κατοικεῖ ἡ ἀνθρωπότητα. Προσφέρει μεταξύ ἄλλων τούς φυσικούς πόρους ἀπαραίτητους γιά τήν ἐπιβίωση, καθῶς καί τούς ἐνεργειακούς, γιά νά δουλέψει ἡ τεχνολογία. Εἶναι τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο κτίζουμε τά κτίρια

1. Στή «Χάρτα τοῦ Βελιγραδίου» (Κεφ. ΣΤ') τονίζεται πῶς στήν ΠΕ τό περιβάλλον πρέπει νά θεωρεῖται καί νά ἐξετάζεται στήν ὁλότητά του: φυσικό & ἀνθρωπογενές, οἰκολογικό, πολιτικό, οἰκονομικό, τεχνολογικό, κοινωνικό, νομικό, πολιτιστικό καί αἰσθητικό. Στή διακήρυξη τῆς Τιφλίδας (πρότ. 2η, παρ. 3η) τό περιβάλλον: «πρέπει νά θεωρεῖται στό σύνολό του φυσικό καί δημιουργημένο ἀπό τόν ἄνθρωπο, τεχνολογικό καί κοινωνικό, οἰκονομικό, πολιτικό, τεχνολογικό, ιστορικοπολιτιστικό, ἠθικό, αἰσθητικό» (UNESCO-UNEP, 1975).

2. Αὕτη ἡ διάκριση εἶναι πολύ σχετική, γιατί στή βιβλιογραφία μπορεῖ νά βρεθοῦν πολλοί διαχωρισμοί ἀναφορικά μέ τήν ἔννοιά του. Ὡς ὁ διαχωρισμός τοῦ Odum (1993), ὁ ὁποῖος χωρίζει τό περιβάλλον σέ κατασκευασμένο, προσαρμοσμένο ἢ μεικτό καί φυσικό νά εἶναι πιό κατανοητός. Τό φυσικό εἶναι τό αὐτοσυντηρούμενο, τό κατασκευασμένο εἶναι τό ἀποτελούμενο ἀπό κατοικίες, βιομηχανίες καί τά συγκοινωνιακά ἔργα (συστήματα μεταφορᾶς, δρόμους, ἀεροδρόμια, λιμάνια) καί τό προσαρμοσμένο ἢ μεικτό περιλαμβάνει τίς καλλιεργήσιμες, καθῶς καί ἄλλες ἐκτάσεις πού διαχειρίζεται καί ἐκμεταλλεύεται ὁ ἄνθρωπος (τεχνητές λίμνες, φράγματα, πάρκα). Στό φυσικό περιβάλλον ὅμως, δέν μποροῦμε νά παραβλέψουμε καί νά ἀποκλείσουμε καί τήν ἀνθρώπινη παρέμβαση πού πολλές φορές δέν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτή (Odum, 1993· Bonell, 2009: 2).

καί τά μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ. Τό φυσικό περιβάλλον λοιπόν περιλαμβάνει τίς βιοφυσικές του διαστάσεις καί προσδιορίζεται ἀπό τή χλωρίδα, τήν πανίδα, τούς βιότοπους, τούς ἐθνικούς δρυμούς, τά φυσικά οἰκοσυστήματα καί τήν ἄγρια φύση (Μιχαλοπούλου & Χιωτάκη, 2001:19).

Τό φυσικό περιβάλλον (γεώσφαιρα) ἀναλύεται σέ τρεῖς συνιστώσες: στήν **ἀτμόσφαιρα**, στή **λιθόσφαιρα** καί στήν **ὕδρόσφαιρα**. Ἡ ἀτμόσφαιρα περιλαμβάνει ὅλους τούς ζωντανούς ὀργανισμούς, ἡ λιθόσφαιρα περιλαμβάνει τόν φλοιό τῆς γῆς, ἡ ὕδρόσφαιρα τό ὑγρό στοιχεῖο καί τέλος ἡ ὕδρόσφαιρα συμπεριλαμβάνει τόν ἀέρα πού μᾶς περιβάλλει (Ἀμπελιώτης, 2008: 7-8).

Οἱ παρεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου στή φύση τόσο σήμερα ὅσο καί ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἐμφάνισής του στή γῇ γιά νά ἐπιβιώσει ἦταν καταλυτικές στά φυσικά συστήματα ἄλλοτε μέ καλές καί ἄλλοτε μέ κακές παρεμβάσεις (Wackernagel & Rees, 1996: 86-96). Ἡ δύναμη τῆς Παιδείας στή διαμόρφωση πολιτῶν μέ εὐαισθησία καί φαντασία πού νά ἔχουν ἐπίγνωση τῶν σχέσεων τους μέ τό φυσικό καί ἀνθρωπογενές περιβάλλον εἶναι τεράστια. Συνεπῶς, ὁ σεβασμός καί ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος περνᾷ μέσα ἀπό τό μονοπάτι τῆς γνώσης (Φέρμελη καί συν., 2012: 11).

3. Ἀνθρωπογενές περιβάλλον

Τό φυσικό περιβάλλον (ἡ φύση) θεωρεῖται πῶς ἀντιπροσωπεύει τήν ἀταξία, ἐνῶ ὁ δομημένος χῶρος (ἀνθρώπινα ἔργα) τήν τάξη πού ἐπιβάλλει ὁ ἀνθρώπος στήν προσπάθειά του νά τό δαμάσει. Ἡ ἀντίληψη-πρακτική αὕτη διαχωρίζει τό διαμορφωμένο φυσικό περιβάλλον, πού θεωρεῖται χρήσιμο καί ὠραῖο, ἀπό τό ἄγριο, πού σέ πολλές περιπτώσεις γίνεται ἐχθρικό γιά τόν ἀνθρώπο (Χριστιανόπουλος, 2003:18).

Τό «**ἀνθρωπογενές**» περιβάλλον ξεφεύγει ἀπό τή νατουραλιστική πλευρά καί τίς οἰκολογικές προσεγγίσεις καί τροφικές ἀλυσίδες, βιοτόπους καί φυσικά συστήματα καί ἐστιάζει στό ἀνθρώπινο, στό κοινωνικό ἀλλά καί στό τεχνολογικό-δομημένο περιβάλλον. Ἀνθρωπογενές περιβάλλον εἶναι τό ὕλικο-τεχνικό, τό κοινωνικό-πολιτιστικό, τό ἠθικό καί τό αἰσθητικό περιβάλλον πού ἐπηρεάζεται ἀπό χαρακτηριστικά: ὕλικά, κοινωνικά, ἐργασιακά, πολιτιστικά, τοπογραφικά, ἀπό συστήματα ἀναπαραστάσεων καί ἀξιών, ἀπό κοι-

νωνικές διαρθρώσεις και θεσμούς (Γερμανός, 1993: 17-24· Καραμέρης, 2008: 8· Δημητρίου, 2009: 73).

Ο διαχωρισμός όμως, του περιβάλλοντος σε φυσικό και ανθρωπογενές δεν διευκολύνει όσο θα θέλαμε την έννοια του περιβάλλοντος, καθότι μάς παραπέμπει σε έρωτήματα εξίσου δύσκολα, όπως: πότε βρισκόμαστε σε φυσικό περιβάλλον και πότε σε ανθρωπογενές; Ποιό περιβάλλον είναι «πιό φυσικό» και πιο λιγότερο; Ποιά είναι ή παρθένα φύση; Υπάρχει τεχνητή φύση και ποιά; (Τρομπούκης, 2000: 222).

Ενδιαφέρουσα είναι ή άποψη του Α. Τρομπούκη (2000) πώς ό τονισμός του περιβάλλοντος ως ανθρωπογενοῦς «έκφράζεται κυρίως από ομάδες εκπαιδευτικῶν πού δεν έχουν σχέση με τίς φυσικές-βιολογικές έπιστήμες και έστιάζουν τό ενδιαφέρον τους, κυρίως, στό ανθρώπινο, στό κοινωνικό, αλλά και στό δομημένο περιβάλλον» χωρίς νά βοηθοῦν στην έξεύρεση λύσης στά μεγάλα οικολογικά προβλήματα και στά αίτια πού τά προκαλοῦν. Μέ την ανθρωποκεντρική τους στάση αντιμετωπίζουν τό περιβάλλον από στενή ώφελιμιστική σκοπιά. Μέ τόν τρόπο αυτό ή ΠΕ μετατρέπεται σε «ρεφορμιστική» εκπαιδευτική διαδικασία πού κινείται σε μονοσήμαντους και μονόπλευρους δρόμους, θεωρώντας τόν άνθρωπο ως κέντρο της δημιουργίας και όχι ως πόλο της οικόσφαιρας. Ο ανθρωποκεντρισμός πού έχει έμφυσησει στόν άνθρωπο τό κοινωνικοπολιτικό του περιβάλλον παραμένει και συνεχίζει νά είναι κυριαρχικός και ανταγωνιστικός (Τρομπούκης, 2000: 224-225· Sauvé, 1992, στό Καραμέρης, 2008: 6).

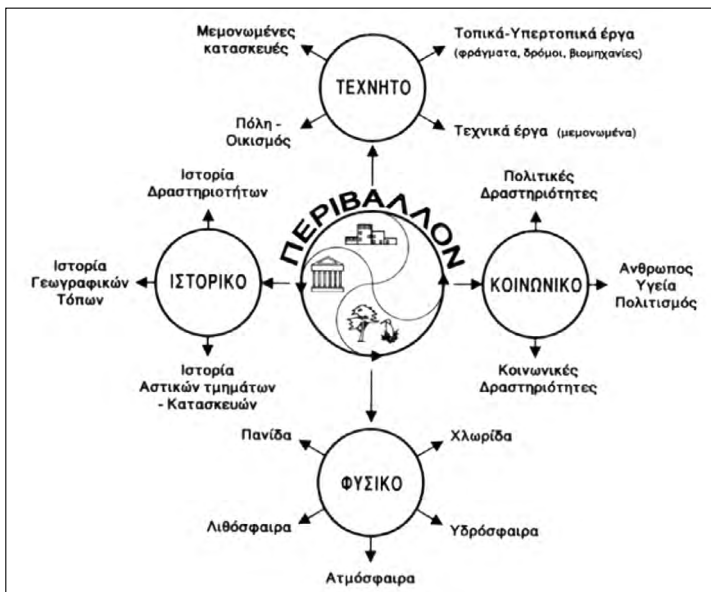
Βέβαια, ό άνθρωπος, ως μέλος της οικόσφαιρας, συμμετέχει στό περίπλοκο σύστημα τῶν σχέσεων πού διαμορφώνουν τό περιβάλλον. Οί άνθρωπινες κοινωνίες μποροῦν νά θεωρηθοῦν υποσυστήματα του περιβάλλοντος. Ο άνθρωπος δεν είναι όποιοσδήποτε όργανισμός αλλά μέ τόν πολιτισμό πού έχει αναπτύξει διαμορφώνει ένα άλλο περιβάλλον τό **κοινωνικό**³.

Τό κοινωνικό περιβάλλον όριοθετείται από θεσμούς πού μετα-

3. Σύμφωνα μέ τόν Τσαούση (1984): «**κοινωνία** είναι τό μεγαλύτερο, σχετικά αυτότελές και όργανωμένο σύνολο ανθρώπων πού διαβιεί σε ένα συγκεκριμένο χώρο, έχει ένα κοινό πολιτισμό και συνέχεια στόν χρόνο. Γνωρίσματα της κοινωνίας είναι: ή έδαφικότητα, ή καθολικότητα, ή αυτότέλεια, ή διάρκεια, ή όργάνωση και ή συλλογική ταυτότητα» (Τσαούσης, 1984: 78-81).

βάλλονται και εξελίσσονται συνεχώς από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Είναι και αυτό δυναμικό και όχι στατικό, προσδιοριζόμενο από πεποιθήσεις, ήθη και έθιμα έπιδεξιότητες και τρόπους συμπεριφοράς που άντανανκλούν άμεσα ή έμμεσα στο φυσικό περιβάλλον (Άθανασάκης και συν., 1984· Χριστιανόπουλος, 2003: 24). Πλήθος έπίσης, έρευνών από περιβαλλοντικούς ψυχολόγους έδειξαν τήν έπίδραση του δομημένου περιβάλλοντος στην ψυχική και νοητική ανάπτυξη, καθώς και στις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (Kuo & Sullivan, 2001: 360-364· Evans & McCoy, 1998: 85· Συγκολίτου, 1997: 15).

Έν κατακλείδι, νά πούμε πως τό φυσικό περιβάλλον και οί φυσικοί του πόροι παραμένουν σταθεροί και πεπερασμένοι. Τό ανθρώπινο έποικοδόμημα (άνθρωπόσφαιρα) όμως, διαρκώς διογκώνεται και γίνεται πολυπλοκότερο και συνθετότερο τόσο σε άτομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Έτσι, ή άπαιτούμενη αντίστοιχη «Διαχείριση» (Άειφόρος), ή όποία καλείται νά ίσορροπήσει τό Φυσικό μέ τό Άνθρωπογενές περιβάλλον (τεχνογενές και κοινωνικό) καθίσταται έπίσης, όλο και πιο άπαιτητική, δύσκολη και άναγκαία (Άμπελιώτης, 2008: 8-12· Σκοΰλλος, 2012: 13).

Τό περιβάλλον και οί παράμετροί του (Καραμέρης, 2008: 10).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1. Σχέση ανθρώπου-φύσης

Τό περιβάλλον οί ἀρχαῖοι ἔλληνες τό ἐξέφραζαν μέ τόν ὄρο: «φύσις»⁴ καί τό θεωροῦσαν ὡς ἓνα ἀπό τά σπουδαιότερα θέματα τῆς φιλοσοφίας τους. Ἡ εὐδαιμονία ἐξασφαλίζεται σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν Στωικῶν⁵, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ζεῖ σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τῆς φύσης (Κουτρομπᾶς, 2008: 192). Ὁ Ἀναξαγόρας τόνιζε τήν ἀλληλοσυσχέτιση τῶν ὄντων τοῦ κόσμου καί ὁ Ἱπποκράτης τίς ἐπιδράσεις τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος στήν υἰεία τῶν ἀνθρώπων τόσο στή φυσική ὅσο καί στήν πνευματική (Huges, 1984: 40-43).

Ἡ οἰκολογική κρίση μέχρι τά μέσα τοῦ 17ου καί κυρίως τοῦ 18ου αἰ. δέν ἦταν τόσο σοβαρή λόγω τοῦ περιορισμένου βαθμοῦ ἐπέμβασης τοῦ ἀνθρώπου στό φυσικό περιβάλλον. Μέ τήν ἀλματώδη ὁμως ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας τόν 18ο αἰ. καί ἰδίως μετά τόν β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ μεταβολή τῆς σχέσης ἀνθρώπου-φύσης ἐπῆλθε ὀριστικά.

Ἡ οἰκολογική κρίση ἀρχίζει νά γίνεται ὁρατή στή δεκαετία τοῦ '60 ἐξαιτίας τῶν ταχύτατων σέ βαθμό ἀλλαγῶν ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιστημονικές καί τεχνολογικές ἐφευρέσεις (Φύκαρης, 1998:19). «Τό ἀνθρώπινο γένος μπαίνει σταδιακά στίς διαδικασίες μεταμόρφωσης τῆς φύσης καί ἀπό δημιούργημα γίνεται δημιουργός τοῦ περιβάλλοντος καί σημαντικός οἰκολογικός παράγοντας» (Φλογαῖτη, 1998: 23). Ἡ ἀρμονική συνύπαρξη μέ τή φύση χάνεται, γιατί ὁ ἄνθρωπος τροποποίησε τίς φυσικές διαδικασίες ἀντλήσης τῶν φυσικῶν πόρων καί ἔγινε δυνάστης⁶ καί καταχραστής τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Τό ἀνθρώπινο ὄν εἶδε τή φύση ὡς μηχανή⁷ (ὠφελιμιστικά) καί παρasyρόμενος ἀπό τά ἀκόρεστα πάθη καί τίς ἐπιθυμίες του (κερδοσκοπία, φιλοπλουτία, ὑπερκατανάλωση) διατάραξε τήν πλανητική ἰσορροπία προκαλώντας τήν περιβαλλοντική καί οἰκολογική κρίση τῆς ἐποχῆς μας (Κουτρομπᾶς, 2008: 192-193).

4. «Ὡ Φύσις ἐκ σοῦ πάντα, ἐν σοί πάντα, εἰς σέ πάντα» (Μᾶρκος Αὐρήλιος, τά εἰς ἑαυτόν, Δ2).

5. «Ὅμοιογούμενως τῇ φύσει ζῆν, ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν» (Διογ. Λαέρτιος, 7, 87).

6. Καρτέσιος (1596-1650).

7. Νεύτωνας (1642-1747).

2. Η γένεση της Περιβαλλοντικής Έκπ/σης – Διεθνής ιστορική διαδρομή

Ανταπόκριση προς αυτή την κατεύθυνση για την άρση του άδι-
εξόδου των περιβαλλοντικών προβλημάτων, ή οποία αρχίζει να γί-
νεται πλέον όρατη στις αρχές της δεκαετίας του '60 αποτελεί η ΠΕ
(Φλογαΐτη, 1998: 111).

Απώτερος στόχος της είναι: «νά συμβάλλει, από την πλευρά της,
στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση καί επίλυση των πολύπλο-
κων καί πολυσύνθετων περιβαλλοντικών προβλημάτων του πλα-
νήτη» (Φύκαρης, 1998: 20). Συνεπώς, ή αναχαίτιση της περιβαλλον-
τικής κρίσης απαιτεί αλλαγή πλεύσης στη σχέση μας μέ τή φύση καί
τούς άλλους ανθρώπους. Ό Albert Einstein είχε πεί εϋστοχα πώς:
«αν δέν μάθουμε νά αλλάζουμε τόν τρόπο πού σκεφτόμαστε, δέν θά
μπορέσουμε νά λύνουμε τά προβλήματα πού δημιουργοϋμε εξαιτίας
του τρόπου πού σκεφτόμαστε» (Δημητρίου, 2009: 41). Η λύση λοιπόν,
βρίσκεται στά «χέρια» της παιδείας, έξ οϋ καί ό όρος «Περιβαλλον-
τική Έκπαίδευση».

Τό ζήτημα της προστασίας της φύσης καί του περιβάλλοντος
εμφανίζεται στά τέλη του 19ου αϊ., οί ρίζες του όμως, ανέρχονται
στά βάθη των αιώνων (αρχαίοι Έλληνες, Ρωμαίοι). Η αρχαιότερη
όργάνωση προστασίας της φύσης θεωρείται σήμερα ή «Ζωολογι-
κή εταιρία έγκλιματισμού» στη Γαλλία (1854). Στην ίδια χώρα, στις
αρχές του 20ού αϊ., οίκολόγοι κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου
γιά τά πουλιά πού «θυσιάζονταν» στον βωμό της γυναικείας μόδας
γιά τήν κατασκευή φτερών γυναικείων καπέλων (Τρομπούκης, 2000:
63). Η «μελέτη της φύσης» καί οί «άγροτικές σπουδές» επίσης, είναι
έκπαιδευτικές κινήσεις (έκτός σχολείου) πού αναπτύχθηκαν τόσο σέ
Άμερική όσο καί Εϋρώπη (τέλη 19ου αϊ.) καί μποροϋν νά θεωρηθοϋν
πλησιέστεροι πρόγονοι⁸ της ΠΕ. Αυτές οί κινήσεις στόχευαν στην
ανάπτυξη της γνώσης γιά τή φύση, εϋαισθητοποίηση καί απόκτη-

8. Τά σημαντικότερα εκπαιδευτικά κινήματα πού θωροϋνται πρόγονοι της
ΠΕ βασισμένα στό μαθητοκεντρισμό είναι: Προοδευτική κίνηση στην Έκπαίδευ-
ση, Μελέτη της Φύσης (Nature Study Movement), Άγροτικές Σπουδές (Rural
Studies), Έκπαίδευση γιά τή Διατήρηση (Conservation Education), Έκπαίδευση
έξω από τό Σχολείο (Outdoor Education), Μελέτη Πεδίου (Field Studies) καί Πε-
ριβαλλοντικές Σπουδές (Environmental Studies) [Παπαδημητρίου, 2006: 20-21·
Παπαβασιλείου, 2011: 21].

ση δεξιοτήτων (Παπαδημητρίου, 2006: 20-21· Φλογαΐτη, 2011: 26) και ήταν επηρεασμένες από την ιδεολογία της εποχής και τις δημοσιεύσεις του Rousseau για τό φυσικό περιβάλλον ως πεδίο ισόρροπης ανάπτυξης του παιδικού ψυχισμού μέσα στη φύση (Environmental Studies, Urban Studies, Outdoor Education, Field Studies) (Φύκαρης, 1998: 26). Την ίδια εποχή αναπτύσσεται ή εκπαίδευση για τη διατήρηση της φύσης και τών φυσικῶν πόρων (conservation movement) μέ έμπνευστή τόν G. Perkins Marsh, ό όποϊος ένέπνευσε τόν Άμερικανικό Περιβαλλοντισμό (McCormick, 1989).

Όλα αὐτά τά οϊκολογικά κινήματα έθесαν τίς βάσεις για τή σύγχρονη ΠΕ πού δέν εϊναι εκπαίδευση μόνο τῶν ειδικῶν αλλά άγωγή όλων τῶν πολιτῶν, στοχεύοντας σε ριζικές αλλαγές στις στάσεις, στις συμπεριφορές και στις αξίες τῶν ατόμων και τῶν κοινωνικῶν ομάδων. Αυτό εϊναι τό πνεῦμα στό όποϊο κινεϊται σήμερα ή ΠΕ μέ τή σύγχρονη πλέον έννοια, μορφή και μεθοδολογία της (Τρομπούκης, 2000: 78). Η γέννησή της τοποθετεϊται από πολλούς συγγραφείς κατά τήν «Ημέρα της Γῆς» στις Η.Π.Α. (1970), καθώς τότε προσδιορίζεται και ή έναρξη του οϊκολογικού κινήματος (Giglioti, 1992: 15-26· Φλογαΐτη, 1998: 116· Φλογαΐτη, 2011: 28).

Η άναγνώριση της αξίας της ΠΕ και ή υιοθέτησή της από Διεθνείς Όργανισμούς υπῆρξε καθοριστική ως προς τή διάδοση και τήν ανάπτυξή της σε πολλές χώρες του πλανήτη. Οί διεθνείς συναντήσεις και διασκέψεις πού ακολούθησαν μέ τήν πρωτοβουλία της UNESCO του UNEP και του IEEP τή διαμόρφωσαν σταδιακά. Μέ τή συνεργασία τῶν ένθικῶν έπιτροπῶν τῶν κρατῶν φιλοτεχνήθηκε ή σύγχρονη ταυτότητα της ΠΕ ως προς τό έννοιολογικό θεωρητικο-μεθοδολογικό πλαίσιο και τούς τρόπους εφαρμογής της στά διάφορα κράτη του κόσμου (Κούσουλας, 2008: 6). Σημαντικό ρόλο για τήν προώθηση της ΠΕ παγκοσμίως έπαιξε ή IUCN⁹ ή όποϊα διοργάνωσε πολλές συναντήσεις και συνέδρια κατά τίς δεκαετίες του '60 και του '70, προκειμένου νά καθιερωθεϊ διεθνῶς ό θεσμός της (Φλογαΐτη, 2011: 29-33).

9. Σήμερα έχει μετονομαστεί σε World Conservation Union (WCU).

3. Βασικοί σταθμοί της Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης [Όρισμοί-σκοποί-στόχοι-όψεις-χαρακτηριστικά-περιεχόμενο]

Ός **βασικοί σταθμοί**¹⁰ της ΠΕ από τό 1970 μέχρι σήμερα, συνοπτικά, μπορούν νά αναφερθοῦν οί ἑξῆς:

Καθοριστικῆς σημασίας ἦταν ἡ «Διεθνῆς Συνάντηση Ἑργασίας γιά τήν ΠΕ στά Σχολικά Προγράμματα» στό Carson City τῆς **Νεβάδα τῶν Η.Π.Α.** (1970) μέ θέμα τήν «Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση»¹¹. Ὁργανώθηκε ἀπό τήν IUCN καί τήν UNESCO. Στή συνάντηση αὐτή καθιερώνεται διεθνῶς ὁ ὅρος «Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση» καί διατυπώνεται ὁ πρῶτος καί ὁ πλέον ἔγκυρος καί κλασσικός **ὀρισμός** τῆς γιά τίς ἐπόμενες δεκαετίες, σημείο ἀναφορᾶς στήν παγκόσμια βιβλιογραφία:

«Ἡ Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση εἶναι ἡ διαδικασία πού ὁδηγεῖ μέ τήν ἀναγνώριση ἀξιῶν καί τή διασαφήνιση ἐννοιῶν στήν ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων καί τῶν στάσεων πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν κατανόηση καί τήν ἐκτίμηση τῆς συσχέτισης ἀνθρώπου, πολιτισμοῦ καί βιοφυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση συνεπάγεται ἐπίσης, ἄσκηση στή διαδικασία λήψης ἀποφάσεων καί τή διαμόρφωση ἐνός κώδικα συμπεριφορᾶς τοῦ κάθε ἀτόμου ξεχωριστά γύρω ἀπό τά προβλήματα πού ἀφοροῦν στήν ποιότητα τοῦ περιβάλλοντος» (IUCN, 1970)¹².

Ὁ ὀρισμός αὐτός (χωρίς νά καλύπτει ὅλο τό φάσμα τοῦ πολυδιάστατου καί πολύμορφου χώρου καί χωρίς νά ἐξαντλεῖ ὅλα τά θέματα πού σχετίζονται μέ αὐτή) ἔγινε σημείο ἀναφορᾶς στή διεθνή βιβλιογραφία καί ἡ συνάντηση αὐτή εἶναι ἡ ἀρχή τῆς θεσμοθέτησης τῆς ΠΕ στά διεθνή Ἐκπαιδευτικά Προγράμματα (Τρομπούκης, 2000: 82).

10. Προηγήθηκαν στή Μεγάλη Βρετανία καί στό Παρίσι (1965 & 1968) διασκέψεις γιά τήν ΠΕ πού τήν ἐβλεπαν σάν ἐκπαίδευση γιά τή διατήρηση ἢ σάν ἐφαρμοσμένη οἰκολογία. Σέ σεμινάριο στό Michigan (ΗΠΑ, 1969) ὀριοθετήθηκαν τά βασικά χαρακτηριστικά καί οί πρῶτοι στόχοι τῆς. Ἦταν ἡ ἀρχή τῆς ἐξέλιξης τοῦ θεωρητικοῦ τῆς πλαισίου (Παπαδημητρίου, 2006: 43-44· Palmer, 1998: 6).

11. Ὁ ὅρος «Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση» (“Environmental Education”) συναντᾶται πρώτη φορά τό 1947 στό βιβλίο τῶν Paul & Percival Goodman, «Community» καί χρησιμοποιήθηκε ἐπίσημα, γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Thomas Pritchard στή Διάσκεψη International Union for the Conservation of the Nature-IUNC, στό Παρίσι (1948) (Palmer, 1998: 5).

12. Connect U.N.E.S.C.O.- U.N.E.P. Environmental Education Newsletter, vol. 1, no1, January 1976, p. 2.

Τήν ίδια χρονιά στίς Η.Π.Α. θεσπίστηκε ό 1ος όμοσπονδιακός νόμος –σέ παγκόσμιο επίπεδο– γιά τήν ένταξη τής ΠΕ σέ όλες τίς βαθμίδες εκπαίδευσης, όπως καί σέ άλλους φορεΐς καί όργανισμούς (Παπαδημητρίου, 2006: 44). Στή Βρετανία ιδρύθηκε ή ΝΑΕΕ (National Association for Environmental Education), ως μετεξέλιξη τής National Rural Environmental Studies Association (Palmer, 1998: 4).

Σημαντική γιά τό θεσμό τής ΠΕ υπήρξε καί ή **Διακυβερνητική Διάσκεψη τής Στοκχόλμης** (1972, 5-16 Ίουνίου) μέ θέμα: «Τό Περιβάλλον τοΰ ανθρώπου», όρόσημο στήν ιστορία τής ΠΕ. Στή διάσκεψη αΰτή τοποθετείται ή επίσημη γένεση τής ΠΕ, ως διεθνώς αναγνωρισμένης δύναμης, γιά τήν αναχαΐτιση τής περιβαλλοντικής ύποβάθμισης μέ συγκεκριμένο σχέδιο δράσης. Αναγνωρίστηκε ως δικαΐωμα κάθε ανθρώπου νά ζεΐ σέ ένα ποιοτικό περιβάλλον, έχοντας τήν εΰθύνη τής προστασίας καί συνάμα τής βελτίωσής του (Παπαδημητρίου, 2006: 48· Φλογαΐτη, 1998: 123-129· Φλογαΐτη, 2011: 62). Τότε¹³ καθιερώθηκε καί ή 5η Ίουνίου κάθε έτους ως ήμέρα προστασίας τής Φύσης.

Όπως προκύπτει από τή διακήρυξη τής διάσκεψης, απαιτείται νέα ριζική αναθεώρηση μέσω τής εκπαίδευσης¹⁴, τής σχέσης ανθρώπου-Φύσης καί αναγνωρίστηκε πώς τά περιβαλλοντικά προβλήματα δέν γνωρίζουν έθνικά σύνορα. Έτσι, θεσμοθετήθηκε τό UNEP. Ή UNESCO μέ τή συνεργασία του όργάνωσαν τό IEEP. Ό υπερχληθυσμός, ή εξάντληση τών φυσικών πόρων, ό πλοΰτος, ή φτώχεια, ή υπερχατανάλωση, ή ρύπανση, ή αστικοποίηση, ό πόλεμος καί ό άφοπλισμός εΐναι προβλήματα άμεσα συνδεδεμένα μέ τό εΰρύτερο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Κάθε κάτοικος τοΰ πλανήτη δικαιούται ισότιμη πρόσβαση στους φυσικούς πόρους, καθώς καί δικαΐωμα στήν ανάπτυξη. Έγινε έκκληση γιά παγκόσμια συλλογική ανάληψη εΰθύνης καί νέων μορφών διεθνούς συνεργασίας (Παπαδημητρίου, 2006: 48-49).

Έτσι, στό Συνέδριο τής Νεβάδα καί στή διεθνή Διάσκεψη τής

13. Συμμετείχαν 113 χΰρες, οΐ εκπρόσωποι τών διαφόρων όργανισμών τοΰ ΟΗΕ, καθώς καί μή κυβερνητικές όργανώσεις.

14. Σύσταση 19η τής Διακήρυξης τής Διάσκεψης. Στή Σύσταση 96η τονίζεται ό ρόλος διεθνών όργανισμών (ΟΗΕ & UNESCO) ως πρός τήν ανάπτυξη παγκόσμιου διεπιστημονικού προγράμματος ΠΕ, τό όποΐο θά άπευθύνεται άθρόα στήν εκπαίδευση, καθώς καί στους πολΐτες, υπέρ τοΰ περιβάλλοντος (Sohn, 1973).

Στοκχόλμης τό διεθνές ενδιαφέρον ἄρχισε πλέον νά στρέφεται ἀπό τή Φύση στό Περιβάλλον (Dillon, 2011).

Στό **Διεθνές Συνέδριο τῆς Aix-en-provence** στή Γαλλία (1972, 16-21 Ὀκτωβρίου) γιά τήν ΠΕ, μέ θέμα «Ἐκπαίδευση καί τό Περιβάλλον», ὁ βασικός προβληματισμός πού ἀναπτύχθηκε «ἀφοροῦσε ἰδιαιτέρα στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά θέματα τοῦ περιβάλλοντος θάμποροῦσαν νά ἐνταχθοῦν στήν ἐκπαιδευτική διαδικασία» (Φλογαῖτη, 1998: 128). Οἱ σύεδροι κατέληξαν στό συμπέρασμα πώς ἡ ἔννοια τοῦ Περιβάλλοντος στό σχολεῖο, δέν μπορεῖ νά προσεγγισθεῖ μέ τή διαδικασία ἑνός νέου μαθήματος, ἀλλά ἡ προσέγγιση αὐτή μπορεῖ νά γίνει *διεπιστημονικά* μέ τή συνεργασία ὅλων τῶν παραδοσιακῶν σχολικῶν μαθημάτων.

Ἐπισημάνθηκε ἐπίσης, ἡ σπουδαιότητα καί ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιμόρφωσης τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού θά διδάξουν τήν ΠΕ καί τὸνίστηκε ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀνάπτυξης νέων καί δημιουργικῶν σχέσεων: ἐκπαιδευτικῶν-μαθητῶν, σχολείου-κοινωνίας, καθώς καί συστημάτων ἐκπαίδευσης καί τῆς κοινωνίας στό σύνολό της (δ.π.: 128-130). Στούς δύο ὁρισμούς¹⁵ τῆς ἔννοιας τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Συνεδρίου διαφαίνεται τόσο ἡ βιοτική ὅσο καί ἡ ἀβιοτική διάστασή του (Ἀναστασάτος, 2005: 43).

Τά συμπεράσματα τοῦ **Διεθνoῦς Συνεδρίου τοῦ Βελιγραδίου**, πού ὁργανώθηκε ἀπό τό ΔΠΠΕ-ΙΕΕΡ καί τό Πανεπιστήμιο τοῦ Βελιγραδίου (13-22 Ὀκτωβρίου 1975) διατυπώθηκαν στήν περίφημη «**Χάρτα τοῦ Βελιγραδίου**», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά κείμενα¹⁶ γιά τή μετέπειτα πορεία καί ἐξέλιξη τῆς ΠΕ. Στό Συνέ-

15. **Περιβάλλον** ὀρίζεται: «Τό σύνολο σέ μιά συγκεκριμένη στιγμή τῶν φυσικῶν, χημικῶν, βιολογικῶν διαστάσεων καί τῶν κοινωνικῶν παραγόντων, ἱκανῶν νά ἀσκήσουν μιά ἄμεση ἢ ἔμμεση, βραχυπρόθεσμη ἢ μακροπρόθεσμη δράση στούς ὁργανισμούς καί τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες» καί σύμφωνα μέ τόν **β' ὁρισμό** περιβάλλον εἶναι: «τό σύνολο τῶν ὄντων καί τῶν πραγμάτων τά ὁποία συνθέτουν τό κοντινὸ καί μακρινὸ χῶρο τοῦ ἀνθρώπου, στά ὁποία μπορεῖ νά δράσει καί νά τὰ διαφοροποιήσῃ καί, ἀντίστροφα, τά ὁποία μποροῦν νά δράσουν στόν ἀνθρώπο καί νά καθορίσουν μέ αὐτό τόν τρόπο, ὀλικά ἢ μερικά, τήν ὕπαρξη καί τόν τρόπο τῆς ζωῆς του» (Παπαβασιλείου, 2011: 22).

16. Ἡ Διάσκεψη θεωρεῖται ἀπό πολλές σκοπιές σπουδαιότερη ἀπό ἐκείνη τῆς Τιφλίδας (1977) παρὰ τήν ἐπισκιάσή της ἀπό αὐτή. Στή Διάσκεψη τοῦ Βελιγραδίου τέθηκαν οἱ βάσεις, ὅσον ἀφορᾷ στή φιλοσοφία, στούς στόχους καί τίς καθοδηγητικές ἀρχές τῆς ΠΕ, στίς ὁποῖες ἡ Διάσκεψη τῆς Τιφλίδας ἀπλά στηρίχθηκε (Παπαδημητρίου, 2006: 50).

δριο αυτό, ως βασικός σκοπός της ΠΕ καθορίζεται η διάπλαση ενός παγκόσμιου πληθυσμού με συνείδηση και ενδιαφέρον για το συνολικό περιβάλλον (φυσικό και ανθρωπογενές) και τα περιβαλλοντικά προβλήματα (UNESCO, 1975).

Τονίστηκε επίσης, πώς η οικολογική κρίση εκτός από περιβαλλοντική είναι και κοινωνική. Για την άρση των κοινωνικών ανισοτήτων απαιτείται «νέο παγκόσμιο περιβαλλοντικό ήθος» για τη φύση και τον άνθρωπο, εφόσον επαναπροσδιοριστεί η έννοια της ανάπτυξης και του πλούτου με βάση την κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη (UNESCO, 1976).

Οι στόχοι της ΠΕ όπως διατυπώνονται στη «Χάρτα του Βελιγραδίου»¹⁷ αναλύονται ως εξής στο κεφ. Δ':

* **Συνειδητοποίηση:** να βοηθήσει τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες να συνειδητοποιήσουν το περιβάλλον ως ενιαίο σύνολο (συστημική προσέγγιση) και τα προβλήματα που σχετίζονται με αυτό με σκοπό την ευαισθητοποίησή τους.

* **Γνώσεις:** να βοηθήσει άτομα και κοινωνικές ομάδες να κατανοήσουν το περιβάλλον στο σύνολό του, τα προβλήματά του, τον ρόλο του ανθρώπου και την ευθύνη των ενεργειών του μέσα σ' αυτό.

* **Στάσεις:** να βοηθήσει άτομα και κοινωνικές ομάδες να υιοθετήσουν κοινωνικές αξίες φιλικές προς το περιβάλλον, ζωηρό ενδιαφέρον και διάθεση για ενεργό συμμετοχή στην προστασία και τη βελτίωσή του.

* **Δεξιότητες:** να βοηθήσει άτομα και κοινωνικές ομάδες να αποκτήσουν τις απαραίτητες ικανότητες για την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων.

* **Ικανότητα αξιολόγησης:** να βοηθήσει άτομα και κοινωνικές ομάδες να αξιολογούν τα μέτρα που λαμβάνονται για το περιβάλλον, καθώς και περιβαλλοντικά προγράμματα με βάση τους οικολογικούς, πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και αισθητικούς παράγοντες που τα διαμορφώνουν.

* **Συμμετοχή:** να βοηθήσει τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα να αναπτύξουν αίσθηση ευθύνης απέναντι στο περιβάλλον, ώστε να κατανοήσουν το αναγκαίο της κινητοποίησής τους για την επίλυση προβλημάτων που το άφορούν (UNESCO, 1975).

17. Η «Χάρτα του Βελιγραδίου»: Βασικά Κείμενα για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, τεύχ. 1ο, σελ. 10. Αθήνα: Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε.-Έλληνική Έταιρία.

Ἡ ΠΕ μέσω τῶν ΠΠΕ πού ἐκπονοῦνται πρέπει νά θεωρεῖ τό περιβάλλον στό σύνολό του φυσικό καί δομημένο, τεχνολογικό καί κοινωνικό, οἰκονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό, ἱστορικό, ἠθικό καί αἰσθητικό. Νά εἶναι συνεχῆς διά βίου μάθηση σέ ὅλα τά στάδια τῆς τυπικῆς καί ἄτυπης ἐκπαίδευσης προσεγγίζοντας τά θέματα διεπιστημονικά παρέχοντας ὀλιστική καί ἰσορροπημένη θεώρηση. Νά ἐνθαρρύνει τήν ἐνεργό συμμετοχή μέσω τῆς συνεργασίας γιά ἐκτίμηση, πρόληψη καί ἐπίλυση περιβαλλοντικῶν θεμάτων τόσο σέ τοπικό ὅσο καί σέ διεθνές ἐπίπεδο (UNESCO, 1975· Φλογαῖτη, 1998: 53).

Τό 1974 στή Βρετανία δημοσιεύτηκε τό ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα μέ τίτλο: «Πρόγραμμα Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης» (**Project Environment**) ἀπό τό Schools Council 1974, μέ στόχο νά προωθήσει τήν ΠΕ στή Β΄/θμια Ἐκπ/ση (Παπαδημητρίου, 2006: 47). Σ' αὐτό ἐμφανίστηκαν οἱ τρεῖς διαστάσεις της, καρπός ἐργασίας τῶν Watts καί Lucas. Οἱ διαστάσεις αὐτές εἶναι (Tilbury, 1995: 206-208· Παπαδημητρίου, 2006: 60· Scoullis & Malotidi, 2004: 12· Ο.ΕΠ.ΕΚ., 2008: 10-11):

✱ Ἐκπαίδευση **γύρω ἀπό ἡ σχετικά** μέ (about) τό περιβάλλον: Ἐπικεντρώνεται στόν γνωστικό τομέα (διερευνητική, ὀλιστική γνώση). Ἡ γνώση γιά τή λειτουργία τῶν περιβαλλοντικῶν συστημάτων εἶναι ἀπαραίτητη πρὶν ἀπό κάθε περιβαλλοντική ἀπόφαση. Συμπεριλαμβάνει τή μάθηση τῶν ποικίλων κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν παραγόντων πού ἐπηρεάζουν τίς ἀποφάσεις γιά τή χρήση τῶν συστημάτων αὐτῶν μέ τίς ἀπαραίτητες ἱκανότητες πού ἀποκτήθηκαν (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 2005: 160).

✱ Ἐκπαίδευση **«μέσα στό»** (in) περιβάλλον: Σχετίζεται μέ ἐκπαιδευτικές μεθόδους πού συντελοῦνται ἔξω ἀπό τή σχολική τάξη (διεπιστημονικότητα). Τό περιβάλλον χρησιμοποιεῖται ὡς πεδίο μάθησης καί ἀπόκτησης δεξιοτήτων. Εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος μετάδοσης γνώσης καί περιβαλλοντικῶν βιωμάτων πού ἐπηρεάζουν τίς ἀποφάσεις σχετικά μέ αὐτό (οἰκονομικές, πολιτισμικές, κοινωνικές) (Φλογαῖτη, 1998: 179-185· Μαρκαντώνης, 2011: 98).

✱ Ἐκπαίδευση **γιά χάρη** (for)¹⁸ τοῦ περιβάλλοντος: Βασικός στό-

18. Ἐχει ξοδευτεῖ πολύ μελάνι γιά τόν ὄρο αὐτό. Πολλοί διαφωνοῦν γιά τό 'for the environment' ὑποστηρίζοντας τήν ἀνθρωποκεντρική του διάσταση προτείνοντας τόν ὄρο: «with the environments» ὡς πιό κοντά στόν γαιανισμό (πίστη στά δικαιώματα τῆς φύσης, βαθιά οἰκολογία). Καί ἡ Ε. Φλογαῖτη (1993) ἐπίσης, ἔχει ἐπιφυλάξεις γιά τήν ἐλληνική μετάφραση τοῦ ὄρου καί οἱ διαφωνίες

χος έδω είναι ή ανάπτυξη στάσεων καί συμπεριφορών. Περιλαμβάνει τήν υιοθέτηση ενός προσωπικού κώδικα συμπεριφοράς πού οδηγεί σέ προσωπικό περιβαλλοντικό ήθος πού διοχετεύεται σέ δυναμικές ενέργειες, αφού υποκινεί σέ κινητοποιήσεις καί δράσεις μέ στόχο τήν αντιμετώπιση τής οικολογικής κρίσης. Είναι πορεία έπαναπροσδιορισμού ανθρώπου-περιβάλλοντος μέ πολιτικό καί κοινωνικό βάθος (Παπαδημητρίου, 2006: 91· Φλογαΐτη, 1998: 28· Φλογαΐτη, 2011: 120).

Οί τρεῖς παραπάνω ὄψεις φαίνεται, κατά τούς Α. Γεωργόπουλο & Ε. Τσαλίκη (1998) πώς αντικατοπτρίζουν τίς αντίστοιχες περιοχές ανάπτυξης τής ανθρώπινης προσωπικότητας: **Γνωστική** (διανοητική ανάπτυξη), **συναισθηματική** (αισθητική καί ὀπτική ἐπίγνωση) καί **ήθική** (δημιουργία ἀξιών) (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 2005: 18).

Τή Διάσκεψη τοῦ Βελιγραδίου ἀκολούθησαν πολλές περιφερειακές συναντήσεις¹⁹ πού προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τήν ἐπόμενη μεγάλη διάσκεψη-σταθμό στήν **Τιφλίδα (Tbilisi) τής Γεωργίας** (1977, 14-26 Ὀκτωβρίου). Ὁργανώθηκε ἀπό τό ΔΠΠΕ, ὑπό τήν αἰγίδα τής UNESCO καί ἦταν ή πρώτη διακυβερνητική διάσκεψη πού συνήλθε στόν κόσμο²⁰ εἰδικά γιά τή ΠΕ, ή ὁποία προωθεῖ τόν προβληματισμό τής Διάσκεψης τοῦ Βελιγραδίου. Ἀπετέλεσε ὁρόσημο στήν ἱστορία τής ΠΕ καθορίζοντας οὐσιαστικά τήν πορεία της. Ἐκεῖ δόθηκε καί ἕνας β' ὀρισμός τής ΠΕ πού θεωρεῖται καί αὐτός ἀποδεκτός καί εὐρέως διαδεδομένος:

«Ἡ Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση προωθεῖ τήν ανάπτυξη σαφούς ἀντίληψης καί ἐνδιαφέροντος γιά τήν οἰκονομική, κοινωνική, πολιτική καί οικολογική ἀλληλεξάρτηση σέ ἀστικές καί ἀγροτικές περιοχές. Παρέχει σέ κάθε ἄτομο δυνατότητα ἀπόκτησης γνώσεων, ἀξιών, στάσεων, ἀφοσίωσης καί δεξιότητες πού χρειάζονται γιά νά προστατεύσει καί νά καλυτερεύσει τό περιβάλλον. Συμβάλλει στή

συνεχίζονται μέχρι σήμερα μέ διαφορετικές προσεγγίσεις (Παπαδημητρίου, 2006: 103-104· Φλογαΐτη, 1998: 183-185).

19. Στήν Ἀφρική (Μπραζαβίλ, 1976), στίς Ἀραβικές Χῶρες (Κουβέιτ, 1976), στήν Ἀσία (Μπανγκόκ, 1976), στήν Λατινική Ἀμερική (Μπογκοτά, 1976), στή Β. Ἀμερική (Σαϊντ Λούις, 1976) καί στήν Εὐρώπη (Ἐλσίνκι, 1977) [Τρομπούκης, 2000: 88].

20. Συμμετείχαν 66 κράτη μέλη τοῦ Ο.Η.Ε., 2 κράτη ἐκτός τοῦ Ὁργανισμοῦ, ὁργανώσεις καί προγράμματα τοῦ συστήματος τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν καί 20 διευθύνσεις μή κυβερνητικές ὁργανώσεις. Συνολικά 265 ἀντιπρόσωποι καί 65 ἐκπρόσωποι καί παρατηρητές συμμετείχαν στή Διάσκεψη (Φλογαΐτη, 1998: 139).

δημιουργία νέων προτύπων συμπεριφοράς, ατόμων, ομάδων, κοινωνιών προς τό περιβάλλον» (UNESCO, 1977).

Ἡ «Διακήρυξη γιὰ τὴν Περιβαλλοντικὴ Ἑκπαίδευση» (ἡ ἔκθεση τῆς Διάσκεψης) καὶ οἱ 41 προτάσεις τῆς ἀποτελοῦν τὸ «Εὐαγγέλιο» τῆς ΠΕ. Στὴν Διακυβερνητικὴ Συνδιάσκεψη διευκρινίζονται οἱ ἔννοιες, οἱ στόχοι, οἱ ἀρχές τῆς ΠΕ καὶ ἀναπτύσσονται στρατηγικὲς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σέ ἐθνικὸ, περιφερειακὸ καὶ διεθνὲς ἐπίπεδο. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Διακήρυξης φαίνεται πὼς **βασικός στόχος** τῆς ΠΕ εἶναι ἡ διάπλαση ὑπεύθυνων περιβαλλοντικῶν ατόμων καὶ κοινωνικῶν ομάδων πού θά διακρίνονται γιὰ τὴν οἰκολογικὴ συνείδηση, τὴν παιδεία καὶ τὸ ἥθος τους.

Οἱ **σκοποί**²¹ τῆς ΠΕ εἶναι: 1) Νά δώσει τὴ δυνατότητα σέ κάθε πολίτη νά ἀποκτήσει τίς γνώσεις, τίς ἀξίες, τίς στάσεις, τὴ δέσμευση καὶ τίς ἀπαραίτητες ἱκανότητες γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴ βελτίωση τοῦ περιβάλλοντος. 2) Νά δημιουργήσῃ νέα πρότυπα συμπεριφοράς πρὸς αὐτό, καθὼς καὶ σέ ὁλόκληρὴ τὴν κοινωνία. 3) Νά καλλιεργήσῃ τὴ σαφῆ κατανόηση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον σχετικὰ μέ τὴν οἰκονομική, κοινωνική, πολιτικὴ καὶ οἰκολογικὴ ἀλληλεξάρτηση στίς ἀστικές καὶ ἀγροτικές περιοχές (UNESCO, 1977· Μαρκαντώνης, 2011: 101· Παπαβασιλείου, 2011: 25).

Τὰ **βασικά χαρακτηριστικά**²² τῆς ΠΕ πού τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τίς ἄλλες μορφές ἐκπαίδευσης: Εἶναι προσανατολισμένη στὴ λύση τῶν περιβαλλοντικῶν προβλημάτων ἀτενίζοντας μέ ρεαλισμὸ πρὸς τὸ μέλλον ὡς μιά συνεχὴς καὶ διὰ βίου διαδικασία, σχολικὴ καὶ ἐξω-σχολικὴ (Φλογαῖτη, 1998: 144). Τὸ περιβάλλον πρέπει νά λογίζεται ὡς διευρυμένη ἔννοια (φυσικὸ & ἀνθρωπογενές) καὶ συνίστανται μέθοδοι συστημικῆς καὶ ὀλιστικῆς προσέγγισής του μέ τὴν υἱοθέτηση διεπιστημονικῶν μεθόδων πού εὐνοοῦν τὴ συμμετοχικότητα καὶ τὴ βιωματικότητα κάνοντας χρῆση καὶ τῶν νέων τεχνολογιῶν. Ἐξετάζει τὰ κύρια περιβαλλοντικὰ ζητήματα ἀπὸ παγκόσμια σκοπιά χωρὶς νά παραθεωρεῖ τίς τοπικὲς ιδιαιτερότητες. Ἐπιτάσσει τὴν ἐνσωμά-

21. Πρβ. καί: «Διακήρυξη τῆς Τιφλίδας» (1999): Βασικά Κείμενα γιὰ τὴν Περιβαλλοντικὴ Ἑκπαίδευση» (Ι. Ψαλιδᾶς Μτφρ.), τεῦχος 2ο, σελ. 16. Ἀθήνα: Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε.-Ἑλληνικὴ Ἑταιρία.

22. Πρβ. καί: «Διακήρυξη τῆς Τιφλίδας» (1999): Βασικά Κείμενα γιὰ τὴν Περιβαλλοντικὴ Ἑκπαίδευση» (Ι. Ψαλιδᾶς Μτφρ.), τεῦχος 2ο, σελ. 17. Ἀθήνα: Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε.-Ἑλληνικὴ Ἑταιρία.

τωση της εκπαίδευσης στην κοινωνία ή τό άνοιγμα τοῦ σχολείου στην κοινωνία μέ τόν σωστό εκπαιδευτικό σχεδιασμό καί τήν έπαρκή εκπαίδευση-έπιμόρφωση τῶν εκπαιδευτικῶν καί τῶν εκπαιδευτῶν, στοχεύοντας σέ μιά δημοκρατική κοινωνία στην όποία οί κοινωνικές ομάδες καί οί πολίτες συμμετέχουν ένεργά σέ όλα τά επίπεδα, γιά τήν επίλυση τῶν περιβαλλοντικῶν προβλημάτων (UNESCO, 1977· UNESCO, 1978· Παπαδημητρίου, 1989: 57 & Φλογαίτη, 1998: 144· Τσαμπούκου- Σκαναβή, 2004).

Στή Διάσκεψη²³ τέθηκε καί τό θέμα τῆς επανεξέτασης τῶν έννοιῶν τῆς οικονομικῆς ανάπτυξης μέ εκείνης τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος γιά τίς σύγχρονες καί μέλλουσες γενιές. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτή πρέπει νά αναπτυχθεῖ παράλληλα μέ τήν ένίσχυση τοῦ αἰσθήματος ἀλληλεγγύης μεταξύ τῶν λαῶν, τῆς διασφάλισης τῆς εἰρήνης, τόν μετρίασμό τῶν έντάσεων καί τόν περιορισμό τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στούς λαούς. Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ συστήματος τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν εἶναι ἐπιβεβλημένη (UNESCO, 1977: 63).

Στό **Διεθνές Συνέδριο τῆς Μόσχας** (1987, 17-21 Αὐγούστου) πραγματοποιήθηκε **Διακυβερνητική Διάσκεψη**²⁴ μέ θέμα «Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση καί κατάρτιση» ὑπό τήν αἰγίδα τῆς UNESCO-UNEP. Ἀνέλυσε τήν περιβαλλοντική κατάσταση καί ἀπεφάνθη πῶς

23. Ὁ Α. Τρομπούκης (2000) σχολιάζοντας τίς συζητήσεις στην Τιφλίδα, γράφει πῶς: «ἀσφαλῶς καί συνέβαλαν στην ἀναζήτηση μιᾶς νέας ἠθικῆς γιά τόν σεβασμό στή φύση καί στόν ἀνθρώπο καί στην ποιότητα ζωῆς του, ὅμως αὐτές οί προτάσεις ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τό ὅλο πνεῦμα τῆς διακήρυξης, ἡ όποία τονίζει πῶς οί ἀναπτυξιακές διαδικασίες εἶναι οί αἰτίες τῆς περιβαλλοντικῆς καταστροφῆς· δέν 'στηλιτεύει' στή συνέχεια τίς μεθόδους ἀνάπτυξης, οὔτε προτείνει τόν επανα-προσδιορισμό τῶν μορφῶν ἀνάπτυξης, ἀλλά κάνει λόγο γιά νέες στρατηγικές, ένσωματωμένες στό ἄρμα τῆς ἴδιας ἀνάπτυξης». Γενικά, ἕνας ἀνθρωποκεντρισμός πλανᾶται στό ὅλο πνεῦμα τοῦ τρίπτυχου: ἀνθρώπος-ἀνάπτυξη-φύση. Ἡ παγκοσμιοποίηση ἀντί νά ὀδηγήσει στην οικονομική ἀνάπτυξη καί στην κοινωνική ισότητα κατέστρεψε τό περιβάλλον, ἀφοῦ τό ἐλευθέρως διακινούμενο κεφάλαιο τό μόνο πού ἐπιδιώκει εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους του (Τρομπούκης, 2000: 90).

24. Πρίν τήν κορυφαία αὐτή Διάσκεψη (1980) σέ συνεργασία μεταξύ WWF, UNEP & IUCN καταλήγει ἡ ἔκδοση τῆς «Στρατηγικῆς γιά τήν προστασία τοῦ Πλανήτη» (World Conservation Strategy), σημαντικό ντοκουμέντο πού ὑπεραμύνεται τῆς έννοιᾶς τῆς «βιώσιμης ἀνάπτυξης» καί τό ρόλο τῆς εκπαίδευσης στην ἐπίτευξή της (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 1998: 21).

παρότι ή κοινή γνώμη όσο και ή επίσημη παγκόσμια κοινότητα είναι περισσότερο περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένες, ή κατάσταση συνεχίζει νά επιδεινώνεται όχι μόνο στίς αναπτυγμένες χώρες αλλά και στίς αναπτυσσόμενες, όπου εκεί ή φτώχεια, δυστυχώς, οδηγεί στην καταλήστευση των φυσικών συστημάτων (UNESCO-UNEP, 1987· Φλογαΐτη, 1998: 147).

Απαιτείται νέος παγκόσμιος σχεδιασμός μέ την προσδοκία μιās «νέου τύπου ανάπτυξης» για την αντιμετώπιση τής οικολογικής κρίσης πού φαίνεται νά είναι ή μοναδική αποτελεσματική διέξοδος, αφού θά αίρει τό δίλημμα: ανάπτυξη ή περιβάλλον. Αυτή ή λύση είναι ή «βιώσιμη» ή «αύτοσυντηρούμενη» ή «άειφόρος» ανάπτυξη (Sustainable Development). Δηλαδή: «ανάπτυξη πού ικανοποιεί τίς ανάγκες του παρόντος χωρίς νά ύπονομεύει τή δυνατότητα των μελλοντικών γενεών νά ικανοποιήσουν τίς δικές τους ανάγκες» (UNESCO-UNEP, 1987)²⁵. Τό Διεθνές Συνέδριο τής Μόσχας υίοθετεί τά συμπεράσματα τής Διάσκεψης τής Τιφλίδας, καταρτίζει σχέδιο δράσης για την περαιτέρω προώθηση τής ΠΕ στη δεκαετία του '90 και για πρώτη φορά ύπογραμμίζονται σέ αυτό οι καταστρεπτικές συνέπειες του πολέμου, δίνοντας έτσι μεγάλη έμφαση στη συμβολή τής ΠΕ στην επίτευξη τής άειφόρου ανάπτυξης, μέσω τής εκπαιδευτικής διαδικασίας (UNESCO-UNEP, 1987).

Σταθμός στην πορεία τής νομιμοποίησης του όρου «βιώσιμη» ή «αύτοσυντηρούμενη» ανάπτυξη ύπήρξε τό έτος 1987, όταν ή WCD παρέδιδε την αναφορά της στη Γενική Συνέλευση των Ήνωμένων Έθνών: «**Τό κοινό μας μέλλον**» (Our Common Future), γνωστή ως «Αναφορά Μπρούντλαντ» (Brundtland Report)²⁶ (Φύκαρης, 1998: 29· 2005: 22· Τρομπούκης, 2000: 97).

Μετά τό Συνέδριο τής Μόσχας και τό «Brundtland report» αρχίζει ό μοιραίος έναγκαλισμός τής ΠΕ μέ την Άειφόρο ή Βιώσιμη Ανάπτυξη. Η σύνδεση τής ΠΕ μέ τή Βιώσιμη Ανάπτυξη (Sustainable Development) τονίζει την ανάγκη τής συμφιλίωσης του Περιβάλλοντος μέ την Ανάπτυξη και ύπογραμμίζεται πλέον ό σημαντικός

25. Πρβλ. και: «Η Διάσκεψη τής Μόσχας» (Α. Τρικαλίτης, Ρ. Παλαιοπούλου, Μτφρ.). Σειρά: Βασικά Κείμενα για την Περιβαλλοντική Έκπαίδευση. Τεύχος 3ο, Αθήνα 1999.

26. Από τό όνομα τής πρωθυπουργού τής Νορβηγίας G. H. Brundtland, πού είχε όριστεί ως επικεφαλής τής Έπιτροπής.

ρόλος της Έκπαίδευσης –και ειδικά της μη τυπικής– προς την κατεύθυνση αυτή. Απαιτείται πιά ή κατάρτιση άριστα εξειδικευμένου προσωπικού, όπως και ή χρήση νέων τεχνολογιών (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 2005: 22). Η νέα ιδέα βρίσκει ανταπόκριση, πρόσφορο έδαφος και τελική αναγνώριση από την παγκόσμια κοινότητα στην Παγκόσμια Συνδιάσκεψη κορυφής του **Rio de Janeiro** (1992)²⁷ για «τό Περιβάλλον και την Ανάπτυξη» (UNCED) και στη **Διεθνή Διάσκεψη της Θεσσαλονίκης** (1997)²⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ενδιαφέρον της UNESCO για την ΠΕ ως ανεξάρτητης δραστηριότητας περιορίζεται αισθητά από το 1995, μετά τη λήξη των δραστηριοτήτων του ΔΠΠΕ -IEEP (Κούσουλας, 2000).

4. Η Περιβαλλοντική Έκπ/ση στην Ελλάδα-ιστορική διαδρομή (Προγράμματα Περιβαλλοντικής Έκπ/σης)

Η Ελλάδα μετά από τις προαναφερθείσες διεθνείς περιβαλλοντικές διακηρύξεις των παγκόσμιων Συνεδρίων, της Στοκχόλμης, του Βελιγραδίου και της Τιφλίδας έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προώθηση του θεσμού της ΠΕ στην Έκπαίδευση, σύμφωνα με το πνεύμα και τις κατευθύνσεις αυτών των διασκέψεων (Τρομπούκης, 2000: 103).

Η ΠΕ στην Ελλάδα ξεκινά²⁹ το 1976, με τη συνεργασία του

27. Η Σύνοδος Κορυφής για τό Περιβάλλον και την Ανάπτυξη έγινε στο Rio de Janeiro τον Ιούνιο (1992), όπου υπογράφεται ή «Agenda 21», της οποίας τό 36ο κεφ. αναφέρεται στην ΠΕ. Είναι τό «Πρόγραμμα Δράσης» για τό Περιβάλλον και την Ανάπτυξη για τόν 21ο αί. Προτείνει έπανα-προσανατολισμό της εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της Αειφόρου Ανάπτυξης, προώθηση της ενημέρωσης του κοινού και της Επαγγελματικής Κατάρτισης (Agenda 21).

28. Τά οικολογικά προβλήματα πού πλήττουν τή φύση οδήγησαν τήν UNESCO και τήν Έλληνική Κυβέρνηση νά οργανώσει τή Διάσκεψη αυτή 8-12 Δεκεμβρίου μέ θέμα: «Περιβάλλον και Κοινωνία, Έκπαίδευση και εύαισθητοποίηση των πολιτών για τήν αειφορία». Αποτελεί ούσιαστικό κείμενο αρχών και προτάσεων (29) στις όποιες στηρίχθηκε ή ΕΠΑ (άρθρο 11), ως τήν συνδιάσκεψη πού πραγματοποιήθηκε στο **Buenos Aires της Άργεντινής** (2007). Πρίν τή «Συνδιάσκεψη κορυφής για τή γή» (Earth Summit) στο Rio de Janeiro της Βραζιλίας και μετά τό «Brundtland Report» άκολούθησαν και άλλες περιβαλλοντικές συναντήσεις και συνδιασκέψεις ύπουργών εύρωπαϊκών χωρών, όπως και μή κυβερνητικών οργανισμών (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 1998: 21).

29. Περιβάλλον και εκπαίδευση από τή μιά, προσπαθεί νά συνδέσει ό Α. Δελμούζος μέ τό «νέο τύπο σχολείου» στόν Βόλο (1908-1911), του όποιου όμως οι

Υπουργείου Συντονισμού (Γραμματεία του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος) του Υπουργείου Παιδείας και του ΚΕΜΕ³⁰ (Παπαδημητρίου, 2006: 60-63).

Σέ **πρώτη** προπαρασκευαστική φάση (1977-1983) τό ΚΕΜΕ συν-εργάστηκε μέ τή Γραμματεία του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, τό όποιο είχε συνδεθεί μέ τήν άρμόδια ύπηρεσία του Συμβουλίου τής Εύρώπης. Συγκροτήθηκε τό πρώτο άρχείο γιά τήν ΠΕ, καταρτίστηκαν στελέχη (έκπαιδευτικοί) άπό έπιμορφωτές του Συμβουλίου τής Εύρώπης και έφαρμόστηκαν πειραματικά ΠΠΕ σέ Γυμνάσια. Επίσης, εισήχθηκαν στά σχολικά βιβλία βασικές έννοι-ες οικολογίας (Paraskevoropoulos et al., 1998: 55-60· Τομπούκης, 2000: 103).

Σέ **δεύτερο** στάδιο (1983-1991) προωθήθηκε περισσότερο ό θε-σμός τής ΠΕ άπό όμάδα έργασίας του Υπουργείου Παιδείας, πού είχε τήν εύθύνη έπιμόρφωσης των έκπαιδευτικών. Τότε λειτούργη-σαν και τά πρώτα Γραφεία Α΄/θμιας και Β΄/θμιας Έκπαίδευσης και έγινε ή σύνδεση μέ Διεθνείς Όργανισμούς ΠΕ. Οί μαθητές Γυμνα-σίων και Λυκείων άρχίζουν νά έκπονούν ΠΠΕ (Φλογαΐτη, 1998: 16· Καλαϊζίδης & Ουζούνης, 2000: 117). Έτσι, ιδρύονται τά πρώτα ΚΠΕ, τά όποια άπετέλεσαν τά «φυτώρια» διεκπεραίωσης αυτών των Προ-γραμμάτων στά σχολεία³¹ (Rickinson, 2001· UNECE, 2005).

Στήν **τρίτη** φάση (1991-1998) ή ΠΕ έχει πλέον έδραιωθεί και

ένέργειες άπέτυχαν άπό κινήσεις ύπερ-συντηρητικών τής έποχής του (Παπαδη-μητρίου, 2006: 60). Άπό τήν άλλη, τό μάθημα τής πατριδογνωσίας –τό όποιο άντικαταστάθηκε άπό τή Μελέτη του Περιβάλλοντος– στά αναλυτικά προγράμ-ματα του Δημοτικού άπό τό 1913-1982 συνέδεε μέν περιβάλλον και έκπαίδευση, όμως, μέ στείρο έγκυκλοπαιδισμό, άφου ήταν περιγραφικό και στατικό χωρίς έμπειρίες και καθιέρωση ιδιαίτερης σκέψης πού «δημιούργησε όμως, μιά σημαντι-κή παιδαγωγική και διδακτική παράδοση» (Χριστιάς, 1998: 16-20· 37 κ. έξ.).

30. Τόν ρόλο αυτό παίζει σήμερα τό Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο (Π.Ι.).

31. Σταθμός γιά τήν ανάπτυξη τής ΠΕ και τήν πορεία τής άποτέλεσε ή ψή-φιση του Ν. 1892/31-7-1990, άρθρο 111, παρ. 13. «Η ΠΕ άποτελεί τμήμα των Προγραμμάτων των σχολείων τής Β΄/θμιας Έκπ/σης. Σκοπός της είναι νά συν-ειδητοποιήσουν οί μαθητές τή σχέση του άνθρώπου μέ τό φυσικό περιβάλλον, νά εύαισθητοποιηθούν γιά τά προβλήματα πού συνδέονται μέ αυτό και νά δρα-στηριοποιηθούν μέ ειδικά προγράμματα, ώστε νά συμβάλουν στή γενικότερη προσπάθεια άντιμετώπισής τους». Σύμφωνα μέ τήν ύπ. άριθμ. Γ1 /308-3-4-1991 Ύπουργική Άπόφαση (Φ.Ε.Κ. 223, τ. Β/12-4-1991 έφαρμόζεται άνάλογα και στήν Α΄/θμια. Μέσα άπό τά ΚΠΕ παγκοσμίως, προωθείται ή έκπαίδευση, ένισχύεται ή κοινωνική συμμετοχή και ή σύνδεση των συμμετεχόντων στό χώρο (Deri, 2005).

έπεκτείνεται διαρκώς μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα με πληθώρα δράσεων εντός και εκτός σχολείου (Ο.ΕΠ.ΕΚ., 2008: 10-11). Ο αριθμός των σχολείων που έκπονουν ΠΠΕ συνεχώς διευρύνονται³², καθώς και ο αριθμός των εκπαιδευτικών και των μαθητών που εμπλέκονται σε αυτά. Η συνεργασία των σχολείων με τις μη κυβερνητικές οργανώσεις επεκτείνεται. Τό WWF πρότεινε πιλοτικό πρόγραμμα, τό ελληνικό Γραφείο της Greenpeace εκδίδει έντυπα για εκπαιδευτικούς και μαθητές, τό Ελληνικό Κέντρο Βιότοπων-Υγροτόπων (Ε.Κ.Β.Υ.) βραβεύει ΠΠΕ, ή ελληνική εταιρία ανακύκλωσης επιβραβεύει και προσφέρει πληροφορίες σχετικά με την ανακύκλωση.

Δύο νέα περιοδικά «Νέα Οικολογία» και «Οικοτοπία» χρησιμοποιούνται από τά σχολεία ως έντυπα πηγής και αναφοράς στο περιβάλλον. Τήν άνοιξη (1994) ιδρύθηκε τό Διεθνές Δίκτυο Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης με έδρα τήν Ελλάδα³³. Έκτός από αυτά, σέ επίπεδο σχολικών συμπράξεων, ένθαρρύνθηκε ή ανάπτυξη ΠΠΕ «μέσα από ειδικές ενημερώσεις στά πλαίσια των εύρωπαϊκών προγραμμάτων, τά όποια εισήγαγε ή ένωμένη Εύρώπη, γιά νά δώσει μιά άλλη διάσταση τής εκπαιδευτικής συνεργασίας μεταξύ των κρατών μέ τά προγράμματα «Σωκράτης» και «Comenius» (Τρομπούκης, 2000: 107-108). Τά τελευταία χρόνια ή ΠΕ εισήχθη σέ όλα τά Παιδαγωγικά τμήματα των Πανεπιστημίων τής χώρας, γεγονός έλπιδοφόρο γιά τήν έρευνητική προσπάθεια στόν κρίσιμο αυτό τομέα (Φλογαΐτη, 1998: 17· Ο.ΕΠ.ΕΚ., 2008: 10-11).

Νά τονισθεί στό σημείο αυτό πώς **στήν εφαρμογή των ΠΠΕ στά σχολεία** τής Β'/θμιας³⁴ Έκπ/σης οί δυσκολίες –άκόμα και σήμερα– εΐναι μεγάλες. Πολλοί εκπαιδευτικοί αισθάνονται άνέτοιμοι γιά τήν εκπόνησή τους, γιατί θεωροΰν πώς ύπάρχει έλλειψη χρόνου, ύποδομών και κονδυλίων (Ham & Sewing (1977/78) στό Χριστόπουλος, 2007). Άλλοι πρόσκεινται θετικώς ως πρός τήν ύλοποίησή τους αλλά δέν κρύβουν και τήν ανασφάλειά τους, ως «τυπικώς» άκατάλληλοι.

32. Από τό σχολικό έτος 1994-95 τά ΠΠΕ τά όποια έκπονοΰνται τόσο στήν Α'/θμια όσο και στή Β'/θμια Έκπ/ση κάθε χρόνο ύπερβαίνουν τίς 2.000 (Φουσέκη, 1997: 10).

33. Τά μέλη τοΰ δικτύου προέρχονται από 5 ήπείρους και 40 διαφορετικές χώρες (Τρομπούκης, 2000: 108).

34. Στά σχολεία τής Α'/θμιας Έκπ/σης τά ΠΠΕ έχουν ένταχθεί στό ώρολόγιο πρόγραμμα τοΰ σχολείου μέ τήν Εύελικτη Ζώνη στά πλαίσια τής διαθεματικής-διεπιστημονικής προσέγγισης τής γνώσης (Λιαράκου, 2010: 334).

Τέλος, αρκετοί εκπαιδευτικοί και μαθητές βλέπουν την ΠΕ ως πρό-σχημα να βγούν από τό τετριμμένο σχολικό πρόγραμμα (Γεωργόπου-λος & Τσαλίκη, 1998: 20-21· Γεωργόπουλος και συν., 2011).

Αν όμως η μάθηση δεν είναι ένεργός, εάν δεν γίνεται και εκτός του σχολικού χώρου με την ομαδική συνεργασία μαθητών (collaborative learning) και καθηγητών με τη χρήση των έποπτικών υλικών της φύ-σης, τό αποτέλεσμα δεν θά είναι τό αναμενόμενο (Παπαβασιλείου, 2011: 104-105). Σχετικές έρευνες δείχνουν πώς τά ΠΠΕ ενώνουν και μαθη-τές από διαφορετικό πολιτιστικό υπόβαθρο. Αύτοί συνεργαζόμενοι ανταλλάσσουν δεξιότητες μέσω κοινών έμπειριών και κοινών ταυ-τίσεων (Γκόβαρης & Κλάδης, 2011). Είναι πλέον κοινό μυστικό πώς οί μεγάλες κοινωνικές αλλαγές, απαραίτητες για την αειφόρο ανάπτυξη και τή διάσωση του πλανήτη γενικότερα, περνούν μέσα από τά χέρια των εκπαιδευτικών (WCED, 1987· Καλαϊτζίδης & Ουζούνης, 2000).

5. Η ανάγκη «περιβαλλοντικού έγγραμματος»

Στήν εποχή μας τά περιβαλλοντικά προβλήματα πού αντιμετω-πίζει ό σύγχρονος άνθρωπος, ως αποτέλεσμα του «ιδιαίτερου τρό-που» πού διαχειρίζεται τό φυσικό περιβάλλον επιβάλλουν τελικά την άδηριτη ανάγκη άναθεώρησης τής στάσης του άπέναντί του (Κόνσολας & Κεφαλά, 2011: 107). Παρά τίς προσπάθειες τής έπιστήμης και τής πληθώρας των τεχνολογικών γνώσεων και έπιτευγμάτων, ή άναδιαμόρφωση τής στάσης μας άπέναντι στό περιβάλλον και στά σχετιζόμενα μέ αυτό προβλήματα προβάλλει έπιτακτική (Millenium Ecosystem Assessment, 2010). Πρός αύτή την κατεύθυνση ή παιδεία θεωρείται ως τό πιο ίσχυρό «άντιβιοτικό» πού θά συμβάλλει ουσια-στικά στην ένσυνείδητη διαμόρφωση περιβαλλοντικού ήθους (Χαλε-πλής, 2008: 159).

Η Φλογαΐτη & Βασάλα (2002) αναφέρουν χαρακτηριστικά πώς «τά τελευταία είκοσι χρόνια ή ΠΕ βρίσκεται στό προσκήνιο τής έπι-καιρότητας, καθώς θεωρείται ως ένα από τά αποτελεσματικότερα μέσα για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων πού έχουν λάβει πλανητικές διαστάσεις και άπειλούν την ποιότητα ζωής και τή βιωσιμότητα του πλανήτη» (Φλογαΐτη & Βασάλα, 2002: 159). Η ΠΕ γενικά είναι μία μορφή εκπαίδευσης πού δεν άρκεΐται στην άποκλειστική μετάδοση άποσπασματικών περιβαλλοντικών γνώσεων αλλά σύμφωνα μέ την Β. Παπαδημητρίου (2006) έχει ως

σκοπό «τή διαμόρφωση ενός παγκόσμιου πληθυσμοῦ, πού νά εἶναι ἐνήμερος καί νά ἐνδιαφέρεται γιά τό περιβάλλον καί τά προβλήματά του καί νά ἔχει τή γνώση, τίς δεξιότητες, τίς στάσεις καί τή διάθεση νά ἐργάζεται ἀτομικά καί συλλογικά γιά τήν ἐπίλυση τρεχόντων περιβαλλοντικῶν προβλημάτων καί πρόληψη νέων» (Παπαδημητρίου, 2006).

Πρόκειται λοιπόν, γιά μιά συνεχή καί διά βίου διαδικασία ἐκπαίδευσης, χωρίς στασιμότητα, μέ δυναμικό χαρακτήρα, προσανατολισμένη στό μέλλον. Ἀπευθύνεται σέ ἄτομα ἀνεξαρτήτως φύλου καί ἡλικίας πού δραστηριοποιοῦνται σέ διαφορετικούς τομεῖς τῆς κοινωνίας καί ἐκτείνεται σέ ὅλα τά στάδια τῆς ζωῆς τους (Hart, 2003· Δασκολιά, 2004· Φλογαῖτη, 2011· Σταμάτης, 2013).

Ὡς πρός τίς ἀναφυόμενες διαφωνίες πού κατά καιροῦς διατυπώθηκαν: ποιός μπορεῖ νά διδάξει ἐπιτυχέστερα τήν ΠΕ; Οἱ δάσκαλοι τῶν περιβαλλοντικῶν ἐπιστημῶν (θετικές ἐπιστήμες); ἢ οἱ παιδαγωγοί (ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες); Ἐφόσον ἡ ΠΕ ἀποτελεῖ «ἐκπαίδευση» καί «ἀγωγή» πού ἔχει ὡς μοναδικό στόχο τή δημιουργία περιβαλλοντικά «ἐγγράμματων» πολιτῶν, «ἡ παιδαγωγική προσέγγιση ἀποτελεῖ τό βασικότερο κριτήριο ποιότητας κάθε ἐφαρμογῆς ΠΕ ἀνεξαρτήτως πεδίου» (Παπαβασιλείου, 2011: 55). Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, εἶναι προφανές πώς ἡ πολυπλοκότητα τῶν περιβαλλοντικῶν φαινομένων ἐπιτακτικά ἀπαιτεῖ καί τή συνεργασία τῶν περιβαλλοντικῶν ἐπιστημῶν (Sauvé, 1996: 14) γιά μιά ὀλιστική προσέγγιση. Αὐτό ὑποδεικνύουν ἄλλωστε καί τά μεγάλα περιβαλλοντικά Συνέδρια («Χάρτα τοῦ Βελιγραδίου» & «Διάσκεψη τῆς Τιφλίδας») (Παπαβασιλείου, 2009).

Ἐπομένως, τήν ΠΕ «μπορεῖ νά τήν διδάξει μέ ἐπιτυχία ὁ ἐπιστήμονας τῶν περιβαλλοντικῶν ἐπιστημῶν, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐξειδίκευση στά παιδαγωγικά, ἀλλά βέβαια καί παιδαγωγός, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐξειδικευθεῖ στίς ἐπιστήμες τοῦ περιβάλλοντος» (ὁ.π.: 68).

6. Μορφές Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης & Ἐκπ/σης γιά τήν Ἀειφόρο Ἀνάπτυξη

Ἡ ΠΕ ἀνάλογα μέ τό κοινό στό ὁποῖο ἀπευθύνεται, τοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ἐφαρμόζεται καί τόν χῶρο πού πραγματοποιεῖται, διακρίνεται σέ τυπική, μὴ τυπική καί ἄτυπη καί «δέν ἐξετάζει μόνο τό φυσικό περιβάλλον ἀλλά ἐπεκτείνεται στή σχέση ἀλληλε-

ξάρτησής του μέ τό άνθρωπογενές καί σέ όλες τίς διαστάσεις του: κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική, οικονομική, τεχνολογική, αίσθητική» (Παπαβασιλείου, 2011: 65· Ζαχαρίου & Καϊλα, 2011:312-318).

1. **Ἡ τυπική Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση** ἀφορᾷ τήν ΠΕ, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται ἀποκλειστικά στά πλαίσια τοῦ ἐπίσημου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος σέ ὅλες τίς βαθμίδες (ἀπό τό νηπιαγωγεῖο ἕως καί τήν τριτοβάθμια ἐκπ/ση). Διδάσκεται σέ σεμινάρια καθώς καί σέ προγράμματα ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης (Τσαμπούκου-Σκαναβῆ, 2004). Ἀνάλογος εἶναι καί ὁ ὀρισμός πού προκύπτει μέσα ἀπό τή «Χάρτα τοῦ Βελιγραδίου»: «...ὁ τομέας τῆς τυπικῆς ἐκπαίδευσης περιλαμβάνει τήν προσχολική, στοιχειώδη, δευτεροβάθμια καί ἀνώτατη ἐκπαίδευση, καθώς καί τήν ἐκπαίδευση καί μετεκπαίδευση τῶν ἐκπαιδευτικῶν καί τῶν ἐπαγγελματικῶν ομάδων πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τό περιβάλλον» (UNESCO, 1975).

Οἱ ἐκπαιδευτές καί οἱ ἐκπαιδευόμενοι στήν τυπική ἐκπαίδευση ἔχουν ἐξ ἀρχῆς συγκεκριμένους στόχους, πού ὑλοποιοῦνται μέσα ἀπό συγκεκριμένες θεσμοθετημένες διαδικασίες (βαθμολογία, ἀξιολόγηση). Τό κοινό πού ἀπευθύνονται εἶναι συγκεκριμένο (ἡλικία, ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης) καί συμμετέχει ἀκούσια ἐξαρτώμενο ἀπό τίς ἐπιταγές τοῦ ἐκάστοτε ὑποχρεωτικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Ἡ μορφή, τό εἶδος καί ἡ ποιότητα τῆς παρεχόμενης περιβαλλοντικῆς γνώσης ἐλέγχονται καί κρίνονται ἀπό τόν ἐκπαιδευτή ἢ τό ἐκπαιδευτικό ἴδρυμα καί τόν φορέα πού αὐτός ἀνήκει (Τσαμπούκου-Σκαναβῆ, 2004).

Ἡ τυπική ἐκπαίδευση εἶναι ἀφενός μέν, ὁ κατεξοχήν –καί ὄχι βέβαια ἀποκλειστικός– τρόπος πραγματοποίησης τῆς ΠΕ, ἐξαιτίας τῆς εὐκόλης πρόσβασης καί τῆς ὑποχρεωτικότητάς της, ἀφετέρου δέ, ἡ σταθερή καί ἡ ὑποχρεωτική παρουσία τῶν διδασκόμενων καί διδασκόντων ἐπιτρέπει τήν ἀνάπτυξη ἀποτελεσματικότερων στρατηγικῶν (ὀ.π.). Πάντως, τό σχολικό περιβάλλον, ὡς μορφή τυπικῆς ἐκπαίδευσης, μαζί μέ τήν οἰκογένεια καί τήν Ἐκκλησία (ὡς ‘κατήχηση’) εἶναι ἀπό τούς βασικότερους θεσμούς πού μέ σωστό προγραμματισμό μποροῦν νά ἐνισχύσουν τήν περιβαλλοντική διάσταση τῆς ἐκπαίδευσης. Μποροῦν νά συμβάλλουν οὐσιαστικά στή διαμόρφωση στάσεων καί συμπεριφορῶν θετικά προσκείμενων πρὸς τό περιβάλλον διαμορφώνοντας περιβαλλοντικά «ἐγγράμματος» πολίτες (Χαλεπλής, 2008: 172· Μαρκαντώνης, 2011).

2. **Η μή τυπική Περιβαλλοντική Έκπαίδευση**, ως σκόπιμη μορφή εκπαίδευσης εκτείνεται πέρα από τό πλαίσιο του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος μιᾶς χώρας καί πραγματοποιεῖται σέ διάφορα ιδρύματα τῆς κοινωνίας (σχολεῖα, πανεπιστήμια, κέντρα ΠΕ, προστατευόμενες περιοχές, κέντρα κοινωνικῶν καί ἐπαγγελματικῶν ομάδων κ.λπ.) μέ στόχο τήν ἀνάπτυξη περιβαλλοντικοῦ ἡθους, ἐννοιῶν, δεξιοτήτων καί στάσεων σέ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνίας. Τό κοινό πού ἀπευθύνεται δέν ἔχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (ἡλικία, μορφωτικό ἐπίπεδο κ.ἄ.) (Δημητρίου, 2009: 60· 87).

Στή μή τυπική ἐκπαίδευση τό κοινό συμμετέχει ἐκούσια καί εἶναι συνειδητοποιημένο, ἐφόσον συμμετέχει στίς δραστηριότητες οἰκιοθελῶς εἴτε ἐνεργά εἴτε ὡς ἀπλῶς δέκτης (Τσαμπούκου-Σκαναβῆ, 2004). Στή «Χάρτα τοῦ Βελιγραδίου» (1975), ὅπως καί στή «Διάσκεψη τῆς Μόσχας» (1987) συναντᾶμε σημαντικές ἀναφορές στό εἶδος αὐτῆς τῆς ἐκπαίδευσης, ἀφοῦ ἐπισημαίνεται ἡ ἀναγκαιότητα κατάρτισης εἰδικευμένου προσωπικοῦ γιά τήν ἐνημέρωση. Ὁ ρόλος τῶν ΜΜΕ εἶναι σημαντικός, ἀφοῦ συμβάλλουν στήν ἐνημέρωση καί στήν καλλιέργεια περιβαλλοντικῆς συνείδησης τοῦ κοινοῦ, ὅπως ἐπίσης καί τῶν μουσείων καί τῶν νέων τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας καί πληροφορίας γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν πολιτῶν σχετικά μέ τό περιβάλλον (UNESCO, 1975· UNESCO-UNEP, 1987).

3. Τέλος, ἡ **ἄτυπη Περιβαλλοντική Έκπαίδευση** εἶναι μιά διά βίου μαθησιακή διαδικασία, ἡ ὁποία ἐξελίσσεται καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς καί περιλαμβάνει ὁποιοδήποτε διαθέσιμο μέσο διαχέει αὐτή τήν ἐπικοινωνία (τηλεόραση, ραδιόφωνο, διαδίκτυο, τύπος, βιβλιοθήκες, κοινωνικές ἐπαφές κ.ἄ.). Ὅπως καί στήν μή τυπική ἐκπαίδευση, τό κοινό δέν ἔχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά καί δέν εἶναι καθορισμένο μέ ἐκούσια πρόσβαση στή γνώση. Μέ δική του πρωτοβουλία ἀποδέχεται τήν ἐκπαίδευση αὐτῆς τῆς μορφῆς καί μάλιστα χωρίς νά ἀπαιτεῖται ἡ συνεχῆς παρουσία του σέ ἕνα ὀρισμένο χῶρο ἢ ἡ συμμετοχή του σέ κάποιες θεσμοθετημένες διαδικασίες (Τσαμπούκου-Σκαναβῆ, 2004).

7. Μοντέλα Περιβαλλοντικῆς Έκπαίδευσης

Στήν ΠΕ υἱοθετοῦνται μέθοδοι διδασκαλίας πού χαρακτηρίζονται καί ἀπό τό βιωματικό τους στοιχεῖο. Χρησιμοποιοῦνται δύο κυρίως μοντέλα. Ἐγκεῖται στήν εὐελιξία τῶν εκπαιδευτικῶν ἢ ἐπιλογή κά-

ποιου έκ τῶν δύο ἢ ἡ σύνθεσή τους, ἂν καί ἡ ἐμπειρία ἐφαρμογῆς ἐμφανίζει τό πρῶτο ὡς τό πλέον σύγχρονο καί ἀποδοτικό:

Α. Πολυεπιστημονικό Μοντέλο ἢ μοντέλο Διάχυσης: Μελετᾶ ἐπί μέρους ζητήματα πού βρίσκονται ἤδη ἐνταγμένα σέ διάφορα μαθήματα (Ίστορία, Θρησκευτικά, Νέα Ἑλληνικά, Λογοτεχνία, Χημεία, Βιολογία κ.ἄ.) προσδίδοντάς τους μίαν ὀριζόντια περιβαλλοντική διάσταση (mainstreaming), ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπιδιώκει τή διείσδυση τοῦ μεθοδολογικοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς ΠΕ στίς διαφορετικές ἐπιστῆμες (Διαθεματικότητα). Ὁ σχεδιασμός πραγματοποιεῖται χωρίς νά λαμβάνει ὑπόψη τίς διαχωριστικές γραμμές τῶν μαθημάτων, ἀφοῦ κύριος σκοπός εἶναι ἡ διερεύνηση τοῦ θέματος (Ματσαγγούρας, 2003: 48-49· 133· Δημητρίου, 2009: 182-186). Τά στοιχεῖα τῆς ΠΕ ἐνσωματώνονται σέ ὅλα τά ἤδη ὑπάρχοντα μαθήματα καί διαποτίζουν τά ἀναλυτικά προγράμματα (Φλογαῖτη, 1998: 212· Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 2005: 35-37· 60-61).

Β. Διεπιστημονικό Μοντέλο: Εὐέλκτο μοντέλο πού χρειάζεται μικρό ἀριθμό ἐξειδικευμένων καί ταλαντούχων ἐκπαιδευτικῶν. Ἐδῶ, ὁ σχεδιασμός ξεκινᾷ ἀπό τήν ἀναγνώριση τῶν ταυτοτήτων τῶν διαφορετικῶν μαθημάτων καί τῶν περιεχομένων τους. Ἀπαιτεῖ ἐνοποίηση τῆς γνώσης μέ τήν ἐμπλοκή πολλῶν μαθημάτων. Στό πλαίσιο τοῦ διεπιστημονικοῦ μοντέλου ἡ ΠΕ ὀργανώνεται ὡς αὐτόνομος τομέας. Συλλέγει στοιχεῖα ἀπό διάφορες ἐπιστῆμες, προκειμένου νά μελετήσει ἕνα ζήτημα ὁλόπλευρα, ἀπό διαφορετικές ἐπιστημονικές ὀψεις (Φλογαῖτη, 1998: 212· Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 2005: 59· Δημητρίου, 2009: 165-171).

Αὐτό μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ 1. μέ τήν εἰσαγωγή τῆς ΠΕ μέ τή μορφή ἰδιαίτερου μαθήματος στή διαμόρφωση τοῦ ὁποίου συνεισφέρουν ὅλες οἱ ἐπιστῆμες καί 2. μέ τή συνεργασία τῶν ἐκπαιδευτικῶν διαφόρων εἰδικοτήτων, οἱ ὁποῖοι θά διαμορφώσουν τοὺς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης καί θά ὀργανώσουν δράσεις στό πλαίσιο τοῦ ὠρολογίου προγράμματος (Ο.ΕΠ.ΕΚ., 2008: 18-19).

8. Τεχνικές Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης

Οἱ τεχνικές ΠΕ πού προάγουν τήν ἐνεργό καί δημιουργική συμμετοχή τῶν μαθητῶν ὑποστηρίζοντας τή μαθητοκεντρική ἐκπαίδευση εἶναι:

Ἡ μέθοδος πραγματοποίησης (Project), μορφή θεματικῶν ἐργα-

σιών, ή έρευνα-δράση, ή δομημένη συζήτηση-άντιπαράθεση (debate), ή «ιδεοθύελλα» ή καταιγισμός ιδεών (brainstorming), ή αφήγηση παραμυθιοῦ μέ οικολογικό περιεχόμενο, τό παιχνίδι ρόλων, περιβαλλοντικό μονοπάτι (environmental trail), ή μελέτη περίπτωσης (Case study), ή βιβλιογραφική έρευνα, ή διεξαγωγή έρευνών, οί επιτόπιες έπισκέψεις-συνεντεύξεις, ήμερίδες ένημέρωσης καί ευαισθητοποίησης, έργασία πεδίου (field work), τό ήθικό δίλημμα, ή χαρτογράφηση έννοιών, ή προσομοίωση (stimulation) μέσω Η/Υ, τά περιβαλλοντικά μαθήματα μέσω Τηλεκπαίδευσης. Έπίσης, ή αξιοποίηση μορφών τέχνης (μουσική, τραγούδι, λογοτεχνία, μύθος, χορός, θέατρο) μπορούν νά άποτελέσουν συναισθηματική κινητήρια δύναμη άφόρμησης περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης (Ξανθάκου, 1998· Hurt, 2003· Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 2005: 65-125· Δημητρίου, 2009: 232-346· Μπλιώνης, 2009· Τσαμπούκου-Σκαναβή, 2004β· Μπλιώνης, 2009: 129· Κανατσούλη, 2005: 535-549).

Μέ όλες αυτές τίς τεχνικές άσκησης τής ΠΕ διασφαλίζονται οί συνθήκες πού όδηγοῦν στήν καλλιέργεια τής δημιουργικής άποκλίνοσας σκέψης καί τής επινόησης παραγωγικών καί καινοτόμων ιδεών καί πρακτικών πρός όφελος τοῦ περιβάλλοντος (Ξανθάκου, 1998: 40-44 & 49-57· 92). Όλα τά παραπάνω συνάδουν καί μέ τούς στόχους τής UNESCO πού διακηρύττει πώς ή ΠΕ επιδιώκει τή συνεργασία, τήν πρόθυμη καί συνειδητή συμμετοχή τών πολιτῶν χρησιμοποιώντας διάφορους εκπαιδευτικούς χώρους καί ποικιλία εκπαιδευτικών μεθόδων νά φθάσει στους στόχους της, μέσω πρακτικών δραστηριοτήτων καί προσωπικών βιωμάτων (UNESCO, 1977).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

1. Από τό περιβάλλον στήν άειφορία

Μοναδική άποτελεσματική διεξοδό γιά τήν οικολογική κρίση παρουσιάζεται ή βιώσιμη ανάπτυξη (Sustainable Development), ή όποία άποτελεῖ πλέον κεντρική ιδέα γιά τήν ΠΕ. Παρουσιάζεται ως ή μοναδική κοινωνική λύση στό περιβαλλοντικό πρόβλημα «άφοῦ αίρει τήν αντίφαση καί τό δίλημμα 'ανάπτυξη ή περιβάλλον'» (Φλογαῖτη, 1998: 148· Φώκιαλη, 2011:86). Η άποψη πώς τό συμφέρον τών επόμενων γενεών σχετίζεται μέ τόν τρόπο ζωής καί τίς αποφάσεις πού παίρνουμε εμεῖς σήμερα άρχίζει νά επεκτείνεται όλο καί περισ-

σότερο (Γεωργόπουλος, 2002:71). 'Ο προβληματισμός γύρω από τὰ περιβαλλοντικά ζητήματα αυξάνεται καθημερινά καί ἡ ἀνάπτυξη περιβαλλοντικῶν προγραμμάτων κερδίζουν ὀλοένα καί περισσότερο ἔδαφος σέ πολλές χώρες τοῦ πλανήτη. Ἡ ἀνάγκη γιά ἔνταξη τῆς ΠΕ σέ εὐρύτερες περιβαλλοντικές προοπτικές εἶναι πλέον ὀρατή. Μετά τίς διασκέψεις τοῦ Rio de Janeiro (1992) καί τῆς Θεσσαλονίκης (1997) δέν τίθενται στό τραπέζι μόνο τό περιβαλλοντικό πρόβλημα ἀλλά καί ἡ ἀναγκαιότητα τῆς στροφῆς τῆς ΠΕ πρὸς τὴν ἀειφόρο ἀνάπτυξη· πρὸς μιά ἐκπαίδευση καί διαφώτιση τῶν πολιτῶν γιά τὴν ἀειφορία (Ράπτης, 2000: 126-127· Κούσουλας, 2008: 18).

Στὴ Διεθνῇ Συνάντηση Ἑργασίας γιά τὴν ΠΕ στά πλαίσια τῆς Συνδιάσκεψης τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν γιά «τὸ Περιβάλλον καί τὴν Ἀνάπτυξη» (UNCED) στό Rio de Janeiro τῆ Βραζιλίας (1992) στό πόρισμα τῆς Διάσκεψης (Agenda 21)³⁵ γίνεται ἀναφορά στὴν ἐκπαίδευση καί στὴν ἀνάγκη γιά ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ καί παροχή κατάρτισης. Στό πόρισμα χαράσσονται νέες στρατηγικές στά πλαίσια τοῦ τρίπτυχου: Περιβάλλον-Πληθυσμός-Ἀνάπτυξη καί δίνεται ἔμφαση σέ ἀρχές, ὅπως: ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἡ βελτίωση τῆς ποιότητας ζωῆς καί τῆς ἐπικοινωνίας, ἡ ἀνάδειξη τῶν ἀνθρώπινων κοινοτήτων (Agenda 21, 1992).

Τὸν ἴδιο χρόνο στό Rio de Janeiro στὴ συνάντηση μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων πού διακήρυξαν «Τὸ Χάρτη τῆς Γῆς» –μεταξύ ἄλλων– οἱ συμμετέχοντες δέχθηκαν συλλογικά τὴν εὐθύνη γιά τὴν προστασία καί τὴν ἀποκατάσταση τῆς Γῆς, ὅπως καί τὴ σοφὴ καί δίκαιη χρῆση τῶν πόρων της. Σκοπὸς της ἡ ἐπίτευξη οἰκολογικῆς ἰσορροπίας καί ἡ καθιέρωση νέων κοινωνικῶν οἰκονομικῶν καί πνευματικῶν ἀξιῶν (Palmer, 1998).

Τὴ Διακυβερνητικὴ συνδιάσκεψη τοῦ Rio de Janeiro ἀκολούθησαν καί ἄλλες συναντήσεις (Τορόντο, Βιέννη, Κάιρο, Κοπεγχάγη, Πεκίνο, Κων/πολη, Μπράντφορντ, Κιότο, Θεσ/νίκη, 1997) μέσω τῶν ὁποίων προωθήθηκαν οἱ προτάσεις τοῦ Rio γιά τὴν ΠΕ. Ἡ Διεθνὴς

35. Στό κεφ. 36. Ἐπίσης, ἡ Ἀτζέντα 21 προετοιμάζει τὴν παγκόσμια κοινότητα γιά τίς προκλήσεις τοῦ 21ου αἰῶνα: «καί ἀντικατοπτρίζει τὴν ἀναγνώριση σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο τῆς ὀξύτητας τῶν περιβαλλοντικῶν ζητημάτων, ὡς προβλημάτων μέ οἰκονομικό, οἰκολογικό καί κοινωνικό περιεχόμενο. Θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ παγκόσμια συναίνεση καί ἡ παγκόσμια δέσμευση γιά συνεργασία στά ζητήματα αὐτά» (Φώκιαλη, 2011: 89). Πολλὰ κράτη καί κυβερνήσεις στράφηκαν πρὸς αὐτὴ τὴ φιλοσοφία (Hull, 2008).

Διάσκεψη της UNESCO (Θεσσαλονίκη 1997) μέ τό κείμενό της προτείνει τήν ἐκπαίδευση ὡς ὄχημα γιά τήν ἐπίτευξη μιᾶς περισσότερου βιώσιμης ἀνάπτυξης ἀπό τήν πλευρά τῶν κυβερνήσεων. Τήν ἀνάλογη προσαρμογή τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων τῶν σχολικῶν μαθημάτων, ἀλλά καί τόν ἐπαναπροσδιορισμό τῶν προγραμμάτων κατάρτισης τῶν ἐκπαιδευτικῶν (Καλαϊζίδης & Οὐζούνης, 2000: 115-116). Ἡ ἀειφορία εἶναι ἡ ἀναδυόμενη ἔννοια τῆς Διάσκεψης, καθὼς αὕτη δέν περιλαμβάνει μόνο τό περιβάλλον ἀλλά καί τή φτώχεια, τήν ἐξασφάλιση τροφῆς, τήν υἱεία, τήν εἰρήνη, τή δημοκρατία κ.ἄ. Στή Διάσκεψη αὕτη χειραφετεῖται σταδιακά ἡ ΠΕ πού ἀντικαθίσταται πλέον ἀπό ἓνα νέο ὄρο τήν «Ἐκπαίδευση γιά τήν Ἀειφόρο Ἀνάπτυξη» (ΕΑΑ) (Knapp, 2000: 32).

2. Ἐννοια τῆς βιώσιμης (ἀειφόρου) ἀνάπτυξης

Ἡ ἰδέα τῆς «βιώσιμης ἀνάπτυξης» ἢ «ἀειφορικῆς» (sustainable development), ὅπως μεταφράζεται στά ἑλληνικά, δέν εἶναι καινούργια (Παπαδημητρίου, 2006: 122). Ἔχει τίς ρίζες³⁶ τῆς στήν ἰδέα τῆς διατήρησης-συνετῆς διαχείρισης τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, πού ἀναπτύχθηκε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. πρῶτα στήν Ἀμερική καί ἀργότερα στήν Εὐρώπη³⁷. «Ἡ σύνδεση περιβάλλοντος καί ἀνάπτυξης, ἐξάλλου, ἦταν μέρος τῆς περιβαλλοντικῆς θεματολογίας τῆς

36. Ὁ ὄρος «ἀειφορία» χρησιμοποιήθηκε ἀρχικά ἀπό τοὺς εἰσηγητές τῆς ἀγρο-οἰκολογίας τήν 10/ετία τοῦ '70 (διαχείριση δασῶν) ὅπου ἀναφερόταν στή ρύθμιση τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ δάσους μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἀποδώσει σέ κάποιο περιοδικό χρόνο συνεχῆ καί σταθερή ποσότητα προϊόντων καί ὑπηρεσιῶν. Μετά τήν Ἔκθεση Brundtland ὅμως, ὁ ὄρος ἔχασε τή στενή ἐπιστημονική του σημασία καί συνάφεια μέ τὰ δασικά οἰκοσυστήματα καί μετατράπηκε σ' ἓνα μοντέλο πού προσπαθεῖ νά ἐναρμονίσει τή σχέση τοῦ περιβάλλοντος μέ τήν οἰκονομία καί τήν ποιότητα ζωῆς (Ἀθανασάκης, 1998).

37. Στήν 10/ετία τοῦ '80 ὁ ὄρος «βιώσιμη ἀνάπτυξη» συνδέεται μέ προσπάθειες νά ξεπεραστοῦν περιορισμοί στήν ἀνάπτυξη πού σκόνταφταν σέ φυσικούς καί οἰκολογικούς περιορισμούς (Hucle, 1991 & Orr, 1992, στό Παπαδημητρίου, 2006: 122 & 125). Ἡ βιώσιμη ἀνάπτυξη βασιζέται σέ τρεῖς προϋποθέσεις: 1. τή διατήρηση τῶν συστημάτων πού ὑποστηρίζουν τή ζωή 2. τή διατήρηση τῆς βιοποικιλότητος καί 3. τή βιώσιμη χρήση τῶν φυσικῶν πόρων (δ.π.). Ἡ «ἀειφόρος ἀνάπτυξη» ἔδωσε νέο περιεχόμενο στή σχέση οἰκονομίας καί οἰκολογίας, δίνοντας νέα φιλοσοφία γιά τήν ἀνάπτυξη γιά τό περιβάλλον (Holden & Linnerud, 2007: 174-Skowronski, 2008).

10/έτίας 1960-’70» (Παπαδημητρίου, 2006: 122). Ο όρος «άειφόρος³⁸ ανάπτυξη» εξαπλώθηκε σέ διεθνές επίπεδο μέσω της έκθεσης της Παγκόσμιας Επιτροπής του ΟΗΕ γιά τό Περιβάλλον καί τήν Ανάπτυξη (World Commission on Environment and Development-WCED), υπό τήν προεδρία τής πρωθυπουργού τής Νορβηγίας Gro Harlem Brundtland μέ τίτλο: «Τό Κοινό μας Μέλλον» (Our Common Future)³⁹. «Η έννοια τής βιώσιμης ανάπτυξης, ὅπως προσδιορίζεται μέσω τής έκθεσης Brundtland δέν περιορίζεται μόνο στή βιώσιμη χρήση τῶν φυσικῶν πόρων καί τῶν φυσικῶν συστημάτων ἀλλά ἐπεκτείνεται καί σέ πολιτικούς καί οἰκονομικούς παράγοντες. Ἀναγνωρίζει ἀκόμη τήν ἀνάγκη γιά δράση σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο μέ τή συνεργασία ὄλων τῶν χωρῶν, πλούσιων καί φτωχῶν. Στήν έκθεση αὐτή ἀναγνωρίζεται πῶς ἡ φτώχεια καί ἡ περιβαλλοντική ὑποβάθμιση εἶναι ἀλληλένδετες, καθῶς ἕνα κεντρικό σημεῖο τῆς ἀποτελεῖ ἡ θέση ὅτι ἡ προϋπόθεση γιά τήν ἐπίτευξη τής βιώσιμης ανάπτυξης εἶναι ἡ ἐξάλειψη τῆς ἀπόλυτης φτώχειας» (Παπαδημητρίου, 2006: 123).

Ἡ ἀειφόρος ἀνάπτυξη (διαγενεακή ἀλληλεγγύη) εἶναι έννοια καί φιλοσοφία πού χαρακτηρίζεται ἀπό πανανθρώπινες ἀξίες, καθῶς ὑπόσχεται προστασία τῆς φύσης, δικαιοσύνη, ποιότητα ζωῆς μέ σεβασμό καί ἡθος ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο καί στούς φυσικούς πόρους πού τόν συντηροῦν (Φώκιαλη καί συν., 2011: 27· Λιαράκου & Φλογαῖτη, 2011: 242). Ὡς έννοια καί στόχος ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς ἀναλαμβάνει τό βάρος νά μετατρέψει σέ μή συγκρουσιακή τή σχέση οἰκονομίας-περιβάλλοντος, χωρίς περιβαλλοντικό κόστος (Vermeulen & Ras, 2006). Κεντρικό σημεῖο τῆς έκθεσης εἶναι ἡ ἀναφορά στίς μελλοντικές γενεές: «Βιώσιμη ἀνάπτυξη εἶναι μιά ἀνάπτυξη πού ικανοποιεῖ τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος χωρίς νά στερεῖ τό δικαίωμα τῶν μελλοντικῶν γενεῶν νά ικανοποιήσουν τίς δικές τους ἀνάγκες» (WCED,

38. «Ἀειφορική, βιώσιμη ἢ αὐτοσυντηρούμενη κατάσταση εἶναι αὐτή πού ἔχει τίς προϋποθέσεις νά συνεχίσει νά ὑπάρχει ἐπ’ ἄπειρον. Καί οἱ τρεῖς ὅροι εἶναι ἰσοδύναμοι» (Γεωργόπουλος, 2002: 29).

39. Ὅσον ἀφορᾷ στή μεθοδολογία προσέγγισης γιά τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἀνάλογη μέ ἐκείνη τοῦ κειμένου τῆς Στοκχόλμης (1972). Ὑπάρχει ὁμως, σαφῆς στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος στήν ἀνάπτυξη σέ σχέση πάντα μέ τό περιβάλλον. Ὁ ἄνθρωπος προκειμένου νά αὐξήσει τήν παραγωγή του, καταδυναστεύει τό περιβάλλον, μειώνοντας κάθε μέρα τίς πηγές ἐνέργειας καί ἐξαντλώντας τούς φυσικούς πόρους (Common, 1995).

1987· Γεωργόπουλος, 2002: 60· Παπαδημητρίου, 2006: 123· Φώκιαλη, 2011: 86-87).

Η έκθεση Brundtland προτείνει ὀρθολογική χρήση τῶν μὴ ἀνανεώσιμων πόρων τῆς γῆς μέ τῇ συνδρομῇ τῶν διαθέσιμων τεχνολογιῶν μέ ρυθμούς ὄχι ταχύτερους ἀπὸ ἐκείνους πού ἡ φύση τοὺς ἀνανεώνει. Αὐτὴ ἡ θέση ἀποτυπώνεται στὸν παρακάτω ὀρισμός: «Βιώσιμη ἀνάπτυξη εἶναι μιά πορεία στὴν ὁποία ἡ ἐξάντληση τῶν φυσικῶν πόρων, ἡ κατεύθυνση τῶν ἐπενδύσεων, ὁ προσανατολισμός τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης, τῶν θεσμικῶν ἀλλαγῶν, συνυπάρχουν ἀρμονικά καὶ αὐξάνουν τόσο τό τρέχον ὅσον καὶ τό μελλοντικό δυναμικό γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν καὶ φιλοδοξιῶν» (WCED, 1987).

Ἡ βιώσιμη ἀνάπτυξη ἀπαιτεῖ τὴν ἰσόρροπη διασύνδεση τριῶν πυλώνων: τῆς οἰκονομίας, τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ περιβάλλοντος (Gough, 2002: 65), ἐνῶ ταυτόχρονα διαφαίνεται καὶ ἡ σύνδεση μέ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα πού ἄπτονται τῆς ἀνάπτυξης σέ σχέση πάντα μέ τό περιβάλλον. Ἐνα νέο περιβαλλοντικό ἦθος φαίνεται νά ἀνατέλλει μέ τὴν ἐπικράτησή της (Pawtowski, 2008).

Ἄλλα θέματα πού ἔχουν καταφανῆ σχέση μέ τὴ βιώσιμη ἀνάπτυξη εἶναι «ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἀσφάλεια, ἀφοῦ πολλὰ περιβαλλοντικά θέματα εἶναι αἰτία ἀλλὰ καὶ ἀποτέλεσμα διαφόρων συγκρούσεων» (Παπαδημητρίου, 2006: 124· Γεωργόπουλος, 2002: 57).

Ἄλλοῦ στὴν ἐκθεση διαβάζουμε: «Ἡ μετάπτωση στὴ βιώσιμη κοινωνία ἀγγίζει κεντρικά θέματα τῶν κοινωνιῶν. Ἀφορᾷ σέ βασικὲς ἀξίες καὶ ἠθικοὺς κώδικες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, στάσεις καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τίς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ φύση. Γιὰ νά ἀντιστρέψουμε τίς τρέχουσες ἀρνητικὲς πορεῖες εἶναι ἐπείγουσα ἀνάγκη γιὰ συμμετοχὴ καὶ δράση σέ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς κοινωνίας» (WCED, 1987).

3. Ἐκπαίδευση γιὰ τό περιβάλλον καὶ τὴν ἀειφόρο ἀνάπτυξη⁴⁰ (χαρακτηριστικά γνωρίσματα καὶ ἀξίες)

Ἡ ἐκπαίδευση, βασικὴ κοινωνικὴ λειτουργία, ἀποτελεῖ τό κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς κουλτούρας ἐνός λαοῦ καὶ συντελεῖ σημαντικὰ στὴν κοινωνικὴ, πολιτιστικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη μιᾶς χώ-

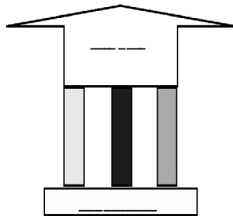
40. ΕΠΑ: Ἐκπαίδευση γιὰ τό Περιβάλλον καὶ τὴν Ἀειφορία.

ρας (Πετρίδου, 2002). Αποτελεί μιά οργανωμένη δραστηριότητα πού πραγματοποιείται μέσα σέ εκπαιδευτικούς φορείς μέ σκοπό τήν απόκτηση γνώσεων καί ικανοτήτων διαμορφώνοντας ένα σύνολο ήθικων αξιών (Σαΐτη, 2000· Φλογαΐτη, 2011: 167-178). Τό εκπαιδευτικό σύστημα μιᾶς κοινωνίας εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τοῦ οἰκονομικο-κοινωνικοῦ συστήματος πού ἐφαρμόζεται καί ταυτόχρονα εἶναι ἡ κύρια δύναμη πού τό συνεχίζει καί τό ἀνανεώνει. Ἡ παιδεία⁴¹ εἶναι ἀπό τούς σημαντικότερους θεσμούς τῆς κοινωνίας, ἀφοῦ προετοιμάζει τούς αὐριανούς πολίτες νά ζοῦν βιώσιμα, καθώς γίνεται πλέον φανερή ἡ ἀνάγκη τό σχολεῖο νά ἀποτελεῖ τή μικρογραφία μιᾶς βιώσιμης κοινωνίας (Κωστούλα-Μακράκη, 2008).

Ἡ ΕΠΑ προτείνει καί προωθεῖ ένα νέο τύπο ἐκπαίδευσης πού στηρίζεται σέ πρωτοπόρες καί πρωτότυπες παιδαγωγικές ἀρχές καί ιδέες μέ σκοπό οἱ μαθητές-πολίτες νά ἀναπτύξουν γνώσεις, ἀξίες, στάσεις, καί συμπεριφορές (Rizzi, 2002, στό Παπαβασιλείου, 2001: 114).

Ἡ ἀειφόρος ἀνάπτυξη θά ἐναρμονίσει τήν οἰκολογική ἰσορροπία μέ τήν κοινωνική εὐημερία γιά τίς τωρινές καί τίς μελλοντικές γενιές (Φλογαΐτη, 2011· Hull, 2008 & Pawtowski, 2008). Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ἀνάπτυξη δέν ταυτίζεται μόνο μέ τήν παραγωγή καί τήν κατανάλωση ὑλικῶν ἀγαθῶν ἀλλά καί τή βελτίωση τῶν συστημάτων τῆς υγείας, τῆς παιδείας, καί τῆς ἀρμονικῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων σέ ένα δίκαιο καί εἰρηνικό κόσμο ἀποσκοπώντας στή σταθερή καί ἰσορροπημένη συνεξέλιξη πολιτισμοῦ-φύσης (Ταγκαλάκη, 2013: 8).

Ἡ ἔννοια τῆς ἀειφορίας εἶναι πράγματι πολυδιάστατη καί ἐπιδέχεται πολλές ἐρμηνεῖς. Τό τρίπτυχο: φυσικό περιβάλλον, οἰκονομία, κοινωνία ἀποδίδει τήν οὐσία της μέ τήν προϋπόθεση πώς ἡ ἰσορροπία ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἀειφορία μπορεῖ

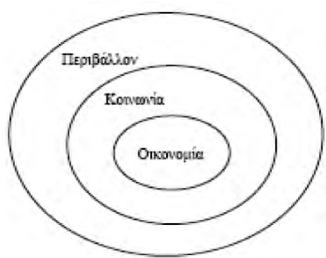

νά ἀπεικονιστεῖ ὡς ἡ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος πού στηρίζεται στήν ἐκπαίδευση. Οἱ τρεῖς πυλῶνες πού στηρίζουν ἰσότιμα τό οἰκοδόμημα εἶναι περιβάλλον-οἰκονομία-κοινωνία σέ διεθνές, περιφερειακό, ἐθνικό, τοπικό καί οἰκιακό ἐπίπεδο (βλ. σχῆμα). Πρόκειται γιά τρία συστήματα ἀλληλεξαρτώμενα τῶν ὁποίων ἡ καλή λειτουργία

41. Στήν ἐλληνική γλῶσσα μαρτυρεῖται ἀπό τό 1825 καί παράγεται ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική λέξη «παιδεύω» (Μπαμπινιώτης, 1998: 1312).

άποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη της αειφορίας⁴² (Μαρτίνης & Καμπάση, 2011: 345). Η Ε. Φλογαΐτη (2011: 140) σχηματοποιεί τις έννοιες αυτές με τρεις όμοκεντρους κύκλους με την οικονομία να έμπεριέχεται στην κοινωνία και η κοινωνία στο περιβάλλον. Αυτό δηλώνει πώς: «ή παραγωγή και η κατανάλωση, δηλ. η οικονομία, δέν λειτουργούν ανεξάρτητα από τό περιβάλλον και την κοινωνία, ως αυτοσκοποί, αλλά μόνο για νά καλύπτουν ανάγκες σέ κοινωνίες δικαιοσύνης και ισότητας, δημοκρατίας, πλουραλισμού και διαφορετικότητας, οί όποιες εξελίσσονται σέ άρμονία μέ τό φυσικό περιβάλλον» (βλ. σχήμα).

Στήν WCED (1987) έγινε μιά από τίς πρώτες σαφείς αναφορές στή σχέση ανάμεσα στήν αειφόρο ανάπτυξη και την εκπαίδευση όπου, άν και στό τελικό κείμενο δέν ύπάρχει ιδιαίτερο κεφάλαιο για την εκπαίδευση, γίνεται λόγος για τούς εκπαιδευτικούς πού σέ όλο τόν κόσμο μπορούν νά παίξουν καθοριστικό ρόλο πρός τό δρόμο για την αειφορία (WCED, 1987).

Η σύνδεση της αειφόρου ανάπτυξης μέ την εκπαίδευση έγινε ακόμα πιά σαφής στό Rio (1992) (Φώκιαλη, 2011: 88-89). Στήν Άτζέντα 21, τό 36ο κεφ. αφιερώνεται στήν εκπαίδευση: «Η εκπαίδευση εΐναι σημαντική για την προώθηση της αειφόρου ανάπτυξης και τή βελτίωση της ικανότητας τών ανθρώπων νά αντιμετώπιζουν περιβαλλον-

τικά και αναπτυξιακά ζητήματα. Εΐναι ακόμα σημαντική για νά επιτευχθεΐ ή περιβαλλοντική και ήθική αΰπνιση, οί αξίες και οί στάσεις, οί ικανότητες και ή συμπεριφορά πού συμβαδίζουν μέ την αειφορία, καθώς και ή αποτελεσματική συμμετοχή του κοινού στή λήψη αποφάσεων. Για νά εΐναι αποτελεσματική ή εκπ/ση για τό περιβάλλον και την ανάπτυξη του ανθρώπου «πρέπει νά ένσωματωθεΐ σέ όλους τούς έπιστημονικούς κλάδους και πρέπει νά χρησι-

42. Ό Ott (1992) έπισημαΐνει δυό έκδοχές αειφορίας. Τήν ήπια ή τεχνολογική και την ισχυρή ή οικολογική. Η πρώτη έκφράζει τόν τεχνοκεντρισμό, πού πρεσβεύει πώς για νά καταστεί μιά κοινωνία αειφόρος έπαφίεται στή βελτίωση της τεχνολογίας και τών τιμών, ένώ ή δεύτερη μορφή της προσβλέπει στήν υπέρβαση του άνθρωποκεντρισμού και την είσοδο στή φιλοσοφία του οικοκεντρισμού πού παύει την έργαλειακή αντιμετώπιση της φύσης (Ott, 1992).

μποιοῖ μεθόδους τῆς τυπικῆς καὶ μὴ τυπικῆς ἐκπαίδευσης» (Agenda 21, κεφ. 36. 3).

Στὴ Διεθνή Διάσκεψη μέ θέμα «Περιβάλλον καὶ Κοινωνία: Ἐκπαίδευση καὶ Εὐαισθητοποίηση τῶν Πολιτῶν γιὰ τὴν Ἀειφορία» (Environment and Society: Education and Public Awareness for Sustainability) ποὺ διοργανώθηκε στὴ Θεσσαλονίκη (1997) ἀπὸ τὴν UNESCO καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση προτάθηκε ὁ ὅρος «ἐκπαίδευση γιὰ τὸ περιβάλλον καὶ τὴν αἰφορία» (Education for Environment and Sustainability). Στὴ Διακήρυξη γίνεται ἰδιαίτερη ἀναφορά στὴν ΠΕ καὶ ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ ἐπανα-προσανατολισμός της πρὸς τὴν ἐκπαίδευση γιὰ τὴν αἰφορία περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς τυπικῆς, μὴ τυπικῆς καὶ ἄτυπης ἐκπαίδευσης (UNESCO, 1997).

Στό Γιοχάνεσμπουργκ τῆς Ν. Ἀφρικῆς (2002) ἡ Διάσκεψη Κορυφῆς γιὰ τὴν αἰφόρο ἀνάπτυξη ἐπαναβεβαιώνει τὴν Ἀτζέντα 21 καὶ παγιώνει τὴν αἰφορία ὡς κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς καὶ ἐπίσημο στόχο γιὰ ὅλους ὅσους ὑπέγραψαν τὴ διακήρυξη. Ἐπιδιώκει υἱοθέτηση τῶν δεσμεύσεων καὶ στάσεων γιὰ τὰ μεγάλα καὶ ἐπείγοντα προβλήματα τοῦ πλανῆτη μέ σημαντικότερο τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας. Προβάλλεται ἐπιτακτικότερη ἢ προσπάθεια γιὰ δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη στὴ γῆ, ποὺ φαντάζει πλέον ὡς ἓνα παγκόσμιο χωριό (Φώκιαλη, 2011: 90· Dillon, 2011: 134).

Σχετικὰ μέ τὴν ἐκπαίδευση στό Σχέδιο Ἐφαρμογῆς δέν γίνεται καμιὰ ἀναφορά στὸν ὅρο ΠΕ παρά μόνο στὸν ὅρο ΕΑΑ. Ἡ ΠΕ μαζί μέ ἄλλα «καινοτόμα» ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ὀμπρέλα τῆς ἐκπαίδευσης γιὰ τὴν αἰφορία ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ ἀπὸ ἐννοιολογικὴ καὶ διεπιστημονικὴ ἄποψη τὸ εὐρύτερο πλαίσιο γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου (Palmer, 1998). Παράλληλα ὑπογραμμίζεται πὺς ἡ ἐκπαίδευση θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς αἰφόρου ἀνάπτυξης καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ στόχος τῆς «ἐκπαίδευσης γιὰ ὅλους» ἕως τὸ ἔτος 2015.

Στό πλαίσιο τῆς ὑλοποίησης τῶν ἀποφάσεων τῆς Διεθνοῦς Διάσκεψης, ἡ γενικὴ Συνέλευση τοῦ ΟΗΕ (2002) υἱοθετεῖ τὴν πρόταση σχετικὰ μέ τὴν ΕΑΑ καὶ κηρύσσει τὴ δεκαετία 2005-2014⁴³ «Δεκαετία

43. Τὰ σχολικὰ ἔτη τῆς Δεκαετίας 2005-2014 ἔχουν ὀρισθεῖ ἀπὸ τὴν UNESCO γιὰ δράσεις μέ θεματικὸ περιβαλλοντικὸ περιεχόμενο (ΥΠ.Ε.Π.Θ. Ὑ.Α. 106553/Γ7/13-10-2006):

της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη». Η UNESCO αναλαμβάνει το συντονισμό της δεκαετίας, ενώ η Στρατηγική για την ΕΑΑ επικυρώνεται από 55 συνολικά χώρες. Σκοπός είναι να ενθαρρυνθούν τα κράτη-μέλη της UNECE να αναπτύξουν και να ενσωματώσουν την ΕΑΑ στην τυπική εκπαίδευση, καθώς και στη μη τυπική και άτυπη εκπαίδευση» (UNECE, 2005).

Τό 2007 στο Ahmadabad της Ινδίας στην 4η Διεθνή Διάσκεψη για την ΠΕ τονίστηκε πώς εκτός από τις αλλαγές σε σκέψη και πρακτικές συστήνεται ή χρήση της εκπαίδευσης για την ένδυνάμωση και την ενθάρρυνση των πολιτών: «Η συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης περιβαλλοντικών αποφάσεων είναι εξαιρετικά σημαντική στην προσπάθεια διασφάλισης μιᾶς καλής ποιότητας ζωής» (Σκαναβή & Σακελλάρη, 2011: 251).

Η ΕΑΑ είναι ή νέα εκπαιδευτική πρόταση που οικοδομείται ουσιαστικά πάνω στα χαρακτηριστικά και στις αρχές της ΠΕ (Tilbury, 1995) κάνοντας έμφανές ότι μετατοπίζεται τό κέντρο βάρους από τή φύση στην κοινωνία. Από οικολογικές προσεγγίσεις σε κοινωνικοπολιτικές. Από τό σχολείο, στό σύστημα «σχολείο καί κοινότητα». Από τεχνοκρατικές λογικές σε έναλλακτικές. Από συμπεριφοριστικές σε κριτικές. Από προσωπικές διεκδικήσεις σε συλλογικές. Από ανταγωνιστικές σχέσεις σε συνεργατικές. Από νατουραλιστικές αναζητήσεις σε πολιτικές. Από τεχνοεπιστημονικές λύσεις σε κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικές. Από ἀπολίτικες προσεγγίσεις σε πολιτικές. Από ποσοτικές αντιλήψεις σε ποιοτικές (Φλογαΐτη, 2011).

Όπως έπισημαίνει ή Tilbury (1995) ή ΕΑΑ δέν πρέπει νά προσεγγίζεται ως ένα όριοθετημένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα αλλά νά προσεγγίζεται ως κοινωνική διαδικασία που συνεισφέρει στην ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ατόμου ξεφεύγοντας από τά στενά πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος εμπλέκοντας καί τίς τοπικές κοινω-

* 2005- 2006: Νερό - Γαλάζιος Πλανήτης.

* 2006- 2007: Καταναλωτισμός & Περιβάλλον.

* 2007- 2008: Δάσος - Πράσινος Πλανήτης.

* 2008- 2009: Γεωργία, Διατροφή & Ποιότητα Ζωής.

* 2009- 2010: Ένέργεια- Άνανεώσιμες Πηγές & Τοπικές Κοινωνίες.

* 2010- 2011: Εκπαίδευση για τά Άνθρώπινα Δικαιώματα.

* 2011- 2012: Υγεία & Παραγωγικές Διαδικασίες.

* 2012- 2013: Άνθρωπογενές Περιβάλλον & Άειφόρος Διαχείριση.

* 2013- 2014: Ένεργοί Πολίτες (UNESCO, 2003).

νικές ομάδες στη φιλοσοφία της. Ό Ong (1992: 146) αναφέρει σχετικά πώς «χωρίς πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, καθώς και αλλαγές σε αξίες, καμιά τεχνολογία δεν θα μᾶς κάνει βιώσιμους» (Ong, 1992, Παπαδημητρίου, 2006: 134· Κατσιγιάννη, 2001: 124).

Παρατηρούμε δηλ., πώς η επίτευξη τῆς ἀειφορίας συνδέεται με αλλαγές σε βασικές αξίες⁴⁴ και ἠθικούς κώδικες, στάσεις⁴⁵ και συμπεριφορές τόσο σε ἀτομικό ὅσο και σε κοινωνικό ἐπίπεδο. Όταν ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιήσει πώς ἀποτελεῖ γρανάζι τῆς φύσης θά πάψει νά τή βλέπει ἐργαλειακά, χρησιμοθηρικά, θά πάψει νά ἐμφανίζεται κυρίαρχος της και θά συμπορεύεται μαζί της ἁρμονικά (Γεωργόπουλος, 2002). Πάντως πρέπει νά κατανοηθεῖ πώς ἡ ΕΑΑ δέ στοχεύει ἀπλά στη μάθηση, ὡς πληροφόρηση, ἀλλά στόχο ἔχει τήν ἐπικοινωνία και τήν διαπραγμάτευση γιά τήν ἀνέυρεση τῶν καλύτερων περιβαλλοντικῶν ἐπιλογῶν. Ἡ μάθηση αὐτή εἶναι ἐξελισσόμενη και ἀναδιαμορφωμένη μέσα ἀπό τό διάλογο και τή δημιουργική ἀντιπαράθεση, στη σύνδεση με τόν χῶρο, στη δημιουργική ἐρευνα (Scott & Cough, 2003, στό Ζαχαρίου & Καῖλα, 2011: 321).

Σύμφωνα με τό Huckle (1999) ἡ πολυπλοκότητα τῶν θεμάτων τῆς ἀειφορίας παράλληλα με τίς κοινωνικές, οἰκονομικές και πολιτικές τους διαστάσεις, προϋποθέτει τήν κατανόησή τους σε τοπικό ἐπίπεδο, ὡς ἀφόρμηση και γιά τήν κατανόηση τῶν παγκόσμιων περιβαλλοντικῶν προβλημάτων, πού εἶναι ἀλληλένδετα, γιά τήν ἐπίτευξη κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς και προσωπικῆς ἀειφορίας (Huckle, 1999).

Παρά τά μειονεκτήματα και τήν κριτική πού κατά καιρούς ἔχει δεχθεῖ ἡ ἀειφορία (Morse, 2008: 341· Jickling, 2000) «ἴσως ἀποτελεῖ τή μοναδική ἐναλλακτική λύση πού εἶναι ὁρατή σε αὐτούς, πού ἐνδιαφέρονται γιά τήν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ» (Φώκιαλη, 2011: 93). Ὅλα

44. Ἀπόλυτοι ἰδεατοί νόμοι (τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ ἠθικοῦ και τοῦ ὡραίου) ὑπάρχουν a priori στό ἀνθρώπινο πνεῦμα (Γκίκας, 1985: 430). Ἡ ΠΕ ἀποκτᾷ ἰδιάζουσα ζωτικότητα, γιατί ἐργάζεται γιά τόν ἐπαναπροσδιορισμό τῶν σχέσεων φύσης-κοινωνίας. Οἱ ἀρχές και οἱ ἀξίες της (values) βρίσκονται σε συνεχή ἀναδόμηση και συνάρτηση σε συνεχή συνάρτηση με τήν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἀλλαγῶν και τῶν περιβαλλοντικῶν κρίσεων (Barraza, Duque-Aristizabal et al., 2003: 347).

45. Οἱ «στάσεις» (attitudes) θεωροῦνται ἀπό τή σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία ὡς διαρκῆς προσανατολισμός με γνωστική και συναισθηματική διάσταση, καθῶς και με κάποια τάση πρὸς τήν ἐκφραση συμπεριφορᾶς. Ἡ στάση εἶναι ἀποτέλεσμα ἐκπαίδευσης (Ἀναστόπουλος, 2005).

αυτά όμως, άπτονται τής παιδείας, μέσα από μιά άνοιχτή καί συνεχή μαθησιακή διαδικασία κοινωνικής συμμετοχής, πού θά προσφέρει τό κατάλληλο παιδαγωγικό πλαίσιο διδακτικών μεθόδων καί δράσεων προάγοντας τή συστημική καί κριτική σκέψη (WCED, 1987· UNESCO, 2005· Foster, 2002· Φλογαΐτη, 2011· Φώκιαλη καί συν. 2011: 29).

Κλείνοντας, νά έπισημάνουμε μαζί μέ τούς Μαρτίνη & Καραμπάση (2011) πώς: «ή ΠΕ άναγνωρίζεται ως σημαντικός παράγοντας γιά τήν πραγμάτωση τών στόχων τής άειφορίας. Στήν προσπάθεια προώθησης αύτών τών άρχών, όφείλει νά συστρατευθεΐ όλη ή έπιστημονική κοινότητα, όλες οί έπιστημονικές ειδικότητες, γιατί ή άντίληψη γιά τήν ανθρώπινη άνάπτυξη, τήν κοινωνική άνάπτυξη καί τήν οικονομική άνάπτυξη πρέπει νά ένσωματωθεΐ μέ τό περιβαλλοντικό ένδιαφέρον σέ ένα όλιστικό, διεπιστημονικό έννοιολογικό πλαίσιο, τό όποιο τώρα όλο καί περισσότερο άναφέρεται καί προσδιορίζεται σάν εκπαίδευση γιά τήν άειφόρο άνάπτυξη» (Μαρτίνη & Καραμπάση, 2011: 348).

4. Βιώσιμη άνάπτυξη καί Όρθόδοξη πίστη

Η αύξανόμενη ύποβάθμιση του περιβάλλοντος συντέλεσε βαθμιαία στή συνειδητοποίηση πώς ή οικονομική άνάπτυξή του έχει όρια πού προσδιορίζονται από τό πεπερασμένο τών πόρων τής Γής. Σήμερα είναι εύρέως πλέον άποδεκτό πώς ό σύγχρονος τρόπος ζωής είναι περιβαλλοντικά καί πολιτικά μή άειφόρος (McKeown & Hopkins, 2003: 117). Η Ε. Φλογαΐτη (2011) έπισημαίνει πώς ή άειφορία φαίνεται νά μήν 'ισορροπεΐ' σωστά μιās καί ό πυλώνας τής οικονομίας άποδεικνύεται ό μόνος ισχυρός. Η κοινωνία καί τό περιβάλλον ύποχωρούν γιά χάρη τής οικονομίας. Τό πρασίνισμα τής εκπαίδευσης καί τής κοινωνίας είναι ακόμα έλαφρύ καί συμπορεύεται μέ τεχνοκρατικές λογικές (Φλογαΐτη, 2011: 108· 124). Ό Δ. Ρόκος (2001) δέν θεωρεί συμβατή τή βιώσιμη άνάπτυξη μέ τά συμφέροντα τών παγκοσμιοποιημένων άγορών⁴⁶. Μήπως «άειφόρος άνάπτυξη» –άναρωτιέται ό συγγραφέας– είναι μιά βολική έννοια γιά νά μεταμφιεστεί επί τό εκσυγχρονιστικά προοδευτικότερο ή άγριότερη μέχρι

46. «Ούδεις δύναται δυσι κυρίοις δουλεύειν· ή γάρ τόν ένα μισήσει καί τόν έτερον αγαπήσει, ή ένός άνθέξεται καί του έτέρου καταφρονήσει. ού δύνασθε Θεώ δουλεύειν καί μαμωνά» (Ματθ. 6, 24).

τώρα έκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο;⁴⁷ (Ρόκος, 2001: 3-4). Ο Huckle J. (2006) σημειώνει πώς παρόλο την αφθονία των πολιτικών και στρατηγικών για την ΕΑΑ δέν υπάρχει καμία όμοφω- νία στη φύση μιās τέτοιας ανάπτυξης.

Οί παραπάνω απόψεις όμως, δέν αποκλείουν την άειφορία ως μιά σημαίνουσα εκπαιδευτική διαδικασία αλλά την καθιστούν πρόκλη- ση. Η Όρθόδοξη Έκκλησία γνωρίζει μιά άλλη μορφή εκπαίδευσης για την άειφορία, τή βιωματική μάθηση και έμπειρία, τήν «καρδια- κή» «κατήχηση» πού αποτελεί τό κέντρο τής ανθρώπινης ύπαρξης (Θεοδώρου, 1986: 27· 195-209). Η οικολογική άγωγή για τήν Έκκλησία ακολουθεί τή «μυσταγωγική» όδό, πού όδηγεϊ μέσω τής «μυστηρι- ακής ζωής» στη βίωση τής πραγματικότητας του Τριαδικού Θεού και μέσα από αυτή στη θεοκεντρική θεώρηση του φυσικού κόσμου και τής ζωής. Η θεοκεντρική αυτή όπτική του φυσικού κόσμου ύπαγορεύει άλλο «σεβαστικό χειρισμό» τής κτίσης ως «ύλικό τεκμή- ριο τής ύπαρξης και βουλήσεως του Θεού» (Οικονόμου, 1994: 257-258).

Στή Χριστιανική Έκκλησία ή «άγωγή του ανθρώπινου προσώ- που» τής Όρθόδοξης διδασκαλίας δίνει τή βάση για τήν εξέλιψη του κοινωνικού αποκλεισμού, του ρατσισμού, και τής ξενοφοβίας, για τήν επίλυση των προβλημάτων τής φτώχειας και τής μονομε- ρούς κατασπατάλησης των φυσικών πόρων αλλά και για τήν έπι- κράτηση τής ειρήνης και τής δημοκρατίας στον κόσμο, έννοιες και άξίες πού προβάλλει και ή ΠΕ και ή ΕΑΑ» (Θεοδώρου, 1986: 318-319· Μαρκαντώνης, 2011: 17· Σωτηράκου, 2011: 122).

Γιά τον κάθε χριστιανό ξεχωριστά ή κτίση εΐναι ιερή, ως θεϊό δη- μιούργημα (Αλεβιζόπουλος, 1991: 137). Τό «*εργάζεσθαι και φυλάττειν*» (Γέν. 2, 15) καθιστά τό περιβάλλον «οΐκον» δημιουργίας και ύποδει- κνύει μιά άντικειμενική ήθική τάξη στο πλαίσιο τής όποίας μπορεί νά διατυπωθεΐ ένας κώδικας περιβαλλοντικής ήθικης. Μέσα από τήν έκκλησιαστική διδασκαλία και λατρεία καλλιεργείται ένα άλλο ήθος, έλεύθερα και άβίαστα, χωρίς νά περιγράφει κανόνες συμπερι- φοράς. Ένα ήθος πού σέβεται τήν ύλη, τό ίδιο μας τό σώμα, τους άλλους ανθρώπους, όλα τά ζωντανά πλάσματα, αλλά και τον άψυχο κόσμο μας (Οικονόμου, 1992· Δοσίθεος, 2005: 30).

47. Πρβ. & Ρόκος, Δ. (χ.χ). Άξιοβίωτη Όλοκληρωμένη Άνάπτυξη Για έναν ειρηνικό και καλύτερο κόσμο Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://www.environment-develop.ntua.gr/uploads/k_1.pdf

Όπως παρατηρεί ο Γ. Μανταρίδης (1994): «Τό χριστιανικό ήθος, τό ήθος τής καινής κτίσεως, έχει μεταμορφωτικό χαρακτήρα. Είναι τό ήθος τής αγάπης, τής ειρήνης, τής απλότητας, τής στοργής, τής συμπάθειας. Είναι τό ήθος τής ενώσεως καί τής ανακαινίσεως τών πάντων «έν Χριστῷ». Τό ήθος αυτό, έχοντας συμφυή τήν οικολογική διάσταση, δέν συμβιβάζεται μέ τήν παράχρηση ή τήν κακοποίηση τής κτίσης, αλλά ύπαγορεύει τήν αγάπη καί τήν προστασία της (Μανταρίδης, 1994: 110). Τό ήθος αυτό επιπλέον, χαρακτηρίζεται ως εύχαριστιακό (άποδοχή τής κτίσης ως δῶρο Θεοῦ, ή όποία άντι-προσφέρεται στή θεία λατρεία μέ άπόλυτο σεβασμό), λειτουργικό (συλλογική ένεργοποίηση μέ φιλανθρωπική δράση καί άλληλεγγύη) καί άσκητικό (περιβαλλοντική έγκράτεια έναντι τοῦ ἔμψυχου καί τοῦ ἄψυχου κόσμου) (Οίκονόμου, 1989: 38· Βαρθολομαῖος, 2002· Μαρκαντώνης, 2011: 62).

Ἡ έναλλακτική έφαρμογή τής ‘περιβαλλοντικής έγκράτειας’ λειτουργεῖ ως άσφαλιστική δικλειῖδα γιά τήν ισόρροπη καί έλεγχόμενη χρήση καί έκμετάλλευση τών φυσικῶν πόρων καί τών πηγῶν ένεργείας τοῦ πλανήτη. Ἡ νηστεία καί ή κατάλυση εἶναι ένα οικολογικό σύστημα καί συνιστά τό οὐσιῶδες καί χαρακτηριστικό άσκητικό ιδεῶδες τής Ὁρθόδοξης αἰεφόρου οικολογικῆς θεωρίας καί πράξης (Θεοδώρου, 1986: 131-134· Οίκονόμου, 1992: 42· Εὐθυμίου, 2007: 58· Μπαλατσούκας, 2009: 90-119).

Ἡ Παράδοση τής Ἐκκλησίας μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ καί νά μεταβληθεῖ σέ καθημερινή πρακτική στή ζωή τών πιστῶν καί ειδικότερα τών νέων. Ἐκτός, άπό τό μάθημα τών θρησκευτικῶν στά σχολεῖα μέ έμπνευσμένο τρόπο διδασκαλίας (τυπική έκπαίδευση), εἶναι δυνατόν ό λόγος καί οἱ πράξεις τής Ἐκκλησίας (ως μή τυπικῆς καί άτυπης εκπαίδευσης) νά γίνουν έλκυστικές καί άκρως ενδιαφέρουσες, ὥστε νά προωθηθοῦν οἱ στόχοι τής αἰεφορίας.

Ἡ Ἐκκλησία, ως ένορία, συνδέοντας τή διδασκαλία της μέ τό περιβάλλον μπορεῖ σέ συνεργασία μέ άλλους φορεῖς (κυβερνητικούς καί μή) νά ὀργανώνει ΠΠΕ⁴⁸ αὐτοτελῶς, ἢ μέσα άπό τίς Ἐκκλησια-

48. Ἡ Ἐκκλησία ένισχύει καί ένθαρρύνει τά ΠΠΕ. Στήν Ἀθήνα (2005) ιδρύθηκε τό Κέντρο Περιβαλλοντικῆς Ἀγωγῆς καί Εὐαισθησίας πού συνεισφέρει σημαντικά στήν ὑλοποίηση ΠΠΕ. Ἐτσι, ή Ὁρθοδοξία δείχνει έμπρακτα τόν δρόμο πρός τόν σεβασμό καί τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος άποτελώντας ένα ζωντανό παράδειγμα στόν ανθρώπινο πολιτισμό. Ἐπίσης, διοργανώνει σεμινάρια, ήμερίδες,

στικές Κατασκηνώσεις και σεμινάρια εκπαίδευσης στελεχών κατασκηνώσεων και κατηχητών, να ευαισθητοποιεί στά περιβαλλοντικά προβλήματα. Στά προγράμματα αυτά μπορούν να συνυπάρξουν όλες οι παιδαγωγικές μέθοδοι και οι τεχνικές των έπιστημών της αγωγής που συνδέουν τη θεωρία με την πράξη (Θεοδώρου, 1986· Μπαλατσούκας, 2009: 273-276· Μαρκαντώνης, 2011: 132).

Η Θρησκευτική Άγωγή (μέσω της οικογένειας, της Έκκλησίας και του σχολείου) «άγει τόν άνθρωπο στό έσχατο νόημα της ζωής: την έν αγάπη και έλευθερία ένότητα μέ τόν Θεό, τό συνάνθρωπο, τη φύση» (Φωτίου, 2001: 11). Έκτός από την αγάπη για τη φύση μέσω της έκκλησιαστικής ιστορίας και των τοπικών εθίμων δύναται ή θρησκευτική άγωγή να συμβάλλει σέ άειφορικές πρακτικές χάρη στην αναβίωση της τοπικής γνώσης (*indigenous*) και των εθίμων που άλλιώτικα θά περνούσαν στό παρελθόν (Cox, 2000· UNESCO, 2005).

Τό «Εύχολόγιο» π.χ. ως τό κατεξοχήν «άειφορικό» βιβλίο της Έκκλησίας μπορεί να αξιοποιηθεί και να άποτελέσει πηγή έμπνευσης, περιβαλλοντικού ήθους και προσανατολισμού. Η συναισθηματική αυτή σύνδεση του άτόμου μέ τό περιβάλλον του, που αναφέρει ό Wahlstrom (1997) έπιτυγχάνεται έτσι, μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, προσφέροντας οικολογική ευαισθητοποίηση και ύπευθυνότητα άπέναντι στό κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον (Wahlstrom, 1997, στό Παπαβασιλείου, 2011: 110· Χρυσάφιδης, 2005: 156). Άλλωστε τό συναισθηματικό ύπερτερεί της γνώσης (Γεώργας, 1995).

Η σύγχρονη διάσταση της άειφορίας συνεχίζεται διαχρονικά στή ζωή των αγίων, οι όποιοι μέχρι και τίς μέρες μας (ως προσπάθεια έπιστροφής στό «κατά φύσιν») μέ την πνευματική τους παρουσία και άσκηση μεριμνούν για τους ανθρώπους και φροντίζουν ταυτόχρονα μέ αγάπη για σύμπασα τη Δημιουργία διδάσκοντας πώς: «ό,τι έχομεν είναι δεδανεισμένον»⁴⁹ (Βαρθολομαίος, 2002: 41· Θεοξένης, 2007: 67· Θεολόγου, 2007: 82-83· Κεσελόπουλος, 2011: 75). Η συμβολή των μοναστηριών της πατρίδας μας και ιδίως της μοναστικής πολιτείας

συνέδρια, έκδίδει βιβλία και έντυπα, παρεμβαίνοντας και πρωτοστατώντας στην κοινή προσπάθεια για τό περιβάλλον, άρχής γενομένης από τόν «πράσινο» Πατριάρχη της (Μαζνέικος, 2011: 84).

49. Άγιος Μάξιμος ό Όμολογητής. «*Ερμηνεία εις τό Πάτερ ήμών*». P G. 90, 893 C.

του Ἁγίου Ὁρους στήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος καί τῆς καλλιέργειας τῆς πρακτικῆς τῆς ἀειφορίας θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐκπόνησης ΠΠΕ (Μάρας, 2005: 426-427).

Ἡ οἰκολογική κρίση γιά τήν Ἐκκλησία εἶναι ἡ μετάσταση τῆς ἠθικῆς καί τῆς κοινωνικῆς κρίσης ἀπό τόν ἄνθρωπο στήν κτίση. Εἶναι ἡ φανέρωση τῆς ἁμαρτίας ἢ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ σέ οἰκολογικές διαστάσεις. Ἀπαιτεῖ τή στήριξη καί τή θεσμική πλαisiώση τῆς ἠθικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ριζική ἀλλαγή ἡθους, συμπεριφορᾶς, τῆς νοοτροπίας καί τοῦ τρόπου σκέψης τοῦ ἀνθρώπου· αὐτό πού στήν ἐκκλησιαστική γλῶσσα ὀνομάζουμε **‘με-τάνοια’** (Κεσελόπουλος, 2011: 79· Περσελής, 2011: 114). Ὁ καθηγητής Α. Κεσελόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά πώς: «ἄν δέν ὀδηγηθεῖ ὁ ἄνθρωπος τό ταχύτερο σέ σωστή σχέση μέ τόν κόσμο καί τά πράγματα τοῦ κόσμου, πού οἰκοδομεῖται στή σωστή σχέση μέ τόν Θεό, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει οὐσιαστική ἀλλαγή στήν οἰκολογία, στήν ἀειφορία» (ὁ.π.: 80).

Ἡ Παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας –ὄχι μόνο μέ τά κείμενά της ἀλλά προπάντων μέ τήν ἐμπειρία καί τή βίωση τοῦ εὐχαριστιακοῦ καί ἀντικαταναλωτικοῦ ἡθους της– μπορεῖ νά προσφέρει στόν σημερινό ἄνθρωπο χειραγωγή γιά διέξοδο ἀπό τήν κρίση (Μωυσέως, 2007: 41). Ἡ ὀλιγοδεῖα καί ἡ ὀλιγάρκεια μεταφράζονται σέ ἀσκητική σχέση ἐγκράτειας πρὸς τή φύση, ἀφοῦ οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἀπληστίας τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας εἶναι στενά συνδεδεμένες μέ αὐτές τῶν ὀρίων ἀντοχῆς τῶν φυσικῶν πόρων⁵⁰ (Μπαλατσούκας, 2009: 85). Μέ αὐτό τόν τρόπο τό ἀσκητικό καί εὐχαριστιακό ἡθος τῆς Ὁρθοδοξίας ἔχει τήν δυνατότητα νά ἐπαναπροσδιορίσει τήν ποιότητα τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τό φυσικό περιβάλλον, περιορίζοντας τίς ἀχαλίνωτες καί ἀπληστες ὀρέξεις του. Σ’ αὐτήν τήν ἐπαναπροσέγγιση ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ πλέον νά ἀποτιμᾷ τόν φυσικό κόσμο διαφορετικά, πέρα ἀπό τήν χρηστικότητα καί τήν ὠφελιμότητά του (Μαζνέϊκος, 2011: 65).

Ἐν κατακλείδι, μπορούμε νά ποῦμε πώς στή δημιουργία τοῦ κόσμου, σύμφωνα μέ τή Βίβλο, πρῶτα δημιουργήθηκαν ὅλα τά ἄλλα

50. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος νοθετώντας τούς πιστούς τονίζει τό ἀσκητικό ἡθος ὡς τόν πλέον ἀσφαλῆ δρόμο γιά νά ἀποφύγει ὁ ἄνθρωπος τούς πειρασμούς καί τήν ἁμαρτία καί νά ἐνωθεῖ μέ τόν Θεό: «ἔχοντες δὲ διατροφὰς καί σκεπάσματα, τούτοις ἀρκεσθῆσόμεθα» (Α’ Τιμ. 6, 8).

δημιουργήματα καί τελευταίος ὁ ἄνθρωπος. Στὴν «ἀνα-δημιουργία» καί στὴν ἠθικὴ ἀνακαίνιση τοῦ κόσμου (ἀναγκαία προϋπόθεση καί καυτό αἶτημα τῶν καιρῶν μας) ἔχουμε ἀντίστροφη κίνηση. Πρέπει πρῶτα νὰ ἀναδημιουργηθεῖ ὁ ἄνθρωπος πνευματικά, γιὰ νὰ συμπα-
 ρασύρει στή συνέχεια στή σωτηρία καί τὴν ὑπόλοιπη κτίση (Βαρθο-
 λομαῖος, 2002· Κοτσώνης, 2007: 96).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

1. Ἡ ἀνάγκη γένεσης τῆς Περιβαλλοντικῆς Ἡθικῆς

Ἡ ΠΗ (Environmental Ethics) ἢ Οἰκολογικὴ Ἡθικὴ (Ecoethics) εἶναι κλάδος τῆς ἐφαρμοσμένης ἠθικῆς (applied ethics) ποὺ δέν ἔχει ἀναγνωριθεῖ ἀκόμη στὴν Ἑλλάδα. Ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλους κλάδους ἐφαρμοσμένης ἠθικῆς (βιοηθικὴ, ἐπιχειρησιακὴ ἠθικὴ), ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσονται πλέον καί στή χώρα μας (Καραγεωργάκης, 2006: 6). Ἡ Μ. Δραγῶνα-Μονάχου (1995) ἀφιερώνει σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου της στὴν ἐφαρμοσμένη ἠθικὴ καί κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα ἀνάπτυξης συγκεκριμένου κλάδου ἠθικῆς ποὺ νὰ παί-
 ζει καθοριστικὸ ρόλο στὰ τεκταινόμενα περιβαλλοντικά γεγονότα, ἐφόσον οἱ δραματικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐπέμβασης στή βίοσφαιρα εἶναι πλέον πασιφανεῖς (Δραγῶνα-Μονάχου, 1995: 344-356).

Οἱ μεγάλες ἐπιστημονικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ 20οῦ καί 21οῦ αἰ. καί ἡ ἀλματώδης πρόοδος τῆς τεχνολογίας, τῆς ἱατρικῆς, τῆς οἰκονομίας καί τῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων, ὀδήγησαν στὴν ἀδήριτη ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπιστοῦν ἠθικὰ διλήμματα ποὺ ἐμφάνιστη-
 καν σχεδόν ταυτόχρονα μέ τίς νέες ἐπιστημονικὲς δυνατότητες. Φλέγοντα ζητήματα ποὺ τέθηκαν στό τραπέζι ἦταν: τὸ ζήτημα τῆς εὐθανασίας, ἡ δυνατότητα ἀντισύλληψης-ἄμβλωσης, ἡ κλωνοποίηση, ἡ δημιουργία ὄπλων μαζικῆς καταστροφῆς, ἡ μόλυνση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ κακομεταχείριση τῶν ζώων γιὰ ἐπιστη-
 μονικούς, στρατιωτικούς, κερδοσκοπικούς σκοποὺς κ.ἄ. Ὅλα αὐτὰ ἔκαναν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη γιὰ διατύπωση νέων κανονιστικῶν ἀρχῶν στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς, περισσότερο σύγχρονων, πιὸ ἐξιδανικευμένων καί πιὸ ἀπτῶν (Παπαγιανόπουλος, 2010: 5).

Ὡς ἀποτέλεσμα ὅλων τῶν παραπάνω κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ ἐφαρμοσμένη ἠθικὴ, ἡ ὁποία ὅμως, λόγω τῆς φύσης τῶν ἀντικειμέ-
 νων, μοιραῖα χωρίζεται σέ περισσότερα ἐπιστημονικά πεδία. Ἔτσι,

π.χ. έχουμε την ανάπτυξη της Βιοηθικής (Bioethics), της Ίατρικής Ἠθικής (Medical Ethics), της ΠΗ, της Ἠθικής τῶν Ἐπιχειρήσεων (Business Ethics), της Ἠθικής τῶν Μηχανικῶν (Engineering Ethics), της Ἠθικής τῶν Διεθνῶν Σχέσεων (International Ethics), της Ἠθικής τοῦ Δικαίου (Law Ethics) κ.λπ. (δ.π.: 5-6).

2. Ἀπό τήν «ἠθική» καί τό «περιβάλλον» στήν περιβαλλοντική ἠθική

Ἄς ἐξετάσουμε στή συνάφεια αὐτή, ἐν συντομίᾳ, τοὺς ὅρους «ἠθική» καί «περιβάλλον», προκειμένου νά ἀναδειχθεῖ ἀποτελεσματικά τό ἐπιστημονικό ἀντικείμενο γιά τό πεδίο ἐκεῖνο τῆς Ἐφαρμοσμένης Ἠθικῆς πού ὀνομάζεται «Περιβαλλοντική Ἠθική».

Ἡ λέξη «ἠθική», ἐν γένει, ἔχει συνήθως ὡς ἀντικείμενο ἐρευνᾶς τῆς τόν ἄνθρωπο. Προέρχεται ἀπό τή λέξη «ἔθος» πού στόν Ὅμηρο σήμαινε τό συνητισμένο τόπο κατοικίας καί φαγητοῦ ἀνθρώπων-ζώων. Ἀργότερα, πῆρε τήν ἔννοια τοῦ μόνιμου τρόπου «τοῦ πράττειν» ἐπὶ τῇ βάσει καθορισμένων γενικῶν ἀρχῶν (Γκίκας, 1985: 119). Ὡς «ἠθική φιλοσοφία» ἐννοοῦμε ἐκεῖνο τόν κλάδο τῆς φιλοσοφίας πού πραγματεύεται τίς ἀξιολογικές κρίσεις μέ θέμα τή διάκριση τοῦ ἀγαθοῦ ἀπ' τό κακό· δηλ. τί πρέπει νά πράττει κανείς καί πῶς νά ρυθμίζει τή συμπεριφορά του στήν καθημερινή ζωή, ὥστε οἱ πράξεις του νά γίνουν ἠθικά ἀποδεκτές.

Κατά τόν Α. Γεωργόπουλο: «Ἠθική⁵¹ εἶναι ὅλο ἐκεῖνο τό πεδίο τῶν κανόνων πού διέπουν τή συμπεριφορά μας πρὸς τοὺς ἄλλους. Ἀλλά ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ ἄλλοι; Ποιοί εἶναι οἱ παραλήπτες τῆς ἠθικῆς μας συμπεριφορᾶς, τοῦ σεβασμοῦ μας;» (Γεωργόπουλος, 2006: 38)⁵². Κατά τόν Σ. Γκίκα (1985) «ἠθική» εἶναι ὁ κλάδος τῆς πρακτικῆς

51. «Ἡ ἠθική, ἐπειδὴ προσπαθεῖ νά φωτίσει τήν ἀνθρώπινη πράξη καί νά τήν κατευθύνει, ὀνομάστηκε καί *πρακτική φιλοσοφία*. Ἐπειδὴ, ὁμως, μιᾶς μερικῆς φορῆς γιά ἀξίες, γιά νόημα ἢ γιά τόν σκοπό τῆς ζωῆς, γιά ἀγαθὰ κ.λπ. συγγενεῖ καί μέ τήν Ἀξιολογία, καθὼς καί μέ τή φιλοσοφία τῆς ζωῆς» (Γκίκας, 1984: 120).

52. Ὁ Α. Nash (1995), ἀντιλαμβάνεται τήν «ἠθική» στὰ πλαίσια μιᾶς ἐξελικτικῆς διαδικασίας. Ξεκινᾷ σχηματικά ἀπὸ ἓνα μακρινό ἠθικό παρελθόν, ὅπου ἀναγνωρίζονταν ἠθικές ὑποχρεώσεις μόνο πρὸς λίγους (οἰκογένεια, φυλὴ κ.λπ.) καί καταλήγει στό παρόν, ὅπου ἡ ἠθική κοινότητα ἔχει διευρυνθεῖ δίνοντας ἠθικές ὑποχρεώσεις σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Σήμερα ἡ ἀνθρωπότητα βρίσκεται στή μέση τῆς διαδρομῆς. Στό μέλλον θά ἀναγνωρίσει τήν ἠθική ὑπόσταση τῶν ζώων, ἐνῶ ἀργότερα προδιαγράφεται ἡ ἀνάληψη ἠθικῶν ὑποχρεώσεων στὰ φυτὰ

φιλοσοφίας πού ασχολείται με τη ζωή του ανθρώπου και πώς αυτή οφείλει να διαμορφωθεί από την άποψη του δέοντος (Γκίκας, 1985: 119). Τί είναι όμως δέον;

Ο κάθε φιλόσοφος έχει τη δική του άποψη για το πώς πρέπει να ενεργεί ο άνθρωπος, ώστε να εξασφαλίσει την «εὐδαιμονία του» και συγχρόνως να είναι και κοινωνικά ωφέλιμος. Ο Πλάτωνας από τη μιά μεριά υποστήριζε πώς ο ασκητισμός⁵³ είναι ήθικό ιδανικό και από την άλλη ο Αριστοτέλης πρότεινε την καθιέρωση του μέτρου στις πράξεις, συμπεριλαμβανομένων και των ψυχικών μας διαθέσεων⁵⁴ (δ.π.: 119). Η ζωή με την ποικιλία των διαστάσεων της σπάει τα ήθικά σχήματα των φιλοσόφων. Τί είναι «καλό» και τί είναι «κακό»; Πώς ορίζονται αυτές οι δύο έννοιες; (Πελεγρίνης, 1997: 13-60).

Ο Kant ξεχωρίζει την ήθική από το «άγαθό» και υποστηρίζει πώς η ήθική ταυτίζεται με την προσπάθεια για ατομική ή συλλογική τελειοποίηση με στόχο την πολιτιστική άνοδο της ανθρωπότητας. Για να διαμορφωθεί μία τέλεια κοινωνία –λέει ο Kant– με την περίφημη κατηγορική προσταγή του: «πράττε οὕτως, ώστε η ατομική –υποκειμενική ήθική αρχή της βουλήσεώς σου (=“Maxime”) να δύναται ανά πάσαν στιγμήν να ισχύει συγχρόνως (και) ως αρχή (=’prinzip’) γενικής νομοθεσίας» (krit. Der prakti. Vernunft, 54, στο Παπαπέτρου, 1973: 97). Δέν υπάρχουν «έξωθεν» έτερόνομοι περιορισμοί, γιατί αν υπάρχουν, τότε αφαιρούν την προσωπική ευθύνη του ανθρώπου ως λογικό όν (Ροζένταλ & Γιούντιν, 1956: 96). Κατά το Nietzsche βέβαια, όλες οι ήθικές είναι κατασκευάσματα βιολογικά έκφυλισμένων και αδύναμων ανθρώπων. Η δύναμη είναι η μόνη αξία! Η σκέψη είναι στην υπηρεσία της δύναμης (Γκίκας, 1985: 212). Ο ιστορισμός δέν αναγνωρίζει ότι η ήθικότητα έχει αιώνιο κύρος, αλλά τη βλέπει ως ένα ιστορικό φαινόμενο πού εξελίσσεται μέσα στο χρόνο (Πελεγρίνης, 1997: 60).

Ο όρος «**περιβάλλον**» από την άλλη, είναι ουσιαστικοποιημένο ουδέτερο της μετοχής «περιβάλλον» (ό,τι μάς περιβάλλει). Κατ’ επέκταση, νοείται ως το σύνολο των εξωτερικών σχέσεων και όρων

και στη συνολική ζωή του πλανήτη. «Αρχικά», επικρατούσε το ατομικό συμφέρον, ενώ σιγά-σιγά η ήθική κοινότητα διευρύνεται. Έτσι, ο Nash αποδεικνύει πώς οι ήθικές απόψεις προϊόντος του χρόνου μεταβάλλονται (Nash, 1995).

53. Η άπαλλαγή από τη σωματικότητα και τις αισθησιακές απολαύσεις.

54. Θεωρία της μεσότητας ή του μέτρου.

πού ασκοῦν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπιρροή στούς ὀργανισμούς τῆς φύσης. Ἡ Ε. Συγκολλίτου (1997) γράφει πώς μέ τόν ὄρο «περιβάλλον» ἐννοοῦμε ἕνα σύνολο φυσικῶν, βιολογικῶν, ἢ κοινωνικῶν παραγόντων, οἱ ὅποιοι βραχυπρόθεσμα ἢ μακροπρόθεσμα ἔχουν ἀντίκτυπο στούς ζῶντες ὀργανισμούς καί στίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες. Οἱ ἄνθρωποι δηλ., προσπαθώντας μέ ὅποιονδῆποτε τρόπο νά ἀλλάξουν τόν κόσμο παρεμβαίνουν στή φύση ἀλλάζοντας ταυτόχρονα τόν ἑαυτό τους, καί ἀντίστροφα (Συγκολλίτου, 1997: 20-23).

‘Περιβαλλοντική Ἠθική’ λοιπόν, εἶναι ὁ κλάδος τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας πού μετατοπίζει τό ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς θεώρησης ἀπό τόν ἄνθρωπο στό περιβάλλον του καί στίς σχέσεις του μέ αὐτό. Μέ ἄλλα λόγια «ἡ Περιβαλλοντική Ἠθική εἶναι ἡ ἐπιστήμη πού ἀσχολεῖται μέ τό ἂν καί κατά πόσο μποροῦν μέρη ἢ ὁλότητες τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος νά τύχουν ἠθικῆς ἀντιμετώπισης ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἐν συνεχείᾳ μέ τήν διατύπωση, αἰτιολόγηση καί θεμελίωση κατάλληλων ἠθικῶν καί κανονιστικῶν ἀρχῶν» (Παπαγιαννόπουλος, 2010: 6).

Ὁ Α. Γεωργόπουλος (2006), δίνοντας τό δικό του ὀρισμό, γράφει πώς ἡ ΠΗ προσπαθεῖ νά ὀργανώσει τούς ἠθικούς κανόνες μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά συμπεριληφθοῦν στήν ἠθική κοινότητα καί τά μὴ ἀνθρώπινα ὄντα. Ὑποστηρίζει πώς μέχρι σήμερα ἡ μελέτη τῆς ἠθικῆς ἐστίασε στίς ὑποχρεώσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τούς ὁμοίους τους, γιατί θεωροῦσε πώς μόνο τά ἀνθρώπινα ὄντα καί ἡ ἱκανοποίηση τῶν συμφερόντων τους ἔχουν ἐμφυτη (ἐγγενῆ) ἀξία. Ἦρθε ὁμως, ἡ ἐποχή, ὑποστηρίζει, νά ξεπεραστοῦν τά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας καί νά ἐπωμισθεῖ ἡ ἀνθρωπότητα μέ ἠθικές ὑποχρεώσεις καί καθήκοντα καί πρὸς τά μὴ ἀνθρώπινα ὄντα (ζῶα, φυτά, ποτάμια, βράχους κ.λπ.). Αὕτη ἡ νέα ὀργάνωση τῶν ἠθικῶν κανόνων εἶναι μιά βαθύτατα ἀνατρεπτική διαδιακασία (Γεωργόπουλος, 2006: 38-39· 216· 423).

Νέες ιδέες λοιπόν, ζυμώνονται στὸν χῶρο αὐτόν καί πρωτοφανεῖς προτάσεις καί ὀραματισμοί ἀναβλύζουν. Ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο χρήζει ριζικῆς ἐπανεξέτασης καί ἀναθεώρησης. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀπόλυτος κυρίαρχος τῆς φύσης, ὅπως συνέβαινε μέχρι τώρα στίς δυτικές κοινωνίες; Μήπως εἶναι ἐντεταλμένος μόνο γιὰ τὴ διαχείριση καί τὴν ἐπιστασία τοῦ φυσικοῦ κόσμου; Ἔχουν τά ζῶα δικαιώματα ἢ μποροῦμε χωρὶς κανένα ἐνδοιασμό νά

τά χρησιμοποιούμε ως μέσα ικανοποίησης τῶν κυριαρχικῶν σκοπῶν μας; Ὑπάρχει ἀνάγκη διεύρυνσης τῆς ἠθικῆς μας κοινότητας (P. Singer, 1975), ὥστε νά συμπεριλάβει καί τά μὴ ἀνθρώπινα ὄντα καί ἂν ναί, σέ ποιοῦ ἐπίπεδο ζωῆς θά σταματήσουμε; Μήπως ὁ ἄνθρωπος (*Homo sapiens sapiens*) δέν ἔχει ὑπερέχουσα θέση στή φύση ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἀκόμη ισότιμο μέλος τῆς βιοτικῆς κοινότητας; (Παπαγιαννόπουλος, 2010: 7).

Ὅλα τά παραπάνω ζητήματα ἀποτελοῦν σήμερα ἀντικείμενο μελέτης τῆς ΠΗ καί εἶναι ὁ ἐπιστημονικὸς χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο μποροῦμε νά ἀναζητᾶμε ἀπαντήσεις στὰ καυτὰ αὐτὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μέ τίς ἠθικὲς διαστάσεις στή σχέση ἀνθρώπου-φύσης.

Ἀκούγεται συχνά, στίς μέρες μας πῶς εἶναι ἠθικά λάθος γιὰ τοὺς ἀνθρώπους νά ρυπαίνουν καί νά καταστρέφουν τὸ φυσικὸ περιβάλλον καταναλώνοντας καθημερινὰ ἓνα τεράστιο ποσοστὸ φυσικῶν πόρων τοῦ πλανήτη. Ποῦ βρίσκεται ὁμως ἠθικά τὸ λάθος; Μήπως αὐτὸ συμβαίνει γιὰτί ἓνα βιώσιμο περιβάλλον εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐημερία; ἢ μήπως τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἔχει συγκεκριμένα δικαιώματα τά ὁποῖα ὀφείλουμε νά τὰ σεβόμαστε καί νά τὰ προστατεύουμε;

Τὸ δίπολο μεταξύ ἀνθρωποκεντρισμοῦ-οἰκοκεντρισμοῦ/βιοκεντρισμοῦ, βασικὸ πεδίο ἀνάπτυξης θεμελιωδῶν συλλογισμῶν καί ἀντιπαραθέσεων στοὺς κόλπους τῆς ΠΗ ξεκίνησε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴν Ἀμερική μεταξύ τῶν John Muir καί Gifford Pinchot (1906). Μέσω αὐτῶν τῶν δύο ἀντίθετων μεγάλων ρευμάτων φάνηκε ὅλη ἡ δυναμικὴ πού θά ἀναπτύσσονταν μελλοντικά καί τὸ μελάνι πού θά ξοδεύονταν πάνω στὸ φλέγον αὐτὸ ζήτημα ἔρρευσε ἄφθονο (Hoffman & Sandelands, 2005· Desjardins, 2006).

3. Ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ περιβαλλοντικὴ ἠθικὴ

Ὁ ἀνθρωποκεντρισμός (anthropocentrism) εἶναι ἓνα σύστημα ἀξιῶν⁵⁵ πού ἀντιλαμβάνεται τὸν φυσικὸ κόσμο περίπου ὡς «ἀποθή-

55. **Ἀξία** εἶναι μιά πεποιθὴση ἢ ὁποῖα συνιστᾷ ἓνα μονιμότερο θεμελιώδη πνευματικὸ προσανατολισμὸ (ἀτόμων ἢ ομάδων) καί βάσει τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἐπιλέγουν κάποιους τρόπους συμπεριφορᾶς ἢ σκοποὺς ζωῆς (Γεωργόπουλος, 2006: 440). Οἱ ἀξίες εἶναι δημιουργήματα τῆς ἀνθρώπινης δράσης καί τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης μέ τίς ὁποῖες ἀνυψώνεται ἢ ἀνθρώπινη προσωπικότητα (Γκίκας, 1985: 44).

κη υλικῶν ἐργαλειακῆς ἀξίας» τὴν ὁποία μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος κατὰ βούληση νὰ χρησιμοποιεῖ (Γεωργόπουλος, 2006: 45). Σύμφωνα μέ τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος δέν δεσμεύεται ἀπὸ κανένα καθῆκον, ὥστε νὰ συμπεριφέρεται μέ σεβασμὸ πρὸς τὰ μὴ ἀνθρώπινα ὄντα καὶ τὸν φυσικὸ κόσμο (Routley & Routley, 1979, στὸ Γεωργόπουλος, 2006: 46). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ μορφή ζωῆς. Ἡ μόνη μέ ἐγγενῆ ἀξία, δικαιώματα, ἢ συμφέροντα καὶ εἶναι ἄξιος ἠθικῆς θεώρησης. Ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες μορφές ζωῆς ἔχουν μόνο ἐργαλειακὴ ἀξία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀποτελοῦν τὰ μέσα ἢ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπινων ὄντων. Ἡ ἐγγενὴς τους ἀξία εἶναι παντελῶς ἀδιάφορη. Ὅλα διατίθενται γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν εὐημερία του (Thomson & Barton, 1994: 149· Kortenkamp & Moore, 2001: 261· Larrere, 2011: 45).

Σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ⁵⁶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὰ ὑπόλοιπα εἶδη ζωῆς στὸν πλανήτη προέρχεται μόνο ἀπὸ ἀνησυχία, μήπως ἡ ἐξάλειψη κάποιου εἶδους ἀπὸ αὐτὰ ὀδηγήσει σὲ ἀπειλὴ τῆς ζωῆς του ἢ ὑποβάθμιση τῆς ποιότητά της (Wenz, 2001: 241).

Ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ ἀντίληψη θεμελιώθηκε ἀρχικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν Στωικῶν φιλοσόφων καὶ στὴ συνέχεια, κατὰ κανόνα, στὴ θεολογία τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου, τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη⁵⁷ καὶ στίς φιλοσοφίες τοῦ Καρτέσιου⁵⁸ καὶ τοῦ Immanuel Kant (1724-1804). Βασίζει τὴν ἀπόδοση ἠθικῆς θεώρησης στὴ διάκριση

56. Ὁ **οἰκομαρξισμός** εἶναι καὶ αὐτός προσκολλημένος στὴν ἀνθρωποκεντρικὴ ιδέα τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς φύσης μέσω καὶ τῆς τεχνολογίας. Ἡ ἀξία τῆς φύσης ἢ τῶν μερῶν της εἶναι οἰκονομικῆς φύσης, καὶ ὄχι ἠθικῆς. Δέν ὑπάρχει ἐγγενὴς ἀξία στὴ φύση, θεωρεῖται κελάρι ἀγαθῶν (Καραγεωργάκης, 2011: 87-89).

57. Διδασκαλία του ἦταν: Ὁ αὐτεξούσιος εἶναι καὶ ἐλεύθερος. Ὅπως ὁ Θεός μπορεῖ νὰ μεταχειρίζεται τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως θέλει, τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ πράττουν τὸ ἴδιο στὰ κατώτερα ὄντα. Τὰ ὄντα μέ ἀναπτυγμένη διανοητικότητα ἔχουν καὶ ἀνώτερους σκοπούς. Γιὰ νὰ ικανοποιηθοῦν αὐτοὶ οἱ σκοποὶ ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦν ἐργαλειακὰ τὰ κατώτερα ἀπὸ αὐτοὺς ὄντα πού ἔχουν κατώτερους σκοποὺς ἢ δέν ἔχουν καθόλου. Μέ τίς ιδέες αὐτές ἐκπροσωποῦνται οἱ θέσεις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, πῶς δηλ. στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία ἐπικρατεῖ νομοτέλεια, τάξη καὶ ἱεραρχία (Γκίκας, 1985: 129-130).

58. Θεωροῦσε πῶς τὰ ζῶα δέν ἀναπτύσσουν «καθαρή» σκέψη (pure thought), ἐπομένως δέν ἔχουν ψυχὴ, ζοῦν «μηχανιστικά». Τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει καὶ ὁ Kant γράφοντας πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτοσκοπός, τὰ ζῶα δέν ἔχουν αὐτοσυνείδηση καὶ εἶναι ἀπλῶς τὰ μέσα γιὰ τὴν ικανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου.

του ανθρώπου έναντι των άλλων ζωντανών οργανισμών μέσω της άσκησης της λογικής και της γλωσσικής ικανότητας, προσόν κατεξοχήν του ανθρώπου (Steiner, 2005).

Στήν άκρoία έκδοχή του τό δόγμα αυτό θεωρήθηκε υπεύθυνο γιά τή δεσποτική και καταστροφική επίβολή του ανθρώπου πάνω στή φύση. Ή όπτική μέσα άπό τήν όποία ό δυτικός πολιτισμός αντιμετώπιζει τή φύση σέ όλο τό ιστορικό του μήκος είναι άνθρωποκεντρική (Παπαγιαννόπουλος, 2010: 17). Ή έργαλειακή άξία πού αντιμετώπιζει ό άνθρωποκεντρισμός τή φύση θεωρήθηκε ως υπεύθυνη γιά τήν έξάλειψη χιλιάδων ειδών χλωρίδας και πανίδας. Γιά παράδειγμα ή έξολόθρευση του άμερικανικού βίσωνα, τόν περασμένο αιώνα, ή πρωτοφανής περιβαλλοντική υποβάθμιση πού συνόδευσε τή βιομηχανική επανάσταση κατά τό παρελθόν, ή έκτεταμένη άποδάσωση των τροπικών δασών κατά τίς τελευταίες δεκαετίες είναι μόνο λίγες φανερές συνέπειες άπό τίς άπειρες πού προκάλεσε ό άνθρωποκεντρισμός⁵⁹ (Γεωργόπουλος, 2006: 46).

Ό Β. Norton (1984) διακρίνει δυό είδη άνθρωποκεντρισμού: τόν **σκληρό** (strong anthropocentrism) και τό **μετριοπαθή** (weak anthropocentrism). Ό πρώτος τείνει νά ίκανοποιεί όποιαδήποτε προτίμηση, έπιθυμία, άνάγκη ή συμφέρον χωρίς κριτική και άντιρρήσεις. Σύμφωνα μέ τόν δεύτερο, τόν μετριοπαθή, όλες οι άνθρωπινες έπιθυμίες και άνάγκες δέν είναι κατά άνάγκη σεβαστές και ίκανοποιήσιμες. Αυτές θά πρέπει νά έχουν άποφασιστεί μετά άπό προσεκτική μελέτη και σχεδιασμό, νά έχουν ύπολογιστεί όλες οι συναφείς παράμετροί τους. Νά είναι συνεπείς μέ μιά όρθολογική κοσμοθεώρηση συγκροτημένη άπό έπιστημονικές θεωρίες και όρθολογικά στοιχεία αισθητικής και άγωγής (Norton, 1984: 327-330).

Συνεπώς, στήν πιό πεφωτισμένη έκδοχή του ό μετριοπαθής άνθρωποκεντρισμός λαμβάνει ύπόψη του τά συμφέροντα των έπόμενων γενεών (άειφορία) και άναμφίβολα ενδιαφέρεται γιά τήν κα-

59. Έρευνες έχουν δείξει πώς ακόμα και σήμερα κατά τήν έκπόνηση ΠΠΕ ό άνθρωποκεντρισμός επικρατεί (Bell & Russell, 2000). Αυτό βέβαια έχει νά κάνει και μέ τήν ιδεολογικο-φιλοσοφική ήθική θεώρηση των εκπαιδευτικών ή των υπευθύνων εκπαιδευτικών ΠΕ πού τά έκπονοϋν. Έκπαιδευτικοί πού ένστερνίζονται άνθρωποκεντρικές ή βιοκεντρικές θέσεις θά στρέψουν και τόν προσανατολισμό τής δράσης ή των δραστηριοτήτων τους καθώς και τής όργάνωσης των Προγραμμάτων τους προς τήν αντίστοιχη άτομική ήθική περιβαλλοντική αντίληψη (Thomson & Barton, 1994).

κομεταχείριση τῶν ζώων. Σέβεται βεβαίως τή φύση, χωρίς ὅμως νά ἀναγνωρίζει σέ αὐτή ἔμφυτη ἀξία. Αὐτή ἡ «ἥπια» ἀνθρωποκεντρικότητα μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά⁶⁰ πρὸς τήν ἐπιθυμητή κατεύθυνση καί δέν εἶναι ἀνάγκη προκειμένου νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ σωτηρία στὸν πλανήτη νά καταφεύγουμε σέ ἔννοιες, ὅπως ἡ ἐγγενὲς ἀξία τῶν ζώων, τῶν φυτῶν κ.ἄ. (δ.π.). Τό ἰδεῶδες τῆς ἀρμονικῆς συμφιλίωσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση μπορεῖ νά θεμελιωθεῖ εἴτε σέ κριτήρια ὀρθολογικά (ἀειφόρος ἀνάπτυξη) εἴτε σέ θεολογικά (ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐπιστάτης μιᾶς θείας καί ἱερῆς περιουσίας πού τοῦ ἐμπιστεύθηκε ὁ Θεός) (Guthrie, 1967, στό Γεωργόπουλος, 2006: 51).

Σέ ἀνάλογο συμπέρασμα καταλήγει καί ὁ Passmore (1974) ἐρευνώντας τίς διάφορες ἀπόψεις γιά τή φύση πού ἐκφράζονται στὸν χριστιανισμό. Ἀρνεῖται τήν ἀπόδοση ἐγγενοῦς ἀξίας σέ μὴ ἀνθρώπινα πλάσματα ἐκτός τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ἐπιστάτης τοῦ πλανήτη, τὸν ὁποῖο αὐτός ἐπιβλέπει, ὡς ἄξιος διαχειριστῆς «διορισμένος» ἄνωθεν (Passmore, 1974, στό Γεωργόπουλος, 2006: 51).

4. Ἡ Οἰκοκεντρικὴ/Βιοκεντρικὴ Περιβαλλοντικὴ Ἠθικὴ (Βιοκεντρικὲς ὀλιστικὲς θεωρίες)

Ἡ Οἰκοκεντρικὴ προσέγγιση ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κατάρτησης τῆς διχοτόμησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ περιβάλλον του (Γεωργόπουλος, 2002: 72-74). Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ στενὴ ἐνότητα μέ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε καί ἀναπτύχθηκε (Skolimowski, 1984: 85-92). Ἡ φύση συνέδραμε στήν ὑπαρξή του. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ προέκταση τῆς φύσης καί ἡ φύση εἶναι προέκταση δική του. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, ταυτόχρονα εἶναι ἐξαρτημένος καί αὐτόνομος (Μοδινός, 1990: 28). Ἡ οἰκοκεντρικὴ αὐτὴ φιλοσοφία προτρέπει σιωπηλὰ τὸν ἄνθρωπο νά ἐγκαταλείψει τὸ ρόλο τοῦ κυρίαρχου δυνάστη, ἐφόσον τὸ ἀνθρώπινο συμφέρον καί τὸ συμφέρον τοῦ οἰκοσυστήματος ταυτίζονται (Γεωργόπουλος, 2002: 73· Larrere, 2011: 45).

Ἐφόσον λοιπόν, ὁ οἰκοκεντρισμός (ecocentrism) προωθεῖ τὴν

60. Παραλλαγή τοῦ μοντέλου τῆς καντιανῆς «κατηγορικῆς προσταγῆς» γιά τὴν ὑπευθυνότητα εἶναι: «Πράξε μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε τὰ ἀποτελέσματα τῶν πράξεών σου νά εἶναι συμβατά μέ τὴ μονιμότητα μιᾶς ζωῆς αὐθεντικῆ ἀνθρώπινης πάνω στή γῆ» (Jonas, 1997, in Larrere, 2011:50).

άρνηση όποιουδήποτε θεμελιώδους όντολογικού διαχωρισμού με-
ταξύ ανθρώπινου και μή ανθρώπινου κόσμου, όλες οι φυσικές όντό-
τητες, ανεξάρτητα από τό εάν είναι έμβιες ή άβιες, έχουν έγγενή
(έμφυτη, άπόλυτη)⁶¹ άξία (αύταξία) και είναι άξιες ήθικης θεώρησης
(Thomson & Barton, 1994: 149· Meyers, 2002). Ήθική ύποχρέωση του
ανθρώπου είναι ή διατήρησή τους (Desjardins, 2006). Τό γεγονός ότι
ένα όν ή φυσικό άντικείμενο άπλώς ύπάρχει είναι τό μόνο μή αύθαί-
ρετο κριτήριο της έγγενοϋς άξίας και της ήθικης αντιμετώπισής του
από τόν άνθρωπο. Έπομένως, τά πουλιά, τά δένδρα και ή ίδια ή γή,
ιδωμένη ως βίοςφαιρα, έχουν δικαίωμα ύπαρξης και έκπλήρωσης
του δυναμικού τους, ως άτόμων και ως είδους, καθώς τά ανθρώπινα
όντα δέν έχουν τό δικαίωμα νά διαταράσσουν και νά καταστρέφουν
τήν οικολογική τους ίσορροπία (diZerega, 1997 & Watson, 2005, στό
Θεοδώρου και συν., 2011: 303).

Πολλοί έρευνητές στό χώρο της ΠΗ ύποστηρίζουν πώς οι βαθιά
ριζωμένες άνθρωποκεντρικές άντιλήψεις, άξιες και προκαταλήψεις
χρήζουν άμεσης άναθεώρησης, ώστε ό κόσμος νά έπανιδωθεί άνα-
καινιστικά μέσα από μιά οίκοκεντρική όπτική μέ νέες περιβαλλοντι-
κές άξιες προσανατολισμένες πέραν των άποκλειστικών συμφερόν-
των του ανθρώπου και της μονομερούς εϋημερίας του (Nandan &
Lodhia, 2003· Desjardins, 2006).

1. Ή Ήθική της Γής (land ethic) του Aldo Leopold (1948). Πα-
τριάρχης της όλιστικής φιλοσοφίας και πρωτεργάτης της οίκοκεν-
τρικής σκέψης. Ύποστηρίζει την έγγενή άξία του κόσμου και όρα-
ματίζεται την έποχή πού τό ανθρώπινο είδος θά «ένηλικιωθεϊ» και
θά έπεκτείνει τά σύνορα της ήθικης κοινότητας και στά άλλα φυ-
σικά όντα και τούς άβιοτικούς παράγοντες. Ό άνθρωπος σέ αυτή
τήν ήθική κοινότητα θά είναι άπλό μέλος (Καραγεωργάκης & Γεωρ-
γόπουλος, 2005: 822). Άν αυτή ή ούσιώδης οικολογική ιδέα γίνει άπο-
δεκτή από την ανθρωπότητα, τότε ό καθένας θά συμπεριλαμβάνει
στά πλαίσια της ήθικης κοινότητας όλα τά μέλη της βιοκοινότητας,

61. Έγγενής (intrinsic value) είναι ή άξία ενός πράγματος, όταν δέν συνεισφέ-
ρει στην άξία κάποιου άλλου πράγματος. Είναι ή άξία πού κατέχει κάτι ανεξάρ-
τητα από τή δική μας αξιολόγηση. Έχει άξία καθεαυτό. Άναγνωρίζοντας έγγενή
άξία σέ κάτι τό κάνουμε μόνο γιά δικό του όφελος, αύταξία. Είναι τό αντίθετο
της έργαλειακής άξίας (instrumental value) (Παπαγιαννόπουλος, 2010: 16-17·
Larrere, 2011: 44-45).

ἔστω καί ἂν αὐτά διαφέρουν ἀπό αὐτόν κατά γένος. Ἡ σχέση του μέ τῇ γῇ ἐπίσης, ἐμπερικλείει ἀγάπη, σεβασμό καί θαυμασμό. Ἔτσι πέρα ἀπό μιὰ «land ethic» [«ἠθική τῆς γῆς»], ὑπάρχει καί μιὰ «land aesthetic» [αἰσθητική τῆς γῆς] (Παπαδημητρίου, 1995: 116· Larrere, 2011: 62-64· Λιαράκου & Φλοαγαῖτη, 2011: 242).

2. Ἡ **βαθιά οἰκολογία-Ρηχὴ οἰκολογία**: Εἰσηγητής τῆς «Βαθιάς Οἰκολογίας» (deep ecology) εἶναι ὁ Νορβηγὸς φιλόσοφος Arne Naess. Ὑποστηρίζει μιὰ πλανητική «δημοκρατία», ὅπου μέσα σ' αὐτὴ ὅλα τὰ εἶδη καί οἱ μορφές ζωῆς (κατ' ἀρχάς) εἶναι ἄξια σεβασμοῦ καί ἔχουν δικαίωμα στὴ ζωή, ὡς μέλη μιᾶς βιοτικῆς κοινότητας. Αὐτὴ ἡ κατάσταση περιγράφεται ὡς 'βιοσφαιρικός ἐξισωτισμός' (Γεωργόπουλος, 2006: 54· 313· 412). Συνδέεται στενά καί ἐμπνέεται ἀπὸ ἀνατολικά μυστικιστικά θρησκευτικά συστήματα. Ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τὰ χριστιανικά δόγματα, ἀφοῦ προτάσσει τὴν «οἰκοκεντρικὴ ἰσότητα», μιὰ ἐξισωτικὴ στάση, ἡ ὁποία προσφέρει σέ ὅλες τίς ὑπάρξεις τὴ δυνατότητα νά ὑπάρχουν καί νά ἀναπτύσσονται μέ τὸν δικό τους τρόπο, ἔξω καί πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη βούληση καί κυριαρχία» (Fox, 1990).

Ἡ θεωρία στρέφεται κατὰ τοῦ «ρηχοῦ» περιβαλλοντισμοῦ (χρησιμοθηρική καί ἀνθρωποκεντρικὴ προσέγγιση τοῦ περιβάλλοντος-μείωση μόνο τῆς ρύπανσης καί τῶν φυσικῶν πόρων) κάνοντας τὴ διάκριση μεταξύ «Βαθιάς» καί «Ρηχῆς» οἰκολογίας (1973).

Ἡ «βαθιά» ἄποψη ἐπικεντρώνεται περισσότερο σέ ὀλιστικοῦ τύπου μὴ ἀνθρωποκεντρικὲς ἀπόψεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὀργανικὸ κομμάτι τῆς φύσης. Βλέπει τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς Βιόσφαιρας, ἐρευνώντας τοὺς μηχανισμοὺς πού ἐπηρεάζουν τὴ ζωή καί τὰ οἰκοσυστήματα. Καταδεικνύει τίς ρίζες τοῦ κακοῦ τίς ὁποῖες ἐντοπίζει στίς ἐπικρατοῦσες οἰκονομικὲς συνθῆκες καί στήν ἀντίστοιχη τεχνολογία (Naess, 1986). Ἡ εὐεξία καί ἡ εὐημερία τῆς ἀνθρώπινης καί τῆς μὴ ἀνθρώπινης ζωῆς στὸν πλανήτη ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐγγενεῖς ἀξίες ἢ αὐταξίες. Ὁ πλοῦτος καί ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν ζωῆς συνεισφέρουν στὴν πραγματοποίηση αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, ἐφόσον θεωροῦνται οἱ ἴδιες ὡς ἀξίες (Παπαδημητρίου, 1995: 149-156· Λιαράκου & Φλοαγαῖτη, 2011: 245).

Ἡ βιοποικιλότητα πρέπει νά εἶναι ἀπολύτως σεβαστὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καί ἡ ἐπέμβαση στὴ φύση πρέπει νά γίνεται φειδωλά, μόνο

γιά την ικανοποίηση των «ζωτικῶν»⁶² του ἀναγκῶν. Ὁ Naess ὑποστηρίζει πὼς ἡ βαθιὰ ικανοποίηση πού λαμβάνουμε ἀπὸ μιὰ στενὴ συνεργασία μὲ ἄλλες μορφές ζωῆς τῆς φύσης συμβάλλει σημαντικά στὴν ποιότητα τῆς ζωῆς μας (Naess, 1983: 93-100). Ἡ «βαθιά» προσέγγιση δὲν θεωρεῖ κανένα φυσικὸ ἀντικείμενο ἢ ὄν ἀποκλειστικά ὡς πόρο – ἀκόμα καὶ ἐκείνους πού εἶναι ἀναγκαῖοι γιὰ ὅλες τὶς μορφές ζωῆς (Naess, 1973). Ἡ «βαθιά» λογικὴ θὰ ἤθελε τὴν ἐκπαίδευση προσανατολισμένη ἐναντία στὶς καταναλωτικὲς ἀξίες, μὰ ταυτόχρονα ἐστιασμένη σὲ μιὰ οἰκονομία μὲ ἐπάρκεια ἀγαθῶν (Γεωργόπουλος, 2006: 296).

3. Ἡ θεωρία τῆς **Κοινωνικῆς Οἰκολογίας** συνδέεται κυρίως μὲ τὸ ἔργο τοῦ Murray Bookchin (1965), ὁ ὁποῖος διατύπωσε τὶς θέσεις τῆς κοινωνικῆς οἰκολογίας. Βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀποτελεῖ τὸ δόγμα πὼς ἡ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση πηγάζει ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στοὺς συνανθρώπους του. Μιλᾷ γιὰ ἠθικὴ τῆς συμπληρωματικότητας, καλώντας σὲ μιὰ νέα πνευματικότητα, πού θὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν ἱεραρχικὴ νοοτροπία τῆς κατάταξης σὲ κυρίαρχους καὶ ὑποτελεῖς τόσο μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ὅσο καὶ μεταξύ τῶν διάφορων μορφῶν ζωῆς. Ὑποστηρίζει πὼς οἰκονομικὲς, ἐθνικὲς καὶ πολιτισμικὲς συγκρούσεις βρίσκονται στὸν πυρῆνα τῶν σοβαρῶν οἰκολογικῶν ἀνισορροπιῶν, πού ἀντιμετωπίζουμε σήμερα, γι' αὐτὸ καὶ τὸ πραγματικὸ πεδίο, ὅπου θὰ κριθεῖ τὸ οἰκολογικὸ μέλλον τοῦ πλανήτη εἶναι τὸ κοινωνικὸ. Οἱ μελλοντικὲς ἀποκεντρωμένες οἰκο-κοινότητες τὶς ὁποῖες ὁραματίζεται, θὰ ἔχουν καταργήσει τὶς κοινωνικὲς ἱεραρχίες. Ζώντας ἀντι-καταναλωτικά καὶ ἀρμονικά μὲ τὴ φύση, προωθοῦμε τὴν ἐκτίμηση στὸ διαφορετικὸ καὶ τὸ μὴ ἀνθρώπινο (Τοκαρ, 2008).

4. Ὁ **Οἰκοφεμινισμός** (1974) εἶναι ἡ θεωρία πού περιλαμβάνει καὶ χρησιμοποιεῖ τὶς ποικίλες φεμινιστικὲς φιλοσοφίες στὴν προσέγγιση καὶ ἀνάλυση τῶν διάφορων περιβαλλοντικῶν θεμάτων. Ταυτίζει τὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ μὲ τὸν ἀνδροκεντρισμὸ: «Ἡ κυριαρχία καὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς φύσης συνδέονται σὲ πρακτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν πατριαρχία καὶ τὴν ὑπέρβασή της» (Warrem, 1996, στὸ Γκασούκα, 2011: 100). Πρεσβεύει πὼς ἡ καταπίεση πού ὑπόκεινται

62. Ἐδῶ, ὁ ὅρος «ζωτικὴ ἀνάγκη» παραμένει ἀκαθόριστος, ὥστε νὰ ὑπάρχει χώρος πολλῶν ἐρμηνευτικῶν ζυμώσεων στὸ χῶρο τῆς «βαθιάς» οἰκολογίας (Γεωργόπουλος, 2006: 285).

οί γυναίκες από την ανδρική κυριαρχία παρουσιάζει ομοιότητες με την καταπίεση που υπόκειται η φύση από τον άνθρωπο («βιασμός της γής», «υποταγή της φύσης» κ.ά.). Οί άνδρες θεωρούνται υπεύθυνοι για την οικολογική καταστροφή, καθώς αυτοί κατέχουν αποκλειστικά την εξουσία στα χέρια τους. Διαβλέπει ένα διαχωρισμό μεταξύ λογικής και συναισθήματος και στη θεωρία του προωθείται η ήθικη της φροντίδας (Λιαράκου & Φλοαγαΐτη, 2011:247). Η σωστή αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών θεμάτων προϋποθέτει μία πύθλυκή προσέγγιση και κουλτούρα (Warren & Cheney, 1991). Ο Οικοφемινισμός απορρίπτει κάθε μορφή ιεραρχίας και υποστηρίζει πώς η έμπλοκή του καπιταλισμού και της πατριαρχίας είναι οί αίτίες της καταπίεσης και της έκμετάλλευσης, τίς όποιες ύφίστανται οί χώρες του γ' κόσμου, οί γυναίκες και η φύση (Γκασούκα, 2011: 100).

5. Η θέση της Όρθόδοξης Χριστιανικής Έκκλησίας

Στήν 4η πρόταση της διάσκεψης-σταθμό στήν Τιφλίδα (Tbilisi) της Γεωργίας (1977) υίοθετήθηκε η αντίληψη πώς μεταξύ των αίτίων της οικολογικής κρίσης είναι και η λανθασμένη ήθικη θεώρηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης (UNESCO, 1977). Αντίληψη που καθιστά έπιτακτική την ανάγκη νά ιδωθει η φύση κάτω από ένα νέο πρίσμα, όσον άφορά στήν ήθικη αντιμετώπιση όσων την άπαρτίζουν και έρχονται σέ διάδραση, σύγκρουση και έπικοινωνία (Θεοδωροπούλου και συν. 2011: 303). Ένας νέος κώδικας περιβαλλοντικής συμπεριφοράς, μία νέα φιλοσοφία ζωής, έπιβάλλεται νά προβάλλει βασισμένος σέ ήθικές αρχές σύμφωνες μέ τή διατήρηση της άκεραιότητας της γής. Τό κυρίαρχο άναπτυξιακό δόγμα των τελευταίων δεκαετιών άναφορικά μέ την οικολογική κρίση έγκαθιδρύεται στή βάση της άειφορίας⁶³. Προσπάθειες δηλαδή, για μέγιστη άνάπτυξη μέ τή δυνατότητα όμως έπαρκειας άγαθών για τίς μελλοντικές γενές και χωρίς πρόκληση άνεπανόρθωτων βλαβών στό περιβάλλον. Αύτή είναι η καλύτερη οικολογική έκδοχή που υίοθετήθηκε έπίσημα σέ παγκόσμιο έπίπεδο (Παπαγιαννόπουλος, 2010: 20).

63. Σύμφωνα μέ τον Bonnet (2011) οί όρισμοί τύπου Brundtland για την άειφόρο άνάπτυξη άπεικονίζουν κατεξοχήν άνθρωποκεντρικά και οικονομικού τύπου κίνητρα, τά όποια οδηγούν στό νά αντίλαμβανόμαστε τή φύση ως ένα πόρο υπό διανοητική κατοχή, φυσική χειραγωγή και έκμετάλλευση (Bonnett, 2011: 144).

Ἡ ἔννοια τῆς ἐγγενοῦς ἀξίας, πού θίξαμε ἀκροθιγῶς παραπάνω, περιέχει καί ἀσάφειες. Ὁ ὅρος στά κείμενα δέν ἐμφανίζεται παντοῦ μέ τήν ἴδια σημασία. Γιά παράδειγμα, ἐκτός ἀπό τήν ἐργαλειακή ἀξία (χρησιμότητα) πού ἀποδίδουμε σέ κάτι ὑπάρχει καί ἡ ἀξία τοῦ ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὑπαρξη ἀξιολογητή («αὐταξία»). Ἀξία δηλαδή, πού ὑπάρχει καί χωρίς τή δική μας κρίση (Benson, 2000: 5). Τί εἶναι ὁμως ἀξία; Ὑπάρχουν ἀξίες; Μήπως δίνουμε ἀξία σέ κάτι ἐπειδή εἶναι «ἀγαθό» (ὡς ιδιότητα τῆς οὐσίας του) ἢ εἶναι «ἀγαθό» ἐπειδή ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι τό θεωροῦμε ἔτσι; Ὅλα τά παραπάνω ἐγείρουν ἕνα τεράστιο πλῆθος ζητημάτων πού ἀπασχολοῦν τήν παραδοσιακή φιλοσοφία, γιά τά ὁποῖα ὁμως δέν μᾶς ἔχει δώσει καί τόσο ἱκανοποιητικές ἀπαντήσεις (Παπαγιαννόπουλος, 2010: 21).

Οἱ ἀξίες δέν εἶναι σύμφωνα μέ πολλούς φιλοσόφους κάτι τό «αὐθύπαρκτο» ἀλλά συνδέονται μέ τόν ἄνθρωπο καί ἀποκτοῦν νόημα μέ τήν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Πολιτισμός ἄλλωστε εἶναι ἡ πραγματώ-
 τωση τῶν ἀξιῶν ἀπό τόν ἄνθρωπο (Παπαπέτρου, 1979:115). Χωρίς τόν ἄνθρωπο καί τήν κρίση τοῦ ποιός θά ἀξιολογήσει καί θά ἀποδώ-
 σει νόημα, ἀξία σέ κάτι; «ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας δέν μπορεῖ ἐξ ὀρισμοῦ
 νά εἶναι αὐθύπαρκτη, εἶναι σέ σχέση μέ κάποιον πού τήν ἀποδίδει,
 ὅπως καί τήν ἀντίστοιχη τῆς ἀπαξίας» (Θεοδώρου, 1986: 139-142· 170·
 Παπαγιαννόπουλος, 2010: 21).

Ἐνας βουδιστής π.χ., ἐνδεχομένως δέν θά εἶχε καμία δυσκολία νά ἀποδεχθεῖ ἴση ἐγγενῆ ἀξία γιά ὅλες τίς μορφές ζωῆς. Ἀντίστροφα, ἕνας χριστιανός δέν θά μποροῦσε νά συμφωνήσει μέ τήν ιδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φορέας ἴσης ἀξίας μέ ὅλες τίς μή ἀνθρώπινες μορφές ζωῆς π.χ. μέ ἕνα σκουλήκι, μέ μιά μύγα ἢ μέ ἕνα μικρόβιο! Ὁ χριστιανός σέβεται τόν φυσικό κόσμο καί τή βιοποικιλότητά του ὡς θεῖο δημιούργημα ὁμως, ἡ ἐξίσωση τοῦ ἀνθρώπου (πλασμένος μέ τά ἴδια τά «χέρια» τοῦ Θεοῦ - τά ἄλλα δημιουργήματα⁶⁴ ἔγιναν διά

64. Στήν Ὁρθόδοξη Παράδοση, ὁ ἄνθρωπος, ὡς πρόσωπο, γίνεται ἀντιλη-
 πτός καί κατανοητός μόνο σέ σχέση μέ κάτι ἢ κάποιον ἄλλο, ποτέ ὁμως μόνος
 του. Ὁ Ι. Ζηζιούλας (1992) ὑποστηρίζει –ἐπικαλούμενος τό Δαρβινισμό– πώς ὁ
 ἄνθρωπος δέν εἶναι τό μόνο διανοούμενο ὄν στή Δημιουργία. Συνείδηση μπο-
 роῦμε νά συναντήσουμε καί στά ζῶα. Ἡ διαφορά ἔγκειται στήν ποσότητα καί στό
 βαθμό καί ὄχι στήν ποιότητα (Ζηζιούλας, 1992). Ὁ Ε. Θεοδώρου (1986) γράφει
 πώς ὁ ἀξιολογικός βίος τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖ, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νά κατέχει τήν
 κορυφή καί τήν ἱεραρχία τῶν φυσικῶν ὄντων. Τά ἄψυχα καί ἄνευ ζωῆς πράγματα
 τῆς φύσης ἀποτελοῦν τήν κατώτατη βαθμίδα. Οἱ φυτικοί ὀργανισμοί καί τά ζῶα

του Λόγου Του) μέ τήν υπόλοιπη κτίση θά ἀποτελοῦσε ἀνεπίτρεπτη ἀξίωση, ἕως καί σκανδαλώδη. Ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε «κατ' εἰκόνα» καί «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ (Γεν. α', 26-27). Ἄρα, στό σημεῖο αὐτό εἶναι ἀδύνατο νά ἐναρμονιστεῖ ἡ Βαθιά Οἰκολογία μέ τή χριστιανική προοπτική ὡς πρὸς τόν τρόπο πού ἡ «βαθιά ἀποψη» πραγματεύεται τὰ ἠθικά ζητήματα.

Ἄν ὅλα τὰ εἶδη ἔχουν ἴσα δικαιώματα ἢ ἂν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου δέν ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων εἰδῶν, πῶς αὐτό τό γεγονός θά ἐπηρέαζε τή σχέση καί τή συμπεριφορά μας πρὸς τή φύση; Ὁ χρυσός καντιανός κανόνας: «νά συμπεριφέρεσαι πρὸς τοὺς ἄλλους, ἔτσι ὅπως θά ἠθελές νά σοῦ συμπεριφέρονται» δέν μπορεῖ νά ἔχει ἰσχὺ ἐδῶ, ἐφόσον εἶναι ἀδύνατο οἱ ἄλλες μορφές ζωῆς νά μᾶς συμπεριφερθοῦν τό ἴδιο! Καί πῶς αὐτό θά μπορούσε νά συμβεῖ, ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι δέν δείχνουν συχνά ἀλτρουισμό οὔτε κἂν στό ἴδιο τους τό εἶδος!⁶⁵ Ἀσφαλῶς καί ὁ σεβασμός πρὸς κάθε μορφή ζωῆς εἶναι ἐπιθυμητός ἀλλὰ μήπως, σύμφωνα μέ τήν οἰκοκεντρική ἀντίληψη τῶν πραγμάτων ἀπαιτεῖται νά σεβαστοῦμε καί τὰ παθογόνα βακτήρια πού προκαλοῦν τίς ἀρρώστιας ἐκ τῶν ὁποίων προσβαλλόμαστε καθημερινά;

Θά πρέπει νά σταματήσει τό ἀνθρώπινο γένος νά καταναλώνει κρέας χάρι τῶν δικαιωμάτων τῶν ζώων; ἢ νά τρώει χόρτα γιὰ χάρι τῶν φυτῶν; Ἄν πιστεύουμε πῶς ὅλοι οἱ ὀργανισμοί ἔχουν τὰ ἴδια δικαιώματα, μήπως δέν θά ἔπρεπε νά παρεμβαίνουμε καί γενετικά σέ κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τό καλὸ κάποιων ἄλλων καί εἰδικά τοῦ ἀνθρώπου; (Murdy, 1975 στό Γεωργόπουλος, 2006: 58-59)⁶⁶. Μήπως τελικά τὰ φυτὰ καί τὰ ἄνθη εἶναι ἀπαράδεκτο νά κόβονται ἀπὸ τόν ἄνθρωπο, ἐπειδὴ καί αὐτὰ ἔχουν ἠθική υπόσταση; (Regan, 1985, στό Γεωργόπουλος, 2006: 237-239).

Ὅσο γιὰ τήν ἀποψη τοῦ White (1967) πῶς ὁ Χριστιανισμός

τήν ἀνώτερη. Στόν ἄνθρωπο τὰ ὑλικά στοιχεῖα καί οἱ φυσικοχημικές καί ζωϊκές δυνάμεις ὑπηρετοῦν στήν ἀνάπτυξη τοῦ **ἀξιολογικοῦ** πνευματικοῦ βίου, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ καί τήν εἰδοποιοῦ διαφορά (Θεοδώρου (1986: 180).

65. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Kant: «νά μὴ μεταχειρίζομαστε τοὺς ἀνθρώπους ἀπλῶς ὡς μέσα ἀλλὰ ἐξίσου πάντα ὡς σκοπούς». Ἡ ἴδια φράση μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ καί στά μὴ-ἄνθρώπινα (Larrere, 2011: 62).

66. Τὰ πιὸ ἀπεχθὴ πειράματα πάνω στά ζῶα εἶναι αὐτὰ πού διενεργοῦνται γιὰ πολεμικοὺς σκοποὺς (Singer, 1973: 1-8). Τὰ αἰχμαλωτισμένα ζῶα ἐπίσης, στά διάφορα τσίρκα ὑποφέρουν στίς παραστάσεις.

είναι ή πιό ανθρωποκεντρική⁶⁷ θρησκεία πού γνώρισε ποτέ ό κόσμος καί πώς ό άνθρωπος είναι κυρίαρχος καί τύραννος τής κτίσης, στηρίζοντάς το σέ έντολή τής Π. Διαθήκης: «...πληρώσατε τήν γήν καί κατακυριεύσατε αύτής...» (Γέν.1, 27), ή θέση του –κατά τήν άποψη μας– δέν ευοδοϋται. Η ιουδαϊοχριστιανική παράδοση δέν είναι τόσο ανθρωποκεντρική όσο θεοκεντρική. Τό αποτέλεσμα τής ελληνιστικής επίδρασης επί τής δυτικής χριστιανικής θεολογίας, πού είδε τή φύση εργαλειακά, ως μιά δεξαμενή φυσικων πόρων, προφανώς συνέβαλε σέ αύτή τή λαθεμένη αντίληψη (Γεωργόπουλος, 2006: 93).

Ό κόσμος κατά τήν Όρθόδοξη άποψη ύπάρχει ως άξία μάλλον για νά δοξάζει⁶⁸ τόν Θεό παρά νά ύπηρετεί τόν άνθρωπο. Τό «αυξάνεσθε καί πληθύνεστε», ως προς τή δημιουργία απογόνων στό άσπασμα τής Γένεσης, αναφέρεται προς όλα τά ζωικά είδη καί όχι μόνο ως προς τό ανθρώπινο γένος (Βαρθολομαϊος, 2002).

Στήν Κιβωτό του Νώε διασώζονται όλα τά πλάσματα τής γής καί όχι μόνο τό ανθρώπινο γένος (Γέν. 8, 4-19). Οί άνθρωποι στήν Π. Διαθήκη έντέλλονται νά φροντίζουν τά ζώα καί νά είναι καλοί ποιμένες: «δίκαιος οϊκτίρει ψυχάς κτηνων αύτοϋ» (Παροιμ. 12, 10). Στούς ψαλμούς είναι ξεκάθαρο πώς ό Θεός ένδιαφέρεται για όλα τά πουλιά καί τά θηρία: «...ποτιϋσι πάντα τά θηρία του άγρου, προσδέχονται όναγροι είς δίψαν αύτων· έπ' αύτά τά πετεινά του ούρανοϋ κατασκηνώσει, έκ μέσου των πετρων δώσουσι φωνήν... (ψαλμ.103).

Ό χριστιανός άσκητής πονάει για τήν κτίση, άφοϋ τή βλέπει μέ συμπόνια καί συμπάθεια. Γράφει ό άββάς Ίσαάκ ό Σύρος: «τί είναι καρδιά ελεήμων; Είναι νά φλέγεται από άγάπη ή καρδιά για όλη τήν κτίση: Για τούς ανθρώπους, για τά πουλιά καί για τά ζώα καί για τούς δαίμονες καί για κάθε κτίσμα...ύπερβαίνοντας τό ανθρώπινο μέτρο καί φτάνοντας στήν όμοιότητα του Θεοϋ»⁶⁹.

Όλόκληρη ή Όρθόδοξη Θεολογία, καθώς καί ή Πατερική Γραμ-

67. Καί ό Β. Morris (1983) ύποστηρίζει πώς ή ιουδαϊοχριστιανική παράδοση επέβαλε τό ανθρωποκεντρικό στοιχείο τής δημιουργίας (Morris, 1983, στό Γεωργόπουλος, 2002: 68).

68. Μέ τήν άπόρριψη του άνιμισμοϋ καί του παγανισμοϋ από τό χριστιανισμό δηλώνεται ή ιερότητα τής φύσης ως θείου δημιουργήματος. Αυτό σημαίνει πώς δέν κρύβει μέσα της πνεύματα ή θεότητες. Σέ καμιά περίπτωση όμως, αυτό δέν συνεπάγεται ξεπεσμό τής φύσης σέ άπλό φυσικό πόρο για 'εργαλειακή' χρήση.

69. Άβά Ίσαάκ του Σύρου: «Άπαντα τά Εϋρεθέντα Άσκητικά» (Λόγος 81. Έκδ. Σπανοϋ. σ. 306).

ματεία καί ἡ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὑποστηρίζουν ἓνα διάχυτο σεβασμό⁷⁰ στήν ὑλική δημιουργία ὡς θεῖο δημιούργημα⁷¹. Αὐτό εἶναι ξεκάθαρο στήν Κ. Διαθήκη, καθότι ὁ ἄνθρωπος δέν καλεῖται νά ὀδηγήσει τόν ἑαυτό του μόνο στή σωτηρία, ἀλλά καί σύμπασα τήν κτίση, ἡ ὁποία: «ὅτι καί αὐτή ἡ κτίσις ἐλευθερώθηκε ἀπό τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τήν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ. οἶδαμεν γάρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καί συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν» (Ρωμ. 8, 21-22) καί «ἡ γάρ ἀποκαταδοκία τῆς κτίσεως τήν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀπεκδέχεται» (Ρωμ. 8, 19).

Ἡ γῆ δέν δόθηκε ἐπ' ἀόριστον στόν ἄνθρωπο ἀλλά «ἄχρι καιροῦ» καί ὑπό τόν ὄρο νά τῆς γίνεται ἡ πρέπουσα χρήση: «(...) ἰδοὺ Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ὁ οὐρανὸς καί ὁ οὐρανὸς τοῦ οὐρανοῦ, ἡ γῆ καί πάντα ὅσα ἐστὶν ἐν αὐτῇ...» (Δευτ. 10, 14). Ἡ γῆ παραχωρεῖται στόν ἄνθρωπο, ὅχι ὡς ἰδιοκτησία, ἀλλά γιὰ ἰδιοχρησία. Μὲ τούς θεσμούς τοῦ Σαββατικοῦ καί Ἰωβηλαίου ἔτους καθιερώνονταν ἡ ἀγρανάπαυση καί ἡ ἀπόδοση τῆς γῆς τελικά στοὺς ἀρχικούς της ἰδιοχρῆστες. Μὲ αὐτό τόν τρόπο ὑπενθυμίζονταν πῶς ἡ γῆ δέν εἶναι ἰδιόκτητη ἀλλά δῶρο πρὸς τόν ἄνθρωπο (Λευϊτ. 25: 23).

Δέν πρέπει νά βλέπουμε τήν ὑλική δημιουργία στατικά ἢ ἱστορικά ἀλλά **τελεολογικά** καί **ἐσχατολογικά**. Μόνο μέ τόν τρόπο αὐτό μπορεῖ νά γίνει κατανοητό πῶς οὔτε ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ζήσει χωρίς τό φυσικό περιβάλλον μὰ οὔτε τό φυσικό περιβάλλον χωρίς τόν ἄνθρωπο (Δοσίθεος, 2005). Ἡ κτίση πορεύεται πρὸς ἓνα τέλος μαζί μέ τόν ἄνθρωπο μέ συγκεκριμένο σκοπό: «Περιβάλλον καί ἄνθρωπος εἶναι дуό σώματα ἠνωμένα ὄντολογικῶς, φυσικῶς καί ὑπαρξιακῶς, ἀποτελοῦντα μιά ζωντανήν ὁλότητα...ἅπασα ἡ ἀνθρωπότης ὡς γένος, ἀλλά καί ἡμεῖς ὡς μεμονωμένα πρόσωπα, συμμετέχομεν εἰς τήν συμπαντικήν ἐξέλιξιν, εἰς τό 'γίγνεσθαι' τοῦ σύμπαντος καί εἰς τήν δυναμική καί μεταμορφωτικήν αὐτοῦ πορείαν» (Βαρθολομαῖος, 2011: 7).

Ἄν ὅμως ἡ φύση ἰδωθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἄνθρωπο, ὅπως

70. Ὁ ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης (ἅγιος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, 13ος αἰ.) μέ τή σφωροσύνη, τή «φυσικότητα» καί τήν ἀγάπη του γιὰ τή δημιουργία ἐκφράζονταν μέ στοργή γιὰ τή φύση καί φρόντιζε τά μὴ ἀνθρώπινα ὄντα πού συγκατοικοῦσαν μαζί του μέ τόν πιό «φυσικό» τρόπο (Νησιώτης, 1985: 11-21).

71. Ἡ ἀξία τοῦ κόσμου ὀφείλεται στό ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπό τήν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Ἀπό παντοῦ ξεπηδᾷ καί ὑπερχερίζει ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ. Μέσα σέ ὅλα εἶναι ἐνσωματωμένη ἡ θεία ἐνέργεια. Σεβόμαστε τήν κτίση, χωρίς ὅμως, νά καταλήγουμε στήν εἰδωλολατρία καί στόν πανθεῖσμό (Ἀργυρόπουλος, 1997).

ισχυρίζεται ο H. Rolston, (2005) τότε, κατά την Πατερική Θεολογία, καταλήγουμε σέ ένα δυαλισμό πού αποκόπτει τήν ὕλη ἀπό τό πνεῦμα καί τῆς στερεῖ τήν ἀνάπλαση καί τήν προοπτική τῆς σωτηρίας «έν Χριστῷ»⁷² (Κεσελόπουλος, 1992: 186).

Ὁ Ὁρθόδοξος μοναχός ἀγωνιζόμενος μέ μετάνοια καί ἐγκράτεια μέ σκοπό νά βιώσει τήν παραδείσια προπρωτική κατάσταση ἐπιτρέπει τήν ἀνάδυση μιᾶς αὐθεντικῆς κοινωνικότητας μέ ὁλόκληρη τήν κτίση. Δέν εἶναι λίγοι οἱ ἀσκητές πού συνδιαλέγονταν μέ τά ἄγρια θηρία (Δοσίθεος, 2005: 115-139· Μάρας, 2005: 426· Μπαλατσούκας, 2009: 201-228). Μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ ἄνθρωπος συμφιλιώνεται μέ τή φύση, βαδίζοντας πρὸς τήν ἀνανέωση καί τή σωτηρία, μέσα ἀπό τήν κτίση καί μαζί μέ αὐτήν (Κεσελόπουλος, 1992: 205-206).

Ἀπό τόν νοητικό ὀρίζοντα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ἀπουσιάζει ἡ ἐσχατολογική προοπτική, ἀφοῦ θεωρεῖ τόν ἑαυτό του «τυχαῖο ἐπεισόδιο τῆς φύσης». Μή βρίσκοντας ἔτσι βαθύτερο νόημα τελεολογικοῦ τύπου στήν πρόσκαιρη ζωὴ του ρίχνεται στὸν ἐγωῖσμό καί τὸν εὐδαιμονισμό προκαλώντας οἰκολογική κρίση (Γεωργόπουλος, 2006: 416· Βαρθολομαῖος, 2011: 7). Ἡ λύση βρίσκεται στήν ἀσκητική χρῆση τοῦ κόσμου, στή λιτότητα, στήν ὀλιγάρκεια, μέσω τῆς παιδείας στό σύνολό της, μηδενός ἐξαιρουμένης καί τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς (Ware, 2008: 81).

Ἡ ἠθική τῆς εὐθύνης γιὰ τό περιβάλλον εἶναι χωρίς σύνορα καί ἰδεολογικῶς ἀχρωμάτιστη. Ὅλοι γνωρίζουμε πὼς ἡ εὐαισθητοποίηση καί ἡ γνώση δέν ἀρκοῦν γιὰ τήν ἐπίτευξη κάποιου σκοποῦ. Τό πὼς τό κάπνισμα βλάπτει εἶναι ἀποδεκτό «τοῖς πᾶσι»! Τό γεγονός ὅμως, ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμα καπνιστές δέν ὀφείλεται στήν ἔλλειψη ἐνημέρωσης, ἀλλά στίς ἐνσωματωμένες ἀξίες καί στάσεις τῶν ἀτόμων, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται μέ συγκεκριμένες συμπεριφορές (Λιαράκου & Φλογαῖτη, 2011: 242). Ἡ χριστιανική περιβαλλοντική ἠθική συγκαταλέγεται σέ αὐτές τίς ἀξίες, ἐφόσον προωθεῖ τήν ἀγάπη, τή φροντίδα, τὸν σεβασμό καί τήν ὑπευθυνότητα γιὰ τό θεῖο δημιούργημα τῆς ὑψιστῆς ὄντολογικῆς πραγματικότητας τῆς «ἀξίας τῶν ἀξιών» (“valor valorum”) πού εἶναι ὁ Θεός (Θεοδώρου, 1986: 195· 92).

Ὁ ἄνθρωπος ὡς «ιερέας τῆς δημιουργίας» ἀνοίγεται πρὸς τόν «Ἄλλον» ὡς μιὰ ὑπερβατική σχέση ἀγάπης. Ὁ «Ἄλλος» αὐτός μπο-

72. «Εἰ τις ἐν Χριστῷ, **καινή** κτίσις· τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονεν **καινά**» (Β' Κορινθ. 5, 17).

ρεϊ νά εἶναι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα μπορεῖ ὅμως, καί τὰ μὴ ἀνθρώπινα. Οἱ ἅγιοι τό ἀπέδειξαν ἔμπρακτα! Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀγαπητικὴ σχέση καί ἀρμονία τοῦ κόσμου γίνεται ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐγωισμοῦ (αἰτία τῆς ‘πτώσης’ γιὰ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία-ἀνθρωποκεντρισμός γιὰ τὴν ΠΕ) καί ἐπαναπροσδιορίζεται ἡ ὀρθὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου (Μπαλατσούκας, 2009).

Τὰ ἐξισωτικά μοντέλα πού πρεσβεύει ὁ Οἰκοφεμινισμός μεταξύ τῶν δυὸ φύλων καί τῶν ἄλλων ἀνθρώπινων ομάδων πού χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους σέ φυλές, ἔθνη καί κοινωνικὲς τάξεις ἔχουν λυθεῖ πρό πολλοῦ ἀπὸ τό Εὐαγγέλιο: «Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλάτ. 3, 28).

Στό βιβλίό τῆς Γένεσης, ὁ τρόπος τῆς δημιουργίας⁷³ τῆς γυναίκας ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ Ἀδάμ δικάσκει ὁμοουσιότητα, ἰσοτιμία ἀλληλοσυμπλήρωση καί συνεργασία: *Τοῦτο νῦν (ἡ γυναίκα δηλαδή εἶναι) ὅστουν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου*» (Γέν. 2, 23). Ὁ Ἀδάμ ἀναγνωρίζει ἔτσι τό πρόσωπό του μέσα ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἄλλου!

Παράλληλα μέ τίς ἄλλες ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καί μέ τὴν ἐνεργοποίηση τῆς θρησκευτικῆς (ἠθικῆς) ἀγωγῆς γιὰ τό περιβάλλον (Bonnnett, 2011: 155) ὡς βιωματικῆς προσέγγισης ψυχοπαιδαγωγικῶν γεγονότων, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σέ ὁλόκληρο τό βάθος καί πλάτος τοῦ ἀνθρώπου (καί ὄχι μόνο τῆς νοησιαρχίας) (Φράγκος, 1984a, 113) ἡ πράξη τῆς περιβαλλοντικῆς καί πολιτιστικῆς μας κουλτούρας θά ἀειφορήσει.

73. Κατὰ τὴ Βιβλικὴ περιγραφή τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου στό ἐβραϊκὸ κείμενο δέν χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις Ἀδάμ-Εὐα, ἀλλὰ οἱ ὁμόρριζες λέξεις ἀντίστοιχα: «ish» & «issa» (ἄνδρας-ἄνδρίς). Ἔτσι, ἐνῶ τονίζεται ἡ **ἰσοτιμία** τῶν ξεχωριστῶν ὑποστάσεων ἀρσενικοῦ-θηλυκοῦ ἀνθρώπου, δηλώνεται, ἐπιπλέον, καί ἡ **ὀργανικὴ ἐνότητα** τῶν δύο φύλων σ’ ἓνα ἀνθρώπο. Φτιαγμένη ἀπὸ τὸν ἄντρα (ish) ἀπὸ τὴν ἴδια μέ αὐτόν οὐσία ἡ γυναίκα (isha) δέν εἶναι κατώτερή του ἀλλὰ ἐσώτερή του (Ἀδαμτζιλογλου, 1994: 25-35).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ

1. Ἡ θεολογική οἰκο-λογία

Στή Διεθνή Διάσκεψη τῆς Θεσσαλονίκης (Περιβάλλον καί Κοινωνία: Ἐκπαίδευση καί Εὐαισθητοποίηση τῶν Πολιτῶν γιά τήν Ἀειφορία) ἐπαναβεβαιώθηκε πῶς γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀειφορία ἀπαιτεῖται τεράστιος συντονισμός καί συνδυασμός σέ μιά σειρά κρίσιμων τομέων. Ἡ κατάλληλη ἐκπαίδευση καί εὐαισθητοποίηση τῶν πολιτῶν καί εἰδικότερα τῶν νέων θά πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ ὡς ἕνας ἀπό τοὺς πυλῶνες τῆς ἀειφορίας (UNESCO-EPD, 1997). Ὁ ἐπαναπροσανατολισμός τῆς ἐκπαίδευσης πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτὴ περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς σχολικῆς, ἐξωσχολικῆς καί ἄτυπης ἐκπαίδευσης. Ἡ ΠΕ, πού συχνά πιά ἀναφέρεται καί ὡς Ἐκπαίδευση γιά τήν Ἀειφορία, ἀπαιτεῖ μιά ὀλιστική, διεπιστημονική προσέγγιση, πού ὀδηγεῖ στή σύγκλιση διαφορετικῶν χώρων καί θεσμῶν. Ἕνας τέτοιος θεσμός, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά συμβάλλει σημαντικά πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι καί ἡ Ἐκκλησία (Εὐθυμίου, 2003: 53-62· Κεσελόπουλος, 2003: 73-80).

Ἡ περιβαλλοντική παιδεία μέσα ἀπὸ τήν Ὁρθόδοξη Παράδοση ἔχει νά προσφέρει ἕνα πλοῦτο ἀπὸ παιδαγωγικά μέσα περιβαλλοντικῆς κατανόησης καί εὐχαριστιακῆς νοηματοδότησης τῆς φύσης, τὰ ὁποῖα εὐαισθητοποιοῦν καί (δια)-μορφώνουν τοὺς πιστοὺς (Θεοξένη, 2003: 63-80). Στὴν ὀρθόδοξη πίστη τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἀνοίγεται καί ἀποκτᾷ τίς πραγματικὲς του διαστάσεις: «τό πλάτος καί μῆκος καί βάθος καί ὕψος» τοῦ Χριστοῦ (Ἐφεσ. 3, 18), ὁ ὁποῖος καταφάσκει τήν κτίση στήν ὁποία καί ἀντανεκλᾶται ὡς Κύριος τῆς Οἰκουμένης.

Ὁ κόσμος δέν εἶναι προϊόν τῆς τύχης καί τῆς ἀναγκαιότητας ἀλλὰ πεδίο καί τόπος σωτηρίας. Γιά τὸ λόγο αὐτό ἡ Ἐκκλησία ἐνδιαφέρεται μέσῳ τῆς ποιμαντικῆς της ὅχι μόνο γιά τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καί τοῦ κόσμου ὁλόκληρου μέ τὴ συγκρότηση μιᾶς θεολογικῆς οἰκολογίας καί τῆς κατάδειξης τῶν θετικῶν συνεπειῶν της (Ψαριώτης, 2001: 5-6· Δοσίθεος, 2005).

Ἡ θεολογικὴ αὐτὴ οἰκολογία ἐμπνέει μέτρα προληπτικά τῆς κρίσης, ἐντάσσοντας τὸν κόσμο προοπτικά στό σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιά τὴ σωτηρία του. Ἡ χριστολογικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἴσως εἶναι

ή μόνη ασφαλής οδός σωτηρίας. Ἡ βιβλική καί ἡ πατερική θεολογική οἰκολογία εἶναι ἱκανή νά ἀντιμετωπίσει τήν οἰκολογική κρίση (Κεσελόπουλος, 1992). Καθόλου ἀμελητέες δέν εἶναι καί οἱ οἰκολογικές προσπάθειες τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν γιά τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος (Οἰκονόμου, 1994: 330-332). Ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας γιά τόν κόσμον ἀποτυπώνεται στά κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, στή λατρεία, στήν ὑμνογραφία, στήν Εἰκονογραφία, στή Μουσική της, στούς βίους τῶν ἁγίων, καθώς καί ἀπό ὅλο τόν ἑορταστικό της κύκλο ἀναβλύζει ἀγάπη γιά τήν κτίση (Νέστορος, 1999: 162).

Ἡ οἰκολογική ἀγωγή ἐδῶ δέν ἀκολουθεῖ τήν παιδαγωγική ἀλλά κυρίως τήν μυσταγωγική οἰκονομία. Οἱ πιστοί ὁδηγοῦνται μέσῳ τῆς «μυστηριακῆς ζωῆς» στή βίωση τῆς πραγματικότητος τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί στή συνέχεια στή θεοκεντρική θεώρηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς: «Ἡ Θεοκεντρική Ὀπτική τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ὑπαγορεύει ἄλλο, σεβαστικό τοῦ περιβάλλοντος χειρισμό, ἀφοῦ τοῦτο εἶναι ὑλικό τεκμήριο τῆς ὑπάρξεως καί βουλήσεως τοῦ Θεοῦ» (Οἰκονόμου, 1994: 257).

2. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός καί τό φυσικό περιβάλλον

Ὁ Ἰησοῦς Χριστός «δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο» ἦταν ὁ μέγας φίλος τῆς φύσης. Ὡς τέλειος θεός καί τέλειος ἄνθρωπος ἡ ζωή Του ἦταν πλήρως ἐναρμονισμένη μέ τό φυσικό περιβάλλον. Στόν τριετή δημόσιο βίο Του πάνω στή γῆ ἐπέδειξε ξεχωριστή στάση γιά τήν ὁρατή κτίση πού ὁ ἴδιος δημιούργησε⁷⁴. Μέ τό ἀσύλληπτο μεγαλεῖο τῆς προσωπικότητάς Του κατέδειξε τή μεγάλη Του ἀγάπη γιά ὁλόκληρη τήν κτίση (Δοσίθεος, 2005: 43). Ἀγάπησε τά πετεινά τοῦ οὐρανοῦ, τά κρίνα τοῦ ἀγροῦ, τίς πλαγιές τῶν βουνῶν, τοὺς πανέμορφους καί καρποφοροῦντες κήπους. Περπάτησε στίς ὄχθες τοῦ Ἰορδάνη ποταμοῦ, στά ἀκρογιάλια τῆς θάλασσας τῆς Τιβεριάδας. Δίδαξε καί θαυματούργησε δίπλα στή λίμνη τῆς Καπερναούμ, στά βουνά καί στούς κάμπους τῆς Γαλιλαίας. Ξεκίνησε τό ἀπολυτρωτικό σωτήριο ἔργο Του ἀπό τή θάλασσα «τὴν μεγάλην καὶ εὐρύχωρον»⁷⁵

74. «ὁ Πατήρ δι' Υἱοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι ποιεῖ τὰ πάντα» (Μ. Αθανασίου, MPG. 26, 596) & «πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν» (Ἰωάν. 1, 3), & «ὁ τὴν γῆν ζωγραφήσας τοῖς ἄνθεσι» (Ἰδιόμελον, Μ. Παρασκευῆς, ὥρα, Γ').

75. Ψαλμός 103ος.

σαγηνεύοντας, καί λυτρώνοντας τά πλήθη (Ματθ. 4, 18). Ἡ γαλήνη τοῦ σαγηνευτικοῦ τῶν τόπων (ὄρος, λίμνη, φρέαρ, ἐλαιώνας κ.ἄ.) δημιουργοῦσε στούς ἀκροατές Του τό ιδεῶδες κλίμα ἀπήχησης τῶν διδαχῶν Του. Ὁ Ἰησοῦς μιλοῦσε καί ἐμπλούτιζε τή θεόπνευστη διδασκαλία Του μέ εἰκόνες καί παραδείγματα παρμένα ἀπό τή φύση (γεωργικοποιμενικός βίος)⁷⁶. Μᾶς ὑποδεικνύει ἔτσι τή συμφιλίωση μέ τό περιβάλλον. Μᾶς διδάσκει νά τό ἀντιμετωπίσουμε ὡς καταφυγή γιά ὠφέλεια· χωρίς ἀφέλεια (ἀκρισία), σάν προσφυγή γιά ἐναύσματα στοχασμοῦ, εὐκαιρία γιά προσέγγιση-ἐντρύφηση μιᾶς θεο-λογικῆς οἰκο-λογίας (Ware, 2008: 20-22· Ψαριώτης, 2011: 26).

Σέ ὅλη τή θεολογία τῆς Κ. Διαθήκης (ἐμφανέστερα ἀπό τήν Παλαιά) ἀναφέρεται ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τό περιβάλλον πού στηρίζεται στήν ὀρθή σχέση ἀνθρώπου-Θεοῦ. Παράλληλα δίνεται τό μέτρο, ὁ χαρακτήρας καί ὁ σκοπός τῆς προαναφερόμενης σχέσης μέ βάση τήν ἐνανθρώπιση καί τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Μάρας, 2005: 425-426). Ἡ Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ δέν ἀποτελεῖ μόνο μιά ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ γιά τή λύση τοῦ ὄντολογικοῦ προβλήματος τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά καί λύση τοῦ προβλήματος τῆς Δημιουργίας πού προκλήθηκε ἀπό τήν 'πτῶση' (Ἐφεσ. 1, 10· Β' Κορινθ. 5, 17· Ματθ. 6, 33· Λουκ. 12, 31· Φιλιπ. 2, 10· Ἀποκ. 21, 1· 5). Ὅλη ἡ κτίση περιμένει τή στιγμή τῆς δόξας τοῦ Κυρίου, πού θά σημάνει τό τέλος τῶν δεινῶν καί τή βεβαιότητα τῆς λύτρωσής της (Ρωμ. 8, 19-20).

3. Ὑμνογραφία καί Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση

Στήν Ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας ὁ πιστός «ἐνημερώνεται περιβαλλοντικά». Μέσα ἀπό τούς θεσπέσιους ὕμνους τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας οἱ πιστοί ἀνακαλύπτουν τόν «Κτίσαντα» (ὄχι μόνο τά κτίσματα) καί (δια)-μορφώνουν περιβαλλοντική συνείδηση. Σέ αὐτή τήν περιβαλλοντική περιπλάνηση καταννοοῦμε εὐχερέστερα τά ζεύγη τῶν ἐννοιῶν: Κτίστης-κτίση, κτίστης-ἄνθρωπος, ἄνθρωπος-κτίση.

Στήν ἐκκοσμικευμένη ἐποχή πού ζοῦμε μᾶς εἶναι πολύτιμη αὕτη ἡ ζεύξη, ὅταν μάλιστα ὁ Κτίστης διαγράφεται καθημερινά ἀπό τά πλάσματά Του. Σέ αὐτή τή θολούρα τῶν ἡμερῶν μας ἡ ὕμνογραφία μας προβάλλει τήν τρίτη κατακόρυφη διάσταση, ἡ ὁποία ὁδοδεικτεῖ

76. Πρβ. Ἰωάν. 10, 1-16 & Λουκ. 13, 6-9.

στόν Πρώτο-Οικολόγο, τόν Δημιουργό τῶν ἀπάντων⁷⁷ (Ψαριώτης, 2001: 29). Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ κτίση παρουσιάζεται ὡς ἔργο «τῶν χειρῶν Αὐτοῦ» μέ σκοπό τήν ἀγαπητική σχέση καί συμπεριφορά μας μέ ὅ,τι μᾶς περιβάλλει⁷⁸. Αὐτή ἡ παραδοχή τῆς θεϊκῆς προέλευσης τῆς κτίσης ἐνεργεῖ πρὸς διάσωση τοῦ περιβάλλοντος, ὄχι ὠφελιμιστικά, ἐργαλειακά, ἀλλὰ ὡς ἔργο θεοῦ Δημιουργοῦ ποῦ μᾶς κατέστησε (συν)-ἐργάτες καί φύλακές του (Ware, 2008).

Κατά τόν ἐρχομό τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ στή γῆ ὅλη ἡ φύση⁷⁹ συνεορτάζει καί συστρατεύεται ὑμνολογώντας καί δοξάζοντας τόν κτίστη της: «καί ἡ γῆ τὸ Σπῆλαιον τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει. Ἄγγελοι, μετὰ ποιμένων δοξολογοῦσι...» (Κοντάκιο Χριστουγέννων). Στό Θεῖο Πάθος καί στήν Ἀνάσταση, ἐπίσης, διαφαίνεται καί ἡ συμμετοχή τῆς κτίσης στό δράμα καί στή χαρά τῶν γεγονότων, ἄλλοτε ἀκούσια καί ἄλλοτε ἐκούσια συμπάσχουσα: «Πᾶσα ἡ Κτίσις, ἡλλοιοῦτο φόβῳ, θεωροῦσά σε, ἐν σταυρῷ κρεμάμενον Χριστέ. Ὁ ἥλιος ἐσκοτίζετο, καί γῆς τὰ θεμέλια συνεταράττετο, τὰ πάντα συνέπασχον, τῷ τὰ πάντα κτίσαντι...»⁸⁰, «Φρίξον ἥλιε, στέναξον ἡ γῆ, καί κλονουμένη βόησον»⁸¹. Καί: «Ἀγαλλιάσθω ἡ Κτίσις, εὐφραινέσθωσαν πάντες οἱ γηγενεῖς...»⁸². «Σήμερον πᾶσα κτίσις ἀγάλλεται καί χαίρει, ἀγάλλεται καί χαίρει, ὅτι Χριστὸς ἀνέστη καί ἄδης ἐσκυλεύθη»⁸³.

Στό κοντάκιο τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, τό ὁποῖο καί θεωρεῖται ὡς ἀριστούργημα τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, ἡ ποιητική δύναμη τοῦ κειμένου πρὸς τή Θεοτόκο προβληματίζει γύρω ἀπὸ τὰ ζεύγη τῶν

77. «Ὁ ἐν σοφίᾳ τὰ πάντα δημιουργήσας, προαιώνιε Λόγε τοῦ Πατρός, καί τὴν σύμπασαν κτίσιν, παντοδυνάμῳ σου λόγῳ συστησάμενος, εὐλόγησον τὸν στέφανον τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς χρηστότητός σου...» (Στιχηρὸ ἰδιόμελο τῆς Ἰνδίκτου, Ἰωάννου Μοναχοῦ).

78. «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας. Στέφανον ἐξ ἀκανθῶν περιτίθεται ὁ τῶν ἀγγέλων Βασιλεὺς. Ψευδῇ πορφύραν περιβάλλεται ὁ περιβάλλων τὸν οὐρανὸν ἐν νεφέλαις...» (ΙΕ' Ἀντίφωνο, Μ. Πέμπτης).

79. «Τί σοι προσενέγκωμεν Χριστέ, ὅτι ὥφθης ἐπὶ γῆς ὡς ἄνθρωπος δι' ἡμᾶς; ἕκαστον γὰρ τῶν ὑπὸ σοῦ γενομένων κτισμάτων, τὴν εὐχαριστίαν σοι προσάγει οἱ Ἄγγελοι τὸν ὕμνον, οἱ οὐρανοὶ τὸν Ἀστέρα, οἱ Μάγοι τὰ δῶρα, οἱ Ποιμένες τὸ θαῦμα, ἡ γῆ τὸ σπῆλαιον, ἡ ἔρμος τὴν φάτνην· ἡμεῖς δὲ Μητέρα Παρθένον...» (Στιχ. ἰδιόμελον Ἑσπερινοῦ Χριστουγέννων).

80. Στιχηρὸν ἰδιόμελο τῶν Αἵνων Μ. Πέμπτης ἐσπέρας.

81. Στιχηρὸν ἰδιόμελο τῶν Αἵνων Μ. Τετάρτης ἐσπέρας.

82. Μ. Παρασκευῇ Ἑσπέρας, Ὡδὴ θ'.

83. Μεγαλυνάριο Κυριακῆς τοῦ Πάσχα.

έννοιῶν πού προαναφέραμε. Ὄταν γράφηκε ὁ ὕμνος ἡ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ (Κτίστη) ἦταν στενά συνδεδεμένος μέ τόν σεβασμό γιά τή φύση (Κτίση). Στήν ἐποχή μας ὁ Κτίστης ὑποβαθμίστηκε καί τή θέση Του κατέλαβε ὁ ὑπερφίαλος ἄνθρωπος πού μέ ἀδιαφορία καί ἀδιαλλαξία τήν κακοποιεῖ καί αὐτή μέ τή σειρά της ἀδικούμενη ἀδυνατεῖ νά τοῦ συμπαρασταθεῖ μέ τίς γνωστές περιβαλλοντικές συνέπειες.

Εἶναι χαρακτηριστικοί οἱ στίχοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου γιά τό μωρό ἄνθρωπο πού τοποθέτησε τόν ἑαυτό του στή θέση τοῦ Θεοῦ: «Χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα, χαῖρε, τεχνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα». Πλήθος λέξεων καί ἐκφράσεων τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου μέσα ἀπό θεσπέσια σχήματα ποίησης ἀρρήτου κάλλους, συνδέουν ὑψιπετεῖς καί ὑπερφυσικές ἀλήθειες καθιστώντας τή φύση ἄξια ἀγάπης καί σεβασμοῦ ἀπό τόν ἄνθρωπο. Οἱ θεῖες αὐτές ἀλήθειες βρίσκουν καταφύγιο σέ ὁμορφες καί ποιητικότερες περιβαλλοντικές ἀναφορές (Δοσίθεος, 2005: 147): «Χαῖρε, ἀστήρ ἐμφαίνων τὸν ἥλιον, χαῖρε, γαστήρ ἐνθέου σαρκώσεως. Χαῖρε, δι' ἧς νεουργεῖται ἡ κτίσις, χαῖρε, δι' ἧς βρεφουργεῖται ὁ Κτίστης. χαῖρε, βλαστοῦ ἀμάρραντου κλῆμα, χαῖρε, καρποῦ ἀκήρατου κτῆμα. Χαῖρε, γεωργὸν γεωργοῦσα φιλάνθρωπον, χαῖρε, φυτουργὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν φύουσα, Χαῖρε, ἄρουρα βλαστάνουσα εὐφορίαν οἰκτιρμῶν, χαῖρε, τράπεζα βαστάζουσα εὐθηνίαν ἰλασμῶν. Χαῖρε, ὅτι λειμῶνα τῆς τρυφῆς ἀναθάλλεις, χαῖρε, ὅτι λιμένα τῶν ψυχῶν ἐτοιμάζει».

Κατά τόν ἑορτασμό τῆς Ἀρχῆς τῆς Ἰνδίκτου, τό Πατριαρχεῖο Κων/πόλεως (1989) στήν προσπάθειά του νά συμβάλλει στήν φιλοπεριβαλλοντική καλλιέργεια τῶν πιστῶν καί στήν οἰκολογική τους ἀγωγή καί παιδεία καθιέρωσε «Ἱερά ἀκολουθία ὑπὲρ προστασίας τοῦ Περιβάλλοντος»⁸⁴. Τό κείμενο τῆς ἀκολουθίας εἶναι ποίημα τοῦ ἀειμνήστου Ὑμνογράφου τῆς Μ.τ.Χ.Ε. Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου (1905-1991) καί ἡ ἀκολουθία καθιερώθηκε νά ψάλλεται στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο τήν 1η Σεπτεμβρίου (ἀρχή τῆς Ἰνδίκτου).

Μέ τήν ἀκολουθία αὐτή οἱ χριστιανοί συνειδητοποιοῦν καί λει-

84. Ἡ «Ἡμέρα Περιβάλλοντος» καθιερώθηκε ἀπό τή Μητέρα Ἐκκλησία (Πατριαρχεῖο Κων/πόλεως) καί ἀπό τόν μακαριστό Πατριάρχη Δημήτριο. Εἶναι ἡμέρα ὕμνολογίας-δοξολογίας στόν Κτίστη γιά προστασία τῆς κτίσης Του. «Ἱερά Ἀκολουθία Ὑπὲρ τῆς Προστασίας τοῦ Περιβάλλοντος» ἔγραψε καί ὁ Μητροπολίτης Πατρῶν Νικόδημος (Ψαριώτης, 2001: 218-219· 226· 331).

τουργικά την ανάγκη για θερμή προσευχή υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος και στη συνέχεια εντάσσουν την οικολογική δράση στην καθημερινότητά τους. Στίς βλέψεις του Έλληνορθόδοξου Πατριάρχη ήταν ή ημέρα αυτή να καθιερωθεί και από τους μη ὀρθόδοξους (Μαράς, 2008: 284· Μαρκαντώνης, 2011: 138).

Μέσα από την Ἀκολουθία αυτή τόσο στον Ἑσπερινό ὅσο και στον Ὅρθρο ἀκούγονται θαυμάσιοι ὕμνοι πού ἐξοπλίζουν τόν ἄνθρωπο μέ διαθέσεις σωτηρίας υπέρ τῆς κτίσης καί προθέσεις ἀνύμνησης καί δοξολογίας πρὸς τόν Κτίστη. Ὁ Οἰκουμενικός Θρόνος ἐπιδιώκει μέ τίς παιδαγωγικές-βιωματικές προοπτικές τῶν λειτουργικῶν κειμένων νά ἐπαναφέρει τόν σύγχρονο ἄνθρωπο στόν ἀρχικό προπρωτικό προορισμό του: «ἐργάζεσθαι [αὐτήν] καί φυλάσσειν» (Γέν. β', 15). «Ὁ πάσης Δημιουργός τῆς κτίσεως, ὁ καιροὺς καί χρόνους ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσία θέμενος, εὐλόγησαν τὸν στέφανον, τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς χρηστότητός σου, Κύριε...»⁸⁵. Καί: «Ὁ τῶν αἰώνων Ποιητῆς καί Δεσπότης, Θεὲ τῶν ὅλων, ὑπερούσιε ὄντως, τὴν ἐνιαύσιον εὐλόγησον περίοδον, σώζων τῷ ἐλέει σου τῷ ἀπείρῳ, Οἰκτῖρμον...Εὐφορον πᾶσι τὸ ἔτος χορήγησον»⁸⁶.

«Τῆς γῆς τὴν σύστασιν ἀδιαλώβητον φύλαττε, πνοὰς ἀνέμων ὁμαλὰς καί πηγὰς ὑδάτων ἀειρύτους παρέχων...»⁸⁷ κ.λπ.

Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις ἀποκτᾶ νόημα καί ἀξία ὁ χρόνος στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Κάθε νέο ἔτος πού προστίθεται εὐλογεῖται, γιὰ νά καταδειχθεῖ μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ προορισμός τῆς κτίσης ἀλλὰ καί ἡ μεγάλη εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντί της.

Ἐνα εἶναι σίγουρο πὼς ἀπέχουμε ἀπὸ τό «κῆρυγμα» τῆς Φύσης πού μᾶς ἀποκαλύπτει καθημερινὰ τὰ μεγαλεῖα τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ. Ἄν καταφέρουμε κάποια στιγμή νά τό αἰσθανθοῦμε καί νά τό βιώσουμε, ὡς σύγχρονοι μαθητές Ἐκείνου θά μπορέσουμε νά ἀναφωνήσουμε (μέσῳ τῶν δημιουργημάτων): «ἑωράκαμεν τὸν Κύριον» (Ἰωάν. 20, 25).

85. Ἀπολυτίκιο Ἀκολουθίας, ἦχος β'.

86. Κοντάκιον Ἀκολουθίας, ἦχος β'.

87. Ἀπὸ εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας «Ὑπὲρ τοῦ Περιβάλλοντος».

4. Προφῆτες καὶ φυσικὸ περιβάλλον

Φιλοπεριβαλλοντικὴ ἀγωγή μέ ἐπίκαιρο καὶ διδακτικὸ ἐνδιαφέρον 2.800 χρόνια πρὶν τῇ Γέννησῃ τοῦ Χριστοῦ αποτελοῦν καὶ οἱ ρήσεις τῶν προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι: «ὕπὸ Πνεύματος Ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν» (β' Πέτρ. 1, 21). Στά βιβλία τῶν προφητῶν ἡ σωστή σχέση ἀνθρώπου-Θεοῦ ἐντάσσεται στήν ὀρθή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν κτίση. Καί τοῦτο συμβαίνει γιατί ἡ κτίση βοηθάει τόν ἄνθρωπο νά ἀναγνωρίσει τό Θεό καί νά ἐπικοινωνήσῃ μαζί του (Γαλάνης, 1985: 387, στό Μάρας, 2005: 425).

Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας προτρέπει τήν ἀπεμπλοκή μας ἀπό τήν ὠφελιμοθηρία τοῦ περιβάλλοντος: «λούσασθε καὶ καθαροὶ γίνεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν...καὶ ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε» (Ἡσ. 1, 16-19). Λέγοντας «ἀγαθὰ» ἐννοεῖ τὰ ποικίλα δῶρα ποῦ στολίζουν τόν πλανήτη, τόν κόσμον τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων μέ τήν ἐντυπωσιακὴ παρουσία καὶ συνεργασία τους στό ἔργο τῆς δημιουργίας: «Κύριε ὁ Θεός μου, δοξάσω σε, ὑμνήσω τὸ ὄνομά σου, ὅτι ἐποίησας θαυμαστὰ πράγματα» (Ἡσ. 25, 1). Ἀλλοῦ, ὁ ἴδιος προφήτης γράφει: «ἐπένθησεν ἡ γῆ, καὶ ἐφθάρη ἡ οἰκουμένη, ἐπένθησαν οἱ ὑψηλοὶ τῆς γῆς»⁸⁸. Καὶ διαλαλεῖ: «ἡ δὲ γῆ ἠνόμησε διὰ τοὺς κατοικοῦντας αὐτήν, διότι παρήλθοσαν τὸν νόμον καὶ ἥλλαξαν τὰ προστάγματα»⁸⁹.

Τεράστια ἡ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τήν καταστροφὴ τοῦ πλανήτη. Ἡ γῆ πενθεῖ καὶ τό μερίδιο τῆς εὐθύνης ἀνήκει σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Μᾶς τό ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ προφήτης: «διὰ τοῦτο ἀρὰ ἔδεται τὴν γῆν, ὅτι ἡμάρτοσαν οἱ κατοικοῦντες αὐτήν· διὰ τοῦτο πτωχοὶ ἔσονται οἱ ἐνοικοῦντες ἐν τῇ γῇ, καὶ καταλειφθήσονται ἄνθρωποι ὀλίγοι. πενθήσει οἶνος, πενθήσει ἄμπελος, στενάξουσι πάντες οἱ εὐφραϊνόμενοι τὴν ψυχὴν» (Ἡσ. 24, 6-7).

Σύγχρονα καὶ συχνὰ ἀνησυχητικὰ φαινόμενα βρίσκουν ἀπήχηση στά λόγια τοῦ προφήτη Ἰερεμῖα: «ἦλθοσαν ἐπὶ τὰ φρέατα καὶ οὐχ εὗροσαν ὕδωρ καὶ ἀπέστρεψαν τὰ ἀγγεῖα αὐτῶν κενά. καὶ τὰ ἔργα τῆς γῆς ἐξέλιπεν, ὅτι οὐκ ἦν ὑετός· ἠσχύνησαν οἱ γεωργοί, ἐπεκάλυψαν τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ ἔλαφοι ἐν ἀγρῷ ἔτεκον καὶ ἐγκατέλιπον, ὅτι οὐκ ἦν βοτάνη. ὄνοι ἄγριοι ἔστησαν ἐπὶ νάπας· εἴλκυσαν

88. Ἡσ. 24, 4.

89. Ἡσ. 24, 5.

ἄνεμον, ἐξέλιπον οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν, ὅτι οὐκ ἦν χόρτος ἀπὸ λαοῦ ἀδικίας, εἰ αἱ ἁμαρτίαι ἡμῶν ἀντέστησαν ἡμῖν, Κύριε, ποιήσον ἡμῖν ἕνεκέν σου, ὅτι πολλαὶ αἱ ἁμαρτίαι ἡμῶν ἐναντίον σου, ὅτι σοὶ ἡμάρτομεν» (Ἱερ. 14, 3-7).

Ἡ φύση ἀδικεῖται, δὲν ἐκδικεῖται. Μόνο εὐεργετεῖ! Ἡ ἀπληστία τῶν ἀνθρώπων μετέτρεψε τὴν κτίση σὲ «κτῆση». Τὰ ἄνομα ἔργα τῶν ἀνθρώπων συχνὰ στρέφονται ἀπειλητικὰ ἐναντίον τους. Ἄραγε, πόσα θύματα χλωρίδας καὶ πανίδας καταγράφονται μετὰ ἀπὸ κάθε φυσικὸ ὄλεθρο στὸν ὁποῖο ὑπαίτιος εἶναι ἀποκλειστικά ὁ ἄνθρωπος;

Ὁ προφήτης Ἡσαΐας μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν πολυτιμότητα τοῦ ὕδατος στοιχείου τόσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ γιὰ τὴν κτίση: «ἀλλὰ ἀνοίξω ἐπὶ τῶν ὀρέων ποταμοὺς καὶ ἐν μέσῳ πεδίων πηγὰς· ποιήσω τὴν ἔρημον εἰς ἔλη ὑδάτων καὶ τὴν διψῶσαν γῆν ἐν ὑδραγωγοῖς· θήσω εἰς τὴν ἄνυδρον γῆν κέδρον καὶ πύξον καὶ μυρσίνην καὶ κυπάρισσον καὶ λεύκην, ἵνα ἴδωσι καὶ γνῶσι καὶ ἐννοηθῶσι καὶ ἐπιστῶνται ἅμα, ὅτι χεὶρ Κυρίου ἐποίησε ταῦτα» (Ἡσ. 41, 18-20).

Ὁ ργ΄ Ψαλμός, ὁ λεγόμενος «προοιμιακός», πού ἀποδίδεται στὸν προφητάνακτα Δαυὶδ, ὡς περιβαλλοντικός «ὁδοδείκτης», δοξολογεῖ ἀκατάπαυστα τὸν κόσμον, ὡς μιά θαυμάσια ἀποκάλυψη, δῶρο τοῦ Θεοῦ. Πλημμυρισμένος ἀπὸ ἔκσταση καὶ θαυμασμό ὁ προφήτης ἐξωτερικεύει στὸν λόγο του τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ. Τό κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνον του βιωματικὸ παραλήρημα δοξολογίας καὶ ὑποδεικνύει ἕναν κώδικα οἰκολογικῆς συμπεριφορᾶς γιὰ τὴν κτίση. Εἶναι κατάλληλος γιὰ σεμινάριο ΠΕ μέ μεταφυσικὲς προεκτάσεις, μὰ καὶ βαθύτερο προβληματισμὸ γιὰ ἐσώτατες οἰκολογικὲς ἀποφάσεις: «...ὁ ἐξαποστέλλων πηγὰς ἐν φάραγξιν, ἀνὰ μέσον τῶν ὀρέων διελύσσονται ὕδατα· ποτιοῦσι πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ, προσδέχονται ὄναγροι εἰς δίψαν αὐτῶν· ἐπ' αὐτὰ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνώσει, ἐκ μέσου τῶν πετρῶν δώσουσι φωνήν. ποτίζων ὄρη ἐκ τῶν ὑπερώων αὐτοῦ, ἀπὸ καρποῦ τῶν ἔργων σου χορτασθήσεται ἡ γῆ. ὁ ἐξανατέλλων χόρτον τοῖς κτήνεσι καὶ χλόην τῇ δουλείᾳ τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἐξαγαγεῖν ἄρτον ἐκ τῆς γῆς... ἐκεῖ στρουθία ἐννοσσεύσουσι, τοῦ ἔρωδιου ἡ οἰκία ἡγεῖται αὐτῶν. ὄρη τὰ ὑψηλὰ ταῖς ἐλάφοις, πέτρα καταφυγὴ τοῖς λαγωοῖς. ἐποίησε σελήνην εἰς καιροὺς, ὁ ἥλιος ἔγνω τὴν δύσιν αὐτοῦ. ἔθου σκότος, καὶ ἐγένετο νύξ· ἐν αὐτῇ διελύσσονται πάντα τὰ θηρία τοῦ δρυμοῦ. σκύμνοι ὠρυόμενοι

τοῦ ἀρπάσαι καὶ ζητῆσαι παρὰ τῷ Θεῷ βρώσιν αὐτοῖς....αὕτη ἡ θάλασσα ἡ μεγάλη καὶ εὐρύχωρος, ἐκεῖ ἐρπετά, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός, ζῶα μικρὰ μετὰ μεγάλων· ἐκεῖ πλοῖα διαπορεύονται, δράκων οὗτος, ὃν ἔπλασας ἐμπαίζειν αὐτῇ. πάντα πρὸς σὲ προσδοκῶσι, δοῦναι τὴν τροφήν αὐτῶν εἰς εὐκαιρον. δόντος σου αὐτοῖς συλλέξουσιν, ἀνοίξαντός σου τὴν χεῖρα, τὰ σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος...» (Ψαλμ. 103, 10-28).

Ὁ προφητάνакτας Δαυὶδ κραυγάζει: «ὁ πλανήτης μας εἶναι Οἶκος Θεοῦ Κατασκευαστῆ. Εἶναι τό ἀπέραντο σαλόνι Του. Τό καταστόλισε μέ μύρια δῶρα. Τό εὐτρέπισε, γιὰ νά μᾶς τέρπει» (Ψαριώτης, 2001: 80). Ὁ ἄνθρωπος μέ ἀμηχανία ἀφουγκράζεται τὴν πανσοφία τοῦ Θεοῦ: «*iligiĩ dē nuĩs*» στή θέα τοῦ σύμπαντος, ὥστε νά ἀναφωνεῖ καὶ αὐτός, ὅπως ὁ ψαλμωδός: «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. 103, 24). Σέ αὐτή τὴ θεσπέσια συμπαντικὴ οἰκολογικὴ ἰσορροπία, ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ ψάλμου λειτουργεῖ ὡς καταπέλτης γιὰ τοὺς καταχραστὲς τοῦ περιβάλλοντος: «*Ἐκλείποιεν ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἄνομοι, ὥστε μὴ ὑπάρχειν αὐτούς*» (Ψαλμ. 103, 35).

Στόν προφήτη Ἰεζεκιήλ διαφαίνεται πῶς ἡ κατάσταση τῆς 'πτώσης' θά τερματιστεῖ ἐσχατολογικά στή δόξα τοῦ Θεοῦ καὶ τότε θά λάβει χώρα καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων ἀνθρώπου-δημιουργίας σέ ἓνα νέο παράδεισο, μιά νέα Ἐδέμ: «*καὶ ἐροῦσιν· ἡ γῆ ἐκείνη ἡ ἡφανισμένη ἐγενήθη ὡς κῆπος τρυφῆς, καὶ αἱ πόλεις αἱ ἔρημοι καὶ ἡφανισμέναι καὶ κατεσκαμμέναι ὄχυραὶ ἐκάθισαν. καὶ γνώσονται τὰ ἔθνη, ὅσα ἂν καταλειφθῶσι κύκλῳ ὑμῶν, ὅτι ἐγὼ Κύριος ὠκοδόμησα τὰς καθηρημένας καὶ κατεφύτευσα τὰς ἡφανισμένας. ἐγὼ Κύριος ἐλάλησα καὶ ποιήσω*» (Ἰεζεκ. 36, 35-36).

Ἐν κατακλείδι νά ἀναφέρουμε πῶς στό βιβλίο τῆς Γένεσης σπέρματα περιβαλλοντικοῦ προσανατολισμοῦ ἀπαντοῦμε στίς προφητεῖες τοῦ «θεόπτη» Μωϋσῆ κατά τὴν «Ἐξαήμερο» δημιουργία τοῦ κόσμου (Γιαννακόπουλος, 1986: 3-55) στήν ὁποία σπουδαῖο ὑπόμνημα συνέταξε ὁ Μ. Βασίλειος: «Θ' ὁμιλίας εἰς τὴν Ἐξαήμερον». Ὁ ἐπιστήθιος φίλος του, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, στόν Ἐπιτάφίό του πρὸς τό μεγάλο Θεολογόγο καὶ Παιδαγωγό γράφει σχετικά μέ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου:

«Ὅταν τὴν ἑξαήμερον αὐτοῦ μεταχειρίζομαι καὶ διὰ γλώσσης

φέρω, μετὰ τοῦ κτίστου γίνομαι, καὶ γινώσκω κτίσεως λόγους, καὶ θαυμάζω τὸν κτίστην πλέον ἢ πρότερον»⁹⁰.

5. Ὁρθόδοξη λατρεία καὶ Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση

Ὁρθοδοξία σημαίνει «ὀρθή δοξολογία», δηλ. ὀρθή λατρεία, πού ἀπό μέσα της πηγάζει ἡ ὀρθή πίστη. Εἶναι ἕνας ἐναλλακτικός τρόπος ζωῆς πού στηρίζεται στήν ἐμπειρία καὶ στήν πίστη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτός ὁ τρόπος ζωῆς βιώθηκε ἀπό τήν πρωτοχριστιανική Ἐκκλησία καὶ διαμέσου τῶν αἰώνων συνεχίζει νά προσφέρεται στόν σημερινό ἄνθρωπο ὑποδεικνύοντας τήν ὀρθή σχέση μέ τόν Θεό, τοὺς συνανθρώπους του καί τό περιβάλλον (Καριότογλου καί συν., 1999: 78).

Σκοπός τῆς δημιουργίας ἀπό τόν Θεό, ὡς «καλῆς λίαν», ἦταν μέ τήν ἐλεύθερη συμμετοχή τοῦ ἀνθρώπου, τό ἴδιο τό ἀνθρώπινο πλάσμα ἀλλά καί ὁλόκληρη ἡ κτίση νά ὀδηγηθοῦν στήν τελειότητα καί στή σωτηρία. Τίποτε ἀπό τή δημιουργία (ὁρατή καί ἀόρατη, ὕλική καί πνευματική) δέν ἔπρεπε νά χαθεῖ! Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἡ ὕλη ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀποδέκτης τῆς σωτηρίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἐνανθρώπιση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἔδειξε πῶς ἡ ὕλη μπορεῖ νά μεταμορφωθεῖ, νά γίνει τρόπος δοξολόγησης τοῦ Θεοῦ καί ν' «ἀναστηθεῖ» (δ.π.: 91).

Ἡ Ἐκκλησία, ὁ πυρήνας τοῦ μεταμορφωμένου κόσμου, μέσα ἀπό τά Μυστήριά της, κυρίως, συντελεῖ σταδιακά τόν ἀφθαρτισμό ὅλου τοῦ κόσμου μέ τή δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Μεταλληνός, 1988: 197). Στίς τελετουργίες τῶν Μυστηρίων καί τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μνημονεύεται τό περιβάλλον ὡς δημιουργημα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί ὡς δωρεά Του στόν ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιοῦνται στοιχεῖα τῆς φύσης, ὅπως τό νερό, τό κρασί, τό λάδι, τό σιτάρι/ἄρτος, τό φῶς, τά φυτά κ.ἄ. Μέ τή χρήση τῶν ὑλικῶν αὐτῶν στοιχείων μέ τῶν ὁποίων ἐκδηλώνεται ἡ θεία χάρη (γιατί εἴμαστε ὕλη), τεκμηριώνεται ἡ θρησκευτική ἀξία καί σπουδαιότητα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος (Οἰκονόμου, 1994: 276-277).

Ἡ ἐν γένει περιβαλλοντική πρακτική τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησί-

90. Γρηγ. Θεολόγου, «Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τόν Μ. Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας» (67, P.G. 36, 585 A)

ας διαμορφώνει χριστιανική ήθική και οικολογική συμπεριφορά: «Ἡ ἀρχαιότατη γιὰ τοὺς χριστιανούς οικολογική ἀγωγή εἶναι ἄρρηκτα ἐνσωματωμένη στή σωτηριολογική ἀγωγή· δέν λειτουργεῖ αὐτοτελῶς, ἀλλὰ ὡς παράγωγο τῶν δογματικῶν ἀρχῶν, πού ἐκφράζονται πρακτικά ὡς λειτουργική πράξη καί ἀτομική καί κοινωνική συμπεριφορά» (Οἰκονόμου, 1994: 258).

Ἡ καλλιέργεια περιβαλλοντικοῦ ἥθους ἀπό τοὺς πιστοὺς πραγματοποιεῖται μέ τή συμμετοχή τους στή θεία λατρεία στήν ὁποία συμμετέχουν ἐνεργητικά μέ ὅλες τίς αἰσθήσεις τους καί μέσῳ πάντων τῶν ὑλικῶν στοιχείων. Ὅλες οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι «ἀνοιχτές» καί συμμετέχουν στά τελούμενα: Συμμετέχει ἡ ὄραση, ἐφόσον παρακολουθεῖ ὅσα διαδραματίζονται στίς ἱερές ἀκολουθίες. Συμμετέχει ἡ ἀκοή, ἀφοῦ ἀκούει τίς μελίρρυτες ψαλμωδίες, τά ἀναγνώσματα τῶν προφητῶν καί τίς εὐχές τῶν ἀκολουθιῶν. Συμμετέχει ἡ ὁσφρηση, ἐφόσον μυρίζει τό θυμίαμα πού μεταρσιώνει μέ τήν εὐωδία του, ἢ τά ἄνθη τοῦ ἐπιταφίου καί τοῦ βασιλικοῦ κατὰ τίς τελετές τοῦ Σταυροῦ. Συμμετέχει ἡ γεύση, κατὰ τή μετάληψη τοῦ Σώματος καί τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ καί κατὰ τήν παραλαβή τοῦ Ἀντιδώρου. Τέλος, συμμετέχει καί ἡ ἀφή, τή στιγμή πού ὁ πιστός ἀνάβει κερι, προσκυνᾷ τίς εἰκόνες ἢ ἀγγίζει τά ἱερά ἀντικείμενα τοῦ ναοῦ (Μαρκαντώνης, 2011: 65).

Πέραν τῶν θείων λειτουργιῶν (Ἱ. Χρυσοστόμου, Μ. Βασιλείου, Προηγιασμένων Δώρων, Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, Ἀ. Μάρκου) πού εἶναι οἱ κεντρικές λατρευτικές συνάξεις μαζικῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν καί ἐνσωματώνουν αἰτήματα γιά καιρούς εἰρηνικούς⁹¹ καί τήν «εὐφορία τῶν καρπῶν⁹² τῆς γῆς», οικολογική ἀγωγή ἀπορρέει καί ἀπό κάθε ἄλλη ἐκκλησιαστική ἀκολουθία (Οἰκονόμου, 1994: 261). «Ἡ οικολογική διάσταση στή λατρευτική πράξη τῆς Ἐκκλη-

91. «Μνήσθητι, Κύριε, εὐκρασίας ἀέρων, ὄμβρων εἰρηνικῶν, δρόσων ἀγαθῶν, καρπῶν εὐφορίας, τελείας εὐετηρίας, καί τοῦ στεφάνου τοῦ ἐνιαυτοῦ τῆς χρηστότητός σου· οἱ γάρ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς σέ ἐλπίζουν, καί σὺ δίδως τὴν τροφήν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ· ἀνοίγεις σὺ τὴν χεῖρά σου, καί ἐμπιπλᾷς πᾶν ζῶον εὐδοκίας» (Θ. Λειτουργία, Ἰακώβου Ἀδελφοθέου).

92. «Τοὺς ἀγαθοὺς ὑετοὺς κατάπεμψον ἐπὶ τοὺς χρήζοντας καί ἐπιδεομένους τόπους. Τὰ ποτάμια ὕδατα ἀνάγαγε ἐπὶ τὸ μέτρον αὐτῶν κατὰ τὴν Σὴν χάριν. Τοὺς καρποὺς τῆς γῆς αὕξησον εἰς σπέρμα καί εἰς θερισμόν» (Θ. Λειτουργία, Ἀγίου Ἀποστόλου & Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου).

σίας διαπερνᾷ καί διαφαίνεται στίς καθημερινές ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας» (Δοντάς, 1996: 387).

Στό «Εὐχολόγιο» τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται καθαρά τό ἐνδιαφέρον (μέχρι στοργῆς) τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ὑλική δημιουργία (ἄψυχη καί ἔμψυχη), ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο. Περιλαμβάνει εὐχές πού ἐπικαλοῦνται τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ γιά χάρη φυτῶν, ζώων, καιρικῶν συνθηκῶν, μηχανημάτων, μέσων μεταφορᾶς καί γενικά ὄλων τῶν ἀναγκαίων γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Φαίνεται ὅμως ἐκεῖ, καί ἡ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν κακοπάθεια τῆς κτίσης. Ἔτσι ὁ σκοπός τῶν εὐχῶν αὐτῶν –ἀλλά καί ὅλης τῆς προσευχῆς καί τῶν Ἱερῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας– εἶναι νά ἐπανεντάξει τόν ἄνθρωπο καί τήν κτίση στήν θεραπευτική ἐπενέργεια τῆς Θείας Ἐνέργειας (Θεοδώρου, 1986: 202-203· Τζέρπος, 2004: 133-158 Δοσίθεος, 2005: 25).

Στήν Ὁρθόδοξη λατρεία καί συγκεκριμένα στό Μυστήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας (Ματθ. 26, 26-28) ἡ φύση εἶναι παρούσα μέ τόν ἄρτο, τόν οἶνο καί τό νερό. Τά γήϊνα αὐτά στοιχεῖα ἀντιπροσωπευτικά ὅλης τῆς κτίσης προσφέρονται ὡς «Εὐχαριστία» καί μεταβάλλονται σέ πηγὴ ζωῆς καί ἀφθαρσίας, καθὼς γίνονται τό μέσο πρὸς τή μεταμορφωτική πορεία τοῦ ἀνθρώπου (Κεσελόπουλος, 1992: 212). Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ὑλική δημιουργία μεταμορφωμένη καί ἐμβολιασμένη ἀπὸ τίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, ἀγιάζεται καί μαζί της ὁ ἄνθρωπος καί ἡ ὑπόλοιπη κτίση.

Αὐτή ἡ μεταμορφωτική διαδικασία τῆς ὕλης ἀποκαλύπτει στόν ἄνθρωπο τή δυναμικὴ συμπόρευση τῆς ὑλικῆς δημιουργίας πρὸς τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Καί ἡ πορεία αὕτη εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τό φυσικὸ περιβάλλον (Μαζινέικος, 2011: 62). Ἡ εὐχαριστιακὴ αὕτη θεώρηση ἀποκαθιστᾷ τόν κόσμο στή ὀρθή του θέση καί ἐπαναφέρει τόν ἄνθρωπο στήν ἀρμόζουσα σχέση μ' αὐτόν (Ματζαρίδης, 1994: 115).

Ἡθος καί σεβασμός πρὸς τό φυσικὸ περιβάλλον προσφέρεται ἐπίσης καί ἀπὸ τήν **αἰσθητικὴ** πού ἀνέπτυξε ἡ καλλιέργεια τῶν τεχνῶν μέσα στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡ Ὁρθόδοξη ἀρχιτεκτονικὴ μέ τὰ καλλιτεχνικά της ἀριστουργήματα εἶναι τέλεια ἐναρμονισμένη τόσο μέ τήν ἀνθρώπινη αἰσθητικὴ ὅσο καί μέ τό φυσικὸ τοπίο, τό ὁποῖο ὅμως δέν ἀλλοιώνει. Ἀπεναντίας γεμίζει ἀπὸ ὁμορφιά καί χάρη (Στύλιος, 1987: 22). Ἐξαίρετα δείγματα ωραιότητος, μέ ἀπόλυτο σεβασμό στήν ὕλη, ἀποτελοῦν οἱ Ὁρθόδοξοι ναοὶ –εἰδικά

παλαιότερης έποχης— τόσο γιά τήν αρχιτεκτονική όσο καί γιά τήν έξωτερική τους διακόσμηση. Οί πρώτες ύλες καί τά οίκοδομικά ύλικά λαμβάνονταν άπευθείας άπό τή φύση καί οί αρχιτέκτονες μεριμνούσαν γιά τό «δέσιμο» τοῦ ναοῦ μέ τό φυσικό τοπίο καί ποτέ γιά τό αντίστροφο, τήν έπιβολή δηλ. τοῦ κτίσματος στόν χῶρο (Μαρκαντώνης, 2011: 66-67). Τό ἴδιο άκριβῶς συμβαίνει άκόμα καί σήμερα μέ τά περισσότερα έξωκλήσια καί μοναστήρια τῆς πατρίδας μας νά στολίζουν τήν ὑπαιθρο καί νά άποτελοῦν ισόρροπη σύνθεση άπό-λυτα έναρμονισμένη μέ τό φυσικό τοπίο.

Μέσα άπό τήν Ὁρθόδοξη Ζωγραφική, τέχνη λειτουργική πνευματικής καί ὑψηλῆς θεολογίας, παρουσιάζεται ἡ «καινή κτίσις», άφοῦ οί θεμελιώδεις άλήθειες τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας αίσθητοποιοῦνται. Εἶναι ὁ διερμηνευτής τοῦ κόσμου τῆς Χάριτος, τῆς οὐράνιας πραγματικότητας. Σέ αντίθεση μέ τή νατουραλιστική θρησκευτική ζωγραφική τῆς Δύσης, τά πρόσωπα καί τό περιβάλλον παρουσιάζονται μέ διαφορετικό, μοναδικό τρόπο. Δίνουν τήν έντύπωση στόν θεατή πῶς σέ αὐτά ἔχει άποκατασταθεῖ ἡ προπρωτική άρμονία καί ὠραιότητα. Παρουσιάζουν τή μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτός θά γίνει κατά τήν άνακαίνισή του στους ἔσχατους χρόνους άπό τό Ἅγιο Πνεῦμα (Άντουράκης, 1984: 171-176). Μέ αὐτό τόν τρόπο⁹³ ὁ Ὁρθόδοξος «βλέπει» τήν κτίση μέ «μάτι» θεολογικό καί διάθεση εὐχαριστιακή, δοξολογική (Σκλήρης, 1991: 40· 42).

Τήν ἴδια αἴσθηση τῆς καλλιέργειας περιβαλλοντικοῦ ἥθους άποκομίζουμε καί άπό τίς ὑπόλοιπες έκκλησιαστικές τέχνες. Χαρακτηριστικά γράφει ὁ Α. Κεσελόπουλος (1992): «Ὁ ἥχος ενός βυζαντινοῦ τροπαρίου, οί πέτρες ενός ναοῦ καί οί ψηφίδες ενός μωσαϊκοῦ εἶναι ὕλη πού ἔχει άποκτήσει έκφραση καί φωνή. Διατηρώντας τόν λόγο τῆς δημιουργίας της μετέχει στή θεία δοξολογία. Μέσα στή βυζαντινή τέχνη παραμένοντας ὅλα στά ὅρια τοῦ κατά φύση καί τῆς ἔλλογης χρήσεως γίνονται ἔναρθρα, γιατί έντάσσονται σέ ἕνα ρυθμό: διατηροῦν τήν ένότητα πνεύματος καί ὕλης καί ὑπάρχουν ὡς αντί-

93. Σέ κάποια εἰκονογραφικά ἔργα τῆς Ἐκκλησίας διαφαίνεται καί ἡ θέση πῶς ἡ σωτηρία τοῦ ανθρώπου περνάει καί μέσα άπό τήν ὕλική δημιουργία, τή φύση. Γιά παράδειγμα, στήν άπεικόνιση τῆς μέλλουσας κρίσης σέ τοιχογραφία τοῦ 15ου αἰ. στό καθολικό τῆς Ἱ. Μονῆς Βορονέτς τῆς Ρουμανίας παρουσιάζεται ἡ Γαῖα καί ὁ Ὁκεανός προσωποποιημένοι (ὡς γυναίκα καί άνδρας) νά παραδίδουν τίς ψυχές στόν άγγελο. Αὐτό ὑποδηλώνει πῶς ἡ σωτηρία τῶν ανθρώπων περνάει μέσα άπό τά χέρια τῆς φύσης (Ware, 2008: 17)

λαλοι της αρμονίας του κόσμου του πνεύματος μέσα στον κόσμο της ύλης...ό άνθρωπος στη βυζαντινή τέχνη σέβεται και σπουδάζει τό λόγο του ύλικού και δέν βιάζει τήν ύλη, γιά νά τήν πειθαρχήσει στη σκοπιμότητα πού συνέλαβε τό δικό του μυαλό. Χρησιμοποιώντας τά ύλικά του κόσμου άσκεΐται σέ αὐτοπαραίτηση και άπάρνηση της έγωκεντρικής ματαιοδοξίας, και άναδεικνύει τίς δυνατότητες πού έχει τό ίδιο τό ύλικό νά «λογοποιηθεΐ» και νά συστήσει ένα τέτοιο διάλογο μέ τόν τεχνίτη, πού καμιά όρθολογιστική τεχνική δέν μπορεί νά επαναλάβει» (Κεσελόπουλος, 1992: 152-153).

Η θεολογία «έν όλω» της Όρθόδοξης Χριστιανικής Έκκλησίας γιά τό περιβάλλον μπορεί νά αποτελέσει πηγή έμπνευσης και γιά τή θεματολογία τών σχολικών ΠΠΕ. Η Χριστιανική Άγωγή και ΠΕ μπορούν νά συναντηθοῦν και νά συνδεθοῦν σέ μιά κοινή πορεία δι-επιστημονικότητας, ή όποία θά προωθεΐ τή συστηματική Έκπαίδευση και θά απομακρύνει τόν κίνδυνο κατακερματισμοῦ της γνώσης (Θεοφιίδης, 1997: 14-15). Άν και τά δυό αὐτά γνωστικά αντικείμενα καλύπτουν διαφορετικούς τομείς, υπάρχουν επικαλυπτόμενες περιοχές, παράλληλη θεώρηση και κοινοί στόχοι. Πρόκειται γιά τή συνάντηση και τή συμπόρευση της ΠΗ μέ τή χριστιανική ήθική (Μάρας, 2005: 427).

6. Πρωτοβουλίες & δράσεις της Όρθόδοξης Έκκλησίας γιά τό περιβάλλον και τήν άειφορία

6. 1. Πρωτοβουλίες του Οίκουμενικού Θρόνου και άλλων Έκκλησιών

Η Όρθόδοξη Έκκλησία δέν άρκέστηκε στην επαναδιατύπωση της Βιβλικής και Πατερικής σκέψης αλλά προχώρησε σέ ένεργές δράσεις και πρωτοβουλίες γιά τήν προστασία του περιβάλλοντος. Θά μπορούσε κάποιος κάλλιστα νά ισχυριστεί πώς πρωτοστατεί. Η γενικότερη στροφή της παγκόσμιας κοινότητας προς τήν κατεύθυνση της ευαισθητοποίησης τών ανθρώπων στον κρίσιμο αυτό τομέα όφείλεται έν πολλοΐς στις πρωτοβουλίες της Όρθόδοξης Έκκλησίας, ή όποία μέ συγκεκριμένες παρεμβάσεις έκφράζει τήν ανησυχία και τό ενδιαφέρον της γιά τήν τύχη του φυσικού περιβάλλοντος (Βαρθολομαΐος, 2002· Μαζνέϊκος, 2011: 71-72).

Κατ' ἀρχάς⁹⁴ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ὑπό τόν μακαριστό Πατριάρχη Δημήτριο, ὀργάνωσε περιβαλλοντικό Συνέδριο στήν Πάτμο (1988), ἐπί τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 900/ετηρίδας τῆς Ἱ.Μ. Θεολόγου (Χατζηφώτης, 1989: 603-604· Οἰκονόμου, 1994: 316).

Ἀκολούθησε μέ ἀποκλειστική πρωτοβουλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἡ «Πατριαρχική Ἀπόδειξη» τῶν Χριστουγέννων (Κων/πολη, 1988), στήν ὁποία ὁ Πατριάρχης Δημήτριος ἐπεσήμανε τίς ἀνθρώπινες εὐθύνες γιά τήν καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος. Γράφει χαρακτηριστικά: «...Ἄλλ' ἡ ἔλευσις τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τόν κόσμον δέν ἐπέφερεν αὐτομάτως καί ὡς διά μαγείας, τήν ἀνακαίνισιν τοῦ κόσμου...ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλέον ὑπεύθυνος διά τήν πορείαν τῆς ἱστορίας, ἀλλά καί διά τήν ὅλην δημιουργίαν»⁹⁵.

Ἀκολουθεῖ τό πρωτοποριακό Πατριαρχικό μήνυμα τῆς 1ης Σεπτεμβρίου (1989), ὅπου τό πατριαρχικό ἐνδιαφέρον ἀναβαθμίζεται καί ἀνακοινώνεται ἡ ἀρχή τῆς Ἰνδίκτου ὡς ἡμέρα προστασίας τοῦ Περιβάλλοντος, ὅπου: «εὐχαί καί ἱκεσίαι ὑπέρ τῆς ὅλης δημιουργίας ἀναπέμπονται ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς Ἱερῷ τῆς Ὁρθοδοξίας Κέντρῳ, ὡς ἡμέρα προστασίας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος»⁹⁶.

Ὁ ἐμπνευσμένος διάδοχος τοῦ Πατριάρχου Δημητρίου, Βαρθολομαῖος ὁ Β', συνεχίζει μέ ἀμείωτο ρυθμό τήν ἀξιοσημείωτη προσπάθεια, εὐαισθητοποιώντας τή διεθνή κοινότητα. Ἡ εὐαισθητοποίηση αὐτή λαμβάνει χώρα μέ τήν ἐνημέρωση πολιτικῶν καί θρησκευτικῶν ἡγετῶν τοῦ πλανήτη, ἐπιστημόνων, νομοθετῶν καί ἐκπαιδευτικῶν γιά τήν οἰκολογική ἀπειλή πού караδοκεῖ (Βάντσος, 1997: 208, στό Βαζνέϊκος, 2011: 72).

Μέ ὁμιλίες καί μηνύματα στά διεθνή σεμινάρια, συμπόσια καί συνέδρια παρουσίασε στό διεθνές κοινό τίς θέσεις τῆς Ὁρθοδοξίας, ὥστε: «νά διατηρήσωμεν μίαν σταθεράν στάσιν σεβασμοῦ εἰς ὅλας τάς σχέσεις μας μέ τήν ὑλικήν δημιουργίαν» (Βαρθολομαῖος, 2002).

94. Ἡ ἀνεπίσημη δραστηριοποίηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιά τό οἰκολογικό ζήτημα ὑπῆρξε ἔγκαιρη. Ἡ ἀρχή τῆς τοποθετεῖται τό 1973 μέ τή δημοσίευση ἀρθρῶν καί συνεντεύξεων τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν Ἠλία Οἰκονόμου σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά. Ἀκολούθησαν τά Συνέδρια σέ Σόφια (24.1-2.11.1987), Μίνσκ, Ρωσία κ.ἄ. Μετά τίς πρώτες θεολογικές διερευνήσεις ἄρχισαν οἱ ἐπίσημες ἐκκλησιαστικές ἐκδηλώσεις, πρωτοστατοῦντος σαφῶς καί σοφῶς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς Κων/λης (Οἰκονόμου, 1994: 315).

95. Βλπ. Περιοδικό: Ἐκκλησία, (1989), 66, 5-6.

96. Βλπ. Περιοδικό: Ἐπίσκεψις, ἔτος 20ο, ἀριθμ. 425 (15-9.1989), σελ. 2-3.

Υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1991) πραγματοποιείται σημαντικότατο Διορθόδοξο συνέδριο στην «Όρθόδοξον Ακαδημίαν Κρήτης» για την προστασία του περιβάλλοντος. Στην έναρκτήρια συνεδρία παρέστη και μίλησε και ο διεθνής Πρόεδρος της WWF. Στο συνέδριο αυτό προτάθηκε κάθε τοπική Έκκλησία να αναλάβει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση **Προγραμμάτων Χριστιανικής Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης**, τή δημιουργία μαθημάτων και βοηθημάτων για τα κατηχητικά σχολεία, καθώς και την προετοιμασία κατάλληλου παιδαγωγικού υλικού για τή θρησκευτική άγωγή των σχολείων (Μαρκαντώνης, 2011: 138-139).

Ένα χρόνο μετά 15.3.1992 έχουμε αναφορά στο θέμα της οικολογικής κρίσης στο μήνυμα της σύναξης των Όρθόδοξων Πατριαρχών και αρχηγών των Αυτόκεφάλων Εκκλησιών (Οικονόμου, 1994: 326· Μπαλατσούκας, 2009: 268). Στο σεμινάριο «Όρθοδοξία, Οικολογία και Περιβάλλον» (1993) που οργανώθηκε από τή Μητρόπολη Λέρου, Καλύμνου και Άστυπάλαιας, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος αναφέρθηκε με αυστηρό ύφος και βαθύ θεολογικό στοχασμό στο θέμα της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος⁹⁷. Τήν ίδια χρονιά, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στο Σαμπεζύ της Γενεύης, πραγματοποιείται τό 14ο Διεθνές Θεολογικό Μεταπτυχιακό Συνέδριο μέ θέμα: «Οί Έκκλησίες και τό Οικολογικό Πρόβλημα στην Εύρώπη» (Φιλόθεος και συν., 1994: 413 στό Μπαλατσούκας, 2009: 269).

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης σέ κάθε εύκαιρία υποδεικνύει έμπρακτα πώς ή ένασχόληση τής Όρθόδοξης Έκκλησίας μέ τήν οικολογία δέν είναι θεωρητική, αντίθετα φανερώνει δυναμισμό και προοπτική. Έξέφρασε, έγγράφως, τήν αντίθεσή του μέ τήν έπιχειρούμενη έκτροπή του ποταμού Άχελώου από τίς Άρχές και έπισκέφθηκε τό Έλληνικό Κέντρο Περίθαλψης άγριων ζώων στην Αίγινα. Η έπίδραση τής δραστηριοποίησης του Οικουμενικού Θρόνου για τό περιβάλλον και τήν προστασία του είναι τόσο σημαντική, ώστε ο διεθνής τύπος δίκαια χαρακτηρίσε τόν προκαθήμενο τής Όρθόδοξης Έκκλησίας ως «Πράσινο Πατριάρχη» (Δοσίθεος, 2005: 39). Έπίσης: Στην **Ι. Μ. Αγίας Τριάδος στή Χάλκη** τής Τουρκίας πραγματοποιήθηκε τό πρώτο από 5 συνεχή συνέδρια, που οργανώθηκε

97. Βλ. περισσότερα στην Έγκύκλιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου: Άριθμ. Πρωτ. 736/1.7.1993: «ό πιστός οικονόμος...μετεσχηματίσθη είς δυνάστην και καταχραστήν του οικολογικού αυτού περιβάλλοντος...».

από τό Οικουμενικό Πατριαρχείο (Ιούνιος, 1994). Οί εκπρόσωποι όμιλητές τόσο από τίς έπιμέρους χριστιανικές Έκκλησίες όσο και από τίς άλλες θρησκείες εξέθεσαν τίς απόψεις τούς σχετικά μέ τήν περιβαλλοντική συνειδητοποίηση, τήν εκπαίδευση και τίς δράσεις. Τόνισαν τήν κατάλληλη κατάρτιση ιερέων και λαϊκών για τό θέμα αυτό. Τό βαρυσήμαντο αυτό έργο πρέπει νά έρθει σέ πέρας μέσω των κατηχητικών σχολείων, όπως και μέ τήν εισαγωγή τής Περιβαλλοντικής Άγωγής στη θεολογική 3/Βάθμια Έκπ/ση (Beloropsky & Oikonomou, 1996: 68).

Στίς προτάσεις του «**Συμποσίου του Αίγαίου**» (Πάτμος, 1995) αναφέρεται ή αναγκαιότητα κάθε τοπική Έκκλησία νά ένθαρρύνει τήν εφαρμογή Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Άγωγής μέ σεμιναριακή μορφή στά κατηχητικά σχολεία. Πρός τήν ίδια κατεύθυνση συνέστησε τή δημιουργία «Πράσινης Βίβλου», πραγματοποίηση δηλ. σειράς εκδόσεων πού συνδέουν τίς θρησκείες του κόσμου μέ τή φυσική κληρονομιά. Συνέστησε και τήν ύποχρέωση των κληρικών νά τονίζουν κατά τήν τέλεση των Μυστηρίων του βαπτίσματος ή του γάμου τήν περιβαλλοντική ευθύνη των γονιών⁹⁸.

Στίς προτάσεις επίσης, του **Συμποσίου τής Μαύρης Θάλασσας** (1997) συμπεριλαμβάνεται: α. ή ενίσχυση τής ΠΕ μέ τήν κατάρτιση των κληρικών β. Η δημιουργία θερινών κατασκηνώσεων για παιδιά και έφήβους μέ προσανατολισμό τήν Περιβαλλοντική Άγωγή. Πρός τήν κατεύθυνση τής άειφορίας μέσω τής βιωματικότητας και γ. δημιουργία Κέντρων Περιβαλλοντικής Άγωγής στηριζόμενα τόσο από εκκλησιαστικούς φορείς όσο και από φορείς τής δημόσιας εκπαίδευσης (<http://www.rsesymposia.org/more.php?catid=119&pcatid=49>).

Παράλληλες σημαντικές οικολογικές εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν και από άλλες Έκκλησίες⁹⁹ και πατριαρχεία (όπως τής Αντιό-

98. (<http://www.rsesymposia.org/more.php?catid=131&pcatid=50>).

99. Σχετικές κινήσεις και μηνύματα για τό οικολογικό θέμα έχουμε και εκ μέρους τής Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας. Έχουμε αρχικώς ίδρυση μιās κοινωνικής ομάδας μέ προστάτη τόν άγιο Φραγκίσκο τής Ασίας («ούράνιος προστάτης των οικολόγων»). Σέ μήνυμά του (8/12/1989) ό Ρωμαίος Ποντίφικας τό άφιέρωσε στην οικολογική κρίση (Οικονόμου, 1994: 330).

Η Ρωσική Όρθόδοξη Έκκλησία τής Διασποράς στίς ΗΠΑ (OCA) εξέδωσε (1995), ως κατηχητικό βοήθημα περιβαλλοντικής άγωγής, τή σειρά μαθημάτων μέ τίτλο: «*The Earth is the Lord's: caring for God's Creation*». Στο βοήθημα αυτό

χειας-Πατριάρχης Ἰγνάτιος, 1989) καθώς καί ἀπό ἄλλες αὐτοκέφαλες Ἐκκλησίες (ὅπως τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία πέρα ἀπό τίς περιοδικές δημοσιεύσεις καί πλούσιες ἐκδηλώσεις τῆς ἀσχολεῖται ἀπό τό 1980 ἔντονα μέ συντονισμένες ἐπιτροπές, προγράμματα, ἐκπαιδευτικό ὕλικο καί δράσεις γύρω ἀπό τό καυτό θέμα τοῦ περιβάλλοντος) [Χατζηφώτη, 1989: 577-579· 605-606· 644-645 & 682-684· Μαρκαντώνης, 2011: 142-144].

Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀκαδημία Κρήτης ἵδρυσε ὡς παράρτημά της (μετά τή διοργάνωση τοῦ Διορθοδόξου Συνεδρίου γιά τήν Προστασία τοῦ Περιβάλλοντος, 1991) τό **Ἰνστιτοῦτο Θεολογίας & Οἰκολογίας** (Χανιά) ἐπιθυμώντας νά συμβάλει θετικά στίς σχετικές πρωτοβουλίες τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου (Μαρκαντώνης, 2011: 140-141). Τό Ἰνστιτοῦτο διοργανώνει σχετικά διεθνή σεμινάρια καί ἔχει δημιουργήσει τό Μουσεῖο Κρητικῶν Βοτάνων HERBARIUM μετά τήν παραχώρηση 9.000 κρητικῶν βοτάνων ἀπό τή συλλογή τοῦ Γάλλου καθηγητή J. Zaffran¹⁰⁰.

Σέ γενικότερο ἐπίπεδο ἀνάλογες πρωτοβουλίες ὑλοποιοῦνται μέ συγκεκριμένες δραστηριότητες καί ἐκδηλώσεις ἀπό τό Παγκόσμιο Συμβούλιο τῶν Ἐκκλησιῶν (ΠΣΕ) (Γενική Συνέλευση τῆς Σεούλ, 1991), ἡ ὁποία ἐνέκρινε καί δημοσίευσε σχετικό μακροσκελές κείμενο, τό ὁποῖο περιστρέφονταν γύρω ἀπό τήν ὁμορφιά καί τό μεγαλεῖο τῆς φύσης. Τό κείμενο αὐτό ἦταν ἐμπνευσμένο ἀπό τό Α' κεφάλαιο τῆς Γένεσης: «Γέν.1, 1· 31» (Οἰκονόμου, 1994: 332-336).

6. 2. Ἡ συμβολή τοῦ Ὁρθόδοξου μοναχισμοῦ

Ἡ διαπίστωση τῆς ἑκτασης τῆς συμβολῆς τῶν μοναχῶν δέν εἶναι εὐκόλη, ἰδίως μετά τή σύνταξή τους μέ τίς πατριαρχικές ἀποφάσεις. Ὁ μοναχός καί ὕμνογράφος τῆς Μ.τ.Χ.Ε. Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης συνέταξε τήν εἰδική «Ἱκετήριο Ἀκολουθία ὑπέρ τοῦ περιβάλλοντος ἡμᾶς στοιχείου καί εὐσταθείας πάσης τῆς κτίσεως» (1905-1991)¹⁰¹.

παρουσιάζονται προτάσεις βιωματικῶν δραστηριοτήτων γιά παιδιά καί ἐφήβους σέ 5 ἐνότητες (Anderson, Kucynda et al., 1995).

100. <http://www.oac.gr/index.php>

101. Ἐπίσης, ἔχει συνταχθεῖ καί 2η εἰδική ἀκολουθία ἀπό τόν Μητροπολίτη Πατρῶν κ. Νικόδημο (Βαλληνδρά) «Υπέρ Προστασίας τοῦ Περιβάλλοντος» Ἀθῆναι: Αποστολική Διακονία Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Στά **Όρμύλια τής Χαλκιδικής τό Ίερό γυναικείο Κοινόβιο «Εύαγγελισμός τής Θεοτόκου»** συμμετέχει σέ ένα οδηγητικό πρόγραμμα (Pilot Program) προστασίας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μέ τή συν-εργασία τοῦ WWF. Στόχος τοῦ σχεδίου τοῦ μοναστηριοῦ εἶναι νά λειτουργήσῃ ὡς καταλύτης γιά τά γειτονικά μοναστήρια καί νά ἀποτελέσῃ παράδειγμα στήν τοπική ἀλλά καί στήν εὐρύτερη κοινωνία. Τό πρόγραμμα προβλέπει: 1. σχηματισμό ομάδας ἐπιστημόνων σέ περιβαλλοντικά θέματα 2. ἵδρυση κέντρου πληροφοριῶν καί διδασκαλίας στή χρήση ὀργανικῶν λιπασμάτων 3. δραστηριότητες ἀνακύκλωσης 4. δημιουργία κέντρου σπουδῶν καί συνάντησης τῶν συντηρητῶν τῆς φύσης καί τῶν κληρικῶν. 5. Προσπάθεια ἄσκησης πίεσης στίς ἀρμόδιες ἀρχές γιά τήν ἐγκατάλειψη γεωργικῶν πρακτικῶν οἰκολογικά ἐπικίνδυνων (Οἰκονόμου, 1994: 329-330· Μπαλατσούκας, 2009: 272-273).

Στήν **Ίερά Μονή Χρυσοπηγῆς Χανίων Κρήτης** –μοναστήρι μέ μεγάλη ἐμπειρία σέ ζητήματα προστασίας περιβάλλοντος– πραγματοποιοῦνται ΠΠΕ πού ἀπευθύνονται σέ μαθητές σχολείων (ὅταν ἐπισκέπτονται τό μοναστήρι), καθώς καί σέ προσκυνητές-ἐπισκέπτες τόσο ἀπό τήν Ἑλλάδα ὅσο καί ἀπό τό ἐξωτερικό (Θεοξένη, 2007: 63-72). Μέσω αὐτῶν τῶν προγραμμάτων πραγματοποιεῖται διαπαιδαγώγηση καί εὐαίσθητοποίηση, καθώς ὑποδεικνύεται ὁ σεβασμός πρὸς τό περιβάλλον καί τήν ἀειφορία, ὡς ὁδοδείκτες σωτηρίας γιά τόν σύγχρονο ἄνθρωπο. Γιά αὐτό τόν σκοπό ἔχει ὀργανωθεῖ ἀπό τό μοναστήρι καί τό «Κέντρο Ὁρθοδοξίας καί Οἰκολογίας» μέ εἰδικούς χώρους κατάλληλους γιά τήν πραγματοποίηση ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων. Στό κέντρο αὐτό ἡ συμμετοχή μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων εἶναι ἐφικτή¹⁰².

Κλείνοντας, νά τονίσουμε πῶς ὅλες οἱ παραπάνω πρωτοβουλίες καί δράσεις τῆς Ἐκκλησίας γιά τό περιβάλλον καί τήν ἀειφόρο ἀνάπτυξη εἶναι μόνο ἐνδεικτικές, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἀμέτρητες ἄλλες τόσο ἀπό τήν Ίερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τήν Ίερά Ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν ὅσο καί ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου¹⁰³. Μέσα ἀπό προγράμματα περιβαλλοντικῆς ἀγωγῆς πού συνοδεύονται μέ κατάλληλες ἐκπαιδευτικές δράσεις, καθώς καί μέ τή διεξαγωγή σχετικῶν περιβαλλοντικῶν ἐρευνῶν, ὑποδεικνύεται

102. <http://www.imx.gr/>

103. http://www.kykpee.org/istoselides/istoselides_greek/kikpee_to_kentro.html

ἀπό τήν Ἐκκλησία ἡ προστασία τῆς τοπικῆς βιοποικιλότητος καί ἡ ἀειφορική διαχείριση τῶν φυσικῶν πόρων (Μαρκαντώνης, 2011: 141). Ἔτσι, μέ ὅλες αὐτές τίς ἀκούραστες καί πρωτοπόρες ἐνέργειες ἡ Ἐκκλησία ἔχοντας, κατά πρῶτον, ὡς βάση τήν Ἁγία Γραφή, μά καί κατά δεύτερον τήν ἐμπειρία τῶν ἀγίων της, παίρνει πλέον οὐσιαστική καί πρωτοπόρα θέση στό περιβαλλοντικό πρόβλημα. Μέ ὅλες αὐτές τίς συντονισμένες κινήσεις εὐελπιστοῦμε νά ἀποφύγουμε μιά μελλοντική οἰκολογική πλανητική τραγωδία μέ ἀπρόβλεπτες περιβαλλοντικές συνέπειες (Δοσίθεος, 2005: 37).

Δίκαια λοιπόν, ὁ προφήτης Ἱερεμίας μέ τή διορατική του ματιά ἀτενίζοντας πρός τίς μέρες μας ἀναρωτιέται: «ἕως πότε πενήθει ἡ γῆ καί πᾶς ὁ χόρτος τοῦ ἀγροῦ ξηρανθήσεται ἀπό κακίας τῶν κατοικούντων ἐν αὐτῇ; ἠφανίσθησαν κτήνη καί πετεινά...» (Ἱερεμ. ιβ', 14).

Β' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ & ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

1. Εἰσαγωγή

Ἡ συγγραφή τῆς παρούσης διπλωματικῆς διατριβῆς ἀφορᾷ στά κείμενα τοῦ «Εὐχολογίου». Τά κείμενα πού ἐξετάζονται εἶναι ἡ κραυγή ἀγωνίας τῆς Ἐκκλησίας γιά τό περιβάλλον (Τζέρπος, 2004: 152-158). Οἱ «εὐχές» αὐτές προσλαμβάνουν σήμερα ξεχωριστή σπουδαιότητα, ἐξαιτίας τῆς ὀξύτητας τοῦ οἰκολογικοῦ προβλήματος. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία θεωρεῖ τήν οἰκολογική κρίση στή ρίζα της θεολογικό πρόβλημα (Βαρθολομαῖος, 2002) καί ἡ ἀσκούμενη λειτουργική ἀγωγή μέσω τοῦ «Εὐχολογίου» ἀποτελεῖ μιά πρώτης τάξης φιλοπεριβαλλοντική ἀγωγή (Δοντάς, 1996· Πορτελάνος, 2002). Τό καταλληλότερο μεθοδολογικό ἐργαλεῖο διαπραγμάτευσης τῆς ἐργασίας ἀπετέλεσε ἡ **ποιοτική ἔρευνα** καί συγκεκριμένα ἡ **ἀνάλυση περιεχομένου** (Becker & Lissmann, 1973, στό Ρεπούση, 2010: 74· Ἰωσηφίδης, 2003: 6· Μπονίδης, 2004: 83-90· Cohen & Manion et all., 2008: 86· Σαραφίδου, 2011: 118).

Στά πλαίσια τῆς μεθοδολογίας τῆς ἔρευνας ἐξετάζονται κατά σειρά:

- * Ἡ προβληματική τῆς ἔρευνας
- * Ὁ σκοπός καί οἱ στόχοι της
- * Ἡ σημασία καί ἡ πρωτοτυπία της

- * Η έρευνητική της στρατηγική
- * Τά έρευνητικά έρωτήματα, πού έξ αρχής τέθηκαν
- * Τό ύλικό τής ανάλυσης περιεχομένου
- * Οί περιορισμοί τής έρευνας
- * Τά άποτελέσματα τής έρευνας
- * Τά συμπεράσματα τής μελέτης, καθώς και
- * Οί προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

2. Προβληματική τής έρευνας

Στή σημερινή «τρελή κούρσα» τής περιβαλλοντικής ύποβάθμισης καί τής οικολογικής καταστροφής, μέ μοιραίες ἴσως συνέπειες για τόν ἄνθρωπο καί τήν ἐπιβίωσή του, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει νά προβάλλει τόν Λόγο καί τή ζωντανή παρουσία της (Οἰκονόμου, 1992: 8). Ὡς ἐκπαιδευτικός-θεολόγος προσπαθώντας νά διδάξω καί νά ἐμφυσήσω στήν τάξη ἀλλά καί στό κήρυγμα τήν ἀγάπη καί τό ἐνδιαφέρον τής Ἐκκλησίας για τό περιβάλλον πάντα ἀναζητοῦσα «στηρίγματα» μέσα ἀπό τά λειτουργικά της κείμενα.

Ἡ Ἐκκλησία –αἰῶνες πρὶν τή γένεση τῶν σύγχρονων οικολογικῶν κινήματων– μέσα ἀπό τή διδασκαλία της καταδεικνύει καί διδάσκει ἀκραιφνές περιβαλλοντικό ἥθος καί οικολογική συμπεριφορά (Πορτελάνος, 2002). Στό βιβλίο «Εὐχολόγιο» μπορεῖ κάποιος νά διαπιστώσει μέ τήν πρώτη ματιά –ἀρκεῖ νά τό ξεφυλλίσει ἢ νά κοιτάξει ἀπλῶς τά περιεχόμενά του– τό ἐνδιαφέρον τής Ἐκκλησίας για τή σύμπασα κτίση (φυσικό & ἄνθρωπογενές περιβάλλον) (Τζέρπος, 2004). Καταχωρίζονται ἐκεῖ «εἰδικές» εὐχές για τή γεωργία (εὐχές για τή βλάστηση καί τήν καρποφορία τοῦ σπόρου τοῦ γεωργοῦ), τήν κτηνοτροφία (εὐχές για τά ζῶα καί τά κοπάδια), τήν ἀμπελουργία (τά σταφύλια καί τό κρασί), εὐχές για κήπους καί χωράφια κ.λπ. Ἐπίσης, εὐχές για τό νερό, για φυσικές καταστροφές (ἀπειλή σεισμοῦ, λιμοῦ-λοιμοῦ, ἀνομβρίας κ.ἄ.). Δέν λείπουν καί οἱ εὐχές για τό ἄνθρωπογενές περιβάλλον («ἐπὶ θεμελίου οἴκου», «ἐπὶ ὀρύξει φρέατος», «εἰς τό κατασκευᾶσαι πλοῖον», «εἰς τό εὐλογῇσι δίκτυα» κ.ἄ.) καί γενικά εὐχές πού ἀφοροῦν σέ ὅλο τό φάσμα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ (Θεοδώρου, 1986: 202· Ζαμπέλης, 2005· Ζαμπέλης καί συν., 2012).

Αἰσθανθήκαμε λοιπόν, τήν ἀνάγκη μέσα ἀπό τή διπλωματική μας ἐργασία νά προσεγγίσουμε, νά μεταφράσουμε καί νά ἐρμηνεύσουμε

τά σπουδαία αυτά κείμενα, από οίκο-θεολογική άποψη περισσότερο, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα και τις λύσεις που προτείνουν. Ό φυσικός κόσμος για την Έκκλησία έχει προτεραιότητα, γιατί ύπηρξε πρίν τόν άνθρωπο και είναι ή μήτρα της ζωής (Γέν. κεφ. 1-2· Οικονόμου, 1992: Τσάγκας, 2002).

3. Σκοπός και στόχοι

Κύριος σκοπός της παρούσης έρευνας είναι νά ανιχνεύσει κατά πόσο τό βιβλίο της Όρθόδοξης Έκκλησίας, τό «Εύχολόγιον» (Μικρό & Μέγα) και ως επί τό πλείστον οι «περιστατικές» εύχές και οι «άκολουθίες» του περιέχουν περιβαλλοντικά μηνύματα που συνάδουν μέ τις αρχές και τούς στόχους της αειφόρου ανάπτυξης.

Μετά την όριοθέτηση του βασικού σκοπού της έργασίας καθορίστηκαν και οι έπιμέρους έρευνητικοί στόχοι. Αναλυτικότερα έπιχειρείται νά καταδειχθεί πώς:

➤ Τό «Εύχολόγιο» της Έκκλησίας προσφέρει πλήρες σύστημα μορφωτικών περιβαλλοντικών αγαθών καλλιεργώντας στάσεις και αξίες.

➤ Στο «Εύχολόγιο» υπάρχουν εύχές που αναφέρονται και στις πιο λεπτεπίλεπτες εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου και του υλικού πολιτισμού ακόμα και του πιο σύγχρονου.

➤ Δέν εύθύνεται ό τεχνικός πολιτισμός για τη σημερινή οικολογική κρίση αλλά ή ύποδούλωση του ανθρώπου σέ αυτόν.

➤ Τό έκκλησιαστικό Σώμα αγωνιᾶ και μεριμνᾶ για την υλική κτίση. Η προστασία και ή διάσωση του περιβάλλοντος, ως θείου δημιουργήματος, είναι πρωτεύον μέλημα της Έκκλησίας.

➤ Η Βιβλική έντολή για 'κυριαρχία' του ανθρώπου - μέ την τρέχουσα έννοια της λέξης - στό φυσικό περιβάλλον δέν υφίσταται.

➤ Μέσα από τη θεολογική έρμηνεία των εύχων προκύπτουν περιβαλλοντικές και αειφορικές προεκτάσεις: για τη γεωργία, την άμπελουργία, την κτηνοτροφία, τό ανθρωπογενές περιβάλλον και τόν πολιτισμό γενικότερα.

➤ Η συντήρηση-διαχείριση του «σύμπαντος κόσμου» είναι καθήκον και ιερή ύποχρέωση των χριστιανών.

➤ Η άσκηση και ή έγκράτεια, ως στάση ζωής που προτείνει ή Έκκλησία μπορεί νά όδηγήσει σέ άρμονία και ισορροπία μέ τη φύση, τά άποθέματά της, καθώς και μέ τά έμβια και άβια όντα της. Η

καταστροφή της κτίσης και ή κατασπατάληση των φυσικῶν της πόρων εἶναι «ἀμαρτία» (=ἀστοχία).

➤ Οἱ περιβαλλοντικές δράσεις τῆς Ἐκκλησίας ἀφυπνίζουν καί προκαλοῦν οἰκολογική συνείδηση στό πλήρωμά της ἀλλά καί πέραν αὐτοῦ.

➤ Οἱ εὐχές συνδέονται καί μέ τήν τοπική κοινωνία, τίς ἀξίες τῆς Λαογραφίας (ἀγροτικά ἤθη & ἔθιμα) καί τόν πολιτισμό γενικότερα.

➤ Κάθε θεματική κατηγορία τῶν εὐχῶν πού ἀναλύεται τόσο γιά τό φυσικό ὅσο καί γιά τό ἀνθρωπογενές περιβάλλον συνδέεται ἐσωτερικά - ὀργανικά μέ τίς ἀρχαῖες περιβαλλοντικές ἀντιλήψεις (ἀρχαίας Ἑλλάδας, Π. Διαθήκης), οἱ ὁποῖες καί ἀπετέλεσαν ἱστορικά τό κατεξοχήν ἔδαφος τροφῆς καί ἀνέλιξης τοῦ χριστιανισμοῦ.

4. Σημασία καί πρωτοτυπία

Ὅλοι σήμερα μιλοῦν γιά περιβαλλοντικές ἀξίες ἀλλά καί γιά ἐκπαίδευση ἀξιῶν. Ἡ λέξη «ἀειφορία» ‘περιφέρεται’ πλέον σέ ὅλα τά συγγράμματα γιά τό περιβάλλον, καθώς καί στά ΠΠΕ. Ἡ ΠΕ ὁμως, ὅπως καί ἡ ΕΑΑ σηματοδοτεῖ διαμόρφωση θετικῶν στάσεων καί συμπεριφορῶν γιά τήν ἐπίλυση τῶν περιβαλλοντικῶν προβλημάτων (UNESCO, 1992· Φλογαῖτη, 2011). Ἡ διπλωματική μας ἐργασία υἱοθετεῖ τήν ἄποψη τοῦ Albert Einstein πώς: «ἂν δέν μάθουμε νά ἀλλάζουμε τόν τρόπο πού σκεφτόμαστε, δέν θά μπορέσουμε νά λύσουμε τά προβλήματα πού δημιουργοῦμε ἐξαιτίας τοῦ τρόπου πού σκεφτόμαστε» (Δημητρίου, 2009: 41).

Σύμφωνα μέ τό παραπάνω πλαίσιο καί ἡ Ἐκκλησία ὡς θεσμός (ἄτυπη ἐκπαίδευση) εἶναι ἱκανή μέσα ἀπό τόν Εὐαγγελικό της λόγο, τά συγγράμματα τῶν Πατέρων καί τό Λόγο στήν λατρεία της, νά εὐαισθητοποιήσει καί νά καλλιεργήσει περιβαλλοντικό ἦθος (Γιαγκάζογλου, 2005). Ὁ στόχος στό σημεῖο αὐτό εἶναι κοινός μέ ἐκεῖνον τῆς ΠΕ. Ὁ Λόγος τῆς Ἐκκλησίας βρίσκεται καί μέσα στίς σχολικές αἰθουσες μέ τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, καθώς καί στά σύγχρονα ‘κατηχητικά’ σχολεῖα. Ἐμπνευσμένοι δάσκαλοι, πού διαθέτουν ὄραμα, μεράκι, ὑπομονή καί ἐπιμονή μποροῦν νά διαδραματίσουν καταλυτικό ρόλο στή διαμόρφωση περιβαλλοντικῆς συνείδησης καί πράξης στά νέα παιδιά (Τσάγκας, 2012). Ἡ ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τεράστια! Μέ τή λατρεία της διατρανώνει ποικιλοτρόπως τό

φιλοπεριβαλλοντικό της ήθος προς κάθε κατεύθυνση (Δοντάς, 1996· Βαρθολομαΐος, 2002).

Ἡ πρωτοτυπία τῆς παρουσίας ἐρευνητικῆς μελέτης ἔγκειται σέ μή προηγούμενη ἀκαδημαϊκή συνεισφορά ἔρευνας στό βιβλίο τοῦ «Εὐχολογίου» καί συγκεκριμένα στά κείμενα τῶν «περιστατικῶν» εὐχῶν. Μελέτες οἰκο-θεολογίας ἐντοπίστηκαν ἀρκετές. Μελέτη ὅμως, ἀνάλογη, ὡς πρὸς τή δομή καί τό περιεχόμενο μέ τό δικό μας ἐγχείρημα δέν ἐντοπίστηκε. Ἐπισημάνσαμε τίς εὐχές πού ἀποπνέουν περιβαλλοντική συνείδηση, τίς ὁμαδοποιήσαμε ἀνά περιβαλλοντική κατηγορία καί ἀποδώσαμε τό ἀρχαῖο κείμενο στή νέα ἑλληνική. Διαπραγματευθήκαμε ἀντιπροσωπευτικά χωρία τῶν κειμένων στό κύριο σῶμα τῆς διπλωματικῆς ἐργασίας, ἐνῶ παραθέσαμε ὁλόκληρες τίς εὐχές μεταφρασμένες στό παράρτημά της, γιά κάθε ἐνδιαφερόμενο μελετητή πού θά ἤθελε νά προστρέξει σέ αὐτές.

Θεωρήσαμε, ἐπίσης, πρωτοτυπία πρὶν τή θεολογικο-περιβαλλοντική προσέγγιση τῶν εὐχῶν νά παραθέσουμε –ἀνά θεματική κατηγορία– ἀντληση συναφοῦς ἀξιοσημείωτου περιβαλλοντικοῦ ὑλικοῦ ἀπό δύο ξεχωριστά καί αὐτόνομα πολιτιστικά πεδία. Αὐτό τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, πού διαμόρφωσε τήν πνευματικότητα τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα, καθὼς καί ἐκείνου τῆς Π. Διαθήκης πού μέ τήν ὑπερφυσική της Ἀποκάλυψη ἀπετέλεσε τή βάση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας (Ἀγίου Νεκταρίου, 1995: 25). Οἱ δύο αὐτές κολοσσιαῖες δυνάμεις λειτούργησαν ὡς «παιδαγωγός εἰς Χριστόν» χτίζοντας τόν ἑλληνορθόδοξο πολιτισμό πού ἀπετέλεσε τό θεμέλιο τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμοῦ (Καριότογλου καί συν., 1992: 178-180).

Ἡ παροῦσα ἐρευνητική προσπάθεια –θέλουμε νά πιστεύουμε– πὼς ἔρχεται νά συμπληρώσει μέ τό δικό της τρόπο ἓνα κενό στή σχετική βιβλιογραφική ἔρευνα, στὸν τομέα τῆς οἰκοθεολογίας, καί εὐελπιστεῖ νά ἐμπλουτίσει ἢ νά δώσει τό ἐρέθισμα γιά περαιτέρω θεολογικές μελέτες στό χωρὸ αὐτό. Ἡ ἀξία καί ἡ χρησιμότητα τῆς παρουσίας ἔρευνας θά κριθεῖ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της.

5. Έρευνητική στρατηγική

5. 1. Ποσοτική & ποιοτική έρευνα

Στό χώρο τών κοινωνικῶν ἐπιστημῶν διακρίνουμε δύο βασικές ἐρευνητικές μεθοδολογίες. Τήν ποσοτική καί τήν ποιοτική έρευνα. Αὐτός ὁ χωρισμός στηρίζεται σέ ἓνα ἀπλό καί πρακτικό λόγο πού ἔχει νά κάνει μέ τούς στόχους καί τίς ἐπιδιώξεις τῆς κάθε μιᾶς.

Ἡ ποσοτική έρευνα χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀγωνιώδη προσπάθεια τοῦ ἐρευνητῆ νά συλλέξει ἀντικειμενικά δεδομένα τῆς έρευνας καί στή συνέχεια νά τά μετατρέψει σέ στατιστικά στοιχεία, ὥστε νά προβεῖ σέ συγκρίσεις μεταξύ τῶν διαφόρων μεταβλητῶν. Ἐπεξηγώντας ἀντικειμενικά τά αἷτια ἢ τίς σχέσεις αὐτῶν μεταξύ τους, τοῦτο θά ἀποτελέσει μιᾶ ἀντικειμενική καί γενική θεωρία γιά τό ἐρευνώμενο θέμα (Ματζούκας, 2007: 237· Ἰωσηφίδης, 2008).

Ἀντίθετα ἡ ποιοτική έρευνα χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἐπιδίωξη τοῦ ἐρευνητῆ νά ἐξερευνήσει καί νά κατανοήσει σέ βάθος τίς ὑποκειμενικές ἀντιλήψεις, πεποιθήσεις καί ἐμπειρίες τῶν φαινομένων, ὥστε νά δημιουργήσει μιᾶ βαθύτερη, ἀρτιότερη καί ἐπεξεργασμένη γνώση γιά τό φαινόμενο πού ἐρευνᾷ. Ἡ γνώση αὐτή θά ἀποτελέσει τήν ὀλιστική καί βαθύτερη ἐρμηνεία του. Στήν ποιοτική έρευνα δέν χρησιμοποιεῖται μαθηματική λογική ἢ στατιστική γλῶσσα, ὥστε νά συγκριθοῦν ποσότητες (ἐξ οὗ καί «ποσοτική» έρευνα) ἀλλά ποιότητα. Ἡ ποιότητα αὐτή ὑποκρύπτεται κάτω ἀπό τίς λέξεις τῶν κειμένων (γιά αὐτό ὀνομάζεται καί «ποιοτική»). Ἔτσι, στήν ποσοτική έρευνα τά ἀντιληπτικά περιγράμματα πού ἐνημερώνουν τήν έρευνα εἶναι ἡ ἀντικειμενική καί γενικευμένη ἀλήθεια, ἐνῶ στήν ποιοτική έρευνα ἡ ὑποκειμενική καί προσωπική ἐρμηνεία (Βάμβουκας, 2007: 264-265). Ἀσφαλῶς, δέν ἀποκλείεται μερικές φορές καί ἡ εἰσαγωγή ποσοτικῶν καί στατιστικῶν μεθόδων ἀπό τόν ἐρευνητῆ. Τότε μιλάμε γιά «ποσοτική μετάφραση τῶν ποιοτικῶν δεδομένων» (Ἰωσηφίδης, 2003: 8).

Στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Emile Durkheim (1982) στό ἔργο του «οἱ Κανόνες τῆς Κοινωνιολογικῆς Μεθόδου» θεωρεῖ πώς ἡ ἐπιστημονική παρατήρηση πρέπει νά διεξάγεται ἀντικειμενικά, χωρίς νά ἀλλοιώνεται ἀπό τίς ἀξίες ἢ τίς προκαταλήψεις τοῦ ἐρευνητῆ (Σαραφίδου, 2011: 14). Ἡ χρησιμοποίηση τυποποιημένων μεθόδων καί

τεχνικῶν ἐξασφαλίζει συμπεράσματα ἐπαναλαμβανόμενα καί γενικευμένα. Ἡ ἀξιοπιστία καί ἡ ἐγκυρότητα παίζουν καθοριστικό ρόλο.

Στήν «ποιοτική προσέγγιση» ἡ κοινωνική πραγματικότητα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἐρήμην τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Κατασκευάζεται μέσα ἀπό τίς ἀλληλεπιδράσεις τῶν ὑποκειμένων καί τῆς ἐμπειρίας τους. Ἡ γνώση χρωματίζεται ἀπό προσωπικές εὐαισθησίες καί ἀξίες καί ἀποτυπώνει τήν ἀλήθεια. Τά δεδομένα ἀναλύονται ὀλιστικά μέ τεχνικές πού βασίζονται στή γλώσσα καί στόχος εἶναι ἡ κατανόηση τῆς πολυπλοκότητας τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (Τζάνη, 2005: 5).

Ἡ ἔρευνα ἀνάλυσης κειμένου ἀνάγεται χρονικά στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὡς «ἀντι-θετικιστική» πρόταση τόσο στόν ἀγγλοσαξονικό χώρο ὅσο καί στήν κεντρική Εὐρώπη περνώντας ἀπό μεγάλη ἐξέλιξη (Μπονίδης, 2004: 81).

Ἡ ποιοτική μεθοδολογία μπορεῖ νά εἶναι σχετικά νεότερη μεθοδολογία ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης σέ σύγκριση μέ τήν ποσοτική. Εἶναι ὅμως, πολυπλοκότερη καί ἀπαιτητικότερη. Εἶναι πιό σύνθετη καί χρονοβόρα καί πιθανόν περισσότερο δύσκολη σέ σύγκριση μέ τήν ποσοτική ἔρευνα, γιατί δέν ὑπάρχει ἓνας καί μοναδικός τρόπος διαπραγμάτευσης της (Ματζούκας, 2007: 244).

Ἡ ποιοτική ἔρευνα εἶναι ἓνας ζωντανός ὀργανισμός πού δέν μπαίνει εὐκολα σέ καλούπια. Πολλοί ἐρευνητές πιστεύουν, παραδόξως, πώς ὁ μελετητής δέν πρέπει νά κάνει ἐκτεταμένη χρήση τῆς βιβλιογραφίας πρὶν ἐντρυφήσει στό ὑπό μελέτη ἀντικείμενο! Ὁ λόγος; Νά τό προσεγγίσει χωρίς προκαταλήψεις καί ὅσο γίνεται πιό ἀντικειμενικά (Σαραφίδου, 2011: 21).

Ἡ ἀνάλυση στή ποιοτική ἔρευνα πρέπει νά εἶναι συστηματική καί ἀκριβής, ὀδεύοντας μέ λογικά καί σταθερά βήματα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀνάλυσης περιεχομένου ἐξαρτᾶται ἀπό τίς κατηγορίες πού ἔχουν τεθεῖ γιά ἀνάλυση καί αὐτές πρέπει νά ἐξαρτῶνται ἀπό τόν κοινό σκοπό καί τά ἐρευνητικά ἐρωτήματα πού ἔχουν τεθεῖ στή ἐργασία (Βάμβουκας, 2007: 273-275). Στό παρελθόν οἱ ποιοτικές ἔρευνες βάλ-λονταν ἀπό δριμεῖς κριτικές, γιατί λίγοι ἀπό τοὺς ἐρευνητές ἐξηγοῦσαν τόν τρόπο πού ἀνέλυαν τά δεδομένα τους. Σήμερα ἡ ποιοτική ἀνάλυση δεδομένων ἔχει γίνει περισσότερο ἐπεξηγηματική καί συστηματική καί περιλαμβάνει συγκεκριμένα βήματα. Δέν πρόκειται βέβαια γιά μέθοδο στήν ὁποία ὑπάρχουν ἀπόλυτοι καί συγκεκριμέ-

νοι κανόνες διεξαγωγής αλλά μόνο οι βασικές της κατευθύνσεις. Ό έρευνητής καλείται νά έρμηνεύσει τό περιεχόμενο του ύλικου μέσα από έξονυχιστική όργάνωση καί ανάλυση παράγοντας νέες ιδέες καί έρμηνευτικά σχήματα (Μπονίδης, 2004: 83-90).

Τά δεδομένα ένδεχομένως νά προέρχονται από βιβλία, άρθρα, διαφημίσεις, όμιλίες, έγγραφα, videos, φωτογραφίες, εικόνες, συνεντεύξεις, κ.ά. καί ή ανάλυσή τους πρέπει νά γίνεται δυναμικά καί εύελικτα. Ό έρευνητής στό στάδιο τής ανάλυσης μερικές φορές δέν παύει νά συλλέγει ύλικό καί νά συνεχίζει νά κατηγοριοποιεί τή νέα γνώση, ώσπου νά επέλθει κατάσταση «κορεσμού» (saturation) τών θεματικών κατηγοριών τής έρευνας. Από τά παραπάνω μπορεί κάποιος νά διαπιστώσει τή δυσκολία μά καί τή δυναμικότητα τής ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων (Παντουβάκη, 2010: 72).

Πρέπει νά σημειωθεί πώς πολλές φορές ή ποιοτική ανάλυση (qualitative analysis) συγχέεται μέ τήν ανάλυση περιεχομένου (content analysis). Τό αίτιο τής σύγχυσης είναι πώς ή ανάλυση περιεχομένου αναφέρεται καί αὐτή σέ ανάλυση κειμένων, δηλαδή σέ ποιοτικά δεδομένα, χωρίς όμως νά υίοθετεῖ τίς βασικές αρχές τής ποιοτικής προσέγγισης (Ίωσηφίδης, 2008: 45).

5. 2. Η ανάλυση περιεχομένου

5. 2. 1. Χαρακτηριστικά τής μεθόδου

Τό βασικότερο μεθοδολογικό εργαλείο άντλησης γνώσης από τό έρευνητικό πεδίο στά πλαίσια μιᾶς ποιοτικής έρευνας είναι ή ανάλυση περιεχομένου, ή όποία δέν είναι νέα μέθοδος. Αντίθετα, εξελίχθηκε ιδιαίτερα ως τεχνική έρευνας τόν 20ο αῖώνα. Κοινωνιολόγοι καί Κοινωνικοί Ψυχολόγοι χρησιμοποίησαν τή μέθοδο –όπως ό Bernard Berelson– γιά τή διερεύνηση του περιεχομένου τής επικοινωνίας. Στόχος τής ανάλυσης περιεχομένου ήταν ή αποκρυπτογράφηση μηνυμάτων τά όποία έμπεριέχονταν σέ κείμενα διαφόρων μορφών μέ έμφαση στό στοιχείο τής προπαγάνδας, ιδίως κατά τή διάρκεια τών δύο παγκοσμίων πολέμων (Μπονίδης, 2004: 83). Τό ζητούμενο ήταν τό περιεχόμενο πού αναλύονταν νά μετασχηματιστεί σέ μετρήσιμα δεδομένα, ώστε μέ τή σύνοψη καί τή σύγκρισή τους νά εξαχθούν πολύτιμα συμπεράσματα (Τζάνη, 2005: 4).

Η ανάλυση περιεχομένου είναι μία μέθοδος δευτερογενούς ανά-

λυσης ποιοτικού υλικού, πού μπορεί νά έχει καί αυτό διάφορες μορφές, όπως: κείμενα, συνεντεύξεις, εικόνες, films, έφημερίδες, ραδιοφωνικά κείμενα, έργα ζωγραφικής καί διαφημίσεις.

Κατ' αυτό τόν τρόπο, λοιπόν, ή μέθοδος αυτή δέν αναλύει μόνο υλικό προερχόμενο από τά μέσα μαζικής επικοινωνίας αλλά εφαρμόζεται καί στην ανάλυση άλλων τύπων κειμένων, όπως εἶναι τά προσωπικά έγγραφα, ντοκουμέντα, συνεντεύξεις, épιστολές, λογοτεχνικά κείμενα κ.λπ. (Κυριαζή, 1999: 284).

5. 2. 2. Η επιλογή τής μεθόδου στην παρούσα έρευνα

Έκ τών πολλών μεθόδων τής ποιοτικής έρευνας γιά τήν παρούσα εργασία κρίθηκε σκόπιμο νά επιλεγεί ή ανάλυση περιεχομένου (content analysis), ή όποία θά μάς βοηθήσει νά προσεγγίσουμε καί νά αναλύσουμε τά κείμενα του «Εύχολογίου» από τά όποία άπορρέουν περιβαλλοντικά μηνύματα πού άφορούν άμεσα τήν ποιοτική ζωή τών ανθρώπων κάθε έποχής.

Η μέθοδος αυτή άποτελεί μιά δόκιμη μέθοδο γιά τήν ανάλυση του ποιοτικού υλικού μας, έφόσον έδω δέν μελετάμε τή συχνότητα εμφάνισης ενός μόνο χαρακτηριστικού τών κειμένων (λέξης, φράσης, ή πρότασης) αλλά αντίθετα εστιάζουμε στό φανερό μά καί στό άδηλο περιεχόμενο του υλικού μας μέ βαθιές θεολογικές, περιβαλλοντικές, ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, λαογραφικές έρμηνείες καί προεκτάσεις (Ίωσηφίδης, 2003: 6· Σαραφίδου, 2011: 118).

Στίς άρχές τής 10/ετίας του '80, ό Γερμανός Ph. Mayring (1983, 1985, 1988, 1993), έπειδή άπουσίαζε ένα συστηματικό, συνθετικό μεθοδολογικό εργαλείο γιά τήν έρευνητική μέθοδο τής ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου παρουσίασε τρία έρευνητικά παραδείγματα ποιοτικής προσέγγισης κειμένου:

A. Η «συγκεφαλαίωση» (Zusammenfassung). Εἶναι ή ανεύρεση τών σημαντικότερων καί ουσιαστικότερων μηνυμάτων μέσα στό κείμενο, έφόσον τό υλικό περιορίζεται από τόν έρευνητή γιά τήν καλύτερη μελέτη καί έξαγωγή πολύτιμων συμπερασμάτων.

B. Η «εξήγηση» (Explication). Έχει ως στόχο τή διαφώτιση του υπό έρευνα υλικού, ώστε νά κατανοηθεί πλήρως, χωρίς νοηματικά προβλήματα καί άμφιβολίες. Στην έρμηνεία δύναται νά γίνει χρησιμοποίηση καί επιπρόσθετου σχετικού υλικού σέ συγκεκριμένα σημεία, τά όποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πολλές φορές

στό «άντικείμενο ανάλυσης» επιχειρείται και λεξικο-γραμματική αποσαφήνιση για «βάθος» έρμηνείας.

Γ. Ή «δόμηση» (Strukturierung). Αποβλέπει και αυτή μέ τή σειρά της στην άξιολόγηση του υπό έρευνα ύλικού μέ σαφή κριτήρια και θεματικούς άξονες στη βάση κάποιου θεωρητικού πλαισίου και έρωτημάτων πού τέθηκαν έξαρχής στην έρευνητική διαδικασία, άφου καταδείχθηκαν συγκεκριμένες πτυχές του. Μέ τόν τρόπο αυτό προσεγγίζεται τό «βάθος» τής δόμησης του (Μπονίδης, 2004: 119-130· Βάμβουκας, 2007: 273-274).

6. Έρευνητικές υπόθέσεις

Ή παρούσα εργασία στοχεύει νά διερευνήσει κατά πόσο ή Όρθόδοξη Έκκλησία μέσα από τά λατρευτικά κείμενα του «Εύχολογίου» της διδάσκει, τόν σεβασμό, τήν προστασία και τή σωτηρία του περιβάλλοντος.

Ειδικότεροι στόχοι πρós διερεύνηση εΐναι άν:

* Ή διδασκαλία του «Εύχολογίου» για τή γεωργική ζωή και τήν άμπελουργία έμπεριέχει μηνύματα για τό περιβάλλον και τήν άειφορία.

* Οί σκοποί και οί στόχοι τής ΠΕ συνάδουν μέ τίς εύχές τής Έκκλησίας πού άφορούν στην κτηνοτροφική ζωή και στα προϊόντα της.

* Οί εύχές του «Εύχολογίου» για τίς φυσικές άπειλές και καταστροφές (άκραία καιρικά φαινόμενα, σεισμοί, άνομβρία, άνεμοστρόβιλοι, λιμοί, λοιμοί, θανατικό κ.ά.) εύαισθητοποιούν, διδάσκουν και έκπέμπουν περιβαλλοντικά μηνύματα για τή σωτηρία του πλανήτη.

* Οί εύχές του «Εύχολογίου» καταφάσκουν και εύλογοϋν τήν ανάπτυξη τής έπιστήμης και του πολιτισμού (άρχιτεκτονική, τεχνολογία, ναυπηγική, μέσα μεταφοράς, κατασκευές κ.ά.), ως έργα του άνθρώπου (άνθρωπογενές περιβάλλον).

* Τό ύγρό στοιχείο (νερό) τυγχάνει άμεσης προτεραιότητας για τήν Έκκλησία, ως τό πολυτιμότερο στοιχείο και άγαθό για τόν άνθρωπο.

* Οί λαογραφικές εύχές τής Έκκλησίας (Βασιλόπιτα-Φανουρόπιτα) συνδέονται στενά, όργανικά μέ τήν ΠΕ και τήν ΕΑΑ.

7. Ύλικο ἀνάλυσης περιεχομένου

[Ἡ συγκρότηση τοῦ συστήματος κατηγοριῶν καὶ ἡ ἀνάλυσή τους]

Στὴν παροῦσα μελέτη κωδικοποιήσαμε τὸ ὑπὸ ἔρευνα ὑλικό (οἱ κατηγορίες προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ ὑλικοῦ), τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἤδη σέ σταθερὴ κειμενικὴ μορφή καὶ δέν ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἔρευνας (τὸ «Εὐχολόγιο» τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας) σέ δύο μεγάλες θεματικές κατηγορίες, οἱ ὁποῖες ὀρίστηκαν ἀβίαστα μέ βάση τὸν λογικὸ χωρισμό: Α. **Φυσικὸ περιβάλλον** (σύστημα ἀνενόχλητων φυσικῶν διεργασιῶν) καὶ Β. **Ἀνθρωπογενὲς περιβάλλον** (ἀνθρωπόσφαιρα) (Halusa-Delay, 2001).

Δημιουργήσαμε στὴν 1η κατηγορία («ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ») δύο ἄλλες, μεγάλες ὑποκατηγορίες: α. πρωτογενὴς ἀγροτικὴ παραγωγή καὶ ἄνθρωπος-περιβάλλον & υἰεΐα β. Στὴ 2η μεγάλη κατηγορία («ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ») ἀναπτύξαμε ἄλλη μιά ὑποκατηγορία τὴν ὁποία ὀνομάσαμε: ἀνάπτυξη ἐπιστήμης & τεχνολογίας-ἄνθρωπος & κατασκευές, πολιτισμός-ἔθιμα. Μέσα σέ αὐτές τίς 3 ὑποκατηγορίες ἐντάξαμε τίς ὑπὸ ἀνάλυση εὐχές τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴν πρώτη ὑποκατηγορία ἐντάξαμε τίς εὐχές γιὰ: α) τὴ γεωργία β) τὴν ἀμπελουργία καὶ γ) τὴν κτηνοτροφία. Στὴ δεύτερη τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας γιὰ: τὰ ἀπειλητικὰ φυσικὰ φαινόμενα & τίς καταστροφές καὶ στὴν τρίτη τίς εὐχές τῆς Ἐκκλησίας γιὰ: α) ἄνθρωπος-ἀρχιτεκτονικὴ & τεχνολογία β) ἄνθρωπος & τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο καὶ γ) τίς δύο ἐθιμικὲς εὐχές τῆς Λαογραφίας. Σύμφωνα καὶ μέ τὸν Berelson (1952) ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀνάλυσης περιεχομένου –ὅπως ἤδη τονίσαμε– ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ τίς κατηγορίες καὶ τίς ὑποκατηγορίες πού διαμορφώνονται γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐρευνώμενου ὑλικοῦ (Κυριαζῆ, 2000, στό Νόστη, 2010: 12).

Νά διευκρινίσουμε πὼς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔρευνας στίς φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικο-ἱστορικὲς μελέτες εἶναι ἤδη ποιοτικό ἀπὸ τὴ φύση του. Τοῦτο εὐνόητα συμβαίνει, γιὰτί ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὑλικοῦ μας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄφθονο λεκτικὸ καὶ συμβολικὸ ὑλικό πού πηγάζει ἀπὸ τὸ μακρινὸ ἢ κοντινὸ παρελθόν τῆς κοινωνίας καὶ μιᾶς ἀδιαμφισβήτητης ἐκκλησιαστικῆς κουλτούρας. Ὁ ἐρευνητὴς ἐδῶ, πρέπει νά ταξινομήσει, νά ὁμαδοποιήσει, νά ἀξιολογήσει καὶ νά ἐρμηνεύσει τὰ κείμενα χωρὶς νά παραλείψει νά τὰ συνδέσει καὶ μέ τὴ σύγχρονη ἐποχή.

Ακολουθώντας την άποψη του Cohen & Manion (1994) μπορούμε να πούμε πώς εκτός από την ένδελεχῇ ἀνάλυση τῶν κειμένων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀπό τή διδασκαλία τῆς ὁποίας ἀβίαστα ἀπορρέει περιβαλλοντική μέριμνα γιά τή σύμπασα κτίση, ρίχνεται καί ἄπλετο φῶς στό ἱστορικο-κοινωνικό πλαίσιο συγγραφῆς τῶν εὐχῶν, καθώς καί στούς ἱερούς συγγραφεῖς τῶν ἱερῶν κειμένων, ὅσοι ἐξ αὐτῶν εἶναι γνωστοί.

Γιά τήν εὐρύτερη κατανόηση καί ἐρμηνεία τῶν κειμένων συλλέξαμε ἐπιπρόσθετο ὕλικό τόσο ἀπό τήν ἐλληνική ὅσο καί ἀπό τήν ξένη βιβλιογραφία, ἀπό τήν Ἀγία Γραφή, ἀπό ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, καθώς καί ἀπό τά πατερικά κείμενα. Μέ αὐτό τόν τρόπο –θέλουμε νά πιστεύουμε– ἔγινε σοβαρή προσπάθεια νά εἰσχωρήσουμε διά τῆς παραδοσιακῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου (Ἰωσηφίδης, 2008) μέσα στόν πλοῦτο τῶν λέξεων καί τῶν θεολογικῶν νοημάτων, τά ὁποῖα ἀπό μόνα τους ἀποτελοῦν πολύτιμο θησαυρό καί δύναται νά εὐαισθητοποιήσουν καί νά συνειδητοποιήσουν τοὺς ἀκροατές –ἀναγνώστες τῶν εὐχῶν γιά τό διπλό σκοπό γιά τόν ὁποῖο γράφηκαν 1. τήν προσευχή τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας γιά συμπαντική-καθολική μεταμόρφωση καί 2. ἀφόρμηση περιβαλλοντικῆς εὐαισθητοποίησης καί ἀγωγῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος.

Ἐκ τῶν παραπάνω ἀβίαστα συνάγεται πώς ἡ ἀνάλυση περιεχομένου καί ἡ ἐρμηνευτική μέθοδος εἶναι ἱκανές νά διαμορφώσουν τή βάση θεολογικῆς καί κοινωνιολογικῆς μελέτης σέ ποιότητα καί βάθος γιά τήν κατανόηση τοῦ συγκεκριμένου πλαισίου περιβαλλοντικῆς σκέψης τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, ὅπως αὐτή ἀπορρέει ἀβίαστα ἀπό τή διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας (Becker & Lissmann, 1973, στό Ρεπούση, 2010: 74).

8. Περιορισμοί τῆς ἔρευνας

Ἡ ἀντληση τῶν δεδομένων τῆς ἔρευνας ἔγινε ἀπό τό βιβλίο «Εὐχολόγιον» τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀπό τίς εὐχές πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτό μέ τίτλο: «περιστατικά». Μέ τό ὄνομα «Εὐχολόγιον» εἶναι σέ χρήση δύο λειτουργικά βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μέ τίτλο: α) «Εὐχολόγιον τό Μέγα» καί β) «Μικρόν Εὐχολόγιον» (ἁγιασματάριον) (Τζέρπος, 2004: 133). Μελετήθηκαν καί σχολιάστηκαν οἱ εὐχές τῶν «περιστατικῶν» εὐχῶν καί μέρος τῶν εὐχῶν τῶν «περιστατικῶν ἀκολουθιῶν». Καί ἀπό τά δύο αὐτά λει-

τουργικά κείμενα, ως επί τό πλείστον ἀρχαῖα (Βεργωτής, 1984:72-99) θεωρήσαμε πώς ἀπορρέουν μηνύματα πού ἀφοροῦν ἄμεσα τήν ΠΕ, καθώς καί τήν ΕΑΑ. Ἀποφύγαμε ἐκτενεῖς καί ἐξειδικευμένες θεολογικές ἀναλύσεις καί ἐμβαθύνσεις, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς θά ἦταν ἄκρως ἐνδιαφέρουσες γιά πολλούς ἀναγνώστες τῆς ἐργασίας, κουραστικές πιθανόν γιά κάποιους ἄλλους. Γιά αὐτό τό λόγο ἀρκεστήκαμε σέ ἀναλύσεις πού ἄπτονται καί ἀφοροῦν ἄμεσα τό καυτό ζήτημα τοῦ περιβάλλοντος:

◆ Ἀπό τό «**Μικρό Εὐχολόγιο**» (ἁγιασματάριον) σχολιάστηκαν οἱ σελίδες: 349-372· 375-382· 405-472.

◆ Ἀπό τό «**Εὐχολόγιο τό Μέγα**» ἐρμηνεύσαμε, ἐκτός ἀπό τίς «περιστατικές» εὐχές (σ.σ. 488-506) καί κάποιες τῶν «περιστατικῶν» ἀκολουθιῶν, ὅπως καί μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ τῶν ἁγίων Θεοφανείων (κατεξοχήν τήν εὐχή τοῦ Ἀγιασμοῦ τῶν Ὑδάτων): «Τριάς ὑπερούσιε...» (σελ. 356-359). Ἐπίσης, ἀπό τίς εὐχές «ἐπί ἀνομβρίας» ἐπιλέξαμε ἀντιπροσωπευτικά μόνο τήν «εὐχή ἐπί ἀνομβρίας καί ἐξαλλαγῆς ἀνέμων» (ποίημα Καλλίστου Πατριάρχου Κων/πόλεως) γιά τό κάλλος καί τόν πλοῦτο τῶν νοημάτων της (σελ. 529-530). Ἀπό τίς εὐχές «εἰς φόβον σεισμοῦ» ἐπιλέξαμε τήν πρώτη εὐχή (σελ. 538), ὡς μικρότερη, ἀντιπροσωπευτικότερη καί προσφορότερη γιά ἀνάλυση.

Μέ τήν ἴδια μέθοδο καί λογική, δηλ. τῆς συντομίας, τῆς περιεκτικότητας καί τοῦ οἰκο-θεολογικοῦ πλούτου, ἐπιλέξαμε τίς εὐχές: «εὐχή ἐπί δυσκρασίας ἀνέμων & κλύδωνα θαλάσσης» (σελ. 559-561), «εὐχή εἰς πληγὴν θανατικοῦ» (σελ. 553-555), «εὐχή ἱκετήριος πρὸς Θεόν, λεγομένη ἐν καιρῷ λοιμοῦ καί λιμοῦ», ποίημα τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Καλλίστου (σελ. 557) καί ἑτέρα: «εὐχή λεγομένη ἐν καιρῷ λοιμοῦ καί λιμοῦ» (σελ. 558) καί τέλος, τήν «εὐχή ἐπί ἀπειλῇ βροντῶν καί ἀστραπῶν» (σελ. 558-559).

Ἐντυπα εὐχολόγια πού χρησιμοποιοῦντο στὴν ἐργασία:

➤ Ἀγαθαγγέλου Ἐπισκόπου (2009). *Μικρόν Εὐχολόγιον* (18η ἐκδοση). Ἀθήνα: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

➤ Ζερβοῦ, Σ. (1862). *Εὐχολόγιο τό Μέγα* (3η ἐκδοση). Ἀθήνα: «Ἀστὴρ», Ἀλ. & Ε. Παπαδημητρίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
Α΄ ΚΥΚΛΟΣ (φυσικό περιβάλλον)
Α΄. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΖΩΗ
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ «ΘΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΝ»

1. Σπορά και σίτος στην αρχαιότητα

Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν τή φύση ιερή (Μποτετζάγιας, 2010: 260). Σπουδαιότερη θεά ήταν η μητέρα Γαῖα από τήν όποία καί προήλθαν οι υπόλοιπες θεότητες. Κάθε πράξη τών αρχαίων ήταν απόλυτα έναρμονισμένη μέ τή φύση, άφοϋ απέφευγαν ότιδήποτε θά τήν δυσареστοϋσε. Γι' αυτό τό λόγο, τά αρχαία λατομεία, τά κτίσματα καί ή καλλιέργεια τών άγρών γίνονταν μέ περιβαλλοντικό τρόπο, ώστε τό σώμα τής μητέρας γής νά μή μένει άκαλαίσθητα άκάλυπτο (Χατζόπουλος, 2010: 33).

Σύμφωνα μέ τήν Έλληνική μυθολογία, οι αρχαίοι έμαθαν νά καλλιεργούν τή γή από τή θεά Δήμητρα (θεά τής γεωργίας). Αυτή¹⁰⁴ σάν ανταμοιβή στό βασιλιά τής Έλευσίνας Κελεό πού τή φιλοξένησε, έμαθε στό γιό του, Τριπτόλεμο, νά τήν καλλιεργεί, δίνοντάς του σπόρους σιταριού, βασικό στοιχείο διατροφής γιά τόν άνθρωπο (Burkert, 1997: 216). Παραστάσεις σέ αρχαία άγγεία παρουσιάζουν τόν Τριπτόλεμο νά κρατά στάχυα σιταριού, τά όποία προσφέρει στους γεωργούς. Ό Τριπτόλεμος ήταν καί ό δάσκαλος τών ήθικων νόμων τής γεωργίας καί ό ιδρυτής τών Έλευσίνιων μυστηρίων. Τό γεγονός αυτό δείχνει τή μεγάλη σημασία πού έδιναν οι αρχαίοι στην ήθική ανάπτυξη τοϋ ανθρώπου ή όποία περνούσε μέσα από τά μονοπάτια τής φύσης. Ό άνθρωπος νοϋς ήταν κουρδισμένος στίς «φυσικές» συχνότητες.

Ό μύθος τής Δήμητρας καί τής Περσεφόνης, έξηγοϋσε επίσης, μυθικά, τόν κύκλο τοϋ θανάτου καί τής ζωής, τή γονιμότητα τής γής μά καί τήν άλλαγή τών εποχών άπαραίτητες προϋποθέσεις γιά

104. Όπως στην αρχαιότητα ή θεά Δήμητρα ήταν ή «έφορος» τών άγρών καί τών «δημητριακών», έτσι καί στους χριστιανικούς χρόνους ή Θεοτόκος («μεσοσπορίτσα») έποπτεύει καί προστατεύει τή φθινοπωρινή σοδειά. Σήμερα, τά άγροτικά έθιμα τής σποράς άπηχούν πρωτογενείς παραστάσεις καί ιδέες λατρευτικών καί μαγικών δρώμενων τής πρωτόγονης ανθρωπότητας. Όλα αυτά μαζί άναμείχτηκαν καί συμβιώνουν άρμονικά μέ μεταγενέστερα στοιχεία τής χριστιανικής λατρείας μέ στόχο τήν εύφορία τών καρπών τής γής [Θ.Η.Ε., τόμ.11: 379-381].

τή γεωργία. Από τη Νεολιθική περίοδο (7.000-3.100 π.Χ.) ή βάση της γεωργικής καλλιέργειας ήταν τό σιτάρι με τις πολλές ποικιλίες του, όπως και τό κριθάρι, τό σόργο, τά όσπρια κ.ά. (Θανασουλόπουλος, 2005).

Ό Όσίοδος στό έργο του «Έργα και Όμέραι» θεωρεί σημαντικό ό άνθρωπος νά γνωρίζει νά καλλιεργεί τή γή από τήν όποία ζει. Ό Άριστοτέλης και ό Θεόφραστος μελετούν τά φυτά προκειμένου νά καταστήσουν τή γεωργία έπιστημονική γνώση. Ό Ξενοφώντας στόν «Οίκονομικό» του παρέχει όλες τις ώφέλειες πού άποκομίζουν εκείνοι πού άσχολούνται με τή γή. Έκτός από τή σωματική ρώμη και εύεξία, έπωφελοούνται και ψυχοπνευματικά. Ό γεωργία βελτιώνει τά ήθη τών ανθρώπων και άποσκοπεϊ στή γενναιοδωρία τους. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή άποψη του Σωκράτη, ό όποιος στόν διάλογό του με τό μαθητή του, Ξενοφώντα, ισχυρίζεται πως ή καλλιέργεια της γής είναι ή τροφός όλων τών άλλων επαγγελμάτων. Όταν ή γεωργία εύημερεί και οι υπόλοιποι τομείς του ανθρώπινου βίου άνθίζουν (Χατζόπουλος, 2010: 37).

Τό σιτάρι λοιπόν στόν άρχαίο κόσμο είναι συνυφασμένο με τήν ίδια τή ζωή. Δέν άποτελοϋσε μόνο βασικό είδος διατροφής αλλά και πυρήνα άρχέγονων μαγικο-θρησκευτικών δοξασιών και λατρευτικών έκδηλώσεων από τήν πρώιμη άρχαιότητα μέχρι και τούς νεώτερους χρόνους (Nilson, 1997: 110).

2. Σπόρος-σιτάρι στά κείμενα της Έκκλησίας

2. 1. Στην Παλαιά Διαθήκη

Στά βιβλία της Π. Διαθήκης ή έννοια του σιταριού συναντάται με δύο όνομασίες «σίτος» και «πυρός». Ένδεικτικά, αναφέρουμε δύο χωρία: «Έπορεύθη δέ Ρουβήν έν ήμέρα θερισμού πυρών» (Γέν. 30, 14)· «τό δέ λίνον και ή κριθή έπλήγη...ό δέ πυρός και ή όλύρα ούκ έπλήγησαν» (Έξοδ. 9, 32 κ. έξ.). Και ως «σίτος»: «και Γεδεών ό υιός αύτου ραβδίζων σίτον έν ληνῶ» (Κριτ. 6, 11).

Τήν ήμέρα της Δημιουργίας ό Θεός έδωσε στή γή τή δυνατότητα νά παράγει ίκανή βλάστηση νά άναπαράγεται: «βλαστησάτω ή γή βοτάνην χόρτου σπείρον σπέρμα...ποιοϋν καρπόν...κατά γένος» (Γέν.1, 11). Ό Θεός ρυθμίζει τό χρόνο της σποράς και του θερισμού (Γέν. 8, 22). Εϋλογεί τή σπορά του δικαίου στό έκατονταπλάσιο (Γέν.

26, 12) ἢ ἀντίθετα ἀπορρίπτει τὴν προσφορά τῶν ἀδίκων. Οἱ ἁμαρτωλοὶ ἔσπερναν σιτάρι καὶ θέριζαν ἀγκάθια καὶ τριβόλια (Ἰερ. 12, 13· Γέν. 3, 18). Στόν ἄνθρωπο πού μετανοεῖ ὁ Θεός θά δώσει: «*ὕετό[ν] τῷ σπέρματι τῆς γῆς [αὐτοῦ]*» (Ἠσ. 30, 23) καὶ τὰ χωράφια του θά μπορέσουν νά καλλιεργηθοῦν (Ἰεζ. 36, 9).

Ὅταν ἡ σπορά πραγματοποιεῖται μέ ἐπιτυχία ἐπέρχεται ἡ θεία εὐλογία συνδεδεμένη –πάντα στή Π. Διαθήκη– μέ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Νόμου. Ἀκόμα καὶ ἡ ἔλευση τοῦ Μεσσία πού θά ἐγκαθιδρύσει τὴ νέα κοινωνία¹⁰⁵ ἀποτυπώνεται στό ἐβραϊκό κείμενο μέ τὴ λέξη «σπέρμα» (Ζαχαρ. 6, 12· Ἀποκ. 12, 17) (Dufour, 1980: 909).

2. 2. Στὴν Καινὴ Διαθήκη

Στὴν Κ. Διαθήκη ἡ λέξη «σίτος» χρησιμοποιεῖται μέ α) κυριολεκτική σημασία: «*σὺ δὲ πόσον ὀφείλεις; ὁ δὲ εἶπεν ἑκατὸν κόρους σίτου*» (Λουκ. 16, 7) ἀλλὰ καὶ β) μέ βαθιὰ συμβολικὴ καὶ θεολογικὴ σημασία. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς σκιαγραφώντας τὸ ἔργο τοῦ «Διαδόχου» του προφητεύει: «*οὗ τὸ πτύον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, καὶ διακαθαριεῖ τὴν ἄλωνα αὐτοῦ, καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην, τὸ δὲ ἄχυρον κατακαύσει πυρὶ ἀσβέστω*» (Ματθ. 3, 12).

Στό στάρι, ἐπίσης, ἔπεσε ὁ κλῆρος νά συμβολίσαι τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασι τῶν ἀνθρώπων: «*ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσῶν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ¹⁰⁶, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει*» (Ἰωάν. 12, 24-32)· (Α΄ Κορ. 15, 36-44).

Εἰκόνες ἀπὸ τὴ γεωργικὴ ζωὴ, τὴ σπορά καὶ τὸ θερισμὸ χρησιμοποιήσε καὶ ὁ Χριστὸς στὴν παραβολὴ τοῦ «Σπορέα» γιὰ νά προβάλλ-

105. Τὸ ὄραμα τῆς Παγκόσμιας Εἰρήνης θά συνοδευτεῖ ἀπὸ κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Τὰ πολεμικὰ ὄπλα θά μετατραποῦν σὲ γεωργικὰ ἐργαλεῖα: «*καὶ κατακόψουσι τὰς ρομφαίας αὐτῶν εἰς ἄροτρα καὶ τὰ δόρατα αὐτῶν εἰς δρέπανα, καὶ οὐκέτι μὴ ἀντάρῃ ἔθνος ἐπ' ἔθνος ρομφαίαν, καὶ οὐκέτι μὴ μάθωσι πολεμεῖν*» (Μιχ. 4, 3 & Ἡσαΐας 11, 6-8). Στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ Διεθνoῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ στή Γενεὺ πάνω στό τζάκι ὑπάρχει ἄροτρο καμωμένο μέ κομμάτια ἀπὸ διάφορα ὄπλα. Εἶναι ἔμπνευση ἀπὸ τὰ ὁράματα τῶν προφητειῶν τῶν: Μιχαῖα καὶ Ἡσαΐα.

106. Ὁ μύθος τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης στή μυθικὴ σκέψη τῶν ἀρχαίων φαίνεται νά «προεικονίζει» (σπερματικά) τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὸ σιτάρι πού εἶναι ἀναγκαῖο νά θαφτεῖ στὴ γῆ γιὰ νά ξαναγεῖ. Ὁ Nilsson (1950) ὑποστήριξε πὺς ἡ Περσεφὸν συμβολίζει τὸ στάρι πού ἀποθηκεύεται σὲ ὑπόγειους σιρούς τὸ καλοκαίρι, γιὰ νά ἀνέβει ξανά γιὰ σπορά τὸ φθινόπωρο (Nilsson, 1950, in Burkert, 1997: 216).

λει τήν πνευματική καρποφορία. Τά ζιζάνια ὅμως, πού φύτρωσαν τήν ἐμπόδισαν (Ματθ. 13, 24-30 & 36-43). Τό γόνιμο ἔδαφος συμβολίζει τή δεκτικότητα τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου: «ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπείραι τὸν σπόρον αὐτοῦ» (Θερμός, 2001: 62-212). Στήν παραβολή ὁ Θεός συμβολίζεται μέ Γεωργό καί ὁ σπόρος μέ τό Λόγο τοῦ Εὐαγγελίου. Μέ τήν παραβολή αὕτη πού εἶναι παρμένη ἀπό τό φυσικό περιβάλλον ἡ Κ. Διαθήκη προετοιμάζει τόν κόσμο νά δεχθεῖ τή σωτηρία: «οὐχ ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἔτι τετράμηνός ἐστι καί ὁ θερισμός ἐρχεται; ἰδοὺ λέγω ὑμῖν, ἐπάρατε τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν καί θεάσασθε τὰς χώρας, ὅτι λευκαί εἰσι πρὸς θερισμόν. ἤδη» (Ἰωάν. 4, 35· Λουκ. 8, 5-15).

Ἡ σπορά παίρνει μέσα στά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας τή σημασία τῆς γονιμότητας: «ὅτι ὁ σπείρων εἰς τὴν σάρκα ἑαυτοῦ ἐκ τῆς σαρκὸς θερίσει φθοράν, ὁ δὲ σπείρων εἰς τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πνεύματος θερίσει ζωὴν αἰώνιον» (Γαλ. 6, 8)· «ὃν ἐν γαστρὶ ἄνευ σπορᾶς, συνέλαβες Υἱόν» (κανόνας Μ. Σαββάτου, ὡδή θ').

Στή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας ὁ σπόρος τοῦ σιταριοῦ κατέχει ξεχωριστή θέση. Στό Μυστήριό τῆς Θ. Εὐχαριστίας τό σταρένιο ψωμί μεταβάλλεται σέ Σῶμα Χριστοῦ: «Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς· ὁ ἐρχόμενος πρὸς με οὐ μὴ πεινάσῃ, καί ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσῃ πώποτε» (Ἰωάν. 6, 35)· «Κατάπεμψον τὸ Πνεῦμά σου τὸ Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς, καί ἐπὶ τὰ προκείμενα Δῶρα ταῦτα. Καὶ ποιήσον τὸν μὲν Ἄρτον τοῦτον, τίμιον Σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου... Μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ» (εὐχή τῆς Ἀναφ. Ἱ. Χρυσοστ.).

Κλείνοντας, νά τονίσουμε τήν τέλεια ἀναλογία τῶν κειμένων μεταξὺ τῆς κυριολεκτικῆς καί τῆς μεταφορικῆς ἔννοιας τοῦ ρήματος «σπείρω». Παρατηροῦμε ἓνα ἀέναο κύκλο: σπορά - αὐξησις - καρπός - θερισμός. Ὅλα ταιριασμένα σέ μιά τέλεια ἐνότητα καί ἁρμονία. Ἡ σύνδεση τῆς γήϊνης σπορᾶς [=ὕλικός μόχθος] μέ τή θεϊκή 'σπορά' [=πνευματικός μόχθος] βρίσκεται σέ μιά τέλεια συγχωρδία (Dofour, 1980: 907).

3. Οἱ «ἀπαρχαί» τῶν πρωτογεννημάτων

3. 1. Στόν ἀρχαῖο κόσμο

Ἡ «τελετουργία» στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπως καί σέ ἄλλους λαούς, ἦταν κάτι τό ἱερό καί μυστηριώδες. Στόχευε στή συνέχεια τῆς

παράδοσης μά και στη συνοχή της κοινότητας. Η αρχαία ελληνική θρησκεία έβριθε από τελετουργίες που αφορούσαν κυρίως τη βλάστηση και τη γονιμότητα. Τέτοιες τελετές ήταν οι σπονδές με τις οποίες αποδίδονταν «προσφορές» σε θεϊκές ή δαιμονικές δυνάμεις. Έχυναν κρασί στο έδαφος προς τιμή των θεών ή έριχναν λάδι πάνω σε ειδικές πέτρες. Η βλάστηση συμμετείχε στην τελετουργία με κλαδιά που μεταφέρονταν από τους πιστούς και αποθέτονταν στους βωμούς ή στα αγάλματα των θεών (Burkert, 1997: 76-97· Zaidman & Pantel, 2002: 32· Κεσελόπουλος, 1992: 102-103).

Από τις σπονδικές τελετουργίες σημαντικότερες ήταν οι θυσιαστήριες. Λειτουργούσαν ως μέσο «διαπραγμάτευσης» με τους θεούς. Διακρίνονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) τις «άπαρχές» που ήταν προσφορές τροφής, ιδιαίτερα των πρώτων καρπών της γης (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, όσπρια κ.ά.) και β) τις θυσίες ζώων. Οι προσφορές «άπαρχών» θεωρούνταν από τους αρχαίους Έλληνες ή απλούστερη μά από τις βασικότερες μορφές ευσέβειας¹⁰⁷. Κάποιες από αυτές τις έκαιγαν, άλλες τις φύλαγαν μέχρι να καταναλωθούν ή να προσφερθούν στους ιερείς (Λοΐζος, 2012: 140). Η τελετουργία αυτή είχε ως βάση την «άνταπόδοση» για τις θεϊκές ευεργεσίες και ταυτόχρονα στηλίτευε την άπληστία των ανθρώπων.

Οι «άπαρχές» λοιπόν, ήταν ευχαριστήρια και ικετήρια προσφορά στους θεούς για την ευόδωση της νέας παραγωγής. Εκφράζονταν στις τρεις μεγάλες γιορτές: στα Θαργήλια, στα Θαλύσια και τα Πυανέσια, με τον Θάργηλον και Θαλύσιον άρτο και με τους Πυάνους (άπαρχές όσπρίων άνακατωμένων με κριθάρι), αντίστοιχα. Κύριος σκοπός ήταν ή ευετηρία (εϋ+έτος) με την ευρύτερη έννοια της λέξης: καρπερή, πλούσια έτήσια σοδειά με υγεία και προκοπή (Nilson, 1997: 109-134· Αϊκατερινίδης, 2013: 29-30).

107. Ο Άριστοτέλης αναφέρει ως «άπαρχές» τις προσφορές από τη συγκομιδή των καρπών που πρόσφεραν οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι στα μεγάλα πανηγύρια: «αί γάρ αρχαία θυσίαί και σύνοδοι φαίνονται γίνεσθαι μετά τας των καρπων συγκομιδας οϊον άπαρχαί μάλιστα γάρ έν τούτοις έσχόλαζον τοίς καιροίς· πάσαι δή φαίνονται αί κοινωνίαί μόρια της πολιτικής εϊναι ακολουθησους δέ αί τοιαύται φιλίαί ταίς τοιαύταις κοινωνίαίς» (Ηθικά Νικομάχ. 8, 1160 25).

3. 2. Στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας

Στήν Πεντάτευχο¹⁰⁸ γίνεται λόγος γιά «ἀπαρχές» ἀνθρώπων καί ζώων. Στή «Διδαχή» (ΧΙΙΙ, 3) γίνεται λόγος περί «ἀπαρχῆς γεννημάτων ληνοῦ καί ἄλωνος βοῶν τε καί προβάτων». Ἡ «Α΄ Κλήμεντος» συνδέει ἐδάφια τῆς Π. Διαθήκης (Λευϊτ. 23, 10· Δευτερ. 4, 34· Δευτερ. 12, 2· Ἀριθμ. 18, 27· Ἰεζεκ. 48, 12) γιά νά ἀναφερθεῖ στούς πρώτους καρπούς, τά «πρωτογεννήματα», πού προσφέρονται στό Θεό γιά εὐχαριστία. Ἔτσι, διαμνηνύεται στούς ἰσραηλίτες νά προσφέρουν μετά τόν θερισμό ἕνα δράγμα «ἀπαρχήν τοῦ θερισμοῦ» πρὸς τόν ἱερέα (Λευϊτ. 23, 10)· «καί τὰς ἀπαρχὰς τοῦ σίτου σου καί τοῦ οἴνου σου καί τοῦ ἐλαίου σου καί τὴν ἀπαρχὴν τῶν κουρῶν τῶν προβάτων» (Δευτερ. 18, 4).

Ἡ συνήθεια τῶν ἀπαρχῶν εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ κοινότατο ἔθιμο γιά ὅλα τά προϊόντα τόσο στήν ἀρχαία ἑλληνική λατρεία ὅσο καί στή χριστιανική. Γ' αὐτό καί ἡ Ἐκκλησία υἱοθέτησε τὴν εὐχαριστήρια πράξη τῶν «ἀπαρχῶν» στηριζόμενη καί στήν ὑμνογραφία τῆς: «Ὡς ἀπαρχὰς τῆς φύσεως, τῷ φυτουργῷ τῆς κτίσεως, ἡ οἰκουμένη προσφέρει σοι Κύριε, τοὺς θεοφόρους Μάρτυρας...»¹⁰⁹ (Σκιαδαρέσης, 2010: 97).

Πάνω στή βάση αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία συμπεριέλαβε εἰδικές εὐχές στό «Εὐχολόγιό» τῆς γιά τὴ συγκομιδὴ τῶν νέων καρπῶν, καθὼς προσφέρονται γιά εὐλογία στό Ναό. Στά ὑλικά αὐτά στοιχεῖα, ὅμως, δέν προσδίδουν οἱ χριστιανοὶ διαμεσολαβητικό ἢ καί χρησιμοθηρικό ρόλο, ἀλλὰ μέσῳ τῆς ὑλικότητος τῶν προϊόντων πού προσφέρουν μετέχουν τῶν θείων ἐνεργειῶν πού τὴν ἔχει παράξει (Τερέζης καί συν. 2008: 152-156). Τέτοιες εὐχές εἶναι: «Ἐπὶ τῶν προσφερόντων ἀπαρχὰς ὀπώρας», «ἐπὶ τῶν προσφερόντων καρπὸν νέον», «ἐπὶ τῶν καρποφορούντων», «ἐπὶ θέρους», «ἐπὶ ἄλωνα», «ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου», «εἰς μετάληψιν σταφυλῆς», «εἰς εὐλόγησιν οἴνου», «εἰς τό εὐλογῆσαι τυρόν καί ὠά», κ.ἄ. (Σκαλτσής, 2000: 11· Τζέρπος, 2010: 171).

Μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὡς «ἀπαρχική» προσφορά κάθε προσκομιδὴ «σίτου, οἴνου καί ἐλαίου» μέ διάφορες μορφές, ὅπως: ἄρτοκλασία, πρόσφορο, κόλλυβα, νάμα γιά τὴ λειτουργία, κρασί, λάδι

108. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ ποιοτικὴ ἔννοια πού δίνει ὁ Παῦλος, καθὼς καί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, στὸν ὅρο «ἀπαρχή». Συνδέεται μέ τὴ σταυρική θυσία τοῦ Χριστοῦ, πού ἦταν ἡ πολυτιμότερη «προσφορά» τῆς ἀνθρωπότητος στό Θεό (Α' Κορ. 15, 20-23· Α' Κλήμεντος, XXIV, 1).

109. Κοντάκιο, Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ στοὺς Ἁγίους Πάντες.

κ.ἄ. Θρησκευτική προσφορά «ἀπαρχῶν» θεωρεῖται καί τό κάλεσμα τοῦ ἱερέα στό σπίτι, στό χωράφι, στό ἀλώνι, στόν μύλο νά εὐλογήσει τούς νέους καρπούς ἢ νά ἀγιάσει τήν πρώτη παραγωγή. Ἀλλά καί μόνος του ὁ χριστιανός ἀγρότης τήν πρώτη μπουκιά πού θά βάλει στό στόμα του, θά τή φάει, ἀφοῦ κάμει τό σταυρό του, σύμβολο πίστεως καί ἀφιέρωσης τοῦ μόχθου του στόν «Δωρητή» του. Τελικά, καί ἡ ἴδια ἡ προσευχή –πρίν τό φαγητό– μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς προφορικός λόγος τῶν «ἀπαρχῶν» (Θ.Η.Ε., 1963: 1042· Αἰκατερινίδης, 2001: 25-26).

Νά ὑπογραμμίσουμε πώς: ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι λειτουργική μέ οἰκολογικό ἦθος καί ὅλα μέσα σ' αὐτή ἔχουν τήν «κοινωνία τῆς κτίσεως μετά τοῦ Θεοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι». Ὁ πιστός δέχεται τά πάντα, καί τήν προσωπική του ὑπαρξη, καί τόν κόσμο τῆς Δημιουργίας, ὡς Δωρεά τῆς χάριτος, τῆς ἀγάπης καί τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ. Αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά «ἀναφέρει» τά δῶρα Του καί πάλι «μετ' εὐχαριστίας» πρὸς Ἐκεῖνον ὡς λατρεία, γιά νά γίνει στή συνέχεια ἡ προσφορά αὐτή χαρισματική «ἀντι-μετάδοση» τοῦ Δημιουργοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο (Βαρθολομαῖος, 2002: 8· Ἱερώνυμος, 2010: 13-14). Ὁ Κάλλιστος Ware (2008) γράφει: «ὅλα προέρχονται ἀπό τό Θεό», ἐμεῖς ἀπλά «τοῦ ἐπιστρέφουμε ὅ,τι Ἐκεῖνος μᾶς ἔδωσε». Ὑπάρχει ὁμως μιά διαφορά: «Δέν τά προσφέρουμε πίσω στήν ἴδια μορφή μέ τήν ὁποία ἀρχικά τά λάβαμε. Δέν προσφέρουμε σιτάρι, ἀλλά ψωμί. Δέν προσφέρουμε σταφύλια, ἀλλά κρασί. Ὅλα τά προϊόντα τῆς γῆς προσφέρονται εὐχαριστιακά, ὅπως δουλεύτηκαν καί μεταμορφώθηκαν στά χέρια τοῦ ἀνθρώπου». Αὐτή τελικά εἶναι ἡ δική μας συμβολή· νά εἴμαστε ὁ σύνδεσμος καί ἡ γέφυρα τῆς θείας Δημιουργίας, ὁ σύνδεσμος μεταξύ κτιστοῦ καί ἄκτιστου κόσμου (Ware, 2008: 107).

Γι αὐτό ἀκριβῶς τό λόγο ἡ Ἐκκλησία σέ ὅλα τά Μυστήρια καί τίς ἀγιαστικές της Πράξεις χρησιμοποιεῖ ὑλικά στοιχεῖα (οἶνος, ἄρτος, νερό, λάδι, ἄνθη κ.ἄ.). Τά ὑλικά αὐτά στοιχεῖα ἀγιάζονται καί μεταμορφώνονται μέσα στό χῶρο της. Ἡ πράξη αὐτή εἶναι πράξη κατάφασης καί σεβασμοῦ πρὸς τόν ὑλικό κόσμο, ἀφορμή εὐχαριστίας γιά τή χορήγησή τους, καθῶς καί ὑποχρέωση καί εὐθύνη γιά τήν περαιτέρω διαφύλαξή τους: **«Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν Σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα»**. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ ὕλη περνᾷ στήν αἰωνιότητα καί ἀφθαρτοποιεῖται (Μελισσάρης, 2008: 359-362). Ἡ εὐχαρι-

στιακή αυτή διάσταση δέν είναι λειτουργική λεπτομέρεια αλλά τό ουσιαστικότερο σημείο για μία άλλη προοπτική καί θεώρηση τῆς σχέσης: ἀνθρώπου-φύσης. Εἶναι ἡ «ἄλλη» λύση στά προβλήματα καί στά ἀδιέξοδα τῆς σημερινῆς κοινωνίας.

Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς Μυστηριακῆς Εὐχαριστίας ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἱκανός νά ἀναδεικνύει ὁλόκληρη τή γῆ σέ παράδεισο τῆς Παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι θεμέλιο καί πηγή ἐνότητας, πνευματικῆς ὠριμότητας καί πραγματικῆς φιλο-περιβαλλοντικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν (Κεσελόπουλος, 1992: 207-212· Ware, 2008: 73): «*Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν προσφέρειν σοι, κατὰ τὴν πρόθεσιν, ἐκάστω κελεύσας, καὶ τῶν αἰωνίων σου ἀγαθῶν τούτοις ἀντάμειψιν χαριζόμενος...*» (εὐχή ἐπὶ τῶν προσφερόντων ἀπαρχὰς ὀπωρῶν).

3. 3. Ἑρμηνευτική προσέγγιση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας

Ὁ ἄνθρωπος στίς παραδοσιακές ἀγροτικές καί κτηνοτροφικές κοινωνίες μὴ ἔχοντας τεχνολογικές δυνατότητες οὔτε καί τρόπους παρέμβασης στή φύση γιὰ νά προστατεύσει ἢ νά ἐξασφαλίσει τὴ σοδειά του –ἀκόμα καί γιὰ ψυχολογική στήριξη– καταφεύγει σέ εἰδωλολατρικές τελετές καί στή μαγεία (Βαρβούνης, 2001: 174). Στὴν Ἐκκλησία συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Ὁ πιστὸς προσβλέποντας στή παντοδυναμία, στήν πανσοφία καί στήν ἄκρα ἀγαθότητα τοῦ Δημιουργοῦ ξεκινᾷ τίς γεωργικές του ἐργασίες φέρνοντας τοὺς σπόρους τοῦ σιταριοῦ –ὡς βασικότατου ἀγαθοῦ διατροφῆς καί συντήρησης– νά εὐλογηθοῦν στήν Ἐκκλησία. Ἡ ἐργασία τοῦ γεωργοῦ εἶναι εὐλογημένη ὡς θεϊκὴ μίμηση: «*ὁ πατήρ μου ἔως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι....*» (Ἰωάν. 5, 17).

Προκαλοῦν θαυμασμό καί κατάπληξη τὰ λόγια τοῦ κειμένου τῆς εὐχῆς «ἐπὶ εὐλογήσει σπόρου» πὼς δέν ὑπῆρξε οὔτε μίᾳ στιγμή ἡ σκέψη νά φυτευτοῦν οἱ σπόροι στή γῆ χωρὶς τὴν εὐλογία Ἐκείνου πού τοὺς δημιούργησε καί τοὺς σκόρπισε ἀπλόχερα στή φύση. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ μόχθου στηρίζεται ἀποκλειστικά στή δική Του ἀγάπη καί μέριμνα. Μέ τό δικό Του παντοδύναμο πρόσταγμα ἡ γῆ θά βλαστήσει καί θά δώσει ἄφθονο καρπὸ γιὰ ψωμί νά χορτάσουν οἱ ἄνθρωποι.

«...οὐ γὰρ ἐθαῤῥήσαμεν τοῖς ἀψύχοις τῆς γῆς κόλποις ἐγκαθεῖρξαι ταῦτα, εἰμὴ ἀφορῶμεν εἰς τὸ πρόσταγμα τῆς σῆς μεγαλειότητος, τὸ

κελεῦσαν ἐκτεκεῖν καὶ βλαστῆσαι τὴν γῆν, καὶ δοῦναι σπέρμα τῷ σπεύροντι, καὶ ἄρτον εἰς βρώσιν...» (εὐχή ἐπὶ εὐλογήσει σπόρου).

Προσεύχεται ὁ ἄνθρωπος στὸν Δημιουργό νά ἀνοίξει τὸ χέρι Του καὶ νά δώσει εὐλογημένους καρπούς ἀπὸ τὴ σοδεία πού ἔσπειρε: «Ἀνοίξαντός Σου τὴν χεῖρα, τὰ σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος» (Ψαλμ. 103, 28-29). Τό μείζον πρόβλημα ὅμως, σέ κάθε ἐποχή, εἶναι πῶς τελικά ὁ ἄνθρωπος διαχειρίζεται αὐτές τίς δωρεές...

Τό κοινωνικό πρόβλημα τῆς δίκαιης κατανομῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν εἶναι θέμα ἀκανθῶδες. Χῶρες τοῦ λεγόμενου «τρίτου κόσμου» μαστίζονται καθημερινά ἀπὸ τὴν πείνα, τὴ φτώχεια καὶ τίς ἐπιδημίες ἐξαρτημένες ἀπὸ δυτικά κεφάλαια, ἐνῷ ἄλλες ζοῦν μέσα σέ ὠκεανούς εὐμάρειας καὶ καταναλωτισμοῦ (Δημητρίου, 2005: 328). Ἡ Ἐκκλησία δέν μπορεῖ μπροστά στὴν ἄδικη αὐτὴ κοινωνικὴ κατάσταση νά ἀδιαφορήσει, οὔτε νά διαχωρίζει τὰ πνευματικά ἀπὸ τὰ ὑλικά προβλήματα προσποιούμενη ὅτι εἶναι ἀρμόδια μόνο γιὰ τὰ πρῶτα. Πῶς μπορεῖ ὁ χριστιανός νά ἀποτελέσει τὴ διέξοδο στὴν παγκόσμια ἠθικὴ κρίση, ἡ ὁποία τελικά εἶναι ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ; (Δοσίθεος, 2005: 11-15).

Ἡ ἀκεραιότητα τῆς κτιστῆς δημιουργίας, δηλαδή τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ὅπως καὶ οἱ ἔννοιες δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη, ἀποτελοῦν τὸν ἀπαράβατο ἠθικὸ ἀξιακὸ κώδικα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ Ἐκκλησία πού πολεμάει τὸ κακὸ καὶ στέκεται ἀντιμέτωπη μὲ κάθε σύστημα οἰκονομικὸ ἢ κάθε ἄλλο, τὸ ὁποῖο ἀντιστρατεύεται τὴν «καλὴν λίαν» Δημιουργία τοῦ Θεοῦ δέν μπορεῖ νά κλείνει τὰ μάτια (Ροδίτης, 1970: 77-80· Ware, 2008: 79-80).

Οἱ θεσμοὶ τοῦ Σαββατικοῦ καὶ τοῦ Ἰωβηλαίου ἔτους (Π. Διαθήκη), ἡ κοινοκτημοσύνη τῶν πρώτων χριστιανῶν καὶ ἡ Παύλειος διδασκαλία, καταδεικνύουν ἐνδεικτικὰ τὸ αἶτημα γιὰ ἰσότητα καὶ ἰσοκατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν¹¹⁰. Ἡ ριζοσπαστικὴ ἠθικὴ τῆς ἐπι-

110. «Πάντα γάρ παρὰ Χριστοῦ ἔχομεν· καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι καὶ τὸ ἀναπνεῖν, καὶ τὸ φῶς καὶ τὸν ἀέρα καὶ τὴν γῆν· κἂν ἀποκλείσῃ τι τούτων, ἀπώλομεθα καὶ διεφθάρημεν» (Ἰωάν. Χρυσοστόμου, ἀπὸ τῆς 10ῆς ὁμιλίας του στὴν Α΄ Κορινθίους, P.G. 61, 85). Ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Μ. Βασιλείου γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ φτώχεια: «ὁ μὲν ἐνδεδυμένον ἀπογυμνῶν λωποδύτης ὀνομασθήσεται· ὁ δὲ τὸν γυμνὸν μὴ ἐνδύων, δυνάμενος τοῦτο ποιεῖν, ἄλλης τινός ἐστι προσηγορίας ἄξιος; Τοῦ πεινῶντος ἐστὶν ὁ ἄρτος, ὃν σύ κατέχεις· τοῦ γυμνηθέντος τὸ ἱμάτιον, ὃ σύ φυλάσσεις ἐν ἀποθήκαις· τοῦ ἀνυποδέχοντος τὸ ὑπόδημα, ὃ παρὰ σοὶ κατασῆπεται· τοῦ χρήζοντος τὸ ἀργύριον, ὃ κατορύζας ἔχεις. Ὡστε τοσοῦτους ἀδίκους, ὅσοις

στολής του Ἰακώβου, προϋποθέτει, επίσης, ἓνα σύστημα οἰκονομίας πού προσδιορίζεται ἀπό τό νόμο τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ καί τοῦ σεβασμοῦ πρός τόν συνάνθρωπο. Μέσα σέ μιά τέτοια κοινωνία ὀργανικῆς ἐνότητας ἡ ἀτομικότητα αἵρεται καί ἐπιτυγχάνεται ἓνας θαυμάσιος ἐναρμονισμός ἀτομικότητας καί κοινωνικότητας (Θεοδώρου, 1986: 104).

Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πώς ἡ ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων εἶναι μιά ἀπό τίς βασικές ἠθικές ἀξίες στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ ἀειφορία, ἡ ὁποία προωθεῖ τήν ἄρση τῶν σοβαρῶν ἀνισοτήτων στόν πλανήτη γιά ἰσότιμη πρόσβαση στά ἀγαθὰ τῆς ζωῆς. Ἡ ἀειφορία δέν μπορεῖ νά προχωρήσει χωρίς τήν ἄρση τῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στίς χώρες τοῦ Βορρᾶ καί στίς φτωχές χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Ἡ ἐδραίωσή της εἶναι ἀδύνατη, ὅταν στό ἐσωτερικό τῶν εὐπορων κρατῶν οἱ κοινωνικές ἀνισότητες ὑφίστανται καί διευρύνονται. Καλλιεργώντας ὅμως, τήν ἀλληλεγγύη διασφαλίζεται καί ἡ κοινωνική δικαιοσύνη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καί αὐτή βασική ἠθική ἀρχή τῆς ἀειφορίας, ὡς δίκαιος καταμερισμός τῶν φυσικῶν πόρων. Πάνω σέ αὐτούς τούς ἄξονες καλλιεργεῖται ἡ αὐτονομία τῶν ἀνθρώπων νά ἐπιλέγουν οἱ ἴδιοι τήν ποιότητα ζωῆς τους, προωθώντας νέες φιλοπεριβαλλοντικές πολιτικές (Δρακάτος, 1997: 626· Λιαράκου & Φλογαῖτη, 2011: 251-253).

Τά ἀνωτέρω ὑποδηλώνουν μιά οἰκονομία τῆς ἐπάρκειας πού ὀδηγεῖ στήν ἀειφόρο ἀνάπτυξη καί ὄχι στό κέρδος καί στήν πλεονεξία. Αὕτη ἡ στάση μπορεῖ νά εἶναι «πολιτική» δέν ταυτίζεται ὅμως μέ τήν πολιτική πού ἄλλωστε εἶναι ἀδύνατη χωρίς τήν ἄσκηση «ἐννομῆς βίας». Ἄλλωστε ἡ χριστιανική θεώρηση τῆς οἰκονομίας σέ θεωρητικό ἐπίπεδο ὑπερβαίνει τό παλαιό δίπολο καπιταλισμοῦ-σοσιαλισμοῦ. Δέν ἐστιάζει τό ἐνδιαφέρον της στήν τεχνική καί διαδικασία παραγωγῆς καί κατανομῆς τοῦ πλούτου ἀλλά στήν πηγὴ του, γιατί: «Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καί τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικούντες ἐν αὐτῇ»¹¹¹ (Μπρατσιώτης, 1952: 28-30· Βασιλειάδης, 2013: 37).

«Καὶ νῦν δεόμεθά σου, ὁ Θεὸς ἡμῶν δεομένων σου, καὶ ἄνοιξον ἡμῖν τὸν θησαυρόν σου τὸν μέγαν, καὶ ἀγαθόν, καὶ οὐράνιον, καὶ ἔκχεον τὴν εὐλογίαν σου...» (εὐχή ἐπὶ εὐλογήσει σπόρου).

παρέχειν ἡδύνασο» [(Μ. Βασιλείου 'καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας καὶ μεῖζονας οἰκοδομήσω' & 'περὶ πλεονεξίας' (P.G . 31, 276 B - 277 A)].

111. Ψαλμ. 24: 1.

Ἡ καρποφορία στή σπορά τῶν κόκκων τοῦ σπόρου ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τή γόνιμη γῆ ὅσο καί ἀπό τήν ποιότητά του. Στό ἐπόμενο ἐδάφιο τῆς εὐχῆς «ἐπί εὐλογῇσει σπόρου» ἡ Ἐκκλησία αἰτεῖται νά ἀπομακρύνει ὁ Θεός τά ζιζάνια¹¹² πού τρῶνε τόν καρπό μέσα στή γῆ, ὥστε αὐτός νά βλαστήσει καί νά καρποφορήσει. Τό ἴδιο κείμενο, ὁμως, μιᾶ καί γιά ‘ἀμαρτίες’ πού διέπραξε καί συνεχίζει νά διαπράττει ὁ ἄνθρωπος. Μεταξύ τοῦ πλήθους τῶν ἀμαρτιῶν αὐτῶν εἶναι καί οἱ ἀλόγιστες παρεμβάσεις του στή φύση, οἱ ὁποῖες διετάραξαν καί διαταράσσουν καθημερινά τήν ἰσορροπία τῶν οἰκοσυστημάτων προκαλώντας περιβαλλοντική ὑποβάθμιση (Μανωλάς καί συν., 2011: 371-374).

Οἱ ἀπώτερες συνέπειες τῆς ἀπερισκεψίας τοῦ ἀνθρώπου ἀναπόφευκτα θά εἶναι ἡ ἀνικανότητα τοῦ γήινου οἰκοσυστήματος νά ὑποστηρίξει τή ζωή (οἰκολογική κρίση). Ζητᾶμε τή μέγιστη δυνατή ἀπολαβή ἀπό τό περιβάλλον χωρίς τόν πρέποντα σεβασμό μέ τούς κανόνες τῆς ἀειφορίας. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά ὑποθάλουμε τό μέλλον μας, καθῶς καί τήν παραγωγική ἱκανότητά του γιά τίς μελλοντικές γενιές. Ἡ κρίση δημιουργεῖται ἀπό τήν ὀλοένα καί αὐξανόμενη δίψα τοῦ ἀνθρώπου γιά περισσότερη παραγωγή καί γρηγορότερο κέρδος (Δημητρίου, 2005: 329-339· Ἀνδρεόπουλος, 2011: 150-156· Φώκιαλη, 2012: 13).

Καί ἐπειδή τό κείμενο μιᾶ γιά σπόρους, στήν ἐπικαιρότητα σήμερα εἶναι καί οἱ μεταλλαγμένοι σπόροι, ἄκρως ἐπικίνδυνοι τόσο γιά τήν ὑγεία ὅσο καί γιά τό περιβάλλον. Μέχρι καί τή γονιδιακή δομή τῶν σπόρων κατάφεραν νά ἀλλάξουν τά... ‘ζιζάνια’! Οἱ παραδοσιακοί σπόροι ἐξαφανίζονται σιγά-σιγά καί οἱ δραματικές ἐπιπτώσεις ἀπό τήν παγκόσμια κυριαρχία τῶν μεταλλαγμένων σπόρων, τούς ὁποῖους παρασκευάζουν οἱ πολυεθνικοί ἀγροβιοτεχνολογικοί κολλοσοί, θά εἶναι δραματικές. Ὁ ἀειφόρος φυσικός κύκλος ἀφθονίας γιά τήν καλλιέργεια τείνει νά ἐκλείψει. Οἱ ἀγρότες κινδυνεύουν νά μὴ ἀναπαράγουν τούς δικούς τους σπόρους –πράγμα πού κάνουν

112. Οἱ ὁπαδοί τῆς θεωρίας τῆς «Βαθιάς Οἰκολογίας» θά εἶχαν πρόβλημα ὡς πρὸς αὐτό. Ἡ Σχολή αὐτή διευρύνοντας τήν ἠθική καί τό δίκαιο προβάλλει τὰ δικαιώματα τῆς φύσης. Οἱ μὴ ἀνθρώπινοι ἔμβιοι ὀργανισμοί ἔχουν ἐγγενῆ ἠθική ἀξία. Ἕνα εἶδος ἠθικῆς ἀξίας ἀνεξάρτητης ἀπὸ τή χρησιμότητά τους γιά τόν ἄνθρωπο (Thomson & Barton, 1994: 149· Meyers, 2002).

χιλιάδες χρόνια τώρα— αλλά νά τούς αγοράζουν! (Καρτάλη, 2012· Friends on the Earth, 2006: 13).

Ἡ φύση δέν γνωρίζει κάτι ἄλλο ἀπό τό νά προσφέρει τά δῶρα της, ὅμως ὁ ἄνθρωπος πάει νά σπάσει αὐτό τόν κύκλο ἐξαιτίας τοῦ κέρδους. Οἱ συνέπειες γιά τόν ἴδιο μά καί γιά τό περιβάλλον εἶναι ἀπρόβλεπτες καί μὴ ἀναστρέψιμες¹¹³: «*ἡμάρτομεν, ἡδικήσαμεν, ἠνομήσαμεν*» δέν σεβαστήκαμε τήν ἐντολή: «*ἐργάζεσθαι [αὐτήν] καί φυλάττειν*» καί σύντομα θά δρέψουμε τίς τραγικές συνέπειες τῆς κακοποίησης πού ἐπιφέραμε «*οὐκ ἐσμὲν ἄξιοι ἄραι τὰ ὄμματα ἡμῶν, καί βλέψαι εἰς τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ*» (Εὐχή Μ. Βασιλείου).

Χρειαζόμαστε λοιπόν, ἐπείγοντως ἀλλαγὴ πορείας. Ἡ καλλιέργεια περιβαλλοντικῆς συνείδησης καθίσταται ὑψίστης σημασίας. Ἡ περιβαλλοντικὴ αὐτὴ συνείδηση μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ ὡς γνώση καί σιγά-σιγά νά γίνει τρόπος ζωῆς. Τό πρόβλημα εἶναι βαθιά πνευματικό. Οὔτε τεχνολογικό εἶναι μά οὔτε καί οἰκονομικό (Θερμός, 2001: 325-327). Ἔχουμε πάθει συλλογικὴ ἀπώλεια μνήμης, βρισκόμαστε σέ σύγχυση. Ἔχουμε χάσει τὴ σωστὴ σχέση μέ τόν κόσμο γύρω μας. Δέν εἴμαστε οἱ ἰδιοκτῆτες οὔτε τὰ ἀφεντικά τῆς γῆς. Ἡ κατάχρηση τῆς Δημιουργίας εἶναι «ἀμαρτία» μέ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ τῆς σημασία (=ἀ-στοχία) καί τὴν ἀμαρτία συνήθως, τὴ διαδέχεται ἡ μετὰ-νοια (=ἀλλάζω νοῦ, πορεία). Καί αὐτό δέν εἶναι κάτι εὐκόλο, χρειάζεται ἀγῶνες καί θυσιές γιά τὴν ἀναστροφή τῆς λαθεμένης πορείας.

Χρειαζόμαστε ἀσκητικό πνεῦμα ἐκούσιας αὐτοσυγκράτησης (Οἰκονόμου, 1989: 37-40· Βαρθολομαῖος, 2002: 239· Περσελῆς, 2007: 114). Νά γίνουμε πιό ἀπλοὶ στὴν καθημερινή μας ζωὴ, νά περιορίσουμε τόν καταναλωτισμὸ μας σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, νά σεβαστοῦμε τοὺς φυσικοὺς πόρους τῆς μητέρας «Γαίας» πού κάθε μέρα ἐξαντλοῦνται καί χάνον-

113. Ἡ ἀειφόρος γεωργία (sustainable agriculture) εἶναι μιὰ ἄλλη ὀπτική στὴ συμβατικὴ γεωργία. Ἀγωνίζεται νά ἐλαχιστοποιήσει τίς περιβαλλοντικὲς ἐπιπτώσεις της χωρὶς χημικά-συνθετικά λιπάσματα, φυτοφαρμάκα καί ἐντομοκτόνα. Αὐξάνει τὴν παραγωγικὴ ἱκανότητα τῶν φυσικῶν καί βιολογικῶν πηγῶν προοδευτικά, ἀνάλογα μέ τὴ ζήτηση πού ὑπάρχει μέ ὑψηλὰ κέρδη. Εὐελπιστεῖ ἔτσι στὴν αὐξηση τῆς βιοποικιλότητος, στὴν ἀγροτικὴ ἀνάπτυξη, καί τὴν αὐξηση τῶν θέσεων ἐργασίας. Μέ αὐτό τὸν τρόπο συμβάλλει σέ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων τῆς ἀειφόρου ἀνάπτυξης, ἀφοῦ οἱ ἐπιδράσεις της, ἐκτός ἀπὸ περιβαλλοντικὲς εἶναι οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καί πολιτιστικὲς (Δρακάτος, 1996: 263· Παπαδοπούλου, 2011: 55-58· Καῖλα & Ταταράκης, 2011: 604-605).

ται. Ἡ «οἰκολογική χρεοκοπία» εἶναι πρό τῶν πυλῶν, ἡ ἀνθρωπότη-
τα πρέπει νά βιαστεῖ «ὅτι χρόνος οὐκέτι ἔσται» (Ἀποκ. 10, 6).

Ἄς σημειώσουμε πῶς ὁ Θεός σέβεται ἀπόλυτα τήν ἐλευθερία τοῦ
ἀνθρώπου (θεμελιώδης Βιβλική θέση) ἀκόμη καί στήν τραγική πε-
ρίπτωση πού ἡ ἀπό μέρους του κατάχρησή της τόν χρέωσε μέ ἕνα
πλῆθος περιβαλλοντικά δεινά. Ὁ σεβασμός τοῦ αὐτεξουσίου¹¹⁴ του
καί ἡ ἀπειρη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ γιά αὐτόν ἀποτελεῖ τή μόνη προϋπό-
θεση –μά καί παιδαγωγία– μήπως καί κάποτε συνειδητοποιήσει τήν
«ὑβριν» πού διέπραξε¹¹⁵: «Μὴ ἀδικήσητε τήν γῆν μήτε τήν θάλασσαν
μήτε τὰ δένδρα» (Αποκ.7, 3).

Ἡ ἀγάπη τελικά εἶναι ἡ μόνη ἀπάντηση στήν οἰκολογική κρί-
ση. Δυστυχῶς δέν μπορεῖ νά διασωθεῖ κάτι πού δέν ἔχει ἀγαπηθεῖ.
Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει γνήσια ἀγάπη χωρίς τήν αὐταπάρνηση τοῦ
«ἐγώ» πού περνᾷ μέσα ἀπό τοὺς ἄλλους καί δυστυχῶς...κοστίζει !
(Βουλγαράκης, 1993: 172-175· Ware, 2008: 83).

Παραθέτουμε τό κείμενο: «καὶ διάστειλον ἄφ' ἡμῶν ἅπαντα τὰ
βιβρώσκοντα τὸν καρπὸν τῆς γῆς ἡμῶν, καὶ πᾶσαν παιδείαν, δι-
καίως ἐπαγομένην ἡμῖν διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν· καὶ τοὺς πολλοὺς
σου οἰκτιρμούς κατάπεμψον ἐπὶ πάντα τὸν λαόν σου...» (εὐχή ἐπὶ
εὐλογήσει σπόρου).

Συμπέρασμα λοιπόν, ὅλων αὐτῶν πού γράψαμε εἶναι πῶς τό
οἰκολογικό πρόβλημα μά καί τό πρόβλημα τῆς πείνας, πού μαστίζει
σήμερα πολλές χῶρες τοῦ λεγόμενου «Τρίτου κόσμου», θά ξεπερα-
στεῖ μόνο ἂν σταματήσει ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπό
τόν ἄκρατο καταναλωτισμό, τή λατρεία τοῦ κέρδους, τόν ὑλιστικό
τρόπο ζωῆς καί τήν σφοδρή ἐπιθυμία γιά ἐξουσία (Νικολαΐδης, 1990:
57-58). Ἀξίζει νά παρατεθοῦν ἐδῶ τὰ λόγια τοῦ μακαριστοῦ ἀρχηγοῦ
τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, πάπα Ἰωάννη Παύλου Β': «Πολ-
λαπλασιάστε τό ψωμί καὶ μὴ ζητᾶτε νά ἐλαττωθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν
προσκεκλημένων στό τραπέζι τῆς ζωῆς» (Στύλιος, 2003: 57-59).

114. «οὗ δὲ τὸ πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία» (Β' Κορινθ. 3, 17).

115. Εὐριπ. Ἰππ. 474.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': Β' ΑΜΠΕΛΟΥΡΓΙΑ -ΤΡΥΓΟΣ-ΚΡΑΣΙ

1. Τό άμπέλι καί τό κρασί στήν αρχαιότητα

Τό τρίπτυχο άμπελοκαλλιέργεια - τρύγος - οίνοπαραγωγή δέν εἶναι γιά τήν Ἑλλάδα μονάχα μία γεωργική καλλιέργεια στά πλαίσια ἀνάπτυξης τῆς ἐθνικῆς τῆς οἰκονομίας ἀλλά καί μέρος τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς (Μπουτάρης, 2002: 106). Τό τρίπτυχο αὐτό εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς. Εἶναι βαθιά ριζωμένο στά ἥθη καί στά ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀποτελεῖ ἔκφραση ἑνός ἰδιαίτερου τρόπου ζωῆς πού ἐξελίχθηκε μά δέν ἄλλαξε στό πέρασμα τῶν αἰώνων (Κουράκου-Δραγῶνα, 2000: 36). Τό κρασί δέν συντρόφευε τίς χαρές τῶν Ἑλλήνων μόνο στίς νίκες, στά πανηγύρια καί στούς γάμους ἀλλά καί στίς λύπες, ὅπως αὐτό ἀποδεικνύεται ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλληνική Γραμματεία καί τά λαογραφικά ἔθιμα. Ὁ Ὅμηρος δίνει ἰδιαίτερες λεπτομέρειες γιά τά κρασιά καί τά κελάρια τῶν ἡρώων του ψάλλοντας μέ πολλή θέρμη τά ἐγκώμιά τους. Μέ αὐτό τόν τρόπο παρακινεῖ τόν Ὁράτιο νά τόν ὀνομάσει «Vinosus Homerus» (δ.π.: 37). Τό κρασί, μαζί μέ τό στάρι καί τό λάδι, ἐξαιτίας τῆς μεγάλῃς σημασίας τους γιά τόν εὐρύτερο μεσογειακό χῶρο ἀποτελεῖ γιά πολλούς ἐρευνητές τήν περίφημη «μεσογειακή τριάδα». Ἡ ἄμπελος καλλιεργεῖται στόν βορειοελλαδικό χῶρο ἀπό τήν 4η χιλιετία π.Χ. δηλ. ταυτόχρονα μέ τήν ἐμφάνιση σύγχρονων καί ἱεραρχημένων κοινωνιῶν (ἐποχή τοῦ χαλκοῦ). Ἡ ἐπιβεβαιωμένη ὁμως παραγωγή οἴνου μαρτυρεῖται ἀπό τήν 2η χιλιετία (Ἀναστασοπούλου & Σαββίδου, 2012: 5-6). Τά προϊόντα τοῦ ἀμπελιοῦ ἦταν ἀπό τήν ἀρχαιότητα στοιχεῖα τοῦ διαιτολογίου τῶν κατοίκων τῆς Μεσογείου. Οἱ πρῶτοι γεωργοί καί κτηνοτρόφοι μάζευαν τοὺς καρπούς τῆς ἄγριας ἀμπέλου (*vitis silvestris*) γιά τήν τροφή τους, πιθανόν καί γιά ἄλλους λόγους. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου παρατηροῦσαν τό φυτό, ἀνακάλυπταν τίς εὐεργετικές του ιδιότητες, τό ἐξημέρωναν (*vitis vinifera*) καί ἀπό ἐδῶ ξεκινᾷ ἡ παραγωγή του (Βαλαμῶτη & Μαγκαφᾶ, 1993). Σ' αὐτό τόν κόσμον τόν παραδοσιακά ἀμπελουργικό ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ (3000-1100 π.Χ.) τό κρασί τιμήθηκε σάν ζωντανή θεότητα μέ τό ὄνομα τοῦ Διονύσου¹¹⁶, τοῦ ὁποῖου ἡ μορ-

116. Διόνυσος [Δίας + Νύσα, Δίας τῆς Νύσας] (Ἰωαννίδης, 2004: 68). Οἱ ὀπαδοί τοῦ θεοῦ «ἐβγαίνουν» ἀπό τόν ἑαυτό τους καί γίνονταν μαινόμενοι, καθώς ὁ θεός «ἐμπαινε» μέσα τους γενόμενοι... ἐνθεοί! Ὅρισμένες φορές ὁμως, ἡ διονυσιακή

φή άπεικονίσθηκε πάνω σέ όμορφοσμιλευμένα αγάλματα άρρήτου κάλλους καί αισθητικής, καθώς καί σέ άγγεΐα άξεπέραστης τέχνης. Ό Διόνυσος τραγουδήθηκε όσο κανένas άλλος έλληνικός θεός (Παπαχατζή, 1996: 11-12· Κουράκου-Δραγώνα, 2000: 37· Παπαθανασίου, 2004: 125-128· Kerenyi, 1974/2005: 235-259).

Τά έλληνικά κρασιά στήν αρχαιότητα ήταν περιζήτητα στίς ξένες άγορές άπό τά γεωγραφικά όνόματα τής καταγωγής τους. Φημισμένα θρακικά κρασιά ήταν ό Ίσμαρικός (μ' αυτόν ό Όδυσσεάς μέθυσε τόν Πολύφημο), ό Μαρώνειος καί ό Βίβλινος. Άπό τούς σπουδαιότερους άμπελότοπους τής Χαλκιδικής σώζονται τά γεωγραφικά όνόματα όρισμένων οΐνων, όπως: ό Μενδαΐος, ό Άκάνθιος, καί ό Σκιώνης. Ό Θάσιος καί ό Λέσβιος ήταν άπό τά πιό ακριβοπληρωμένα κρασιά του 5ου καί του 3ου αΐ. Τά κρασιά τής Λήμνου άποτελοΐσαν άντικείμενο οΐνεμπορίου ήδη άπό τήν όμηρική έποχή (Κουράκου- Δραγώνα, 1998).

Γνωστή εΐναι καί ή έπαινετή έγκράτεια¹¹⁷ τών αρχαίων Έλλήνων ως πρός τήν πόση του οΐνου. Αύτή άποδεικνύεται άπό τά μικρά μεγέθους άγγεΐα (χάλκινοι λέβητες καί οΐνοχόες με όπισθότμητο στόμιο 6ου αΐ π.Χ.) πού άποκαλύπτουν σήμερα οΐ αρχαιολογικές έρευνες.

Ό Θεόφραστος αναφέρει πώς αντίθετα άπό ό,τι συνέβαινε στήν

έμπειρία ξεπερνούσε τή μέθη καί έφτανε στή μανία (Jeanmaire, 1985: 149-245). Εΐναι προφανής *mutatis mutandis* ή «μυστηριακή» σχέση Διονύσου-Χριστού. Καί οΐ δυό άνάγουν τό πνεΐμα σέ άνώτερες βαθμίδες άνέλιξης ως μυσταγωγοΐ καί μύστες. Μετέχουν τών δυό φύσεων τόσο του υλικού κόσμου όσο καί του πνευματικού, καλώντας τούς πιστούς στήν τελείωση με σκοπό τή μεταμόρφωσή τους. Έχουν πατέρα θεό καί μητέρα θνητή. Πεθαΐνουν καί ανασταΐνονται. Άμφότεροι παίρνουν τήν όνομασία «ήλιος» με διαφορετικές όμως έννοιες (Ιωαννΐδης, 2004: 68· Nilson, 1997: 39). Ό μέν Διόνυσος-Βάκχος διέδωσε τήν άμπελο δηλ. τή μυσταγωγική του εργασία στον κόσμο (μέθεξη-θέατρο-μουσική-ζωγραφική-χορός-γλυπτική-θεραπευτική), ό δέ Ίησοΐς έδωσε «έντολήν καινήν» (Ιωάν. 13, 34) στή διάδοση του Εΐαγγελίου στα έθνη (Ματθ. 28, 19). Ό διονυσιακός μύθος, ή έθνικο-θρησκευτική κολυμβήθρα του έλληνικού πολιτισμού, ως μυθικό σύμβολο, όταν άπο-μυθολογικοποιηθεί «προτυπώνει» τό νέο πνευματικό όρίζοντα του χριστιανισμού με παγκόσμια όμως άποστολή (Jeanmaire, 1985: 111).

117. «Μηδέν άγαν»: Άπόφθεγμα γραμμένο στό ναό του Άπόλλωνα στους Δελφούς. Με αυτό τον τρόπο τό ιερατείο έθετε τίς ήθικές βάσεις τής άρετής. Σύμφωνα με τόν Ίπποκράτη τό κρασί ωφελεί τον άνθρωπο τόσο τον υγιή όσο καί τον άρρωστο στό μέτρο πού δέν τον βλάπτει, άνάλογα με τήν κράση του (Χίλων Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων Ι, 41· Εΐριπίδης Μήδεια, 127-128).

ἐποχή του, οί παλαιοί δέν ἔχυναν νερό στό κρασί ἀλλά κρασί στό νερό, γιά νά εἶναι «ὑδαρέστερη ἢ κρᾶσις». Ἡ ἀναλογία μάλιστα στήν ἐποχή τοῦ Ἡσιόδου (7ος αἰ. π.Χ) ἦταν 1/3. Τρία μέρη νεροῦ ἀπό «ἀέναον κρήνην» πρὸς ἓνα μέρος κρασιοῦ. Αὐτό ἐξάλλου, δηλώνει καί ἡ λέξη «κρασί» (ἀναμειγμένος μέ νερό). «Ὁ ἄκρατος» οἶνος (ἀνόθευτος) θεωροῦνταν βαρβαρότητα καί συνηθίζονταν νά καταναλώνεται ἀπό ἀρρώστους ἢ ὡς τονωτικό κατά τή διάρκεια τῶν ταξιδιῶν (Βοκοτοπούλου, 1993: 6).

Σύμφωνα μέ τή Φωτεινή Τσιμπιρίδου (1993), διδάκτορα Ἐθνολογίας: «οἱ μῦθοι, ἡ τέχνη καί τά ἔθιμα, ὡς συμβολικά συστήματα ἐνός πολιτισμοῦ εἶναι φορεῖς μηνυμάτων». Τό κρασί στούς ἀρχαίους μαρτυρεῖται σέ πολλές περιστάσεις τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς, καθώς καί στά ταφικά ἔθιμα, ὅπου πενθεῖται τό σῶμα καί ἡ ψυχή τοῦ νεκροῦ. Εἶναι ἡ διαμεσολάβηση ἀνάμεσα στή ζωή καί στό θάνατο. Καθαρίζει μέ πλύσεις τό σῶμα τοῦ νεκροῦ καί ἐξαγνίζει τήν ψυχή του. Αποτελεῖ κύριο διαμεσολαβητικό στοιχεῖο μαζί μέ ἄλλες τροφές (ψωμί, σιτάρι, φρούτα) στά μνημόσυνα στή διάρκεια τοῦ πένθους (λευκό ἢ μαῦρο κρασί, ὠμό ἢ βραστό πού παραπέμπει στή σχέση φύση/πολιτισμός ἀνάλογα τή θέση πού καταλαμβάνει στό χῶρο καί στό χρόνο) (Τσιμπιρίδου, 1993: 14).

Ἐπομένως, ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια ἦταν οὐσιαστικό στοιχεῖο διαβίωσης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅσο καί ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν, ὀσπρίων, λαχανικῶν καί οἰκόσιτης κτηνοτροφίας (Δημητριάδη, 1993: 11).

2. Οἱ φαρμακευτικές ιδιότητες τοῦ κρασιοῦ

Τό κρασί δέν θεραπεύει μόνο τήν ψυχή ἀλλά καί τό σῶμα (Λουκ. 10, 34). Ἡ λαϊκή ἱατρική παράδοση ἦταν πάντα ἀρμονικά συνυφασμένη μέ τή λαϊκή λατρεία καί τήν Ὁρθόδοξη χριστιανική πίστη (Οἰκονομοπούλου, 2009: 78). Ἡ καλλιέργεια ἀμπελώνων στόν Ἄθωνα¹¹⁸ ἐμφανίζεται μαζί μέ τόν μοναχισμό (8ο αἰ.). Ἡ ἔκρηξη ὁμως, τῆς ἀμπελοκαλλιέργειας στήν «Αὐτόνομη Μοναστική Πολιτεία» ξεκινᾷ τόν 10ο αἰ., ὡς βασικό συστατικό δῖαιτας τῶν μοναχῶν (Παπαγγέ-

118. Τό Ἅγιο Ὅρος (Ἄθως) ὀνομάζεται «ἄμπελος Κυρίου Σαβαώθ», ἐπεὶδὴ κατοικεῖται ἀπὸ ἀγίους. Κατά τόν ἅγιο Μάξιμο τόν Καυσοκαλυβίτη εἶναι ὁ ἐπίγειος οὐρανός, ὅπου διαμένουν οἱ «φαιδροί μαργαρίτες» ἀγωνιζόμενοι (Βίος τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, ἐν τῷ Ἄθῳ ὑπὸ Θεοφάνους, ἐκδ. F. Halkin, *Analecta Bollandiana* 54, Bruxelles 1936, σσ. 75-77).

λου, 1993:16). Άγιορείτικα χειρόγραφα πέντε αιώνων έπαληθεύουν τήν παρουσία τοῦ κρασιοῦ σέ φαρμακευτικές συνταγές (Τράϊου, 1993: 2). Ἡ μεταβυζαντινή Γραμματεία στό «Περιβόλι τῆς Παναγίας» π.χ. πέραν τῆς θεολογικῆς τῆς διάστασης, διασώζει ἑκατό τουλάχι- στον χειρόγραφα φυσικῶν ἐπιστημῶν, καθῶς καί πληθώρα «ιατρο- σοφίων» σέ συνταγολόγια ἀπό νοσοκόμους μοναχούς, πού κωδι- κοποίησαν καί ἀνέφεραν τίς θεραπευτικές ιδιότητες τοῦ οἴνου, ὡς δραστικοῦ συστατικοῦ (δυναμωτικό, κατευναστικό, ἀντισηπτικό, καρδιοτονωτικό, αἰμοστατικό, μαλακτικό, ἀντιδηγματικό ἰοβόλων ζῶων κ.ἄ.) ἐπὶ σειρά ἀσθενειῶν καί παθήσεων (Βαρέλλα, 1993: 15· Μαρ- γιωρῆς, 1988: 361-365).

Τό κρασί σέ μικρή ποσότητα εἶναι ἥπιο ἡρεμιστικό πού ἔλατ- τώνει τό ἄγχος καί ἀποφορτίζει. Ὡς μέρος τῆς καθημερινῆς δίαι- τας δρᾷ καί ὡς ὀρεκτικό δίνοντας ἐνέργεια στό σῶμα μέ οὐσίες πού ὑποβοηθοῦν τήν πέψη. Προσφέρει ἄλλωστε μικρές ποσότητες βι- ταμινῶν, καθῶς καί ἀντιοξειδωτικές οὐσίες, ὅπως ἡ ρεσβερατρόλη (Ἀναγνωστάκης, 1993: 8· Ἀναστασοπούλου & Σαββίδου, 2012: 70).

3. Τό ἀμπέλι καί τό κρασί στά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας

3. 1. Στήν Παλαιά Διαθήκη

Οἱ παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες πού ἔχουμε γιά τό κρασί – ἐκτός ἐκεῖνες τοῦ Ὁμήρου– προέρχονται ἀπό τήν Π. Διαθήκη. Σύμ- φωνα μέ τή Βίβλο, ὅταν ἀποτραβήχτηκαν τά νερά τοῦ κατακλυ- σμοῦ: «Καί ἤρξατο Νῶε ἄνθρωπος εἶναι γεωργός γῆς, καί ἐφύτευσεν ἀμπελῶνα» (Γέν. 9, 20-21). Ὁ Νῶε, δηλαδή, ἦταν ὁ πρῶτος ἀμπε- λουργός καί οἰνοποιός, ἀφοῦ πρῶτος μετά τόν κατακλυσμό φύτεψε τό πρῶτο ἀμπέλι καί παρασκεύασε τό κρασί.

Στίς «Παροιμίες» ὁ οἶνος χαρακτηρίζεται σάν «ἀκόλαστος ὄφιν» καί ἡ μέθη «ὑβριστική». Ἡ κατάχρησή του θεωρεῖται πράξη ἀσυλλό- γιστων ἀνθρώπων: «Ἀκόλαστον οἶνος καί ὑβριστικὸν μέθη, πᾶς δὲ ἄφρων τοιοῦτοῖς συμπλέκεται» (Παροιμία 20, 1).

Πάντως ὁ Νῶε, ὡς γεωργός, φύτεψε ἀμπελῶνα καί εἶναι ὁ πρῶτος παραγωγός κρασιοῦ στόν κόσμο. Γι' αὐτό τόν λόγο θά μπορούσε νά εἶναι ὁ προστάτης τῶν ἀμπελουργῶν καί τῶν οἰνοπαραγωγῶν.

Τό κρασί λοιπόν, μαζί μέ τό σιτάρι καί τό λάδι θεωρεῖται δῶρο Θεοῦ στούς ἀνθρώπους, ἀφοῦ προκαλεῖ χαρά καί εὐφροσύνη στήν

καρδιά τους: «ἔδωκας εὐφροσύνην εἰς τὴν καρδίαν μου· ἀπὸ καρποῦ σίτου, οἴνου καὶ ἐλαίου αὐτῶν ἐπληθύνθησαν» (Ψαλμ. 4, 8). Ὁ Προφητάνακτας Δαβίδ στούς Ψαλμούς του παρατηρεῖ: «Οἶνος εὐφραίνει καρδίαν ἀνθρώπου τοῦ ἱλαρῦναι πρόσωπον ἐν ἐλαίῳ, καὶ ἄρτος καρδίαν ἀνθρώπου στηρίζει» (Ψαλμ. 103, 15).

Ἡ συχνή ἀναφορά¹¹⁹ στό ἀμπέλι καὶ στό κρασί στά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας ὀφείλεται καὶ στό γεγονός πὼς ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου εὐνοήθηκε ἰδιαίτερα ἐξαιτίας τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ κλίματος τῆς Παλαιστίνης. Στό Ἰσραὴλ ὑπῆρχαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σπουδαῖοι ἀμπελῶνες.

Ὁ οἶνος ἀποτελοῦσε καὶ βασικό στοιχεῖο τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦνταν στίς θυσίες (Ἐξ. 29, 40). Στά κείμενα τῆς Π. Διαθήκης θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς βασικότερους καρπούς τῆς γῆς, μαζί μέ τό σιτάρι καὶ τό λάδι, τῶν ὁποίων ἡ μεγάλη παραγωγή εἶναι εὐλογία Θεοῦ: «καὶ εὐλογῇσιν (ὁ Θεός) τὸν καρπὸν τῆς γῆς σου, τὸν σίτον σου καὶ τὸν οἶνον σου καὶ τὸ ἐλαιόν σου» (Δευτ. 7, 13). Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἔχει ὡς ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴν ἀποστολὴν πρώιμης βροχῆς γιὰ νὰ εἶναι πλούσια ἡ παραγωγή τοῦ σίτου, τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἐλαίου (Δευτ. 11, 14).

Τό Σαββατικό ἔτος –ὅπως προαναφέραμε– ἦταν σπουδαῖος ἰουδαϊκός θεσμός¹²⁰. Κάθε 7 χρόνια ἦταν ἔτος ἀγρανάπαυσης τῆς γῆς, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ παραμένει ἀκαλλιέργητη νὰ «ξεκουραστεῖ» (Ἐξ. 23, 10-11· Λευ. 25, 1-7). Τὰ προϊόντα ἀπὸ τὴν ἄργιάν τῆς γῆς μοιράζονταν στοὺς φτωχοὺς. Κάθε ἄνθρωποςμποροῦσε νὰ χορτάσῃ τὴν πείναν του διασχίζοντας κάποιο χωράφι ἢ ἀμπελῶνα (Λευϊτ. 25, 12). Ὁ θεσμός αὐτός ἔδινε μιὰ «ἀειφορική» διάσταση στό μοντέλο σκέψης καὶ συγκρότησης τῆς ἰσραηλιτικῆς κοινωνίας. Ὁ θεσμός ἀναζητοῦσε νέες ἀξίες-πρότυπα ἰσορροπίας καὶ εὐημερίας, ἀφοῦ συμπεριλάμβανε τοὺς πυλῶνες: περιβάλλον-κοινωνία-οἰκονομία (Λιαράκου

119. Ὁ ἰσραηλιτικός λαός παρομοιάζεται μέ ἀμπέλι πού φύτεψε ἡ δεξιὰ τοῦ Θεοῦ: «Κύριε, Κύριε ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε, καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἀμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ Σου» (Ψαλμ. 79, 15-16).

120. Στό ἴδιο περιβαλλοντικό καὶ ἀειφορικό πνεῦμα κινοῦνται καὶ ὁ ἄλλος κοινωνικός θεσμός τῆς Π. Διαθήκης τὸ Ἰωβηλαῖο ἔτος (yobel). Κοινωνικός μηχανισμός σύμφωνα μέ τὸν ὁποῖο κάθε πωλημένη ἰδιοκτησία α. ἐπέστρεφε κάθε 50 χρόνια στὸν ἀρχικό της ἰδιοκτήτη β. ἀπελευθερώνονταν οἱ δοῦλοι καὶ γ. παραγράφονταν τὰ χρέη, ὑποδεικνύοντας τὴν ἐτήσια «ἀγρανάπαυση». Σπουδαῖοι πανάρχαιοι θεσμοὶ κοινωνικῆς ἰσορροπίας (Λευϊτ. 25, 10 & Λευτ. 17, 26).

& Φλογαΐτη, 2007: 162-172). Άν σκεφτεῖ κανείς τήν ἐποχή εἰσαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ (2000 π.Χ.) στή σκέψη τοῦ νομοθέτη ὑπάρχει πρωτόγονη «κουλτούρα ἀειφορίας», ἀφοῦ ἐπιδιώκει νά λύσει τό πρόβλημα τῆς φτώχειας, νά παραγράψει τά χρέη, νά ὑποστηρίξει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί τήν εἰρήνη (Γκουτζιούδης, 2006: 62-98· Νικολαΐδης, 2011: 22 -25).

3. 2. Στήν Καινή Διαθήκη

Ἀμέτρητες εἶναι οἱ ἀναφορές γιά τό ἀμπέλι καί τό κρασί καί στά βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης. Ὁ Χριστός ὀνομάζει τόν ἑαυτό του «ἄμπελον ἀληθινήν». Τόν Πατέρα Του «γεωργόν» καί τούς μαθητές Του «κλήματα», γιά νά τονίσει μέ αὐτό τόν ἐξαίσιον τρόπο τήν ἐνότητα καί τήν πνευματική καρποφορία τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας μέ κεφαλή τόν Ἰδιο (Ἰωάν. 15, 1-8· Ἀγουρίδης, 2005: 9-30).

Τό πρῶτο θαῦμα στήν Κανά ἔχει ὡς ἀντικείμενο τό κρασί (Ἰωάν. 2, 11). Ἡ «καινή Βασιλεία» συμβολίζεται μέ τό κρασί: «οὐδὲ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς ἀσκούς παλαιούς· εἰ δὲ μήγε, ῥήγνυνται οἱ ἀσκοί, καί ὁ οἶνος ἐκχεῖται καί οἱ ἀσκοὶ ἀπολλοῦνται· ἀλλὰ οἶνον νέον εἰς ἀσκούς βάλλουσι καινοὺς, καί ἀμφότεροι συντηροῦνται» (Ματθ. 9, 17· Μάρκ. 2, 22 & Λουκ. 5, 37-38) (Καρακόλη, 1997: 95-97).

Πολλές παραβολές τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπό τήν ἀμπελουργική ζωή, ὅπως π.χ. ἡ παραβολή τῶν ἐργατῶν τοῦ ἀμπελῶνος» (Ματθ. 20, 1-16). Πολλοὶ Πατέρες¹²¹ τῆς Ἐκκλησίας σχολίασαν στά συγγράμματά τους ἢ σέ ὁμιλίες τους τίς ἑξοχες αὐτές ἀναφορές τῆς Βίβλου πού εἶναι παρμένες ἀπό τόν ὁμορφο κόσμον τοῦ ἀμπελιοῦ καί τῶν προϊόντων της (Νικολαΐδης, 2011: 6-7).

Στήν ὕμνολογία τῆς Ἐκκλησίας μας ἡ Θεοτόκος χαρακτηρίζεται ὡς: «ἄμπελος ἀληθινή, τὸν βότρυν τὸν πέπειρον, ἡ γεωργήσασα, οἶνον στάζοντα...»· «Χαῖρε, βλαστοῦ ἀμαράντου κλήμα· χαῖρε, καρποῦ ἀκηράτου κτῆμα» (Κανόνας Ἀκαθ. Ὕμνου, Ὡδή α' & Οἶκος α').

Ἡ ὕψιστη ὅμως ἱερότητα τοῦ οἶνου στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται στήν τέλεση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας: «πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες. τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης

121. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρέας, Ὠριγένης, Μ. Βασίλειος, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Θεόδωρος Μοψουεστίας, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, κ.ἄ. Ὁ τελευταῖος θεωρεῖ ὡς νεκρὸ κλῆμα τὸν χριστιανὸ πού δὲν ἐπιδεικνύει στή ζωή του θεάρεστα ἔργα (Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν ἀπόστολον καί εὐαγγελιστὴν 76, 1. PG 59, 411).

τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν· λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἅπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου» (Ματθ. 26, 27-29· Μάρκ. 14, 22-25· Λουκ. 22, 17-20 & Α' Κορ. 11, 23-26).

Ὁ οἶνος λοιπὸν σὰν σύμβολο εἶναι τὸ πνεῦμα. Ἡ αἰώνια πνευματοδότηση πού «ναρκώνει» τὸ σῶμα γιὰ νὰ δοθεῖ προβάδισμα στό πνεῦμα. Μὲ τὸ κρασί ὁ Χριστὸς συμβόλισε τὸ δικό Του αἷμα, τὴ δική Του θεϊκή ὑπόσταση: «τὸ πνεῦμά ἐστι τὸ ζωοποιοῦν, ἡ σὰρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδέν» (Ἰωάν. 6, 63).

Τὸ κρασί καὶ τὸ λάδι χρησιμοποιοῦνταν στοὺς χρόνους τῆς Κ. Διαθήκης καὶ γιὰ φαρμακευτικές ἀνάγκες. Τὸ ξύδι τὴν ὥρα τῆς σταύρωσης τοῦ Χριστοῦ τὸ ἐπιβεβαιώνει: «καὶ ἐδίδουν αὐτῷ πιεῖν ἐσμυρνισμένον οἶνον» ὁ δὲ οὐκ ἔλαβε» (Μάρκ. 15, 23). Ὁ καλὸς Σαμαρεῖτης στὴν ὁμώνυμη παραβολὴ ἀλείφει καὶ περιποιεῖται τίς πληγές τοῦ μισοπεθαμένου ἀνθρώπου «ἐπιχέων ἔλαιον καὶ οἶνον» (Λουκ. 10, 34).

4. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας

4. 1. Ἀμπέλι-τρύγος-κρασί

Τὸ ἀμπέλι καὶ τὸ κρασί ἦταν μιά ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες ἐνασχολήσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ζωὴ ἦταν ἀναπόσπαστα δεμένη μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀμπελιοῦ τόσο γιὰ ἀτομικὴ-οἰκογενειακὴ κατανάλωση ὅσο καὶ γιὰ λόγους βιοπορισμοῦ. Τὸ φύτεμα ἀμπελώνων δὲν εἶναι εὐκολὴ δουλειά. Εἶναι δύσκολη καὶ ἐπίπονη διαδικασία. Καμιὰ ἐνέργεια δὲν πρέπει νὰ ἀφθεῖ στὴν τύχη. Ὁ ἀμπελουργὸς ἔπρεπε νὰ μελετήσῃ ὅλες ἐκεῖνες τίς παραμέτρους γιὰ τὴν ὑγιὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀμπελώνα καὶ ὅπωςδήποτε χρειάζονταν καὶ οἱ καλὲς κλιματολογικὲς συνθῆκες (Σπινθηροπούλου, 2005: 6-19).

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία συνδεδεμένη μὲ τὸν λαὸ [(ἐκ+καλῶ) = σύναξη λαοῦ] πάντα εὐλογοῦσε καὶ ἐξαγίαζε τὸν ἀνθρώπινο μόχθο στὴν καθημερινή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλωστε μέσα ἀπὸ τὸ «ἐργάζεσθαι» ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει στό δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ καὶ ἐξαγιάζεται (Γέν. 2, 15). Ἔτσι, κάθε πράξη «καλὰ λίαν» τοῦ ἀνθρώπου ἡ Ἐκκλησία τὴν εὐλογεῖ καὶ τὴν ἐξαγιάζει (Ἐξοδ. 20, 2-17· Δευτερ. 6, 5-21).

Ἡ Ἐκκλησία μὲ τίς ὑπέροχες προσευχές της γιὰ τὴν ἀμπελουργ-

γία, τόν τρύγο καί τήν παραγωγή ποιοτικοῦ κρασιοῦ ἔρχεται ἀρωγός στό ἔργο τοῦ ἀμπελουργοῦ, ἀφοῦ ἄλλωστε καί ἡ ἴδια ἀποκαλεῖται «ἄμπελος ἀγαπητή» (Ἡσαΐας 5, 1-7· 27, 2-6).

Προσεύχεται στόν Δημιουργό τοῦ Σύμπαντος νά «νοιαστεῖ» γιά τόν ἀμπελῶνα, ὥστε νά «πιάσει», νά ριζώσει βαθιά στή γῆ, νά κάνει γλυκοῦς καρπούς: «ἐπιφοίτησον ἐπὶ τὸν ἀμπελῶνα τοῦτον, φύτευσον, ρίζωσον, βάθυνον τὸ ἔλεός σου ἐπ' αὐτόν» (εὐχή εἰς φύτεμα ἀμπελῶνος).

Ἡ Ἐκκλησία ἐπίσης, δέεται καί γιά εὐνοϊκές καιρικές συνθήκες πού ἂν δέν ὑπάρξουν, τό ἀμπέλι δέν θά μεγαλώσει, δέν θά καρπίσει, ὅπως θά ἀνέμενε ὁ ἀμπελουργός. Ἀπεύχεται καταιγίδες, χιόνι, σφοδρή χαλαζόπτωση, ὑπερβολικό ψύχος, καύσωνες καί γενικά ἀπό ὅ,τι ἄλλο θά μπορούσε νά διακινδυνεύσει τό μέγαλωμα καί ἡ προκοπή του: «λύτρωσαι αὐτόν καὶ πᾶσαν τὴν περιοχὴν αὐτοῦ, ἀπὸ πάσης χαλάζης, ἀπὸ χιόνος καὶ κρυστάλλου φερομένου βιαίως, ἀπὸ φρικτῶν κρυμῶν, καὶ πνευμάτων καύσωνος· ἀπὸ καταιγίδος καὶ πάσης ἅπαξ ἀπλῶς ἐφόδου ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν» (εὐχή εἰς φύτεμα ἀμπελῶνος).

Πολύ ὁμορφα καί συγκινητικά εἶναι καί τὰ παρακάτω λόγια τῆς εὐχῆς πῶς τό ἀμπέλι αὐτό δέν τό φύτεψε ἄνθρωπος ἀλλὰ τό ἴδιο τό χέρι τοῦ... Θεοῦ! Προφανῶς ἀναφέρεται στοὺς σπόρους καί στίς κληματίδες πού δέν εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ δῶρο τῆς Φύσης ὅσο καί στόν καρπό τοῦ ἀμπελιοῦ, ὁ ὁποῖος πρόκειται νά χαριστεῖ ὡς ἀπόλαυση στόν ἄνθρωπο. Μέρος τοῦ ἁγιασμένου αὐτοῦ προϊόντος συμβολικά, ὡς «λογικὴν λατρείαν», θά προσφερθεῖ στή Θ. Λειτουργία γιά τό εὐλογημένο κρασί τῆς Θ. Κοινωνίας πού πρόκειται νά μεταποιηθεῖ σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ: «Ἐπιδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου· ἵνα ἀποδῶ ἐν καιρῷ τοὺς καρπούς αὐτῆς, καὶ καταξιωθῶμεν τρυγῆσαι καὶ προσκομίσαι σοι ἐξ αὐτῆς, εἰς τὸ μεταποιηθῆναι εἰς αἷμα σοῦ τοῦ Χριστοῦ» (εὐχή εἰς φύτεμα ἀμπελῶνος).

Τὰ ἴδια περίπου λόγια ἀναφέρονται καί στήν «εὐχή ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου», ἡ ὁποία δίνει μιά οὐράνια καί εὐλογημένη διάσταση στό ἀμπέλι λέγοντας πῶς ὁ ἴδιος ὁ Δημιουργός καί Συντηρητής τοῦ Σύμπαντος παραλληλίζει τόν μονογενῆ του Υἱό, τόν Ἰησοῦ Χριστό, ὡς «ἄμπελον». Ὁ καρπός τοῦ ἀμπελιοῦ, τό κρασί, ἔμελε νά γίνει γιά τό ἀνθρώπινο γένος «φάρμακο ἀθανασίας» (Θ. Κοινωνία). Συγ-

χρόνων τό ἀμπέλι ὑποδεικνύει καί τό μοντέλο τῆς συνύπαρξης τῶν ἀνθρώπων, τήν ἀγαπητική τους σχέση. Πνευματικούς καρπούς θά δώσουν, ὅμως, μόνο τά κλήματα τοῦ ἀμπελιοῦ πού παραμένουν ἐνωμένα μέ τόν κύριο κορμό τοῦ ἀμπελιοῦ (Χριστός). Στήν ἀντίθετη περίπτωση δέν θά ἔχουν καμιά τύχη καί ξεκομμένα ἀπό τόν κύριο κορμό θά ξεραθοῦν.

Τά κλήματα τῆς ἀμπέλου εἶναι οἱ πιστοί κάθε ἐποχῆς πού ἐκπαιδεύονται πάνω στά κοινωνικά, οἰκονομικά καί περιβαλλοντικά ζητήματα πού ἀποτελοῦν πανανθρώπινες ἀξίες. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ ἐξάλειψη τῆς φτώχειας, ἡ διατήρηση τῶν φυσικῶν πόρων, εἶναι μέλημα τῆς ἐνότητος τῶν χριστιανῶν ἀνά τόν κόσμο. Ἁγιασμός, ψυχική προκοπή καί πνευματική πρόοδος –σύμφωνα μέ τήν εὐχή τῆς Ἐκκλησίας– δέν πρόκειται νά ἔρθει ποτέ στίς ἀνθρώπινες ψυχές χωρίς τίς παραπάνω προϋποθέσεις. Περιβαλλοντική ποιότητα δέν πρόκειται νά ὑπάρξει ποτέ χωρίς τήν ἀνθρώπινη ἰσότητα καί ἀνεκτικότητα. Τά ἀγαθά τῆς γῆς ἄνηκαν, ἀνήκουν καί θά ἀνήκουν πάντοτε σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους (Φλογαῖτη, 2011: 167-178· Βούλγαρη, 1984: 100-133): «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ εὐδοκήσας ἄμπελον κληθῆναι τόν μονογενῆ σου Υἱόν, τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καί τόν καρπὸν αὐτῆς ἀθανασίας πρόξενον ἀναδείξας, διὰ τῆς τοῦ Πνεύματός σου χάριτος· αὐτὸς καὶ νῦν, Δέσποτα, καί τοῦτον τῆς ἀμπέλου τὸν καρπὸν εὐλόγησον· καὶ δὸς πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ τὸν ἁγιασμόν, καὶ τὴν τῆς ψυχῆς προκοπὴν» (εὐχή ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου).

Ἡ εὐχή πού ἀκολουθεῖ παρακαλεῖ τό Θεό καί γιά τόν ἰδιοκτήτη/ -τες τοῦ ἀμπελώνα τοῦ ὁποῖου/-ων τό χωράφι ἀγιάζεται, ὅπως ἐπίσης καί γιά τούς παραβρισκόμενους στή δέηση νά ζήσουν εἰρηνικά, ἀνεπηρέαστοι ἀπό κάθε κακό καί νά ἀξιωθοῦν νά ἀπολαύσουν καί τά ἀγαθὰ τῆς πραγματικῆς ἀμπέλου, τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη περιστασιακές εὐχές διαβάζονταν σέ κάθε σπίτι, χωράφι, ἀμπέλι, ὅπως καί σέ κάθε ἄλλη περίσταση τοῦ ἀνθρώπινου βίου, μέ τὴ συμμετοχὴ ὅλης τῆς κοινότητος. Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, ὅμως, καί κάτω ἀπὸ τίς διαφορετικές συνθηκὲς ζωῆς δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ πὺς ἡ Ἐκκλησία ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὴν ὠφέλεια τῶν εὐχῶν τῆς ἑνα μέρος τοῦ ποιμνίου τῆς ἀγιάζοντας μόνο μερικούς ἀπὸ αὐτούς. Φυσικά, ὅμως, ἀνήκει καί στὴν προσωπικὴ εὐχέρεια τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἡ συμμετοχὴ του ἢ μὴ στίς ἁγιαστικὲς πράξεις

καί ἀκολουθίης τῆς Ἐκκλησίας (Βεργωτής, 1993: 135-142): «τὸν δὲ συγκαλέσαντα ἡμᾶς τῆς ἀληθινῆς σου ἀμπέλου μέτοχον ποιήσον ἀνεπηρέαστον τὴν ζωὴν αὐτοῦ διαφύλαξον, εἰρήνην αὐτῷ διὰ παντὸς χαριζόμενος, καὶ ταῖς αἰωνίοις σου καὶ ἀναφαιρέτοις δωρεαῖς αὐτὸν κατακοσμών» (εὐχή ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου).

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία –κατὰ παλαιὰ συνήθεια– εὐλογοῦσε πάντοτε τὸν τρύγο καὶ τὰ σταφύλια, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε καὶ μέ τίς ἄλλες «ἀπαρχές»¹²² καὶ τὰ πρωτογεννήματα. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ Κανόνας¹²³ πού ἐπιβάλλει τὴν εὐλογία τοῦ σίτου καὶ τῆς σταφυλῆς πρὶν αὐτὰ καταναλωθῶν. Συνέχεια αὐτῆς τῆς Παράδοσης εἶναι ἀκριβῶς καὶ ἡ εὐλογία τῶν σταφυλιῶν καὶ τὸ μοίρασμά τους στοὺς πιστοὺς κατὰ τὴν 6ῃ Αὐγούστου (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος). Διασώζεται μάλιστα καὶ εἰδικὴ εὐχή πού στά χειρόγραφα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. μέ διάφορους τίτλους, ὅπως: «Εὐχή τοῦ σταφυλιοῦ», «Εὐχή εἰς μετάληψιν σταφυλῆς», «Εὐχή ἐπὶ σταφυλῆς καὶ πάσης ὁπώρας», «Εὐλογία ἀμπέλου καὶ σταφυλῆς» κ.λπ. (Σκαλτσής, 2000: 11-14).

Δέν εἶναι πάντως σαφές πότε ἡ εὐλογία τῶν σταφυλιῶν –ἀρχαία ὄντως παράδοση– συνδέθηκε μέ τὴ γιορτὴ τῆς Μεταμόρφωσης. Πιθανόν νά ἔχουν συμβάλλει καὶ παλαιές ἱστορικές καταβολές τῆς γιορτῆς, πέραν τῆς κατάλληλης ἐποχῆς γιὰ τὸν τρύγο¹²⁴.

Πάντως, ὁ μεταμορφωθείς Χριστός, «ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή», δύναται νά μεταμορφώσει καὶ νά ἀλλοιώσει ὁλόκληρὴ τὴ Δημιουργία. Ἀπαραίτητὴ ὅμως εἶναι καὶ ἡ ἀνθρώπινη συναίνεση. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸν λόγο καὶ ἡ κτίσις ἀνταποκρινόμενη δοξολογικά σ' αὐτὴ τὴ δωρεά καὶ τὴν ἐλπίδα ἀναφέρεται πρὸς τὸν Δημιουργό της καὶ τὸν εὐχαριστεῖ καρτερώντας ὑπομονετικά καὶ τὴ δική της οἰκολογικὴ μεταμόρφωση (Ware, 2008: 139).

122. Οἱ πρῶτοι καρποὶ «ἀπαρχαί» (ἀπό + ἀρχή) στέλνονταν στὴν Ἐκκλησία γιὰ εὐλογία. Ἡ τελετουργία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Θεωροῦνταν ἡ παλαιότερη καὶ βασικότερη θρησκευτικὴ πράξη (Burkert, 1997: 93). Βλέπε τὴ σχετικὴ ἀναφορά σ.σ. 122-125.

123. Κανόνας 280ος τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (691 μ.Χ.).

124. Εἶναι φανερό πὺς ὁ χρόνος εὐλογίας τῶν σταφυλιῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς κλιματολογικὲς συνθῆκες κάθε περιοχῆς, καθὼς καὶ τὴν περίοδο ὥριμανσης τῶν καρπῶν. Ἄλλοι τὰ σταφύλια εὐλογοῦνται τὴν 6ῃ Αὐγούστου καὶ ἄλλοι τὸν Δεκαπενταύγουστο. Σύμφωνα μέ ἀγιολογικὲς πηγές προσφορὰ σταφυλιῶν γίνονταν καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τὴν 14ῃ Σεπτεμβρίου (Σκαλτσής, 2000: 13-14).

Κλείνοντας νά τονίσουμε πώς ὁ δισυπόστατος ἄνθρωπος πέραν τοῦ πνεύματος εἶναι καί ὕλη τήν ὁποία πρέπει νά σέβεται. Παράλληλα μέ κάθε τί πνευματικό ὀφείλει νά τιμᾷ καί νά εὐλογεῖ ἰσοδύναμα καί κάθε τί ὕλικό¹²⁵ πού τόν κρατᾷ στή ζωή, ὡς ἄρρηκτα συνδεδεμένος μέ τή φύση. Ἐν προκειμένῳ μέ τά σταφύλια, «τόν καρπὸν τῆς ἀμπέλου τὸν νέον». Μέ τήν εὐλογία τῶν σταφυλιῶν ἀπὸ τήν Ἐκκλησία ὑποδηλώνεται καί ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχοῦς πνευματικῆς καρποφορίας καί μεταμορφωτικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου [τὴν «κρείττονα (...) ἀλλοίωσιν»]¹²⁶. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει τὰ πάντα στό περιβάλλον, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος εἶναι μέρος του (Νικοδήμου, 1987: 225· Ματζαρίδης, 1996: 8-10· Καριότογλου καί συν., 1999: 60· 91-92· Σακελλιώνας, 2001: 15): «Εὐλόγησον, Κύριε, τὸν καρπὸν τοῦτον τῆς ἀμπέλου τὸν νέον, ὃν διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εὐκρασίας, καὶ τῶν σταγόνων τῆς βροχῆς, καὶ τῆς τῶν καιρῶν γαλήνης εἰς ταύτην τὴν ὠριμοτάτην στάσιν ἐλθεῖν εὐδόκησας, ἵνα ἡ ἔν ἡμῖν τοῖς ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεννηματος τῆς ἀμπέλου μεταλαμβάνουσιν, εἰς εὐφροσύνην, καὶ τοῖς προσενέγκασι δῶρον, εἰς ἐξιλασμὸν ἁμαρτιῶν, διὰ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου...» (εὐχή εἰς μετάληψιν σταφυλῆς τὴν ΣΤ' Αὐγούστου).

4. 2. Ὁ ἅγιος Τρύφωνας καὶ τό φυσικό περιβάλλον

Ἐνα τόσο πολύτιμο γεωργικό προϊόν, τό ὁποῖο ἔχει συνδεθεῖ μέ τή λατρεία καί τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δέν θά μπορούσε νά μὴν ἔχει προστάτη ἅγιο. Ὁ ἅγιος Τρύφωνας¹²⁷ θεωρεῖται ὡς ὁ προ-

125. Μέσα στή διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας, περί τῆς μεταμόρφωσης τοῦ σύμπαντος κόσμου, κατανοεῖται καί ἡ τιμὴ τῶν ἁγίων λειψάνων. Τὰ σώματα καί τὰ ὕλικά ἀντικείμενα τῶν ἁγίων, ὡς στοιχεῖα τῆς φύσης, ἐξαγιαζονται καί ἀφθαρτοποιοῦνται (Αλεβιζόπουλος, 1991).

126. Ἀπὸ Στιχηρὸ τοῦ Μικροῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τῆς Μεταμόρφωσης τὴν 6η Αὐγούστου.

127. Ὁ ἅγιος Τρύφωνας προστάτης τῶν ἀμπελουργῶν. Πανάρχαιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ βλάστηση καὶ τὴ γονιμότητα βρῆκαν πιθανότατα στέγη στὸν ἑορτασμό του τὴν 1η Φεβρουαρίου. Ὅταν ἐπεκράτησε ὁ Χριστιανισμός καὶ τὰ παλιά λατρευτικά στοιχεῖα ἀπαγορεύτηκαν κάποια ἐπιβίωσαν κουκουλωμένα κάτω ἀπὸ τό μανδύα τῆς νέας θρησκείας. Γεννήθηκε στή Λάμψακο, ξακουστή γιὰ τοὺς ἀμπελῶνες της. Μαρτύρησε τὸ 249 μ. Χ., ἐπὶ Δεκίου. Σὲ νεώτερες λαϊκὲς ἁγιογραφίες ἐμφανίζεται ὡς νέος, χωρὶς γένια, κρατώντας συνήθως κλαδευτήρι, σύμβολο τῆς ἀμπελουργικῆς ἐργασίας. Πιθανόν νά συνδέθηκε μέ τοὺς ἀμπελουργοὺς καί

στάτης τῶν ἀμπελουργῶν. Ὁ R. Harder τόνιζε πὼς «ἡ χριστιανικὴ λατρεία τῶν ἁγίων» εἶναι μιὰ συνέχεια τῆς ἀρχαίας «λατρείας τῶν ἡρώων». Ὁ ἀδύναμος ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων ἀναζητᾷ τὸ πρότυπο, τὸ συμπαραστάτη, τὸν «θεῖο ἄνθρωπο» πού θά τὸν βοηθήσει νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς δυσκολίες καὶ τὰ βάσανα τῆς ζωῆς, νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ μοίρα του καὶ νὰ ἀνακουφιστεῖ ἀπὸ τὸν πόνο (Nilson, 1997: 3).

Ὁ Τρύφωνας ἦταν τὸ ἀγόρι μέ τὴ μεγάλη πίστη. Ζοῦσε μέσα στὴ φύση, ἀγαποῦσε τὸ περιβάλλον, ὅπως ἄλλωστε ὅλοι οἱ ἅγιοι, βόσκοντας χῆνες γιὰ νὰ ζήσει. Στόν ἐξορκισμό του¹²⁸ γιὰ τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια (εἶναι ἀρχαιότατος) βρίσκεται ἡ διήγηση καὶ ὁ ὅρκος τοῦ ἁγίου. Σύμφωνα μέ τὸν ἐξορκισμό αὐτὸ ὁ Τρύφωνας «ἔδεσε» τὰ θηρία πού κατέστρεφαν ἀμπέλια καὶ κήπους καὶ ἀφάνιζαν τοὺς καρπούς τῶν δένδρων, ἀπειλώντας συνάμα καὶ τίς ἀνθρώπινες ζωές (Ψαριώτης, 1996: 65-70).

Οἱ ἅγιοι εἶχαν τέτοια ἐπαφή μέ τὸν Θεό –κατὰ συνέπεια καὶ μέ τὴν κτίση– πού ἂν γιὰ μᾶς σήμερα ὅλα αὐτὰ ἀγγίζουν τὴ σφαῖρα τοῦ μύθου, στὴ ζωὴ τῶν ἁγίων ἦταν ἀπόλυτα φυσιολογικά. Ὁ ἅγιος συνυπάρχει μέ τὴ φύση, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ, ὅπως ὁ Ἀδάμ στὴν προ-πτωτικὴ κατάσταση (Δοσίθεος, 2005: 115). Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης ἔλεγε: «ἰδοῦ, ἐν πράσινον φύλλον ἐπὶ τοῦ δένδρου, καὶ σύ ἀπέσπασας αὐτὸ ἄνευ ἀνάγκης...ἡ καρδιά, ἣτις ἔμαθε νὰ ἀγαπᾷ, λυπεῖται καὶ τὸ φύλλον καὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν...ὁ ἄνθρωπος δέν πρέπει νὰ ἔχει πάθος πρὸς τὰ ζῶα, ἀλλὰ μόνον καρδίαν οἰκτίρουνσαν πᾶν δημιούργημα» (Βαρθολομαῖος, 2002: 30· Σωφρονίου, 2003: 117-119). Οἱ ἅγιοι προστατεύουν καὶ εὐεργετοῦν τὴν κτίση καὶ τὸν ἄνθρωπο μέ τίς θερμὲς παρακλήσεις τους στόν Δημιουργό (Σιμωνᾶ, 1992: 611-647):

τό κρασί λόγω τῆς ἡμερομηνίας τῆς γιορτῆς του, καθὼς ἡ 1η Φεβρουαρίου ἀποτελεῖ τὴν ἑναρξὴ τοῦ κλαδέματος. Ἄν καὶ τὸ Φεβρουάριο τὸ ἀμπέλι «κοιμᾶται» γυμνὸ ἀπὸ τσαμπιά, ἄνθη, φύλλα καὶ βλαστούς, εἶναι ἡ χρονικὴ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἀρχίζει τὸ κλάδεμά του (Γεράσιμου Μοναχοῦ-Μικραγιαννανίτου, 2000: 48-56· Βαρβούνης, 2003: 55-73).

128. «Ἐξορκισμός» ἢ «ἐπορκισμός». Μυστηριοειδὴς τελετὴ (κατὰ Χ. Ἀνδροῦτσο) πού τελεῖται γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν λοιπῶν κτισμάτων τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὴ δαιμονικὴ κατοχὴ ἢ ἐπήρεια. Ὁ ἅγιος ἐπιτιμᾷ τὰ δαιμόνια καὶ ἐκεῖνα ὑποτάσσονται. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο καὶ τὸ κείμενο τοῦ ἐξορκισμοῦ ἔχει ἐπιτιμητικὸ καὶ προστακτικὸ χαρακτήρα. Ἐδράζεται στὴν Κ. Διαθήκη [Ματθ. 8, 31· Λουκ. 4, 35 κ.ά.] (Θ.Η.Ε., 1964: 73).

«Ὅρῶν οὖν ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος Τρύφων, οὕτω τηκομένους τοὺς καρπούς, καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν δαπανωμένους τοὺς ἀνθρώπους, τῷ παντελεῖ ἀφανισμῷ τῶν καρπῶν τῆς γῆς τῶν τε χωραφίων, ἀμπέλων, κήπων καὶ λαχάνων καὶ παντοίων δένδρων τῷ τοιοῦτῳ ὀλέθρῳ παραδιδομένων, διαπονηθεὶς ἐδεήθην πρὸς τὸν Κύριον καὶ Θεὸν μου, τοῦ γενέσθαι ἀφανῆ πάντα τὰ θηρία, τὰ πρὸς ἀδικίαν καὶ φθορὰν ὑπάρχοντα τῶν τε κήπων, καὶ χωραφίων, καὶ ἀμπέλων, καὶ παντοίων δένδρων τε καὶ λαχάνων.... ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐγὼ ὅρκω ταῦτα ἐδέσμουν, τοῦ μηκέτι τοὺς τόπους τῶν ἐμὲ προσκαλουμένων ἐπιβαίνειν τούτους καὶ διατρίβειν, ἀλλ' ἐπὶ ἀβάτων τόπων ἐπέταξα ἀπελθεῖν... Ὅρκίζω ὑμᾶς κατὰ τοῦ τιμίου Σώματος καὶ Αἵματος Χριστοῦ... μὴ ἀδικήσητε μήτε τὴν χώραν, μήτε τὴν ἄμπελον, μήτε τὸν κήπον, μήτε πᾶν δένδρον κάρπιμόν τε καὶ ἄκαρπον, ἢ φύλλον λαχάνων ἀδικήσητε εἰ δὲ παρακούσητέ μου, καὶ παραβῆτε τὸν ὅρκον, ὃν ὥρκισα ὑμᾶς, οὐκ ἔχετε πρὸς ἐμὲ τὸν ταπεινὸν καὶ ἐλάχιστον Τρύφωνα, ἀλλὰ πρὸς τὸν Θεόν»¹²⁹ (Ἐξορκισμός εἰς κήπους, ἀμπελώνας καὶ χωράφια τοῦ ἁγίου μάρτυρος Τρύφωνος).

Σήμερα, τό φυσικό περιβάλλον κινδυνεύει ὄχι τόσο ἀπὸ τὰ θηρία πού ἀναφέρονται στίς εὐχές τοῦ ἁγίου Τρύφωνα, ὅσο ἀπὸ τὰ σύγχρονα 'θηρία' πού μολύνουν καὶ δηλητηριάζουν τὴ βίοσφαιρα. Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου καὶ τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς, ἡ μόλυνση τοῦ ἀέρα καὶ τοῦ νεροῦ, ἡ καταστροφή τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὑπεδάφους ἀπὸ τίς χημικὲς οὐσίες, οἱ πυρηνικὲς δοκιμὲς καὶ τὰ τεχνο-ἀτυχήματα πού καταστρέφουν τὰ βουνὰ καὶ δάση εἶναι μόνο λίγα ἀπὸ τὰ κακὰ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς (Μαλάκης, 2009).

Τὰ τελευταῖα χρόνια πολλὰ χωράφια ἀντὶ νὰ σπέρνονται μέ ἀγροτικά προϊόντα εἶναι «σπαρμένα» μέ φωτοβολταϊκά καὶ ἀνεμογεννήτριες. Τό ἀντιαισθητικό καὶ χωρὶς σχέδιο «φύτεμα» τῶν φωτοβολταϊκῶν καὶ αἰολικῶν πάρκων τείνει νὰ ἀντικαταστήσει στοὺς

129. «Οἱ ἅγιοι παρεμβαίνουν φυσικά, ὅταν τὰ ζῶα, τὰ θηρία τὰ φίδια στρέφονται ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ δαιμονικὴ ἐπήρεια μέ καταστροφικά ἀποτελέσματα... ἡ διορατικότητά τους φτάνει σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε νὰ γνωρίζουν πότε ἡ φύση μαστίζεται ἀπὸ τὰ ἀκάθαρτα στοιχεῖα» (Μπαλατσούκας, 2009 : 201). Κορωνίδα τῆς Δημιουργίας εἶναι ὁ «ἡλάττωσας αὐτὸν βραχὺ τι παρ' ἀγγέλους, δόξη καὶ τιμὴ ἐστεφάνωσας αὐτόν, καὶ κατέστησας αὐτόν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου· πάντα ὑπέταξας ὑπὸ κάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, πρόβατα, καὶ βόας ἀπάσας, ἔτι δὲ καὶ τὰ κτήνη τοῦ πεδίου, τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης» (Ψαλμ. 8, 6-7).

άγρους τό ὄργωμα, τή σπορά, τόν τρύγο, τό ράντισμα καί γενικά τήν παραγωγή μέ σοβαρότατες συνέπειες. Παρόλο τά πλεονεκτήματα τῆς καθαρότητας τῆς παρεχόμενης ἐνέργειας ὑπάρχουν καί περιβαλλοντικές ἐπιπτώσεις ἀπό τίς ἐγκαταστάσεις αὐτές. Ἐκτός ἀπό τόν σαφή ἐπηρεασμό τοῦ μικροκλίματος στήν περιοχή ἔρχεται καί ἡ ὀπτικο-αἰσθητική ὑποβάθμιση. Οἱ ἐπιπτώσεις στή χλωρίδα καί στήν πανίδα (περισσότερο στήν ὀρνιθοπανίδα), ὅπως καί ὁ σχετικός θόρυβος εἶναι μερικά ἀπό τά μειονεκτήματα (Ξανθάκου καί συν., 2011). Ἡ γῆ ἀντί νά καλλιεργεῖται μετατρέπεται σέ ἀδρανοποιημένη «ἔρημο». Οἱ λόγοι προφανεῖς: ἡ φυγοπονία τῆς καλλιέργειας καί τό εὐκολο κέρδος. Στό ὄνομα, ὅμως, τῆς «πράσινης ἀνάπτυξης» δέν γίνεται καθόλου ἐνεργειακή οἰκονομία. Ἀντίθετα παράγεται περισσότερο ρεῦμα, ἐπειδή σπαταλᾶται ἀλόγιστα περισσότερο. Ἡ «πράσινη ἀνάπτυξη» ὅμως, δέν εἶναι τόσο τεχνολογία ὅσο οἰκολογική νοοτροπία (Συμεωνίδης, 2011· Κορωναῖος, 2012: 31-33).

Ἡ ἀντίδραση ὅσων ἀγαποῦν τόν Θεό καί τά δημιουργήματά Του, μπροστά στήν περιβαλλοντική καταστροφή πού ἀνηλεῶς καί ἐγκληματικῶς διαπράττεται σήμερα, πρέπει νά μοιάζει μέ ἐκείνη τοῦ ἑξορκιστῆ Τρύφωνα, τοῦ φιλοπεριβαλλοντικοῦ ἀγίου, τοῦ προστάτη τῶν ἀμπελουργῶν, γιατί εἶναι ἡ μόνη πού μπορεῖ νά φέρει θετικά ἀποτελέσματα: «...ἐπίβλεψον ἐξ ἀγίου κατοικητηρίου σου, ἐπὶ τὸ κτῆμα τοῦτο καὶ εὐλόγησον αὐτό· καὶ διαφύλαξον ἀπὸ πάσης φαρμακείας καὶ ἐπαιδίας καὶ παντὸς κακοῦ, περιεργείας τε πονηρᾶς, καὶ πανουργίας ἀνθρώπων πονηρῶν· καὶ δὸς αὐτῷ προσφέρειν καρποὺς κατὰ καιρὸν πεπληρωμένους τῆς εὐλογίας σου· καὶ πᾶν θηρίον καὶ ἑρπετὸν καὶ πᾶσαν ὄργην καὶ νόσον ἐπερχομένην βλαβερῶς ἀποδίωξον ἐξ αὐτοῦ...» (Εὐχή εἰς χωράφια ἢ κήπους ἢ ἀμπελώνας, ὅταν συμβῇ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἑρπετῶν καὶ ἄλλων εἰδῶν).

Ὅλα τά παραπάνω εἶναι σπουδαῖα μαθήματα ΠΕ καί ΕΑΑ σέ μιά ἐποχή πού ὁ πρωτογενὴς τομέας συρρικνώνεται καί ἑξαφανίζεται. Ἡ πολιτεία μέ τίς πολιτικές της στρατηγικές πρέπει νά ἐνθαρρύνει τοὺς νέους ἀνθρώπους νά στραφοῦν καί πάλι στή γεωργία καί στήν ἀμπελουργία. Ἡ αὔξηση τῆς τουριστικῆς δραστηριότητος σέ πολλές περιοχές τῆς Ἑλλάδος συνέβαλε δυστυχῶς στή συρρίκνωση τοῦ πρωτογενοῦς τομέα μέ τίς γνωστές σέ ὅλους συνέπειες (Σωτήρχου, 2012).

Ἄς ἐλπίσουμε πὼς ἡ οἰκονομικὴ κρίση πού διανύουμε θά ἀφυπνίσει τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ὥστε νά σκεφτεῖ καί νά δώσει λύσεις γιὰ

τήν «έπανα-γεωργικοποίηση» της υπαίθρου. Στόχος είναι ή έγκατάλειψη τών άπρόσωπων μεγάλων άστικών κέντρων καί ή έπιστροφή τών νέων στά άειφορικά παραδοσιακά άγροτικά ή κτηνοτροφικά έπαγγέλματα για μία καλύτερη έπικοινωνία καί ποιότητα ζωής (Τσάρτας, 2000).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': Γ' ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΖΩΗ

1. Τά ζώα στην άρχαία Έλλάδα

Η γνώση μας για τά ζώα της Ελλάδας έρχεται από πολύ μακριά. Ούσιαστικά από τόν Άριστοτέλη, ό όποιος πρίν 2.300 χρόνια¹³⁰ περιέγραψε γύρω στά 600 είδη ζώων (Μαραγκού & Λεγάκης, 2009: 14).

Στήν άρχαία Ελλάδα τά ζώα θεωρούνταν ιερά. Σέ κάποιους λαούς έχουμε μαρτυρίες για τιμωρίες σέ άνθρωπους πού κακοποίησαν ή θανάτωσαν ζώα. Η γάτα π.χ., καθώς καί τό πουλί ήβη του Νείλου στην Αίγυπτο προστατεύονταν μέ τήν ποινή του θανάτου. Η προστασία αυτή τούς παρέχονταν λόγω της διαφύλαξης πού παρείχαν από τά φίδια καί τά βλαβερά έντομα. Οί Έλληνες καί οί Ρωμαίοι προστάτευαν τό σκαντζόχοιρο καί τόν πελαργό (Βότσης, 1981: 193). Η Άρτεμις ήταν ή προστάτιδα θεά της άγριας φύσης καί τών ζώων, ταυτόχρονα όμως ήταν καί ή θεά του κυνηγιού. Σέ θηριόμορφες παραστάσεις πού έχουν διασωθεϊ τή βλέπουμε νά περιτριγυρίζεται συχνά από ζώα (Nilson, 1997: 35).

Στόν Όμηρο υπάρχουν άναφορές σχετικές μέ τήν ύπαρξη μεγάλων κοπαδιών, αϊγών, καθώς καί άγριων ζώων πού βοσκοῦσαν μέσα στά δάση. Στίς μέρες μας πολλά από αυτά έχουν δυστυχώς εξαφανισθεϊ. Τέτοια εξαφανισμένα ζώα είναι οί βίσονες (βουβάλια), «μακρύκεροι ταῦροι» καί λιοντάρια (Δήμου, 2010: 58).

Η θήρα (κυνήγι) θεωρήθηκε από τούς άρχαίους Έλληνες ώφέλιμη καί άξιέπαινη δραστηριότητα. Ήταν σύμβολο έλευθερίας καί ταυτόχρονα άποτελοῦσε καί μέσο επίδειξης ίκανοτήτων. Ό Ξενοφώντας στό έργο του «κυνηγητικός» άναδεικνύει τό κυνήγι ως άριστο μέσο διαπαιδαγώγησης καί άπαραίτητη προϋπόθεση δημιουργίας ώριμων καί όλοκληρωμένων πολιτών (Σώκος & Μπίρτσας, 2012: 323).

Τά ζώα προστατεύονταν μέ κάθε τρόπο, άκόμα καί μέ τήν ποινή

130. Στό έργο του: «Περί ζώων ιστορία».

του θανάτου¹³¹ σέ περιοχές όμως μέ σπουδαία οικολογική άξία. Τά Ίερά Άλση γιά παράδειγμα, αντιπροσώπευαν μιά μεγάλη ποικιλία φυτικῶν ειδῶν καί ἄγριων ζῶων πού ἦταν ἀφιερωμένα στούς θεοούς καί στίς Νύμφες. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐμπόδιζαν νά πειράζουν τίς μικρές κουκουβάγιες πού ἦταν ἀφιερωμένες στή θεά Ἀθηνᾶ καί φώλιαζαν στήν Ἀκρόπολη. Ἀκόμα καί τά φίδια πού κατέφευγαν στόν ἱερό βράχο προστατεύονταν μέ τήν προσφορά μελοπιτῶν¹³² (Καραχάλιος, 2007: 7· Γούτα, 2009: 11).

Τά ζῶα ὅμως, προσφέρονταν καί γιά θυσίες. Ποικιλία ἀπό ζῶα κάλυπταν αὐτές τίς ἀνάγκες: βόδια, χοῖροι, ἀρνιά, κατσίκες, πτηνά κ.λπ., ἀνάλογα μέ τίς προτιμήσεις τοῦ θεοῦ στόν ὅποιο καί θυσιάζονταν. Στόν Ἀσκληπιό π.χ. πρόσφεραν πετεινοούς καί στή θεά Ἀθηνᾶ βόδια. Οἱ θυσίες ἄγριων ζῶων στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ἦταν σπάνιο φαινόμενο (Δελής, 1993: 89· Hughes, 2010: 42).

Οἱ θεοί συχνά ἐπισκέπτονταν τούς θνητούς μεταμορφωμένοι σέ ζῶα καί ἄλλοτε οἱ θνητοί μεταμορφώνονταν σέ ζῶα ἀπό τούς θεοούς (Μαραγκοῦ & Λεγάκης, 2009: 20). Ὁ ταῦρος στή Μινωϊκή Κρήτη προσωποποιοῦσε τόν ζωογόνο ἥλιο, ἐνῶ ἡ ἀγελάδα πού ζευγάρωνε μαζί του ἀντιπροσώπευε τή σελήνη (Λοῖζος, 2012: 144).

Πολλές φορές ἡ πιστότητα καί ἡ ἀγάπη τῶν ζῶων πρὸς τά ἀφεντικά τους εἶναι ἀξιοθαύμαστη. Χαρακτηριστικά ἀναφέρουμε τήν περίπτωση τοῦ Ἄργου, τοῦ πιστοῦ σκυλιοῦ τοῦ Ὀδυσσεά πού ξεψύχησε ἀμέσως μόλις ἀναγνώρισε τό ἀφεντικό του μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια, ἂν καί ἐκεῖνος ἦταν μεταμορφωμένος σέ ζητιάνος (Ὀδύσ. [P] 292-299).

2. Τά ζῶα στά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας

2. 1. Τά ζῶα στήν Παλαιά Διαθήκη

Ὁ κόσμος τῶν ζῶων σέ σύγκριση μέ τά ἄλλα δημιουργήματα εἶναι ὁ πιό κοντινός στόν ἄνθρωπο. Στούς Ἑβραίους, λαό νομαδι-

131. Ὁ Ἀγαμέμνωνας, ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν Ἑλλήνων στήν Τροία, τιμωρήθηκε, ἐπειδή κυνηγοῦσε σέ ἱερό (προστατευόμενο) μέρος. Σκότωσε τό ἐλάφι τῆς Ἄρτεμης ὑπερηφανευόμενος γιά τό κατόρθωμά του. Τό τίμημα ὅμως, ἦταν πολύ βαρύ τόσο γιά τόν ἴδιο ὅσο καί γιά τό ἑλληνικό στράτευμα (Σοφοκλ., Ἡλέκτρα, 563-572).

132. Ἡρόδοτ. 8, 41, 2.

κό, ή σχέση αυτή ήταν ιδιαίτερα αισθητή. Μετά τη δημιουργία τῶν φυτῶν καί πρίν τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ὁ Θεός περνᾷ στή δημιουργία τῶν ζώων: «καί ἐποίησεν ὁ Θεός τὰ θηρία τῆς γῆς κατὰ γένος, καί τὰ κτήνη κατὰ γένος αὐτῶν καί πάντα τὰ ἔρπετά τῆς γῆς κατὰ γένος αὐτῶν. καί εἶδεν ὁ Θεός, ὅτι καλά» (Γέν.1, 25). Ἡ σειρά τῆς δημιουργίας τῶν ζώων μετά τά φυτά καί πρίν ἀπό τόν ἀνθρωπο φανερώνει τήν ἀνωτερότητα τῶν ζώων ἔναντι τῶν φυτῶν ἀλλά τήν κατωτερότητά τους¹³³ ἔναντι τοῦ ἀνθρώπου: «καί ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καί τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καί πάντων τῶν κτηνῶν καί πάσης τῆς γῆς καί πάντων τῶν ἔρπετων τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς» (Γέν. 1, 28).

Ὁ Μωϋσῆς, τό κυριότερο καί ιερότερο πρόσωπο τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου, κατέφυγε στή Μαδιάμ βόσκοντας τά πρόβατα τοῦ πεθεροῦ του Ἰοθάρ ἐπὶ 40 συναπτά ἔτη (Ἔξ. 2, 15-22 & 3,1). Συχνά ὁ ἰσραηλιτικός λαός στά κείμενα τῆς Π. Διαθήκης παρομοιάζεται μέ «ποίμνιο» (Β' Βασιλ. 12, 1-4· Ἑρεμ. 23, 1-8· Ἰεζ. 34· Ἰων. 10, 1-16).

Τά ζῶα πολλές φορές θεοποιήθηκαν ἢ προσκυνήθηκαν ὡς εἰδωλα ἀπό τοὺς ἰσραηλίτες (Ἔξοδ. 32, 3· Βασιλ. 12, 28-32) ὅμως, ἡ ἰσχυρή φωνή τοῦ Νόμου, οἱ συμβουλές τῶν βιβλίων τῆς Σοφίας, ὅπως καί οἱ κραυγές τῶν προφητῶν ἀπέτρεπαν τοὺς Ἑβραίους ἀπό τέτοιες εἰδωλολατρικές πράξεις, πού πρόσβαλαν καί περιφρονοῦσαν τό πρόσωπο τοῦ Γιαχβέ (Σολ. 15-18· Ρωμ. 1, 13). Στή Βίβλο ὅλα τά ζῶα εἶναι ἐνωμένα μέ τό σύμπαν (Ψαλμ. 148, 7) ἢ μέ τόν Ἰσραήλ (Ἠσ. 43, 20), ἐξυμνοῦν τό Θεό καί μετέχουν στή μετάνοια τῶν ἀνθρώπων (Σιμωῆ, 1992: 611). Τά ζῶα εἶναι πολύτιμα γιά τή διατροφή τοῦ ἀνθρώπου, κρίνονται ὅμως, καί ἄξια θυσίας προτυπώνοντας τή μιά καί μοναδική Θυσία στό Γολγοθά (Γέν. 22, 13· Ἔξοδ. 13, 12· Ἠσ. 53, 7· Ἑβρ. 9, 12).

Ὁ Νῶε πρίν τόν κατακλυσμό –μέ ἐντολή τοῦ Θεοῦ– διασώζει ἕνα ζευγάρι ἀπό κάθε εἶδος τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, γιά νά διαιωνιστεῖ στήν μετα-κατακλυσμιαία ἐποχή. Τά ζῶα συχνά στήν Π. Διαθήκη εἶναι βοηθοί τῶν ἀνθρώπων καί πολλές φορές τοὺς διασώζουν ἀπό δύσκολες καταστάσεις (Αριθ. 22, 22-35). Ὁ προφήτης Ἡλίας τρέφεται ἀπό κόρακες στό χεῖμαρρο Χορράθ (Βασιλ. Γ. 17, 6), καθώς καί ὁ

133. «πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, πρόβατα, καί βόας ἀπάσας, ἔτι δὲ καί τὰ κτήνη τοῦ πεδίου, τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ καί τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης» (Ψαλμ. 8, 7-9).

προφήτης Ἰωνάς διασώζεται ἀπό τό κῆτος (Ἰων. 1, 1-3). Στό βιβλίο τοῦ Ἰωνᾶ ὁ Θεός δέν καταστρέφει τή Νινευή –ὄχι μόνο γιατί λυπήθηκε τούς χιλιάδες κατοίκους της– ἀλλά καί γιατί συμπόνεσε καί τό πλῆθος τῶν ζώων της (Ἰων. 4, 11).

Μέ τήν τελειότητά τους τά ζῶα ὁδηγοῦν τόν Ἰώβ νά ἀναγνώρισει τήν παντοδυναμία τοῦ Δημιουργοῦ (Ἰώβ. 38, 39· 39, 30· 40, 15· 41, 26). Ὁ κόσμος τῶν ζώων ὑπενθυμίζει στούς ἀνθρώπους πώς ὁ Θεός δέν παύει νά σκορπίζει τά ἀγαθά του πρὸς ὅλα τά ὄντα (Ψαλμ. 103, 27· 146, 9· Ματθ. 6, 26) συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ζώων ὡς μέρος τῆς Δημιουργίας (Δευτ. 22, 6 & 25, 4). Μία ἀπό τίς κύριες αἰτίες τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου εἶναι καί ἡ ἀνάγκη ἀνάπαυσης τῶν ζώων (Ἐξοδ. 23, 12). Στή Γένεση, ὁ Ἀδάμ μέ θεία ἐντολή ὀνοματίζει ὅλα τά εἶδη τῶν ζώων καί τῶν πτηνῶν βεβαιώνοντας τήν «κυριαρχία» του ἀνάμεσά τους, ὅμως: «τῷ δὲ Ἀδάμ οὐχ εὐρέθη βοηθὸς ὁμοιος αὐτῷ» (Γέν. 2, 19-20).

Ὁ Θεός ὀρίζει τήν τύχη τῶν ζώων κατὰ τήν ἔσχατη ἡμέρα: «καὶ διαθήσομαι αὐτοῖς διαθήκην ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ μετὰ τῶν θηρίων τοῦ ἀγροῦ καὶ μετὰ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ἐρπετῶν τῆς γῆς» (Ὤσ. 2, 20· Ἠσ. 11, 5 & 65, 25)· «καὶ συμβοσκηθήσεται λύκος μετ’ ἀρνός, καὶ πάρδαλις συναναπαύσεται ἐρίφῳ, καὶ μοσχάριον καὶ ταῦρος καὶ λέων ἅμα βοσκηθήσονται, καὶ παιδίον μικρὸν ἄξει αὐτούς· καὶ βοῦς καὶ ἄρκτος ἅμα βοσκηθήσονται, καὶ ἅμα τὰ παιδιά αὐτῶν ἔσονται, καὶ λέων καὶ βοῦς ἅμα φάγονται ἄχυρα» (Ἠσ. 11, 6). Ἡ ἐπικοινωνία δηλαδὴ ἀνθρώπων-ζώων καί τῶν ζώων μεταξύ τους, κατὰ τά ἔσχατα, θά εἶναι τέτοια, ὅπως ἦταν καὶ πρὶν τὴν ‘πτώσει’ τοῦ ἀνθρώπου, στήν ἀρχέγονη (προπρωτική) κατάστασή του.

2. 2. Τὰ ζῶα στήν Καινὴ Διαθήκη

Ὁ Χριστὸς τό βράδυ τῆς Γέννησής Του δέχεται τὴ στοργή τῶν ἀλόγων ζώων: «καὶ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον· καὶ ἐσπαργάνωσεν αὐτὸν καὶ ἀνέκλινεν αὐτὸν ἐν τῇ φάτνῃ, διότι οὐκ ἦν αὐτοῖς τόπος ἐν τῷ καταλύματι» (Λουκ. 2, 7). Οἱ ποιμένες τό ἴδιο βράδυ πληροφοροῦνται πρῶτοι τό μήνυμα τῆς Θείας Ἐνανθρώπησης: «Καὶ ποιμένες ἦσαν ἐν τῇ χώρᾳ τῇ αὐτῇ ἀγραυλοῦντες καὶ φυλάσσοντες φυλακὰς τῆς νυκτὸς ἐπὶ τὴν ποίμνην αὐτῶν» (Λουκ. 2, 8) καὶ ἀργότερα: «ἰδοὺ μάγοι ἀπὸ ἀνατολῶν παρεγένοντο» στή Ναζαρέτ μέ τίς καμήλες τους νά Τόν προσκυνήσουν (Ματθ. 2, 1-12).

Σαράντα μέρες παραμονής στην έρημο ο Χριστός: «*ἦν μετὰ τῶν θηρίων, καὶ οἱ ἄγγελοι διηκόνουν αὐτῷ*» (Μάρκ. 1, 13).

Στά Εὐαγγέλια, ἐνῶ δίδασκε τό λαό, παρομοίαζε τόν ἑαυτό Του μέ ποιμένα καί τούς μαθητές Του μέ ποιμήν: «*Εἰμι ὁ ποιμήν ὁ καλός· ὁ ποιμήν ὁ καλός τήν ψυχήν αὐτοῦ τίθησιν ὑπέρ τῶν προβάτων*» (Λουκ. 15, 3-7· Ἰωάν. 10, 11-14). Στή θεία διδασκαλία Του χρησιμοποιοῦσε συχνά παραδείγματα ἀπό τό φυτικό καί ζωϊκό βασίλειο. Μιλοῦσε γιά τά κρίνα (Ματθ. 6, 28-30), γιά τό θάμνο τῶν σιναπιῶν μέ τά μεγάλα κλαδιά: «*ὥστε δύνασθαι ὑπὸ τήν σκιάν αὐτοῦ τὰ πετεινά τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνοῦν*» (Μάρκ. 4, 32). Γιά τό πρόβατο πού ἔπρεπε στό γκρεμό ἀλλά δέν ἔπρεπε νά χαθεῖ, ἀκόμα καί μέ τήν καταπάτηση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου (Ματθ. 12, 11). Στίς θεόπνευστες διδασκαλίες Του παρότρυνε τούς μαθητές Του νά εἶναι «*φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις καί ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί*» (Ματθ. 10, 16). Δίδασκε πώς ἀκόμα καί τό σπουργίτι ἔχει ἀξία γιά τό Θεό Πατέρα (Ματθ. 10, 29). Φανέρωσε τά αἰσθήματά Του γιά τήν Ἱερουσαλήμ μέ τήν παρομοίωση τῆς μητρικῆς ἀγάπης τῆς κλώσας πού σκεπάζει τά νεογνά της κάτω ἀπό τά φτερά της (Ματθ. 23, 37). Ἡ φανέρωση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατά τή Βάπτισή Του συντελέσθηκε μέ τή μορφή περιστεριοῦ πού συμβολίζει τή συμπαντική εἰρήνη καί τήν ἀσύλληπτη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ γιά τή Δημιουργία (Ματθ. 3, 13-17).

Ἀπό τό ζωϊκό βασίλειο ἀκόμα εἶναι παρμένα καί τά σύμβολα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, πού εἶναι οἱ θεόπνευστοι καί ἱεροί συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης πού εἶναι θεμέλιο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ὁ εὐαγγελιστής Μάρκος συμβολίζεται μέ λιοντάρι, ὁ Λουκάς μέ βόδι, ὁ Ἰωάννης μέ ἀετό καί τέλος ὁ Ματθαῖος μέ ἄνθρωπο (ζῶον θεούμενον)¹³⁴ (Πανσέληνου, 1994: 79).

3. Οἱ ἅγιοι καί τά ζῶα

Ἡ ὀρθόδοξη ἐμπειρία καί πράξη, αἰῶνες τώρα, δείχνει τό δρόμο τῆς σωτηρίας, πού ἀναμφισβήτητα περνᾷ μέσα ἀπό τά μονοπάτια

134. Ὁ ἄνθρωπος κατά Γρηγόριο τό Θεολόγο εἶναι: «*Ζῶον ἐνταῦθα οἰκονομούμενον...τῇ πρὸς Θεόν νεύσει θεούμενον*» (Λόγος 45, Εἰς τό ἅγιον Πάσχα, Ζ-Θ, PG 36, 632 A) & (Λόγος 38, Εἰς τά ἅγια Θεοφάνεια, ΙΑ-ΙΓ, PG 36, 321C-325 D). Πλασμένοι «*κατ' εἰκόνα*» Θεοῦ ἔχουμε τή δυνατότητα νά γίνουμε «*κοινωνοὶ θείας φύσεως*» (Β' Πέτρ. 1, 4).

της φύσης. Τά παραδείγματα αγίων¹³⁵ της Ἐκκλησίας πού ἐπικοινωνοῦσαν μέ τά στοιχεῖα της φύσης μά κυρίως μέ τά ἄγρια ζῶα εἶναι ἀμέτρητα καί χαρακτηριστικά: Ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Θηβαῖος καθημερινά ἔπαιρνε τήν τροφή του ἀπό ἓνα κοράκι. Λιοντάρι βοήθησε καί τόν ὅσιο Ζωσιμᾶ στήν ταφή της ὁσίας Μαρίας της Αἰγυπτίας. Ὁ Ἅγιος Μόδεστος ἦταν θεραπευτής ἄγριων ζώων, ὅπως καί ὁ ἅγιος Μάμας θερμός προστάτης τους. Ὁ ἅγιος Βλάσιος ἡμέρωνε τά ἄγρια ζῶα μόνο μέ τήν παρουσία του. Ὁ μέγας Ρῶσος ἅγιος Σεραφεῖμ τοῦ Σάρωφ, στό δάσος πού ἀσκήτευε, συντροφεύονταν ἀπό μία ἀρκούδα! Ὁ π. Παῖσιος στό κελί του, στό Ἅγιο Ὅρος, μέσα στά πλαίσια της θερμῆς ἀγάπης του γιά ὅλη τήν κτίση, τὰίζε μέ γάλα καθημερινά μία ὀχιά μέ τά μικρά της, ἀφήνοντας ἔντρομους καί κατὰπληκτους τούς προσκυνητές (Ψαριώτης, 1996: 72).

Ἡ ἀπέραντη ἀγάπη τῶν ἀσκητῶν καί τῶν αγίων γιά ὅλα τά πλάσματα γίνεται αἰσθητή καί μέσα ἀπό τό παράδειγμα τοῦ ἁγίου Μάρκου Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος αὐτοτιμωρεῖται σκληρά, γιάτί σκότωσε χωρίς λόγο ἓνα...κουνούπι! (Χριστοδούλου, 1994: 225: 281· Δρακάτος, 1996: 242· Σκαμπαρδώνης, 2003· Θεοξένη, 2007: 65-67· Μπαλατσούκας, 2009: 208· Σίμωνος, 2010).

Ὁ ἅγιος Παχώμιος χρησιμοποιεῖ τούς κροκοδείλους ὡς μεταφορικό μέσο γιά νά περάσει στήν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ ποταμοῦ: «μέγας ἦν ἐν τῇ πίστει, ὡς πολλάκις πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καί σκορπίων, καί ἀβλαβῇ διαμένειν. Καί κροκοδείλοις δέ ἐν ποταμοῖς συνεχῶς πρός τό περᾶν ἐχρήτο, μετά πάσης αὐτόν διαπορθεμένουσι τῆς ὀξύτητος»¹³⁶. Τέλος, ὁ ὅσιος Ἰσαάκ ὁ Σύρος, ὅταν ρωτήθηκε «τί ἐστί καρδιά ἐλεήμων» εἶπε πώς εἶναι «ἡ καρδιά πού καίγεται καί πονᾷ προσευχόμενη γιά ὅλη τήν κτίση, δηλαδή, γιά τούς ἀνθρώπους, τά ζῶα,

135. Ἡ λέξη «ἅγιος» παράγεται ἀπό τό ρῆμα ἄζω ἢ ἄζομαι καί σημαίνει αὐτόν πού διακατέχεται ἀπό φόβο, σεβασμό ἢ αἶσθημα εὐλάβειας πρός κάποιον. Στήν Πατερική καί ἐκκλησιαστική γλώσσα χαρακτηρίζει τόν ἐνάρετο καί θεοφόρο ἄνθρωπο (Τσέτσης, 1991: 17).

136. (Βίος ἑλληνικός ἁγίου Παχωμίου), Pachomii Vitae graecae, subsidia hagiographica no 19, Halkin, F., Bruxelles 1932. σ. 125. Πρβλ. ἐπίσης, Βίος καί πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Ἀντωνίου, Ἀθανασίου Μ., P.G 26, 835-976 «...πλήρης ἦν ἡ διώρυξ κροκοδείλων. Καί μόνος εὐξάμενος, ἀνέβη αὐτός τε καί πάντες οἱ σύν αὐτῷ, καί διήλθον ἀβλαβεῖς».

τά ὄρνεα, τοὺς δαίμονες καί γιά κάθε κτίσμα»¹³⁷. Τέλεια θεϊκή ἀγάπη, δηλαδή, πρὸς «ἅπασαν τὴν κτίσιν»!

Οἱ ἅγιοι γνωρίζουν πὼς εἶναι κομμάτι, ἀλυσίδα τῆς φύσης καὶ ὄχι δυνάστες τῆς. Εἶναι τὰ ἠθικά πρότυπα σεβασμοῦ στοῦ δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ (Γιανναράς, 1971: 243). Εἶναι οἱ εὐχαριστοῦντες καὶ ἀγιάζοντες τὴν κτίση, παρὰ οἱ «κυβερνήτες» καὶ οἱ «διαχειριστές» τῆς (Μαντζαρίδης, 1985: 154-155· Σωφρονίου, 2003: 120). Εἶναι οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ οἰκονόμοι τῆς, μέ εὐχαριστιακό καὶ ἀσκητικό ἦθος, ζοῦν συμφιλωμένοι μέ τὸν φυσικό καὶ ζωϊκό κόσμο¹³⁸. Ὁ ἅγιος συνυπάρχει μέ τὴ φύση, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά, ὅπως ὁ Ἀδάμ στὴν προ-πτωτική παραδείσια κατάσταση (Ἀλεβιζόπουλος, 1991: 119· Νέλλας, 2000: 55-56).

Ἡ ζωὴ τῶν ἁγίων εἶναι ἡ σύγχρονη ἀπάντηση¹³⁹ στὴν οἰκολογικὴ κρίση, στὸν ἄκρατο καταναλωτισμὸ καὶ εὐδαιμονισμό τῆς ἐποχῆς μας. Οἱ ἅγιοι εἶναι πρότυπα Ὁρθόδοξου ἀσκητικοῦ ἠθους μέ τίς ἀρετές τῆς λιτότητας, τῆς ὀλιγοδεΐας καὶ τῆς ὀλιγάρκειας. Δέχονται ὅλη τὴν κτίση εὐχαριστιακά καὶ δοξολογικά, ὡς δῶρο Θεοῦ, καὶ τὴν ἀντι-προσφέρουν μέ τὴν ἀδιάλειπτη προσευχὴ τους. Εἶναι οἱ ἀληθινοὶ οἰκολόγοι¹⁴⁰ (Βαρθολομαῖος, 2002: 36· Θεοξένη, 2007: 67· ware, 2008: 10· 72· Μπαλατσούκας, 2009: 17: 196).

137. «Καῦσις καρδίας ὑπὲρ πάσης τῆς κτίσεως, ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν ὀρνέων, καὶ τῶν ζῶων καὶ τῶν δαιμόνων, καὶ ὑπὲρ παντός κτίσματος. Καὶ ἐκ τῆς μνήμης αὐτῶν, καὶ τῆς θεωρίας αὐτῶν ρέουσιν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ δάκρυα...» (Ἰσαάκ Σύρου, Τὰ εὐρεθέντα Ἀσκητικά, Λόγος 81, σελ. 306. Ἐπιμ. Ἱερομ. Ἰωακεῖμ Σπετσιέρη, Ἐν Ἀθήναις 1895).

138. Ὁ ἄνθρωπος δέν πρέπει νὰ ἔχει ἀρρωστημένο πάθος γιά τὰ ζῶα. Νὰ τὰ ἀγαπᾷ καὶ νὰ τὰ φροντίζει ὡς δημιουργήματα, διαφορετικὰ κινδυνεύει νὰ λατρεύει: «τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα» (Ρωμ. 1, 25).

139. Ὁ Μ. Βασίλειος προτρέπει στὴ μίμηση τῆς ζωῆς τῶν ἁγίων ὡς πηγῆς ἀστείρευτης: «Υδατα εἰσι καὶ οἱ ἅγιοι, διότι ποταμοὶ ρέουσιν ἐκ τῆς κοιλίας αὐτῶν, τοῦτέστι πνευματικὴ διδασκαλία ἄρδουσα τὰς ψυχὰς τῶν ἀκουόντων. Καὶ πάλιν, λαμβάνουσιν ὕδωρ ἀλλόμενον εἰς ζωὴν αἰώνιον, ὅπερ γίνεται ἐν τοῖς καλῶς λαβοῦσι 'πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον'. Ἐπὶ τῶν τοιούτων οὖν ὑδάτων ὁ Κύριος» (Μ. Βασιλείου, ὁμιλία εἰς Ψαλμούς, Ψαλμ. 28, PG 29, 292 C).

140. «Οἰκολογία» (οἶκος+λέγω). Προῆλθε ἀπὸ τίς ἐπιστῆμες τῆς δασοπονίας καὶ ὑλοτομίας. Τό περιβάλλον δηλώνεται ὡς τό «σπίτι» τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ οἰκολογία (oecologie) εἶναι ἡ ἐπιστῆμη πού μελετᾷ τίς σχέσεις μεταξὺ ὀργανισμῶν-περιβάλλοντος. Πρόκειται, κατὰ βάση γιά βιολογικὴ ἐπιστῆμη ἢ ὁποία ἔχει ἀποκτήσει εὐρύτερες διαστάσεις σήμερα, λόγῳ τῶν σοβαρῶν περιβαλλοντικῶν προβλημάτων καὶ τῆς αὐξανόμενης κοινωνικῆς εὐαισθητοποίησης. Εἰσῆχθη στὴν ἐπιστῆμη

4. Ερμηνευτική προσέγγιση τών εϋχών τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ κτηνοτροφία ἀνήκει στίς πρωτόγονες δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου καί εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ τήν ἱστορία τῆς γεωργίας, τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί τοῦ πολιτισμοῦ τών λαῶν (Στύλιος, 2003: 14-18· Βακάκης, 2007: 67). Ἀπό τά ὀμηρικά χρόνια μαθαίνουμε πώς οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἀπό τήν ἐκτροφή ἀλόγων, βοδιῶν, χοίρων καί προβάτων (Ὀδυσ. Ι, 240-512· Π' 1-50). Στήν Ὀδύσσεια ἕνα μέρος τοῦ βασιλικοῦ πλοῦτου ἦταν τά βοσκήματα, τά κοπάδια τών ὁποίων τήν εὐθύνη εἶχε ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς μέ τούς ἐκπροσώπους του (Δελής, 1989: 197).

Βασικά εἰσοδήματα τών ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου παραμένουν ἀκόμα καί σήμερα τά προϊόντα τῆς κτηνοτροφίας. Οἱ κτηνοτροφικοί κλάδοι στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή ἦταν: ἡ αἰγοπροβατοτροφία, ἡ βοοτροφία, ἡ πτηνοτροφία, ἡ χοιροτροφία, ἡ μελισσοκομία καί ἡ σηροτροφία δηλ. ἡ παραγωγή μεταξιοῦ (Υπουργεῖο Ἀγροτικῆς Ἀναπτ. & τροφίμων, 2011).

Ἡ Ἐκκλησία μέ τίς κατάλληλες περιστατικές εὐχές της: «εὐχή εἰς τό εὐλογῆσαι ποίμνη», «εὐχή εἰς νόσον βοῶν», τίς δυό εὐχές τοῦ ἁγίου Μόδεστου (Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων), ὅπως καί τοῦ ἁγίου Μάμαντος γιά τά ζῶα, εὐλογεῖ καί ἐξαγιαρίζει τό κομμάτι αὐτό τῆς γεωργικῆς ζωῆς καί προσεύχεται, ὥστε τό κοπάδι τοῦ κτηνοτρόφου νά εἶναι ὑγιές, νά πληθαίνει καί νά ἀποδίδει ἄφθονα τά πολύτιμα προϊόντα του.

Τό κείμενο τῆς εὐχῆς «εἰς τό εὐλογῆσαι ποίμνην» –τμήμα τοῦ ὁποίου παραθέτουμε– συνδυάζει τήν πίστη τοῦ Πατριάρχῃ Ἰακώβ μέ τήν ἀπόκτηση γεωργικοῦ καί κτηνοτροφικοῦ πλοῦτου (Γέν. 28, 10-15). Ὡς ἐπιβράβευση στόν Ἰακώβ¹⁴¹ γιά τή συνεργασία καί τήν ἐμπιστοσύνη του στόν Θεό ἦταν ἡ χορήγηση πλούσιας καί εὐφορῆς

τῆς βιολογίας (1866) ἀπό τόν Γερμανό Ζωολόγο Ernst Haeckel (Κορωνάιος & Σαργέντης, 2005: 11· Σγαρδέλης, 2004: 6).

141. Ὁ Ἀβραάμ ἦταν πλούσιος, δέν τοῦ ἔλειπε κανένα ἀγαθό (Γέν. 12, 2). Ἡ ἀφθονία ὁμως, ἔχει ὡς κριτήριο τό μέτρο τῆς πίστεως πού ὀδηγεῖ στήν θεϊκή πειθαρχία καί χαλινάγωγί τίς παράλογες ἀπαιτήσεις. Ὁ πλοῦτος γιά νά κυβερνηθεῖ καί νά ἀποδώσει χρειάζεται «ἀγαθός νοῦς», δηλ., σύνεση καί φρόνηση («περί τοῦ Ἀβραάμ». Βιβλ. 2, 5., ἁγίου Ἀμβροσίου, Ἐπισκόπου Μεδιολάνων, μετφρ. Χρ. Βασιλειάδη). Ἀνακτημένο στίς 28-8-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο http://www.egolpion.com/avraam_14.el.aspx

γής, άμέτρητα κοπάδια καί άλλα ζώα. Ὁ Θεός στή ζωή τῶν ἀνθρώπων τῆς Βίβλου ἀποτελεῖ τήν πηγὴ παντός ἀγαθοῦ. Ἡ φύση ὡς θεῖο δημιούργημα εἶναι ἐπίσης ἀγαθή καί πηγὴ ζωῆς γιά τόν ἄνθρωπο. Ἄνθρωπος καί φύση βρίσκονται σέ στενὴ ἀλληλεξάρτηση. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σέ ἀγαθὴ σχέση μέ τή φύση, ἐκείνη ἀβίαστα τοῦ παρέχει πλουσιοπάροχα τὰ ἀγαθὰ της. Ὅταν ὁμως χαθεῖ ἡ ἀκεραιότητα αὐτῆς τῆς σύνδεσης, οἱ προβλέψεις γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυσοίωνες. Ἡ σχέση αὐτὴ δέν εἶναι ἀνταποδοτικὴ ἀλλὰ βιολογική καί ὄντολογική καί δέν πρέπει σέ καμία περίπτωση νά διασαλευθεῖ:

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐξουσίαν ἔχων πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ παρακαλοῦμεν· Ὡς ἡυλόγησας καὶ ἐπλήθυνας τὰ ποίμνια τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβ, οὕτως εὐλόγησον καὶ τὴν Ποίμνην τῶν κτηνῶν τούτων τοῦ δούλου σου...καὶ πλήθυνον, καὶ ἐνδυνάμωσον αὐτήν, καὶ ποιήσον αὐτὴν εἰς χιλιάδας...» (Εὐχὴ εἰς τό εὐλογῆσαι ποίμνην).

Πρὸς ἐπίρρωση τῶν παραπάνω δέν ἔχει κανεὶς παρά νά προσέξει τὰ παρακάτω λόγια τῆς «εὐχῆς εἰς νόσον βοῶν»: «Σοῦ δεόμεθα, καὶ σὲ παρακαλοῦμεν· ὡς ἡυλόγησας καὶ ἐπλήθυνας τὰ ποίμνια τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ, εὐλόγησον καὶ τὰ ζῶα ταῦτα, ἅπερ εἰς χρῆσιν καὶ δουλείαν ἡμῖν τοῖς δούλοις σου δέδωκας...» (εὐχὴ εἰς νόσον βοῶν).

Τό παραπάνω κείμενο παρακαλεῖ τό Θεό γιά αὐξησὴ καὶ καρποφορία τῶν ποιμνίων, ὥστε νά φτάσουν τόν ἀριθμὸ τῶν προβάτων τοῦ Ἰακώβ. Πρόκειται γιά εὐλογία. Πρέπει ὁμως, νά προσεχθοῦν τὰ λόγια τῆς εὐχῆς: «ἅπερ εἰς χρῆσιν καὶ δουλείαν ἡμῖν τοῖς δούλοις σου δέδωκας...». Ἡ ὑλικοπνευματικὴ ὀντότητα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἐπιτρέπει νά «βασιλεύει» πάνω στόν ὑλικό κόσμον ἀλλὰ ταυτόχρονα νά ἐξουσιάζεται¹⁴² καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τό Θεό! Ὁ ἄνθρωπος δίνει λόγο γιά τίς ἐνέργειές του¹⁴³ δέν ἐνεργεῖ αὐθαίρετα! Εἶναι ὁ «οἰκονόμος» (διαχειριστής) τοῦ φυσικοῦ κόσμου (Βαρθολομαῖος, 2002).

Ἡ «ἐξουσία» τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου δηλώνεται στή διήγησιν τῆς Π. Διαθήκης μέ τὴν ὀνοματοδοσία τῶν ζώων (Γέν. 2, 19 20). Ὅταν ὁ Ἀδάμ δίνει ὄνομα στὰ ζῶα, τὴν ἴδια στιγμή κα-

142. Σύμφωνα μέ τόν Γρηγόριο τόν Θεολόγο, ὁ ἄνθρωπος «ἔχει μεικτὴ φύση: Βασιλείας ὅλων πάντων στή Γῆ, ἀλλὰ ὑποτελὴς στόν οὐρανό...γι' αὐτό ἡ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου δέν τοῦ παρέχει τὴν ἄδεια κατάχρησης καὶ καταστροφῆς».

143. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ: Ἐπὶ τὸς Θαλάσσιον', PG. 90, 269-276.

θιερώνεται μιά ιδιαίτερη προσωπική σχέση ανάμεσα σέ αυτόν και σέ αυτά. Δένεται μέ τά πλάσματα αυτά. Ἀρχίζει νά κατανοεῖ τήν ξεχωριστή τους φύση. Συνδέεται¹⁴⁴ μαζί τους μέ δεσμούς φιλίας καί ἀγάπης (Ware, 2008: 92). Ἡ ἐξουσία τοῦ ἀνθρώπου, λοιπόν, ἔχει περιορισμούς. Εἶναι ἀνεπίτρεπτο ἠθικά καί πνευματικά ἓνα πλάσμα τῆς δημιουργίας νά καταδυναστεύει ἓνα ἄλλο. Μόνο ὅταν ἐνεργοῦμε σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς συμπληρωματικότητας καί ὄχι μέ τήν αὐθαίρετη βία γινόμαστε πραγματικά συν-δημιουργοί τοῦ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ (Ware, 1994: 31).

Τά δικαιώματα τῶν ζώων¹⁴⁵ εἶναι σήμερα στήν ἐπικαιρότητα ὅσο ποτέ ἄλλοτε. Τά ζῶα ἐξημερώθηκαν ἀπό τόν ἄνθρωπο πρὶν ἀπό χιλιάδες χρόνια καί συμπορεύονται μαζί στήν ἱστορία. Τό ζήτημα τῆς αὐθαίρετης ἐπιβολῆς τοῦ ἀνθρωπίνου εἶδους πάνω στά μή ἀνθρώπινα ὄντα καί ἡ στυγνή ἐκμετάλλευσή τους μέ σκοπό τό κέρδος εἶναι μιά οἰκτρή πραγματικότητα πού πρέπει νά μᾶς ἀνησυχεῖ (Patterson, 2005: 8-12).

Ἡ πολιτεία θεωρεῖ τήν κακοποίηση¹⁴⁶ τῶν ζώων ποινικό ἀδίκημα καί προσπαθεῖ μέσα ἀπό νόμους καί διατάξεις νά τήν περιορίσει. Ζωοφιλικὰ Σωματεῖα καί Σύλλογοι ἔχουν ἰδρυθεῖ καί δραστηριο-

144. Στό «Μικρό Πρίγκιπα» τοῦ Γάλλου συγγραφέα Antoine-Jean-Baptiste-Marie-Roger de Saint-Exupery, ἡ ἄλεπού στέλνει ἓνα μήνυμα «κλειδί» στόν ἀναγνώστη τοῦ ἔργου: «εἴσαι ὑπεύθυνος γιά πάντα γι' αὐτό πού ἔχεις ἐξημερώσει». Σημειωτέον, πώς καί ὁ Μωϋσῆς στό ὅρος Σινᾶ ζήτησε νά μάθει τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Μιά ἀπό τίς πολλές ἐρμηνεῖες πού δόθηκαν εἶναι πώς μέ αὐτό τόν τρόπο δηλώνει πώς εἶναι παρών μαζί μέ τό λαό Του καί ἐκπληρώνει τίς ὑποσχέσεις του: «ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν» (Γέν. 3/γ' 13).

145. α) Ἡ 4η Ὀκτωβρίου καθιερώθηκε ὡς Παγκόσμια Ἡμέρα τῶν Ζώων μέ σκοπό τήν εὐαισθητοποίηση γιά τά ὑπό ἐξαφάνιση ζῶα. Τή μέρα αὕτη τιμᾶται καί ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσίζης, ὁ ὁποῖος ἀναγορεύτηκε ἀπό τήν Δυτική Ἐκκλησία ὡς προστάτης τῶν ζώων καί τοῦ περιβάλλοντος (<http://www.sansimera.gr/worldays/58#ixzz28Qgr97oC>).

β) Στήν Ἑλλάδα ὑπάρχουν συγκεκριμένοι νόμοι πού ἀφοροῦν στήν προστασία τῶν ζώων εἴτε ἐθνικῆς νομοθεσίας εἴτε τοῦ ἐνωσιακοῦ δικαίου (Ὁδηγίες, Κανονισμοί καί Ἀποφάσεις) μέ σκοπό νά προφυλάξουν τά ζῶα ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἄγνοια καί κακοποίηση. Ὁ πιό πρόσφατος νόμος 4039/ 2012 εἰσήγαγε ὄχι μόνο τήν ἀπαγόρευση τῆς χρήσης κάθε εἶδους ζώων στά τσίρκα ὅλης τῆς Ἑλλάδας ἀλλά καί αὐξησε σημαντικά τίς ποινές γιά κάθε εἶδους κακοποίηση (<http://www.slideshare.net/webdboy/ss-11774684>).

146. «Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας», τεύχ. 1ο, Ἀρ. φυλ. 15 /2-2-2012.

ποιοῦνται πλέον σέ παγκόσμιο επίπεδο. Αὐτές εἶναι θετικές ἐνέργειες πού προβληματίζουν, ἐνημερώνουν καί εὐαισθητοποιοῦν. Τό πρόβλημα ὅμως, δέν λύνεται μόνο μέ νομοθετικές παρεμβάσεις. Ἡ ἀνθρώπινη ζωή διαφυλάσσεται καί προστατεύεται καί αὐτή ἀπό τό σύνταγμα, ὅμως τὰ ἐγκλήματα στήν κοινωνία δέν ἔχουν ἐκλείψει! Παρομοίως οἱ πόλεμοι, οἱ καταστροφές καί τὰ περιβαλλοντικά ἐγκλήματα κατά τῆς ἀνθρωπότητας δέν ἔχουν σταματήσει, ἂν καί ὑπάρχουν σχετικές συμφωνίες καί πρωτόκολλα διεθνῶς... «κατοχυρωμένα»!

Τό πρόβλημα εἶναι ἠθικό καί πνευματικό. Θά ὑπάρξει λύση μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐπαναπροσδιορίσει¹⁴⁷ ριζικά τή σχέση του μέ τό περιβάλλον καί ἀπαλλαγῇ ἀπό τήν ἀκόρεστη ἐγκεντρική βουλιμία του, τήν ἐνστικτώδη τάση του νά κατέχει καί νά καταναλώνει δίχως φραγμούς καί ὅρια (Γιανναράς, 1984: 83).

Ὁ Χρῆστος Γιανναράς (1984) γράφει κάτι πρωτότυπο. Ὁ ἄνθρωπος ἀναδεικνύεται σέ καλό «οἰκονόμο» τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ὅταν τόν μεταχειρίζεται ὡς «πράγμα» (πεπραγμένο Θεοῦ) καί ὄχι ὡς «χρῆμα» (χρηστικό ἀντικείμενο μέ ἀτομοκεντρική ἐκμετάλλευση). Ἕνας στυλός π.χ. πολύ εὐκόλα πετιέται μόλις τελειώσει τό μελάνι (ὡς «χρῆμα», ἀντικείμενο μέ ἐργαλειακή σημασία). Ἄν ὅμως, τό στυλό αὐτό εἶναι δῶρο ἀγαπημένου προσώπου θά τό κρατήσουμε ἀκόμα καί ὅταν τελειώσει τό μελάνι (ὡς «πράγμα», γεγονός ἀληθινῆς σχέσης καί ἀγάπης πρὸς τό δωρητή). Ἔτσι καί ἡ ἀληθινὴ σχέση μας μέ τήν φύση ἀρχίζει μόνο ὅταν παραιτηθοῦμε ἔμπρακτα ἀπό τήν τάση νά ὑποτάσσουμε¹⁴⁸ τὰ πάντα καί δοῦμε τόν κόσμο ὡς δῶρο-ἐνθύμιο τοῦ Θεοῦ (δ.π.: 81).

147. Στίς μέρες μας συναντᾶμε καί τήν ἄκρως ἀντίθετη περίπτωση νά εὐημεροῦν τὰ ζῶα καί νά πεθαίνουν οἱ... ἄνθρωποι! Ἐν ὀνόματι τῆς «ζωοφιλίας» δαπανῶνται τεράστια ποσὰ γιά τρόφιμα καί εἶδη καλλωπισμοῦ τῶν ζώων ἀρίστης ποιότητας, ὅταν συνάνθρωποί μας ὑποφέρουν. Ὁ Γέροντας Παῖσιος παρὰ τήν ἀπέραντη ἀγάπη πού ἔτρεφε γιά τὰ ζῶα, ὅταν ρωτήθηκε, ἀπάντησε πὼς ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου πρέπει πρῶτα νά ἐξαντλεῖται γιά τόν ἄνθρωπο καί ὅταν περισσεύει νά πηγαίνει καί πρὸς τὰ ζῶα (Παΐσιου Ἀγιορείτου, 2011: 64-68: 139· Λυσικάτος, 1999).

148. Σύμφωνα μέ τίς οἰκοκεντρικές θεωρίες πού ζητοῦν ὑποβιβασμό τοῦ ἀνθρώπου στό ἐπίπεδο τῶν ἀλόγων ζώων μέ τήν ἐπέκταση μερικῶν τεχνητῶν νομοθετημάτων γιά τὰ ζῶα δέν εἶναι σύμφωνες μέ τήν Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ θέση καί δέν ἀποτελοῦν λύση στήν ἐξισορρόπηση τῶν σχέσεων ἀνθρώπων-ζώων.

Ὁ Θεός σύμφωνα μέ τήν ὀρθόδοξη θεολογία «ἀγάπη ἐστίν» (Α΄ Ἰωά. 4, 16). Ὅλα δημιουργήθηκαν «καλά λίαν» (Γέν. 1/α΄, 31· Α΄ Τιμ. 4, 4). Ἡ Δημιουργία δόθηκε ὡς εὐλογία στόν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος τοποθετήθηκε ὡς ἱερέας καί ὄχι δυνάστης τοῦ κόσμου (Κεσελόπουλος, 1992: 84-85). Στήν πορεία ὁμως, θέλησε νά αὐτονομηθεῖ ἀπό τόν Θεό καί ἡ σχέση του μέ τήν υπόλοιπη δημιουργία τραυματίστηκε (Μητσόπουλος, 1984: 200· Στύλιος, 1993: 39): «τῇ γάρ ματαιότητι ἡ κτίσις ὑπετάγη, οὐχ ἐκοῦσα, ἀλλά διὰ τὸν ὑποτάξαντα» (Ρωμ. 8, 20-21).

Αὕτη εἶναι ἡ θεολογική βάση πάνω στήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζει τή θεολογία της καί τίς προσευχές της. Οἱ δεήσεις της ἐπεκτείνονται πρός κάθε τί ἔμψυχο καί ἄψυχο στόν σύμπαν. Ὁ ἄνθρωπος ἀναπόφευκτα εἶναι τό σημεῖο ἀναφορᾶς, ἐφόσον ὁ ἴδιος εἶναι «νοήμων νοῦς». Χωρίς ὁμως, τά υπόλοιπα πλάσματα παραμένει μετέωρος στό σύμπαν χωρίς νόημα καί σκοπό (Θεολόγου, 2007: 80-82). Τήν ὁποιαδήποτε φθορά στό περιβάλλον τή χρεώνεται αὐτός μέ τίς λανθασμένες ἐπιλογές του. Ὁ ἄνθρωπος ὑποδουλωμένος στόν ὑλικό κόσμο ἐκπορνεύει τή φύση καί αὕτη ἄθελά της εἶναι ὑποταγμένη στίς ἁμαρτίες του. Ἔτσι ἡ φύση: «συστενάζει καί συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν» (Ρωμ. 8, 21-22), μέ τήν ἐλπίδα: «ὅτι καί αὕτη ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπό τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τήν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 8, 21).

Ἄρα, τό φυσικό περιβάλλον θεολογικά μόνο φυσικό δέ μπορεῖ νά εἶναι, ἀφοῦ δέν βρίσκεται στό ἀρχικό του μεγαλεῖο, στήν ἀρχική του τροχιά, ἀλλά σέ μιά παρα-φύση κατάσταση, σέ μιά μετα-πτωτική ἀλλοίωση (Μητσόπουλος, 1984: 198-205· Νέλλας, 1985: 13· Κεσελόπουλος, 1986: 29). Μόνο κάτω ἀπό τό θεολογικό αὐτό πρίσμα μποροῦν νά ἐρμηνευτοῦν τά παρακάτω λόγια τῆς εὐχῆς: «..ἀπόστησον ἐπ’ αὐτῶν, πολυέλεε Κύριε, πᾶσαν ἀσθένειαν, καί τὸν ἐπικίνδυνον τοῦτον θάνατον, ὃν αὐτοῖς ἐπέθηκας διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καί ποίησον αὐτὰ ὑγιῇ καί εὖρωστα...» (εὐχή εἰς νόσον βοῶν).

Ἡ θρησκευτικότητα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συνδέονταν ἄμεσα μέ τό φυσικό περιβάλλον. Ζοῦσαν μέσα στή φύση καί ἡ ζωή τους ἦταν ἀγροποικμενική. Αὐτό τό «δέσιμο» μέ τή φύση τοὺς ἔκανε νά ἀναζητᾶνε τοὺς μηχανισμούς λειτουργίας του, ὅπως καί τίς ἀρχέγονες δυνάμεις του. Ἡ φαντασία τους ἔπλαθε δαιμονικές δυνάμεις,

Ἡ ἐξίσωση αὕτη ἀποτελεῖ μᾶλλον βιολογική οὐτοπία ἢ μιά νέα βιολογική ἀπειλή (Χατζηχαμπής, 2004).

θεούς ή πνεύματα, τά όποία ύπήρχαν παντού καί έπρεπε νά έξευμενιστούν ή νά έξουδετερωθούν (Nilson, 1998: 239-246).

Η ύπαρξη δαιμονικών δυνάμεων από την Έκκλησία δέν μπορεί νά άμφισβητηθεί χάριν έκσυγχρονισμού ή έκ-κοσμίκευσης¹⁴⁹ γιατί είναι βασική δογματική της διδασκαλία (Λουκ. 8, 26-39· Ματθ. 8, 28-34· Μάρκ. 5, 1-20). Ό διάβολος, σύμφωνα μέ την χριστιανική διδασκαλία, ένεργεί στην κτίση ως παρασιτική δύναμη, γιατί έγινε ό «άρχων του κόσμου τούτου»¹⁵⁰ καί ό άνθρωπος παρέμεινε «έκ γής χοϊκός» (Οίκονόμου, 1994: 206-209).

Έξω από τό πλαίσιο αυτό δέν μπορεί νά κατανοηθεί ή εύχή του αγίου Μάμαντος πού άκολουθεί, όπως καί σχεδόν οι περισσότερες εύχές της Έκκλησίας πού άναφέρονται στην άπαλλαγή του κόσμου καί της κτίσης από την έπήρεια του κακού (Πορφυρίου, 2003: 462-462).

Καί αυτό συμβαίνει, γιατί μέσα στό 'λογικό' παράλογο καί στην σύγχυση της σύγχρονης έποχής είναι μάλλον δύσκολο νά κατανοηθούν οι εύχές του «Εύχολογίου» καί οι άγιαστικές πράξεις της Έκκλησίας, οι όποιες μάλλον ήχουν στά αυτιά μας, σήμερα, ως άπαρχαιωμένες, άκατάληπτες καί 'μυστήριες' τελετές. Άραγε, ποιές εύχές του «Εύχολογίου» σήμερα, μπορούν νά γίνουν άποδεκτές από τόν άνθρωπο, άφού στό θρόνο του Θεού έχει καθίσει ό ίδιος ό άνθρωπος; (Εύθυμίου, 2007: 61).

Πάντως, δέν είναι ή κτίση –μετά την πτώση– δαιμονική αλλά εκείνο πού της στερεί τό φυσικό της κέντρο καί την άλλοιώνει είναι ή διαταραγμένη σχέση της μέ τόν άνθρωπο. Ό διάβολος δέν ένεργεί μόνο μέ την προσωπική του παρουσία αλλά προσπαθεί –όπως προαναφέραμε– νά προσβάλλει τόν άνθρωπο καί μέσα από την κτίση, άυτονομώντας τά δημιουργήματα του Θεού άπέναντι στον άνθρωπο (Μητσόπουλος, 1984: 195-205· Κεσελόπουλος, 1992: 101-106· Μπαλατσούκας, 2009: 201-209).

Παραθέτουμε τά κείμενα: «...καί ρύσαι ταύτην έκ της καταδυ-

149. 'Ως 'έκκοσμίκευση' (secularisation) νοείται από τό σύγχρονο έκκλησιαστικό λόγο ή «μοντερνοποίηση», δηλ. ό «θρησκευτικός άποχρωματισμός» της Έκκλησίας καί ή ένδοτικότητα της άπέναντι στό σύγχρονο πνεύμα καί του συμβιβασμού. Χωρίς μεταφυσική έλπίδα έπικεντρωμένη μόνο στην πρακτική, κοινωνική της άξία καί χρησιμότητα (Χριστοδούλου, 2007: 122): «μη συσχηματίζεσθε τῷ αἰῶνι τούτῳ» (Ρωμ. 12, 2· πρβλ. καί τά σχέτ. χωρία: Α' Κορινθ. 3, 19· Θεσσαλ. Β' 2, 15· Έβρ. 13, 8).

150. Β' Κορινθ. 4, 4.

ναστείας τοῦ Διαβόλου, καὶ τῶν ἄλλοφύλων, καὶ πάσης ἐπιβουλῆς ἐχθρῶν, καὶ αὐρας θανατικῆς, καὶ λοιμικῆς νόσου» (εὐχή εἰς τό εὐλογῆσαι ποιμνην).

«...Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ μνησθεῖς τοῦ ὀνόματος τοῦ δούλου σου Μάμαντος, μὴ ἐπέλθῃ ἐπὶ τὴν ποιμνην αὐτοῦ ἢ τὴν ἀγέλην τῶν βοῶν αὐτοῦ διαβολικὴ συμφορὰ ἢ ἄλλη τις νόσος» (εὐχή εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος).

«...τὸν δὲ εἰς τοῦτο συνεργήσαντα δαίμονα ἐμφανῆ γενέσθαι παρασκευάσας ὁμνῦοντα, μηδέποτε προσεγγίσει τολμῆσαι...» (εὐχή εἰς κτήνη, τοῦ ἁγίου Μοδέστου, Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων).

Προκαλεῖ ὁντως, μεγάλη ἐντύπωση ἡ κατακλεῖδα τῆς εὐχῆς «εἰς νόσον βοῶν»: «περιφρούρησον αὐτά [τά ζῶα] Κύριε, δι' ἁγίων Ἀγγέλων σου». Κανείς δὲν θά περίμενε ἀπὸ τό συντάκτη τῆς εὐχῆς νά ζητᾶ ἀπὸ τό Θεό –γιὰ ἄλογα πλάσματα κατώτερα τοῦ ἀνθρώπου– νά περιφρουρηθοῦν καί νά προστατευθοῦν ἀπὸ ἀγγελικά τάγματα! Αὐτό δηλώνει περίτρανα πὺς τίποτε ἀπολύτως στήν κτίση δέν εἶναι περιττό. Ὅλα ἔχουν τό λόγο τῆς ὑπαρξῆς τους, ὅλα εἶναι εὐλογημένα καί ἀνάγουν τόν ἄνθρωπο στόν Δημιουργό.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀειφόρου ἀνάπτυξης μέ τό πολύπλευρο ἐννοιολογικό της περιεχόμενο (μέτρο ἰσορροπίας καί ὁδοδείκτης σωτηρίας) συμπίπτει ἐξ ὁλοκλήρου μέ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογικὴ θεώρηση γιὰ τό φυσικὸ περιβάλλον καί γιὰ αὐτό τό λόγο ἀποβαίνει «οἰκοθεολογία». Ἡ ἀκολουθία τῆς ἀρτοκλασίας π.χ. ἐκφράζει τό ὄραμα καί τὴν προοπτικὴ τῆς Ἐκκλησίας γιὰ μιὰ «ἀειφορικὴ» παγκόσμια συμμετοχὴ στά προϊόντα καί ἀγαθὰ τῆς γῆς (Εὐθυμίου, 2007: 59· Τσάγκας, 2007: 26).

Τό ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς πού ἀκολουθεῖ συμπυκνώνει ὅλες τίς ἀρχές τῆς ἀειφορίας στόν τομέα τῆς παραδοσιακῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς μέ τούς δύο ἐπιμέρους κλάδους του, τὴ γεωργία καί τὴν κτηνοτροφία: καλλιέργεια τῆς γῆς, ἱκανὴ παραγωγή καρπῶν (τῶν ἀναγκῶν ὅχι τῶν ὑπερβολῶν), εὐρωστία τῶν ζώων στό σύνολό τους, αὐτάρκεια καί περίσσευμα «εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν» (φιλανθρωπία) μέ σεβασμό στό περιβάλλον. Ὑποδεικνύει ἔτσι ἕναν κύκλο περιβαλλοντικά ὑγιοῦς δραστηριότητος σέ ὅλο τό φάσμα τοῦ παραγωγικοῦ καί διατροφικοῦ συστήματος, χωρίς περιβαλλοντικές ἐπιπτώσεις¹⁵¹:

151. Στόν τομέα αὐτό συμβάλλει τά τελευταῖα χρόνια καί ἡ βιολογικὴ γεωργία-κτηνοτροφία μέ στόχους: Παραγωγή προϊόντων καί τροφίμων ὑψηλῆς διατρο-

«... Ἵνα διὰ τῆς εὐεξίας καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν βοῶν καὶ λοιπῶν τετραπόδων ζώων, καλλιεργῇται μὲν ἡ γῆ, αὐξάνωσι δὲ οἱ καρποί, καὶ ἀφθόνως οἱ δοῦλοι σου οἱ ἐπικεκλημένοι τὸ ὄνομά σου ἀπολαύσωσι τῶν ἰδίων γεωργιῶν· ἐκ τούτων δὲ πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες, περισσεύωσιν εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν» (εὐχή εἰς κτήνη, τοῦ ἁγίου Μοδέστου Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων).

Μέσα στὸν παραλογισμό τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ὡς πρὸς τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανάλωση ἀγαθῶν, ἡ Ἐκκλησία στὸ πλαίσιο τῆς θεολογίας καὶ τῆς Παράδοσής της ἔχει θεσμοθετήσει αἰῶνες τώρα τὸ περιβαλλοντικὸ ἥθος. Ἐνα τέτοιο ἥθος σημαίνει ἀσκητικὴ στάση καὶ λιτότητα ζωῆς. Αὐτὴ ἡ στάση εἶναι μιὰ ἄλλη θεώρηση τῆς σχέσης ἀνθρώπου-κτίσης πού ὑπερβαίνει τὰ καταναλωτικὰ καὶ κερδοσκοπικὰ πρότυπα τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ὁ αὐτοπεριορισμὸς στὰ ἀναγκαῖα καὶ ἡ συνετὴ χρῆση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν εἶναι ὁ μόνος τρόπος διάσωσης τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὴν ἐπερχόμενη καταστροφή (Θεοξένη, 2007: 64· Κεσελόπουλος, 2007: 77-80).

Τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκαν οἱ εὐχές τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρχε πλήρης ἰσορροπία μεταξύ παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης. Τὸ αἶσθημα εὐθύνης γιὰ τὸ περιβάλλον ἦταν διάχυτο. Στὶς σύγχρονες κοινωνίες ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀποτελεῖ μέριμνα πλέον τῶν θεσμικῶν ὀργάνων. Στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση ὅμως, ἡ διάσωση αὐτὴ εἶναι αὐτονόητη, ἐφόσον δεσπάζει ἡ ἱερότητα τῆς φύσης πού εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἄσκηση, τὴν ἐγκράτεια καὶ τὸν ἀγῶνα γιὰ ἁγιότητα (Σωτηράκου, 2007: 121-122).

Οἱ εὐχές αὐτές τῆς Ἐκκλησίας μποροῦν νὰ ἐμπνεύσουν τὰ ΠΠΕ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ὥστε νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ ἐπιτευχθεῖ περιβαλλοντικὸ ἥθος. Αὐτὸ δὲν γίνεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα

φικῆς ἀξίας, ἀσφαλῆ γιὰ τὸν καταναλωτὴ χωρὶς ὑπολείμματα φυτοφαρμάκων, ἀντιβιοτικῶν καὶ χημικῶν λιπασμάτων. Προστασία τοῦ περιβάλλοντος: (προστασία τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὕδροφόρου ὀρίζοντα, ἀειφορική διαχείριση φυσικῶν πόρων, ἐξασφάλιση τῆς βιοποικιλότητος). Μὴ χρῆση γενετικά τροποποιημένων ὀργανισμῶν (ΓΤΟ) ἢ καὶ προϊόντων πού παράγονται ἀπὸ αὐτοὺς. Προστασία τῆς ὑγείας τῶν ἀγροτῶν ἀπὸ τὴν ἐκθεσὴ τους σὲ βλαβερὲς χημικὲς οὐσίες. Τὴ φυσικὴ διαβίωση τῶν ζώων καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς εὐζωίας τους. Τὴ χρῆση ζωοτροφῶν πού ἔχουν παραχθεῖ μὲ βιολογικὸ τρόπο καὶ χωρὶς τὴ χρῆση γενετικά τροποποιημένων ὀργανισμῶν (ΓΤΟ) ἢ καὶ προϊόντων πού παράγονται ἀπὸ αὐτοὺς (Ὑπουργεῖο Ἀγροτικῆς Ἀνάπτυξης). Ἀνακτημένο στίς 30-8-2013 ἀπὸ τὸ δικτυακὸ τόπο <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/biologikgeorgiaktinotrofia>

στήν άλλη, απαιτείται χρόνος, ύπομονή και έπιμονή, καθότι ή περιβαλλοντική ώριμανση είναι άποτέλεσμα μακρόχρονης περιβαλλοντικής άγωγής. Όταν όμως, έπιτυγχάνονται οι σκοποί και οι στόχοι της ΠΕ τότε μπορούμε νά μιλάμε και γιά έπίτευξη των στόχων της άειφορίας (Παπαβασιλείου, 2011: 31-32· Σταμάτης, 2013).

Η συμπόρευση της χριστιανικής οίκο-θεολογίας μέ την ΠΕ μπορεί νά άποτελέσει μιά έπιτυχημένη προσπάθεια άντιμετώπισης της σύγχρονης οικολογικής κρίσης (Μπαλτατζής, 2005: 30).

5. Οί άγιοι των κτηνοτρόφων

Όπως ό άγιος Τρύφωνας θεωρείται ό προστάτης άγιος των χωραφιών και των άμπελιών, τό ίδιο και οι άγιοι: Μόδεστος, Μάμας και Βλάσιος είναι άντίστοιχα, οι προστάτες άγιοι των κτηνοτρόφων. Μέσα από τή ζωή των κτηνονοτροφικών αυτών αγίων άντιλαμβάνεται κανείς τήν πραγματική σχέση άνθρώπου-φύσης. Γιά τά πρόσωπά τους ή φύση είναι ιερή. Τίποτε δέν μπορεί νά διαταράξει αυτή τήν άγαπητική σχέση φύσης-αγίου. Τά ζώα πλησίαζαν τόν Βλάσιο και εκείνος τά δέχονταν μέ άδελφική αγάπη. Άκόμα και τά θηρία πού τόν πλησίαζαν ήμέρωναν. Κάθε ζώο γιά τόν άγιο ήταν μιά έκφραση της σοφίας του Θεού. Μιά ύπαρξη γιά συνύπαρξη και συνεργασία μέ τά άλλα δημιουργήματα: «Ός προμηθέα σε πάντων ύμνουμεν, Βλάσιε, και λογικών θρεμμάτων και άλόγων πασχόντων· πάντας γάρ ισχύεις θεράπων Χριστού, εύεργετείν και ιάσθαι»¹⁵² (Θ.Η.Ε., 1963· Παπαϊωάννου, 1984: 45-57· Ψαριώτης, 1996:72).

Τό ίδιο συνέβαινε και μέ τόν Μόδεστο. Στο συναξάρι του αναφέρεται πώς όταν κάποιο φίδι μόλυνε τήν πηγή από τήν όποία τά πρόβατα έπιναν νερό (δαιμονική έπήρεια) και αυτά ψόφησαν από δηλητηρίαση, ό άγιος Μόδεστος¹⁵³ τά άνέστησε. Γιά αυτό και θεωρείται προστάτης των κοπαδιών (Συναξ. 16η Δεκεμ.). Στο Εύχολόγιο διαβάζουμε: «άπέλασον και άποδίωξον, διά του όνόματος του δούλου σου Μοδέστου, από πάντων αυτού των κτηνών παντοίαν βλάβην και νόσον»¹⁵⁴ (Ψαριώτης, 1996: 52-52· Ψαριώτης, 2001: 138-141: 164).

Ο βίος του αγίου Μάμαντα¹⁵⁵ (3ος αϊ.) δείχνει και αυτός τό δρόμο

152. Στιχηρ. προσόμ. Έσπερινοϋ, ήχος α'.

153. Θ.Η.Ε., τόμ. Η', σελ. 1243.

154. «Μικρόν Εύχολόγιον», σελ. 365.

155. Θ.Η.Ε., τόμ. Η', σελ. 545.

για την αγαθή συνύπαρξη ανθρώπων-ζώων. Τά άγρια ζώα τόν πλησίαζαν μέ μεγάλη αγάπη καί έμπιστοσύνη καί κάθονταν ήσυχα νά τά άρμέξει (Λουκάτος, 1982: 28-29). Από τό γάλα ό άγιος έπηξε τυρί, τό μοίραζε στους φτωχούς, ασκώντας ταυτόχρονα τήν άρετή τής φιλοζωίας καί τής φιλανθρωπίας. Όταν όδηγήθηκε νά γίνει βορά τόν θηρίων, εκείνα αναγνωρίζοντας τήν αγιότητά του δέν τόν άγγιξαν καν (Δοσίθεου, 2005: 115-116).

Ύψιστα μαθήματα περιβαλλοντικής ήθικης περικλείει τελικά ή ζωή τών αγίων τής Έκκλησίας. Πολλά έχει νά διδαχθεί κανείς από τή ζωοφιλία τών αγίων καί από τήν αγιοφιλία τών ζώων. Από τή μιά μεριά ή γνήσια αγάπη τών αγίων για τά ζώα καί τά θηρία καί από τήν άλλη ή δωρεά τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτούς νά θεραπεύουν ὅσα ἀπὸ αὐτά προσβάλλονταν ἀπὸ ἀρρώστια ἢ δαιμονική ἐπήρεια¹⁵⁶ (Μαρκαντώνης, 2007: 136-137· Μπαλατσούκας, 2009: 202).

Κλείνοντας τή συνάφεια αὐτή, νά ποῦμε σχετικά μέ τό αἶτημα τοῦ Bentham (1789) καί τοῦ Singer (1975) ὡς πρὸς τήν ἀναδιάρθρωση τοῦ παραδοσιακοῦ πεδίου, μέσα στά πλαίσια τής ΠΗ, ἔτσι ὥστε μέσα σέ αὐτό νά συμπεριληφθοῦν καί νά ἀναγνωριστοῦν δικαιώματα καί στά μὴ ἀνθρώπινα ὄντα (Γεωργόπουλος καί συν., 165· 175), ἡ ἀπάντηση ἔχει ἤδη δοθεῖ ἀπὸ τή μακραίωνη παράδοση καί ἐμπειρία τής Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί τών αγίων της πολὺ πρὶν ἀπὸ τή γένεση τών θεωριῶν αὐτῶν. Γιατί ἐκ τών ἀνωτέρω ἔγινε σαφές πὼς καί ἀρμονικὴ συμβίωση μέ αὐτά συντελοῦνταν καί καμιά ὑποβάθμιση τών ἀναγκῶν τους δέν πραγματοποιοῦνταν (Δοσίθεος, 2005: 115-139· Σίμωνος, 2010· Παΐσιου, 2011: 226-227).

156. Μερικὲς φορές παρατηροῦμε τό ἐξῆς παράδοξο: Οἱ ἅγιοι, ἐνῶ ἀγαποῦν τά ζώα, ὑπῆρξαν περιπτώσεις πού μέ τήν προσευχή τους ἔδιωξαν ἢ θανάτωσαν κάποια ἐπιβλαβῆ (πούλια, φίδια, ἀκρίδες). Αὐτό συνέβη, ὅταν αὐτά ἔγιναν αἰτία νά δεινοπαθῇ ὁ ἄνθρωπος. Τό κέντρο ἀγάπης τών αγίων εἶναι ὁ Θεός, μετὰ ὁ ἄνθρωπος καί ὕστερα τά ζώα σέ σχέση ὅμως, μέ τό ἄν ὠφελεῖται ἢ βλάπτεται ὁ ἄνθρωπος (Κεσελόπουλος, 1992: 101). Ὁ Χριστὸς ἔστειλε τά δαιμόνια στους χοίρους καί λύτρωσε τόν δαιμονισμένο Γαδαρηνὸ (Ματθ. 8, 28-34). Αὐτό συνέβη: 1. γιὰ νά δείξει τό μέγεθος τής καταστροφῆς πού μποροῦν νά προκαλέσουν οἱ δαιμονικὲς δυνάμεις στὴν κτίση καί 2. γιὰ παιδαγωγία, γιατί οἱ χοῖροι ἐκτρέφονταν παράνομα στὴν πόλη τών Γεργεσηνῶν. Ὁ Μωσαϊκὸς Νόμος τό ἀπαγόρευε ρητὰ (Λευϊτ. 11, 7· Β΄ Μακ. 6, 18-20· Παροιμ. 26, 11). Ἴσως ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ μπορεῖ νά συνδυαστεῖ καί μέ τίς θυσίες τών Χαναναίων καί τίς μαντικὲς δαιμονικὲς τελετουργίες τών Αἰγυπτίων (Γκουτζιούδης, 2012: 7-8).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄
Β΄ ΚΥΚΛΟΣ (φυσικό περιβάλλον)
ΑΝΘΡΩΠΟΣ-ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ & ΥΓΕΙΑ
ΑΠΕΙΛΗΤΙΚΑ ΦΥΣΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ & ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Μπροστά στά τρομακτικά καί ασυνήθιστα φαινόμενα ό άνθρωπος αισθάνεται μιά τεράστια καί ανυπέρβλητη δύναμη νά τόν ξεπερνά. Καταποντίζεται, νοιώθει τή μικρότητά του καί καταρρέει. Τέτοιου είδους άπειλητικά φυσικά φαινόμενα εἶναι: οἱ ήφαιστειογενεῖς έκρήξεις, οἱ σεισμοί, οἱ παρατεταμένες ξηρασίες, οἱ σφοδρές καταιγίδες, οἱ μεγάλες πλημμύρες, οἱ θυελλώδεις άνεμοι, οἱ ἐπιδημίες κ.ο.κ.

1. Ὁ ἐγκέλαδος

Ὁ σεισμός στήν ἀρχαιότητα θεωροῦνταν ὑπερφυσικό φαινόμενο πού ἔσπερνε τρόμο καί πανικό. Συνοδεύονταν μέ ἕνα πλήθος δεισιδαιμονιῶν καί προκαταλήψεων. Ὁ πανίσχυρος θεός Ποσειδῶνας ἦταν ἐκεῖνος πού ἐξουσίαζε τά ἔγκατα τῆς γῆς, ὅπως δείχνουν καί οἱ σχετικές ὀνομασίες του: σεισίχθων (<σειών+χθών>), ἑνοσίγαιος, ἑγαιήοχος, ἑγαιάς κινητήρ κ.λπ. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι καί ὁ λόγος πού σέ περιοχές πού πλήττονταν ἀπό σεισμούς κυριαρχοῦσε ἡ λατρεία του. Τό βασίλειό του βρίσκονταν στά βάθη τῶν ὠκεανῶν καί αὐτός ἦταν ὁ δημιουργός τῶν τρικυμιῶν μά καί τῆς γαλήνης. Ὁ Σοφοκλῆς τόν ὀνομάζει «γῆς τε καί ἁλμυρᾶς θαλάσσης ἄγριον μοχλευτήν» (Φάκλαρης, 1999· Παράσχη, 2007: 4· Γκίλης, 2012: 677)¹⁵⁷.

Πολλοί ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὅπως οἱ Ἀριστοτέλης, Πλίνιος, Διόδωρος, Πausanias καί Στράβωνας, ἀναφέρονται σέ χτυπήματα σεισμῶν πού ἔγιναν στήν ἐποχή τους, μά καί προγενέστερα. Ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει ἐννέα καταστρεπτικούς σεισμούς¹⁵⁸ σέ διάφορες ἑλληνικές πόλεις κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου.

157. Ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ. Ἕλληνες φιλόσοφοι καί ἱστορικοί εἶχαν συντάξει χάρτες σεισμικῆς ἐπικινδυνότητας. Σ' αὐτούς βρίσκουμε μοναδικές περιγραφές αὐτῶν τῶν φαινομένων, ἐπιτυχημένες προγνώσεις, ἀκόμη καί ἀναφορές γιά «τσουνάμια» πού σήμερα ἐρευνοῦν οἱ εἰδικοί (Γκίλης, 2012: 44).

158. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος (624-546 π.Χ.), θεωροῦσε τή συμβολή τοῦ νεροῦ ση-

Τό χειμώνα τοῦ 427 π. Χ., ὅταν ἡ Ἀθήνα μαστιζόταν ἀπό λοιμό, πολλοί σεισμοί τάραξαν τήν Ἀθήνα καί τίς γύρω πόλεις. Ὅταν οἱ Πελοποννήσιοι εἰσέβαλαν στήν Ἀττική, ἰσχυροί σεισμοί τοὺς ἀνάγκασαν νά γυρίσουν πίσω (Παπαντωνόπουλος, 200: 123-127). Τήν ἴδια ἐποχή οἱ Ὀροβιές τῆς Εὐβοίας κατακλύσθηκαν ἀπό ἓνα τεράστιο κύμα. Πολλοί ἄνθρωποι χάθηκαν, ἐνῶ τμήμα τῆς ξηρᾶς καταποντίστηκε¹⁵⁹. Ὁ Στράβων διηγεῖται τίς συνέπειες ἐνός τρομεροῦ σεισμοῦ στίς περιοχές Εὐβοίας καί Λοκρίδας. Ἐξαιτίας τῆς ἰσχυρῆς δόνησης οἱ θερμές πηγές τῆς Αἰδηψοῦ καί τῶν Θερμοπυλῶν στέρεψαν γιά τρεῖς μέρες (Παράσχη, 2007: 7). Πέντε μέρες πρίν τόν καταποντισμό δύο σπουδαίων ἐλληνικῶν πόλεων (Ἐλίκης & Βούρας) ἀπό τόν καταστρεπτικότερο σεισμό στήν ἐλληνική ἱστορία (373 π.Χ.) τά ζῶα εἶχαν διαισθανθεῖ τόν κίνδυνο καί εἶχαν τραπεῖ σέ φυγή (Παπαζάχος, 2003· Γκιλῆς, 2012: 15). Ὁ μέγας σεισμός πού κατεδάφισε τή Ρόδο (226 π.Χ.) –μεταξύ τῶν ἄλλων– θρυμμάτισε καί τόν περίφημο Κολοσσό, ὕψους 33 μ., πετάζοντάς τον στό ἔδαφος (Παπαζάχος, 1989: 286· Παπάζογλου, 2008: 10). Ὁ Ἡρόδοτος μαρτυρεῖ καί γιά τό τσουνάμι, τό ὁποῖο ἄλλαξε τό γεωγραφικό χάρτη τῆς Ἑλλάδας. Τό μεγάλο κύμα ἔπληξε τή Δ. Χαλκιδική (479 π.Χ.) σχηματίζοντας τήν τρίποδη χερσόνησο, ἀφοῦ προτύτερα εἶχε καταποντίσει τοὺς Πέρσες στήν Ποτίδαια¹⁶⁰ (Σπυρόπουλος, 1997: 453· Φάκλαρης, 1999· Γκιλῆς, 2012: 18).

2. Ἡ ἀνομβρία

Ὁ Δίας θεωροῦνταν ἀπό τοὺς ἀρχαίους ὡς ὁ δημιουργός τῆς βροντῆς, τῆς ἀστραπῆς καί τῆς βροχῆς. Ὁ ὄμβρος πού ἔστελνε τακτικά ἀπό τόν Ὀλύμπο ἔπεφτε εὐεργετικά καί γονιμοποιοῦσε τή διψασμένη γῆ, μητέρα ὅλων τῶν ὄντων (Nilsson, 1997: 133). Ἡ βροχόπτωση στήν ἀρχαία Ἑλλάδα θεωροῦνταν πολύτιμο καί πολυπόθητο δῶρο γιά ὅλα τά ὄντα τῆς μητέρας «γαίας». Ἡ ξηρασία, ἀπό τήν ἄλλη, θεωροῦνταν κατάρρα. Σέ περιόδους μεγάλης ξηρασίας οἱ ἱερεῖς τοῦ Δία προέβαιναν σέ πράξεις τελετουργικῆς μαγείας γιά νά ἐξευμενίσουν τοὺς ἐξοργισμένους θεούς. Βύθιζαν κλαδιά δένδρων

μαντική στή γένεση τῶν σεισμῶν. Ὁ Ἀναξίμενης (585-525 π.Χ.) ἰσχυρίζονταν ὅτι τά ρήγματα τῆς γῆς, τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό τήν ξήρανση βρεγμένων ἐδαφῶν, προκαλοῦσαν τά σεισμικά φαινόμενα (Ἰωαννίδου, 1997).

159. Θουκυδ. 3, 89. 1.

160. Ἡροδ. Ἱστορ. 8. 126. 6-8 & 128. 1.

στά νερά τῶν πηγαδιῶν καί ἔραιναν μέ αὐτά τόν ἀέρα. Μέ αὐτό τόν μαγικό τρόπο περίμεναν σίγουρη ἀνταπόκριση στίς προσευχές τους. Ἡ βροχή δέν θά ἀργοῦσε νά πέσει ποτίζοντας λυτρωτικά τό κατὰξερο καί διψασμένο χῶμα.

Ἔτσι, ὁ Δίας ἦταν ἐκεῖνος πού ἔστελνε τή βροχή ἀπό τόν Ὀλυμπο καί οἱ ἄνθρωποι μέ τήν πίστη καί τίς ἱκεσίες τους εὐελπιστοῦσαν στή γενναιοδωρία του (Nilsson, 1997: 101).

Ἀφοῦ τό νερό ἦταν τόσο πολύτιμο –μέ κάθε του μορφή– ἦταν καί ἱερό. Ἡ ρύπανση τῶν ὑδάτων ἀπαγορευόταν αὐστηρά. Ἡ Ἄρτεμις, σύμφωνα μέ μαρτυρίες τοῦ Πausanias, λατρεύοταν ὡς «κυρίαρχος τῶν ὑδάτων καί τῶν πλασμάτων πού ζοῦσαν σέ αὐτά» (Hughes, 2010: 48-49).

Ἐρευνα τοῦ Πανεπιστημίου Paul Sabatier τῆς Τουλούζης, στή Γαλλία, ὑποστηρίζει τήν ἄποψη πώς ἡ κλιματική ἀλλαγὴ καί συγκεκριμένα μιά παρατεταμένη ξηρασία πού κράτησε τριακόσια χρόνια ἦταν ἡ κυρίως ὑπεύθυνη γιά τήν κατάρρευση τῶν Μυκηναίων, τῶν Χετταίων τῆς Ἀνατολίας καί ἄλλων πολιτισμῶν τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Αὐτή ἡ παγκόσμια μεταβολή τοῦ κλίματος προκάλεσε μιά σειρά ἀπό πολέμους, λιμούς καί ἐσωτερικές ἀναταραχές (Kaniewski, Campo et al., 2013: 1-10).

Λιτανεῖες (ἱκεσίες) ὑπῆρχαν καί στήν ἀρχαιότητα. Ὁ Πausanias στό κείμενό του γιά τή νύμφη Ἀγνώ καί τό Λύκαιο Ὅρος, ἀναφέρει πώς σέ περιόδους παρατεταμένης ξηρασίας, ἀνομβρίας ἢ ἀναβροχιάς, γίνονταν εἰδικές τελετές ἐπὶ κλήσης γιά βοήθεια ἐξ οὐρανοῦ¹⁶¹, ὅπως ἀκριβῶς καί σήμερα τελοῦνται παρόμοιες τελετές ἀπό τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Τό γεγονός αὐτό –μεταξύ ἄλλων– καταδεικνύει τή διαχρονική συμπόρευση Ἑλληνισμοῦ καί Ὀρθοδοξίας (Παπαθανασίου, 1999: 55· Γιαγκάζογλου, 2001: 275-281).

3. Λιμοί καί λοιμοί

Λιμοί (ἢ μάστιγα τῆς πείνας) στέλνονταν ἀπό τοὺς θεοὺς στοὺς ἀνθρώπους ὡς ποινὴ γιά παραβάσεις σχετικὰ μέ τή καταπάτηση τῶν ἱερῶν ἀλσῶν. Ἱερεῖς προστάτευαν τὰ ἄλση καί ἔπρεπε νά ἀναφέρουν τίς παραβατικές πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἀσεβεῖς¹⁶² διώκονταν

161. Πausanias 8, 31, 2. 8, 38, 2 κ.ἐξ. 8, 47, 3.

162. Πρβλ. τή σχετικὴ ἀναφορά στόν πρόλογο τῆς ἐργασίας σσ. 15-17 (Καλίμαχου «Ὕμνος εἰς Δήμητρα»).

ποινικά. Σχετικά με την παράνομη κοπή δένδρων ή τη διακίνηση παράνομης ξυλείας –παρά τις απαγορεύσεις των Δρυϊδών– οι ποιινές και οι κατάρες των θεών ήταν ανελέητες. Τότε ακριβώς έξαπολύονταν λιμοί οι οποίοι τιμωρούσαν αυστηρά και παραδειγματικά τη διάπραξη της άμαρτωλής πράξης (Hughes, 2010: 55-56).

Ο λοιμός (άρρώστιες) στους αρχαίους είχε τὰ αἰτία του στήν έλλειψη έσωτερικής καθαρότητας. Θεωρούνταν μίasma, έργο κακιᾶς δύναμης (δαιμόνων)¹⁶³ πού απαιτούσε έξαγνισμό και έξιλέωση. Στο α' βιβλίο της 'Ιλιάδας διαβάζουμε πώς μετά τό χτύπημα της πανούκλας στό στρατόπεδο των Άχαιών (μετά την προσβλητική συμπεριφορά του Άγαμέμνονα πρὸς τόν ιερέα του θεοῦ Απόλλωνα) έπακολούθησε μεγάλος καθαρμός στό έλληνικό στρατόπεδο και τὰ λύματα ρίχτηκαν στή θάλασσα. Μέ αυτό τόν τρόπο οι Έλληνες απαλλάχθηκαν από αυτά, καθώς και από τή δαιμονική δύναμη πού τὰ έπεσκίαζε ('Ιλιάδ. α'. 12-54).

Ο Άσκληπιός με τό γλυκό του χέρι («ήπιος χείρ») θεράπευε τούς ανθρώπους χαρίζοντάς τους τήν υγεία, τό μέγιστο των αγαθών. Κατά τή διάρκεια της θεραπείας της άρρώστιας ή πρόρρηση του μέλλοντος αποτελούσε ούσιωδες τμήμα της τελετής (Nilsson, 1997: 97- 142).

Στους αρχαιοελληνικούς μύθους ή συχνή αίτία πού οι άνθρωποι άπευθύνονταν στό μαντείο των Δελφών ήταν κάποια μεγάλη καταστροφή (λιμός, πανούκλα), όπου μέσα από αυτή άποκαλύπτονταν ή όργή των θεών μά και των νεκρών ήρώων! Η όργή ενός λησμονημένου ήρωα μπορούσε νά έπιφέρει μεγάλες συμφορές. Η όργή αυτή μπορούσε νά κατευναστεί με τήν ύπακοή των ανθρώπων στους θείους χρησμούς και στίς ειδικές όδηγίες των μαντείων.

Κατά τή διάπραξη έγκλημάτων τέλος, έπρεπε με κάθε τρόπο νά έξαγνιστεί τό κακό πού είχε διαπραχθεί. Στην αντίθετη περίπτωση ξεσπούσαν μεγάλοι λοιμοί πού ταλάνιζαν τούς ανθρώπους. Συμπε-

163. Η πίστη στους δαίμονες ήταν δεσπόζουσα αντίληψη. Η φύση ήταν γεμάτη από τέτοια πνεύματα. Κάθε πηγή, κάθε δέντρο, κάθε πράγμα είχε ή τουλάχιστον μπορούσε νά έχει τό δαίμονά του. Ζούσαν μέσα στή φύση. Ήταν αναρίθμητοι και ήταν ή αίτία για ότιδήποτε είχε σχέση με τόν άνθρωπο. Έστελναν τήν καρποφορία μά και τήν άφορία, τήν ευτυχία αλλά και τήν άρρώστια. Μέ τις μαγικές τελετές οι άνθρωποι προσπαθούσαν νά έξασφαλίσουν ειρήνη, ευφορία, ευτυχία και ευημερία. Η μαγεία έξυπηρετούσε τό άτομικό και τό κοινωνικό καλό (Nilsson, 1998: 239-246).

ρασματικά: μέ τις ένθυμήσεις καί τις τιμές στους άξιους νεκρούς κατεϋνάζονταν ή όργή τών θεών, οί όποιοι άνέστειλαν τις άρρώστιες καί τά έπακόλουθα κακά (δ.π.: 204-208).

4. ΟΙ ΦΥΣΙΚΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ ΣΤΗ ΒΙΒΛΟ

4. 1. Γενικά περί θεομηνιών

Οί μεγάλες φυσικές καταστροφές όνομάζονται θεομηνίες¹⁶⁴. Παρουσιάζονται μέ διάφορες μορφές, όπως: πόλεμος, πείνα, άκραία καιρικά φαινόμενα (σεισμοί, θύελλες, καταιγίδες κ.ά.). Θεομηνία είναι ή καταστροφή τής ισορροπίας. Βασική αίτία αυτών τών φαινομένων –σύμφωνα μέ τήν Άγία Γραφή– είναι ή άμαρτία (Corbon, 1980: 480). Ή θεομηνία δέν θεωρείται προσωπική τιμωρία, γιατί επεκτείνεται σέ όλη τήν κτίση. Φανερώνει όμως τό βαθμό πού ή άμαρτία έχει είσχωρήσει καί ένεργεί μέσα στήν ανθρώπινη ιστορία. Για αυτό τό λόγο πολλές φορές έκλαμβάνεται καί ως παιδαγωγία (Αποκ. 6· 8, 6-11, 19).

Στή χριστιανική πίστη έξαιτίας τής θεϊκής αγάπης πού άπορρέει από τό Μυστήριο τής Σταυρικής Θυσίας του Θεανθρώπου ή θεομηνία αλλάζει νόημα (Ρωμ. 8, 32-39· Αποκ. 7, 3· 10, 7). Γίνεται ή αρχή τής σωτηρίας του ανθρώπου καί όχι τής απώλειάς του. Τουτο όμως, δέν είναι δυνατόν νά διαφανεί από τήν αρχή. Ύπό αυτή τήν έννοια ό άνθρωπος του Θεού δέν πρέπει νά γογγύζει ή νά βλασφημεϊ τό Θεό (Αποκ. 16, 9) οϋτε όμως καί νά στρέφεται στά είδωλα (4ο Βασιλ. 1, 2-17· Ήσ. 44, 17· 47, 13).

Οί θεομηνίες στήν Άγία Γραφή συχνά παρουσιάζονται καί ως «σημεία τών καιρών», έξαιτίας τών ανθρωπίνων άνομιών (Λουκ. 12, 54 κ. έξ.). Ύποδεικνύουν τή μετάνοια, τή μεταστροφή καί τήν έγρηγορση (Ματθ. 24, 33: 44· Πραξ. 9, 20). Είναι ή έναρξη τής πλήρους απελευθέρωσης από τήν ύλη καί τή φθορά (Λουκ. 21, 28). Ή βάση αυτών τών φαινομένων –άν καί παράδοξο– βρίσκεται στή βεβαιότητα τής θεϊκής αγάπης (Λουκ. 21, 8-19), καθώς τά πάντα ύποτάσσονται στή δύναμη του θεϊκού σχεδίου (Β΄ Κορινθ. 12, 9). Τά πάντα οδηγούνται νομοτελειακά στήν άπολύτρωση (Ματθ. 24, 6· Ρωμ. 8, 19-23).

Ό κατακλυσμός είναι ή μεγαλύτερη θεομηνία στήν Π. Διαθήκη (Γέν. 7, 23). Ό Νώε φέρεται ως ό κατεχοχήν δίκαιος, έξαιτίας τής δικαιοσύ-

164. (θεός+μήνις) = όργή θεού.

νης του. Θεωρείται ως ό «τύπος» τῶν κάθε φορά έναπομεινάντων δικαίων τῆς γῆς πού ἐξασφαλίζει τή συνεργασία Θεοῦ-ἀνθρώπου (Σειράχ, 44, 17). Εἶναι ὁμως καί ὑπόδειγμα ἐγρήγορης (Ματθ. 24, 37 κ. ἐξ.: Ἐβρ. 11,7), ἐφόσον προειδοποιεῖ τοὺς συγχρόνους του γιὰ τὴν ἐπερχόμενη κρίση (Β΄ Πέτρ. 2, 5 & 3, 5). Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας «εἶδαν» στὴν κιβωτό τοῦ κατακλυσμοῦ τὴν «προτύπωση» τῆς Ἐκκλησίας πού ἐπέζησε μέσα ἀπὸ τό βρόμικο κόσμος τῆς ἁμαρτίας (Πράξ. 2, 40).

Ἡ ὁλοκληρωτικὴ καταστροφή τῶν βιβλικῶν πόλεων: Σόδομα καί Γόμορρα στὰ νότια τῆς Νεκρᾶς θάλασσας, ἀπὸ τό Θεό, ἐξαιτίας τῆς ἀνηθικότητος τῶν κατοίκων τους, δύνανται νά συνυπολογισθοῦν στό ἱστορικὸ τῶν μεγάλων καταστροφῶν τῆς Π. Διαθήκης (Γέν. 19, 24-29).

Τελικά τό δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ –σύμφωνα μέ τὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία– δέν πρόκειται νά χαθεῖ. Ἐξαγνισμένο καί ἀνακαινισμένο θά ζήσει αἰῶνια μαζί μέ τόν κεκαθαρμένο ἀπὸ τὴν ἁμαρτία ἄνθρωπο: *«Καινοὺς δὲ οὐρανοὺς καὶ γῆν καινὴν προσδοκῶμεν, ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ»* (Β΄ Πέτρ. 3, 13· Ματθ. 24, 26· Ἀποκ. 21, 1).

4. 2. Ἡ ἀσθένεια

Ἡ ἀσθένεια θεωροῦνταν ὡς μάστιγα τῶν θεῶν. Ἡ θεραπεία της ἐρχόταν μέσα ἀπὸ τὴν προσευχὴ μέ βασικὴ προϋπόθεση τὴ μετάνοια. Μέσω τῆς ἀρρώστιας ἀποκαλύπτεται ἡ κυριαρχία τοῦ θανάτου πάνω στὸν ἄνθρωπο (Α΄ Κορινθ. 11, 28-32). Ἡ ὑγεία, ἀντίθετα, εἶναι προϋπόθεση τῆς πληρότητας καὶ τῆς ζωτικῆς δυνάμεως (Ψαλμ. 37, 11).

Ἡ ἀσθένεια παρουσιάζεται ὡς πληγὴ τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο (Ἐξοδ. 4, 6· Ἰώβ 16, 12). Ἀποσπασματικά ὁμως, γιατί στή γενικότερη θεολογία τῆς Βίβλου ἀποτυπώνεται τό ἀντίθετο, ὁ ἄνθρωπος δέν δημιουργήθηκε γιὰ νά ὑποφέρει (Γέν. 2). Ἀσθένεια εἶναι ἡ ἀπόρροια τῆς ἁμαρτίας (Γέν.3, 16-19· Ἐξοδ. 9, 1-12). Πολλές φορές πλήττονται καὶ οἱ δίκαιοι ἀπὸ νοσήματα γιὰ νά δοκιμαστεῖ ἡ πίστη καὶ ἡ ἀφοσίωσή τους στό Θεό (Ἰώβ, Τωβία). Ἄλλοτε πάλι ἡ ἀρρώστια ἐμφανίζεται πρὸς ἐξιλέωση τῶν σφαλμάτων τῶν ἁμαρτωλῶν (Ἠσ. 53, 4 κ.ἐξ.).

Οἱ προφῆτες ἐπαγγέλλονται τὴν ἐξάλειψη τῆς ἀρρώστιας κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία (Ἠσ. 35, 5· 25, 8· 65, 19), καθὼς ὁ ἐπερχόμενος Λυ-

τρωτής θά πάρει πάνω Του τίς ασθένειες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ θεραπεία θά ἔρθει μέσα ἀπό τίς δικές Του πληγές (Ἡσ. 53, 4· Ματθ. 8, 17).

Ὁ Χριστός χωρίς νά ἐρμηνεύει τήν ασθένεια μέ τήν ὑπερβολικά περιορισμένη προοπτική τῆς ἀνταπόδοσης (Ἰωαν. 9, 2) τήν ἀντιμετωπίζει ὡς κακό, συνέπεια τῆς ἁμαρτίας, σημάδι τῆς δύναμης τοῦ διαβόλου πάνω στόν ἄνθρωπο (Λουκ. 13, 16). Συμπονεῖ τά πλάσματά του καί τά θεραπεύει (Ματθ. 30, 34· Μάρκ. 2, 1-12· Ματθ. 10, 1· Ἰακ. 5, 14).

Ἐνῷ ὁ Ἰῶβ δέν εἶχε τίς θεολογικές προϋποθέσεις νά καταλάβει τό νόημα τῆς δοκιμασίας του ὁ χριστιανός χαίρεται, γιατί γνωρίζει πώς: «Νῦν χαίρω ἐν τοῖς παθήμασί μου ὑπὲρ ὑμῶν καί ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὃ ἐστίν ἡ ἐκκλησία» (Κολ.1, 24). Ἡ ασθένεια στή χριστιανική πίστη, ὅπως ὁ πόνος καί ὁ θάνατος, μποροῦν νά κατανοηθοῦν μόνο μέσα ἀπό τήν προοπτική καί τήν οἰκονομία τῆς σωτηρίας (Νέλλας, 2000: 123).

4. 3. Ἡ καταιγίδα

Τό τρομακτικό φαινόμενο τῆς καταιγίδας, μπροστά στό ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἀδρανοποιεῖται, ἀποκαλύπτει τό τρομακτικό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ (Ἰερ. 28, 16· Ἰῶβ. 36, 29). Γιά τούς εἰδωλολάτρες φανέρωνε τήν ὀργή τοῦ Θεοῦ πού ἦταν κρυμμένος μέσα στά σύννεφα καί «ἔδιδε φωνήν» ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν του (βροντή), ρίχνοντας τά βέλη ἐναντίον τους (ἀστραπή) (Ἐξοδ. 9, 13-34· Ψαλμ. 17, 6-16). Ἡ καταιγίδα φέρνει στή γῆ τή γόνιμη βροχή, ὡς πηγὴ εὐλογίας τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἄνθρωπο (Γ' Βασιλ. 18). Ἡ καταιγίδα εἶναι τό πλαίσιο τῆς κλασσικῆς θεοφάνειας τῶν μεγάλων ἐπεμβάσεων τοῦ Θεοῦ στόν λαό Του ἀπό τήν Ἐξοδο ἕως τήν ἐγκατάστασή τους στή γῆ Χαναάν (Ἐξοδ. 19, 16-19· Κριτ. 5, 4).

Ὁ Θεός δέν παρουσιάζεται στή Βίβλο μόνο ὡς ἡ τρομερὴ ἐκείνη Παρουσία πού ἐμπνέει τό φόβο γιά τήν τιμωρία τῶν ἀδίκων (Ἡσ. 30, 27· Ἀποκ. 16, 18) (Ἡσ. 4, 6) ἀλλὰ καί ὡς φιλική συγκατάνευση πού γνωστοποιεῖται μέ τήν ἀπαλότητα «αὔρας λευκῆς» (Γ' Βασιλ. 19, 11).

Στήν Κ. Διαθήκη ὁ Χριστός δέν ἐπιτιμᾷ μόνο τήν ἄγρια θαλασσοταραχή καί τούς ἀνέμους ἀλλὰ ταυτόχρονα δηλώνει πώς εἶναι ὁ ἀπόλυτος Δημιουργός πού ἔχει τή δύναμη νά ἐπεμβαίνει στοὺς φυσικούς νόμους, νά τούς μεταβάλλει ἢ νά τούς προεκτείνει (Ματθ. 14, 22-34).

4. 4. Πείνα καί δίψα

Ἡ πείνα καί ἡ δίψα δέν εἶναι γιά τόν Θεό φυσικά φαινόμενα. Προπάντων ὅταν ἡ πείνα παίρνει διαστάσεις συλλογικοῦ γεγονότος (λιμός) ἢ ὅταν συμβαίνει ἔλλειψη βροχῆς γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα (ἀνομβρία). Στήν ἔρημο ὁ Ἰσραήλ πεινᾷ γιά νά δηλωθεῖ ὁ τρόπος ἀνοίγματος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν Θεό. Ὁ Θεός ὅμως παρέχει τά πάντα (Δευτερ. 8, 1). Τό μάννα¹⁶⁵ καί τά ὀρτύκια (τροφές στήν ἔρημο) πέφτουν ἀπό τόν οὐρανό γιά νά ὑπενθυμίσουν τήν ἄρρηκτη σχέση: Θεοῦ-ἀνθρώπου (Δευτ. 30, 15 κ.ἐξ.· 32, 46· Ἀριθμ. 11, 20). Ὁ Μωϋσῆς στήν ἔρημο δίνει λύση στή δίψα τοῦ λαοῦ του μέ τρόπον θαυματουργικό (Ἔξοδ. 17, 6).

Ὁ προφήτης Ἡλίας εἶναι ὁ κυρίαρχος τῶν βροντῶν καί τῶν ἀστραπῶν, τῶν κεραυνῶν καί τῆς βροχῆς. Μέ τήν προσευχή καί τή νηστεία: «οὐρανοὺς ἀπέκλεισε»¹⁶⁶ καί πάλι προσευχόμενος ἔλυσε τήν ἀνομβρία (Γ' Βασιλ. 17, 1 & Γ' Βασιλ 18, 1).

Πολλές φορές ἡ καρδιά τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ μέ τή μάστιγα τῆς πείνας καί τῆς δίψας ξυπνοῦσε ἀπό τό βαθύ λήθαργο, ὥστε νά νιώσει ξανά τήν πνευματική πείνα καί θεϊκή δίψα: «τοῦ ἀκοῦσαι τόν λόγον Κυρίου» (Ἀμ. 8, 11· Ἔξοδ. 23, 11· Ματθ. 25, 34: 42).

Ὁ Χριστός, ὁ Μεσσίας τῶν φτωχῶν (Λουκ. 1, 53), ἀναγγέλλει τό χορτασμό τῶν πεινασμένων καί διψασμένων (Λουκ.6, 21) ἀνακουφίζοντας τό λαό ἀπό τήν 'πείνα' (Μάρκ. 8, 1). Ταυτόχρονα ὑποδεικνύει τόν ἀληθινό ἄρτο πού χορταίνει κάθε πείνα, τόν Λόγο τοῦ Θεοῦ, δηλαδή τόν Ἐαυτό Του (Ἰωάν. 6· Ἰωάν. 4, 1-14· Ἦσ. 55, 1· Ἀποκ. 21, 6).

4. 5. Οἱ σεισμοί

Ὁ σεισμός στήν Κ. Διαθήκη παρουσιάζεται ὡς σημάδι τῶν ἐσχάτων χρόνων πρίν τήν β' ἔλευση τοῦ Χριστοῦ: «...καί ἔσονται λιμοὶ καί σεισμοὶ κατὰ τόπους· πάντα δὲ ταῦτα ἀρχὴ ὠδίνων» (Ματθ. 24, 7-8). «Ὅταν δὲ ἀκούσητε πολέμους καί ἀκαταστασίας, μὴ πτοηθῆτε· δεῖ γὰρ ταῦτα γενέσθαι πρῶτον, ἀλλ' οὐκ εὐθέως τὸ τέλος. Ἐγερθήσεται ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καί βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν, σεισμοὶ τε μεγάλοι

165. Ἀπὸ τό ἐβραϊκό מָן (μάν) ἢ (ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐβραϊκὴ Τορά) ἀπὸ τῆ φράση τῶν ἐκπληκτῶν Ἑβραίων מָן-אֶל-יְיָ : μάν χοῦ; Τί εἶναι αὐτό;

166. Δοξαστικό τῶν Αἰνῶν: Ἀ' Κυριακῆς τῶν Νηστειῶν (Ὁρθοδοξίας).

κατὰ τόπους καὶ λιμοὶ καὶ λοιμοὶ ἔσονται, φόβητρά τε καὶ σημεῖα ἀπ’ οὐρανοῦ μεγάλα ἔσται» (Λουκ. 21, 9-11).

Ὁ μέγας σεισμός κατὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ στὸν Γολγοθᾶ ἀποτελεῖ ἀπὸ τὴ μία σημεῖο ἐκδηλωτικοῦ θαυμαστοῦ γεγονότος ὅλης τῆς κτίσης, πού συμπάσχει καὶ συνωδίνει στὸν θάνατο τοῦ Δημιουργοῦ της: «Καὶ ἰδοὺ τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω, καὶ ἡ γῆ ἐσεισθῇ καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν» (Ματθ. 27, 51).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ σεισμός δηλώνει τὸ θρίαμβο καὶ τὴν ἀγαλλίαση τῆς κτίσης, ἡ ὁποία συμμετέχει καὶ πανηγυρίζει φαιδρῶς γιὰ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἀπολύτρωσής της: «καὶ ἰδοὺ σεισμός ἐγένετο μέγας· ἄγγελος γὰρ Κυρίου καταβάς ἐξ οὐρανοῦ προσελθὼν ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας καὶ ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ» (Ματθ. 28, 2).

Στὴν Ἀποκάλυψη ὁ σεισμός ἔρχεται ὡς σφραγίδα τῆς θεϊκῆς κρίσης ἐναντία στὴν ἁμαρτία καὶ στὴν ἀμετανοησία τῶν ἀνθρώπων: «καὶ ἐγένοντο ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταί, καὶ σεισμός ἐγένετο μέγας, οἷος οὐκ ἐγένετο ἀφ’ οὗ οἱ ἄνθρωποι ἐγένοντο ἐπὶ τῆς γῆς, τηλικούτος σεισμός οὕτω μέγας» (Ἀποκ.16, 18).

5. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας

Γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία ὁ Τριαδικὸς Θεὸς δημιούργησε «ἐξ ἄκρας ἀγαθότητος, ἐλευθέρως καὶ ἐξ οὐκ ὄντων» ἐν χρόνῳ τὸν κόσμον»¹⁶⁷ (Μητσόπουλος, 1984: 61). Στὸ δημιουργικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ¹⁶⁸ μπορούμε νὰ διακρίνουμε τρία ιδιώματα: τὴν παναγαθότητα, τὴν πανσοφία καὶ τὴν παντοδυναμία. Ἡ «ἐξ οὐκ ὄντων» ἢ «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» ἢ «ἐκ τοῦ μηδενός»¹⁶⁹ δημιουργία εἶναι ἀπόρροια τῆς ἀφατης ἀγάπης τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο (Γέν. 1, 26-24 & 2, 7). Χάριν τοῦ ἀνθρώπου πλάσθηκε ὁ κόσμος καὶ τέθηκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου (Γέν. 1, 26, 28· Ψαλμ. 8, 5 κ. ἐξ.). Σκοπὸς τῆς Δημιουργί-

167. «Ὁ Πατὴρ διὰ τοῦ (Λόγου= Υἱοῦ) ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ τὰ πάντα ποιεῖ». (Μ. Ἀθανασίου, Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα 1, 28. PG 26, 596).

168. Σύμφωνα μέ τὸν Ἑμμ. Περσελή (2007): «Δέν ὑπάρχει πλέον ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποδείξουμε τὸ ἀληθές ἢ ὄχι τῶν διηγήσεων τῆς Π.Δ. περὶ Δημιουργίας ἢ νὰ τίς συμφιλίωσουμε μέ τὴν ἐπιστήμη. Πρέπει νὰ δοῦμε πίσω ἀπὸ αὐτές τὴν πλούσια θεολογικὴ & κοινωνικο-πολιτικὴ τούς σημασία» (Περσελῆς, 2007: 110).

169. Γέν. 1, 1· Β’ Μακαβ. 7, 28 & Γρηγ. Ναζιανζινοῦ, Λόγ. 40, 45. PG 36, 424.

ας εἶναι ἡ εὐτυχία καὶ ἡ μακαριότητα τοῦ ἀνθρώπου (Μητσόπουλος, 1984: 64).

Ὁ κόσμος, ὡς θεῖο δημιούργημα, δέν ἀφέθηκε ἀπὸ τό Θεό στήν τύχη του ἀλλά τόν κυβερνᾷ καὶ τόν συντηρεῖ (Χρήστου, 1991: 12-15· Κεσελόπουλος, 1989: 42). Ὁ κόσμος κατευθύνεται πρὸς τόν τελικό του σκοπό πού εἶναι ἡ ἀνακαίνιση καὶ ἡ ἀφθαρτοποίησή του, χωρίς τή μεταβολή τῆς οὐσιαστικῆς του ὑπόστασης: «Καὶ εἶδον οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινήν· ὁ γὰρ πρῶτος οὐρανὸς καὶ ἡ πρώτη γῆ ἀπῆλθον» (Ἀποκ. 21, 1. Πρβλ. Ματθ. 19, 28· Β' Πέτρ. 3, 13)¹⁷⁰.

Ἐκ τῶν παραπάνω μπορεῖ νά φανεῖ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ μέριμνα τοῦ Θεοῦ γιά τὰ δημιουργήματά του πού βρίσκονται πάντα ὑπὸ τό ἄγρυπνο βλέμμα Του. Ἡ φθορά τῆς φύσης –τὴν παρατηροῦμε ἐναγωνίως σήμερα– δέν ἐδράζεται στήν ἀγάπη καὶ πανσοφία τοῦ Θεοῦ ἀλλά στήν ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου πού συμπαρέσυρε ἀκόμα καὶ τή φύση: «ὁ ψυχὴν ἔχων ἀσθενῇ πάντα ρυποῖ»¹⁷¹. Τό κτιστό σύμπαν ὠφείλε νά ἐκκλησιασθεῖ καὶ νά ἐξαγιασθεῖ ἀπὸ τόν ἄνθρωπο, ἐφόσον αὐτός παρέμενε σέ ἄρμονία μέ τόν Θεό (Losksky, 1964: 123· Κεσελόπουλος, 1992: 167: 174). Ἡ μέλλουσα ἀποκατάσταση τῆς κτίσης ὁμως, προβάλλεται βεβαία ἀπὸ τόν Α. Παῦλο: «πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν, ἐλευθερωθήσεται δὲ ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 8, 22. 21)¹⁷².

Σέ ὅλες σχεδόν τίς εὐχές γιά τὰ ἀπειλητικά φυσικά φαινόμενα, πού ἐξετάζονται στήν ἐνότητα αὐτή, ὑποδηλώνεται σαφῶς πὼς ὁ Θεός δέν εἶναι μόνο Δημιουργός ἀλλά καὶ κυβερνήτης, συντηρητῆς καὶ μέγας ἐξουσιαστής τοῦ σύμπαντος. Στὴ εὐχή γιά ἀπειλή σεισμοῦ¹⁷³ διαβάζουμε: «Ὁ Θεός, ὁ μέγας, καὶ φοβερός...ὁ ποιῶν πάν-

170. «Οὐ γάρ παρήγαγε μόνον τὴν κτίσιν (ὁ Θεός), ἀλλὰ καὶ παραχθεῖσαν αὐτὴν συγκροτεῖ καὶ πάντα ἀπλῶς τὰ ὁρατά καὶ τὰ ἀόρατα τῆς προνοίας ἀπολαύει τῆς ἐκείνου· κᾶν ἔρημα γένηται τῆς ἐνεργείας ἐκείνης, ἄγεται καὶ διαρρεῖ καὶ ἀπόλλυται» (Ἰωάν. Χρυσοστ., Εἰς Παραλυτικὸν ὁμιλ. 12, 4. PG 48. 810).

171. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου PG 62, 680.

172. Κατὰ τόν Ἰωάν. Χρυσόστομο: «Ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς· τοῦτέστιν οὐκέτι ἔσται φθαρτὴ, ἀλλὰ ἀκολουθήσει τῇ τοῦ σώματος εὐμορφίᾳ» (Ἰ. Χρυσοστ. Εἰς Ψαλμ. Ὁμιλ. 14, 5. PG 60, 530).

173. Ἀκολουθίες γιά σεισμούς ἔχουν συντάξει: α. Ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Φουντούλης, ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους λειτουργιολόγους τῆς ἐποχῆς μας, β. Ρωμανός ὁ Μελωδός: «κοντάκιον κατανυκτικόν, ψαλλόμενον εἰς ἕκαστον σει-

τα καί μετασκευάζων. Ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν. Ὁ ἀπτόμενος τῶν ὁρέων καὶ καπνίζονται. Ὁ σείων τὴν ὑπ' οὐρανῶν ἐκ θεμελίων... Ὅν πάντα φρίσσει καὶ τρέμει ἀπὸ προσώπου τῆς δυνάμεώς σου» (εὐχή ἐπὶ ἀπειλῇ σεισμοῦ).

Παρομοίως, καὶ στίς ὑπόλοιπες εὐχές:

◆ «...ὁ τὴν ὀρωμένην ταύτην κτίσιν, δημιουργικῇ σου προστάξει, ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγών...» (εὐχή λεγομένη ἐν καιρῷ λοιμοῦ καὶ λιμοῦ).

◆ «...ὁ σπιθαμῇ μετρήσας οὐρανόν, καὶ δρακί συνέχων τὴν γῆν ὁ μέτρα καὶ κανόνας καὶ ὅρους, ἀρμονίας τε καὶ τάξεις, τῇ ὀρωμένη καὶ αἰσθητῇ κτίσει...» (εὐχή ἐπὶ δυσκρασίας ἀνέμων & κλύδωνα θαλάσσης).

◆ «...ὁ τὴν κτίσιν μόνῳ τῷ λόγῳ δημιουργήσας, καὶ ἐξ αὐτῆς τὸν ἄνθρωπον πλαστοουργήσας» (εὐχή ἐπὶ ἀνομβρίας & ἐξαλλαγῆς ἀνέμων).

Μέ αὐτὸ τὸν ὑπέροχο τρόπο ἡ Ἐκκλησία ὑπενθυμίζει μέσῳ τῶν εὐχῶν της¹⁷⁴ ἔντονα καὶ διαρκῶς πὼς τὸ φυσικὸ περιβάλλον ὑπάγεται στὴ δικαιοδοσίᾳ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἱερό καὶ ὀφείλει τὸ σεβασμὸ τοῦ ἀνθρώπου (Μελισσάρης, 2011: 103). Ὁ κύριος στόχος τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι μόνο ἡ ἀνάπτυξη ἑνὸς αὐτονομημένου οἰκολογικοῦ καὶ περιβαλλοντικοῦ λόγου, ὅπως αὐτόν ποῦ διακηρύσσουν τὰ σημερινὰ περιβαλλοντικὰ κινήματα ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ τῆς ζωῆς εἶναι πρόδηλη ἡ εὐχαριστιακὴ ἀναφορὰ τῆς κτίσεως πρὸς τὸν Κτίστη (Μαντζαρίδης, 1998: 146· Τσάγκας, 2003: 7).

Εἶναι ἐνδεικτικὸ καὶ ἄξιο ὑπογράμμισης πὼς ἡ Π. Διαθήκη δέν ἀναφέρει πὼς ὁ κόσμος δημιουργήθηκε «ἄριστα» ἀλλὰ «καλὰ λίαν»

σμών & ἐμπρησμών», γ. ἡ Ἰ. Μ. Ζακύνθου: «Ἀκολουθία Ἰκετήριος & Εὐχαριστήριος εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐν ἔτει 1953 γενομένων σεισμῶν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, δ. ὁ Παναγιώτης Καποδίστριας: «ἀκολουθία ἐπὶ τῇ ἀναμνήσει τῆς σεισμοπυρκαϊᾶς τοῦ 1953» καὶ τέλος, ὁ ἀείμνηστος Ὑμνογράφος Γερασ. Μικραγιαννανίτης εἰς ἀνάμνησιν τοῦ σεισμοῦ τῆς Θήρας (1956), ποῦ δημοσιεύθηκε στὰ «Ὑμνολογικά καὶ συναξαριστικά τῶν Κυκλάδων» (Ἱεροθέου, 1999).

174. Ὅχι μόνο στίς «περιστατικές» εὐχές μὰ καὶ στὴν ἀκολουθία τοῦ Νυχθημέρου (νύχτα+ἡμέρα). Μέσα ἀπὸ τὸ «Ὤρολόγιον» τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ περιλαμβάνει τίς Ἀκολουθίες αὐτές, ἀναδύονται ἀπαράμιλλες ἀξίες οἰκοθεολογικῆς συνείδησης, ποῦ παιδαγωγοῦν καὶ συν-διαμορφώνουν τὸν πιστό. Δέν εἶναι τυχαῖο πὼς ὅσοι παρακολουθοῦν τίς ἀκολουθίες αὐτές (λαϊκοί, μοναχοί) διακρίνονται γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ τους εὐαίσθησι ἀναντι τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ἔτσι γίνονται «ἱερεῖς», κοινωνοὶ καὶ λειτουργοὶ τῆς Δημιουργίας μέσῳ τῆς θείας λατρείας. Μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος γίνει λειτουργικὸ ὄν μέσα σὲ αὐτὴ τὴ θετικὴ σχέση μπορεῖ νὰ ἐλπίζει σὲ οἰκολογικὴ ἀναστροφή (Ζηζιούλας, 1992: 44-46).

(Γέν. 1, 31). Χρησιμοποιείται συγκριτικός και όχι υπερθετικός βαθμός! Σύμφωνα με τον καθηγητή Ήλία Οικονόμου (1967), ο οποίος έρμηνεύει τό συγκεκριμένο έδάφιο τής Βίβλου, αυτό γίνεται για να υπενθυμίζονται διαρκώς τά περιθώρια πού άφέθηκαν στόν άνθρωπο για τή βελτίωση του κόσμου με τή συνέργειά του στό θεϊο θέλημα¹⁷⁵ (Οικονόμου, 1967).

Στήν άνατολή του 21ου αϊ. ή κτίση στά χέρια του ανθρώπου «συστενάζει και συνωδίνει» (Ρωμ. 8, 22). Ο ήγεμόνας της άρνεϊται να τήν έντάξει στό Σώμα του σαρκωθέντος Λόγου, να τήν «άναφέρει» στό Θεό. Αντί να πράξει αυτό, τή βιάζει άσεβώς και τήν καταπατά άνηλεώς. Αντί να τήν ένώσει με τον ούρανό, τήν καθυπέταξε στό δικό του θέλημα, ικανοποιώντας τίς άμαρτωλές όρέξεις του και τίς άτέρμονες έπιθυμίες του. Για αυτό τό λόγο ή υλική κτίση έπαναστατεί, θέλοντας να άποδεσμευθεί από τό δυνάστη της¹⁷⁶ άπειλώντας τον με άφανισμό (Δημήτριος, 1989: 5-6· Θεολόγου Σιμωνοπετρίτου, 2007: 80-82).

Τά συμπτώματα αυτά στίς μέρες μας, χωρίς άμφιβολία, δημιουργούν οικολογική άποσταθεροποίηση και είναι πλέον όρατά στόν πλανήτη με τεράστιες οικολογικές συνέπειες. Τό περιβάλλον μολύνεται όλοένα και περισσότερο, ή κακή ποιότητα ζωής παίρνει τεράστιες διαστάσεις από τήν άνεξέλεγκτη βιομηχανική, τεχνολογική και οικονομική άνάπτυξη του σύγχρονου ανθρώπου (Σκορδούλης & Σωρηράκου, 2005).

Τά περιβαλλοντικά αυτά προβλήματα όμως είσχωρούν και στόν ψυχισμό μας και διαταράσσουν όχι μόνο τίς βιολογικές μας λειτουργ-

175. Ο κόσμος –ώς στολίδι– δέν είναι μόνο ένα δώρο αλλά και ένα έργο (=πράξη) για τον άνθρωπο, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Έπίσκοπος Διοκλείας Κάλλιστος *ware*: Είναι ή κλήση μας να συνεργαστούμε με τό Θεό, κατά τή φράση του Απ. Παύλου: «*Θεοῦ γάρ ἐσμεν συνεργοί*» (Α΄ Κορ. 3, 9) (Μελισσάρης, 2011: 114).

176. Χαρακτηριστικά είναι τά λόγια του άγίου Συμεών του νέου Θεολόγου σχολιάζοντας τή διαταραχή τών σχέσεων ανθρώπου-φύσης: «Όλη ή κτίση σάν είδε τον Άδάμ να έχει βγει από τον παράδεισο δέν ήθελε πιά να ύποταγεί στόν παραβάτη (άνθρωπο)· ό ήλιος δέν ήθελε να λάμψει, ή σελήνη δέν άνεχόταν να φέγγει...οί πηγές δέν ήθελαν να άναβλύζουν, τά ποτάμια...να κυλούν...τά θηρία και όλα τά ζώα τής γής, σάν τον είδαν γυμνό από τήν προηγούμενη δόξα του τον περιφρόνησαν, σκληρύνθηκαν όλοι έναντίον του. Ο ούρανός έκανε να μετακινηθεί να πέσει επάνω του, και ή γή δέν δεχόταν να τον ύποφέρει και να τον κουβαλάει πάνω στους ώμους της» (Λόγοι Ήθικοί Α΄, κεφ. 2, 'Sources Chrétiennes' 122, σελ. 190).

γίες αλλά και τίς ψυχικές· εκείνες που έδράζεται ή έν γένει συμπεριφορά και τό ήθος μας (Τσάγκας, 2003: 2).

Τό άνησυχητικό σέ όλη αύτή τήν τραγική κατάσταση είναι πώς ή οικολογική κρίση «είσπράττεται» άπό τόν μέσο άνθρωπο ως κάτι φυσιολογικό και αύτονόητο. Ή ρύπανση, ή κακοδιαχείριση τών φυσικών πόρων, ή έξολόθρευση ζώων και φυτών και γενικά ή έργαλειακή χρήση του κόσμου δυστυχώς, είναι έργο «χειρών άδίκων» (Δρακάτος, 1996: 146· Pimentel et all., 1999: 9· Καραγεωργάκης & Γεωργόπουλος, 2005: 819-823).

Οί ειδικοί κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου πώς άν ή συσσώρευση άερίων του θερμοκηπίου στην άτμόσφαιρα συνεχιστεί θά άντιμετωπίσουμε αύξηση της μέσης θερμοκρασίας στον πλανήτη. Συχνότερα και έντονότερα θά άντιμετωπίζουμε άκραία καιρικά φαινόμενα, (καύσωνες, τυφώνες, ισχυρές καταιγίδες, πλημμύρες, ξηρασίες κ.ά.). Οί περιβαλλοντολόγοι κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου και για σημαντικό αριθμό περιβαλλοντικών προσφύγων που θά άναγκαστούν νά μεταναστεύσουν, λόγω της παρατεταμένης ξηρασίας και της άνόδου της στάθμης του νερού (Άνέστη, 2002: 158· Μαωλάς και συν., 2011: 371-374· Πετράκου, 2011: 93-99).

Οί έπακολουθούσες κλιματικές άλλαγές όφείλονται τόσο σέ φυσικές αίτίες όσο και σέ ανθρώπινες παρεμβάσεις, π.χ. τεχνο-άτυχηματα, ρύπανση κ.λπ. (Μαλάκης, 2011: 140· Σατλάνης, 2011: 168-169). Οί πρώτες είναι έργο της φύσης και είναι μακροχρόνιες, ένω οί δεύτερες όδηγούν σέ ραγδαία άποσταθεροποίηση ως βίαιες παρεμβάσεις του ανθρώπου. Τά στοιχειά δείχνουν 3/πλασιασμό της συχνότητας τών άκραίων καιρικών φαινομένων μέσα στά τελευταία 30 χρόνια και αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της γής (Desjardins, 2012: 3-6· Φέρμελη και συν., 2012: 27-29). Έκμεταλλευόμενος ό άνθρωπος ύπέρμετρα τόν όρυκτό πλούτο της 'Γαίας' δημιούργησε άνισορροπία τόσο στό έσωτερικό της όσο και στό έξωτερικό της.

Έρευνα άπό διακεκριμένους έπιστήμονες, μέλη της Διακυβερνητικής Έπιτροπής για τήν Άλλαγή του Κλίματος (IPCC), που άνακοινώθηκε στίς 27-10-2013 έμφανίζει 95% ύπεύθυνο τόν άνθρωπο για τήν ύπερθέρμανση του πλανήτη¹⁷⁷. Τό γνωστό σλόγκαν τών ήμερών «ή φύση έκδικείται», μάλλον πρέπει νά άντιστραφεί ως προς τή διατύπωσή του: «ή φύση άδικείται»! Ό άνθρωπος διατάραξε τήν ίσορ-

177. <http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26515&subid=2&pubid=113119076>

ροπία της φύσης καί τά ἀποτελέσματα στρέφονται ὁρατά πλέον ἐναντίον του (Δρακάτος, 1996: 2· 146 -147).

Ἡ Ἐκκλησία δέν σταματᾷ νά θεωρεῖ πῶς τό οἰκολογικό πρόβλημα εἶναι κατ' ἐξοχήν θεολογικό καί πνευματικό μέ κοινωνικές κυρίως συνέπειες. Καί ἡ κρίση πού δημιουργεῖ ἡ οἰκολογική αὐτή ἀποσταθεροποίηση δέν εἶναι μόνο ἐπιστημονική ἢ κοινωνική υπόθεση ἀλλά κυρίως πνευματική. Τό περιβαλλοντικό ἐπομένως, πρόβλημα συνδέεται ἄμεσα μέ τή θρησκευτική ἀλλοτρίωση καί ἐκκοσμίκευση τῆς ἐποχῆς μας, πού ξεκίνησε ἀπό τήν Ἀναγέννηση (16ος αἰ.) καί κορυφώθηκε μέ τόν Ὁρθολογισμό καί τό Διαφωτισμό (18ος αἰ.) (Ἀνέστη, 2003: 157-160). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι λοιπόν, ὁ κατεξοχήν υπαίτιος ὅλων αὐτῶν: «*Νοῦς ἀποστάς τοῦ Θεοῦ ἡ κτηνώδης γίνεται ἡ δαιμονιώδης καί τῶν ὄρων ἀποστατήσας τῆς φύσεως ἐπιθυμεῖ τῶν ἀλλοτρίων...*»¹⁷⁸.

Ποιά ἀπό τά παραπάνω περιβαλλοντικά προβλήματα δέν ὀφείλονται στήν παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπου; Πῶς προκύπτουν οἱ πάμπολλες ἀσθένειες καί οἱ παντοειδεῖς θάνατοι; Ποῦ ὀφείλεται ἡ λειψυδρία καί ἡ ἐρημοποίηση τῆς γῆς; Πῶς δημιουργοῦνται οἱ σεισμοί, οἱ ἀνεμοστρόβιλοι καί οἱ τυφῶνες πού θανατώνουν ἑκατοντάδες ἀνθρώπους παρασέρνοντας ὅ,τι βρεθεῖ στό διάβα τους; Ποῦ ὀφείλεται ἡ πείνα στήν ἐποχή τῆς ἀφθονίας;

Τό παράδοξο καί ἀντιφατικό σέ ὅλα αὐτά εἶναι πῶς ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς φύσης, παρακαλεῖ τό Θεό μέσα ἀπό τά κείμενα τῆς λατρείας της νά προστατεύσει τή Δημιουργία Του ἀπό τόν ἴδιο τόν...ἄνθρωπο καί τίς θηριώδεις πράξεις του, γιά τίς ὁποῖες ὁ ἴδιος εἶναι ὑπεύθυνος! (Βαρθολομαῖος, 2002: 318· Μελισσάρης, 2011: 102).

Θέλουμε νά κάνουμε τό καλό ὅμως, δέν βρίσκουμε τή δύναμη νά τό μετατρέψουμε σέ πράξη. Οἱ πράξεις μας ἀκολουθοῦν ἄλλους νόμους μέ τούς ὁποίους ἀντιστρατεύεται ἡ συνειδησή μας. Εἶναι ὁ νόμος τῆς ἁμαρτίας πού κυριαρχεῖ στά μύχια βάθη τῆς ὑπαρξῆς μας καί μᾶς δεσμεύει. Θέλουμε νά εὐεργετήσουμε τό περιβάλλον, ὅμως στήν

178. Ἔργα Γρηγ. Παλαμᾶ, Ε.Π.Ε. τόμ. 11, σ. 226. Στήν ὑμνολογία τῆς Ἐκκλησίας γίνεται συχνά λόγος περί τῆς Πτώσης, ὡς αἰτία φθοράς τῆς φύσης, ἡ ὁποία ὅμως θά ἀνακαινιστεῖ ἀπό τόν ἐνσαρκωθέντα Λόγο: «Ὁ γάρ Χριστός σαρκί Γεννᾶται ἀνακαινίζων τήν κτίσιν, φθαρεῖσαν πονηραῖς παραβάσεσιν», καί «ἰδοὺ γάρ ἔρχη τέξεσθαι τόν Δεσπότην, θέλοντας τήν κτίσιν ἅπασαν καταφθαρεῖσαν τή παραβάσει πρῶην, καίνισαι ἀληθῶς» (Ἀπό τήν ὑμνολογία τῶν Χριστουγέννων).

πράξη τό καταστρέφουμε. Ἡ παύλεια θεολογία εἶναι σαφής: δέν πράττουμε αὐτό πού θέλουμε νά πράξουμε ἀλλά πράττουμε αὐτό πού θέλουμε νά... ἀποφύγουμε: «οὐ γάρ ὁ θέλω τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὁ μισῶ τοῦτο ποιῶ, εἰ δέ ὁ οὐ θέλω τοῦτο ποιῶ» (Ρωμ. 7, 15-16)¹⁷⁹.

Προσευχόμενη ἡ Ἐκκλησία γιά τήν προστασία¹⁸⁰ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἔχει τή βαθιά ἐπίγνωση πώς ἡ προσευχή της δέν κατευθύνεται μόνο πρὸς τήν προστασία του ἀλλά καί πρὸς τή διάσωση τοῦ χώρου ἐκείνου μέσα στόν ὁποῖο ἀποκαλύπτεται ἀνεξιχνίαστα ἡ βουλή τοῦ Θεοῦ. Μέ αὐτή τήν ἔννοια τό περιβάλλον εἶναι χώρος ἱερός, ὡς πεδίο παρουσίας καί δράσης τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ¹⁸¹, γιατί: «ἐν αὐτῷ γάρ ζῶμεν καί κινούμεθα καί ἐσμέν»¹⁸², καθώς: «αὐτὸς διδούς πᾶσι ζωὴν καί πνοὴν καί τὰ πάντα»¹⁸³ (Οἰκονόμου, 1989: 325· Ἀραβαντινός, 2010: 17).

Τά κείμενα εἶναι σαφῆ ἐπικαλούμενα τήν προστασία τῆς γῆς ἀπὸ ἐπικείμενη ἀπειλή καταστροφικῶν συνεπειῶν, ἀπὸ ἰσχυρές σεισμικές δονήσεις:

«Στήριξον τὴν κτίσιν, στερέωσον τὴν γῆν, παῦσον τὸν κλόνον αὐτῆς, ἔδρασον τὴν δονηθεῖσαν οἰκουμένην, καὶ μὴ συναπολέσης ἡμᾶς ταῖς ἀνομίαις ἡμῶν, μηδὲ καταδικάσης ἡμᾶς ταῖς ἀμαρτίαις ἡμῶν, ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς» (εὐχή ἐπὶ ἀπειλῇ σεισμοῦ).

«ἐπανάγαγέ σου τὴν κτίσιν πρὸς τὴν φυσικὴν ἁρμονίαν καὶ τάξιν

179. Πρβλ. & Μεταλληνός, Γ. (1988) Ἡ Ἐκκλησία μέσα στόν κόσμο: «Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας». Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

180. Μέ πρωτοβουλία τοῦ Οἴκ. Πατριάρχου Δημητρίου (1989) καθιερώθηκε ἡ 1η Σεπτεμβρίου, ἡμέρα προσευχῆς καὶ ἱκεσίας γιά τό περιβάλλον. Ἡ ἡμερομηνία ὑποδεικνύει τὴν προετοιμασία τῆς γῆς, τὴ γονιμότητά της γιά σπορά καὶ καλλιέργεια (Δρακάτος, 1997: 577). Μέ αὐτή τὴν πρωτοβουλία τό Πατριαρχεῖο ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία τῆς Ἐκκλησίας γιά τὴν καταστροφή του καὶ θέλησε νά καταθέσει τὴ δική του ἰδιαίτερη συμμετοχὴ στὴν παγκόσμια προσπάθεια (Δημήτριος, Οἴκουμ. Πατριάρχης, 1989: 3).

181. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης τονίζει: «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν» (Ἰωάν. 1, 14). Γιά τὸν ἀρχέγονο Χριστιανισμό ὁ Χριστός, ὁ «Λόγος» (ὁ ὁποῖος) *Σὰρξ ἐγένετο*», δέν ἔχει σχέση μόνο μέ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά καί μέ τὴ σωτηρία ὅλης τῆς κτίσης (Αραβαντινός, 2010: 16). Πρβλ. & «Αὐτὸς ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν» (Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 54, PG 25, 192 B). Ἡ ἀνθρώπινη φύση (ὕλη) δοξάστηκε καὶ θεώθηκε, ἀφοῦ προσλήφθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεάνθρωπο.

182. Πράξ. Ἀποστ. 17: 28.

183. Πράξ. Ἀποστ. 18: 25.

εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἐλεεινῶς ἐκτραπεῖσαν, διὰ τὴν παρὰ φύσιν ἀταξίαν καὶ ἀκοσμίαν τῆς ἀθέσμου καὶ φαύλης πολιτείας ἡμῶν. Δεῖξον ἡμῖν τὴν συνήθη τοῦ μεγάλου τούτου πελάγους γαλήνην, καὶ τὸν ἐπικείμενον κλύδωνα καὶ τὴν ταραχὴν τοῦ ἀέρος διακόψας, ἐντεῖλαι τοῖς ἀνέμοις καίριον καὶ κατάλληλον πνοὴν δοῦναι. Ἐπιτίμησον τῷ κλύδωνι τῆς θαλάσσης, καὶ ταῖς παρὰ φύσιν τῶν ἀνέμων κινήσεσι· στήτω πνεῦμα καταιγίδος, καὶ πρὸς γαλήνην τὰ τῆς ζάλης μετατεθήτω...» (εὐχή ἐπὶ δυσκρασίας ἀνέμων & κλύδωνα θαλάσσης).

«χορήγησον τὰ πρὸς τροφήν καὶ ἀνάπαυσιν ἡμετέραν, καὶ τῶν ἀνιαρῶν πάντων ἀπαλλαγὴν ἡμῖν δώρησαι, τοῦ λοιμοῦ, καὶ λιμοῦ, καὶ τῆς προσδοκωμένης ἀνάγκης καὶ βίας ἐλευθερώσας ἡμᾶς...» (α' εὐχή λεγομένη ἐν καιρῷ λοιμοῦ & λιμοῦ).

«οὕτω καὶνῦν ἡμᾶς θρέψον τῇ συνήθει σου φιланθρωπίᾳ καὶ ἀγαθότητι· χορήγησον ἡμῖν τὰ δέοντα, καὶ αὐτάρκησον πρὸς ὑπουργίαν καὶ τροφήν ἡμετέραν· δεῖξον καὶ ἐν ἡμῖν τὰ σὰ μεγάλα θαυμάσια, καὶ θρέψον ἡμᾶς εἰς κόρον τῇ εὐλογίᾳ τῆς σῆς χρηστότητος...» (β' εὐχή λεγομένη ἐν καιρῷ λοιμοῦ & λιμοῦ).

Ἄν ἡ αὐθάδεια τῶν κατασκευαστῶν τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ προκάλεσε τὴν ἀνθρώπινη ἀσυνεννοησία καὶ τὸ ἀδιέξοδο γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ οἰκοδομήματος, ἡ ἀνθρώπινη ἀπληστία σήμερα, γιὰ ὑπερπαραγωγή καὶ ὑπερκατανάλωση ἐκβιάζει τὴ φύση προκαλώντας τεράστιες περιβαλλοντικές καταστροφές. Διαφαίνεται μιά 'σχάση' στό τρίπτυχο τῶν σχέσεων: Θεοῦ - ἀνθρώπου - φύσης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ χαμένη προπρωτική ἁρμονία (Θεοδώρου, 1986: 87· Τσάγκας, 2003: 5).

Παρακαλοῦμε τὸ Θεό νὰ ἀπομακρύνει τίς φυσικές καταστροφές καὶ τὸ θανατικό, γιατί πολλά ἀπὸ αὐτὰ ὑπερβαίνουν τὴ δική μας προβλεπτικότητα καὶ δύναμη. Τὸ πρόβλημα ὅμως, εἶναι πὼς πολλά ἀπὸ αὐτὰ ἐμπίπτουν στὴ δική μας μέριμνα καὶ εὐθύνη. Εἴμαστε οἱ κατεξοχὴν ὑπαίτιοι. Ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης στὴν Ἀποκάλυψη χιλιάδες χρόνια πρὶν τὴν ἐμφάνιση τῶν οἰκολογικῶν κινήματων κρούει τὸν κλύδωνα τοῦ κινδύνου παρουσιάζοντας τὴν καταστροφή τῆς φύσης, ὡς συνέπεια τῆς πνευματικῆς χθαρμαλότητος καὶ ἀνισορροπίας τοῦ ἀνθρώπου (Ἀποκ. 6, 12-17· 8, 7-13· 9, 15-20· Πρβλ. & Τερμ. 4, 23 κ. ἐξ.).

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ πὼς ἡ μεγαλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου δέν βρίσκεται μόνο στό ὅτι εἶναι ἡ ἀνώτατη βιολογική ὑπαρξη, δηλ. ζῶο

λογικό ή πολιτικό αλλά στό ότι είναι κάτι πίο μεγαλειώδες: «ζῶον ...θεούμενον»!¹⁸⁴ Ἐνέχει τήν ἐντολή νά γίνει κατά χάρη θεός! Νά μοιάσει δηλ. σέ ἀγιότητα στό Δημιουργό, ἐφόσον φέρει ὅλες τίς προϋποθέσεις («κατ' εἰκόνα»). Τό μεγαλεῖο του βρίσκεται στόν προορισμό του: νά γίνει Ἐκκλησία μυστική, μέγας καί καινούργιος κόσμος μέσα στό μικρό καί παλαιό (Νέλλας, 2000: 29). Ποιό ἄλλο λοιπόν μπορεῖ νά εἶναι τό χρέος καί ἡ εὐθύνη τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος (μικρόκοσμος), ὅταν μέσα του ἀνακεφαλαιώνει ὁλόκληρο τό σύμπαν¹⁸⁵ (μακρόκοσμος); (Κεσελόπουλος, 2007: 79).

Πολλές φορές τά ἀπειλητικά φαινόμενα πού κατά καιρούς πλήττουν τόν ἄνθρωπο ἀποσκοποῦν σέ παιδαγωγία¹⁸⁶ καί ὄχι σέ ἀπώλεια. Λειτουργοῦν ὡς συναγερμός κινδύνου: «Πάλιν σου, Κύριε, τοῦ φιλανθρώπου Δεσπότης μνήμη παιδείας»¹⁸⁷. Σκοπός εἶναι ἡ μετάνοια (=ἀλλαγὴ πορείας) καθὼς ὁ Θεός: «πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» (Α' Τιμ. 2,4), γιατί: «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν» (Ἐπιστ. Ἰωάν. 4, 16 & Κορινθ. 13, 8).

Οἱ εὐχές τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἀφορμή νά ἐπαναπροσδιορίσει ὁ ἄνθρωπος τή σχέση του μέ τή φύση καί νά ἐπανατοποθετηθεῖ μέσα σέ αὐτή. Μέσα ἀπό τά φαινόμενα αὐτά ὁ ἄνθρωπος ταρακουνιέται, προσγειώνεται, ταπεινώνεται καί ἀφυπνίζεται παιδαγωγούμενος¹⁸⁸ γιά τό δικό του συμφέρον: «ὁ καὶ τὰς κατὰ γενεὰν ἐπαγομένας τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων πληγὰς τε καὶ μάστιγας συμφερόντως...»¹⁸⁹. Ὁ πόνος (τῶν φυσικῶν καταστροφῶν) σμιλεῦει καί τελειοποιεῖ τόν ἀταπεινώτο καί ἀπείθαρχο ἐγωῖστή ἄνθρωπο πού ἀποκτᾷ αὐτο-

184. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος 45, Εἰς τό ἅγιον Πάσχα, 7, PG 36. 632 AB & Λόγος 38, Εἰς τὰ Θεοφάνεια, ΙΑ-ΙΓ, PG 36. 321C -325D.

185. «Αὐτός ὁ Κόσμος ὁ Μικρός, ὁ Μέγας» πρβλ. Ὀδυσ. Ἑλύτη, «Ἄξιον Ἑστί», ἡ Γέννησις, 6.

186. Ἡ παιδαγωγία μέ τήν ἔννοια τῆς πατρικῆς τιμωρίας. Μέσα ἀπό τή δοκιμασία ἐπανερχεται ὁ ἄνθρωπος στό δρόμο τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας συμβάλλοντας στήν πνευματική τοῦ ἀναγέννηση: (Δευτ. 8, 5· Παρ. 3, 11). «Στή Βίβλο χρησιμοποιοῦνται ἀπειλητικά φαινόμενα γιά νά μετατραποῦν ἀργότερα ἀπό ἐπικίνδυνες φυσικές καταστάσεις σέ ἡσύχιες ἀναφορές γαλήνης καί ψυχικῆς ἰσορροπίας» (Μελισσάρης, 2013).

187. Εὐχή: «Επὶ ἀπειλῇ βροντῶν καὶ ἀστραπῶν». Πρβλ. παράρτημα εὐχῶν, σελ. 309.

188. «Παιδεία Κυρίου, ἡγουν ἡ διὰ δοκιμασιῶν παιδαγωγία, ἀνοίγει τά ὦτα, ἡ δέ ἀπαιδευσία ἐντροπήν φέρει» (Ἡσαΐα, 50, 5 & Σοφ. Σειρ.4, 25).

189. Εὐχή «Εἰς πληγὴν θανατικοῦ». Πρβλ. παράρτημα εὐχῶν, σελ. 303.

γνωσία, διάκριση και φιλότιμο για μετάνοια ξεπερνώντας τον ατομισμό του. Ὁ πόνος γεννᾷ τὰ δάκρυα καὶ τὰ δάκρυα τὴν κάθαρση (Μωϋσῆς, Ἀγιορείτης, 2008).

Ὁ Ὁρθόδοξος μοναχός¹⁹⁰ κάνοντας μετάνοιες στό κελί του, κατά τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς γιὰ τὴ «σύμπασα κτίση», σκύβει μέχρι τῆ γῆ καὶ τῇ φιλάει. Τὴν ποτίζει μέ τὰ δάκρυά του ζητώντας τῆς συγγνώμης πού τὴ μολύνει μέ τίς ἁμαρτίες του, ἔστω καὶ ἂν δέν εἶναι ὅλες δικές του (Μεταλληνός, 2002: 220). Χάρη στίς προσευχές τῶν ἁγίων τελικά, διατηρεῖται καὶ συγκροτεῖται ὁ κόσμος (Γέν. 12. πρβλ. Σόδομα & Γόμορρα).

Πάνω σέ αὐτὴ τὴ βάση πρέπει νά δουλέψουμε γιὰ νά βροῦμε τίς βαθιές αἰτίες τῆς περιβαλλοντικῆς κρίσης. Τῆς ἀλλαγῆς δηλ. τοῦ κλίματος, τῶν πυρηνικῶν ἀτυχημάτων, τῶν πλημμυρῶν, τῆς ἀνομβρίας, τῶν μολυσματικῶν ἀσθενειῶν, τῆς φτώχειας καὶ πολλῶν ἄλλων. Ἐξαιτίας ὅλων αὐτῶν τῶν «ἁμαρτιῶν» του, ὁ ἄνθρωπος νοσεῖ καθημερινά καὶ ὑποφέρει. Μαζί μέ τόν ἄνθρωπο ὑποφέρει καὶ τό περιβάλλον μέσα στό ὅποιο ζεῖ.

Σύμφωνα μέ τὴν εὐχή «εἰς πληγὴν θανατικοῦ» ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀνθρώπινα¹⁹¹ σφάλματα, τὰ ὅποια καὶ εἰσπράττουμε, γιατί κατά τὴ ρήση τῆς Α. Γραφῆς: «τὰ γὰρ ὁψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος» (Ρωμ. 6, 23).

«Ταῦτα τῆς κακίας ἡμῶν τὰ ἐπίχειρα· τοῦτο τῶν πονηρῶν καὶ ἀκαθάρτων ἡμῶν πράξεων τὸ κατάλληλον ἀποτέλεσμα· ταῦτα τῆς ἀσελείας καὶ ἀδικίας καὶ ἐπιπορκίας ἡμῶν τὰ δεινὰ κατορθώματα...

190. «Μοναχός ἐστὶ ὁ πάντων χωρισθεὶς καὶ πᾶσι συνηρμοσμένος» (Ὁσίου Νείλου Ἀσκητοῦ, «Λόγος περὶ προσευχῆς, κεφ. 924 στή Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν, τόμ. 1ος, Ἀθήνα: Ἀστήρ 1974). Καὶ ἀνακτημένο τὴν 21-9-2013 ἀπὸ τό δικτυακὸ τόπο <http://stonagona.blogspot.gr/2012/01/153.html> ἄρθρο 124.

191. Ὁ Θεός δέν εἶναι ὁ αἴτιος τοῦ θανάτου, διότι «θάνατον οὐκ ἐποίησεν». Ἡ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος, πηγὴ τόσων νόσων, ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ὡς πηγὴ τῆς οικονομικῆς ἀνισότητος στὸν πλανήτη, ἡ αἰσχροκέρδεια καὶ ἡ πλεονεξία εἶναι ἀνθρώπινα ἔργα. Ὁ Θεός δέν ἐνεργεῖ δικαστικά καὶ ἀστυνομικά, ἐνεργεῖ στήν ἱστορία θεραπευτικά καὶ σωστικά. Ὅλο τό ἔργο τῆς σωτηρίας εἶναι καρπὸς τῆς ἀγάπης Του: «Οὕτω γὰρ ἡγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ» (Ἰωάν. 3. 16-17). Ὁ Θεός μέσα στήν ἀνιδιοτέλειά Του κάνει τὰ πάντα: «δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν» &: «τὰ πάντα προσίεται, ἵνα σώσῃ τὸν ἄνθρωπον» (κάθισμα Μ. Δευτέρας): «Νά ἀπαλλαγεῖ δηλ. (ὁ ἄνθρωπος) ἀπὸ κάθε μορφῆς κακοῦ» (Μεταλληνός, 2002: 217-225).

διὰ ταῦτα ἔρχεται, φησίν, ἡ ὀργή τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας...» (εὐχή εἰς πληγὴν θανατικοῦ).

Τὰ λόγια τῶν εὐχῶν εἶναι ἐκδηλωτικά τῆς ψυχικῆς συντριβῆς πού αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, ἐξαιτίας τῶν τρομερῶν ἐπιπτώσεων τῶν περιβαλλοντικῶν συμφορῶν τόσο στό φυσικό ὅσο καί στό ἀνθρωπογενές περιβάλλον μέ πολλές ἀπώλειες κάθε φορά:

«Ἐξηρήμονται πόλεις, ἡφανίσθησαν ἀγοραί, ἱεραὶ πανηγύρεις, καὶ τελεταί, καὶ θείων ὕμνων συστήματα, τῷ πλείονι μέρει, κατεσιγάσθησαν· οἰκίαι καλαὶ καὶ μεγάλαι, κατὰ τὴν Γραφὴν ἡφανίσθησαν, καὶ οὐκ ἔστιν ὁ κατοικῶν ἐν αὐταῖς. Φόβος καὶ τρόμος ἦλθεν ἐφ' ἡμᾶς, καὶ σκότος ζοφερόν τοῦ φοβεροῦ τούτου θανάτου πάντας ἐκάλυπεν...καὶ γὰρ τὸ τέλος ἡμῶν φθάνει, καὶ ἄλλους ἐπιζητοῦμεν τοὺς θρηνοῦντας, καὶ κοινῶ τῷ τάφῳ παραδιδόμεθα...» (εὐχή εἰς πληγὴν θανατικοῦ).

Ἡ Ἐκκλησία στὰ «Εἰρηνικά» τῆς –στήν ἀρχὴ κάθε Θείας Λειτουργίας– δέεται γιὰ καιροὺς εἰρηνικοὺς (=εὐνοϊκοὺς). Ἀπεύχεται γιὰ καταιγίδες, πλημμύρες, ἀνομβρία¹⁹², παγετοὺς καὶ καύσωνες καὶ εὐχεται: «Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου...», «Ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς, καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν...», «Ὑπὲρ πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσοῦντων», «ἀπὸ πάσης θλίψεως ὀργῆς, κινδύνου καὶ ἀνάγκης...». Πρόκειται δηλαδή, γιὰ σειρά αἰτημάτων πού βρίσκονται ὅλα συγκεντρωμένα (Συναπτὴ) καὶ μέ τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία: «πάντας συνάπτει καὶ ὑπὲρ ἀπάντων εὐχεται»¹⁹³ γιὰ ἀποκατάσταση τῆς λειτουργικότητος τῆς φύσης στό ἀρχέτυπο κάλλος τῆς (Βαρθολομαῖος, 2002: 193).

Σέ ἄλλα λειτουργικά αἰτήματα στή λατρεία, ἡ Ἐκκλησία εὐχεται :

«Ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι τὴν πόλιν ταύτην, καὶ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν ἀπὸ λοιμοῦ, λιμοῦ, σεισμοῦ, καταποντισμοῦ, πυρός, μαχαίρας, ἐπιδρομῆς ἁλλοφύλων, ἐμφυλίου πολέμου καὶ αἰφνιδίου θανάτου· ὑπὲρ τοῦ ἴλεων, εὐμενῇ καὶ εὐδιάλλακτον γενέσθαι τὸν ἀγαθόν καὶ φιλόανθρωπον Θεόν ἡμῶν, τοῦ ἀποστρέφαι καὶ διασκεδάσαι

192. Οἱ ἄγιοι ἐλέγχουν καὶ δαμάζουν συχνά τὴ φύση (ὕγρὸ στοιχεῖο, θάλασσα, ποταμούς). Μέ τὴ μεσιτεία τους σταματοῦν ἀνομβρίες, ἀναβλύζουν πηγές, παύουν σεισμοὶ καὶ ἐπιδημίες. Δείγματα ὄχι μόνο τῆς ἀδαμιαίας προ-πρωτικῆς ἀθωότητάς τους ἀλλὰ καὶ προτύπωση τῆς ἐσχατολογικῆς ἐποχῆς πού περιγράφουν οἱ προφῆτες (Ἦσ. 11, 6-7) (Θεολόγου, Σιμωνοπετρίτου, 2007: 86-88· Μπαλατσούκας, 2009: 206-209).

193. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Περὶ τῆς θείας Προσευχῆς», PG 155, 601 D.

πάσαν ὀργήν καί νόσον τήν καθ' ἡμῶν κινουμένην· καί ρύσασθαι ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐπικειμένης δικαίας αὐτοῦ ἀπειλῆς...»¹⁹⁴.

Ὁ μέγας εὐχέτης ὑπέρ τοῦ σύμπαντος κόσμου, Γέρων Παῖσιος, ἔλεγε πῶς ἡ κινητήριος δύναμη τῆς προσευχῆς εἶναι ἡ ἀγάπη γιά ὅλη τήν πλάση. Ἐλεγε κάποτε σέ προσκυνητές: «Ἐκαναν κάπου λιτανεία (σέ περίοδο ξηρασίας) καί ἀντί νά βρέξει, ἔπιασε... πυρκαγιά! Καί στή συνέχεια δικαιολόγησε αὐτό πού εἶχε πει: «Ἡ προσευχή τῶν προσευχομένων δέν ἦταν ‘καρδιακή’, ἦταν χωρίς ‘καρδιά ἐλεήμων’»¹⁹⁵. Ἡ προσευχή δηλ. παρέμεινε ὡς ἀπλή τελετουργία, χωρίς ψυχική συντριβή καί εἰλικρινή διάθεση γιά μετάνοια.

Πρέπει νά ἀνοίγουμε τά χέρια μας –ἔλεγε ἄλλος Γέροντας– ἀπό ἀγάπη γιά τά δένδρα σάν νά θέλουμε νά τά θηλάσουμε!¹⁹⁶ «Ἡ προσευχή ὑπέρ τοῦ κόσμου εἶναι μεγάλη θυσία, εἶναι σάν νά χύνει κάποιος τό... αἷμα του»!¹⁹⁷ Ὀλόκληρη ἡ ἀγάπη καί ἡ φλόγα γιά τόν κόσμο νά μπορεῖ νά συμπυκνωθεῖ μέσα σέ ἓνα «Κύριε ἐλέησον»¹⁹⁸. «Μέχρι τώρα ἄν δέν τινάχθηκε ὁ κόσμος στόν ἀέρα εἶναι θαῦμα» ἔλεγε ὁ π. Παῖσιος σέ πνευματικά του παιδιά, ἐξαίροντας τή δύναμη τῆς θερμῆς καί εἰλικρινοῦς προσευχῆς ὑπέρ τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου (Παῖσιου Ἀγιορείτου, 1999: 306· 307· 298).

Στόν «προοιμιακό» ψαλμό (103ος) εἰκονίζεται ὁλόκληρο τό σύμπαν, τό ὁποῖο μέ τήν ἁρμονία καί τήν ὁμορφιά του ἀνάγει τόν πιστό κατευθεῖαν στό Δημιουργό: «ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε· πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας»¹⁹⁹. Ταυτόχρονα ὁμως, ὁ ψαλμός ἀποτελεῖ καί πρότυπο οἰκολογικῆς συνείδησης, ἐφόσον ἐμφυσᾷ σεβασμό καί ἀγάπη γιά ὁλόκληρη τήν πλάση (Ἀραβαντινός, 2010: 15). Ἡ Ἐκκλησία, σύμφωνα μέ τόν Ἡλία Οἰκονόμου (1994), ἀπό τήν πρώτη κιόλας λατρευτική της πράξη (Ἑσπερινός) θέλει νά καλλιεργήσει οἰκολο-

194. Ὁρολόγιον τό Μέγα: Ἀκολουθία τοῦ Μεσονυκτικοῦ & ἄλλες ‘αἰτήσεις’ σέ διάφορες τελετές, ὅπως δοξολογίες «ἐπί ἐθνικῶν ἐπετειῶν» κ.ἄ.

195. Ἀββᾶ Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, ἅπαντα τά Εὐρεθέντα Ἀσκητικά, Λόγος 81, Ἀθήνα: Σπανός, σελ.306.

196. Ἰσαάκ, Ἱερομον. (2004). Βίος Γέροντος Παῖσιου τοῦ Ἀγιορείτου. Χαλκιδική: Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, σελ. 525.

197. Σωφρονίου, ἀρχιμανδρ. (1995). Ὁ ἅγιος Σιλουανός ὁ Ἀθωνίτης. Ἀθήνα: Ἱερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Ἑσσεξ Ἀγγλίας, σελ. 316.

198. Πορφυρίου Γέροντος Καυσοκαλυβίτου (2003). Βίος & Λόγοι. Χανιά: Ἱ. Μ. Χρυσοπηγῆς (σελ. 81-82).

199. Ὁρολόγιον, σελ. 96, Ψαλμ. 91, Μεσώριον Α' Ὁρας.

γική συνείδηση καλώντας τούς χριστιανούς νά συνειδητοποιήσουν πώς τό περιβάλλον πρέπει νά καταστεί υπόβαθρο ψυχοδιανοητικής συμπεριφοράς. Εἶναι ὁ ὁδοδείκτης γιά τήν ὀρθή σχέση στό τρίπτυχο: Θεός-ἄνθρωπος-φύση (Οἰκονόμου, 1994: 260· Ψαριώτης, 1996: 8).

Τό περιβάλλον γιά ὅλους εἶναι κοινό²⁰⁰ γι' αὐτό χρειάζονται κοινές ἀξίες, κοινές στάσεις καί ἀντιλήψεις. Νέο ἀσκητικό ἥθος ἀγάπης γιά τόν κόσμο. Ἡ ἀνθρωπότητα ὀφείλει νά βρεῖ διέξοδο στά μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα, ιδίως σέ αὐτό τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης²⁰¹ πού δείχνει τό δρόμο πρὸς τήν ἀειφόρο ἀνάπτυξη. Ὁ δρόμος αὐτός περνᾷ, σύμφωνα μέ τά λόγια ἀγιορείτη μοναχοῦ²⁰², μέσα ἀπό τά αἰέρροα δάκρυα τῆς ἀγάπης καί τῆς προσπάθειας γιά τή βελτίωση τοῦ κόσμου (Φλογαῖτη, 2006· Τσούλου-Χάρδα, 2006: 33· Φώκιαλη, 2011: 88-93· Κατσιγιάννη, 2011: 124-125).

200. «Ἡ Γαῖα διαθέτει ἐπαρκεῖς πόρους γιά νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες ὅλων, ἀλλά ὄχι ἐπαρκεῖς γιά τήν ἀπληστία ὀρισμένων» (Mohandas Gandhi). Δυστυχῶς, ὅμως σήμερα, ἡ ὑπερ-ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν ὀρυκτῶν πόρων συνεπάγεται νομοτελειακά ἓνα ζοφερό μέλλον. Ἡ Shrader-Frechette ὀνομάζει ὡς «Μύθο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ὑπεροχῆς» τήν ἐφησυχαστική ἀποψη πὼς ἡ τεχνολογική ἀνάπτυξη θά ἀνακαλύπτει πάντα νέες μορφές ἐνέργειας ἄρα, δέν ἔχουμε καμία ὑποχρέωση νά διατηρήσουμε φυσικοῦς πόρους γιά τίς μελλοντικές γενεές» (Evanoff, 1993: 70-73, στό Λιθοξοῖδου, 2011: 128- 129). «Πᾶσάν τε ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καί τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται» (Πλατ. Μενέξ. 246d-247a).

201. Ὁ Μέγας Βασίλειος (4ος αἰ.) συνδέει τή φθορά τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μέ τήν ἀδικία καί τήν ἔλλειψη ἀγάπης: «Δεῖτε, λοιπόν, πὼς οἱ δικές μας ἁμαρτίες ἄλλαξαν καί τή φύση, ἀκόμη καί τό κλίμα ἐγίνε ἐχθρικό. Ὁ χειμῶνας δέν εἶναι ὑγρός.. ἡ ἀνοιξη ἔχει ζέστη, ὄχι ὅμως τίς ἀπαιτούμενες βροχές. Ἡ ζέστη καί τό κρύο ξεπέρασαν τά φυσιολογικά ὅρια καί βλάπτουν θανάσιμα...Ποιά εἶναι, λοιπόν, ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀταξίας καί ἀναστάτωσης; Ἀπό ποῦ προέρχονται τά καινοφανῆ αὐτά φαινόμενα; Ἄν καί ἐπαινοῦμε τίς εὐεργεσίες, τίς στεροῦμε ἀπό αὐτοῦς πού τίς χρειάζονται...Γι' αὐτό καί ὁ Θεός δέν ἀνοίγει τό χέρι Του. Ἐμεῖς ἀποκλείσαμε τήν ἀγάπη πρὸς τό διπλανό μας...Γι' αὐτό καί τά χωράφια μας εἶναι ξερά, γιατί πάγωσε ἡ ἀγάπη ἀνάμεσα μας» (Μ. Βασιλείου, «ὁμιλία ἐν λιμῶ καί αὐχμῶ», Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 54, σσ. 78-79. Ἀθήνα: Ἀποστολική Διακονία, 1978). Ἡ φιλαυτία εἶναι ἡ κοινὴ μητέρα καί ρίζα τῆς φιληδονίας, τῆς φιλαργυρίας καί τῆς φιλοδοξίας. Μέ τήν ἀσκηση ἐξαλείφεται ὁ ἐγωῖσμός, καλλιεργεῖται ἡ ἀγάπη, ἡ ὀλιγοδεία καί ἡ αὐτοκυριαρχία, γιατί: «ἡ γὰρ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος, τό δὲ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκός· ταῦτα δὲ ἀντίκειται ἀλλήλοις, ἵνα μὴ ἂ ἐὰν θέλῃτε ταῦτα ποιῇτε» (Γαλ. 5. 17· πρβλ. & 6, 14).

202. Γρηγοριάτου, Γ. (1983). Ὁρθόδοξος Μοναχισμός & Ἅγιον Ὅρος. Ἅγιο Ὅρος: Ἱ. Μ. Ὁσίου Γρηγορίου, σελ. 29.

Μετά της Μοναχής Θεοξένης (2007) μπορούμε νά ποῦμε πώς ἡ διαταραχή καί ἡ ἀσθένεια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου προκαλεῖται ἀπό τήν ἁμαρτία = (κάθε εἶδους ἀστοχία), τήν ὁποία ἐπιβάλλει δυστυχῶς, ὁ σημερινός τρόπος ζωῆς (περιβαλλοντική ‘ἀνομία,’ εὐκολο κέρδος, ὑπερ-καταναλωτισμός, ἀπομόνωση, κατάθλιψη) καί μπορεῖ νά θεραπευθεῖ μόνο μέσα ἀπό τή λειτουργική, εὐχαριστιακή καί ἀσκητική ζωή, ὅπως τήν κατανοεῖ καί τήν ἐνσαρκώνει ὁ Ὁρθόδοξος πολιτισμός καί ἡ ἐκκλησιαστική νηπτική παράδοση» (Θεοξένη, 2007: 139).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

Γ' ΚΥΚΛΟΣ (ἀνθρωπογενές περιβάλλον)

ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ & ΕΘΙΜΑ

Α'. ΑΝΘΡΩΠΟΣ-ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΑΝΘΡΩΠΟΣ & ΟΙΚΙΑ – ΝΑΥΠΗΓΙΚΗ ΖΩΗ

(ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ & ΒΙΒΛΟ)

1. Οἰκία καί ἄνθρωπος

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν ἀνθρώπων στήν ἀρχαιότητα σ' ἓνα συγκεκριμένο τόπο καί τό χτίσιμο οἰκιῶν σ' αὐτόν ἔπαιρναν χαρακτήρα ἱερό. Τόσο τό χτίσιμο τοῦ οἰκισμοῦ ὅσο καί ἡ ἀνέγερση τῆς κατοικίας δέν ἐκλαμβάνονταν τόσο μέ τή συγκεκριμένη γεωγραφική ἢ γεωμετρική τους διάσταση ὅσο μέ τήν ποιοτική τους (Κυριακίδου-Νέστορος, 1989: 16-17: 12· Τζώτζη, 2010: 86).

Τό κτίσιμο οἰκίας λογίζονταν ὡς ἡ κατασκευή ἑνός μικρόκοσμου πού ἀποτελοῦσε μικρογραφία τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἡ οἰκία εἶναι τεχνητό-δομημένο ‘περιβάλλον’ γιά τήν προστασία τοῦ ἀνθρώπου. Θεωροῦνταν καί θεωρεῖται πολύτιμο ἀγαθό, κέντρο οἰκογενειακό καί λίκνο κοινωνικό. Ἐντός αὐτῆς ἐξασφαλίζεται ἡ ἡρεμία καί ἡ εὐτυχία (Αἰκατερινίδης, 2011: 9). Χτίζοντας οἰκία ὁ ἄνθρωπος γίνονταν μιμητής τῶν θεῶν, ἓνας μικρός θεός-δημιουργός. Καί αὐτό συνέβαινε γιατί ἔβαζε τάξη στό περιβαλλοντικό «χάος», μέ σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς καί προσανατολισμό τόν ἴδιο (Ἰωαννίδης, 1982: 8). Σύμφωνα μέ τό Μ. Μερακλή (2004) ἡ οἰκία εἶναι ὁ μεταπλάσμος τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἀπό τόν ἄνθρωπο: «Εἶναι ὁ φυσικός χώρος ὅπου ἡ φύση ἐξανθρωπίζεται προοδευτικά...ἀκόμα καί ὁ ἄνεμος,

μεταπλάθεται δημιουργικά και διαλεκτικά μέσα από δημιουργικές έναντιώσεις» (Μερακλής, 2004: 32).

Έτσι, γεννήθηκε ή «πόλις»²⁰³ που δεν ήταν μόνο μία οικοδομική οντότητα αλλά ή σύνθεση όλων των συνεπιδρώντων κοινωνικών παραγόντων (Despotopoulos, 1997: 20· Δρακάτος, 1997: 752-754· 761). Στις πόλεις σφυρηλατούνταν ή συλλογική συνείδηση των πολιτών με τη συνδρομή των γραπτών και άγραφων θεϊκών και ανθρώπινων κανόνων και νόμων δικαίου (Stefanou & Hatzoroulou, στο Γερασίμου, 2007: 91).

Άπαραίτητη προϋπόθεση για τη στερεή θεμελίωση κάθε κτίσματος ήταν ή θυσία (μίμηση του τρόπου δημιουργίας των θεών). Σκοπός της ήταν ν' αποκτήσει ο χώρος «ύπαρξη» και ιερότητα. Μέσω της αντίληψης αυτής θεμελιώνεται ή πανάρχαια πανανθρώπινη πεποίθηση της άπαιτησης φόρου αίματος²⁰⁴ για τη θεμελίωση και τη στερέωση των κτισμάτων (Ίωαννίδης, 1982: 8· Αϊκατερινίδης, 2011: 9-10).

Η κατασκευή κατοικίας ήταν πάντοτε συνυφασμένη με τους παράγοντες του κλίματος, των υλικών, των οικονομικών δραστηριοτήτων, καθώς και των ιστορικών και κοινωνικών συγκυριών. Οι αρχαίοι δεν έδειχναν υπερβολική φροντίδα για την αισθητικότερη διαμόρφωση των κατοικιών τους γιατί, εξαιτίας του μεσογειακού ελλαδικού κλίματος τό μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους τό περνούσαν εκτός αυτών.

Προστατίδα της οικογένειας θεωρούνταν ή Έστία, θεά της οικιακής φωτιάς. Αυτό συνέβαινε, γιατί ο χώρος που άναβε ή φωτιά («έστία, τζάκι») πρόσφερε φώς, ζεστασιά και δυνατότητα παρα-

203. Πόλις είναι: «ή του εϋ ζήν κοινωνία και ταίς οίκιαις και τοίς γένεσι, ζωής τελείας χάριν και και αὐτάρκους» (Άριστ. Πολιτικά 1280 b 33-35). Έπομένως, ο πολιτισμός έχει άμεση σχέση με την «πόλη», γιατί: όποιος συνειδητά και έκούσια ζει μόνος είναι: «ή θηρίον ή θεός» (Άριστ. Πολιτικά 1253 a 29). Ό άνθρωπος είναι «ζών πολιτικόν» (Άριστ. Πολιτικά 1253 a 3). Συμμετέχει στη ζωή της πόλης, απολαμβάνει τά άγαθά της οργανωμένης ζωής, «όπως την ικανοποίηση των υλικών αναγκών, την ασφάλεια, την εξήμερωση των ήθών, την εξευγενισμένη ζωή και την ευδαιμονία» (Κατσιμάνης, 2012). Ό Μ. Βασίλειος γράφει και αυτός: «τίς οὐκ οἶδεν, ότι ήμερον και κοινωνικόν ζών ό άνθρωπος και οὐχί μοναστικόν, οὐδέ άγριον» (Μ. Βασιλείου, *Ascetikon Magnum*, Κεφάλ. των κατά πλάτος όρων, Έρώτησις Γ', σελ. 5, στίχ. 6-10. Πρβλ: http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Basilius).

204. Τό κτίσιμο του γεφυριού της Άρτας άπηχεί μια τέτοιου είδους αντίληψη ανθρωποθυσιών, που σέ μεταγενέστερο προηγμένο πολιτιστικό στάδιο αντικαταστάθηκε από τίς ζωοθυσίες (Ίωαννίδης, 1982: 8· Αϊκατερινίδης, 2011: 9-10).

σκευής φαγητού, απαραίτητο μέσο συντήρησης του ανθρώπου. Ταυτόχρονα αποτελούσε λίκνο της οικογενειακής ζωής και της φιλοξενίας. Τό ἄγαλμά της βρίσκονταν δίπλα στην ἐστία τοῦ σπιτιοῦ ἀποτελώντας ἔτσι, σύμβολο σταθερότητας καὶ μονιμότητας, ἀφοῦ στέριωνε τὴν οἰκία στὴ γῆ (Ἀμπελιώτης καὶ συν., 2012: 8).

Σέ ἐποχές ἀκμῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς (5ο αἰ. π.Χ.) οἱ ἰδιωτικές κατοικίες σέ ἀντίθεση μέ τὰ δημόσια κτίρια ἦταν ἀσήμαντες καὶ προχειροφτιαγμένες (Τριανταφυλλίδη, 1982: 10). Μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὅμως: «ὁ ἀρχιτεκτονικός σχεδιασμός τῶν οἰκίων σταδιακά ὠρίμαζε καὶ γίνονταν συνθετότερος ἐπιτρέποντας τὴ διαφοροποίηση τῆς χρήσης τῶν χώρων καὶ τῶν δραστηριοτήτων τῆς οἰκογένειας» (Μαζαράκης- Αἰνιάν, 2009: 19).

Ἀπὸ τὰ σπουδαῖα χαρακτηριστικά τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μέσα στοὺς αἰῶνες ἦταν: ἡ ἰσορροπία, ὁ ρυθμός, ἡ ἀρμονικὴ σχέση τῶν οἰκοδομημάτων μέ τὸ περιβάλλον καὶ γενικά ἡ διακριτικότητα, ἡ χάρη καὶ ἡ ἀξιοπρέπεια. «Τὸ ‘μέτρο’ ἦταν μέ δυὸ λόγια αὐτό πού διέκρινε ἀκόμα καὶ τὰ πιό ταπεινά κτίσματα» (Δεκαβάλλας, 1998: 26· Βαλλερά & Κορμά, 1990: 51-52). Ὁ Πλάτωνας χαρακτηρίζει ὡς «φλεγμαινουσας» τὴν ἀκόρεστη πόλη, ἐνῶ στοὺς «Νόμους» του προσδιορίζει καὶ τὸ τέλειο μέγεθος μιᾶς πόλης τὸ ὁποῖο ὑπολογίζει στοὺς 5.040 κατοίκους! Οἱ «οἰκοδομές πρέπει νὰ εἶναι κατασκευασμένες κατὰ νόμους», ὥστε νὰ μὴν ἐπιβαρύνονται περιβαλλοντικά! (Γούτα, 2009: 10).

2. Τεχνολογία καὶ ναυπηγική

Οἱ ἀρχαῖοι παρατηρώντας τὴ φύση²⁰⁵ διδάσκονταν ταυτόχρονα τὴν τεχνολογία. Ἡ τεχνολογία ἦταν ἓνα οἰονεί-φυσικὸ συμπλήρωμα τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ἐπεὶδὴ συνδέθηκε ἄρρηκτα μέ τὴν ἐπιστήμη (Δρόσος, 2010: 66). Συνυπῆρχε στὸν Ὀλυμπο μέ τοὺς θεοὺς κατέχοντας περίοπτη θέση. Μέ αὐτό τὸν τρόπο ἡ τεχνοφιλία τῶν ἀρχαίων ἀνιχνεύεται μέσα ἀπὸ τοὺς πρῶιμους θεογονικοὺς μύθους (Τάσιος, 2005: 8-9). Ὁ Δαίδαλος²⁰⁶ καὶ ὁ Ἴκαρος ἔφτιαξαν φτερά –μι-

205. Ὁ Μοσχίων, λυρικός ποιητής, θὰ τὴ θεωρήσει: «ὡς προϊόν ἀνάγκης μέσῳ ἐμπειρίας καὶ μίμησης τῆς φύσεως» (Πολιτεία 1253 b 35).

206. Τὸ ὄνομα «Δαίδαλος» εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τεχνολογίας, κύριο συστατικὸ τοῦ πολιτισμοῦ της. Τὰ «δαίδαλα» ἐμφανίζονται στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία ὡς ἀντικείμενο στά ρήματα ‘κατασκευάζω’ καὶ ‘σφυρη-

μούμενοι τά πουλιά– καί πέταξαν στους αιθέρες. Ὁ Προμηθεΐας ὅταν διαπίστωσε τὴν ἀνάγκη τῆς τεχνολογίας δώρισε στους ἀνθρώπους τεχνογνωσία καί ἐνέργεια: «Προμηθεΐς ὁρᾷ τὸν ἄνθρωπον γυμνόν τε καί ἀνυπόδητον καί ἄσπρωτον καί ἄοπλον»²⁰⁷. Ἐκλεψε ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς καί τοῦ θεοῦ Ἥφαιστου: «τὴν ἔντεχνον σοφίαν σύν πυρί»²⁰⁸, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει στους θνητοὺς τὴν τεχνολογία, ὡς συμπλήρωμα τῆς φύσης, ὥστε: «ἐκ τούτου εὐπορία ἀνθρώπῳ τοῦ βίου γίγνεται»²⁰⁹.

Στὴ συνέχεια ἡ τεχνολογία ἐπέφερε παρελκόμενα μέγιστης κοινωνιολογικῆς σημασίας. Ἐξαιτίας τῆς οἱ ἄνθρωποι: «ἐξήτουν ἀθροίζεσθαι καί σώζεσθαι κτίζοντες πόλεις»²¹⁰. Ὁ πολιτισμὸς εἰσχώρησε στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἐπικίνδυνα μὲ ὅλες τὶς παρενέργειές του: «ἡδίκουν δ' ἀλλήλους, ὥστε πάλιν σκεδανύμενοι διεφθείροντο»²¹¹. Τότε: «Ζεὺς Ἑρμῆν πέμπει, ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους Αἰδῶν τε καί Δίκην»²¹², ὅπως: «Προμηθεΐα δέ ὕστερον, ἥπερ λέγεται κλοπῆς δίκην μετῆλθεν»²¹³. Τὰ κακά στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς τεχνολογίας

λατῶ', ἐνῶ τὰ 'δαιδάλεια' ἀφοροῦν σέ κάθε εἶδους ἀμυντικό ἐξοπλισμό, οἰκοσκευὴ καί κοσμήματα. Ἡ τεχνολογία θὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὸν Ἥφαιστο καί τὴν Ἀθηνᾶ γιὰ 2.000 χρόνια [F. Frontisi-Ducroux (2000). *Mythologie de l'artisan en Grèce ancienne*, Paris: La Decouverte et Syros & Δρόσος, 2010: 67)].

207. Πλάτ., Πρωταγ. 320 c 8-321b 6.

208. Πλάτ., Πρωταγ. 321 d 1-2. Στὴ φράση αὐτὴ προτυπώνεται τὸ «κατ' εἰκόνα» τῆς Γένεσης. Ἡ «ἐντεχνος σοφία» πού ἐνισχύεται σημαντικά μὲ τὴν προσθήκη τοῦ πυρός, ἀποτελεῖ στὴν οὐσία τὴν εἰδοποιό διαφορά τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔμβια ὄντα. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται πλέον *homo faber*, κατασκευαστὴς καί δημιουργός, πού παρεμβαίνει στό περιβάλλον, βελτιώνοντας τὶς συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς του. Ἀναδεικνύεται σέ «*maître et possesseur de la nature*» κυρίαρχο καί κάτοχο τῆς φύσης, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ René Descartes (Κατσιμάνης, 2012). Γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία πάντως, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ζῶο «λογικό» ἢ «πολιτικό» εἶναι «ζῶον θεούμενον». Τό μεγαλεῖο του βρίσκεται στὸν προορισμό του: «οὐκ ἐν τῇ πρὸς τὸν κόσμον ὁμοιότητι, ἀλλ' ἐν τῷ κατ' εἰκόνα γενέσθαι τῆς τοῦ κτίσαντος φύσεως» (Νέλλας, 2000: 28-30). Πρβλ. & Γρηγ. Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, 16 PG 44. 180 A., & Γρηγ. Θεολόγου, *Λόγος* 45, Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα, 7, PG 36. 632 AB.

209. Πλάτων, Πρωταγ. 322.a

210. Πλάτων, Πρωταγ. 322.b

211. Πλάτων, Πρωταγ. 322.b

212. Πλάτων, Πρωταγ. 322.c

213. Πλάτων, Πρωταγ. 322.a

—ένωμένα φυσικά και μέ τά θετικά— ἄρχισαν ἔκτοτε νά εἶναι ὁρατά στήν κοινωνία.

Ἡ τέχνη τῆς ναυπηγικῆς —χάρη στήν ὁποία «ἄνοιξαν τά φτερά» τῶν Ἑλλήνων— ἦταν πολύ σημαντική, καθώς ἀπαιτοῦσε συνήθως τεράστιες ποσότητες ξυλείας: ἐλάτη, δρυς, πεῦκος, κέδρος, κουκουναριά καί ὀξιά ἦταν τά ξύλα κατασκευῆς τῶν πλοίων (Τσουμής, 2007). Ὁ Σαμαράς (2006) ἰσχυρίζεται πώς: «γιά νά κατασκευαστεῖ μιὰ τριήρης ἔπρεπε νά κοποῦν 100 στρέμματα δάσους χαλεπίου πεύκης».

Ἐξαιτίας τέτοιων δραστηριοτήτων τά 2/3 τῶν ἀρχικῶν δασῶν τοῦ πλανήτη καταστράφηκαν ἤδη ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους (Σαμαράς, 2006, στό Μανωλάς, 2010: 61). Εἶναι ἱστορικά ἐξακριβωμένο γεγονός πώς ἡ παρακμή καί ἡ ἐξαφάνιση πολιτισμῶν συσχετίζεται μέ τήν καταξύλευση τῶν δασῶν. Ἡ Ἑλλάδα ἤδη ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους ἐξαιτίας τῆς ἀλματώδους αὔξεσης τῶν ἀναγκῶν της σέ ξύλο (ἡ πιό σημαντική χρήση τοῦ ξύλου στήν ἀρχαιότητα ἦταν ἡ καύσιμη ὕλη) ὁδηγήθηκε σέ ξυλένδεια (Hughes & Thirgood, 1982: 60-75· Δήμου, 2006).

Πάντως, ἡ τεχνολογία τῶν ἀρχαίων μέ τά τεράστια ἐγγειοβελτιωτικά ἔργα (ἀποξήρανση Κωπαΐδας κ.ἄ.), καθώς καί ἡ μεγάλη τεχνολογική ἔκρηξη στίς ἐλληνικές Χῶρες, μετά τόν 6ο αἰ. π.Χ., (μεγάλες σήραγγες, ναυπηγική²¹⁴ τεχνολογία, μεταλλουργικές ἐξελίξεις κ.ἄ.) ἔδωσαν νέα ὥθηση καί πνοή στόν τεχνικό ἐλληνικό πολιτισμό (Δρακάτος, 1997: 700-701· Δρόσος, 2010: 71).

3. Βίβλος: Οἶκος καί τεχνολογία

Ἡ ἐργασία στήν Ἀγία Γραφή εἶναι ἀπαραίτητος ‘νόμος’ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀφοῦ διδάσκεται ἀπό τίς πρῶτες σελίδες της: «Καὶ ἔλαβε Κύριος ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἔπλασε, καὶ ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν» (Γέν. 2, 15). Ὁ κάθε ἄνθρωπος καθημερινά βρίσκεται: «ἐπὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ ἕως ἐσπέρας» (Ψαλμ. 103, 23· Σειράχ 7, 15) στηρίζοντας τό δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος

214. Οἱ ἀναπόφευκτες σύγχρονες τεχνολογικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις, καθώς καί οἱ εὐρωπαϊκές πολιτικές, ἐπηρεάζουν τά παραδοσιακά ἐπαγγέλματα, ὅπως ἐκεῖνα τῶν караβομαραγκῶν, τῶν μαστοριῶν δηλαδή τῶν ταρσανάδων, τά ὁποῖα ἰδιαίτερα σέ ὀρισμένες θαλάσσιες περιοχές τῆς χώρας μας εἶναι συνυφασμένα μέ τὴν τοπικὴ ἱστορία καί τὴν Παράδοση (Πουλιόπουλος, 2013: 37).

εἶναι: «Ἡ δημιουργική, καὶ συνεκτική τῶν πάντων, Θεοῦ σοφία καὶ δύναμις»²¹⁵. Καὶ ὁ Χριστὸς προβάλλει τὴν ἐργασία ὡς μίμηση τοῦ ἔργου τῆς Ἁγίας Τριάδος: «Ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι» (Ἰωαν. 5, 17).

Ἡ Βίβλος ἐπιβραβεύει τὸν ἐπιδέξιο τεχνίτη, σιδηρουργό ἢ κεραμέα, ἐφόσον βάζει «ψυχὴν» στό ἔργο του, γιατί: «ἄνευ αὐτῶν οὐκ οἰκισθήσεται πόλις» (Σειρ. 38, 26-32· 28, 30). Ἡ Ἁγία Γραφή θαυμάζει, ἐπαινεῖ καὶ στηρίζει τὴν τέχνη (π.χ. ἀρχιτεκτονικὴ Ναοῦ τοῦ Σολομώντα) (Γ' Βασιλ. 7, 1-12). Οἱ βασικοὶ λόγοι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ναυσιπλοΐας καὶ τῶν θαλασσινῶν ταξιδιῶν ἦταν ἀπὸ τὴ μιά μεριά τὸ πολυμήχανο²¹⁶ τῆς ἀνθρώπινης σοφίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ σφοδρὴ ἐπιθυμία γιὰ κέρδος. Ὁ πύργος τῆς Βαβέλ εἶναι σύμβολο ἔπαρσης καὶ ἀλλαζονείας μὰ καὶ ὁ διακαὴς πόθος τοῦ ἀνθρώπου –μέσω τῆς τεχνολογίας– νὰ φθάσει τὸν Θεό! Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ὁμως, δέν λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη τοῦ τούς περιορισμοὺς τῆς φθαρτῆς τοῦ φύσης θὰ συντριβεῖ (Γέν. 11, 3-4).

Ἄν καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς ἐπιστήμης ὑπόσχονται σήμερα νὰ ὑπηρετήσουν τὸν ἄνθρωπο, τελικὰ, φαίνεται «νὰ ἔχουν ὑποτάξει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ σ' ἓναν 'ὕλικό' κόσμο αὐτοσκοποῦ, τὸν ὁποῖο διατρέχει μιά νέα πίστη, πού στηρίζεται στὴν σιγουριά πὼς ὅλα εἶναι ἐφικτά» καὶ ὁ κίνδυνος μιᾶς ἐκ νέου 'πτώσης' караδοκεῖ ὡς συνέπεια τῆς πρώτης, ἐξαιτίας τοῦ ἐγωῖσμοῦ καὶ τῆς ὑπεροψίας (Κρυωνίδης, 2008: 149).

4. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας

Διὰ «τοῦ ἐργάζεσθαι» καθιερῶνεται ὁ θεσμός τῆς ἐργασίας, ὁ ὁποῖος καλύπτει ὅλες τίς θετικές ἔννοιες τῆς ἀειφόρου ἀνάπτυξης, δηλ. τὴ διατήρηση, τὴ διάρκεια καὶ τὴν οἰκολογικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου (Εὐθυμίου, 2007: 54).

215. Εἰρμός Γ' Ὡδῆς τῶν καταβασιῶν τῆς 15ῃ Αὐγούστου. Πρβλ & Σειράχ 38,34.

216. «κούδεν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει»: Ὑπέροχο Στάσιμο τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου ὁ Χορός μιᾶ μέ δεός (τρόμο καὶ θαυμασμό) γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου. Συγκεκριμένα ἀναφέρονται: ἡ ναυσιπλοΐα, ἡ γεωργία, τὸ κунήγι, τὸ ψάρεμα, ἡ ἐξημέρωση τοῦ ἀλόγου καὶ τοῦ ταύρου, ἡ ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας καὶ τῆς λογικῆς, ἡ δημιουργία κοινωνιῶν, ἡ οἰκοδομία καὶ ἡ ἱατρικὴ. Στό τέλος, γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὀρθὴν χρῆση τῶν ἱκανοτήτων πού παρήγαγαν αὐτὰ τὰ ἐπιτεύγματα (Σοφοκλῆ, Ἀντιγόνη, στίχ.: 332-375).

Ἡ κτιστή δημιουργία δέν εἶναι μόνο ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀλλά καί πηγὴ γνώσης καί μάθησης. Ἡ κτίσις εἶναι τό μεγάλο βιβλίο τοῦ Δημιουργοῦ πού περιέχει τὰ μυστικά τῆς σοφίας Του. Οἱ περισσότερες ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις στηρίχθηκαν σέ παρατηρήσεις πού πραγματοποιοῦσαν οἱ ἐπιστήμονες μέ πρότυπο τὴ φύση. Ἡ ὕλη μέσα στά χέρια τοῦ ἀνθρώπου, ὡς προϊόν κατασκευῆς, δέν παραμένει ἀνεργή ἀλλὰ ἐξαγιαζεται καί ἀποκτᾷ αἰσιόδοξη ἐσχατολογικὴ θεώρηση μέ ὑπερβατικὴ διάσταση (Εὐθυμίου, 2007: 55· Κεσελόπουλος, 1992: 194-216).

Ἡ κατασκευὴ μιᾶς οἰκίας (ἀνθρωπογενὲς περιβάλλον) εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ζητήματα πού ἀπασχολοῦν τὴν Ἀγία Γραφή. Ὁ ἄνθρωπος συγκεφαλαιώνει μέσα του –ὡς φυσικὴ κατασκευὴ– τὰ στοιχεῖα τοῦ «σύμπαντος κόσμου» («μικρόκοσμος»), ἐνῶ τό σύμπαν – ὡς προέκταση τοῦ ἀνθρώπου συγκροτεῖ τό «μακρόκοσμο» (Κεσελόπουλος, 1992: 59· 80-83). Τῶν ἀναλογιῶν τηρουμένων καί κατ' ἐπέκταση τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Α. Μαξίμου²¹⁷ τοῦ Ὁμολογητῆ ὁ οἶκος τοῦ ἀνθρώπου ὡς χώρος σκέψης, ἔμπνευσης, δημιουργίας, ἐπικοινωνίας, ἀκόμα καί ὡς σύνδεσμος²¹⁸ ὁρατῆς καί ἀόρατης κτίσης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς σύμπαν «ἐν σμικρῷ»²¹⁹ μέσα στὸν ὁποῖο κρύβεται τό μέγα καί ἀχανὲς σύμπαν σέ πλήρη ἀλληλεπίδραση μέ τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ οἰκοδόμησις εἶναι μιὰ φυσικὴ ἐπιθυμία τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου καί ὡς τέτοια βρίσκεται μέσα στοὺς ἄξονες τῆς θείας οἰκονομίας (ΛΒΘ, 1980: 719). Τό ρῆμα «οἰκοδομῶ» (ᾱῖῑ) παίρνει πολλές ἔννοιες μέσα στὴ Βίβλο, ὅπως π.χ. «ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν» (Ματθ. 16, 17) ἢ οἱ ἅγιοι εἶναι «Θεοῦ γέωργιον, Θεοῦ οἰκοδομή» (Α' Κορ. 3, 9) κ.ἄ.

Ἡ θεϊκὴ παρουσία λοιπὸν θεωρεῖται ἀπαραίτητη στὶς ἀνθρώπινες κατασκευές. Ὡς ἐκ τούτου δέν θά ναυαγήσει τό κατασκευαστικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ θά ἐδραιωθεῖ καί θά ἀντέξει στό χρόνο ὅσο γίνεται περισσότερο (ψαλμ. 126, 1). Ἡ εὐλογία τούτη εἶναι ἀναγκαία. Τὰ φυσικὰ δημιουργήματα ἤρθαν στὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο τό Θεό (ἐκ τοῦ μηδενός²²⁰). Ἔχουν πραγματικὸ λόγο ὑπαρξης

217. Μυσταγωγία 7, PG 91, 684D-685A.

218. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων 15, PG 95, 144 B.

219. Γρηγ. Θεολόγου, Λόγος 28, 22 PG 36, 324 A. & Λόγος 38, 11 PG 36, 324 A.

220. «ἐξ οὐκ ὄντων» (Μακ. 7, 28). Πρβλ & Ἀγ. Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου Ὕμνοι, 44, SC 196, σελ. 70).

καί ἔχουν ἤδη εὐλογηθεῖ. Δημιουργήθηκαν χάρις στήν αἰώνια καί ἀναλλοίωτη βούληση τοῦ Θεοῦ καί προσβλέπουν στήν αἰωνιότητα. Ἀντίθετα οἱ ἀνθρώπινες κατασκευές ἐμπεριέχουν τήν τρεπτότητα καί τή φθαρτότητα (ὅπως καί ὁ ἄνθρωπος). Τά ἔργα αὐτά χρειάζονται τήν εὐλογία καί τή συνέργεια τοῦ Θεοῦ νά στηριχθοῦν καί νά εὐδοκιμήσουν (Κεσελόπουλος, 1992: 35-36).

Παραθέτουμε τά ἀποσπάσματα τῶν εὐχῶν τά ὁποῖα ἀναφέρονται στή γερή θεμελίωση καί στήν ἀσφάλεια τοῦ οἰκοδομήματος²²¹. Ταυτόχρονα εὐλογεῖται καί ὁ ἰδιοκτήτης τῆς οἰκοδομῆς, ὁ ὁποῖος «ἐγείρει» οἶκον μιμούμενος τό δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ:

«Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν ἐν συνέσει, καὶ θεμελιώσας τὴν γῆν ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων, ἔπιδε ἐπὶ τὸν δοῦλόν σου (τόνδε) τὸν ἐλόμενον ἐν τῷ κράτει τῆς ἰσχύος σου, ἐγείρει οἶκον εἰς κατοικίαν καὶ τῷ κτίσματι αὐτὸν ἀνεγείρει» (εὐχή ἐπὶ θεμελίου οἴκου).

«Ὁ διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἰδρύσας τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ταύτην ἐπὶ τὴν πέτραν τῆς πίστεως οἰκοδομήσας, αὐτὸς Κύριε, ὁ μέγας ἀρχιτέκτων καὶ δομῆτωρ, προνοητὴς τε καὶ συντηρητὴς τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς, καὶ εὐλόγησον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν ἡμῶν» (εὐχή στήν ἀκολουθία: ἐπὶ θεμελίωσει παντός κτίσματος).

Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ εὐνοϊκὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον γιὰ τὴν ἰσόρροπη ἀνάπτυξή της (Παροιμ. 27, 8· Σειρ. 29, 21). Πέραν τῆς ἀνέγερσης τῶν τοίχων τῆς οἰκίας, μέσα στὸ χῶρο της, συντελεῖται ἡ ὁλόπλευρη διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, οἱ βάσεις τῆς ὁλόπλευρης παιδείας του (Παροιμ. 14, 1). Ὁ ἄνθρωπος δυσκολεύεται ἀπὸ μόνος του νά φέρει εἰς πέρας αὐτό τό ἐπίμοχθο ἔργο καὶ αἰτεῖται τὴ θεϊκὴ συνδρομὴ (Ψαλμ. 126, 1). Ἡ κατασκευὴ αὐτῆς τῆς μορφῆς «οἰκοδομήματος» πρέπει νά ἔχει ὡς θεμέλιο τὸν Χριστό πού

221. Στὸ ἐν χρήσει «Μικρὸ Εὐχολόγιο» τῆς ἐρευνᾶς μας ὑπάρχει σειρά ἐξειδικευμένων «περιστατικῶν» Ἀκολουθιῶν, ὅπου ἀναφέρεται καὶ εὐλογεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν κάθε κτίσμα: «ἐπὶ παντός ἰδιωτικοῦ ἔργου», «ἐπὶ τῇ ἐνάρξει παντός κοινωφελοῦς ἔργου», «ἐπὶ θεμελίωσει Ἐκκλησίας», «ἐπὶ θεμελίωσει σχολείου», «ἐπὶ ἐγκαινίοις φιλανθρωπικοῦ καταστήματος», «ἐπὶ ἐγκαταστάσει δημοτικῆς ἢ κοινοτικῆς ἀρχῆς», ὅπως καὶ δοξολογία «ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ διασώσεως πόλεως ἐξ ἐπιδρομῆς ἐχθρῶν»: «Μικρὸ Εὐχολόγιο» (2009). Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, (18η ἔκδ.). Θεοφίλ. Ἐπισκόπου Ἀγαθαγέλου (Ἐπιμ.), σσ. 387-489.

λογίζεται ως ό ακρογωνιαίος λίθος κάθε οίκιας (Α΄ Κορ. 3, 9) και μαζί με τούς ζωντανούς λίθους τής οικοδομής (τά υπόλοιπα μέλη τής οικογένειας) νά «προσδεθούν» στήν κύρια οικοδομή (Α΄ Πέτρ. 2, 4-5).

Μιά πολύ ανθρωπιστική διάταξη τής Βίβλου έδινε άπαλλαγή στόν άνδρα από τήν υποχρέωση έπιστράτευσής του σέ περίοδο πολέμου, αν αυτός είχε αναγείρει πρόσφατα οίκια²²². Οικοδομή πού χτίσθηκε χωρίς τή δυνατότητα κατοίκησης της είναι σύμβολο τιμωρίας (Δευτ. 28, 30). Οί φίλοι του Θεού στήν ανακαινισμένη ανθρωπότητα, ως εύλογία Θεού, θά κατοικούν γιά πάντα στά σπιτικά τους (Ήσ. 65, 17-21 κ. έξ.).

Τά θεμέλια του σπιτιού έπρεπε νά στηριχθούν σέ γερές βάσεις, ώστε ούτε άνεμος ούτε καταιγίδα ούτε σεισμός ή οποιαδήποτε άλλη φυσική καταστροφή νά μπορούν νά τό βλάψουν. Αυτό υποδηλώνεται σήμερα μέ τήν σταυρική τοποθέτηση άγιασμού στά τέσσερα θεμέλια του κτίσματος. Ό άγιασμός εξαγνίζει και ιεροποιεί τό κτίσμα. Η κίνηση αυτή παραπέμπει στά τέσσερα σημεία του όρίζοντα πού συμβολίζουν τό μακρόκοσμο (κοινή αντίληψη σέ πάρα πολλούς λαούς). Στο χριστιανισμό ή προέκταση αυτή σχηματοποιείται μέ τή λυτρωτική και εξαγνιστική δύναμη του Σταυρού.

Στόχος όλων αυτών των κοσμογονικών πράξεων είναι ή κατοίκηση και ή βιωτή του ανθρώπου σέ ένα εξαγνισμένο περιβάλλον, όπως ήταν και τότε στήν αρχή τής Δημιουργίας, κατά τήν πρόπτωτική παραδείσια κατάσταση (Ίωαννίδης, 1982: 8-9).

Παραθέτουμε τό σχετικό απόσπασμα:

«Έδρασον αυτόν επί τήν στερεάν πέτραν, ήν, κατά τήν σήν θείαν έν Ευαγγελίοις φωνήν, ούκ άνεμος, ούχ ύδωρ, ούχ έτερόν τι καταβλάψαι ισχύσει, εύδόκησον αυτόν είς τέλος άχθήναι, και τούς έν αυτόν μέλλοντας κατοικείν έκ πάσης έπιβουλής του άντικειμένου έλευθέρωσον» (εύχή επί θεμελίου οίκου).

Τά ίδια αίτήματα βρίσκουμε και στά λόγια τής εύχης: «όταν μέλλη τις είσελθείν είς οίκον νέον», καθώς και στήν εύχή: «επί θεμελιώσει παντός κτίσματος»:

«Αυτός και νύν τούς ένταύθα οίκείν βουληθέντας, και δι' ήμών των άναξίων τας δεήσεις σοι και ίκεσίας προσάγοντας, από πάσης

222. «Ό άνθρωπος ό οικοδομήσας οίκίαν καινήν και ούκ ένεκαίνισεν αυτήν; πορευέσθω και άποστραφήτω είς τήν οίκίαν αυτού, μή άποθάνη έν τῷ πολέμῳ και άνθρωπος έτερος έγκαινιεί αυτήν» (Δευτ. 20, 5· Μακαβ. 3, 56).

βλάβης τήρησον ἀτρώτους, εὐλογῶν αὐτῶν καὶ τὴν ἐνταῦθαι κα-
τοικίαν, καὶ ἀνεπιβούλετον αὐτῶν τὴν ζωὴν διαφυλάττων» (εὐχή
ὅταν μέλλῃ τις εἰσελθεῖν εἰς οἶκον νέον).

«Ἐν τῷ σῶ ὀνόματι σήμερον θεμέλιον τίθεμεν καὶ τὴν σὴν δύ-
ναμιν πρὸς στερέωσιν αἰτούμεθα· οὐ γὰρ ἐπὶ τὴν ἄμμον τόν κόπον
ἡμῶν κτίζομεν, ἀλλ' ἐπὶ σέ τὴν ἄσειστον πέτραν θεμελιοῦμεν, ἵνα
ἐάν τε ἡ βροχὴ καταβῇ ἐάν τε οἱ ποταμοὶ ἔλθωσιν ἐάν τε οἱ ἄνεμοι
πνεύσωσι, μὴ πέσῃ οὐδ' οὐ μὴ σαλευθῇ» (εὐχή στήν ἀκολουθία: ἐπὶ θε-
μελιώσει παντός κτίσματος).

Δυστυχῶς στίς μέρες μας ὁ πεπτωκὴς ἄνθρωπος δέν σεβάστη-
κε τόν περιβάλλοντα χώρο καὶ ἔχτισε οἰκίες καὶ κτίρια ἄναρχα καὶ
κακότεχνα δημιουργώντας πόλεις μέ περιβαλλοντικά προβλήματα.
Πρόκειται γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ πολεοδομικοῦ περιβάλλοντος
μέ τὴν ἀνεξέλεγκτη καὶ ἀπάνθρωπη ἐπέκταση τῶν μεγαλουπόλεων,
χωρὶς τὴν παρουσία τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς φύσης,
πού λειτουργοῦν θεραπευτικά (Βουρνάς & Γαρίδη, 1979: 43· Γιανναράς,
1992: 63-82· Δρακάτος, 1997: 795-797· Γιδαράκου, 2011).

Ὅλη αὐτὴ ἡ περιβαλλοντικὴ ἀνομία, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἀειφό-
ρου πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ δέν μπορεῖ νά ἀφήσῃ ἀνεπηρέαστες
καὶ τίς καθημερινές σχέσεις²²³ τῶν ἀνθρώπων σέ σχέση μέ τό περι-
βάλλον πού ζοῦν (Iliadou, Papachatzis et al., 2012: 43-48). Τὰ κτίσματα,
σύμφωνα μέ τὴν Περιβαλλοντικὴ Ψυχολογία, ἐπηρεάζουν καὶ αὐτὰ
τὴ συμπεριφορὰ αἰσθητικά καὶ σέ μεγάλο βαθμό. Οἱ μεγαλοκαρχα-
ρίες τῆς βιομηχανίας καταστρέφοντας τό οἰκολογικὸ περιβάλλον
γιὰ τό κέρδος ἀναγκάζουν συχνά τοὺς ἀρχιτέκτονες νά σχεδιάζουν
περιβάλλοντα ἐχθρικά πρὸς τὴ ζωὴ (Skolimowski, 1984: 114· Συγκολ-
λίτου, 1997: 15· Συγκολλίτου, 2005: 82). Ἡ ἔλλειψη πρασίνου²²⁴, ὁ κακός

223. Ὁ Ἱπποκράτης στό ἔργο τοῦ «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων» ἀναφέρει πῶς:
«ἡ ὑγεία καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς δυνάμεις τοῦ περιβάλλο-
ντος καὶ τὴν ἀτομικὴ συμπεριφορὰ». Ὁ Πλάτωνας στό διάλογο «Τίμαιος» ὑπο-
στηρίζει πῶς: «ὑγεία εἶναι κατάσταση πλήρους ἀρμονίας μέ τό σύμπαν»· ἐνῶ ὁ
Γαληνός (2ος αἰ μ.Χ.) ὑποστήριξε πῶς: «ἡ ὑγεία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σωστή ἀναλο-
γία τροφῆς, ὕπνου, ποτοῦ, ἐρωτικῆς πράξης, ἀσκήσης». Σήμερα, ὁ παγκόσμιος
ὀργανισμὸς ὑγείας (Π.Ο.Υ.) ὀρίζει τὴν ὑγεία ὡς κατάσταση πλήρους φυσικῆς καὶ
κοινωνικῆς εὐεξίας (Iliadou, Papachatzis et al., 2012: 44).

224. Τό δέντρο στὴ Βίβλο εἶναι κριτήριο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Στὴ Γένε-
ση συναντῶνται οἱ λέξεις «ἄνθρωπος» καὶ «δένδρον» 32 φορές δηλώνοντας τὴν
ἄρρηκτη σχέση μεταξύ τους. Τό δένδρο εἶναι ἡ αἰτία τῆς «πτώσης» τοῦ ἀνθρώ-

αστικός σχεδιασμός και γιγαντισμός στις μεγαλουπόλεις, καθώς και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης –σύμφωνα με έρευνες– μπορούν να προκαλέσουν τις ‘άρρώστιες της πόλης’. Η σύγχυση μετατρέπεται σε άνομία και αυξάνει το δείκτη της έγκληματικότητας (Πανούσης, 2005:45· Τσαλικίδης, 2008). Η αυξανόμενη επιθετικότητα, ή βία, ή τρομοκρατία και η έγκληματικότητα είναι συνέπειες του τρόπου ζωής στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Η νευρική ένταση, ο θόρυβος, η βιασύνη και ο έκνευρισμός είναι πλέον συνηθισμένες καταστάσεις (Δρακάτος, 1996: 75· 217· Ανέστη, 2003: 162).

Μιά ματιά στα έξωκλήσια της ελληνικής υπαίθρου –των οποίων η σχέση με το περιβάλλον είναι τόσο σύμφωνη και συμμετρική– είναι πολύ διδακτική για όσα προαναμέραμε. Το φυσικό περιβάλλον των χωριών ονοματίζεται από τα έξωκλήσια και τα προσκυνητάρια (εικόνοστάσια ή αγιάσματα), τα οποία αποτελούν και σημεία αναφοράς και προσδιορισμού αποστάσεων και προσανατολισμού. Οι πετρόκτιστες αυτές κατασκευές δείχνουν ασύγκριτη ευαισθησία και σεβασμό στο τοπίο. Ο τρόπος με τον οποίο εντάσσονται στο φυσικό χώρο είναι σαν να ‘δημιουργούν’ το χώρο δίνοντάς του όρθο προσανατολισμό. Μέ τον τρόπο αυτό τα στοιχεία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος αλληλοσυνδέονται και αλληλοεξαρτώνται με απόλυτη αρμονία και ‘φυσικότητα’. Έδω, ο νοός και η ψυχή του ανθρώπου καθαγιαίνεται και ήμερεύει (Βουρνάς & Γαρίδη, 1979: 43· Κυριακίδου-Νέστορος, 1989: 26-30).

Δέν είναι βέβαια δυνατόν να γυρίσουμε πίσω στο αλέτρι του Ήσιόδου αρνούμενοι την τεχνολογία που πλέον καλπάζει με ξέφρενους ρυθμούς! Η στροφή «εις τας πηγάς» με την έννοια της απλούστευ-

που, έφ’όσον δέν τό σεβάστηκε (Γέν. 2, 16-17) και πιθανόν νά γίνει καί ή αίτια τής καταστροφής του (Γέν. 3, 6-7). [Βλέπει σκίτσο Μ. Κουντούρη σελ. 335]. Ο Γέροντας τής Πάτμου Αμφιλόχιος Μακρής (1889-1970), έκτός από τή δική του ξεχωριστή αγάπη καί μέριμνα πρός τή φύση, προέτρεπε τόν πατμιακό λαό νά κάνει τό ίδιο. Κάνοντας πράξη τήν περσική παροιμία πώς: «τά δένδρα είναι κάθετες προσευχές πρός τόν ούρανόν» έβαζε στους έξομολογούμενους –άντί τών κλασικών έπιτιμιών κομποσκοίνι, μετάνοιες ή άλλων προσευχών– νά φυτεύουν δένδρα: τά λεγόμενα «Αμφιλοχιακά». Ήλεγε πώς: «όποιος φυτεύει δένδρο φυτεύει έλπίδα, φυτεύει ειρήνη, φυτεύει αγάπη καί έχει τίς εύλογίες του Θεού» (Νικηταράς, 1997: 71-73· Κώτης, 2001: 116). Στο ίδιο πνεύμα κινούνταν καί ο έθναπόστολος Κοσμάς ο Αίτωλος κηρύττοντας πώς: «οί άνθρωποι θά μείνουν φτωχοί, διότι δέν θά έχουν αγάπη στά δένδρα» (Νικηταράς, 1997: 71-73· Δρακάτος, 1996: 28-29· 46-47· Δρακάτος, 1997: 548).

σης τῶν διαδικασιῶν τῆς ζωῆς εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσα οἰκολογική ἄποψη. Παραμένει ὁμως οὐτοπική, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης πολυπλοκότητος τῶν προβλημάτων. Ἔχουμε ἤδη πολυάριθμες πόλεις²²⁵ μέ πολυεπίπεδα προβλήματα «καί δέν εἶναι δυνατόν νά ἀκολουθηθεῖ μιά τέτοια πορεία, ἐκτός ἀπό κάποιες προσεγγίσεις σέ μεμονωμένους τομεῖς καί ρυθμούς» (Σκούλλου, 2007: 35).

Ἡ Ἐκκλησία εὐλογώντας τήν πρόοδο μέσῳ τῆς τέχνης²²⁶ καί τοῦ πολιτισμοῦ εὐχεται καί γιά κάθε ἄλλη κατασκευή ὠφέλιμη στόν ἄνθρωπο. Συμβάλλει, ἔτσι στήν ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ γιά τόν ὁποῖον δημιουργήθηκε (Καραθανάσης, 2011). Αὕτη ἡ συμβολή γίνεται εὐκολα κατανοητή στήν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ σέ κάθε εἰρηνικό ἔργο²²⁷ ἡ καρδιά τό νιώθει, σκιρτᾷ καί ξεχειλίζει ἀπό χαρά καί ἀγαλλίαση (Ψαλμ. 144, 9: 17· 137, 8· Ψαλμ. 106, 22· Τωβ. 12, 22). Στήν περίπτωση αὕτη ὁ ἄνθρωπος μιμεῖται καί συνεχίζει τό δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ πού εἶναι τέλειο, σοφό, γεμάτο καλοσύνη καί ἀγάπη (Γέν. 1, 31· Ψαλμ. 103ος). Στήν ἀκολουθία «ἐπὶ θεμελιώσει ἐκκλησίας» ἡ Ἐκκλησία καθεαυτὴ εἶναι τό ὕψιστο καί τέλειο πνευματικό οἰκοδόμημα, ἀφοῦ στηρίζεται σέ πνευματικὴ πέτρα, τόν ἴδιο τόν Κύριο: «καί πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς» (Ματθ. 16, 13-19· 7, 24-25 & Α' Κορινθ. 3, 9-11).

Ἡ κάμιнос ἐπέτρεπε τήν ἐποχὴ ἐκείνη στόν ἄνθρωπο νά ἀνα-

225. «Ποτέ ἄλλοτε οἱ στέγες τῶν σπιτιῶν τῶν ἀνθρώπων δέν ἦταν τόσο κοντά ἢ μιά στήν ἄλλη, ὅσο εἶναι σήμερα. Καί ποτέ ἄλλοτε οἱ καρδιές τῶν ἀνθρώπων δέν ἦταν τόσο μακριά ἢ μιά ἀπὸ τήν ἄλλη, ὅσο εἶναι σήμερα» («Ζητεῖται ἐλπίς», Ἀντ. Σαμαράκη Ἀθήνα, ἐκδ. Ψυχογιός). Ὁ συγγραφέας διαπραγματεύεται –σύν τοῖς ἄλλοις– καί τό πρόβλημα τῆς μοναξιάς καί τῆς κατάθλιψης τῶν μεγαλουπόλεων, ἐξαιτίας τῆς οικονομικῆς κρίσης, τῆς ἀνεργίας καί τοῦ ἐξαντλητικοῦ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς. Μέ αὐτά τά λόγια συμπληρώνει τό Γιάννη Ρίτσο: «Τό ξέρω πῶς καθένας μοναχός πορεύεται στόν ἔρωτα, μοναχός στή δόξα καί στόν θάνατο. Τό ξέρω. Τό δοκίμασα. Δέν ὠφελεῖ. Ἄφησέ με νάρθω μαζί σου» (Γ. Ρίτσου, «Ἡ Σονάτα τοῦ Σεληνόφωτος», Ἀθήνα, 2007, ἐκδ. Κέδρος).

226. «Ἀπὸ τήν πατερικὴ διδασκαλία ἐμπνεόμενη ἡ χριστιανικὴ τέχνη, ξεπέρασε τήν εὐδαιμονιστικὴ ἰδιομορφία τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος πού διακρίνεται γιά τήν ἐξωτερικότητα καί τήν περατότητα. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη λειτουργεῖ χωρὶς σπατάλη τῆς ὕλης καί βιασμοῦ τῆς φύσης καί ἀναζητᾷ ἀπειρότητα καί ἐσωτερικότητα, ἔχει τό ὑπερβατικό, τό μεταφυσικό, τήν προοπτικὴ τοῦ ἀπειροῦ» (Καραθανάσης, 2011).

227. «Ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης...καταρτίσαι ὑμᾶς ἐν παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ εἰς τὸ ποιῆσαι τὸ θέλημα αὐτοῦ» (Ἑβρ. 13, 20-21).

πτυχθεῖ τεχνολογικά –σέ σχέση μέ τά μέταλλα– καί νά δημιουργήσῃ πολιτισμό²²⁸. Ἡ κατασκευή τῆς καμίνου ἀπό τήν ἀρχαιότητα πήγα-σε ἀπό τήν ἀνάγκη ἐπεξεργασίας τῶν ὀρυκτῶν τοῦ χαλκοῦ καί τοῦ σιδήρου γιά τήν κατασκευή ἐργαλείων (Τσαΐμου, 1998: 12· Μανωλάς καί συν., 2010: 97-98).

Σήμερα ἐκτός ἀπό τήν ἀληθινή καί ὠφέλιμη τεχνολογία²²⁹, πού προωθεῖ τά ἀγαθὰ ἔργα, ὑπάρχει καί ἡ ἄλλη τεχνολογία, ἡ ἐπιζήμια, πού ἐπινοεῖ καί κατασκευάζει πυρηνικά ὄπλα μέ δυνατότητα κατα-στροφῆς τοῦ φυσικοῦ μά καί τοῦ ἀνθρωπογενοῦς περιβάλλοντος. Ὁ πόλεμος ὡς ἡ καταστροφή τῆς Δημιουργίας εἶναι τό μέγιστο δεινό (Γέν. 4, 8). Γιά τό λόγο αὐτό οἱ ἐσχατολογικές ἐπαγγελίες τῶν προ-φητῶν κλείνουν μέ τό ὄραμα τῆς Παγκόσμιας Εἰρήνης πάνω στήν ὁποία ἐδραιώνεται κάθε ἀνθρώπινος πολιτισμός (Ἡσ. 2, 4· 11, 6-9).

Παραθέτουμε ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς, ὅπου εὐλογεῖται τό εἰρηνι-κό ἔργο τῆς καμίνου:

«Εὐλόγησον καί τήν Κάμινον ταύτην διὰ τὸ μέγα σου ἔλεος· καί εὐλόγησον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν τῶν δούλων σου, καί εὐδῶσον αὐτὰ ἐν τῇ ἀγαθοεργίᾳ σου· καί κατεύθυνον αὐτὰ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου» (εὐχή στήν ἀκολουθία: εἰς κάμινον).

Ὁ Χριστός ἀπό τήν ἄλλη μεριά, κατὰ τήν ἐπίγεια δράση του, εὐλογεῖ καί πολλαπλασιάζει τοὺς ἄρτους οἱ ὅποιοι ψήθηκαν μέσα στοὺς φούρνους τῶν ἀνθρώπων, συγκατανεύοντας στά εἰρηνικά ἐπιτεύγματά τους (Guillet & Surgy, 1980: 399).

Ἡ θάλασσα πάντα ἔκρυβε μιά μεγαλειώδη καί φοβερή δύναμη γιά τόν ἀνθρωπο τήν ὁποία αὐτός ἀδυνατοῦσε νά δαμάσει. Γοητευτική, ὅταν ἦταν ἡρεμῇ, μά τρομερή καί ἀπειλητική γιά ὅσους ταξίδευαν μέ τά πλοῖα (Ψαλμ. 106, 23-30). Ἡ μεσοποταμιακὴ μυθολογία τήν εἶχε

228. Ὁ Γάλλος φιλόσοφος Jean-Jacques Rousseau ἔλεγε πῶς: «ὁ πολιτισμός ἀρχίζει ἀπὸ τῇ στιγμή ἐκείνῃ πού ἀρχίζει ἡ συγκράτηση τῶν ἐνστίκτων μας» (J.-J. Rousseau, Discours sur l' origine de l' inégalité, 2e partie, in Extraits des philosophes du XVIIIe siècle, Classiques Hachette, Paris 1933, p. 442).

229. «Αὐτός ἔδωκεν ἀνθρώποις ἐπιστήμην ἐνδοξάζεσθαι ἐν τοῖς θαυμασίοις αὐτοῦ» (Σοφ. Σειρ. 38, 6) & «Χαῖρε, φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα· χαῖρε, τε-χνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα» (Γ' Στ. Ἀκαθ. Ὕμνου). Τό χωρίο –ἂν καί ἀνα-φέρεται ἀλλοῦ σέ ἄλλους εἶδους «τεχνολογία»– μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ –τῶν ἀναλογιῶν τηρουμένων– καί ἐδῶ. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ὄντως πολῦτιμο ὄπλο στόν ἀνθρωπο. Ὅταν ὅμως, χρησιμοποιεῖται λάθος (ἀπό ἄλογους ἀνθρώπους) εἶναι δυνατόν νά ἀποβεῖ μοιραία (Δρακάτος, 1997: 18).

προσωποποιήσει μέ τή μορφή τερατώδους θηρίου πού κατέπινε τούς ναυτικούς καί προκαλοῦσε πολυάριθμες καταστροφές (Ψαλμ. 68, 3).

Παλαιόθεν ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἦταν συνυφασμένη μέ τά πλοῖα. Ἐφόσον καί αὐτά συμμερίζονται τή θνητὴ φύση τῶν ἀνθρώπων «γεννιοῦνται καί βαπτίζονται. Εἶναι τυχερά ἢ ἄτυχα. Ἔχουν πατρίδα καί ἐθνικότητα. Ξενιτεύονται ὅπως καί τ' ἀφεντικά τους. Πεθαίνουν ἀπό φυσικό ἢ ἀπό βίαιο θάνατο» (Δρακάτος, 1997: 700). Ἡ χρήση καραβιῶν²³⁰ γιά τίς μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν καί τή μεταφορά ἀγαθῶν ὑπῆρξε ἀναγκαία στή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Γιά τήν Ἑλλάδα περισσότερο –ὡς χώρα θαλασσινὴ μέ διακεκριμένη θέση στήν παγκόσμια ναυτιλία– οἱ «ὑπὲρ πλεόντων» εὐχὲς κατέχουν ξεχωριστὴ θέση στήν εὐσέβεια τῶν Ἑλλήνων (Τζέρπος, 2004: 156).

Ἡ Ἐκκλησία εὐλογεῖ καί τίς δραστηριότητες τῶν ἀνθρώπων σχετικά μέ τό «ὕγρὸ στοιχεῖο». Ἔχει τίς «περιστατικές εὐχὲς»: «εὐχὴν εἰς τήν κατασκευή σκάφους»²³¹ καί: «ἐπὶ μέλλοντος τινός πλέειν». Σύμφωνα μέ τούς Ψαλμούς τῆς Π. Διαθήκης ὁ Θεὸς ἔχει βασιλικὴ ἐξουσία πάνω στόν κόσμον καί μπορεῖ νά δαμάζει καί τήν ὑπεροψία τῆς θάλασσας. Ἔχει τήν ἀπόλυτη κυριότητα τῆς ἱστορίας, ὅπου μέσα σ' αὐτὴν ἄδικα κινητοποιοῦνται οἱ δυνάμεις τῆς ἀταξίας (Ψαλμ. 64, 8· 88, 10· 92, 3). Πάνω σ' αὐτὴ τὴ θεολογικὴ βάση βλέπουμε τό Χριστό στό Εὐαγγέλιο νά ἐπιτιμᾷ καί κατασιγάει τούς ἀνέμους τῆς θάλασ-

230. Στό ἐν χρήσει «Μικρὸ Εὐχολόγιο» τῆς ἔρευνάς μας (σσ. 459-665) ὑπάρχει καί ἡ σχετικὴ ἀκολουθία «ἐπὶ ἐγκαινίοις πλοίου». Στὴν καθέλκυση κάθε πλοίου, μικροῦ ἢ μεγάλου μέ πανηγυρικό χαρακτήρα ἡ Ἐκκλησία τό εὐλογεῖ. Πηγὴ ἔμπνευσης τῶν εὐχῶν εἶναι οἱ βιβλικὲς διηγήσεις περὶ πλοίων καί ταξιδιῶν: «ἐμβὰς δὲ (ὁ Ἰησοῦς) εἰς ἐν τῶν πλοίων...καὶ καθίσας ἐδίδασκεν ἐκ τοῦ πλοίου τοὺς ὄχλους» (Λουκ. 5, 1-3).

231. Τό ξύλον στή χριστιανικὴ πίστη εἶναι τό σύμβολο τῆς «πτώσης» μά καί τῆς σωτηρίας. Ὅχι μόνο ἐξαιτίας τοῦ «ἀχράντου ξύλου» τοῦ Σταυροῦ τοῦ Κυρίου μά καί τῆς κιβωτοῦ τοῦ Νῶε, χάρις τῆς ὁποίας σώθηκε τό ἀνθρώπινο γένος (Γέν. 6, 15-16). Στὴν ἔρημο ὁ Μωϋσῆς λυτρώνει τό λαό του ἀπὸ τὴ δίψα διὰ τοῦ ὑποδεικνυόμενου ξύλου πού ἐμβαπτίζει στά πικρά νερά τῆς Μερρᾶ (Ἔξοδ. 15, 25). «Σταυροειδῶς» μέ τὴ ράβδο τοῦ διανοίγει τὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα γιὰ νά περάσει ὁ λαὸς σώος καί ἀβλαβής (Ἔξοδ. 14, 21κ. ἔξ.). Ἡ Ἐκκλησία στή χριστιανικὴ τέχνη παρομοιάζεται μέ πλοῖο, ἀρχαιότατο σύμβολο· καί ἡ ἐλπίδα τῆς σωτηρίας συμβολίζεται μέ ἄγκυρα. Ὁ φάρος εἶναι σύμβολο καλῆς πορείας ἢ διάσωσης. Τό ἀκρονύμιο Ι. Χ. Θ. Υ. Σ. ὑποκρύπτει τό ὄνομα τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ (Ἀντουράκης, 1984: 184).

σας, βηματίζοντας και ό Ἰδιος πάνω στά κύματα (Μάρκ. 6, 49· 4, 39· Ἰωάν. 6, 19).

Παραθέτουμε τά κείμενα τῶν εὐχῶν μέ τά όποία ή Ἐκκλησία εὐχεται τό πλοίο νά εἶναι καλοτάξιδο μέ εὐνοϊκές καιρικές συγκυρίες τόσο γιά τούς ἐπιβάτες του όσο και γιά τό πλήρωμά του. Ὁ σκοπός τοῦ ταξιδιοῦ ἐπιβάλλεται νά εἶναι ώφέλιμος και εἰρηνικός, πλούσιος ἔργων ἀγαθῶν:

«...κατάπεμψον τήν χάριν σου ἐπὶ τό εὐτελές τοῦτο πλοiάριον, και εὐλόγησον αὐτό, όδηγῶν αὐτό ἐπὶ λιμένα θελήματός σου· λυτρούμενος αὐτό ἀπό φθορᾶς και ζάλης και κλύδωνος· και μή καταποντισάτω αὐτό καταιγὶς ὕδατος, μηδὲ καταπιέτω αὐτό βυθός, μηδὲ ἐπέλθει αὐτῷ κίνδυνος μέγας ἢ μικρός· ἀλλ' ἔλθοι ή εὐλογία σου και ή χρηστότης και ή ἀγαθωσύνη ἐπ' αὐτό, και ἐπὶ τὰς ἐμπεπιστευμένες τούτῳ ψυχὰς...» (εὐχή εἰς τήν κατασκευήν σκάφους).

«..Κύριε...σύμπλευσον και τοῖς ἐνδημοῦσιν ἐν τῷ πλοίῳ τούτῳ... Διέγειρον δὲ ἐπιτηδεῖους ἀνέμους, κυβερνήτης αὐτοῖς πανταχοῦ γενόμενος, πᾶσαν πειρατηρίων ἐξ αὐτῶν ἀποστρέφων ἐπιβουλήν· χαίροντας χαίρουσιν ἡμῖν ἐνταῦθα ἐπανελθεῖν εὐδόκησον αἰσίως, και κατὰ πρόθεσιν πράττοντας τὰ ἐπιτηδευόμενα παρ' αὐτῶν, χάριν τήν σὴν δωρούμενος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτῶν, σωτήριος και εὐδῖος λιμὴν τοῖς πλέουσι, και τῷ πλοίῳ εὐρισκόμενος» (εὐχή ἐπὶ μέλλοντος τινός πλέειν).

Ἐντύπωση προκαλεῖ τό παρακάτω ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς πῶς τελικά ό ἄνθρωπος στά θαλασσινά του ταξίδια ἐμπιστεύεται τή ζωή του «ἐν εὐτελεῖ ξύλῳ» τό όποίο και ὑπάρχει ἄφθονο στό φυσικό περιβάλλον. Τό ξύλο εἶναι σωτήριο όπως και ό σταυρός. Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ φώτισε τόν ἄνθρωπο («ῶς εἰκόνα Θεοῦ») νά κατασκευάσει πλοίο και νά τό κυβερνήσει: «ή δὲ σή, πάτερ, διακυβερνᾷ πρόνοια, ότι ἔδωκας και ἐν θαλάσση όδόν και ἐν κύμασι τρίβον ἀσφαλῆ, δεικνὺς ότι δύνασαι ἐκ παντός σώζειν, ἵνα κἂν ἄνευ τέχνης τις ἐπιβῇ» (Σοφ. Σολομ. 14, 3-4). Ἡ πρόνοια όμως, τοῦ Θεοῦ τήν όποία στίς 'περιστατικές' εὐχές ἐπικαλεῖται ό ἄνθρωπος εἶναι ό οὐσιαστικός κυβερνήτης τοῦ πλοίου (Σοφ. Σολομ. 14, 1-5). Μέ αὐτό τόν τρόπο ό ἄνθρωπος συμμετέχει και τελειοποιεῖ τό δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ ἐμποδίζοντας τά ἔργα τῆς «σοφίας» Του νά παραμένουν ἀνενεργά (Σολομ. 14, 5).

Παραθέτουμε τό κείμενο:

«Ὁ ἐν εὐτελεῖ ξύλῳ κελεύσας πεζοβατεῖν τὸ τῆς θαλάσσης τέλμα· ὃν τρέμει ὁ οὐρανός, καὶ ἡ γῆ, καὶ ἡ θάλασσα, καὶ ἡ ἄβυσσος, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς...» (εὐχή εἰς τὴν κατασκευὴν σκάφους).

Ἡ Ἐκκλησία εὐλογεῖ καὶ τὸν μόχθο τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν «ἐπιούσιον» ἄρτο. Ἡ ἁρμονία τῆς κτίσης –γράφει ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος– συμπληρώνεται μέ τὴν ποικιλία τῶν χαρισμάτων στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ κάθε ἄνθρωπος μέ τό ἐπάγγελμά του (ναυτικός γεωργός, ψαράς) συνεισφέρει μέ τίς ὑπηρεσίες του στό κοινωνικό σύνολο καὶ ταυτόχρονα καὶ στήν πνευματική ζωή. Ὅλοι ὀφείλουν νά «τρέχουν» πρὸς τὸν ἴδιο σκοπό²³², πρὸς τό ἴδιο τέρμα. Ἐκεῖνο πού ἀλλάζει εἶναι ἡ ἐκούσια προαίρεση καὶ θέληση τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Ἀπό τὴν καλή θέληση ἢ τὴν κακή προαίρεση τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται τελικά ἡ ἀγαθότητα μά καὶ ἡ φαυλότητά του²³³.

Τό κείμενο τῆς εὐχῆς στηρίζεται καὶ στό θαῦμα τοῦ Χριστοῦ στή λίμνη τῆς Γενησαρέτ (Λουκ. 5, 6 κ. ἐξ.).

«Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ πέντε ἄρτων καὶ δύο ἰχθύων πεντακισχιλίοις κορέσας, καὶ ἐκ τῶν περισσευμάτων πλῆθος συναχθῆναι παρασκευάσας· αὐτός, Δέσποτα παντοδύναμε, καὶ τὰ προκείμενα δίκτυα εὐλόγησον, διὰ πρεσβειῶν.....» (εὐχή εἰς εὐλογῆσαι δίκτυα).

Ἡ Ἐκκλησία ἀφουγγραζόμενη τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν καὶ ἀκολουθώντας τίς νέες τεχνολογίες, τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων ἐπαγγελμάτων καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει συντάξει καὶ σύγχρονες²³⁴ εὐχές μέ τίς ὁποῖες ἐπικαλεῖται τὴν παρέμβαση καὶ τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ (Θεοδώρου, 2004: 24-26). Μιά ἀπό αὐτές εἶναι καὶ ἡ εὐχή «ἐπὶ εὐλογῇσει νέου ὀχήματος». Μέ τὴν εὐχή αὕτη «εἰσβάλλει» ἡ εὐλογία –ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ τεχνολογία –

232. Κεφάλαια, 3, 66 SC 51, σ. 160.

233. Κεφάλαια, 3, 90 SC 51, σ. 178.

234. (Ματθαϊάκης) Τιμόθεος, Μητρ. Νέας Ἰωνίας & Φιλαδελφείας (2005). Ἐγκόλπιον Εὐχολόγιον, Ἀθῆναι. Τό «Εὐχολόγιο» αὐτό γνώρισε ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις, μέ νεότερες εὐχές γιὰ σύγχρονες περιστάσεις. Ἔτσι: «ὁ κληρικός πού θά κληθεῖ σήμερα, νά ἐγκαινιάσει ἕνα λιμάνι, ἕνα ἀεροδρόμιο, μιὰ παιδικὴ χαρά, μιὰ βιβλιοθήκη ἢ καὶ ἕνα ἐκλογικὸ κέντρο θά ἔχει τὴ δυνατότητα νά ἀναγνώσει τὴν ἀρμόζουσα εὐχή». Ἡ Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας Ἀγίου Ὁρους στό 4/τομο «Εὐχολόγιον» τῆς δημοσιεύει νέες ἀλλὰ καὶ παλαιότερες εὐχές πού καλύπτουν τίς σύγχρονες ποιμαντικὲς ἀνάγκες. Ἐπιπροσθέτως, πολλοὶ ιεράρχες ἔχουν συγγράψει κατὰ καιροὺς δεήσεις καὶ εὐχές γιὰ συγκεκριμένα ἐπετειακὰ γεγονότα (Ζαμπέλης, 2012: 8-10).

ὁ ἁγιασμός τοῦ Θεοῦ στήν καθημερινότητά μας. Ἀνάλογη σημασία στή σύγχρονη ζωή (ὅπως καί ἡ ἐφεύρεση τῶν πλοίων) ἔχει καί ἡ ἐφεύρεση τοῦ τροχοῦ, ὁ ὁποῖος ὁδήγησε στήν ἐφεύρεση τῶν τροχοφόρων ὀχημάτων καί στήν ἐν γένει ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ (Τζέρπος, 2004: 157).

Τό πρόβλημα γιά τήν Ἐκκλησία δέν εἶναι ἡ πρόοδος μέσῳ τῆς χρήσης νέων τεχνολογιῶν –πού πολλές φορές μᾶς αἰφνιδιάζει μέ τήν ἐκπληκτική της ταχύτητα– ἀλλά ἡ χρήση της! Ἡ ὠφέλεια εἶναι τό ζητούμενο ὅχι μόνο ἡ ἐφεύρεση (Κυριαζόπουλος, 1965: 275-276). Ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων μεταφορᾶς καί ἐπικοινωνίας δημιούργησαν μιά κοινωνία πού ἐξαιτίας τῆς ταχύτητας πτωχεύει σέ ἀμεσότητα, στερεῖται τήν ιδιωτικότητα καί σκλαβώνει σέ ἐξαρτήσεις. Ὁ λόγος εἶναι πώς τά μεγέθη τοῦ πλούτου τίς τελευταῖες δεκαετίες ἔχουν ἀλλάξει καί ἡ βιομηχανία τῆς διαφήμισης ἔχει μετατοπίσει τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων ἀπό τό ἀναγκαῖο στό ἐντελῶς περιττό, καθιστώντας τήν πολυτέλεια καί τή χλιδῇ ἐντελῶς αὐτονόητες (Χατζηνικολάου, 2012: 2-3).

Ἡ χρήση τοῦ αὐτοκινήτου στίς πόλεις μέ τήν ἡχητική καί περιβαλλοντική ρύπανση, ἐκτός ἀπό τά ὕλικά κατασκευῆς καί τίς αὐξημένες ἀπαιτήσεις ὀρυκτῶν καυσίμων πολλές φορές εἶναι ἐντελῶς περιττή. Τά μέσα μεταφορᾶς σέ συνδυασμό μέ τήν ἔλλειψη ὑποδομῆς τῶν πόλεων ἀλλά καί τή χαοτική οἰκοδόμηση ὁδηγοῦν σέ ὑψηλή κυκλοφοριακή συμφόρηση μέ ἀποτέλεσμα τήν ὑποβάθμιση τῆς ποιότητας ζωῆς καί τῆς υγείας. Δέν εἶναι λοιπόν τό πρόβλημα ἡ εἰσαγωγή τῆς τεχνολογίας στή ζωή μας ἀλλά τῆς τεχνοκρατίας καί τῆς τιθάσευσή της (Γεντεκάκης, 1999· Künzli, Kaiser et al., 2000: 795-801). Χρειαζόμαστε λοιπόν, ἐπειγόντως «ἐκκλησιαστικοποίηση» τῆς τεχνολογίας, ὥστε αὐτή νά στηριχθεῖ σέ ἠθικούς στόχους καί ἀρχές πού θά προάγουν τή ζωή ὑπηρετώντας τήν ἀλήθεια (Δρακάτος, 1997: 748-749).

Σίγουρα, ἡ ἀλλαγὴ νοοτροπίας εἶναι αὐτή πού θά ὁδηγήσει τελικά στήν ἀλλαγὴ περιβαλλοντικῆς συμπεριφορᾶς. Γιά νά μιλήσουμε μέ τά λόγια τῆς εὐχῆς, ὁ σύγχρονος ἀεικίνητος ἄνθρωπος: «*ἵνα πορεύηται τὴν ὁδὸν αὐτοῦ χαίρων καὶ τελειώσῃ τὸν δρόμον αὐτοῦ καὶ τὴν διακονίαν, ἣν ἔλαβε*» ὀφείλει νά: «*τρέχει καλῶς καὶ μὴ εἰς κενὸν κοπιᾷ*»²³⁵.

Ἀλλά, ἐπειδὴ ἀπὸ τήν ἀνθρώπινη ἐμπειρία ἐπιβεβαιώνεται καθη-

235. Τό κείμενο τῆς εὐχῆς εἶναι ἐπηρεασμένο σαφῶς τόσο ἀπὸ τά εὐαγγελικά

μερινά τό βιβλικό χωρίο πώς γιά νά φθάσει κάποιος στόν σκοπό του: «οὐ τοῦ θέλοντος οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ» (Ρωμ. 9, 16). Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν τῆς πίστεως πρὶν θέσει σέ κυκλοφορία ἓνα νέο ὄχημα ἐπικαλεῖται τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ. Ἄλλωστε οἱ ἐντολές Του σηματοδοτοῦν μέ ἀσφάλεια, ὡς ἄλλος κώδικας ὁδικῆς κυκλοφορίας, τὸν πνευματικό δρόμο γιά τὸν ἀσφαλῆ τερματισμό τῆς ζωῆς (Τζέρπος, 2004: 157).

Ἄς παρακολουθήσουμε τό ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς:

«Αὐτὸς Δέσποτα, εὐλόγησον καὶ τὸ ὄχημα τοῦτο καὶ δὸς τῷ δούλῳ σου (...) ἵνα πορεύηται τὴν ὁδὸν αὐτοῦ χαίρων καὶ τελειώσῃ τὸν δρόμον αὐτοῦ καὶ τὴν διακονίαν, ἣν ἔλαβε παρὰ σοῦ. Τὸ γὰρ τὸν δρόμον τελέσαι, οὐ τοῦ θέλοντος οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ...καὶ ἵνα, Πνεύματι Θεοῦ ἀγόμενοι, τρέχωμεν καλῶς καὶ μὴ εἰς κενὸν κοπιῶμεν...» (εὐχή στὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ: ἐπὶ εὐλογίῃ νέου ὀχήματος).

Καὶ ὅπως προφανῶς ἔγινε ἀντιληπτὸ ὁ συντάκτης τῆς εὐχῆς δέν ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στὴ χρήση τοῦ μέσου μεταφορᾶς καὶ τοῦ ἐποχούμενου ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν πνευματικὴ κούρσα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Μπορεῖ ἡ ἀφορμὴ νά εἶναι ἡ εὐλογία τοῦ νέου ὀχήματος καὶ τοῦ ἐπιβάτη του ὅμως, ἡ πνευματικὴ ἀναγωγή εἶναι σαφέστατη. Αὐτὸ ἐξάλλου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν κατακλείδα τῆς εὐχῆς: «Σὺ ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ».

Ἡ περιβαλλοντικὴ ἀγωγή εἶναι ἀλλαγὴ τρόπου σκέψης καὶ ζωῆς (μετά-νοια) ποὺ δέν γίνεται 'ἐν τοῖς ῥήμασι' ἀλλὰ 'ἐν τοῖς πράγμασι'. Ἡ ἔννοια τῆς ἀειφορίας πρέπει νά διαποτίζει ὅλες τίς κατευθύνσεις καὶ τίς δραστηριότητες τῆς ζωῆς. Ἐμεῖς εἴμαστε «ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται». Ἐμεῖς εἴμαστε οἱ κυρίως ὑπεύθυνοι γιά τὸ περιβαλλοντικὸ πρόβλημα καὶ ἔμεῖς πρέπει νά τὸ διορθώσουμε (Κεσελόπουλος, 1992: 85-86· Κεσελόπουλος, 2007: 89). Μόνο τότε πάνω σέ στέρρες ράγες θά «τρέχωμεν καλῶς καὶ μὴ εἰς κενὸν κοπιῶμεν...» (λόγια τῆς εὐχῆς).

Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, μέ τίς 'περιστασιακές' εὐχές τοῦ «Εὐχολογίου» μπορεῖ νά μὴ δίνει περιστασιακές 'συνταγές' γιά ἀποσπασματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν σύγχρονων ἀδιεξόδων, προσφέρει ὅμως, τὸ ἐκκλησιαστικό-θεολογικὸ πλαίσιο, τὴν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου τῆς, ποὺ ὁδηγεῖ στόν ὀρθὸ προσανατολισμό, στόν ὕψιστο καὶ ἀληθινό

χωρία: Ἰωάν. 5, 17-18/9, 4-5/12, 35 ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Πρὸς Ἑβραίους. Ἐπιστολή 11, 39/ 12, 2.

σκοπό, τή σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου «ὄντος ἐν ὅλῳ»²³⁶ (Παπαπέτρου, 1979: 271).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': Β' Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ & ΤΟ ΥΓΡΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ

1. Τό νερό ὡς πηγὴ ζωῆς

Τό νερό εἶναι πηγὴ ζωῆς γιὰ τόν πλανήτη μας. Τά 3/4 τῆς ἐπιφανείας του καλύπτεται μέ νερό²³⁷. Ἡ ἀπλή αὐτὴ χημικὴ ἔνωση πού συγκροτεῖται ἀπὸ δύο μόρια ὕδρογόνου καὶ ἐνὸς μορίου ὀξυγόνου (H₂O) εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς βασικότερες ἐνώσεις στοιχείων στή φύση²³⁸ (Βίγκλας καὶ συν., 2007: 9-11· Ἀγγελέτου, 2004: 4)²³⁹.

236. Ὁ μεγάλος Ρῶσος θεολόγος G. Florovsky γράφει χαρακτηριστικὰ σχετικὰ μέ τὴ σχέση Ἐκκλησίας-πολιτισμοῦ: «Προβλήματα κι ἀνάγκες 'τοῦ αἰῶνος τούτου' δέν μποροῦν νὰ ἀποπεμφθοῦν ἢ νὰ παραθεωρηθοῦν σέ καμιά περίπτωση καὶ κατὰ καμιά ἔννοια, ἀφοῦ οἱ χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ ἐργαστοῦν καὶ νὰ ὑπηρετήσουν ἀκριβῶς 'σ' αὐτό τόν κόσμον' καὶ 'σ' αὐτόν τόν αἰῶνα'. Μόνο πού πρέπει ὅλες αὐτές οἱ ἀνάγκες, οἱ σκοποὶ καὶ τὰ προβλήματα νὰ θεωρηθοῦν μ' αὐτὴ τὴ νέα κι εὐρύτερη προοπτικὴ πού ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Ἀποκάλυψη καὶ φωτίζεται ἀπὸ τὸ φῶς τῆς» (Φλωρόφσκυ, 1982: 38-39). Ὁ Ἀλβανίας Ἀναστάσιος στό ἴδιο πνεῦμα κινούμενος τονίζει ὅτι: «τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος δέν βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ σχέδιο, τὴ βοήθεια καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι 'θεοειδής' καὶ 'θεῖος'. Ἡ συστηματικότερη μελέτη τῶν ἀνθρωπίνων πολιτισμῶν ἀποκαλύπτει μιὰ δραματικὴ 'δυαδικότητα', τὴ δράση δαιμονικῶν δυνάμεων καὶ ταυτόχρονα τὴ λαχτάρᾳ γιὰ τὸ Ἅγιο. Καὶ ἀκόμη ἓνα εἶδος διπλῆς ἐξελίξεως· μιᾶς ἀνοδικῆς καὶ μιᾶς ἐκφυλιστικῆς» (Ἀναστάσιος, 2000: 119).

237. Τό 97% εἶναι τὸ θαλάσσιο νερό τῶν ὠκεανῶν πού διαμορφώνει τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Εἶναι προϋπόθεση γιὰ ὅλες τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες (Βούτσινος καὶ συν., 2009: 95-96· 131). Τό 1% τοῦ γλυκοῦ νεροῦ εἶναι ἄμεσα διαθέσιμο, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο 2% εἶναι δεσμευμένο στοὺς πόλους. Δυστυχῶς δέν εἶναι ὁμοιόμορφα κατανεμημένο στὸν πλανήτη (Chiras, 1985· Μάναλης καὶ συν., 2002: 99· Θωμαΐδου, 2009: 8· Φέρμελη καὶ συν., 2012: 34).

238. Κατὰ τόν ἐρευνητὴ Willfried Hacheney: «ἓνας εἰλικρινὴς ἐπιστήμονας πρέπει νὰ παραδεχτεῖ πὺς δέν γνωρίζει τίποτα γιὰ τὸ νερό. Δέν εἶναι δυνατόν οὔτε μέ χημικὰ οὔτε μέ φυσικὰ μέσα νὰ ἐξηγήσει κανεὶς ἐπιστημονικὰ τί ἀκριβῶς εἶναι. Δέν ἀκολουθεῖ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ εἶναι μιὰ τεράστια δύναμη πού ἴσως νὰ μὴν μπορέσουμε ποτέ νὰ ἐξηγήσουμε» (Ἀλεξάκης, 1993: 15· Μάναλης καὶ συν., 2002: 69-70 & http://www.emhellas.com/Documents/em_water.pdf

239. Κατὰ τὸ λυρικό ποιητὴ τῆς ἀρχαιότητος Πίνδαρο (522-438 π.χ.) τὸ νερό ὀνομάζεται «τὸ ἄριστον ὕδωρ» (Pindari Opera, QUAE SUPERSUNT, tomus secundus: LIPSIAE. Ὁλυμπίων εἶδος Α' σελ. 22). Βλέπ. & <http://www.patris.gr/articles/243370?PHPSESSID=#.Um1o-XBWazw> & Βαρθολομαῖος, 2002: 88.

Οι πρώτοι ζωντανοί οργανισμοί εμφανίστηκαν στους ωκεανούς πρίν από 3,7 δισεκατομμύρια χρόνια. Χωρίς τό νερό δέν υπάρχει ζωή (Λάγουρη καί συν. 2011: 1-2· Whitfield, 1993: 52-53· Βούτσινος καί συν., 2002: 96· Κουτσούμπας, 2005: 449). Ἡ βιολογική του ἀξία ἐκτός ἀπό σημαντική εἶναι καί ἀναντικατάστατη. Χάρη στίς ἰδιαίτερες φυσι-κοχημικές καί βιολογικές του ἰδιότητες συμμετέχει στή δομή τῶν ἔμβιων ὄντων, δηλαδή στήν ὀργάνωση τῆς ζωῆς. Γιά τόν ἄνθρωπο εἰδικά, τό νερό εἶναι τό ὑπαρκτικό του στοιχεῖο. Ἡ ἱστορία του ἀρχίζει μέ τό νερό, ταυτίζεται μ' αὐτό καί ἐγγυᾶται τή συνέχεια τῆς ὑπαρξῆς του. Τό 70% τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀποτελεῖται ἀπό νερό²⁴⁰. Ἔχει δηλαδή τήν ἴδια ἀναλογία μ' ἐκείνη τοῦ πλανήτη! (Ἀλεξάκης, 1993: 13-14· Μαρκαντώνης καί συν., 2011: 15-17).

Γιά αὐτό τό λόγο ἡ γῆ ὀνομάζεται «ὕδρόγειος» (Μάναλης καί συν., 2002: 67· Βούτσινος καί συν., 2009: 95). Δέν εἶναι τυχαῖο πού οἱ πρώτοι πολιτισμοί (4.000 π.Χ.: Αἰγυπτιακός, Ἀσσυριακός, Ἰνδικός, Σινικός) ἀναπτύχθηκαν κοντά στό ὑδάτινο στοιχεῖο.

Στήν Ἑλλάδα, οἱ πολιτισμοί (Κυκλαδικός, Μινωϊκός, Μυκηναϊκός, Κλασικός, Βυζαντινός, Νεοελληνικός) ἀναπτύχθηκαν δίπλα στή θάλασσα κοντά σέ ποτάμια καί ἀστείρευτες πηγές (Μάναλης καί συν., 2002: 99· Ἀγγελέτου, 2004: 4· Μάνδουλα-Κουσούνη, 2010: 71). Τό νερό συνδέεται καί μέ τή θεραπευτική. Οἱ Βαβυλώνιοι (2000 π.Χ.) θεωροῦσαν ὡς καλό γιατρό: «αὐτόν πού γνωρίζει καλά τό νερό» (Φέρμελη καί συν., 2012: 34).

Ὁ ἄνθρωπος λοιπόν, ἀπό τά πανάρχαια χρόνια θεωρεῖ τό ὑγρό στοιχεῖο ὡς μήτρα καί σύμβολο τῆς ζωῆς, πηγὴ πνεύματος καί εὐλογίας. Τό νερό εἶναι τό δῶρο τῆς φύσης καί τῶν θεῶν. Θεωρεῖται καί ὡς μέσο ἐξαγνισμοῦ καί θεραπείας, ἀφοῦ ἐξαρχῆς τό συνέδεσε μέ τή γέννηση²⁴¹, τή ζωή καί τό θάνατο (Κακριδῆς, 1985· Βρέττα-Κουσκούλεκα, 2001· Μάνδουλα-Κουσούνη, 2010: 72-75· Φέρμελη καί συν., 2012: 37).

240. Τό νερό ὡς σημαντικό ἀγαθὸ εἶναι καί ρυθμιστικός παράγοντας γιά τήν οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτισμική ἀνάπτυξη μιᾶς χώρας. Λόγω τῆς ἀνεπάρκειάς του πιθανόν νά ἀποτελέσει αἰτία μελλοντικοῦ πολέμου ἀνάμεσα σέ χώρες πού τό μοιράζονται (Σκόπας, 1996: 67· Μιμίκου, 2009, στό Ξανθάκου καί συν., 2011: 255).

241. Πλουτάρχου, *Ἠθικά τά ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*. Βιβλ. Α', 3. & «Ἀρχὴ ζωῆς ὕδωρ καὶ ἄρτος» (Σοφ. Σειρ. 29, 21).

2. Τό νερό στην αρχαία Ελλάδα

Τό νερό, σύμβολο της ζωής, πηγή έμπνευσης και αγνότητας, έγινε από τα πανάρχαια χρόνια και αντικείμενο λατρείας. Συμβολίζει την αρχέγονη ουσία από την οποία προήλθαν²⁴² τα πάντα (Κακριδής, 1985). Αναφέρεται σέ πληθυντικό αριθμό: «τά ύδατα», λόγω της πολυμορφίας και της αντίθεσης που παρουσιάζει (Λύρας, 2011). Αποτελεί τή βάση κάθε κοσμικής έκδήλωσης, τή δεξαμενή όλων των σπερμάτων. Υπάρχει στην αρχή και στό τέλος κάθε κοσμικού κύκλου και θά υπάρχει αιώνως (Βαρθολομαίος, 2002: 88). Στην κοσμογονία, στους μύθους, στό τελετουργικό και στην εικονογραφία: «τά ύδατα» εκπληρώνουν την ίδια αποστολή, προηγούνται κάθε μορφής στηρίζοντας κάθε δημιουργήμα²⁴³ (Nilsson, 1997: 82-83).

Γιά τους Έλληνες τό «ύδωρ» αποτελούσε ιερή μαγική δύναμη, θεραπευτική και αναγεννητική ουσία (Καραπατάκης, 1981: 268-269· Λύρας, 2011). Η ιατρική της αρχαίας Ελλάδας καθρεφτίζει εκείνη της Ανατολής και συνδέεται μέ την ιστορία της φιλοσοφίας. Ο Ίπποκράτης εξετάζει στό βιβλίο του «περί άέρων, ύδάτων και τόπων» τις επιδράσεις του νερού στόν οργανισμό και τις βλαβερές επιπτώσεις στην υγεία από τά στάσιμα νερά των βάλτων (Μαρκέτος, 2000: 65). Στίς τελετουργικές μυήσεις πρόσφερε τή «νέα γέννηση», ενώ στίς μαγικές τελετουργίες τή θεραπεία. Χάρη στά νεκρικά τελετουργικά δρώμενα συμβόλισε την αναγέννηση μετά τό θάνατο (Nilsson, 1998: 213-214). Στην ελληνική μυθολογία τό «άθάνατο νερό»²⁴⁴ είναι για

242. Γεωργίου Κυπρίου (1280 π.Χ.) Έγκώμιον εις θάλασσαν, εἰτουν εις τήν του καθόλου του ύδατος φύσιν: «καί γάρ αρχή τις τό ύδωρ της ύγρᾱς ουσίας νομίζεται καί συνεκτικόν των λεγομένων παρά τουτο στοιχείων· επειδή καί πἀσιν εκείνοις εις τό είναι συμβάλλει» P.G 142, 441D & «ή του ύδατος φύσις οὐ μόνον δή μήτηρ τοῖς ἄλλοις ἀλλά καί ή τιτηνή» P.G 142, 136 D.

243. Η ρύπανση των ύδάτων στην αρχαιότητα απαγορεύονταν αυστηρά. Πολλές πηγές ήταν συνδεδεμένες μέ θεούς και ήρωες (Στράβ. 9, 4, 2): Η Κασταλία στους Δελφούς (Ηρόδ. 8, 37-39), οι πηγές της Άρτέμιδος στην Αύλιδα, ή Αϊανίδα στην Όπουντα κ.ά. Στη Φιγαλία, αρχαία Άρκαδική πόλη, ή θεά Άρτεμη λατρεύονταν «ώς κυρίαρχος των ύδάτων» (Παυσανίας, 8, 41 4).

244. Στην ελληνική μυθολογία ως «άθάνατο νερό» αναφέρονται τά «ύδατα της Στυγός», που βρίσκονταν στόν Άδη. Η Στύξ ήταν ή αρχή, ή πηγή της ζωής και όλων των πηγών. Έδινε στη γή τό κοινό νερό αλλά τό μυστικό της άθανασίας παρέμενε στην άφετηρία της. Όποιος λούζονταν εκεί περνούσε στην άθανασία. Η Θέτιδα κατάφερε νά οδηγήσει εκεί τόν μικρό Άχιλλέα. Στη δύναμη της Στυγός όρκίζονταν οι μεγάλοι θεοί (Λύρας, 2011). Ο μύθος της αρχαίας Στυγός φαίνε-

τόν άνθρωπο ή έκφραση τοῦ αἰώνιου πόθου γιά τήν ἀθανασία (Ρω-
μαῖος, 1973: 17-20· Βίγκλας καί συν., 2007: 63· Μάνδουλα-Κουσουνή, 2010:
73· Λύρας, 2011).

Στήν μυθολογία τῶν ἀρχαίων συναντᾶμε Νύμφες καί Νεραΐδες
λιμνῶν, πηγῶν καί ποταμῶν. Ξωτικά καί στοιχειά πλημμύρισαν τόν
λαϊκό μας πολιτισμό καί συνόδευσαν ἤ συνοδεύουν μέχρι τίς μέρες
μας τόν ἑλληνικό λαό (Kerenyi, 1974/2005: 52-56· Μάνδουλα-Κουσουνή,
2010: 73· Ταβάκογλου & Παπαδημητρίου, 2011: 786-787).

Ποικιλία μύθων διασώζεται γιά τίς θαλάσσιες θεότητες: τόν Πο-
σειδῶνα, τόν Νηρέα, τόν Πρωτέα, τόν Γλαῦκο, τίς Σειρήνες, τίς Νη-
ρηίδες. Γιά θεοποιημένους ποταμούς²⁴⁵: τόν Ἀσωπό, τόν Ἀλφειό, τόν
Ἴλισό, καθώς καί τόν Ὠκεανό²⁴⁶, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν ἡ ὑγρή ζώνη
πού περιέβαλε κυκλικά τή Γῆ καί ἦταν ἡ κοινή πηγή τους (Παπαχα-
τζή, 1996: 112-114· Nilsson, 1997: 131· Kerenyi, 1974/ 2005: 174-181· Μέγας,
2001: 23· Γούτα, 2009: 10· Τακαβάκογλου & Παπαδημητρίου, 2011: 786).

Τό νερό ἀπετέλεσε γιά τοὺς ἀρχαίους τή βάση τῆς θρησκείας,
τῆς μυθολογίας, τῆς φιλοσοφίας ἀλλά καί τῆς ἐπιστήμης τους²⁴⁷. Οἱ
βρύσες, τά πηγάδια, οἱ στάμνες, οἱ νερόμυλοι, τά ὑδραγωγεῖα καί τά
γεφύρια ἀποκαλύπτουν τήν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νά δαμάσει
καί νά ἐκμεταλλευτεῖ τό ζωτικό αὐτό ἀγαθό. Ἡ ποικιλία τῶν μυθικῶν

ται νά μετατίθεται στόν χριστιανισμό στό πρόσωπο τῆς Παναγίας ὡς Ζωοδόχου
Πηγῆς ἐκ τῆς ὁποίας πηγάζει «ὁ Λόγος» [σπερματικός λόγος].

245. Οὐρηση ἢ ἀφόδευση ἀπαγορεύονταν αὐστηρά στοὺς ποταμούς: «Μηδέ
ποτ' ἐν προχοῇς ποταμῶν ἄλλαδε προρεόντων μηδ' ἐπὶ κρινάων οὐρεῖν» (Ἡσίοδος,
Ἔργα καί Ἡμέραι, 757-759). Ἡ φράση πέρασε καί στή νεότερη ἐποχή: «ὅποιος κα-
τουρεῖ στή θάλασσα, τό βρίσκει στό ἅλατι» (=Ὅποιαδήποτε ζημιὰ ἐπιφέρουμε στό
περιβάλλον θά τήν ἀντιμετωπίσουμε μελλοντικά) (Λουκάτος, 1981: 156).

246. Ὁ Ὅμηρος τόν ὀνομάζει «ἀρχή τῶν ἐῶν» ἢ «ἀρχή τῶν πάντων». Μέ τόν
Ὠκεανό ἦταν ἐνωμένη ἡ ὑδάτινη θεά Τιθύς πού δίκαια χαρακτηρίστηκε ὡς «μη-
τέρα» (Kerenyi, 2005: 29-30).

247. «Ἀρχή τῶν πάντων ἀπεφῆνατο τό ὕδωρ» (Θαλῆς 5ος αἰ. π.Χ.). Τό θεωρεῖ
ὡς ἐνεργό στοιχεῖο. Τήν ἐνέργεια αὐτή τήν ὀνομάζει 'ψυχή', ἐπειδὴ συνδέεται ἁμε-
σα μέ τήν κίνηση (Καλιγερόπουλος, 2008:11). Απομακρύνει κάθε ἀνθρωπομορφι-
κή θεότητα καί εἰσάγει τό ὕδωρ ὡς μιά ἀπρόσωπη φυσική ἀρχή: «ἡ τροφή...καί
πάντα τά σπέρματα» τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν ἔχουν «τήν φύσιν ὑγρὰν» (Ἀρι-
στοτέλης, Μετά τά φυσικά I 3, 983b 20). Ὁ Ἀναξαγόρας (500-428 π.Χ.) θεωρεῖται
ὁ πρῶτος πού συνέλαβε τήν ἰδέα τοῦ ὑδρολογικοῦ κύκλου καί ὁ Ἡρόδοτος κατέ-
γραψε τό ρόλο τοῦ ἡλίου στή δημιουργία τῶν ἀτμῶν καί τῆς βροχῆς (Μάναλης
καί συν., 2002: 66-67· Μάνδουλα-Κουσουνή, 2010: 71· Μανωλάς, 2010: 27).

θεοτήτων²⁴⁸ πού επένδυε τό στοιχείο τοῦ νεροῦ μέ ὑπερφυσικές δυνάμεις ἀναδείκνυε τή μεγάλη καί ζωτική σημασία πού εἶχε γιά τούς ἀνθρώπους. Ἦταν γιά αὐτούς ἡ «ἄπιαστη» θεότητα, τό «ἀπρόσιτο» μά καί ἀπαραίτητο ἐφόδιο ζωῆς (Kerenyi, 2005: 67-70· Γούτα, 2009: 10-11· Hughes, 2010: 48-53· Μανωλάς, 2010: 11).

Τό νερό²⁴⁹ στούς ἀρχαίους ἦταν συνάμα καθαρτικό²⁵⁰ μά καί λυτρωτικό: γιά τελετουργίες ἀπολύμανσης (μετά ἀπό λοιμό) ἢ καθαρτικές πλύσεις (μετά ἀπό θεωρούμενο μίασμα) προσέτρεχαν στά ποτάμια ἢ στή θάλασσα γιά τίς σχετικές τελετές (Nilsson, 1997: 97· Nilsson, 1998: 26-29). Ἡ τιμωρία ἢ κατάρα ἔτσι ἀδρανοποιούνταν ἢ ἐξανεμίζονταν. Στήν καθαρτική αὐτή δύναμη στηρίζονταν τό τελετουργικό λουτρό τῶν θεϊκῶν ἀγαλμάτων. Οἱ τελετές κάθαρσης εἶχαν τέτοια καθοριστική δύναμη πού μόνο ἡ ἀναγεννητική καί ἐξαγνιστική δύναμη τοῦ νεροῦ μποροῦσε νά τίς συμβολίσει. Τό νερό ἀποτελοῦσε τήν «οὐσία τοῦ καλοῦ» ὡς τό ἀξιολογικό πρότυπο ὅλων τῶν ἐξαγνισμῶν²⁵¹.

Ἡ νεκρική χρήση τοῦ νεροῦ ἐξηγεῖται ἀπό τίς μαγικές, θεραπευτικές ἀλλά κυρίως γιά τίς διαλυτικές καί ἀναγεννητικές του ιδιότητες. Οἱ σπονδές ἐπέφεραν «κατευνασμό» τῶν ψυχῶν στόν Ἄδη, ὥστε αὐτές νά χαθοῦν στό νερό καί νά ἀναγεννηθοῦν χάρις στίς διαλυτικές καί συγχρόνως ἀναπλαστικές του ιδιότητες. Τό νερό εἶχε ἐπίσης, στενή σχέση καί μέ τή μαντική (ὕδρομαντεία). Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ προφητική ικανότητα ἀναβλύζει ἀπό τά νερά ἀποδεικνύεται

248. Γι' αὐτό ἄλλωστε βλέπουμε σέ πολλές περιπτώσεις νά ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ βρύσες, σιντριβάνια, κρουνοί κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε τό νερό νά τρέχει ἀπό τό στόμα δρακόντων λιονταριῶν καί ἄλλων τέτοιων φοβερῶν μυθικῶν ἢ πραγματικῶν ζώων (Λύρας, 2011).

249. Ἡ λέξη «νερό» εἶναι παραφθορά τοῦ ἀρχαίου ἐπιθέτου «νηρός» (φρέσκος, καθαρός). Οἱ ἀρχαῖοι διέκριναν τό πόσιμο νερό μέ τό ἐπίθετο «νηρόν». Ἀρχικά χρησιμοποιοῦσαν τή φράση: «νηρόν ὕδωρ» (φρέσκο νερό) καί ἀργότερα, οἱ νεορουλάδες τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, τό διαφήμιζαν ὡς «νέ(α)ρό ὕδωρ» (Υδρία, 1986: 420· Μπαμπινιώτης, 1998: 1184-1185).

250. «Ρύπους καθαίρει τό ὕδωρ καί κηλίδας ἐκπλύνει καί μολυσμῶν ἀπαλλάττει καί δυσωδίας» (Γεωργ. Κυπρίου, ὁ. π.: P. G. 142 440 C).

251. Οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν πώς τό θαλασσινό νερό εἶχε αὐτή τήν ἐξαγνιστική ιδιότητα, ἀφοῦ συνεχῶς κινεῖται καί ἀνανεώνεται (Πρβλ. Ἰφιγένεια ἐν ταύροις, I. Γρυπάρη (μετφρ.) στίχ.1112: «ἡ θάλασσα, θά πῶ, θά σέ ἐξαγνίσει». Καί σήμερα, εὐρέως, χρησιμοποιεῖται ἡ φράση: «τόν πέρασαν ἀπό τά σαράντα κύματα» (Μαρκαντονάτος, 1991: 160).

καί ἀπό τόν τόπο ἱδρύσεως πολλῶν μαντείων κοντά σέ νερά τρεχούμενα (Μάνδουλα-Κουσουνή, 2010: 72).

Ὁ κατακλυσμός στὸν ἀρχαῖο κόσμο εἶχε τὴν ἔννοια τῆς τιμωρίας καί τοῦ καθαρμοῦ· ἑνός κόσμου διεφθαρμένου μὰ ταυτόχρονα προμήνυε καί τὴν ἔναρξη ἑνός νέου καί ἠθικοῦ. Ἡ θετική ἀξία τοῦ κατακλυσμοῦ συχνά ἀναπαριστάνεται μέ κιβωτό μέσα στὴν ὁποία συγκεντρώνονται καί διασώζονται ὅλες οἱ ἀρετές τῆς σωτηρίας καί τῆς γονιμότητας μέσω τῆς ἐξαγνιστικῆς καί σωτήριας δύναμης τοῦ ὕδατος (Παπαχατζή, 1996: 80-85· Nilsson, 1997: 81).

Τό θαλασσινό νερό λειτουργοῦσε στὸν ἀρχαῖο κόσμο καί ὡς γαλαζοπράσινη λεωφόρος ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν λαῶν²⁵². Συνέβαλε στὴν ἀλληλογνωριμία τῶν ἀνθρώπων, διευκόλυνε τίς οἰκονομικές συναλλαγές, προήγαγε τό ἐμπόριο μέσω τῆς κερδοφόρας ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων τῆς γῆς²⁵³.

3. ΤΟ ΝΕΡΟ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ

3. 1. Στὴν Παλαιά Διαθήκη

Ὁ Θεός ὡς ὁ Δημιουργός τοῦ κόσμου εἶναι ὁ κυρίαρχος τῶν ὑδάτων. Τό νερό κυριαρχεῖ στὴν Ἑξαήμερη Δημιουργία: «γενηθήτω στερέωμα ἐν μέσω τοῦ ὕδατος καὶ ἔστω διαχωρίζον ἀνὰ μέσον ὕδατος καὶ ὕδατος καὶ ἐγένετο οὕτως» (Γέν. 1, 6). Στὴν ἀρχή: «ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου, καὶ πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος»²⁵⁴ (Γέν. 1, 2).

252. Γεωργ. Κυπρίου, ὁ.π.: P.G. 142 440 D.

253. Γεωργ. Κυπρίου, ὁ.π.: P.G. 142 441B.

254. Ὁ 103ος ψαλμός (ργ') συνοψίζει ποιητικότατα τὴν κυριαρχία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν ὑδάτων. Αὐτός δημιούργησε τὰ «ἐπάνω (τῆς βροχῆς) ὕδατα»: «ὁ στεγάζων ἐν ὕδασι τὰ ὑπερῶα αὐτοῦ, ὁ τιθεὶς νέφη τὴν ἐπίβασιν αὐτοῦ, ὁ περιπατῶν ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων» (στίχ. 3) μὰ καί τὰ «ὑπὸ κάτω ὕδατα», τῆς ἀβύσσου (πηγές, ποτάμια): «ἄβυσσος ὡς ἱμάτιον τὸ περιβόλαιον αὐτοῦ, ἐπὶ τῶν ὁρέων στήσονται ὕδατα» (στίχ.6). Αὐτός ρυθμίζει τὴ ροὴς τους: «ἀπὸ ἐπιτιμῆσέως σου φεύζονται, ἀπὸ φωνῆς βροντῆς σου δειλιάσουσιν» (στίχ. 7) καὶ ὁ Ἰδιος τὰ συγκροτεῖ νὰ μὴν κατακλύσουν τὴ γῆ: «ὄριον ἔθου, ὃ οὐ παρελεύσονται, οὐδὲ ἐπιστρέψουσι καλύψαι τὴν γῆν» (στίχ. 9). Εἶναι ὁ δημιουργός τῶν πηγῶν· στέλνει τὴν πολύτιμη βροχὴ μέ τὴν ὁποία ἀγαλλιᾶται ἡ ἀνθρώπινη καρδιά: «ὁ ἐξαποστέλλων πηγὰς ἐν φάραγξιν, ἀνὰ μέσον τῶν ὁρέων διελεύσονται ὕδατα· ποτιοῦσι πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ, προσδέχονται ὄναγροι εἰς δίψαν αὐτῶν...ποτίζων ὄρη ἐκ τῶν ὑπερῶων αὐτοῦ, ἀπὸ καρποῦ τῶν ἔργων σου χορτασθήσεται ἡ γῆ» (στίχ. 10-14).

Τό νερό στήν Π. Διαθήκη εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ γιά τούς εὐσεβεῖς (Γέν. 27, 28· Ψαλμ. 32, 3) μά καί μέσο τιμωρίας γιά τούς ἀσεβεῖς, κάνοντας τόν οὐρανόν «σιδηροῦν καί τήν γῆν ὑμῶν ὡσεὶ χαλκῇν» (Γέν. 27, 28· Ψαλμ. 132, 3 & Ἡσ. 5, 13· 19, 5 κ.ἐξ. & Ἰεζ. 4, 16· 31, 15). Ἀποβλέπει στή μετάνοια (Ἀμώς 4,7) γιατί πέμπει: «ὑετὸν εὐλογίας» (Ἰεζ. 34, 26) καί ἐγγύηση εὐφορίας (Ἰεζ. 36, 29 κ. ἐξ.). Ὁ Θεός ὑπόσχεται τήν αἰώνια ἐξαφάνιση τῆς πείνας καί δίψας (Ἰερ. 38, 9· Ἡσ. 49, 10). Τό νερό προσφέρει ζωή (Ἐξ. 15, 23-35· Ψαλμ. 1, 3· 22, 2· 41, 2· 64, 10· 77, 20· Ἡσ. 35, 6-7· 58, 11) καί εὐφροσύνη (Ψαλμ. 45, 5).

Τό νερό δέν εἶναι μόνο πηγή ζωῆς μά καταστροφῆς καί ἐξαγνισμού. Ἕνας κόσμος ἀμαρτωλός χάνεται, ἐπειδὴ πρόκειται νά μεταιώσει τό θεῖο σχέδιο (Β' Πεντ. 2, 5· Γέν. 3, 1-15· Ἐξοδ. 14, 1-15, 21 & Α' Πεντ. 3, 20).

Τό νερό χρησιμοποιεῖται καί στίς θυσίες (Λευτ. 1, 9, 13· Βασιλ. Α' 18, 30-39) ὡς «ὔδωρ τὸ ζῶν» (Λευ. 14· Ἀρ. 5, 19). ἔχει θεραπευτικές ιδιότητες, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τίς ἱστορίες τοῦ Ναϊμάν τοῦ Σύρου, ὁ ὁποῖος καθαρίστηκε ἀπὸ τῆ λέπρα στὰ νερά τοῦ Ἰορδάνη (Βασιλ. Δ' 5, 1-14). Ἐκτός ὅμως, ἀπὸ μέσο φυσικῆς καθαρότητας εἶναι καί σύμβολο ἠθικῆς ἀγνότητος. Ὁ Θεός «πλύνει» τόν ἀμαρτωλό καί τόν συγχωρεῖ (Ψαλμ. 50, 4). Τό νερό στήν Π. Διαθήκη θεωρεῖται καί τό περιβάλλον τῶν δρακόντων (Ψαλμ. 73, 13-14· Ψαλμ. 103, 26 & Ἰώβ 41, 25).

3. 2. Στήν Καινὴ Διαθήκη

Τό βάπτισμα²⁵⁵ στήν Κ. Διαθήκη τελεῖται μέ νερό καί ἀποτελεῖ ψυχοσωματικό καθαρτικό (Α' Πέτρου 3, 21· Ἑβρ. 10, 22). Ἀσκεῖ λύτρωση πού ἀπορρέει ἀπὸ τῆ θυσία τοῦ Κυρίου. Μεταδίδει τό Ἅγιο Πνεῦμα (Ἑβρ. 9, 13 κ. ἐξ.· Ἀποκ. 7, 14· 22, 14). Εἶναι: λουτρό «παλιγγενεσίας καί ἀνακαινίσεως Πνεύματος Ἁγίου» (Τίτ. 3, 5 & Ἰωάν. 3 -5). Ὁ Χριστός πραγματοποιοῖ στήν ἐπίγεια ζωή Του πολλές θεραπείες μέ νερό (Ἰωαν. 9,6· 5, 1-8).

Τό ἰουδαϊκό τυπικό προέβλεπε πολλούς ἐξαγνισμούς μέ νερό (Ἐξοδ. 29, 4· 40, 12· Λευτ. 16, 4. 24· Λευϊτ. 11, 40· 17, 15· Λευϊτ. 14, 8· Λευϊτικ. 15). Ὁ Χριστός μεταβάλλει τόν τρόπο ἐξαγνισμού. Στόν γάμο τῆς Κανᾶ τό ἐξαγγέλλει μετατρέποντας τό νερό (πού προορίζονταν

255. Ἡ λέξη «βάπτισμα» προέρχεται ἀπὸ τό ρῆμα βάπτω/βαπτίζω πού σημαίνει βυθίζω στό νερό (Liddel & SCOTT, τόμ.1ος, σ. 479).

γιά τούς καθαρμούς) σέ κρασί πού συμβολίζει τή ζωτική δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ἰωάν. 15, 3· 13 10). Τό «ὕδωρ τὸ ζῶν» εἶναι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα πού κατὰ τὴν περίοδο τῆς Δημιουργίας: «ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος» (Γέν. 1, 2· Ἰωάν. 7, 39· Πρβλ. &. Ἰωάν. 3, 5-6· Πράξ. 8, 39 & Πράξ. 1- 2).

Τὸ νερό συμβολίζει τή Ζωογόνο Δύναμη τοῦ Θεοῦ²⁵⁶ πού φανερώθηκε κατὰ τούς μεσσιανικούς χρόνους στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ μοιράζοντας χαρίσματα στούς ἀνθρώπους (Ἰερεμ. 47, 12· Ἰερεμ. 17, 8 κ. ἐξ.). Ὁ Χριστός ἐνσαρκώθηκε γιὰ νά φέρι τὰ ζωογόνα νερά²⁵⁷ πού ὑποσχέθηκαν οἱ προφῆτες. Εἶναι ὁ βράχος πού χτύπησε ὁ Μωϋσῆς γιὰ νά ξεδιψάσει ὁ Ἰσραήλ (Ἰωάν. 19, 34). Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ στή Βίβλο παρομοιάζεται ἄλλωστε μέ πολύτιμη βροχή πού γονιμοποιεῖ τή διψασμένη γῆ (Ἥσ. 44, 3· Ἀμώς 8, 11).

Τὰ ‘νερά’ αὐτά λοιπόν, εἶναι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἡ ζωογόνος δύναμη τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ (Ἰωάν. 7, 39). Μακριά ἀπό τὸ Λόγο Του ὁ ἄνθρωπος παραμένει ἄγονη καὶ ἄνυδρη γῆ πού ἀπειλεῖται μέ ἀφανισμό (Ψαλμ. 142, 6· Ἰωαν. 4, 10-14): «ὁ διψῶν ἐρχέσθω, καὶ ὁ θέλων λαβέτω ὕδωρ ζωῆς δωρεάν»²⁵⁷. Ὁ Ἰησοῦς τὸ φανέρωσε στή Σαμαρείτιδα: «ὅς δ’ ἂν πίῃ ἐκ τοῦ ὕδατος οὗ ἐγὼ δώσω αὐτῷ, οὐ μὴ διψήσει εἰς τὸν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸ ὕδωρ ὃ δώσω αὐτῷ, γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον»²⁵⁸. Ὁ ἄνθρωπος ἀποζητᾷ τὸ Θεό: «Ὅν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων» (Ψαλμ. 41, 2· Ἰωαν. 4, 14· 7, 37). Καὶ ἀφοῦ ὁ Θεός ἐπισκεφθεῖ τὸν ἄνθρωπο τότε αὐτός γίνεται κῆπος πού ἀναβλύζει μέσα του: «ὡς πηγὴ ἦν μὴ ἐξέλιπεν ὕδωρ» (Ἥσ. 58, 11).

4. Ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας

Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἀντέξει γιὰ ἄρκετό καιρό τὴν πείνα. Εἶναι ὅμως ἀδύνατο νά ὑπομείνει γιὰ μεγάλο διάστημα τὸ αἶσθημα τῆς δίψας²⁵⁹. Ἀκόμα καὶ οἱ αὐστηρότατοι θιασῶτες τῆς «τεσσαρακον-

256. «Ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, ἐὰν μὴ τις γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» (Ἰωάν. 3, 5). Τό «ὕδωρ τὸ ζῶν» εἶναι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα: «ζωή, καὶ ζωοποιεῖν, φῶς, καὶ φωτὸς χορηγόν, αὐτάγαθον, καὶ πηγὴ ἀγαθότητος» (Ἰδιόμ. Αἰνῶν, Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς, ἥχος δ’).

257. Ἀποκ. Ἰωάν. 22, 17.

258. Ἰωάν. 4, 14.

259. Ἡσαΐου, 55, 1-13· Ἰωάννου, 4, 14 & Ἀποκ. Ἰωάννου, 21, 6· 22, 1-21.

θήμερης» νηστείας είναι αδύνατο να στερηθούν τό νερό για πολύ χρόνο. Η παντελής έλλειψη του οδηγεί σε άργό και βασανιστικό θάνατο (Κόμπος, 2004: 65).

Η συγκέντρωση και η διαχείριση των υδάτινων πόρων από την αρχαιότητα ήταν ζήτημα μείζονος σημασίας (Kaldellis & Kondili, 2007, in Desruelles et al., 2010: 69). Τό πόσιμο νερό που υπάρχει μέσα στις φυσικές υπόγειες δεξαμενές έπρεπε να άντληθεί (πηγάδια) για να εξυπηρετήσει τις ανθρώπινες ανάγκες (Καμπανέλας και συν., 2003: 4).

Η Έκκλησία μέ ειδική τελετουργία στο «Εύχολόγιό» της παρακαλεί τό Θεό να αποκαλύψει πόρους νερού. Οί άνθρωποι που έμπιστεύονται τό Θεό αφήνουν στά «χέρια του» πολλές από τίς καθημερινές μέριμνες και άγωνίες τους (Λύρας, 2011).

Η Έκκλησία έχοντας επίγνωση τής ιερότητας και σπουδαιότητας του πόσιμου νερού δέεται για αυτό. Ό Θεός, ό όποιος βρίσκει πάντα μέ άνέκφραστο και άκατάληπτο τρόπο έξόδους διαφυγής στά προβλήματα και τίς άγωνίες τών ανθρώπων («έξ άνίκμου πέτρας») να συμπαρασταθεί – όπως άλλωστε τό έκανε και τότε στήν έρημο για χάρη του ισραηλιτικού λαού (προτύπωση τής Έκκλησίας). Η θεία συγκατάβαση θα εύδοκήσει, ώστε να αναβλύσει από τόν συγκεκριμένο τόπο που σκάβεται άφθονο νερό καθαρό και διαυγές για τίς καθημερινές ανάγκες τών ανθρώπων (Βαρθολομαίος, 2002: 87-90).

Παραθέτουμε τό κείμενο: «Κύριε...ό παντοκράτωρ και παντοδύναμος, ό ποιών πάντα και μετασκευάζων μόνω τῷ βούλεσθαι· ό έν άπόροις πόρον εύρίσκων, άρρήτω και άκαταλήπτω σοφία· ό έξ άνίκμου πέτρας υδάτων παρασκευάσας ρύηναι χειμάρρους και διψῶντα τόν σόν έμπλήσας λαόν...χάρισαι ήμίν υδωρ έν τῷ τόπῳ τῷδε, διαυγές και πόσιμον, άφθονον μέν είς χρείαν, άβλαβές δέ πρός άπόλαυσιν...» (εύχή επί όρύξει φρέατος).

Τά πηγάδια εκείνη τήν έποχή έκτός από υδάτινος πόρος ήταν ταυτόχρονα και τόποι υπαίθριας συνάντησης, συζήτησης, συνεργασίας και ψυχοθεραπείας, καθώς οί άνθρωποι στίς φαγωμένες από τήν καθημερινή χρήση πέτρες του συνευρίσκονταν και συζητούσαν τίς χαρές και τίς λύπες τής ζωής, που τρέχει σάν τό νερό και χάνεται μέσα στόν χρόνο (Λύρας, 2011).

Μετά τήν άνεύρεση άφθονου, πόσιμου και διαυγοϋς ύδατος από τίς «άποθήκες» τής γής, ή Έκκλησία εύχεται τό νερό αυτό να πα-

ραμείνει αμόλυντο καί καθαρό. Ἡ αἰτία τῆς μόλυνσης τοῦ φρέατος εἶναι δυνατόν νά ὀφείλεται σέ διάφορους λόγους. Οἱ λόγοι αὐτοί μπορεῖ νά εἶναι κάθε μολυσματική ἢ ρυπογόνος αἰτία πού μπορεῖ νά ὀφείλεται ὄχι μόνο σέ φυσικά αἷτια μά καί σέ ἀνθρώπινες παρεμβάσεις (Βούτσινος καί συν., 2002: 133· Στύλιος, 2003: 51· Κουτσοῦμπας, 2005: 449-456· Ξανθάκου καί συν., 2011: 273· Φέρμελη καί συν., 2012: 33-35).

Παραθέτουμε τό κείμενο τῆς α' εὐχῆς:

«Κύριε...ὁ καθαρίζων ἐν τῷ ὀνόματί σου πάντα μολυσμὸν καὶ ἀκαθαρσίαν, καὶ μετασκευάσας ἀγιάζων τὰ πάντα· αὐτὸς καὶ νῦν, Δέσποτα, ἐπίφανον ἐπὶ τῆς παρούσης ὥρας, διὰ τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ σου, καὶ καθάρισον τὸ φρέαρ τοῦτο ἐκ τῆς εὐρεθείσης ἐν αὐτῷ ἀκαθαρσίας, καὶ τοῦ ἐμπεπτωκότος ἐν αὐτῷ μυσσαροῦ ἢ κνωδάλου... ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, καὶ ἀγιάσον τὸ ὕδωρ τοῦτο τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἀγίῳ...» (Τάξις γινομένη, ὅταν συμβῇ τι μιαρόν οἰονδήποτε ἐμπεσεῖν εἰς φρέαρ ὕδατος, εὐχή α').

Παραθέτουμε καί τό κείμενο τῆς β' σχετικῆς εὐχῆς:

«Ὁ Θεός...ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ ἐπὶ Μωϋσέως τῷ λαῷ εἰς γλυκύτητα μεταποιήσας, καὶ τὰ βλαβερά ὕδατα ἐπὶ Ἑλισσαίου ἄλατι θεραπεύσας· ὁ τῷ Ἀποστόλῳ σου Πέτρῳ δι' ὀπτασίας νομοθετήσας, μηδὲν ἡγεῖσθαι κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον· αὐτός, Δέσποτα φιλόανθρωπε, καθάρισον τὸ ὕδωρ τοῦτο, διὰ τῆς σημειώσεως τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ σου, ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ· καὶ ἀγιάσον αὐτὸ τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἀγίῳ, εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν ἀρρύπτωτον...» (Τάξις γινομένη, ὅταν συμβῇ τι μιαρόν οἰονδήποτε ἐμπεσεῖν εἰς φρέαρ ὕδατος, εὐχή β').

Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς ἔλλειψης²⁶⁰ νεροῦ –ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ἄλλων περιβαλλοντικῶν προβλημάτων– ἀπαιτεῖ ἀλλαγὴ τρόπου σκέψης καὶ καθημερινῆς πρακτικῆς σχετικὰ μέ τή

260. Μὲ τή Διακήρυξη τῆς Βόννης (The Bonn Declaration On Global Water Security, 2009) οἱ ἐπιστήμονες προειδοποίησαν γιά σοβαρὴ ἔλλειψη νεροῦ στό ἄμεσο μέλλον. Τό πόσιμο νερό δέν εἶναι ἀνεξάντλητο καὶ δυστυχῶς ἡ ἀνανέωση τῶν ἀποθεμάτων γίνεται μέ ἀργό ρυθμό. Ἐξαιτίας αὐτοῦ χρειάζεται ἡ συμπόρευση ὅλων τῶν φορέων σέ πλανητικὸ ἐπίπεδο, ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ εὐρεία συναίνεση γιά μελλοντικὴ παγκόσμια «ἀτζέντα». Τὰ συστήματα γλυκοῦ νεροῦ τοῦ πλανῆτη βρίσκονται σέ ἐπισφαλῇ κατάστασι λόγω τῆς κακῆς διαχείρισης τῶν ὑδάτινων ἀποθεμάτων, τῆς ὑπερβολικῆς κατανάλωσης καὶ τῆς κλιματικῆς ἀλλαγῆς: (<http://s.enet.gr/resources/article-files/bonn-water-declaration.pdf> & http://www.eurekalert.org/pub_releases/2013-05/gwsp-sig051413.php).

χρήση του. Ἡ κατανόηση τοῦ προβλήματος σχετικά μέ τήν ἔλλειψη ὑδάτινων πόρων καί τῆς ἀνάπτυξης κατάλληλων στάσεων καί συμπεριφορῶν γιά τήν ἀντιμετώπισή του ἀποτελεῖ καίριο καί ἐπίκαιρο θέμα γιά παιδαγωγική «διαπραγμάτευση» (Παπαδοπούλου καί συν., 2005: 303-309· GWSP, 2009). Ἡ διαπραγμάτευση αὐτή προσφέρεται ἀπλόχερα ἀπό τήν ὅλη διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ἡ ἀειφορία σχετίζεται μέ τήν πνευματική ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία ὑποδεικνύει ὑπευθυνότητα καί ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων (UNP, 2004: 52).

Ἡ Ἐκκλησία μέ τίς «περιστατικές» εὐχές στή λατρεία της²⁶¹ μαζί μέ τόν λόγο τῶν εὐχῶν της εἰσάγει καί ἑναρμονίζει καί τίς ὑπόλοιπες 'καλές τέχνες' (Ναοδομία, Εἰκονογραφία, Ἀγιογραφία καί Αἰσθητική). Μέ τόν τρόπο αὐτό εὐαίσθητοποιεῖ καί παιδαγωγεῖ θεολογικά καί οἰκολογικά τήν πνευματική ζωή²⁶² τοῦ ἀνθρώπου, διδάσκοντας σεβασμό στά στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (Βεργωτής, 1993: 10-12· Θεοδώρου, 1986: 195-204· 298· Οἰκονόμου, 1994: 257).

Οἱ εὐχές τῆς Ἐκκλησίας συντελοῦν τά μέγιστα στή συνειδητοποίηση τῶν περιβαλλοντικῶν προβλημάτων, ἀφοῦ ἀφυπνίζουν τόν νοῦ, οἰκολογικοποιοῦν τή σκέψη, ἀγγίζουν τό συναίσθημα καί προδιαθέτουν γιά μελλοντική περιβαλλοντική δράση (Ἀναστασάτος καί συν., 2006: 46). Μέ τίς εὐχές τῆς Ἐκκλησίας ὁ Θεός, ἀφενός μέν, εὐλογεῖ καί ἀγιάζει τήν ὑλική δημιουργία, ἀφετέρου δέ, ἀπαιτεῖ καί τήν ἐκούσια συνέργεια²⁶³ τοῦ ἀνθρώπου (Καριότογλου καί συν., 1999:160).

Οἱ ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας πού καθαγιαζοῦν τά ὕδατα εἶναι τρεῖς: α) τό βάπτισμα, β) ὁ Μικρός Ἀγιασμός καί γ) ὁ Μεγάλος Ἀγιασμός τῶν Θεοφανίων:

261. Μέσω τῆς λατρείας ὁ Θεός ἀποκαλύπτεται στόν ἄνθρωπο τόν ἀγιάζει, τόν διαμορφώνει καί τόν καθιστᾷ ὅμοιό Του. Οὐσία τῆς λατρείας εἶναι το: «ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ τῆς γῆς» (Θεοδώρου, 1986: 111).

262. Κατά Πλάτωνα ἡ ψυχὴ χωρίζεται: στό λογιστικό, ἐπιθυμητικό καί θυμοειδές (Πολιτεία Δ 439 d). Τό συναίσθημα εἶναι μόνο ἓνα μέρος τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί ὄχι τό σπουδαιότερο. Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας δέν ἀπευθύνεται μόνο στή λογική, ἢ στή βούληση ἢ στό συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά σέ ὅλο τό βάθος καί πλάτος τῆς ψυχῆς, σέ ὁλόκληρο τόν ἄνθρωπο. Σύμφωνα μέ τόν P. Tillich: «Ἡ πίστις ὡς ἑκφρασις τοῦ ὅλου προσώπου (δέν εἶναι μόνο συναίσθημα)...Ἀπασα αἱ πλευραὶ τῆς θ ε ω ρ ί α ς καί τῆς π ρ ᾶ ξ ε ω ς εἶναι παροῦσαι εἰς τό γεγονός τῆς πίστεως» (Παπαπέτρου, 1979: 93-97).

263. «Τοῖς οὖν λαμβάνουσι τήν πνευματικὴν ταύτην σφραγίδα καί σωτήριον, χρεια καί τῆς οἰκείας προαιρέσεως» (Κυρίλλου Ἱεροσολ., Κατηχητικός Α' & γ' Ρ G 33, 373).

Τό Βάπτισμα²⁶⁴ στή χριστιανική πίστη όρίσθηκε από τόν ἴδιο τόν Χριστό: «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος» (Ματθ. 28, 19). Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ βαπτίσματος φαίνεται καὶ στή συνομιλία τοῦ Ἰησοῦ μέ τόν Νικόδημο: «Ἄμην ἀμην λέγω σοι, ἐὰν μή τις γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ»²⁶⁵.

Γιὰ τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τό βάπτισμα εἶναι: «λουτρόν παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως, τελειούμενον διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Παναγίου Πνεύματος»²⁶⁶. Δεν λειτουργεῖ μαγικά ἀλλὰ πρόκειται γιὰ «ἐλεύθερον πνευματικόν καὶ ἠθικόν ἄνοιγμα τοῦ λογικοῦ δημιουργήματος πρὸς τὴ σωτήρια ἐνέργεια τοῦ παναγίου Πνεύματος» (Θεοδώρου, 1986: 462-463· 267· Καριότογλου καὶ συν., 1999:162). Ὁ Θεός προφανῶς δέν ἔχει ἀνάγκη τὴν ὕλη (νερό) γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ, ὅμως ὁ «Δοτὴρ» εἶναι Πνεῦμα καὶ οἱ λήπτες ὄντα μέ νοῦ καὶ αἰσθήσεις, γίνονται δεκτικοὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ μέσῳ τῆς ὕλης, ὡς μέτοχοι τῆς ὑλικῆς κτίσης (Γαλίτης, 1984: 408· Ἀλεβιζόπουλος, 1991: 82-83· 10· 90).

Τό «Μικρὸ Εὐχολόγιο» ἀρχίζει μέ τὴν ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ (Μ. Εὐχολόγιο, 2009: 11-32). Ὁ Μικρὸς Ἀγιασμός τελεῖται σέ κάθε περίπτωση (στό ναό, σέ οἰκίες, ἐπὶ ἀσθενειῶν²⁶⁷, στό ξεκίνημα ἐργασίας, στή θεμελίωση παντός κοινωφελοῦς ἔργου κ.ἄ.). Στὴν τελετὴ αὐτὴ τό νερό καθαγιαζεται, ὥστε νά ἀποβεῖ ἱερατικό γιὰ τόν ἀγιασμό καὶ τὴν ψυχο-σωματικὴ θεραπεία καὶ εὐλογία «τῶν οἰκῶν καὶ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν» τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μικρὸς Ἀγιασμός, ὡς πρὸς τὴ δομὴ, διαφέρει ἀπὸ τό Μεγάλον Ἀγιασμό ἀφοῦ εἶναι καὶ μεταγενέστερος ἐκεῖνου²⁶⁸ (Βεργωτής, 1993: 141· Φουντούλης, 1988: 76-80· Μαξιμόβιτς, 2008: 286· Πεζουβάνης, 2010: 7).

264. Τό βάπτισμα στήν Ὀρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐκκλησία δέν εἶναι ἓνα ἀπλό σύμβολο ἢ μιὰ «ὁμολογία» ἀλλὰ πνευματικὴ ἀναγέννηση καὶ σωτηρία (Πρβ. & Μάρκ. 16, 16· Πράξ. 2, 37-38).

265. Ἰωάν. 3, 5.

266. Ὁριγένους, Εἰς τό κατὰ Ἰωάννην, ΣΤ', XXXII. Β.Ε.Π. 12,43.

267. Ἐπιφ. Κύρου, Κατὰ αἱρέσεων, βιβλ. Α'. τόμ. 2ος Ρ G 41. 425 & Θεοδ. Ἐκκλ. Ἱστορ. Ρ G 82 1244 κ.ἄ.

268. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ δέν εἶναι μεταγενέστερη τοῦ Η' αἰῶνα καὶ σχετίζεται μέ τό πρόσωπο τῆς Θεοτόκου (Θ.Η.Ε. τόμ. 1ος σ. 228).

Ὁ Μεγάλος Ἀγιασμός²⁶⁹ πού τελεῖται τήν ἡμέρα τῶν ἀγίων Θεοφανίων βρίσκεται στό «Εὐχολόγιο τό Μέγα» καί εἶναι ἀπό τίς λαμπρότερες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος μέ τή Θ. Λειτουργία καί ἄλλα Μυστήρια («Εὐχολόγιο τό Μέγα», 1862: 350-361· Βολουδάκης, 2010: 7). Ἡ διαμόρφωση τῆς ἀκολουθίας προηγήθηκε τοῦ Μικροῦ Ἀγιασμοῦ, καθὼς εἶναι ἐκτενέστερη καί τελεῖται μέ ἰδιαίτερη σκοπιμότητα καί λαμπρότητα (Καλλίνικος, 1969: 539). Τελεῖται σέ ἀνάμνηση τῆς Βάπτισης τοῦ Χριστοῦ καί ἐπιφέρει τή χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Τρεμπέλας, 1979· Σκαλτσής, 2010: 4-5). Ὁ Μεγάλος Ἀγιασμός δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό ἀγιασμένο νερό τοῦ βαπτίσματος (Πεζουβάνης, 2010: 6· Βολουδάκης, 2010: 8). Συντελεῖται στή βάση τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, χορηγοῦ τῆς ζωῆς: «ὃν ὁ πατήρ ἡγίασε καί ἀπέστειλεν εἰς τὸν κόσμον»²⁷⁰. Μέ τὰ ὑπέροχα λόγια τῶν εὐχῶν τονίζεται ὁ ἀγιασμός τῶν ὕδατων: «Σήμερον τῶν ὕδατων, ἀγιάζεται ἡ φύσις....»²⁷¹, «ἀγιάσον ἐμὲ καὶ τὰ ὕδατα Σωτήρ....»²⁷², ὥστε πιστοί: «ἀντλήσατε ὕδωρ μετ' εὐφροσύνης ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ σωτηρίου....»²⁷³ (Γκότσης καί συν., 2000: 157-160).

Οἱ εὐχὲς γιὰ τὸν ἀγιασμό τοῦ ὕδατος μεταβάλλονται σέ κραυγὴ ἀγωνίας γιὰ τήν Ἐκκλησία πού παρακαλεῖ τὸν Θεό μιά τόσο εὐσημη καί λαμπρὴ ἡμέρα νά ἀγιάσει ὁλόκληρη τὴ φύση, δηλ. τὴ δημιουργία. Κυρίως, ὅμως τὸν ἄνθρωπο, τὴν κορωνίδα τῶν δημιουργημάτων. Τὰ αἰτήματα αὐτὰ ὑπενθυμίζουν τὸν βαθύτερο σύνδεσμο τοῦ κόσμου μέ τὸν Χορηγό τῆς ζωῆς ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἡ ὕπαρξη καί ἡ συντήρηση τοῦ κόσμου (Ware, 2008: 101-103). Ἡ ἐπενέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος στὸν ἄνθρωπο γίνεται γιὰ νά ἀνακαινισθεῖ καί νά τελειοποιηθεῖ ἠθικά. Νά ἀποβεῖ πνευματοφόρος, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἀδυναμίες καί πάθη (Γαλ. 5, 24 & Κολοσ.3, 5) δουλεύοντας: «ἐν καινότητι πνεύματος» δηλ. πρὸς τό ἀγαθὸ (Τσάκωνας, 1984: 104).

269. Σχετίζεται μέ τὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανίων ὡς ἐτήσια ἀνάμνηση τοῦ βαπτίσματος τοῦ Χριστοῦ, γνωστὴ ἀπὸ τὴν 3η μ.Χ 100/νταετία στὴν Ἀνατολή (Κλήμ. Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς I, XXI, PG 8, 888 A). Πρβλ. & Θ.Η.Ε., τόμ. 1. σσ. 219-233.

270. Ἰωάν. 10, 36.

271. Τροπάριο, ἐκ τῶν τριῶν: «Φωνὴ Κυρίου...», «Σήμερον τῶν ὕδατων, ἀγιάζεται ἡ φύσις...», «Ὡς ἄνθρωπος ἐν ποταμῷ...» τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ πού ἐπισφραγίζονται μέ τό δοξαστικό: «Πρὸς τὴν φωνὴν τοῦ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ...», πρὶν τὰ ἀναγνώσματα τῶν προφητειῶν τοῦ π. Ἡσαΐου (Μ. Εὐχολόγιο, σ. 350).

272. Ὁ. π. : 350.

273. Ὁ. π. : 350.

Τά αίτήματα αυτά είναι διατυπωμένα σέ έκφραστικότητα ποιητική γλώσσα μέ πλούσια καί βαθιά θεολογικά νοήματα, πού συγκινούν καί συνταράσσουν. Παραθέτουμε ένδεικτικά, μερικές από αυτές τίς ἐξαίσιες αἰτήσεις πού ἀπό μόνες τους μποροῦν νά ἀποτελέσουν κείμενο περιβαλλοντικῆς διακήρυξης ἐμφυσώντας οἰκολογική συνείδηση:

«Υπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸ ὕδωρ τοῦτο, τῇ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ καὶ ἐπιφοιτήσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...» (*) «Υπὲρ τοῦ καταφοιτῆσαι τοῖς ὕδασι τούτοις τὴν καθαρτικὴν τῆς ὑπερουσίας Τριάδος ἐνέργειαν...» (*) «Υπὲρ τοῦ δωρηθῆναι αὐτοῖς τὴν χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως, τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου...» (*) «Υπὲρ τοῦ φωτισθῆναι ἡμᾶς φωτισμὸν γνώσεως καὶ εὐσεβείας, διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...» (*) «Υπὲρ τοῦ γενέσθαι τὸ ὕδωρ τοῦτο ἁγιασμοῦ δῶρον, ἁμαρτημάτων λυτήριον, εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ πᾶσαν ὠφέλειαν ἐπιτηδεῖον...» (*) «Υπὲρ τοῦ γενέσθαι αὐτὸ ὕδωρ ἀλλόμενον εἰς ζωὴν αἰώνιον...» (*) «Υπὲρ τοῦ ἀναδειχθῆναι αὐτὸ ἀποτρόπαιον πάσης ἐπιβουλῆς ὀρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν...» (*) «Υπὲρ τῶν ἀντλούντων καὶ ἀρυομένων εἰς ἁγιασμὸν οἴκων...» (*) «Υπὲρ τοῦ γενέσθαι αὐτὸ πρὸς καθαρισμὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων, πᾶσι τοῖς ἀρυομένοις πίσκει, καὶ μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ...» (*) «Υπὲρ τοῦ καταξιωθῆναι ἡμᾶς ἐμπλησθῆναι ἁγιασμοῦ, διὰ τῆς τῶν ὑδάτων τούτων μεταλήψεως, τῇ ἀοράτῳ ἐπιφανείᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος...» (*) «Υπὲρ τοῦ εἰσακοῦσαι Κύριον τὸν Θεὸν φωνῆς τῆς δεήσεως ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν...» (*) «Υπὲρ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως, ὀργῆς, κινδύνου καὶ ἀνάγκης...»²⁷⁴.

Ἡ σημασία τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν ὑδάτων καὶ τῆς φύσης ὁλόκληρης εἶναι μεγάλη, γιατί φανερώνεται ἡ ἀντίληψη καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ὕλική Δημιουργία. Στό χώρο τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἄνθρωπος, ὡς ψυχοσωματικὴ ὁλότητα, ἐξαγιάζεται (Ἀλεβιζόπουλος, 1991: 82-83· Καραϊσαρίδης, 2008: 22-22). Μέ τά Μυστήρια καὶ τίς ἁγιαστικὲς πράξεις ἡ Ἐκκλησία ἀγιάζει καὶ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τό νερό τοῦ Ἁγιασμοῦ εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση καὶ ἡ ὕλη πού ἀνακαινίζεται καὶ ἀγιάζεται μέ τὴ χάρη τοῦ Α. Πνεύματος (Οἰκονόμου, 1994: 280· Ware, 2008: 102-103).

Κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη Μαξίμοβιτς: «μέσω τοῦ ὕδατος ὁλόκληρη ἡ φύση ἐξαγνίζεται, γιατί ἀπὸ τό ὕδωρ ἐξῆλθε ὁ κόσμος· τό ὕδωρ δι-

274. «Εὐχολόγιο τό Μέγα» σσ. 353-354.

εισδύει παντού, διαποτίζει τά πετρώματα σέ κάθε μέρος τῆς γῆς ζωοποιώντας τά πάντα στή φύση. Χωρίς τό νερό οὔτε ζῶα οὔτε φυτά μποροῦν νά υπάρξουν» (Μαξίμοβιτς, 2008: 285-287). Μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ Ἁγιασμός γίνεται γιά τόν χριστιανό πηγὴ ἁγιασμοῦ ἀλλὰ καί φάρμακο σωματικό καί ψυχικό (Γκότσης καί συν., 2000: 157-160).

Τά μυστήρια καί οἱ ἁγιαστικές τελετές τῆς Ἐκκλησίας μέσα στοὺς κόλπους της δέν εἶναι φολκλορικά²⁷⁵ ἔθιμα ἀλλὰ βίωμα καί τρόπος ζωῆς²⁷⁶. Ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ «τό μέγιστο διδασκαλεῖο καί παιδευτήριον», σύμφωνα μέ τόν Ἱ. Χρυσόστομο. Ἐπιδιώκει τὴν τόνωση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καί τὴν ὠρίμανση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ χαρακτήρα τῶν μελῶν της, ὥστε νά νιώσουν τὴν ἀγάπη γιά τὴν κτίση (Κοσμόπουλος, 2004: 93). Ἡ Φύση ἔχει λίαν μορφωτικό χαρακτήρα γιατί: «τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε αἰδὶος αὐτοῦ δύναμις καί θεϊότης» (Ρωμ. 1, 20).

Ἡ Ἐκκλησία δρᾷ «θεραπευτικά» μέ τό λόγο καί τὴν πράξη της, ὡς κοινότητα ἀγάπης. Ὅλοι ἀπὸ κοινοῦ συμμετέχουμε στή λατρευτική ζωή, εἴμαστε μέλη τοῦ ἰδίου Σώματος καί ἔχουμε τίς ἴδιες ἀνάγκες. Μοιραζόμαστε τά ἴδια ὑλικά ἀγαθὰ τοῦ πλανήτη. Ἡ θέση μας μέσα στὸν κόσμο εἶναι κοινή. Ἡ λειτουργικὴ ἀγιότητα τῶν στοιχείων τῆς κτίσης τά καθιστᾷ ἄξια τιμῆς καί σεβασμοῦ (Οἰκονόμου, 1994: 280). Ἡ Φύση γιά τίς ἀγνές ψυχές εἶναι πηγὴ πνευματικῆς τέρψης καί ἀναψυχῆς. Ὁ οὐρανός, ἡ γῆ καί ἡ θάλασσα εἶναι μυστικές μουσικὲς συγχορδίες ψυχοθεραπείας (Θεοδώρου, 1986: 196). Ἡ ἀγάπη μέσα στό χωρὸ τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι συναισθημα ἀλλὰ τό μέγιστο ἄθλημα

275. 'Φολκλόρ' [folklore] σημαίνει: «τὴν ἀναβίωση παραδοσιακῶν μορφῶν τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ ποὺ δέν ἀνταποκρίνονται κατὰ τρόπο ὀργανικό καί ζωτικό στίς σύγχρονες ἀνάγκες, ἀσκοῦν ὅμως γοητεία». Αὐτό γίνεται ἀπὸ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου γιά τό παρελθόν ὡς κάτι ὁμορφο καί ἐξωτικό (Μερακλῆς, 1989: 106-123).

276. Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἀπὸ τό ἁγιασμένο νερό τοῦ βαπτίσματος ἔπιναν οἱ πιστοὶ νά ἁγιασθοῦν καί ἔπαιρναν νά ραντίσουν καί τά σπιτία τους: «ἅπαντες ὑδρευσάμενοι οἴκαδε τά νάματα ἀποτίθενται καί εἰς ἐνιαυτόν ὁλόκληρον φυλάττουσιν, ἅτε δὴ σήμερον ἁγιασθέντων τῶν ὑδάτων» (Ἱ. Χρυσόστομος, «Λόγος εἰς τό Ἅγιον Βάπτισμα τοῦ Σωτῆρος» PG 4, 366). Πρὸς ἐξαρση τῆς ἐορτῆς κρατεῖται μιὰ ἡμέρα νηστεία, ὅπως σέ κάθε μεγάλη ἐορτὴ (Σκαλτσῆς, 2010: 4). Ὁ Ἁγιασμός εἶναι μετὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία τό σπουδαιότερο 'φάρμακο' τῆς Ἐκκλησίας. Γιά τό λόγο αὐτό μεταλαμβάνουμε τὸν ἁγιασμό πρὶν τό ἀντίδωρο (Βολουδάκης, 2010: 8).

τῆς αὐθυπέρβασης πού στοχεύει στήν ὑπέρβαση τοῦ ἐγωῖμοῦ καί στήν ἁρμονική συνύπαρξη τῶν ἀνθρώπων (Γιανναράς, 1984: 10· Μποζιάρμα, 2001: 51· Wear, 2008: 73-74).

Χρειαζόμαστε τό νερό, τό κρασί, τό λάδι, τό σιτάρι, τό θυμίαμα, τό κερί, τὰ ἄνθη, γιατί καί ἐμεῖς ἀποτελούμαστε ἀπό ὕλη καί σωζόμαστε διά τῆς ὕλης. Σύμφωνα μέ τόν Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό: «Λατρεύω τόν Θεό, τόν Δημιουργό τῆς ὕλης, πού ἔγινε ὕλη («ἄνθρωπος») γιά μένα καί μέ ἔσωσε. Καί δέν θά πάψω νά σέβομαι τήν ὕλη μέ τήν ὁποία σώθηκαν καί ἡ ὁποία εἶναι ἔμπλεος τῆς θείας χάριτος»²⁷⁷.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία βασισμένη στήν ὑποστατική ἔνωση τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ (θείας καί ἀνθρώπινης) ἔχει μιά στάση ἀπέναντι στόν ὑλικό κόσμος, ὄχι ἀπλῶς θετική, ἀλλά προπαντός προσληπτική καί μεταμορφωτική²⁷⁸ (Βαρθολομαῖος, 2002: 127· Μαρκαντώνης, 2011:56-59).

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γ. Ματζαρίδης (1994): «Τό χριστιανικό ἥθος, τό ἥθος τῆς καινῆς κτίσεως, ἔχει μεταμορφωτικό χαρακτήρα. Εἶναι τό ἥθος τῆς ἀγάπης, τῆς εἰρήνης, τῆς ἀπλότητος, τῆς στοργῆς, τῆς συμπάθειας. Εἶναι τό ἥθος τῆς ἐνώσεως καί τῆς ἀνακαινίσεως τῶν πάντων ἐν Χριστῷ. Τό ἥθος αὐτό, ἔχοντας συμφυῆ τήν οἰκολογική διάσταση, δέν συμβιβάζεται μέ τήν παράχρηση ἢ τήν κακοποίηση τῆς κτίσεως, ἀλλά ὑπαγορεύει τήν ἀγάπη καί τήν προστασία της» (Ματζαρίδης, 1994: 110).

Σύμφωνα μέ τόν καθηγητή Εὐάγγελο Θεοδώρου (1986): «ὁ ἐν Χριστῷ καινός ἄνθρωπος» αἰσθάνεται ὅτι ἡ ἀνακαινιστική δύναμη τοῦ Ἀναστημένου Κυρίου «γίνεται ἐνεργή καί αἰσθητή εἰς τήν προσωπικήν του βίωση καί εἰς τό οἰκολογικόν του περιβάλλον ἐκ πάσης φθοροποιοῦ μολύνσεως...καί ἡ ἑκταὶ κτίσις» δέν ἔχει μόνο κατακόρυφη κατεύθυνση ἀλλά καί ὀριζόντια κίνηση πρὸς τίς περιοχές τῆς οἰκογενειακῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς καί ἐνέχει ὅλες τίς πολιτιστικές ἀξίες»²⁷⁹ (Θεοδώρου, 1986: 106).

277. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Λόγος περί εἰκόνων* I, PG 94. 1300 AB.

278. «...ὥστε εἴ τις ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις» τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα» (Β' Κορινθ. 5, 17) & σύμφωνα μέ τόν Ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή: Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος: «παρὰ φύσιν ἐκὼν ἀνοήτως κεκίνηται», ἔγινε ὁ Θεὸς ἄνθρωπος: «ἀνακεφαλαιώσας τὰ πάντα, τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ καί τὰ ἐπὶ γῆς» (Ματζαρίδης, 1994: 102).

279. Ἡ λέξις ἑκταὶ εἶναι δύσκολο νά ὀρισθεῖ, γιατί ἀνήκει στίς ἀνώτατες ἔννοιες. Ὁ,τι ὑπηρετεῖ ὅμως, τό ἐσωτερικό, βαθύτερο ἑκταὶ τοῦ ἀνθρώπου, τό ἀξιολο-

Από τὰ ἀνωτέρω καταδεικνύεται πώς: τό ἥθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶναι εὐχαριστιακό, λειτουργικό, ἀσκητικό καί αἰσθητικό μέ οἰκολογικές προεκτάσεις (Οἰκονόμου, 1994: 283· Βαρθολομαῖος, 2002: 196). Τό ἥθος αὐτό: «εἶναι ἀσυμβίβαστο μέ τό ἀτομικό συμφέρον, τήν ὑπερκατανάλωση καί τή σπατάλη τῆς ἀφθονίας, πού συνοδεύουν καί συντηροῦν τήν οἰκολογική κρίση» (Φλογαῖτη, 2009). Λειτουργικό ἥθος σημαίνει δικαιότερη κατανομή τῶν φυσικῶν πόρων στούς ἀνθρώπους, ἀλληλεγγύη καί ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον καί ἀγάπη γιά τόν ἔχοντα ἀνάγκη συνάνθρωπο (Μαρκαντώνης, 2011: 63· Βαρθολομαῖος, 2002: 127· 143· 197).

Ὁλόκληρη ἡ Δημιουργία καλεῖται ἀπό τόν συγγραφέα τῆς εὐχῆς τῶν Θεοφανίων νά συμμετάσχει στό πανηγύρι τῆς χαρᾶς κατά τή λαμπροφόρο ἡμέρα τοῦ ἀγιασμοῦ τῶν ὑδάτων μέ ἐξαίσιους ὕμνους «ὡς φωνή ὑδάτων πολλῶν»²⁸⁰. Ὁ «ἐνανθρωπήσας» Υἱός τοῦ Θεοῦ εἰσβάλλει στήν ἀνθρώπινη ἱστορία ἀγιάζοντας τά νερά τοῦ Ἰορδάνη καί ὅλης τῆς φύσης: «Σὺ ἐν Ἰορδάνη, βαπτισθεὶς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, τὰ ρεῖθρα ἡγίαςας...»²⁸¹. «Τὸ ἀληθινὸν φῶς ἐπεφάνη, καὶ πᾶσι τὸν φωτισμὸν δωρεῖται...διὰ λουτροῦ σωτηρία· δι' ὕδατος τὸ Πνεῦμα, διὰ καταδύσεως, ἢ πρὸς Θεὸν ἡμῶν ἄνοδος γίνεται»²⁸². Ἐκφράζεται δηλ. ἡ ἐλπίδα τῆς ἀφθαρσίας τῆς ὕλης (ὑδάτων) διὰ τῆς συμμετοχῆς τῆς ὑλικῆς δημιουργίας στὸν αἶνο καί στή δοξολογία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ὅπως τό ψωμί καί τό κρασί, ἔτσι καί τό νερό στή Θεία Λειτουργία μεταβάλλεται σέ Σῶμα καί Αἷμα Χριστοῦ καί ἀφθαρτοποιεῖται (Οἰκονόμου, 1994: 285-286· Κεσελόπουλος, 1992: 207).

Μέ ποιά σκέψη λοιπόν ὁ συνειδητοποιημένος χριστιανός θά τολμήσει νά μολύνει τό νερό, νά τό σπαταλήσει ἢ νά τό στερήσει ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του, ὅταν μέσα ἀπὸ μιά τέτοιου εἶδους 'οικο-θεολογία' τοῦ ὕδατος ἀγκαλιάζεται καί ἐνώνεται μέ τό Θεό ὁλόκληρη ἡ δημιουργία; Ὁ Ἀγιασμός τῶν ὑδάτων καί ἡ ἐνότητα τῆς ὅλης Δημιουργίας γίνεται μέσα ἀπὸ τή διαρκῆ ἐξύμνηση καί δοξολογία

γικό πνευματικό του μέρος καί τόν προάγει στήν ἐπιτέλεση τοῦ δέοντος λέγεται 'ἀξία.' Αὐτή ἡ ὄντολογική ἐπιδίωξη τοῦ ὄντος λέγεται 'ἀγαθότητα' (bonitas) (Παπαπέτρου, 1973: 16-17· Ντόκας, 1981: 26· Θεοδώρου, 1986: 136).

280. Ἀποκ. 14, 2.

281. Ἰδιόμ. τοῦ ὁρθρου τῶν Αἰνῶν τῆς ἐορτῆς, Γερμανοῦ Πατριάρχ. (ἤχος α').

282. Ἰδιόμ. τοῦ ὁρθρου τῶν Αἰνῶν τῆς ἐορτῆς, Γερμανοῦ Πατριάρχ. (ἤχος α').

τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς συμμετοχῆς σ' αὐτήν ὁλόκληρης τῆς κτίσεως καί τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ θεολογία αὐτή ἐκφράζεται στήν κατάληξη τῆς εὐχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ (Βαρθολομαῖος, 2002: 200-201· Πεζουβάνης, 2010: 7).

Παραθέτουμε τό κείμενο:

«Ἵνα καί διὰ στοιχείων, καί διὰ Ἀγγέλων, καί διὰ ἀνθρώπων, καί διὰ ὀρωμένων, καί διὰ ἀοράτων, δοξάζεται σου τὸ πανάγιον ὄνομα, σὺν τῷ Πατρὶ, καί τῷ ἀγίῳ Πνεύματι, νῦν, καί ἀεί, καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν» (Εὐχή β' τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν ὑδάτων, Μεγάλου Ἀγιασμοῦ, Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων).

Μέ τὴν παραπάνω στάση του ὁ ἄνθρωπος ἀφήνει πίσω του τὴν αὐτονομία καί τὴν ἐγωϊστική χρήση τῆς θεϊκῆς Δημιουργίας καί ξαναβρίσκει τὴ θέση πού τοῦ ἀρμόζει μέσα στὸν κόσμο, καθὼς καί τὴ «βασιλική» καί «ιερατική» διακονία του (Γέν. α' 28 β' 15).

Παραθέτουμε συντετμημένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μεγαλοπρεπέστατη β' εὐχή τοῦ «Ἀγιασμοῦ τῶν ὑδάτων» τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ, ποίημα Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Κατὰ τὸν Ἀνέστη Κεσελόπουλο (1992) τό κείμενο²⁸³ αὐτό μαζί μέ τὴν ὑπόλοιπη ἀκολουθία ἀποτελεῖ ἀπαράμιλλο κείμενο Ὁρθόδοξης Κοσμολογίας, ἀφοῦ οἱ εὐχές ἀγκαλιάζουν ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καί τὸν προσανατολίζουν ὀρθά στὴ σχέση του μέ τὸ φυσικὸ περιβάλλον (Οἰκονόμου, 1994: 287· Κεσελόπουλος, 1992: 205-206). Ἡ εὐχή δείχνει πὼς ἡ ὕλη μπορεῖ νά μεταμορφωθεῖ, νά γίνει τρόπος δοξολόγησης τοῦ Θεοῦ καί νά ἀναστηθεῖ. Ἔτσι: «Ἡ Ἐκκλησία πού εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ μεταμορφωμένου κόσμου μέσα ἀπὸ τὰ μυστήριά της κυρίως, συντελεῖ σταδιακά τὸν ἀφθαρτισμὸ ὅλου τοῦ κόσμου μέ τὴ δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (Καριότογλου καί συν., 1999: 91-92).

Ἡ μεγαλορρήμονα εὐχή «Τριάς ὑπερούσιε...» κορυφώνεται στὸ δοξολογικὸ στίχο: «Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου...», ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ψυχὴ καί τό κέντρο τῆς ὅλης τελετῆς, ἀφοῦ ὑμνεῖται τό ἔργο τῆς Ἁγίας Τριάδος²⁸⁴:

283. Κατὰ τὸν Α. Πεζουβάνη (2010) τό κείμενο φαίνεται νά ἔχει 'περιπετειώδη διαδρομὴ' λόγῳ τῆς φιλολογικῆς του ἀστάθειας. Τό προοίμιο τῆς εὐχῆς: «Τριάς ὑπερούσιε ...» δέν ἀποτελεῖ καθ'ἑαυτὴν εὐχή ἀλλὰ ἐγκώμιο τῆς ἑορτῆς καί φαίνεται νά εἶναι ξένο καὶ παρέμβλητο στὴν ὅλη Ἀκολουθία (Πεζουβάνης, 2010: 6-7).

284. Θ.Η.Ε. τόμ.1ος, σελ. 227.

«Σήμερον ἡ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁸⁵, ἐν εἶδει περιστερᾶς, τοῖς ὕδασι ἐπεφοίτησε. Σήμερον τὰ τοῦ Ἰορδάνου νάματα εἰς ἰάματα μεταποιεῖται τῇ τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ...Σήμερον τὰ τῶν ἀνθρώπων πταίσματα τοῖς ὕδασι τοῦ Ἰορδάνου ἀπαλείφονται. Σήμερον ὁ Παράδεισος ἡνέφκται τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ὁ τῆς Δικαιοσύνης Ἥλιος καταυγάζει ἡμῖν...Σήμερον τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνεορτάζει, καὶ τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνομιλεῖ...Σήμερον ὁ Δεσπότης πρὸς τὸ βάπτισμα ἐπέιγεται, ἵνα ἀναβιβάσῃ πρὸς ὕψος τὸ ἀνθρώπινον...Εἰδοσάν σε ὕδατα, ὁ Θεός, εἰδοσάν σε ὕδατα καὶ ἐφοβήθησαν. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, θεασάμενος τὸ πῦρ τῆς θεότητος σωματικῶς κατερχόμενον, καὶ εἰσερχόμενον ἐπ' αὐτόν. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, θεωρῶν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἐν εἶδει περιστερᾶς κατερχόμενον καὶ περιιπτάμενόν σοι...Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου, καὶ οὐδεὶς λόγος ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων σου...Σὺ καὶ τὰ Ἰορδάνεια ρεῖθρα ἡγίαςας, οὐρανόθεν καταπέμψας τὸ Πανάγιόν σου Πνεῦμα, καὶ τὰς κεφαλὰς τῶν ἐκεῖσε ἐμφωλευόντων συνέτριψας δρακόντων²⁸⁶. Αὐτὸς οὖν, φιλάνθρωπε Βασιλεῦ, πάρεσο καὶ νῦν διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος, καὶ ἀγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο. Καὶ δὸς αὐτῷ τὴν χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως, τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου. Ποίησον αὐτὸ ἀφθαρσίας πηγὴν, ἀγιασμοῦ δῶρον, ἀμαρτημάτων λυτήριον, νοσημάτων ἀλεξιτήριον, δαίμοσιν ὀλέθριον, ταῖς ἐναντίαις δυνάμεσιν ἀπρόσιτον, ἀγγελικῆς ἰσχύος πεπληρωμένον. Ἵνα πάντες οἱ ἀρυόμενοι καὶ με-

285. Τὸ Ἅγιο. Πνεῦμα εἶναι: «ὁ θησαυρὸς τῶν ἀγαθῶν, καὶ ζωῆς χορηγός». Εἶναι Θεός (τό γ' Πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος), πού συνήργησε στή Δημιουργία (Γέν. 1, 2). Κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς (Πραξ. 2, 3-4) ἀποκατέστησε τὴν ἐνότητα καὶ τὴν συναγωγὴν τῶν διεσκορπισμένων τέκνων τοῦ Θεοῦ «εἰς ἓν» (Ἰωάν. 11, 52) «ὅλον συγκροτεῖ τὸν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας». Ἀνακαινίζει, ἀναγεννᾷ, ἀφθαρτοποιεῖ, ἀφοῦ εἶναι ὁ δρόμος τῆς σωτηρίας (Α' Κορινθ. 12, 3· Ἰωάν. 3, 5· Τίτ. 3, 5· Γαλ. 3, 26-28). Εἶναι παρὼν στήν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ὁδηγεῖ: «εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν» (Ἰωάν. 14, 16) ἡθικοποιώντας τὸν ἄνθρωπον (Ἐφεσ. 4, 13).

286. Στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ ὑπάρχει ἀνεπτυγμένη δαιμονολογία. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ συντελεῖται καὶ ὁ ἐκκλησιασμός καὶ ὁ ἀγιασμός τῶν φυσικῶν στοιχείων μέ στόχο τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φύσης ἀπὸ τὴν δαιμονικὴ ἐξουσία πού κυριαρχοῦσε καὶ στήν ἀρχαία λατρεία: «Τὸ κακὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ζητᾷ νά προστατευθεῖ ὁ ἄνθρωπος, ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ κτίσις «συστενάζει» κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ διαβόλου δουλεύοντας στή ματαιότητα καὶ στή φθορά» (Μεταλληνού, 1988: 28-29· Στύλιος, 2003: 65-66). Στὴν Κ. Δ. ἐξάλλου ἀναφέρεται πῶς: «ἐφανερῶθῃ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἵνα λύσῃ τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου» (Α' Ἰωάν. 3, 8).

ταλαμβάνοντες, ἔχοιεν αὐτὸ πρὸς καθαρισμὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων, πρὸς ἰατρειάν παθῶν, πρὸς ἀγιασμὸν οἴκων, πρὸς πᾶσαν ὠφέλειαν ἐπιτήδειον... Αὐτός καὶ νῦν, Δέσποτα, ἀγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο, τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ. Δὸς πᾶσι, τοῖς τε ἀπτομένοις, τοῖς τε χριστομένοις, τοῖς τε μεταλαμβάνουσι, τὸν ἀγιασμὸν, τὴν εὐλογίαν, τὴν κάθαρσιν, τὴν ὑγείαν...» (Εὐχή β' τοῦ Μεγάλου Ἀγιασμοῦ, ποίημα Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων).

Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ στή γῆ ἦταν μιά διαρκὴς προσπάθεια εὐεργεσίας τῶν ἀνθρώπων. Τούς καλοῦσε νά θεραπεύσει ὄχι μόνο τίς σωματικές ἀλλὰ καὶ τίς πνευματικές τους ἀνάγκες (Παναγιώτου, 2008: 45-47). Τούς καλοῦσε πολλές φορές «μετὰ δακρύων» νά ἀντλήσουν ἀπὸ Αὐτόν ὡς «τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν»²⁸⁷, τὸ πνευματικὸ ὕδωρ πού ξεδιψᾷ παντοτινά: «Ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρὸς με καὶ πινέτω»²⁸⁸.

Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ ἀειφορικὸ νερό (ἐφόσον δὲν ἐξαντλεῖται), ὁ ὁποῖος διδάσκει μυστικά τὸν σεβασμὸ στὰ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ἐάν κάποιος ξεδιψᾷσει πνευματικά θά πάψει νά ἐνεργεῖ ὑπονομεύοντας τίς ὑλικές ἀνάγκες τῶν ἄλλων, γιατί θά ἔχει βρεῖ τὴν εἰρήνην²⁸⁹ καὶ τὴ γαλήνην σέ «νάματα ἰορδάνεια», ὕδατα δηλ., ἀναψυχῆς, ζωῆς καὶ σωτηρίας (Κόμπος, 2004: 60-64· Βαρθολομαῖος, 2002: 88-90).

Προκαλεῖ κατάπληξη καὶ θαυμασμό ἡ εὐχή «ἐπὶ ἅλατος»²⁹⁰. Κα-

287. Ἰωάν. 4, 10.

288. Ἰωάν. 7, 37.

289. Ἐκτός ἀπὸ τὴ σωματικὴ δίψα ὑπάρχει καὶ ἡ δίψα τῆς γνώσης, τῆς ἀγιότητος καὶ τῆς εἰρήνης (Τζέρπος, 2004: 65). Ασφαλῶς, ἀπὸ τὴ μιά, ὁ «ἄρχων εἰρήνης» (Ἡσαΐας, 9, 6) εἶναι ὁ Θεάνθρωπος, πρότυπο πρὸς μίμηση. Οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν ἄλλη, φέρουν τὴν εὐθύναν τῶν ἐπιλογῶν τους. Ὅσοι δούλεψαν «εἰς τὴν θηριόμορφον καὶ ὀφιώδη κακίαν» (Ἰσιδώρ. Πηλουσιώτου, Ἰωάν. Σχολαστικοῦ, 5, 565, MPG, 78, 1641) καὶ προξένησαν ὄλεθρο καὶ καταστροφὴ στοὺς ἀνθρώπους καὶ στό περιβάλλον: «ἡ εἰρήνην τοῦ Θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν φρουρήσει τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ τὰ νοήματα ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Φιλιπ. 4, 7). Εἰρήνην στὸν κόσμον δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρὶς τὴν ἐσωτερικὴ πληρότητα μέσα στὴν ἀνθρώπινη καρδιά. Χαρακτηριστικά εἶναι τὰ λόγια τοῦ Κυρίου: «Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν· οὐ καθὼς ὁ κόσμος δίδωσιν, ἐγὼ δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωάν. 14, 27).

290. Ἡ χρῆση τοῦ ἁλατιοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ εἶναι βῆμα στὸν πολιτισμὸ πού ἐπηρεάσε τίς τελετουργίες καὶ τίς λατρεῖες ἀρχαίων λαῶν. Οἱ συντηρητικὲς τοῦ ιδιότητες τὸ ἔκαναν σύμβολο ἀνθεκτικῆς συμφωνίας. Ἐτσι, ἀπέκτησε τὴν ἔννοια τῆς ὑπόληψης καὶ τῆς τιμῆς. Στὸ Ρωμαϊκὸ στρατὸ ὀπλίτες καὶ ἀξιωματικοὶ ἔπαιρναν ὡς ἐπίδομα ἁλάτι (salarium). Ἀπὸ ἐδῶ προέκυψε ἡ ἀγγλικὴ λέξη 'salary' μέ τὴν ἔννοια τοῦ μισθοῦ. Τὸ ἁλάτι ἔχει συνδεθεῖ μέ τίς πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις

νείς δέν θά μπορούσε νά φανταστεῖ πώς ἡ Ἐκκλησία θά ἀπέδιδε τιμὴ καὶ ἀξία, σύμφωνα μέ τίς σημερινές ἀντιλήψεις, σέ ἓνα ὑλικό στοιχεῖο σάν τό ἀλάτι ἄφθονο στό περιβάλλον, ὥστε νά τό ἐντάξει στό «Εὐχολογίό της» μέ εἰδική εὐχή!

Σύμφωνα μέ τήν Π. Διαθήκη ὅλες οἱ προσφορές στίς τελετουργίες τῶν θυσιῶν ἔπρεπε νά ἀλατίζονται (Λευϊτ. 2, 13· Ἱερεμ. 43, 24) καί αὐτό συνέβαινε γιά νά ἐπικυρώνεται καί νά ἀποκτᾷ διάρκεια ἡ «Διαθήκη» τοῦ Κυρίου (Ἔξοδ. 30, 35). Τό ἀλάτι ἀνήκει στά ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου (Σειρ. 39, 26), ἀφοῦ νοστιμίζει καί συντηρεῖ τίς τροφές (Βαρ. 6, 27). Ἐξαιτίας τῶν ποικίλων αὐτῶν ιδιοτήτων του –συμβολικά– ἡ Ἐκκλησία θέλει τούς πιστούς της νά εἶναι «τὸ ἅλας τῆς γῆς»²⁹¹ καί «τὸ φῶς τοῦ κόσμου»²⁹². Ἡ θέση τῶν χριστιανῶν μέσα στό κόσμο συνεπάγεται καί τήν εὐθύνη γιά τή διάσωση, τή συντήρηση καί τόν ἀγιασμό του. Εἶναι μιὰ ἀποστολή πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἐντολή πού ἀνατέθηκε ἀπό τό Θεό στόν ἄνθρωπο («...ἐργάζεσθαι [αὐτόν] καί φυλάττειν») (Γέν. β' 15).

Δέν εἶναι δυνατόν λοιπόν, ὁ χριστιανός νά κρατήσῃ στάση ἀδιαφορίας καί ἀπάθειας γιά τὰ περιβαλλοντικά προβλήματα. Μέ τή στάση καί τή δράση²⁹³ του ὀφείλει νά ἐργασθεῖ νά «ἀλατίσει» καί νά «νοστιμίσει» τόν κόσμο, προφυλάσσοντάς τον ἀπό τήν καταστροφή καί φέρνοντάς τον σέ τροχιά δοξολογίας μέ τό Θεό (Μεταλληνός, 2010). Ἡ ἠθική πράξη καί ἡ πράξη τῆς φροντίδας δηλώνουν τελικά τήν ταυτότητα τῆς ἔντονης ἐκείνης προσωπικότητας πού θά ἐργασθεῖ γιά τή μεταμόρφωση τοῦ κόσμου (Ἀλεβιζόπουλος, 1991:140-145· Θεοδωροπούλου, 2011:198). Ἡ ἁρμονική συνύπαρξη ἀνθρώπου-φυσικοῦ περιβάλλοντος ἐπιτυγχάνεται πρωτίστως μέσα ἀπό τήν κοινω-

τῶν λαῶν καί ἔχει περάσει στά ἥθη στά ἔθιμα, στίς παροιμίες καί σέ πάμπολλες χαρακτηριστικές τους ἐκφράσεις (Καραπατάκης, 1981: 271).

291. «Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς· ἐάν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῇ ἐν τίνι ἀλισθήσεται;» (Ματθ. 5, 13).

292. «Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου. οὐ δύναται πόλις κρυβῆναι ἐπάνω ὄρους κειμένη» (Ματθ. 5, 14).

293. «Ὡσπερ γάρ τὸ σῶμα χωρὶς πνεύματος νεκρόν ἐστίν, οὕτω καὶ ἡ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστι» (Ἰακώβ. 2, 26). Πίστη καί ἔργα εἶναι σύμφυτα καί δέν μποροῦν νά διαχωρισθοῦν. Ἀνακαινισμένη ὕπαρξη ἄνευ ἔργων δέν ὑφίσταται. Χωρὶς ὅμως καί τή ζωοποιό «ἐπέλευση» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στόν ἄνθρωπο καί στήν κτίση συμπαντική μεταμόρφωση καί ἀναγέννηση τοῦ τρόπου τῆς ὑπαρξίς μας (Α' Πέτρου, 1, 3) δέν δύναται νά ὑπάρξει (Γιανναράς, 1984: 190-202).

νική συνοχή τῶν ἀνθρώπων (Hucle, 1991 & Γεωργόπουλος, 2002: 480, στό Ξανθάκου καί συν., 2011: 258). Ἡ Ἐκκλησία προσφέρει αὐτή τή συνύπαρξη. Πάνω στή βάση αὐτή εὐελπιστοῦμε πώς οἱ προσπάθειες καί ἡ ἀγωνία τῶν χριστιανῶν γιά τή διάσωση τοῦ κτίσης θά εἶναι: «λόγος... ἅλατι ἡρτυμένοις» (Κολοσ. 4, 6).

Τό ἅλατι ἐκτός ἀπό σύμβολο σταθερότητας καί μονιμότητας ἔχει προφανῶς καί καθαριτικές²⁹⁴ ιδιότητες κάτι πού στήν σύγχρονη ρυπογόνο ἐποχή μας χρειάζομαστε! Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος ἐξυγιάνε «τά ὕδατα τὰ πονηρά» τῆς Ἱεριχοῦς πού κρατοῦσαν σέ ἀτεκνία τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως καί τὰ ζῶα πού τὰ ἔπιναν, ρίχνοντας ἅλατι λέγοντας: «τάδε λέγει Κύριος· ἴαμαι τὰ ὕδατα, οὐκ ἔσται ἔτι ἐκεῖθεν θάνατος καί ἀτεκνουμένη· καί ἰάθησαν τὰ ὕδατα ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης κατὰ τὸ ρῆμα Ἐλισαίε, ὃ ἐλάλησε» (Δ' Βασιλ. 2, 21-22).

Παραθέτουμε τό κείμενο τῆς εὐχῆς, πού εἶναι ἀπό τίς μικρότερες 'περιστασιακές' εὐχές τοῦ «Εὐχολογίου»:

«Ὁ Θεός, ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Ἱεριχώ ἐπὶ Ἐλισσαίου τοῦ Προφήτου, καὶ τὰ βλαβερά ὕδατα ἅλατι θεραπεύσας· αὐτὸς εὐλόγησον καὶ τὸ Ἄλας τοῦτο, καὶ μετάβαλε αὐτὸ εἰς θυσίαν ἀγαλλιάσεως. Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν» (Εὐχή ἐπὶ ἁλατος).

Κλείνοντας τή θεματική ἐνότητα γιά τό ὑγρὸ στοιχεῖο μπορούμε νά ποῦμε πώς ὁ ρόλος τῆς ἐκπαίδευσης στή διαμόρφωση περιβαλλοντικά ἐνήμερων καί ὑπεύθυνων πολιτῶν εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας (Θεοδωροπούλου & Καῖλα 2005: 27), ἐφόσον ἡ γνώση εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τὴν ἐκδήλωση περιβαλλοντικῆς συμπεριφορᾶς (Ἀναστόπουλος καί συν., 2005: 70). Ἡ Ἐκκλησία²⁹⁵ ὁμως,

294. Μὲ τὴν ἐξαγνιστικὴ λειτουργία τοῦ ἁλατιοῦ πρέπει νά συνδεθοῦν τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ: «Πᾶς γὰρ πυρὶ ἀλισθήσεται, καὶ πᾶσα θυσία ἀλὶ ἀλισθήσεται» (Μάρκ. 9, 49). Πράγματι ἡ φωτιά δοκιμάζει καὶ ἐξαγνίζει (Α' Κορ. 3, 13).

295. Ἡ Ἐκκλησία δέν μπορεῖ νά ὀριστεῖ μὲ ἀκρίβεια. Δέν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Εἶναι θεανθρώπινη πραγματικότητα πού δρᾷ μέσα στὸν κόσμον. Εἶναι: «Σῶμα Χριστοῦ» (Ρωμ. 12, 5· Α' Κορινθ. 10, 17 & Κεφ. 12). Μόνο ἐμπειρικά, βιωματικά καὶ μὲ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ τὴ μετοχή τῶν πιστῶν στή ζωή τῆς εἶναι δυνατόν νά «γνωρισθεῖ». Εἶναι Μυστήριον, ἀγιοτριαδικὴ ζωὴ-κοινωνία. Σῶζει «ἐκκλησιοποιώντας» καὶ ὅχι «κληρηκοποιώντας» τὸν κόσμον. Εἶναι «καινὴ κτίσις» (Ἐφεσ. 5, 27· Ρωμ. 6, 2-4) καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἐννοια, κάθε ἀνανέωση κοσμικότητας

ώς άτυπη έκπαίδευση, δέν παρέχει τέτοιου είδους περιβαλλοντική γνώση στους πιστούς της.

Η Όρθόδοξη λειτουργική Παράδοση είναι «διδακτήριον εύσεβείας» καί μορφωτικοῦ ήθους πού μέσα στή κοινωνία τής άειφόρου ανάπτυξης άποβαίνει οίκο-θεολογία, καθώς παρέχει έναν άλλο τύπο «περιβαλλοντικοῦ έγγραμματος». Κινητοποιεί τό βαθύτερο 'είναι' τοῦ ὅλου ανθρώπου μέσα από μία 'άλλη' διαδικασία έκκλησιαστική, βιωματική, πού συγκινεί, άφυπνίζει καί διαπαιδαγωγεί (Θεόδωρου, 1986: 92-107). Μέ τά Μυστήρια καί τίς τελετές της ή Έκκλησία τοῦ Χριστοῦ έπιβεβαιώνει τήν ένότητα σώματος καί ψυχής, άφου ὁ άνθρωπος αντιμετωπίζεται μέσα σ' αὐτή ως ένιαία ψυχοσωματική όντότητα κηρύττοντας τή σωτηρία (Καριότογλου καί συν., 1999: 162· Τσάγκας, 2007: 26· Μεταλληνός, 2009).

Γ'. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

1. Η βασιλόπιτα

Τό έθιμο²⁹⁶ τής βασιλόπιτας καθιερώθηκε πρὸς τιμήν τοῦ άρχιεπισκόπου Καισαρείας, Βασιλείου, ούρανοφάντορος τοῦ Μεγάλου. Θεσπίστηκε πρὸς εύλογία καί τιμή στό σεβάσμιο πρόσωπό του, καθώς επίσης καί γιά λόγους εύετηρικούς (Μέγας, 2001:72). Ό Φ. Κακουλές δημοσιεύει τή γνωστή παράδοση τής Κων/πολης (1904) πού άναφέρει πώς τό έθιμο αὐτό ξεκινά τόν 4ο αἰ. Όταν ὁ έπαρχος τής Καππαδοκίας άπαίτησε άπό τούς κατοίκους τής πόλης ύψηλή φορολογία, ὁ Βασίλειος μέ τό πολιτικό του κριτήριο έσωσε τήν κατάσταση ζητώντας άπό τούς κατοίκους ὅ,τι πολυτιμότερο διέθεταν μέ σκοπό νά τά παραδώσει στόν έπαρχο. Ό Έπαρχος ὁμως, μέ τή ρητορική πειθώ τοῦ Ιεράρχη μεταπείσθηκε παραιτούμενος τῶν άξιώσεών του. Ύστερα άπ' αὐτό ή έπιστροφή τῶν χρυσαφικῶν καί τῶν νομισμάτων στους κατόχους τους δυσκόλεψε τήν κατάσταση, έξαιτίας τής

είναι περριτή (Μεταλληνός, 1988: 128· Καριότογλου καί συν., 1999:159). Άλλωστε: «*Ιησοῦς Χριστός χθές καί σήμερον ὁ αὐτός καί εἰς τοὺς αἰῶνας*» (Έβρ. 13, 8).

296. «Τά ήθη άποτελοῦν...ένα άμορφο ὕλικό συμπεριφοράς τῶν μελῶν τῶν κοινωνικῶν ομάδων. Είναι τά αἰσθήματα, οἱ αντίληψεις, οἱ νοοτροπίες, οἱ κλίσεις κλ.π., πού έπικρατοῦν σέ μία δεδομένη έποχή...Τά έθιμα είναι τά ήθη, όταν παίρνουν μίαν ὀρισμένη, σταθερά έπαναλαμβανόμενη τελεστική μορφή» (Μέγας, 1985: 27-29· Γαλλοπούλου καί συν., 1985: 39-39-41· Μερακλής, 1986: 7 & Μερακλής, 2004: 131).

ομοιότητά τους. Τότε ο Μέγας Ίεράρχης μέ την εύφυη σύλληψη τῆς κατασκευῆς μικρῶν πλακουντίων ἔκρυψε μέσα τά νομίσματα καί τά τιμαλφῇ πού τοῦ εἶχαν παραδώσει οἱ κάτοικοι καί τούς τά μοίρασε ξανά. Κατά παράδοξο καί ὑπερφυσικό τρόπο –σύμφωνα πάντα μέ τήν Παράδοση– ὁ καθένas ἑκπληκτος εὔρισκε στό κομμάτι του ὅ,τι εἶχε δώσει! (Καραπατάκης, 1981: 160-161· Λουκάτος, 1984: 131-132).

2. Ἡ φανουρόπιτα

Ἡ φανουρόπιτα παρασκευάζεται καί προσφέρεται πρὸς τιμὴ τοῦ ἁγίου Φανουρίου εἴτε τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης του εἴτε κατὰ τὴ διάρκεια ὅλου τοῦ ἔτους. Ὅταν εὐλογηθοῦν τά προσφερόμενα πλακούντια μοιράζονται στοὺς πιστοὺς. Τά τελευταῖα χρόνια τὸ ἔθιμο τείνει νά γενικευτεῖ. Πρόκειται γιὰ καθαρὰ λαϊκὴ ἐκδήλωση εὐλάβειας τῶν πιστῶν πρὸς τὸν ἅγιο. Δέν φαίνεται νά ὑπάρχει κάτι ἐπιλήψιμο σέ αὐτὴ τὴν προσφορά ἀφοῦ γίνεται μέ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως καί κάθε ἄλλη προσφορά στοὺς ἁγίους. Παλαιότερα οἱ προσφορὲς αὐτές ἦταν μιά θαυμάσια εὐκαιρία νά χορτάσουν τὴν πείνα τοὺς οἱ φτωχοὶ καί νά καλλιεργηθεῖ ἡ ἀρετὴ τῆς ἐλεημοσύνης. Τό ἔθιμο τῶν προσφορῶν εἶναι παλαιότατο ἐφόσον μαρτυρεῖται στὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα ἢ ἔντυπα εὐχολόγια (Φουντούλη, 1988: 236-237).

Σῶζεται καί σχετικὴ λαϊκὴ παράδοση ἀνεύρεσης χαμένων²⁹⁷ ἀντικειμένων ἀπὸ τὸν ἅγιο προφανῶς ἀπὸ τὴν παρετυμολογία τοῦ ὀνόματός του (Θ.Η.Ε., 1967: 987· Λουκάτος, 1985: 268· Χατζηφώτης, 1996: 126· Μέγας, 2001: 279-280· Κώτης, 2001: 39· Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2012: 240-241). Ἡ πίτα ζυμώνεται ἀπὸ ἀγνά φυσικὰ ὑλικά²⁹⁸ καί τά πλακούντια, ἀφοῦ εὐλογηθοῦν στό τέλος τῆς Θείας Λειτουργίας, διανέμονται στοὺς πιστοὺς²⁹⁹.

297. Ἡ πίστη γιὰ τὴ φανέρωση χαμένων ἀντικειμένων προφανῶς ἔγινε ἀπὸ τὴν παρετυμολογία τοῦ ὀνόματός του: («Φαίνω → Φανούριος»). Πουθενά ὅμως, στὸν βίο του δέ στηρίζεται τέτοια ἀναφορά. Τοῦτο: «Καταδεικνύει τὸν τρόπο πού ὁ εὐσεβὴς ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει ἀγκαλιάσει τοὺς ἁγίους καί τοὺς ἔχει βάλει στὴν καθημερινὴ ζωὴ καί στὰ προβλήματά του» (Γερμανός, 2001).

298. Ἡ παραδοσιακὴ ροδίτικη φανουρόπιτα σήμερα, παρασκευάζεται μέ ἀλεύρι, λάδι, ζάχαρη, σταφίδες, κονιάκ, νερό, χυμὸ πορτοκαλιοῦ, κανελογαρίφαλο, σόδα, μπέικιν πάουερ, καθὼς ζύσματα πορτοκαλιοῦ καί λεμονιοῦ (Σαραντοπούλου & Σαραντόπουλος, 2012: 240-241).

299. Στὴ Ρόδο, Κρήτη, ἴσως καί ἄλλοῦ, κατὰ τὴν κατανάλωση τῆς φανουρόπιτας γίνεται ἀναφορά «περὶ συγχωρήσεως» τοῦ ὀνόματος τῆς μητέρας τοῦ

Σύμφωνα με άλλες παραδόσεις σέ κάποια μέρη της Ελλάδος, όπως π.χ. στο Ήράκλειο της Κρήτης, επικαλούνται τόν ἅγιο Φανούριο γιά τήν ἀνεύρεση κλεμμένων ζώων. Ἄλλοῦ πάλι ζητεῖται ἡ ἀρωγή τοῦ ἁγίου γιά τήν ἀποτροπή βροχῆς. Οἱ βοσκοί θεωροῦν τόν ἅγιο προστάτη τους, ἐπειδή πιστεύουν πώς καί ὁ ἴδιος κάποτε ὑπῆρξε βοσκός (Πιομπίνος, 2001: 32· Αἰκατερινίδης, 2013).

3. Ὁ ἅγιος Φανούριος

Ἄγνωστος μάρτυρας στίς ἀρχαῖες ἀγιολογικές πηγές. Δέν εἶναι γνωστός ὁ τόπος καταγωγῆς, ὁ χρόνος τῆς ζωῆς καί ὁ τρόπος τοῦ μαρτυρίου του (Πιομπίνος, 2001: 32· Κογεράκης, 2011: 287). Ἔγινε εὐρέως γνωστός μετά τήν ἀνεύρεση τῆς εἰκόνας του στή Ρόδο (14ο αἰ.). Ὅταν οἱ κατακτητές τοῦ νησιοῦ, Ἀγαρηνοί, ἐπιδιόρθωναν τά τείχη τῆς πόλης, μεταξύ τῶν κατεστραμμένων σπιτιῶν ἀνακάλυψαν ἐρειπωμένη ἐκκλησία. Στά χαλάσματά της βρέθηκε ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου σέ καλή κατάσταση (Κώτης, 2001: 39). Ὁ μητροπολίτης Ρόδου Νεῖλος ὁ Β΄ (1355-1369) ἀνέγνωσε τά γράμματα: «Ἅγιος Φανούριος»³⁰⁰. Ἀπεικονίζεται ὡς νεαρός μέ στρατιωτική περιβολή. Στό δεξί του χέρι κρατᾷ σταυρό μέ ἀναμμένη λαμπάδα καί γύρω ἀπό τή μορφή του εἰκονίζονται 12 σκηνές, πού ἀναπαριστάνουν τό μαρτύριό του (Εὐστρατιάδης, 1995: 457· Μέγας, 2001: 280· Κώτης, 2001: 39· Πιομπίνου, 2001: 32· Πόκιας, 2007: 26-27). Ἀναστηλώθηκε ὁ Ἱερός Ναός πού βρέθηκε ἡ εἰκόνα καί δόθηκε πίσω στούς πιστούς. Ἡ μνήμη τοῦ

ἁγίου πού κατά τήν (Παράδοση;) ἦταν... ἁμαρτωλὴ! Πρόκειται γιά ἀνιστόρητο καί ἀνευλαβές μύθευμα, τό ὁποῖο δέν μαρτυρεῖται ἀπό ἔγκυρες πηγές νοθεύοντας ἔτσι τήν πνευματική λατρεία (Χατζηφώτη, 1996 & Παρασκευοπούλου, 2001).

300. Κατά τόν Ἡ. Κόλλια (2004) ἀνύπαρκτο ἅγιο θεωροῦν τόν Φανούριο οἱ δύο μεγάλοι ἀγιολόγοι L. Petit καί Fr. Halkin. Οἱ ἔντονος ὁμοιότητές του στόν εἰκονογραφικό καί στόν λατρευτικό τομέα μέ τόν ἅγιο Γεώργιο παραπέμπει σ' αὐτόν. Ἡ συγκεκριμένη ἐκκλησία ὀνομάζονταν «Ἅγιος Γεώργιος ὁ Φανούριος» καί ἀποκαλοῦνταν μέ τό ἐπίθετο: «Φανούριος» (οὔριος → εὐνοϊκός). Κανείς, ὑποστηρίζει, δέν ἀποκαλεῖ στή Ρόδο τήν Ἱ. Μ. Παναγίας τῆς Τσαμπίκας μ' αὐτή τήν ὀνομασία ἀλλά μόνο μέ τό ἐπίθετο «Τσαμπίκα» ἢ τόν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ, τόν Πανορμίτη μέ ὁλόκληρο τό ὄνομά του ἀλλά «Πανορμίτη». Μέ τήν ἴδια λογική ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Φανούριος ἀποκαλεῖται μόνο μέ τό ἐπίθετο: «Φανούριος». Τά βυζαντινά συναξάρια ἀγνοοῦν τόν ἅγιο καί ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ελλάδος εἶχε ἀπαγορεύσει τόν ἐγκαινιασμό ναῶν στό ὄνομά του. Ἡ μετάλλαξη αὐτή ἐγίνε στήν Κρήτη, κέντρο λατρείας του (Κόλλιας, 2004· πρβλ. & Πιομπίνος, 2001: 33).

άγιου τιμάται στις 27 Αυγούστου –ήμέρα εύρεσης της εικόνας– από πλήθος προσκυνητών. Ίδιαίτερη τιμή και εulάβεια αποδίδεται στον άγιο Φανούριο από τούς κατοίκους τών νησιών: Ρόδου, Κρήτης και Κύπρου (Θ.Η.Ε., 1967: 987· Μηναῖον, 1989: 179).

4. Ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ τό φυσικό περιβάλλον

Ὑπῆρξε μεγάλος Πατέρας καὶ Οἰκουμενικός διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας (330-379). Διετέλεσε ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας (370-379)³⁰¹. Ἡ παρουσία του θεωρεῖται ἀπό τίς εὐτυχέστερες καὶ ἐνδοξότερες στιγμές γιά τήν Ἐκκλησία³⁰². Ἦταν μεγαλόπνοος ἐκκλησιαστικός ἡγέτης, καθὼς καὶ θεολογικό, ἀσκητικό, κοινωνικό, φιλοσοφικό καὶ ἐπιστημονικό πνεῦμα³⁰³. Προστάτεψε καὶ στήριξε τήν Ὁρθόδοξη πίστη ὀριοθετώντας τήν ἀλήθεια ἀπό τό ψεῦδος (Παπαδόπουλος, 1986: 129). Ἡ ἀκτινοβολία του ξεπέρασε τά στενά σύνορα τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐξαπλώθηκε καὶ στή Δύση. Ἄν καὶ ἡ ζωὴ του ὑπῆρξε βραχεία, ἀναδείχθηκε σέ πολυγραφότατο ἐκκλησιαστικό ἡγέτη. Τά ἔργα του ἔχουν ἐκδοθεῖ στή Ρ.Γ. (τόμ. 29-32) καὶ στή Β.Ε.Π.Ε.Σ (Κολλιαντέρ, 1983: 148).

Ἐξαιτίας τοῦ τεράστιου, πολυεπίπεδου καὶ βαθυστόχαστου ἔργου του ἔμεινε στήν ἱστορία ὡς «Οὐρανοφάντωρ» καὶ «Μέγας».

Ὁ Μ. Βασίλειος ἔγραψε 9 ἐρμηνευτικές ὁμιλίες «εἰς τήν Ἐξαήμερον», κλασικά ἀριστουργήματα οἰκολογικοῦ λόγου πού εἶναι ἡ θεολογική «Θεωρία τῆς Κτίσεως»³⁰⁴. Ἀποτελοῦν θεμέλιο τῆς «Θεολογικῆς Οἰκολογίας» τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας (Παπουτσόπουλος, 1976: 8-9). Σ' αὐτές προσπαθεῖ νά ἐμφανίσει τή γνήσια χριστιανική εἰκόνα γιά τή δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ ταυτόχρονα νά πείσει γιά τίς λανθασμένες βάσεις τών κοσμολογικῶν συστημάτων τών φιλοσόφων (Θεοδώρου, 2001: 13). Βάση τῆς διδασκαλίας του γιά τό φυσικό περιβάλλον εἶναι πὼς ὁ κόσμος: «τῷ ὄντι ψυχῶν λογικῶν διδασκαλεῖον καὶ θεογνωσίας ἐστὶ παιδευτήριον, διὰ τών ὀρωμένων καὶ αἰσθητῶν χειραγωγίαν τῷ νῷ παρεχόμενος πρὸς τήν θεωρίαν

301. Μηναῖον τοῦ Ἰανουαρίου, περιέχον ἅπασαν τήν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν (3ῃ ἔκδ.) (1989). Ἀθήναι: Ἀποστ. Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 13.

302. Ὁ. π.

303. Ὁ. π.

304. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία θ' εἰς τήν Ἐξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 268.

τῶν ἀοράτων»³⁰⁵. Στίς ὁμιλίες αὐτές, σύμφωνα μέ τόν Δ. Μπαλάνο: «μετά καταπλησοῦσης παρατηρήσεως καί γνώσεως τῆς φύσεως, κατά τό μέτρον τῆς τότε ἐποχῆς, εἰκονίζει τό μεγαλεῖον τῆς φύσεως καί ἐξαίρει τήν παντοδυναμίαν καί πανσοφίαν τοῦ Δημιουργοῦ» (Μπαλάνος, 1930: 299).

Παρουσιάζει τά δυναμικά φαινόμενα τοῦ οὐρανοῦ, τοῦ ἡλίου, τῶν ἀστρῶν, τοῦ φωτός, τοῦ ἐδάφους, τῆς ὑδρόσφαιρας, τῆς βιοποικιλότητος καί τῶν βιοκοινοτήτων τοῦ σύμπαντος (Θεοδώρου, 2001: 14). Ὡς ἐξαίρετος ἀστρονόμος, φυσικός, μετεωρολόγος, φυσιοδίφης, φυτολόγος, ζωολόγος καί βιολόγος περιγράφει τόσο τά κάλλη καί τήν τελολογική δομή τοῦ κόσμου ὅσο καί τίς «κατά γένος» καί «κατά εἶδη» φυτικές μορφές τῆς χλωρίδας καί τῆς πανίδας γιά νά ἀπευθύνει τήν προτροπή: «τόν ἀριστοτέχνην τῶν σοφῶς καί ἐντέχνως γενομένων δοξάσωμεν καί ἐκ τοῦ κάλλους τῶν ὀρωμένων τόν ὑπέρκαλον ἐννοώμεθα»³⁰⁶. Μέ ἀξιοθαύμαστη εὐελιξία σκέψης καί λόγου μᾶς παρακινεῖ νά θαυμάσουμε τήν «τελείαν κατασκευήν γῆς», τήν «ἀπ' αὐτῆς εὐθυνίαν», τίς «φυτῶν παντοδαπῶν βλαστῆσεις», τά «κάρπιμα» καί «ἄκαρπα» δένδρα, τά πολύχρωμα ἄνθη³⁰⁷.

Ὁλόκληρη ἡ δημιουργία βρίσκεται σέ κατάσταση συνοχῆς. Τά ἐπί μέρους μέρη της, —άν καί ἀντίθετα— ἐνώνονται μέ δεσμούς «φιλίας» καί «συμπάθειας». Συνεκτική δύναμη εἶναι ἡ Θεία ἀγάπη. Ἄν καί τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ἀνόμοια ἀποτελοῦν μιά «κοινωνία» ἢ «ἁρμονία»³⁰⁸. Εἶναι τέτοια ἡ ὁμορφιά καί ἡ ἁρμονία τοῦ σύμπαντος, πού ὁ ἄνθρωπος, ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ὁδηγεῖται σέ πνευματική ἑξαρση. Τό σύμπαν εἶναι ἡ φυσική ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος παρατηρώντας τήν πολυπλοκότητα καί τήν ὁμορφιά τοῦ κόσμου ἀναφωνεῖ μέ θαυμασμό πῶς ὅλα αὐτά εἶναι «δάκτυλος

305. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία α' εἰς τήν Ἑξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 190.

306. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία α' εἰς τήν Ἑξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 209.

307. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία α' εἰς τήν Ἑξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 195· πρβλ. & Θεοδώρου, Ε. (1986). Μαθήματα κατηχητικῆς ἢ χριστιανικῆς παιδαγωγικῆς (2η ἐκδ.). Ἀθῆναι: Παν/κές Ἐκδόσεις, σελ. 195-202.

308. «Ὅλον τόν κόσμον ἀνομοιομερῆ τυγχάνοντα ἀρρήκτῳ τινί φιλίας θεσμῷ εἰς μίαν κοινωνίαν καί ἁρμονίαν συνέδησεν· ὥστε καί τά πλείστον ἀλλήλων τῇ θέσει διεστηκότα ἡνώσθαι δοκεῖν διά τῆς συμπαθείας» (Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία β' εἰς τήν Ἑξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 197).

Θεοῦ»: «Πολλάκις καὶ ἐν τοῖς μικροτάτοις ἡ σοφία τοῦ Δημιουργοῦ διαφαίνεται»³⁰⁹.

Ἀξιοθαύμαστη εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸν χρόνο τὸν ὁποῖο καὶ θεωρεῖ ἄχρονη πράξη τοῦ Θεοῦ. Δημιουργήθηκε συμφυῆς μέ τὸν κόσμο καὶ δέν μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ ἀνεξάρτητος ἀπ' αὐτόν³¹⁰. Μέ τή θέση του αὐτή ἐκφράζει τὸ ἄχρονο καὶ ἀκαριαῖο τῆς δημιουργίας (Μπαλῆ, 2008: 27· Κελλίδης, 2009).

Γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἐντύπωση προκαλοῦν οἱ γνώσεις του γιὰ τὸ φῶς. Ἀντιδιαστέλλει τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἀπὸ τὸ φῶς τῆς 1ης ἡμέρας τῆς Δημιουργίας. Διακρίνει κατὰ θαυμαστό τρόπο τὸ φαινόμενο τοῦ πρώτου αὐτοῦ φωτός ἀπὸ τὴ φύση τοῦ φωτός τοῦ ἡλίου. Τὸ φῶς δηλ. ἐμφανίζεται γιὰ τὸν Καππαδόκη Πατέρα σάν μιὰ κατάσταση πού θά μπορούσε νά ὑπάρξει αὐτοτελῶς χωρὶς τὴν φυσικὴ του πηγὴ, τὸν ἥλιο³¹¹.

Ὁ Μ. Βασίλειος τονίζει πὼς μπορούμε νά μάθουμε πολλά ἀπὸ τὰ «σημεῖα» τῶν ἀστέρων τοῦ οὐρανοῦ. Παρατηρώντας τὰ ἀστέρια οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά προβλέψουν τὰ καιρικὰ φαινόμενα πού προσδιορίζουν τίς γεωργικὲς τους ἐργασίες (βροχές, ξηρασίες, πλημμύρες, ἀνέμους)³¹². Θεωρεῖ ὅμως, ἀνοησία τὴν ἐνασχόληση τῶν ἀνθρώπων μέ τὴν ἀστρολογία. Καυτηριάζει τὴν ἄποψη ἐκείνων πού πιστεύουν πὼς ἡ κίνηση τῶν ἀστρῶν ἐπιδρᾷ στὴ ζωὴ καὶ προσδιορίζει τὸ μέλλον³¹³. Ὁ ρασοφόρος τοῦ Χριστοῦ εἶχε ἄποψη καὶ γιὰ τὰ φαινόμενα πού σχετίζονται μέ τὴ σελήνη καὶ τὸν συσχετισμὸ τῆς μέπτυχες τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Οἱ σκέψεις αὐτές γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἦταν πρωτοπόρες καὶ διαχρονικὲς (Παπουτσόπουλος, 1976: 134-139· Μπουρνέλη, 2002: 363).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ περιγραφὴ στὴν ὁποία τονίζει πὼς ἡ αἰτία τῆς βιοποικιλότητος εἶναι τὸ νερό³¹⁴ καὶ πὼς ὁ ἴδιος δυναμι-

309. Ὁμιλία εἰς τὸ ΛΒ' ψαλμόν. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Βασιλείου Ἀρχιεπισκ. Καισαρείας Καππαδοκίας τὰ εὐρισκόμενα πάντα. *Tomus primus*, Parisiis, Apud Gaume Fratres, BIBLIOPALAS, σελ.191.

310. Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, 13B.

311. «Τότε μὲν γάρ αὐτὴ τοῦ φωτός ἡ φύση παρήχθη, νῦν δέ τὸ ἡλιακόν τοῦτο σῶμα ὄχημα εἶναι τῷ πρωτογόνῳ ἐκείνῳ φωτί...» (Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, 121A).

312. Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, ΣΤ, στιχ. 125 Α.

313. Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, ΣΤ, στιχ. 129 Α-132 Β.

314. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία ε' εἰς τὴν Ἑξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 230.

σμός του ὑγροῦ στοιχείου εἶναι αἰσθητός στά χρώματα μά καί στίς ὁσμές τῶν λουλουδιῶν³¹⁵.

Εἶναι ὁπαδός τῆς «θεωρίας τῆς ἐξελίξεως»! Αἰῶνες πρίν ὑποστήριξε πώς ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου δέν ἀποκλείει τήν ὕπαρξη κάποιας μορφῆς ἐξέλιξης. Ὁ Θεός ἐνέβαλε μέσα στά σπέρματα τοῦ ζωικοῦ καί φυτικοῦ βασιλείου ὅλες τίς δυνάμεις καί προϋποθέσεις ἐκεῖνες γιά τή μελλοντική τους ἐξέλιξη³¹⁶. Ἔτσι, ἡ φύση ἀπό τό πρῶτο δημιουργικό πρόσταγμα τοῦ Θεοῦ δέχεται τήν «προίκα» της, «ὥστε νά πορεύεται ἕνα ἐξελικτικό δρόμο ὡς τήν πλήρη οἰκοδόμηση τοῦ σύμπαντος» (Κελλίδης, 2009: 43).

Ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου νά «ἄρχει» ἔχει νά κάνει μέ τίς πνευματικές του δυνάμεις καί ὄχι μέ τίς σωματικές. Αὐτό ἐνέχει τήν ἔννοια τῆς εὐθύνης γιά τή Δημιουργία³¹⁷. Ἡ χοϊκότητα τοῦ ἀνθρώπου («χοῦν ἀπό τῆς γῆς») κατά τόν Ἱερό Πατέρα δηλώνει τό στενό σύνδεσμο τοῦ ἀνθρώπου (adham) μέ τή γῆ (adhama). Τό γεγονός αὐτό (δηλώνεται καί ἀπό τό ὁμόρριζο τῶν λέξεων) πρέπει νά τοῦ ὑπενθυμίζει τή θνητότητά του, ὥστε νά συμπεριφέρεται ταπεινά καί συνετά³¹⁸.

Κλείνοντας τή μικρή –μά ἀντιπροσωπευτική– αὐτή ἀναφορά στό πρόσωπο τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός, ἀξίζει νά καταγράψουμε τήν ἀποψή του σχετικά μέ τήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καί τῶν λεγομένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς γιά τή Δημιουργία: «Οὐ γάρ ἐλαττοῦται ἡ ἐπί τοῖς μεγίστοις ἔκπληξις, ἐπειδάν ὁ τρόπος καθ' ὃν γίνεται τι τῶν παραδόξων ἐξευρεθεῖ· εἰ δέ μή ἀλλά τό γε ἀπλοῦν τῆς πίστεως ἰσχυρότερον ἔστω τῶν λογικῶν ἀποδείξεων»³¹⁹. Καί ἐξηγεῖ: «(Ἡ Ἀγία Γραφή) πολλά ἀπεσιώπησεν...παρέλιπε δέ ἡ ἱστορία τόν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα...ἐξ ὀλίγων ἀφορμῆν παρεχομένη ἐπιλογίζεσθαι τά λειπόμενα»³²⁰.

315. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία α' εἰς τήν Ἑξαήμερον, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, σελ. 231.

316. «Ἐκάστου γένους τὰς ἀπαρχάς νῦν, οἷονεῖ σπέρματα τινά τῆς φύσεως προβληθῆναι κελεύει. Τό δέ πλῆθος αὐτῶ ἐν τῇ μετὰ ταῦτα διαδοχῇ ταμιεύεται» (Εἰς τήν Ἑξαήμερον, P.G. 29, 149 C).

317. «Τό ἀρχικόν ἡμῖν...ἐν τῇ τοῦ λογισμοῦ κατασκευῇ θεωρητέον, οὐκ ἐν τῇ τοῦ σώματος μορφῇ» (Περί τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς, PG 30, A, 7 σελ. 178).

318. «Ὅταν ἀκούσης χοῦν, παιδεύου μετριοφρονεῖν· μή οἶεν μεγάλα περί σε-αυτοῦ...» (Περί τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς, PG 30, στίχ. 53 B).

319. Εἰς τήν Ἑξαήμερον, PG 29, 25A.

320. Εἰς τήν Ἑξαήμερον, PG 29, 33B.

Ἡ Ἐκκλησία γιά τή μεγάλη προσφορά τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός πού: «τήν φύσιν τῶν ὄντων ἐτράνωσ[εν]»³²¹ καί: «τά τῶν ἀνθρώπων ἦθη κατεκόσμησ[εν]»³²², διά χειρός ὑμνογράφου Ἰωάννου Μοναχοῦ ὕφανε τόν ὕμνο: «Τῶν ὄντων ἐκμελετήσας τήν φύσιν, καί πάντων περισκοπήσεις τό ἄστατον, μόνον εὗρες ἀκίνητον, τόν ὑπερουσίως ὄντα Δημιουργόν τοῦ παντός· ὃ καί μᾶλλον προσθέμενος, τῶν οὐκ ὄντων τόν πόθον ἀπέρριψας. Πρέσβευε καί ἡμᾶς, τοῦ θεοῦ πόθου τυχεῖν, ἱεροφάντα Βασίλειε»³²³.

5. Περιβάλλον καί Λαογραφία

Ἡ Παράδοση γιά ἕνα λαό ἀποτελεῖ πηγή ἐμπειρίας, γνώσης καί πνευματικοῦ πλούτου. Λειτουργεῖ ὡς μέσο ἀπόκτησης αὐτοσυνειδησίας καί αὐτογνωσίας, ἐφόσον σφυρηλατεῖ τήν ἐθνική του ταυτότητα (Καμηλάκη-Πολυμέρου, 2008: 19· Γιαννάκου, 2011: 184-185). Ἡ Παράδοση ὑψώνεται ὡς ἐμπόδιο καί φραγμός στή φυλετική του ἐξαφάνιση, καθὼς θωρακίζεται ποιοτικά ἀπέναντι στόν κίνδυνο τῆς πολιτιστικῆς του ἀλλοτρίωσης. Χωρίς νά κατανατᾶ προγονολατρεία, ὅταν ἀφομοιώνεται δημιουργικά, δέν ἀποτελεῖ στασιμότητα ἀλλά αἴτημα τοῦ παρόντος, ὅπως καί σκαλοπάτι ἐφόρμησης γιά τό μέλλον (Ἀναγνωστόπουλος, 2005: 14-16). Εἶναι ἡ κίνηση πού ὁδηγεῖ σέ σύγχρονες πολιτιστικές ἀξίες αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς νεοελληνικῆς μας ταυτότητας (Βουρνάς & Γαρίδη, 1979: 24-25· Κυριακίδου-Νέστορος, 1989: 93· 230· Σκόπας, 1996: 13-18).

Σέ ἐποχή περιβαλλοντικῆς κρίσης δέν μπορεῖ νά ἀγνοηθεῖ καί ὁ κίνδυνος διακοπῆς καί ἀλλοίωσης τῆς φυσικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου. Γιά αὐτούς τό φυσικό περιβάλλον εἶναι ζωτικῆς σημασίας, καθὼς διαρκῶς ὑποβαθμίζεται συμπαρασύροντας καί στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ³²⁴ (Λουκάτος, 1981: 151· Μερακλῆς, 1989: 84).

321. Ἐκφράσεις ἀπό τό ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου Βασιλείου: «Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος σου ...».

322. Ὁ. π.

323. Στιχηρό ἰδιόμελο (γ') τῶν ἀποστίχων τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἐορτῆς τοῦ Μ. Βασιλείου.

324. Ὁ Γερμανός Wilhelm von Humboldt ὀρίζει τόν 'πολιτισμό': «ὡς προϊόν τοῦ σκληροῦ ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στίς φυσικές δυνάμεις καί τοῦ ἀκόμα σκληρότερου ἐνάντια στήν ἴδια του τή φύση, στόν ἑαυτό του. Ἀπό τόν πρῶτο

Ἡ ποικιλία τῶν ἐθίμων στήν μακραίωνη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔχουν πηγή προέλευσης τό δέσιμο τοῦ ἀνθρώπου μέ τό παρελθόν καί μέ τή φύση (Λουκάτος, 1984: 124· Γαλλοπούλου καί συν., 1985: 39-45· Μερακλῆς, 1989: 84· Μέγας, 2001: 14· 31-34· Μερακλῆς, 2004: 21-23· 152). Ὁ ἄνθρωπος παλαιόθεν ἦταν δεμένος μέ τή φύση, ὅπως καί μέ τίς ἀρχέγονες δυνάμεις πού κρύβει μέσα της. Ὁ ἑλληνικός λαός πάντα εἶχε αὐτό τό ἱερό 'δέσιμο' μέ τό φυσικό περιβάλλον σάν: «πραγματικό περίβλημα ζωῆς, σάν προϋπόθεση τῆς ἀναπνοῆς καί τοῦ στοχασμοῦ του» (Λουκάτος, 1981: 151).

Ὁ Μερακλῆς (2004) γράφει πώς ὁ πολιτισμός ἐνός λαοῦ δημιουργεῖται καί ἐξελίσσεται μέσα στόν φυσικό χῶρο. Ἐνα φυσικό περιβάλλον μεταβάλλεται σέ πολιτιστικό ἀνάλογα τίς προϋποθέσεις πού ἐνέχει. Τό φυσικό περιβάλλον καί τό κοινωνικό περιβάλλον: «ἀλληλεξαρτῶνται καί ἀλληλοκαθορίζονται. Μιά δημιουργική σχέση βρίσκει πάντα σέ ἀνάπτυξη, ἀνάμεσα στόν κάτοικο καί τόν κατοικούμενο χῶρο» (Μερακλῆς, 2004: 21). Ἐξαιτίας αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ἔνα μέρος τῆς παραγωγικῆς του (πολιτιστικῆς) δραστηριότητος τό ἀνακαλύπτει μέσα στή φύση (Ἀναγνωστόπουλος, 2005: 86). Αὐτός ὁ δεσμός μαζί της ξεφεύγει ἀπό τά ὅρια μιᾶς πρωτόγονης, ἀνιμιστικῆς κοσμοαντίληψης καί χρωματίζεται ἀπό ἕνα βαθύ λυρικό αἶσθημα.

Στήν ἑλληνική λαογραφία ἡ φύση εἶναι αὐτή πού ἐμπνέει τή λαϊκή μούσα. Στά δημοτικά μας τραγούδια ὑπάρχει ἔντονη ἡ παρουσία τοῦ φυσιολατρικοῦ στοιχείου π.χ. τά φυσικά φαινόμενα, τά βουνά, οἱ κάμποι, ἡ θάλασσα, τά πουλιά, τά δένδρα. Ὅλα ἔμψυχα καί ἄψυχα προσωποποιοῦνται καί συμπάσχουν μέ τούς καημούς καί τά πάθη τῶν ἀνθρώπων (Σκόπας, 1996: 19-21). Ἀκόμη καί τά ἴδια τά τραγούδια ἀρνοῦνται νά δεχθοῦν μία φύση ἀλλοτριωμένη καί μελαγχολική ἀπό τήν ἀνθρώπινη παρέμβαση καί σπαράζουν μέσα ἀπό τόν ποιητικό τους λόγο (Λουκάτος, 1981: 152-153).

Ὁ Λαογράφος³²⁵ Δ. Λουκάτος (1984) ἀναφέρει πώς: «σύγχρονα

(τήν πάλι τοῦ ἀνθρώπου νά ἐξουσιάζει τίς φυσικές δυνάμεις) γεννήθηκε ὁ τεχνικός πολιτισμός καί ἀπό τόν δεύτερο (τόν ἀγώνα γιά τήν ἐξύψωση τοῦ ἑαυτοῦ του) ὁ πνευματικός πολιτισμός» (Σκόπας, 1996: 15). Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἀπέδωσε τόν ὅρο 'πολιτισμός' μέ τόν ξενικό ὅρο «Civilization» πού χαρακτηρίζει ὁμως, τόν τεχνικό πολιτισμό (Δημαράς, 1985: 10). Ὁ πνευματικός πολιτισμός (Cultura) εἶναι ἡ ἄλλη μορφή τοῦ πολιτισμοῦ (Γκίκας, 1985: 256· Μερακλῆς, 1989: 89-90).

325. Ὁ συντομότερος ὀρισμός πού μπορεῖ κανεῖς νά δώσει στή λαογραφία εἶναι: «ἡ ἐπιστήμη τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ» (Στίλπωνας Κυριακίδης). Στόν 1ο

αστικά έθιμα, ιδιαίτερα εκείνα που συνοδεύουν τις πατροπαράδοτες γιορτές μας, κατάγονται πάντα από τά όμοιά τους άγροτικά». Στήν αρχαιότητα υπήρχε τό έθιμο του «έορταστικού άρτου», που στίς μεγάλες άγροτικές γιορτές προσφέρονταν ως «άπαρχή» στους θεούς. Οί άρχαίοι από τό νέο σιτάρι της χρονιάς έφτιαχναν τόν «θαλύσιον άρτον», τόν όποιο πρόσφεραν στή θεά Δήμητρα. Επίσης, τόν «θάργηλο» ή τήν «εϋετηρία» προς τιμή του θεού Απόλλωνα. Όλα αυτά συνέβαιναν, γιατί υπήρχε διάχυτη ή πίστη στους άρχαίους πώς όλες αυτές οί έκδηλώσεις εϋσέβειας έξασφάλιζαν μέ μαγικο-λατρευτικό τρόπο υγεία, δύναμη καί εϋετηρία (Λουκάτος, 1984: 124 & Λουκάτος, 1985: 275-278).

Τό έθιμο της βασιλόπιτας προφανώς είναι ό συνδυασμός του «έορταστικού άρτου» καί του «μελιπήκτου» των άρχαίων³²⁶, που προσφέρονταν τόσο στους θεούς³²⁷ όσο καί στους νεκρούς ή άκόμα καί γιά έξευμενισμό δαιμονικών στοιχείων (δ.π: 124-125).

Η χριστιανική Παράδοση κινούμενη από αγάπη καί ζήλο καί μέ σκοπό νά αποφύγει ειδωλολατρικές τελετές καί δεισιδαιμονίες δέν άφησε τίς παγανιστικές έπιβιώσεις «του θαλύσιου» καί του «θάργηλου» νά υπερισχύσουν καί όπως καί σέ άλλες περιπτώσεις έντυσε τήν άρχαία συνήθεια της βασιλόπιτας μέ τό χριστιανικό ένδυμα της εύρέως γνωστής διήγησης που προαναφέραμε (Σκόπας, 1996: 185· Μέγας, 2001: 30-31· 302).

Τό έθιμο της βασιλόπιτας από μόνο του ήταν μιά παρέλαση των υλικών της φύσης. Τό περιεχόμενό της γίνονταν από άγνά σπιτικά υλικά: αλεύρι, λάδι, μέλι καί άμύγδαλα. Σέ πολλά χωριά της πατρι-

τόμ. της Έλληνική Λαογραφικής Έταιρείας, ό Ν. Γ. Πολίτης διατύπωσε έπίσημα, τόν όρισμό της έλληνικής λαογραφίας. Η λαογραφία: «έξετάζει τάς κατά παράδοσιν διά λόγων, πράξεων ή ενεργειών έκδηλώσεις του ψυχικού καί κοινωνικού βίου του λαού» (Πολίτης, 1909: 7, στό Κυριακίδου - Νέστορος, 1997: 61)· πρβ. & (Μερακλής, 2004: 13-17).

326. Ό Κ. Καραπατάκης (1981) άναφέρει πώς ή βασιλόπιτα έχει ρωμαϊκή προέλευση, καθώς προήλθε από τά άρχαία Ρωμαϊκά Σατουρνάλια (Κρόνια) που διαρκούσαν 7 ήμέρες μέ θυσίες στόν διπρόσωπο θεό Ίανό καί στήν Ήρα άνταλλάσσοντας εύχές καί δώρα («στρένια») (Καραπατάκης, 1981: 162).

327. Απόδειξη γιά αυτό είναι τά κομμάτια που ξεχωρίζουμε γιά τόν Χριστό, τήν Παναγία, τόν Αϊ- Βασίλη, τό σπίτι (τά έφέστια πνεύματα), τούς άγρούς (τά πνεύματα της παραγωγής), τά ζωά (τοτεμισμός), τούς κεκοιμημένους καί τούς ξενιτεμένους. Σέ πολλά μέρη τοποθετούν πλακούντια της βασιλόπιτας στίς βρύσες ή κάτω από τά μαξιλάρια του ύπνου γιά μαντική (Λουκάτος, 1984: 125-126).

δας μας είτε ως πίτα είτε ως κουλούρα ή τσουρέκι περικλείει μέσα της τυρί, κρέας, αυγά, κρεμμύδια, ρύζι, φρέσκο βούτυρο, κοπανισμένα καρύδια κ.ά. (Καραπατάκης, 1981: 169-171).

Τό σπουδαιότερο όμως, όλων ήταν πώς γενικά οι γιορτές –μά ειδικά ή βασιλόπιτα, ως παλιά συνήθεια και θεσμός– συγκέντρωναν όλη την οικογένεια στο ίδιο τραπέζι με δεσμούς αγάπης, συνοχής και οικογενειακής θαλπωρής. Μέ τα φυσικά σύμβολα που έκρυβε μέσα της έδινε κουράγιο και έλπιδα στους ανθρώπους. Πρόσφερε καινούργιες δυνάμεις στο δύσκολο αγώνα της ζωής (Καραπατάκης, 1981: 164· 176· Μέγας, 2001: 74-75).

Άξιοσημείωτο είναι πώς σε πολλά μέρη της Ελλάδας στο πάνω μέρος της πίτας ή στο έσωτερικό της –εκτός από το νόμισμα– τοποθετούσαν σύμβολα που αφορούσαν συγκεκριμένους αγροτικούς τομείς εργασίας. Τό κλωναράκι της βελανιδιάς για παράδειγμα, συμβόλιζε τα γίδια, τό στάχυ παρέπεμπε στις γεωργικές εργασίες. Τό καλαμπόκι τις όρνιθες. Ένας μικρός ζυγός συμβόλιζε τό αλέτρι, ένα φύλλο έλιάς τή γεωργία κ.ά. (Καραπατάκης, 1981: 166). Έτσι, ή βασιλόπιτα γέμιζε με σημάδια, που τό καθένα αναπαριστούσε και μία συγκεκριμένη γεωργοκτηνοτροφική ειδικότητα (Μέγας, 2001: 77-96).

Τά σημάδια αυτά κατά τόν Κ. Καραπατάκη (1981) πιθανόν «χρησιμοποιήθηκαν κάποτε σάν σύμβολα για τήν κατανομή της αγροτικής εργασίας μέσα στις πολυάνθρωπες γεωργοκτηνοτροφικές οικογένειες, που ήταν οργανωμένες σε ‘φάρες’ και ‘πατριές’»³²⁸. Τό τριπλό γύρισμα του στρογγυλού ταψιού φανέρωνε τή δίκαιη μοιρασιά στα μέλη της για τήν ανάληψη ευθύνης στο αντίστοιχο «διακόνημα». Ό κληρος αυτός δέν μπορούσε νά άμφισβητηθεί από κανέναν, καθώς ήταν τό «θέλημα» του Άϊ-Βασίλη, που ή φαντασία του λαού τόν ήθελε γεωργό ή ζευγολάτη νά κουβεντιάζει μέ τόν Χριστό για τά σπαρτά και τή γονιμότητα (Γαλλοπούλου και συν., 1985: 180· Μέγας, 2001: 81).

Μέ τόν έξυπνο αυτό τρόπο γίνονταν δίκαια ή κατανομή των

328. Κάποτε όλόκληρες οικογένειες ήταν υποχρεωμένες νά διαμένουν κάτω από τήν ίδια οικογενειακή έστία, νά τή μοιράζονται και νά ανέχονται ή μία τήν άλλη μέ άπόλυτη πειθαρχία (Πατριαρχία). Ό λόγος ήταν διπλός: α) οικονομικής φύσης και β) αυτοπροστασίας. Στις εργασίες αυτές συμμετείχαν και οι γυναίκες. Ό πρώτος καταμερισμός της εργασίας άνάμεσα στα δυό φύλα έγινε τήν έποχή που επικράτησε τό γνωστό σε όλους: «ένas για όλους και όλοι για τόν ένα» (Καραπατάκης, 1981: 184).

ἀντίστοιχων ἀγροτικο-κτηνοτροφικῶν ἐργασιῶν. Ὅσο αὐξάνονταν οἱ ἐργατικοὶ τομεῖς ἐνασχόλησης τόσο πολλαπλασιάζονταν καὶ οἱ κατανομές τῶν ἐνασχολήσεων αὐτῶν ἐπικυρωμένες ὅμως, «ἄνωθεν», ἀποκλείοντας τὴν ἄδικη ἀνθρώπινη παρέμβαση στὴ μοιρασιά. Ὁ «παράς»³²⁹ τῆς πίτας ὑπεδείκνυε τὸν τυχερὸ οἰκονόμο τοῦ σπιτικοῦ. Αὐτός ὁ ὑπερτυχερός θὰ παρέμενε ὅλο τὸ χρόνο στό σπίτι ἐπιβλέποντας καὶ συντονίζοντας τίς ἐργασίες τῶν... ὑπολοίπων! (Καραπατάκης, 1981: 182-188)³³⁰.

Τὸ νόμισμα στό ἐσωτερικὸ τῆς πίτας ὑποκρύπτει τοὺς πόθους, τίς λαχτάρες καὶ τίς ἐλπίδες τῶν ἀνθρώπων γιὰ μιά καλύτερη καὶ εὐτυχισμένη ζωή (ὁ. π.: 160). Τὸ ζυμάρη καὶ τὸ νόμισμα πού ζυμώθηκαν καὶ ψήθηκαν μαζί ἐνέχουν γονιμικὴ δύναμη γιὰ τ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια. Τὰ γεωργικά καὶ ποιμενικά σύμβολα πού στόλιζαν τὸ ζυμάρη τῆς βασιλόπιτας³³¹ τὴ θεία βοήθεια στὴν παραγωγή καὶ στὴν κτηνοτροφία τοῦ σπιτιοῦ (Γαλλοπούλου καὶ συν., 1985: 39-40).

Οἱ γεωργοί, ἀκόμα καὶ σήμερα, σκορποῦν μπουκιές τῆς πίτας στά χωράφια καὶ στά δένδρα τους γιὰ νὰ καρπίζουν. Κάποιοι ἄλλοι ἐπιδιώκουν νὰ ταΐζουν καὶ τὰ ζῶα τους μέ τὴ βασιλόπια γιὰ νὰ παραμένουν γερά καὶ γόνιμα (Λουκάτος, 1984: 128).

Στό Πωγώνι τῆς Ἡπείρου ξεχώριζαν «φελιά» τῆς βασιλόπιτας γιὰ τ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια γιὰ νὰ εἶναι ἀειφόρα (Καραπατάκης, 1981: 177). Σ' ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας πάνω στὴν βασιλόπιτα τοποθετοῦν σταυρό, φουντούκια καὶ σταφύλια «γιὰ νὰ γεννοῦν τ' ἄρνιά

329. Στούς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ὁ τυχερός πού θὰ ἔβρισκε τὸ νόμισμα, ἐνίοτε φασόλι ἢ ἀμύγδαλο, χαρακτηρίζονταν ὡς 'ψευδοβασιλιάς' τῆς βραδιάς (Λουκάτος 1984: 126-127· Γαλλοπούλου καὶ συν., 1985: 39-47· Μέγας, 2001: 77).

330. Σύμφωνα μέ ἔθιμο τῆς Ἡπείρου, μετὰ τὸ μοίρασμα τῆς πίτας, ἡ ἀνεύρεση τῶν σημαδιῶν δὴλωνε καὶ τὴν τύχη ἢ τὴν κλίση τοῦ καθενὸς πρὸς κάποιο ἐπάγγελμα. Ἡ πίτα φανέρωνε δηλ., κατὰ κάποιο τρόπο καὶ τὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ τῶν νέων (Λουκάτος, 1974: 129).

331. «Ὅσον καὶ ἂν ὁ ἐλληνικὸς λαός, ὅπως κάθε χριστιανικὸς λαός, θέλει νὰ συμμορφώνεται μέ τὰ διδάγματα καὶ τοὺς κανόνες τῆς θρησκείας πού πρεσβεύει, ὅμως διατηρεῖ καὶ ιδέες κάθε [ἄλλο] μὴ χριστιανικές· εἶναι δοξασίες βαθιά ριζωμένες στό πνεῦμα τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου, ιδέες κληρονομημένες ἀπὸ τὴν πρωϊμὴ ἀρχαιότητα καὶ σύμφωνες μέ τὸν τρόπο σκέψης τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου» (Μέγας, 2001: 17· 302). Ἀναμφισβήτητα: «Ὁ Χριστιανισμός ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού τὰ δέχθηκε, θέλησε καὶ νὰ τοὺς δώσει ἕνα ἄλλο νόημα, τὸ δικό του, αὐτὸ δημιούργησε ἕνα σύστημα νέων νοημάτων καὶ συμβόλων» (Μερακλῆς, 1986: 129-130· Πρβ. & σελ. 123-135).

καί τά κατσίκακια». Οί κτηνοτρόφοι στά ἔθιμα τῆς στάνης θεωροῦν καλό νά κόψουν τήν πίτα μαζί μέ τούς βοσκούς τους ἀνάμεσα στό κοπάδι (Μέγας, 2001: 78· 86).

Τό κομμάτι τῆς πίτας, πού πολλές φορές ‘βγαίνει’ γιά τόν φτωχό, εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐνότητος τοῦ ἑορταστικοῦ πνεύματος. Προέκταση τῆς σύλληψης αὐτῆς ἀποτελοῦν οἱ σύγχρονες φιλανθρωπικές βραδιές μέ δῶρα σέ ἀδύναμες ομάδες ἀνθρώπων (Λουκάτος, 1984: 126). Ἔτσι, ἀπό οἰκογενειακό εὐετηρικό ἔθιμο, τό ἔθιμο τῆς βασιλόπιτας ξέφυγε ἀπό τά στενά αὐτά πλαίσια καί ἔγινε γεγονός κοινωνικό, φιλανθρωπικό καί κοσμικό, πού συγκινεῖ ὁλοένα καί περισσότερες τάξεις ἀνθρώπων. Μέ τόν τρόπο αὐτό συμβολίζεται ἔμπρακτα ὁ συνεργατισμός καί ἡ ἀλληλεγγύη. Σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας μέσα στό πνεῦμα τῆς χαρᾶς καί τά οἰκόσιτα ζῶα δέχονταν βασιλική μεταχείριση, ὡς ἔκφραση εὐγνωμοσύνης καί εὐχαριστίας τῶν ἀφεντικῶν τους γιά τήν πολύτιμη βοήθειά τους στίς γεωργικές τους ἐργασίες (δ.π.: 132-133).

Σήμερα, δυστυχῶς, ἡ ἐπαφή μέ τή φύση ἀτόνισε καί οἱ ὑπέροχες αὐτές ἑορταστικές ἱεροτελεστίες τείνουν νά ἐξαφανισθοῦν. Ἡ ἐπαφή μέ τήν πολιτιστική κληρονομιά δέν πρέπει ὅμως νά χαθεῖ γιατί εἶναι παράγοντας συνδιαμόρφωσης καί τῆς πολιτιστικῆς μας ταυτότητας (Αναγνωστόπουλος, 2005: 14-15). Ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος δέν εἶναι ζήτημα μόνο τεχνικό καί πολιτικό ἀλλά καί πολιτιστικό (Μακέτη καί συν., 2007: 18-19). Ἡ Παράδοση εἶναι μέρος τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος, γιατί ὁ ἄνθρωπος διατελεῖ μέρος τῆς φύσης καί ἡ ἐξέλιξή του πραγματοποιεῖται διαμέσου τῶν ἀντενεργειῶν του μέ αὐτή: «Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς φύσης καί ὁ συνεχῆς διάλογος μέ τόν πολιτισμό ἐπηρεάζουν τίς ἴδιες τίς λειτουργίες της» (Νιτσιάκος 1991:15).

Στή φύση λοιπόν, εἶναι ἐνσωματωμένη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, ἀφοῦ ὁ φυσικός χῶρος εἶναι βασικός ὅρος τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πολιτισμοῦ (Μακέτη καί συν., 2007: 18). «Ἄν διασφαλιστεῖ ἡ σωστή διαχείριση τοῦ πολιτισμοῦ μέσα ἀπό τό περιβάλλον πού τόν δημιουργεῖ καί τοῦ περιβάλλοντος μέσα ἀπό τόν πολιτισμό πού τόν στηρίζει, εἶναι δυνατή ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀειφορικῆς προοπτικῆς» (Λίβερη Ἄννα, Καῖλα Μαρία καί συν., 2008: 747-748).

6. Ἑρμηνευτική προσέγγιση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας

Στὴν Ὁρθόδοξη πίστι μὲ τὸν ὅρο «λειτουργία»³³², ἐκτός ἀπὸ τὸ μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας δηλώνεται καὶ κάθε ἔργο πού γίνεται ἀπὸ τὸν λαὸ γιὰ τὸν λαὸ (Θεοδώρου, 1984: 41). Ὅπως καὶ ἄλλοι το-νίστηκε ἡ Ὁρθόδοξη λατρεία δὲν ἔχει στατικό χαρακτήρα ἀλλὰ ἐξε-λίσσεται βαθμιαῖα, ἐφόσον προσλαμβάνει νέα στοιχεῖα καὶ ἐμπλου-τίζεται συνεχῶς (Βεργωτής, 1993: 100).

Οἱ δύο νεώτερες εὐχές: «εὐχή εἰς βασιλόπιτα» καὶ «εὐχή εἰς φανου-ρόπιτα» ἀποτελοῦν γνήσιο ξεχείλισμα ἔκφρασης τῆς λατρεύουσας λαϊκῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία μορφοποιεῖται σέ ἥθη καὶ ἔθιμα (Μέγας, 1975: 221-222). Ἡ Ἐκκλησία δείχνει ἀπόλυτο σεβασμὸ καὶ μέριμνα συντή-ρησης καὶ καλλιέργειας σέ ἔθιμα πού συνηχοῦν πρὸς τὸ Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ στό Ὁρθόδοξο λειτουργικό ἥθος. Τὰ ἔθιμα αὐτά μπορεῖ νὰ ἀναφέρονται εἴτε στὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φύση εἴτε στὴν καλῶς νοουμένη ψυχαγωγία τῶν ἀνθρώπων (Στρατηγόπουλος, 1998: 52-55· Τζέρπος, 2004).

Ἡ βασιλόπιτα καὶ ἡ φανουρόπιτα ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις ἀγά-πης καὶ εὐσέβειας τῶν πιστῶν πρὸς τοὺς δύο ἀγίους καὶ ἡ προσφο-ρά τους ἐναρμονίζεται πλήρως μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἰ. Παράδοσης. Δὲν πρόκειται γιὰ μαγικές τελετές ἢ εἰδωλολα-τρικά³³³ λατρευτικά ἔθιμα πού ἀποκλίνουν ἀπὸ τὴ «λογικὴν λατρεί-αν» (Ρωμ. 12, 1) πού προσφέρεται «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. 4, 24) (Τζέρπος, 2004). «Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι δομικά στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς Παράδοσης» καὶ ἡ Ἐκκλη-σία κινεῖται καὶ ἐντὸς τῆς λαϊκῆς παράδοσης (Λουκάτος, 1985: 27-31· Ἀναγνωστόπουλος, 2005: 38).

Ἡ χριστιανικὴ κοινότητα αἰτεῖται τὰ προσφερόμενα πλακούντια πού ἐτοιμάστηκαν καὶ προσφέρονται πρὸς τιμὴ καὶ μνήμη τῶν συγ-

332. Ἐκ τοῦ [λεῶς (λεῖτος), λαός + ἔργον → δημόσιο ἔργο, λατρευτικὴ πράξη] (Θεοδώρου, 1984: 41-42· Γκότσης καὶ συν., 2012: 88). Στοχεύουν στὴν ἀνακαίνιση τοῦ σύμπαντος κόσμου. Εἶναι ἡ ἀντίσταση σέ κάθε μὴ αὐθεντικό. Εἶναι τὸ μπό-λιασμα τῆς ἐφήμερης φθαρτῆς ζωῆς στὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ: «Ἐνα συνεχές Πά-σχα καὶ μιὰ ἀδιάκοπη πορεία πρὸς τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ» (Κογκούλης καὶ συν., 1989:15).

333. «Καὶ ἐμπολιτευσάμενος τῷ κόσμῳ τούτῳ, δοὺς προστάγματα σωτηρίας, ἀποστήσας ἡμᾶς τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων, προσήγαγε τῇ ἐπιγνώσει σου τοῦ ἀλη-θινοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς» (Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, Λειτουργίας Μ. Βασιλείου).

κεκριμένων αγίων νά εύλογηθοῦν ἀπό τόν Θεό, ὥστε νά διανεμηθοῦν στή συνέχεια στούς πιστούς.

Παραθέτουμε τά κείμενα:

«Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...εύλόγησον τὸν ἄρτον τοῦτον, ὃν οἱ δοῦλοι σου προητοίμασαν καὶ προέθηκαν εἰς τιμὴν καὶ μνήμην του ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας τοῦ οὐρανοφάντορος καὶ Μεγάλου...» (εὐχή εἰς βασιλόπιτα).

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ...εύλόγησον τὸν ἄρτον τοῦτον τὸν ὑπὸ τοῦ δούλου σου (δεῖνος ἢ τῶν δούλων σου τούτων) προπαρασκευασθέντα καὶ νῦν προσφερόμενον εἰς εὐχαριστίαν καὶ δοξολογίαν ἀνθρώπων παρὰ σου, τῇ μεσιτείᾳ τοῦ Ἁγίου καὶ ἐνδόξου Μάρτυρος Φανουρίου τοῦ νεοφανοῦς καὶ θαυματουργοῦ...» (εὐχή εἰς φανουρόπιτα).

Ἐκτός ἀπὸ τὴν προσφορά τῶν πλακουντίων γιὰ εὐλογία, κατὰ τὴν προετοιμασία τους ἀξιοποιεῖται ἡ φύση, πού συμμετέχει στὴ δόξα καὶ τιμὴ τῶν δύο αγίων μέ τά προϊόντα της. Ἡ τροφή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὕλική καὶ πνευματική, γι' αὐτό ἡ Ἐκκλησία εύλογεῖ τὴν ὕλη (σιτάρι, κρασί, φροῦτα, γάλα, τυρί κ.ἄ.). Μέ τὸν τρόπο αὐτό ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος, ὡς ψυχοσωματικὴ ὁλότητα ἐξαγιαζεται (Γκότσης καὶ συν., 2012: 160). Οἱ προσφερόμενες πίτες εἶναι ἔκφραση εὐχαριστίας, γιατί τά στοιχεῖα τους εἶναι δῶρα Θεοῦ τά ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι χρειάζονται γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Ὁ κάθε πιστός εἶναι «ιερέας» (γενικὴ ἱεροσύνη) ὁ ὁποῖος προσφέρει στό Θεό θυσία εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας γιὰ ὅ,τι τοῦ ἔχει δοθεῖ «ἄνωθεν» καὶ ὅτι διήποτε συνεχίζεται καθημερινά νά τοῦ χορηγεῖται.

Αὐτό ἀκριβῶς, ἀναφέρεται καὶ στήν ὀπισθάμβωνο εὐχή πού εἶναι ἡ ἀνακεφαλαίωση ὅλων τῶν αἰτημάτων τῆς Θ. Λειτουργίας καὶ ὁ καλύτερος ἐπίλογός της: «ὅτι πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων ...»³³⁴.

Ἄν πολιτισμός εἶναι τό σύνολο τῶν ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιῶν πού κληροδοτοῦνται ἀπὸ γενιά σέ γενιά (Badie 1995: 31· Peterson & Cotrane, 2003: Μπιτσάνη 2004: 29· Μπαμπινιώτης, 2006: 1441) τότε ἡ Βασιλόπιτα καὶ ἡ Φανουρόπιτα –ὡς δρώμενα μέ ἀρχαιοελληνικὲς ρίζες δοσμένα μέ στοιχεῖα «νεότερης ἐν ἐξελίξει Παράδοσης»– περιέχουν πολιτιστικὲς ἀξίες³³⁵ πού προάγουν τὴν ἐνότητα, τὴν ἰσότητα, τὴ συνεργασία, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν εἰρήνη (Γιαννάκου, 2011: 184-185).

334. Θεία Λειτουργία, Ἱ. Χρυσοστόμου.

335. Πολλὰ ἤθη καὶ ἔθιμα ἔχουν ρίζες σέ ἱστορικά γεγονότα καὶ παλιές συ-

Οι σύντομες αυτές μά ὁμορφες ἐκκλησιαστικές πράξεις: «παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, γιατί γίνονται αἰτία καλλιέργειας τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν» σέ ὅλα τά ὅλα ἐπίπεδα (Βεργωτής, 1993: 36· 106).

Ἡ πίτα ὑποκρύπτει τήν πεποίθηση πώς ἡ ἀνθρώπινη ἐπιβίωση ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τό περιβάλλον τό ὁποῖο λογίζεται ὡς προέκταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Εἶναι εὐχαριστία στόν Δωροδότη Θεό γιά τά ἀγαθά Του. Ὡς πράξη ἐνότητας, φιλαλληλίας, εἰρήνης καί πολιτισμοῦ προάγει τούς στόχους τῆς ΠΕ πού προσβλέπει στήν ἁρμονική συμβίωση ἀνθρώπου-φύσης. Ὅταν ἐπαναπροσδιορίσει ὁ ἄνθρωπος τή σχέση του μέ τό περιβάλλον δραστηριοποιεῖται καί στά προβλήματα πού σχετίζονται μέ αὐτό, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος ἐμπλέκεται ὡς μέρος τῆς φύσης (Φλογαῖτη, 1998).

Τό ἔθιμο τῆς πίτας ἐκτός ἀπό ἔκφραση εὐχαριστίας πρὸς τό Θεό εἶναι καί ἔκφραση γενναιοδωρίας καί ἀνοίγματος πρὸς τούς ἄλλους. Διδάσκει σιωπηρά τή δίκαιη κατανομή τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς³³⁶. Τό διακηρύσσει ἄλλωστε καί ὁ Μ. Βασίλειος στά κείμενά του μιλώντας γιά τόν πλοῦτο καί τή φτώχεια. Ὁ ἱερός ἄνδρας θεωρεῖ τήν κοινοκτημοσύνη ὡς λύση στό κοινωνικό πρόβλημα καί ὡς πρότυπο γιά μιά δίκαιη κοινωνική ὀργάνωση τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν: «Καί μοί δοκεῖ τό πάθος αὐτοῦ τῆς ψυχῆς τῶ τῶν γαστριμάργων προσοικένας· οἱ διαρραγῆναι μᾶλλον ὑπό λαιμαργίας αἰροῦνται ἢ τῶν λειψάνων ματαδοῦναι τοῖς ἐνδεέσι...Τί ποιήσω; Ἔτοιμον ἦν εἰπεῖν, ὅτι ἐμπλήσω τὰς ψυχὰς τῶν πεινῶντων ἀνοίξω τὰς ἀποθήκας, καί πάντας καλέσω τούς ἐνδεεῖς...»³³⁷.

Ὅλα τά ἀνωτέρω δηλώνονται στήν κατακλειῖδα τῶν δυό εὐχῶν:

νήθειες πού τὰ ἔχνη τούς χάνονται στό χρόνο. Ἡ ἀνάσυρση π.χ. τοῦ σταυροῦ τήν ἡμέρα τῶν Θεοφανίων εἶναι ἔθιμο-τελετή νεότερο στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας τό ὁποῖο ἀποτελεῖ στοιχεῖο «λαϊκοῦ πολιτισμοῦ» καί ἀποτελεῖ κτῆμα ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Γιαννάκου, 2011: 185).

336. Ἡ τελετή τῆς ἀρτοκλασίας εἶναι παλαιότατη λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας καί ἔχει τίς ρίζες της στήν πρώτη χριστιανική κοινότητα τῶν Ἱεροσολύμων. Εἶναι ὑπόλειμμα τῶν «ἀγαπῶν». Πρόκειται γιά τά κοινά δεῖπνα τῶν χριστιανῶν πού συνδέθηκαν καί μέ τή δίκαιη κατανομή τῶν ἀγαθῶν: «καί εἶχον ἅπαντα κοινά, καί τὰ κτήματα καί τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καί διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε» (Πράξ. 2, 44-45 & 34-35).

337. Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τό «καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας». Διαθέσιμο στό δικτυακό τόπο (σέλ. 3-4) <http://christianvivliografia.files.wordpress.com/2011/11/ceb5ceb9cf83-cf84cebf-c2abcebaseb1ceb8ceb5cebbcf89-cebccebf85-cf84ceb1cf83-ceb1cf80cebfceb8ceb7cebaceb1cf83c2bb.pdf>

«Κατεύθυνον πρὸς τὸ συμφέρον καὶ εὐάρεστον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν αὐτῶν. Πλήθυνον ἐν ἀγαθοῖς τὴν ζωὴν αὐτῶν. Παράσχου δὲ αὐτοῖς καὶ παντὶ τῷ κόσμῳ τὸ ἀρχόμενον ἔτος σωτήριον καὶ εἰρηνικόν...» (εὐχή εἰς Βασιλόπιτα).

«Εἰρήνευσον τὴν ζωὴν ἡμῶν, παράσχου ἡμῖν τὰ ἐπίγεια καὶ οὐράνια ἀγαθὰ σου, πρεσβείας τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, τοῦ Ἁγίου καὶ ἐνδόξου Μάρτυρος Φανουρίου καὶ πάντων τῶν Ἀγίων σου» (εὐχή εἰς Φανουρόπιτα).

Ἐν κατακλείδι, νά τονίσουμε πὼς ἡ Ἐκκλησία μέ τίς λατρευτικές συνάξεις καὶ τίς ἀγιαστικές πράξεις της δηλώνει τὴν ἐνότητα τῶν πιστῶν καὶ σφυρηλατεῖ ὑψηλές ἀξίες τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση εἶναι σφιχταγκαλιασμένη μέ τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ συμπορεύονται, ἀφοῦ «ὁ Ἑλληνισμός ὁλοκληρώθηκε μέσα στὴν Ἐκκλησία» (Φλωρόφσκυ, 1979: 226-228). Ὁ λαϊκός μας πολιτισμός εἶναι στοιχεῖο ζωῆς, καὶ ζωὴ σημαίνει κίνηση. Καὶ ἡ χριστιανικὴ θεολογία ὅμως, δέν εἶναι στάση ἀλλὰ κίνηση, ὡς διαρκὴς πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Θεό (Berdiaeff, 1986: 191). Ἡ πορεία αὕτη δέν εἶναι μοναχικὴ ἀλλὰ ὁμαδική («κοινωνική»).

Στὴ Θεία Λειτουργία μεταλαμβάνουμε ὅλοι ἀπὸ τὸν ἕναν ἄρτο καὶ τὸ ἕνα ποτήριο: ««ὅτι εἷς ἄρτος, ἕν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχομεν» (Α΄ Κορ. 10, 17). Μετά τὴν παραδοχὴ αὕτη ὁ δρόμος γιὰ κάθε πρόοδο εἶναι πλέον ἀνοιχτός γιὰ κάθε πολιτιστικὴ δραστηριότητα, ἀφοῦ: «ψυχὴ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὁ πολιτισμός τῆς ψυχῆς» (Arnold Toynbee, στό Μεταλληνός, 2012).

Οἱ ἅγιοι τῶν ὁποίων τὰ πρόσφορα παρατίθενται γιὰ εὐλογία ἀγκαλιάζουν ὁλόκληρὴ τὴ δημιουργία μέ τρόπο ἀφανῆ καὶ μυστικό. Ταυτόχρονα ὅμως εἶναι καὶ τὰ ὁρατὰ ἐνδοκοσμικά σύμβολα τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο (Παπαπέτρου, 1969: 137). Τὰ βλέμματα τῶν ἀνθρώπων ἐπικεντρώνονται ἐπάνω τους, λόγῳ τοῦ ἡθους καὶ τῆς γνησιότητος πού ἐκπέμπουν: «Εἶναι τὸ 'ἀλάτι' τῆς ζωῆς, ἄνευ τοῦ ὁποίου, τόσο οἱ ἄνθρωποι ὅσο καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον θὰ ἀφανιστοῦν ἀπὸ τὴ σήψη» (Φλωρόφσκυ, 1983: 232· Γκότσης καὶ συν., 2012: 113). Ἡ «καταλλαγή» μέ τὸν Θεό, τὸ συνάνθρωπο καὶ τὴ φύση θὰ παράξει τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα: «πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι» (Μάρκ. 9, 23).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἐμφορούμενη ἀπό τό δόγμα τῆς Ἐνανθρώπισης τοῦ Θεοῦ, μέ ὅλες τίς ἀνθρωπολογικές καί κοσμολογικές της συνέπειες, δέν διαχωρίζει φθαρτό-ἄφθαρτο, οὐράνιο-ἐπίγειο (Ἀλεβιζόπουλος, 1991:37). Μέ τίς «περιστατικές» εὐχές καί ἀκολουθίες τοῦ «Εὐχολογίου» τῆς προσλαμβάνει μιᾶ «ὕλικότητα» στή λατρεία της, ἀφοῦ προσεύχεται ὄχι μόνο γιά τόν ἄνθρωπο ἀλλά καί γιά ὅσα βρίσκονται καί ὑπάρχουν γύρω ἀπό αὐτόν, δηλ. τόν περιβάλλοντα χῶρο, τίς ἀνθρώπινες ἐνασχολήσεις καί ὁλόκληρο τό φυσικό καί ζωϊκό βασίλειο (Οἰκονόμου, 1994: 276-277). Προσλαμβάνει καί μεταποιεῖ τόν κόσμο ἀπό τόν χῶρο τῆς φθορᾶς στήν κατάσταση τῆς ἀναφορᾶς καί τῆς εὐχαριστίας πρὸς τό Θεό (Καραϊσαρίδης, 2007: 243). Οἱ εὐχές αὐτές, ἐπίκαιρες σήμερα ὅσο ποτέ ἄλλοτε, ἐξυπηρετοῦν διδακτικούς σκοπούς, ἀφοῦ ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος εὐχολογικοῦ κηρύγματος. Ὁδηγοῦν σέ λειτουργική μόρφωση καί φιλοπεριβαλλοντική ἀγωγή τῶν πιστῶν (Τζέρπος, 2007: 173).

Α. ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

1. Γεωργία

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες θεωροῦσαν τή φύση ἱερή. Κάθε ἐνέργειά τους ἦταν ἐναρμονισμένη μέ τή φύση (Μποτετζάγιας, 2010: 260). Οἱ ἀσχολούμενοι μέ τή γῆ ἐπωφελοῦνταν ψυχικά βελτιώνοντας τό ἦθος καί τόν χαρακτήρα τους. Ὁ Σωκράτης ὑποστήριζε πῶς ὅταν ἡ γεωργία εὐημερεῖ ἀνθοῦν καί οἱ ἄλλοι τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ (Χατζόπουλος, 2010: 37). Τό σιτάρι στούς ἀρχαίους ἦταν συνυφασμένο μέ τήν ἴδια τή ζωή. Ἐκτός ἀπό βασικό εἶδος διατροφῆς ἀποτελοῦσε καί πυρήνα ἀρχέγονων μαγικο-θρησκευτικῶν δοξασιῶν καί λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων (Nilson, 1997: 110).

Στήν Π. Διαθήκη ἡ σπορά εὐλογεῖται ὡς θεάρεστο καί εἰρηνικό ἔργο. Ὁ προφήτης Μιχαίας στό ὄραμά του γιά τήν παγκόσμια εἰρήνη «βλέπει» τά ὄπλα νά μετατρέπονται σέ γεωργικά ἐργαλεῖα (Μιχ. 4, 3). Εἰκόνες ἀπό τή γεωργική ζωή, καί εἰδικότερα γιά τή σπορά, χρησιμοποίησε καί ὁ Ἰησοῦς Χριστός γιά νά προβάλλει τήν πνευματική καρποφορία. Στή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας ὁ σπόρος τοῦ σιταριοῦ κατέχει ξεχωριστή θέση, ἀφοῦ στό Μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας τό ψωμί μεταβάλλεται σέ Σῶμα Χριστοῦ (Ἰωάν. 6, 35).

Ἡ Ἐκκλησία υἰοθέτησε τήν εὐχαριστήρια πράξη τῶν «ἀπαρχῶν» τῶν ἀρχαίων (μορφή θεϊκῆς εὐσέβειας γιά τά ἀγαθά τῆς γῆς) καί συμπεριέλαβε εἰδικές εὐχές στό «Εὐχολόγιό» της γιά τή συγκομιδή τῶν νέων καρπῶν. Ὁ πιστός γεωργός προσβλέποντας στήν παντοδυναμία, στήν πανσοφία καί στήν ἄκρα ἀγαθότητα τοῦ Δημιουργοῦ, ξεκινᾷ τίς γεωργικές του ἐργασίες φέρνοντας τοὺς σπόρους στήν Ἐκκλησία νά εὐλογηθοῦν. Στά ὑλικά αὐτά στοιχεῖα δέν προσδίδουν οἱ χριστιανοί διαμεσολαβητικό ἢ χρησιμοθηρικό ρόλο ἀλλά μέσῳ τῆς ὑλικότητά τους μετέχουν τῶν θείων ἐνεργειῶν πού τήν ἔχει παράξει (Τερέζης καί συν. 2008: 152-156). Τέτοιες εὐχές εἶναι: «ἐπὶ τῶν προσφερόντων ἀπαρχάς ὁπώρας», «ἐπὶ τῶν προσφερόντων καρπὸν νέον», «ἐπὶ εὐλογήσῃ σπόρου», «ἐπὶ θέρους», «ἐπὶ ἄλωνα», «ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου», «εἰς μετάληψιν σταφυλῆς», «εἰς εὐλόγησιν οἴνου», «εἰς τό εὐλογῆσαι τυρόν καί ὠά», κ.ἄ. (Σκαλτσής, 2000: 11· Τζέρπος, 2010: 171).

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἶναι λειτουργική μέ οἰκολογικό ἦθος καί ὅλα μέσα σ' αὐτή ἔχουν τήν «κοινωνία τῆς κτίσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι». Ὁ πιστός δέχεται τά πάντα καί τήν προσωπική του ὑπαρξη καί τόν κόσμο τῆς Δημιουργίας, ὡς δωρεά τῆς χάριτος, τῆς ἀγάπης καί τῆς ἀγαθότητας τοῦ Θεοῦ, αἰσθανόμενος τήν ἀνάγκη νά τά «ἀναφέρει» καί πάλι «μετ' εὐχαριστίας» πρὸς Ἐκεῖνον ὡς λατρεία, γιά νά γίνῃ στή συνέχεια αὐτή ἡ προσφορά χαρισματική «ἀντι-μετάδοση» τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο (Βαρθολομαῖος, 2002: 8· Καραῖσαρίδης, 2007: 243· Ἱερώνυμος, 2010: 13-14). Ἡ πράξη αὐτή εἶναι πράξη κατάφασης καί σεβασμοῦ πρὸς τά ὑλικά στοιχεῖα, ἀφορμὴ εὐχαριστίας γιά τή χορήγησή τους, καθὼς καί ὑποχρέωση καί εὐθύνη γιά περαιτέρω διαφύλαξή τους. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι θεμέλιο καί πηγὴ ἐνότητας, πνευματικῆς ὠριμότητος καί πραγματικῆς φιλο-περιβαλλοντικῆς ἀγωγῆς τῶν πιστῶν (Κεσελόπουλος, 1992: 207-212· Ware, 2008: 73).

Ὅμως, στίς μέρες μας τό κοινωνικό πρόβλημα (ψωμί) τῆς δίκαιης κατανομῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν («τρίτος» κόσμος) εἶναι ὑπαρκτό (Δημητρίου, 2005: 328· Δημητρίου, 2009: 26· UNESCO, 1992 Agenda 21). Ἡ Ἐκκλησία δέν ἀδιαφορεῖ οὔτε διαχωρίζει τὰ πνευματικά ἀπὸ τὰ ὑλικά προβλήματα (Δοσίθεος, 2005: 11-15). Ἡ ἀκεραιότητα τῆς κτιστῆς δημιουργίας, ὅπως καί οἱ ἔννοιες δικαιοσύνη καί εἰρήνη, ἀποτελοῦν τόν ἀπαράβατο ἠθικό ἀξιακό κώδικα τῆς χριστιανικῆς πίστεως (Po-

δίτης, 1970: 77-80· Ware, 2008: 79-80). Ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπό τίς βασικές ἠθικές ἀξίες στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ ἀειφορία, ἡ ὁποία προωθεῖ τήν ἄρση τῶν σοβαρῶν ἀνισοτήτων στόν πλανήτη γιά ἰσότιμη πρόσβαση τῶν ἀγαθῶν σέ ὅλους. Τό πρόβλημα δέν εἶναι τεχνολογικό καί οἰκονομικό ἀλλά βαθιά πνευματικό (Θερμός, 2001: 325-327). Τό οἰκολογικό πρόβλημα καί τό πρόβλημα τῆς πείνας πού μαστίζει σήμερα πολλές χῶρες τοῦ λεγόμενου τρίτου κόσμου (ἄρρηκτα συνυφασμένα) θά ξεπεραστοῦν μέ τήν παύση τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄκρατο καταναλωτισμό, τή λατρεία τοῦ κέρδους, τόν ὑλιστικό τρόπο ζωῆς καί τήν ἐπιθυμία γιά ἐξουσία (Νικολαΐδης, 1990: 57).

2. Ἀμπελουργία

Τό τρίπτυχο ἀμπελοκαλλιέργεια-τρύγος-οἶνοπαραγωγή εἶναι μέρος τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς (Μπουτάρης, 2002: 106). Ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τήν ἱστορία καί τήν τέχνη, ριζωμένο βαθιά στά ἥθη καί στά ἔθιμα τῶν Ἑλλήνων, ἀποτελεῖ ἔκφραση ἑνός ἰδιαίτερου τρόπου ζωῆς, πού ἐξελίχθηκε –μά δέν ἄλλαξε– στό πέρας τῶν αἰώνων (Κουράκου-Δραγῶνα, 2000: 36). Ἡ ἄμπελος καί τά προϊόντα της στούς ἀρχαίους –ἀλλά καί στά κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς– φαίνεται πῶς δέν θεραπεύουν μόνο τήν ψυχή ἀλλά καί τό σῶμα (Λουκ. 10, 34). Ὁ Νῶε ἦταν ὁ πρῶτος ἀμπελουργός καί οἶνοποιός (Γέν. 9, 20-21). Τό κρασί μαζί μέ τό σιτάρι καί τό λάδι θεωροῦνται δῶρα Θεοῦ στούς ἀνθρώπους (Ψαλμ. 4, 8· Ψαλμ. 103, 15). Ὁ οἶνος ἀποτελοῦσε στοιχεῖο τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας, ἐφόσον χρησιμοποιοῦνταν στίς θυσιές (Ἐξ. 29, 40). Ὁ Χριστός ὀνομάζει τόν ἑαυτό Του «ἄμπελον ἀληθινή», τόν Πατέρα Του «γεωργό» καί τούς μαθητές Του «κλήματα» (Ἰωαν. 15, 1-8· Ἰωάν. 2, 11). Ἡ ὑψιστή ὁμως ἱερότητα τοῦ οἴνου στή ζωή τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας φαίνεται στήν τέλεση τοῦ θεοσύστατου Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὡς «λογικῆς λατρείας». Τό εὐλογημένο κρασί τῆς Θείας Κοινωνίας μεταποιεῖται σέ Σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ (Ματθ. 26, 27-29· Μαρ. 14, 22-25· Λουκ. 22, 17-20).

Ἡ Ἐκκλησία μέ τίς ὑπέροχες προσευχές της γιά τήν ἀμπελουργία καί τόν τρύγο ἔρχεται ἀρωγός στό ἔργο τοῦ ἀμπελουργοῦ. Ἰκετεύει τόν Δημιουργό τοῦ Σύμπαντος νά μεριμνήσει γιά τόν ἀμπελῶνα τοῦ καλλιεργητῆ, νά δώσει καρπούς. Δέεται γιά εὐνοϊκές καιρικές

συνθήκες καί ἀπεύχεται τίς ἀντίξοες. Ἡ «εὐχή ἐπὶ τρυγῆς ἀμπέλου» ὑποδεικνύει μάλιστα καί τό μοντέλο τῆς συνύπαρξης τῶν ἀνθρώπων. Τά κλήματα τῆς ἀμπέλου εἶναι οἱ πιστοί κάθε ἐποχῆς πού ἐκπαιδεύονται πάνω στά κοινωνικά καί περιβαλλοντικά ζητήματα πού ἀποτελοῦν πανανθρώπινες ἀξίες. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ ἐξάλειψη τῆς φτώχειας, ἡ διατήρηση τῶν φυσικῶν πόρων γιά τήν ἐγγύηση τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης εἶναι μέλημα τῆς ἐνότητος τῶν χριστιανῶν ἀνά τόν κόσμον. Κατά τήν εὐλογία τῶν σταφυλιῶν στή γιορτή τῆς Μεταμόρφωσης (6η Αὐγούστου) ὑποδηλώνεται καί ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχοῦς πνευματικῆς καρποφορίας καί μεταμορφωτικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ «κρείττονα (...) ἀλλοίωσι(ν)». Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει τά πάντα στό περιβάλλον, γιατί καί ὁ ἴδιος εἶναι κτιστός (Νικοδήμου, 1987: 225· Ματζαρίδης, 1996: 8-10· Σακελλιώνας, 2001: 15).

3. Κτηνοτροφία

Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα τά ζῶα θεωροῦνταν ἱερά καί οἱ ποινές ἦταν βαριές σέ περίπτωση κακοποίησης ἢ θανάτωσής τους. Ἡ Ἄρτεμις θεωροῦνταν ὡς ἡ προστάτιδα θεά, ὅπως καί τῆς ἄγριας φύσης (Nilson, 1997: 35). Στήν Π. Διαθήκη ἡ σειρά τῆς δημιουργίας τῶν ζώων μετά τά φυτά καί πρὶν ἀπό τόν ἄνθρωπο ὑποδεικνύει τήν ἀνωτερότητα τῶν ζώων ἔναντι τῶν φυτῶν ἀλλά τήν ποιοτική κατωτερότητά τους ἔναντι τοῦ ἀνθρώπου (Γέν.1, 28). Ὁ Νῶε διέσωσε ἕνα ζευγάρι ἀπό κάθε εἶδος τοῦ ζωικοῦ βασιλείου γιά νά διαιωνιστεῖ στήν μετακατακλυσμιαία ἐποχή. Στήν Κ. Διαθήκη ὁ Χριστός τό βράδυ τῆς Γέννησής Του δέχθηκε τή στοργή τῶν ζώων (Λουκ. 2, 7) μά καί τήν προσκύνηση τῶν ποιμένων (Λουκ. 2, 8). Κατά τίς σαράντα ἡμέρες παραμονῆς Του στήν ἔρημο συμβιοῦσε μέ τά ἄγρια θηρία (Μάρκ. 1, 13). Στά Εὐαγγέλια παρομοιάζει τόν ἑαυτό Του μέ ποιμένα καί τούς μαθητές Του μέ ποίμνη (Λουκ. 15, 3-7· Ἰωαν. 10, 11-14). Συχνά παραδείγματα ἀπό τό φυτικό μά καί τό ζωϊκό βασίλειο χρησιμοποιοῖ στή θεία διδασκαλία Του (Ματθ. 6, 28-30).

Ἡ Ἐκκλησία μέ τίς «περιστατικές» εὐχές: «εὐχή εἰς τό εὐλογῆσαι ποίμνη», «εὐχή εἰς νόσον βοῶν», τίς δύο εὐχές τοῦ ἁγίου Μοδέστου καί τοῦ ἁγίου Μάμανος γιά τά ζῶα, εὐλογεῖ καί ἐξαγιάζει τό κομμάτι αὐτό τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος (κτηνοτροφία). Προσεύχε-

ται τό κοπάδι τοῦ κτηνοτρόφου νά εἶναι ὑγιές, νά πληθαίνει καί νά ἀποφέρει ἄφθονα τά πολύτιμα προϊόντα του.

Ἡ «ἐξουσία» τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου περιγράφεται στήν Π. Διαθήκη μέ τήν ὀνοματοδοσία τῶν ζώων (Γέν. 2, 19· 20). Τό ζήτημα τῆς αὐθαίρετης ἐπιβολῆς τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους πάνω στά μὴ ἀνθρώπινα ὄντα καί ἡ στυγνή ἐκμετάλλευσή τους γιά λόγους ὠφελιμιστικούς εἶναι ἀνησυχητικό φαινόμενο (Patterson, 2005: 8-12). Οἱ δεήσεις ὅμως τῆς Ἐκκλησίας ἐπεκτείνονται πρὸς κάθε τί ἔμψυχο καί ἄψυχο στόν πλανήτη. Ὁ ἄνθρωπος ἀναπόφευκτα εἶναι τό σημεῖο ἀναφορᾶς, ὡς «νοήμων νοῦς». Δίχως ὅμως τά ὑπόλοιπα πλάσματα παραμένει μετέωρος χωρίς νόημα καί σκοπὸ (Θεολόγου, 2007: 80-82). Ἡ Δημιουργία δόθηκε ὡς εὐλογία ἀπὸ τόν Θεό στόν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά συμπεριφέρεται πρὸς αὐτή ὡς «ιερῆας» τῆς καί ὄχι ὡς δυνάστης (Κεσελόπουλος, 1992: 84-85). Μέ τήν ἐκούσια ὅμως αὐτονόμησή του ἀπὸ τόν Θεό «ἐξέπεσε» τῆς θεϊκῆς του δόξας συμπαρασύροντας στή φθορά καί στόν ὀλεθρο σύσσωμη τή δημιουργία (Μητσόπουλος, 1984: 200· Στύλιος, 1993: 39 & Ρωμ. 8, 20-21). Ἔτσι, τό κακό ὡς παρασιτική δύναμη εἰσχώρησε καί στήν κτίση ἡ ὁποία στενάζει. Ἐξω ἀπὸ τό πλαίσιο αὐτό δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν οἱ εὐχές τοῦ «Εὐχολογίου» (Πορφυρίου, 2003: 462-462). Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ κατακλεῖδα τῆς εὐχῆς «εἰς νόσον βοῶν»: «*περιφρούρησον αὐτά (τά ζῶα) Κύριε, δι' ἀγίων ἀγγέλων σου*», ἡ ὁποία ζητᾶ ἀπὸ τόν Θεό τά ζῶα νά περιφρουρηθοῦν καί νά προστατευθοῦν ἀπὸ... ἀγγελικές δυνάμεις!

Τίποτε στήν κτίση δέν εἶναι περιττό. Ὅλα ἔχουν λόγο ὑπαρξης, εἶναι εὐλογημένα καί ἀνάγουν στόν Δημιουργό. Πολλές εὐχές συμπεκνώνουν τίς ἀρχές τῆς ἀειφορίας στόν τομέα τῆς παραδοσιακῆς πρωτογενοῦς ἀγροτικῆς παραγωγῆς: καλλιέργεια τῆς γῆς, ἱκανή παραγωγή καρπῶν (τῶν ἀναγκῶν καί ὄχι τῶν ὑπερβολῶν), εὐρωστία τῶν ζώων στό σύνολό τους, αὐτάρκεια καί περίσσειμα «*εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν*» (φιλανθρωπία) μέ σεβασμό πρὸς τό φυσικό περιβάλλον. Ὑποδεικνύεται ἔτσι, ἓνας κύκλος ὑγιοῦς δραστηριότητος σέ ὅλο τό φάσμα τοῦ παραγωγικοῦ καί διατροφικοῦ συστήματος, χωρίς περιβαλλοντικές ἐπιπτώσεις. Ὑψιστα μαθήματα περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς περικλείει καί ἡ ζωή τῶν κτηνοτροφικῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας πού δακτυλοδεικτεῖ τό δρόμο γιά τήν ἀγαθὴ συνύπαρξη ἀνθρώπων-ζώων (Μαρκαντώνης, 2007: 136-137· Μπαλατσούκας, 2009: 202). Οἱ ἅγιοι

συνυπάρχουν μέ τη φύση, τὰ ζῶα καί τὰ φυτά, ὅπως ὁ Ἀδάμ στήν προ-πτωτική παραδείσια κατάσταση (Νέλλας, 2000: 55-56).

B. ΑΝΘΡΩΠΟΣ-ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ & ΥΓΕΙΑ

1. Ἀπειλητικά φυσικά φαινόμενα & καταστροφές

Θεομηνία λογίζεται ὡς ἡ καταστροφή τῆς ἰσορροπίας. Βασική της αἰτία ἡ ἁμαρτία (Corbon, 1980: 480). Οἱ θεομηνίες θεολογικά φανερώνουν τό βαθμό πού ἡ ἁμαρτία ἔχει εἰσχωρήσει καί ἐνεργεῖ μέσα στήν ἀνθρώπινη ἱστορία (Γέν.3, 16-19· Ἐξοδ. 9, 1-12). Ἡ Ἐκκλησία ὑπενθυμίζει ἔντονα καί διαρκῶς, μέσω τοῦ «Εὐχολογίου» της, πῶς τό φυσικό περιβάλλον ὑπάγεται στή δικαιοδοσία τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἱερό, καί ὀφείλει τό σεβασμό τοῦ ἀνθρώπου (Μελισσάρης, 2011: 103). Χάριν τοῦ ἀνθρώπου πλάσθηκε ὁ κόσμος καί τέθηκε στήν ὑπηρεσία του (Γέν. 1, 26, 28). Ἡ φθορά τῆς φύσης, πού παρατηρεῖται σήμερα, δέν ἐδράζεται στήν ἀγάπη καί στήν πανσοφία τοῦ Θεοῦ ἀλλά στήν ἁμαρτία (=ἀστοχία) τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος συμπαρέσυρε καί τήν κτίση (Ρωμ. 8, 22). Ὁ κόσμος δέν δημιουργήθηκε, κατά τή Βίβλο, «ἄριστα» ἀλλά «καλά λίαν» (Γέν. 1, 31). Αὐτό ὑπενθυμίζει καί τὰ περιθώρια βελτίωσης του ἀπό τόν ἄνθρωπο (Οἰκονόμου, 1967).

Σήμερα, οἱ κλιματικές ἀλλαγές ὀφείλονται περισσότερο σέ ἐσωτερικά ἀνθρωπογενή αἰτία παρά σέ φυσικά αἰτία (τεχνο-ἀτυχήματα, ρύπανση ἀτμόσφαιρας κ.ἄ.) (Μαλάκης, 2011: 140· Σατλάνης, 2011: 168-169). Τό σλόγκαν: «ἡ φύση ἐκδικεῖται», μᾶλλον πρέπει νά ἀντιστραφεῖ στό «ἡ φύση ἀδικεῖται», γιατί ὁ ἄνθρωπος διετάραξε τήν ἰσορροπία της (Δρακάτος, 1996: 2· 146 -147). Τό ἀντιφατικό καί παράδοξο σέ ὅλα αὐτά εἶναι πῶς ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς φύσης, παρακαλεῖ τό Θεό στή λατρείας της νά διαφυλάξει τή Δημιουργία Του ἀπό τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο καί τίς θηριώδεις πράξεις του! (Βαρθολομαῖος, 2002: 318· Μελισσάρης, 2011: 102). Ζητᾶμε ἀπό τό Θεό νά ἀπομακρύνει τίς φυσικές καταστροφές καί τό θανατικό, ὅμως, τό πλάσμα Του συνεργεῖ στό ἀντίθετο! Ἡ Παύλεια θεολογία εἶναι σαφής: «οὐ γάρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ' ὁ οὐ θέλω κακόν τοῦτο πράσσω» (Ρωμ. 7, 14-23). Ὑφίσταται μιά 'σχάση' στό τρίπτυχο τῶν σχέσεων: Θεοῦ - ἀνθρώπου - φύσης πού πρέπει νά ἀποκατασταθεῖ, γιά νά ἐπιτευχθεῖ ξανά ἡ χαμένη προπτωτική ἄρμονία (Θεοδώρου, 1986: 87· Τσάγκας, 2003: 5).

Οι εϋχές της Ἐκκλησίας ὑπενθυμίζουν τήν ἐπείγουσα ἀνάγκη νά ἐπανα-προσδιορίσει ὁ ἄνθρωπος τή σχέση του μέ τή φύση καί νά ἐπανα-τοποθετηθεῖ μέσα σ' αὐτή. Μέ τίς θεομηνίες ὁ ἄνθρωπος ταπεινώνεται καί ἀφυπνίζεται παιδαγωγούμενος. Ὁ πόνος τόν σμιλεύει χαρίζοντάς του πολύτιμη αὐτογνωσία. Ἔτσι ἐπέρχεται ἡ ἄρση τοῦ ἐγωϊσμοῦ του καί ὁδηγεῖται στή μετάνοια καί στή σωτηρία. Ὁ πόνος γεννᾷ τά δάκρυα καί τά δάκρυα τήν κάθαρση (Μωϋσῆς, 2008). Σύμφωνα μέ τήν εϋχή «εἰς πληγὴν θανατικοῦ» τά περισσότερα κακά ἀπό ὅσα συμβαίνουν στή φύση εἶναι δικές μας ἀστοχίες. Σύμφωνα μέ τή ρήση τῆς Ἀγίας Γραφῆς: «Τὰ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος» (Ρωμ. 6, 23).

Τό περιβάλλον εἶναι κοινό γιά ὅλους. Συνεπῶς ἡ κοινωνία χρειάζεται κοινές ἀξίες, στάσεις καί ἀντιλήψεις, νέο ἀσκητικό ἦθος ἀγάπης γιά τόν κόσμο. Ἡ ἀνθρωπότητα καλεῖται νά βρεῖ τελικά διέξοδο στά μεγάλα περιβαλλοντικά προβλήματα, ιδίως αὐτό τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἡ κοινωνική δικαιοσύνη ὁδηγεῖ πρὸς τὸ δρόμο γιά τήν αἰετόφορο ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία περνᾷ –σύμφωνα μέ τὰ λόγια ἀγιορείτη μοναχοῦ– μέσα ἀπὸ τὰ αἰέτορα δάκρυα τῆς ἀγάπης καί τῆς προσπάθειας γιά τή βελτίωση τοῦ κόσμου μας (Φλογαῖτη, 2006· Τσούλου-Χάρδα, 2006:33· Φώκιαλη, 2011: 88-93· Κατσιγιάννη, 2011: 124-125).

2. Ἀνθρωπος-ἀρχιτεκτονική & τεχνολογία

Τὸ κτίσιμο οἰκίας (δομημένο περιβάλλον) εἶναι ἡ κατασκευὴ ἑνὸς μικρόκοσμου πού ἀποτελεῖ μικρογραφία τοῦ σύμπαντος κόσμου. Θεωρεῖται πολύτιμο ἀγαθό, κέντρο οἰκογενειακό καί λίκνο κοινωνικό (Αἰκατερινίδης, 2011: 9). Μέ τὸ χτίσιμο οἰκίας ὁ ἄνθρωπος γινόταν μιμητὴς τῶν θεῶν, ἕνας μικρὸς θεὸς καί ὁ ἴδιος, ἀφοῦ ἐβαζε τάξη στό περιβαλλοντικό «χάος» (Ἰωαννίδης, 1982: 8). Ὁ οἶκος «εἶναι ὁ φυσικός χώρος ὅπου ἡ φύση ἐξανθρωπίζεται» (Μερακλῆς, 2004: 32). Ἔτσι, γεννήθηκε ἡ «πόλις» πού δέν ἦταν μόνο μιά οἰκοδομικὴ ὄντοτητα ἀλλὰ σύνθεση ὅλων τῶν συνεπιδρώντων κοινωνικῶν παραγόντων (Despotopoulos, 1997: 20· Δρακάτος, 1997: 752-754· 761).

Σπουδαῖα χαρακτηριστικά τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀνά τοὺς αἰῶνες εἶναι ἡ ἰσορροπία, ὁ ρυθμός, ἡ ἀρμονικὴ σχέση τῶν οἰκοδομημάτων μέ τὸν περιβάλλοντα χώρο. Τὸ «μέτρο» ἦταν αὐτό πού διέκρινε ἀκόμα καί τὰ πιὸ 'ταπεινά' κτίσματα (Δεκαβάλλας, 1998:

26· Βαλλερᾶ & Κορμᾶ, 1990: 51-52). Ὁ Πλάτωνας στούς «Νόμους» του ἀναφέρει πώς οἱ «οἰκοδομές πρέπει νά εἶναι κατασκευασμένες κατὰ νόμους», ὥστε νά μήν ἐπιβαρύνουν τό περιβάλλον (Γούτα, 2009: 10).

Οἱ ἀρχαῖοι παρατηρώντας τή φύση διδάσκονταν ταυτόχρονα τήν τεχνολογία ὡς ἓνα οἶονεί-φυσικό συμπλήρωμα τῶν φυσικῶν δυνάμεων (Δρόσος, 2010: 66). Κλάδος τῆς τεχνολογίας εἶναι καί ἡ ναυπηγική χάρη στήν ὁποία ἄνοιξαν τά φτερά τῶν Ἑλλήνων.

Στή Βίβλο ἐπιβραβεύεται ἡ πρόοδος καί ἡ τεχνολογία, γιατί μέσω αὐτῶν ἐπεκτείνεται καί τελειοποιεῖται τό δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, τά ἔργα τῆς «σοφίας» Του δέν παραμένουν ἀνενεργά (Σειρ. 38, 26-32· 28, 30· Γ' Βασιλ. 7, 1-12· Σολομ. 14, 5). Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ πρόοδος ἐπιτυγχάνονται μέσω τῆς ἐργασίας τήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία καταφάσκει ὡς μίμηση τοῦ ἔργου τῆς Ἁγίας Τριάδος (Ἰωάν. 5, 17· Σοφ. Σειρ. 38, 6). Σήμερα, ἂν καί τά ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας ὑπόσχονται νά ὑπηρετήσουν τόν ἄνθρωπο, τελικά φαίνεται πώς ὁ κίνδυνος μιᾶς νέας «πτώσης» караδοκεῖ (Κρυωνίδης, 2008: 149).

Ἡ οἰκοδόμησις εἶναι μιᾶ φυσική ἐπιθυμία τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου καί ὡς τέτοια βρίσκεται μέσα στούς ἄξονες τῆς Θείας Οἰκονομίας (ΛΒΘ, 1980: 719). Ὁ οἶκος, ὡς χώρος ἀνθρώπινης ἔμπνευσης καί δημιουργίας –ἀκόμα καί ὡς σύνδεσμος ὁρατῆς καί ἀόρατης κτίσης– μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς σύμπαν «ἐν σμικρῷ» μέσα στόν ὁποῖο κρύβεται τό ἀχανές σύμπαν σέ ἀλληλεπίδραση μέ τόν ἄνθρωπο. Αὐτό τό «οἰκοδόμημα» πρέπει νά ἔχει ὡς θεμέλιο τό Χριστό («λίθος ἀκρογωνιαίος») (Α' Κορ. 3, 9) καί μαζί μέ τίς ὑπόλοιπες πέτρες τῆς οἰκοδομῆς (μέλη τῆς οἰκογένειας) ὅλοι μαζί προσδέονται στήν κύρια καί ἐνιαῖα οἰκοδομή (Α' Πέτρ. 2, 4).

Ὁ πεπτωκὴς ἄνθρωπος, ὅμως, δέν σεβάστηκε τόν χώρο πού τόν περιβάλλει καί δημιούργησε ἐκτρώματα περιβαλλοντικά. Κατέστρεψε τό πολεοδομικό περιβάλλον μέ τήν ἀνεξέλεγκτη καί ἀπάνθρωπη ἐπέκταση τῶν μεγαλουπόλεων, χωρίς τήν παρουσία τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς φύσης πού λειτουργοῦν θεραπευτικά (Βουρνάς & Γαρίδη, 1979: 43· Γιανναράς, 1992: 63-82· Δρακάτος, 1997: 795-797· Γιδαράκου, 2011).

Ἡ περιβαλλοντική ἀνομία δέν ἄφησε ἀνεπηρέαστες καί τίς καθημερινές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων (Iliadou, Papachatzis et al., 2012: 43-48), ἀφοῦ κλόνισαν ἀνεπανόρθωτα τή συμπεριφορά καί τήν αἰσθητική

τους (Skolimowski, 1984: 114· Συγκολλίτου, 1997: 15· Συγκολλίτου, 2005: 82). Τό πράσινο αντικαταστάθηκε από τό μπετόν καί ὁ δείκτης τῆς ἐγκληματικότητας αὐξήθηκε (Πανούσης, 2005: 45· Τσαλικίδης, 2008). Ἡ νευρική ἔνταση, ὁ θόρυβος, ἡ βιασύνη καί ὁ ἐκνευρισμός ἀντικατέστησαν τήν ἡρεμία τοῦ φυσικοῦ τοπίου (Δρακάτος, 1996: 75· 217· Ἀνέστη, 2003: 162).

Γιά τήν Ἐκκλησία ἡ θεϊκή παρουσία καί εὐλογία θεωρεῖται ἀπαραίτητη σέ ὅλο τό φάσμα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ (κατασκευή οἰκίας καί ἄλλων κτισμάτων, κατασκευή σκάφους, εὐλόγηση δικτύων, εὐλόγηση νέων ἐφευρέσεων καί τεχνολογιῶν, μέσων μεταφορᾶς κ.ἄ.). Αὐτό κρίνεται ἀπαραίτητο, γιατί ὅλα τά παραπάνω ἐμπεριέχουν τήν τρεπτότητα καί τή φθαρτότητα ὡς ἀτελῆ ἀνθρώπινα κατασκευάσματα καί ἔχουν ἀνάγκη τῇ θεϊκῇ στήριξη (ψαλμ. 126, 1· Κεσελόπουλος, 1992: 35-36).

Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία, μέ τίς «περιστατικές» εὐχές στό «Εὐχολογίό της μπορεῖ νά μὴ δίνει περιστασιακές ‘συνταγές’ γιά ἀποσπασματική ἀντιμετώπιση τῶν σύγχρονων ἀδιεξόδων, προσφέρει ὅμως τό ἐκκλησιαστικό-θεολογικό πλαίσιο, τήν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου της, πού ὁδηγεῖ στόν ὀρθό προσανατολισμό, στόν ὕψιστο καί ἀληθινό σκοπό, τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου «ὄντος ἐν ὅλῳ» (Παπαπέτρου, 1979: 271).

3. Ἄνθρωπος & ὕγρό στοιχεῖο

Τό νερό ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους θεωροῦνταν ὡς μήτρα καί σύμβολο ζωῆς. Πηγὴ πνεύματος καί εὐλογίας. Δῶρο τῆς φύσης καί τῶν θεῶν. Μέσο ἐξαγνισμοῦ καί θεραπείας. Ἦταν συνδεδεμένο μέ τή γέννηση, τή ζωή καί τόν θάνατο (Κακριδῆς, 1985· Βρέττα - Κουσκουλέκα, 2001· Μάνδουλα-Κουσούνη, 2010: 72-75· Φέρμελη καί συν., 2012: 37). Τό νερό κυριαρχεῖ στήν Ἑξαήμερο Δημιουργία (Γέν. 1, 6). Εἶναι ἔκφραση τῆς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ γιά τούς εὐσεβεῖς ἀλλά καί μέσο καταστροφῆς γιά τούς ἀσεβεῖς (Γέν. 27, 28· Ἔξοδ. 14, 1-15, 21). Στήν Κ. Διαθήκη εἶναι: «λουτρόν παλιγγενεσίας καί ἀνακαινίσεως Πνεύματος Ἁγίου» (Τίτ. 3, 5 & Ἰωάν. 3-5). Στόν διάλογο τοῦ Ἰησοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα ὁ Χριστός ἀποκαλύπτει πῶς ὁ Ἰδιος εἶναι τό πνευματικό νερό πού ξεδιψᾷ παντοτινά τούς ἀνθρώπους (Ἰωάν. 4, 14).

Ἡ Ἐκκλησία ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς ιερότητας καί τῆς σπουδαιότητας τοῦ ὕγρου στοιχείου δέεται γιά ἄφθονο καθαρό νερό πρὸς

χρήση τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου (Βαρθολομαῖος, 2002: 87-90). Προσεύχεται στόν Δημιουργό νά τό διαφυλάττει καθαρό ἀπό κάθε μολυσματική ἢ ρυπογόνο αἰτία πού μπορεῖ νά ὀφείλεται εἴτε σέ φυσικά αἷτια εἴτε σέ ἀνθρώπινες παρεμβάσεις (Βούτσινος καί συν., 2002: 133· Στύλιος, 2003: 51· Κουτσούμπας, 2005: 449-456· Ξανθάκου καί συν., 2011: 273· Φέρμελη καί συν., 2012: 33-35). Ὁ σεβασμός στό ὑγρό στοιχεῖο ἀπορρέει ἀβίαστα ἀπό τήν καθολική διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ ἀειφορία σχετίζεται μέ τήν πνευματική ἀνάπτυξη πού ὑποδεικνύει ὑπευθυνότητα καί ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, καθώς καί σεβασμό στή φύση καί στά ἀγαθά πού τόσο γενναιοδωρα μᾶς παρέχει (UNP, 2004: 52).

Τό «Μικρό Εὐχολόγιο» ἀρχίζει μέ τήν ἀκολουθία τοῦ «Μικροῦ Ἀγιασμοῦ». Στήν τελετή αὐτή τό νερό καθαγιαζεται, ὥστε νά ἀποβεῖ ἱερατικό πρὸς ἀγιασμό, σωματική καί ψυχική θεραπεία «τῶν οἰκῶν καί τῶν ἔργων τῶν χειρῶν» τῶν ἀνθρώπων. Οἱ εὐχές τοῦ ἀγιασμοῦ τῶν ὑδάτων κατὰ τήν ἐορτή τῶν Ἀγίων Θεοφανίων μεταβάλλονται σέ κραυγή ἀγωνίας γιά τήν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία παρακαλεῖ τό Θεό νά ἀγιάσει τή φύση. Τά αἰτήματα αὐτά μποροῦν ἀπό μόνα τους νά ἀποτελέσουν κείμενο περιβαλλοντικῆς διακήρυξης καί Ὁρθόδοξης Κοσμολογίας, ἀφοῦ ὑπενθυμίζουν τό βαθύτερο σύνδεσμο τοῦ κόσμου μέ τό Θεό ἀπό τόν ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἡ ὑπαρξη καί ἡ συντήρηση τοῦ κόσμου (Ware, 2008: 101-103). Τό νερό τοῦ Ἀγιασμοῦ εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση καί ἡ ὕλη πού ἀνακαινίζεται καί ἀγιάζεται μέ τή χάρη τοῦ Παναγίου Πνεύματος (Οἰκονόμου, 1994: 280· Ware, 2008: 102-103). Μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ Ἀγιασμός γίνεται γιά τό χριστιανό πηγὴ ἀγιασμοῦ ἀλλὰ καί φάρμακο σωματικό καί ψυχικό (Γκότσης καί συν., 2000: 157-160).

Ὅπως τό ψωμί καί τό κρασί ἔτσι καί τό νερό στή Θεία Λειτουργία γίνεται Σῶμα καί Αἷμα Χριστοῦ καί ἀφθαρτοποιεῖται (Οἰκονόμου, 1994: 285-286· Κεσελόπουλος, 1992: 207). Ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἐντάξει στό «Εὐχολόγιο» τῆς εἰδικῆ εὐχή καί γιά τό ἀλάτι ὡς στοιχεῖο βασικό στή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων (Σειρ. 39, 26· Βαρ. 6, 27). Προτρέπει τούς πιστοὺς νά γίνουν «τὸ ἅλας τῆς γῆς». Οἱ χριστιανοὶ μέ τή στάση καί τή δράση τους θά ἐργάζονται νά «ἀλατίζουν» καί νά «νοστιμίζουν» τόν κόσμο, φέρνοντάς τον σέ δοξολογικὴ τροχιά μέ τόν Δημιουργό του (Μεταλληνός, 2010). Μόνο μέ ὑπομονετικές καί ἐπίμονες προσ-

πάθειες ή αγωνία τῶν χριστιανῶν γιά τή διάσωση τοῦ περιβάλλοντος θά εἶναι: «*Λόγος ἐν χάριτι, ἅλατι ἀρτυμένος*» (Κολοσ. 4, 6).

4. Λαογραφία-πολιτισμός

Ἡ Παράδοση λειτουργεῖ ὡς μέσο ἀπόκτησης αὐτοσυνειδησίας καί αὐτογνωσίας ἑνός λαοῦ. Σφυρηλατεῖ τήν ἐθνική του ταυτότητα (Καμηλάκη-Πολυμέρου, 2008: 19· Γιαννάκου, 2011: 184-185). Στήν ἐποχή τῆς περιβαλλοντικῆς κρίσης δέν μπορεῖ νά ἀγνοηθεῖ καί ὁ κίνδυνος διακοπῆς καί ἀλλοίωσης τῆς φυσικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου. Τό φυσικό περιβάλλον διαρκῶς ὑποβαθμίζεται συμπαρασύροντας καί στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ (Λουκάτος, 1981: 151· Μερακλῆς, 1989: 84).

Πολλά ἀπό τά ἔθιμα αὐτά καταδινύουν καί τό «δέσιμο» τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση. Φυσικό καί κοινωνικό περιβάλλον: «ἀλληλεξαρτῶνται καί ἀλληλοκαθορίζονται» (Λουκάτος, 1984: 124· Γαλλοπούλου καί συν., 1985: 39-45· Μερακλῆς, 1989: 84· Μέγας, 2001: 14· 31-34· Μερακλῆς, 2004: 21-23· 152). Τά σύγχρονα ἀστικά ἔθιμα προέρχονται ἀπό τά ὅμοιά τους ἀγροτικά (Λουκάτος, 1984: 124). Τό ἔθιμο τῆς βασιλόπιτας καί τῆς φανουρόπιτας ἔχει τίς ρίζες του στήν ἐπιβίωση «τοῦ θαλύσιου» καί τοῦ «θάργηλου» τῶν ἀρχαίων (Σκόπας, 1996: 185· Μέγας, 2001: 30-31· 302). Τό ἔθιμο τῆς βασιλόπιτας παλαιότερα ἦταν μιά παρέλαση τῶν ὑλικῶν τῆς φύσης. Στήν ἐπιφάνειά της τοποθετοῦνταν γεωργικά σύμβολα πού ἀφοροῦσαν συγκεκριμένους ἀγροτικούς τομεῖς ἐργασίας μέ σκοπό τή δίκαιη κατανομή τους. Ἡ μοιρασιά αὐτή γίνονταν δίκαια καί ἐπισφραγισμένη... «ἄνωθεν»! (Καραπατάκης, 1981: 166· Μέγας, 2001: 77-96).

Σήμερα πού ἡ ἐπαφή μέ τή φύση ἔχει σχεδόν ἀτονίσει ἡ παλιά αὐτή ἐορταστική (ἀγροτική) ἱεροτελεστία σιγά-σιγά ἐξαφανίζεται. Οἱ προσφορές πιτῶν στούς ἀγίους ἀποτελεῖ ξεχειλίσμα ἔκφρασης τῆς λατρεύουσας λαϊκῆς ψυχῆς πού μορφοποιεῖται σέ ἡθῆ καί ἔθιμα (Μέγας, 1975: 221-222). Πρόκειται γιά ἐκδηλώσεις εὐσέβειας στό Μ. Βασίλειο καί στόν ἅγιο Φανούριο πλήρως ἐναρμονισμένη πρός τό ἐκκλησιαστικό πνεῦμα. Ἡ φύση ἀξιοποιεῖται, γιατί συμμετέχει ἐνεργά μέ τά προϊόντα της. Ἄν πνευματικός πολιτισμός εἶναι τό σύνολο τῶν ὑλικῶν καί πνευματικῶν ἀξιῶν πού κληροδοτοῦνται ἀπό γενιά σέ γενιά (Badie 1995: 31· Peterson & Cotrane, 2003: Μπιτσάνη 2004: 29· Μπαμπινιώτης, 2006: 1441), τότε ἡ βασιλόπιτα καί ἡ φανουρόπιτα,

ώς δρώμενα μέ ἀρχαιοελληνικές ρίζες –δοσμένα ὁμως, μέ στοιχεῖα «νεότερης ἐν ἐξελίξει παράδοσης»– περιέχουν πολιτιστικές ἀξίες πού προάγουν τήν ἐνότητα, τή συνεργασία, τή δικαιοσύνη καί τήν εἰρήνη (Γιαννάκου, 2011: 184-185).

Τό ἔθιμο ὑποκρύπτει τελικά τήν πεποίθηση πώς ἡ ἀνθρώπινη ἐπιβίωση ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τό φυσικό περιβάλλον ὡς προέκταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἐκτός ὁμως ἀπό ἔκφραση εὐχαριστίας στόν Δωρεοδότη Θεό, ἡ κατασκευή πλακουντίων εἶναι καί ἔκφραση γενναιοδωρίας καί ἀνοιγματος πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἀφοῦ διδάσκει σιωπηρά τήν ἀλληλεγγύη καί τή δίκαιη κατανομή τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς ἐλπίδας, τό γεγονός τῆς σωτηρίας, ἡ καταφυγή τοῦ παρόντος πρὸς τό αἰώνιο (Χριστόδουλος, 2007:16). Ἀγκαλιάζει ὅλο τόν κόσμο, νοιάζεται γιά ὅλα. Τίποτε δέν μένει ἔξω ἀπό τή φροντίδα της. Στήν πολυπόθητη πορεία γιά τήν ΕΑΑ σημαντικός φαίνεται νά εἶναι ὁ ρόλος τῆς ΠΕ μέσα ἀπό τίς τυπικές, μή τυπικές καί ἄτυπες μορφές ἐκπαίδευσης. Σέ συνεργασία μέ τήν πολιτεία ἡ Ἐκκλησία (ὡς ἄτυπη ἐκπαίδευση) ἔχει ἱερό καθῆκον νά διδάξει περιβαλλοντική ἀγωγή, ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον στοὺς νέους ἀνθρώπους μέσα ἀπό νέα προγράμματα σπουδῶν (Σωτηράκου, 2007: 127-128· Μαρκαντώνης, 2011: 156). Τά παιδιά, ἡ ἐλπίδα τοῦ μέλλοντος, ἔχουν προτεραιότητα νά διαπαιδαγωγηθοῦν μέ γνώσεις καί δεξιότητες, γιά νά μπορέσουν νά λειτουργήσουν ἄρμονικά καί ἀποφασιστικά σ' ἓνα κόσμο ἐπαπειλούμενο (Τσάγκας, 2007: 26).

Τό «Εὐχολόγιο» τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἓνα βιβλίο οἰκολογικῶν δραστηριοτήτων. Στά χέρια ἐμπνευσμένων ἐκπαιδευτικῶν, θεολόγων καί κληρικῶν μπορεῖ νά καλλιεργήσει γνώσεις, ἀξίες, στάσεις καί δεξιότητες γιά τήν προστασία καί βελτίωση τοῦ περιβάλλοντος (Καλαϊτζίδης-Οὐζούνης, 2000: 68). Μέσα ἀπό ἓνα πρόγραμμα π.χ. «πράσινου» κατασκηνωτικοῦ προγράμματος («μέσα στό» περιβάλλον) εἶναι δυνατόν νά λειτουργήσουν ἡ βιωματικότητα, ἡ ὁμαδοσυνεργατική μάθηση καί ἡ προσωπική συμμετοχή σέ δράσεις γιά τήν κατανόηση τῶν λειτουργιῶν τῆς φύσης καί τῆς προστασίας της (Καλλιακμάνης, 2000: 152-154· Τρικαλίτη, 2004, στό Μαρκαντώνη, 2007: 133). Στόχος ἐνός τέτοιου προγράμματος φιλοπε-

ριβαλλοντικής αγωγής δέν μπορεί νά εἶναι ἡ εὐαίσθητοποίηση μόνο τῶν παιδιῶν ἀλλά καί τῶν οἰκογενειῶν τους ἀλλά καί σύσσωμης τῆς τοπικῆς κοινωνίας (Θεοδώρου, 1986: 202· Ζαμπέλης, 2005· Δημητρίου, 2009: 231).

Ἀπόπειρα σύνδεσης κατήχησης καί περιβαλλοντικῆς αγωγῆς μέ τό πόνημα: «τά φυτά στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας» προσπαθεῖ νά πετύχει τό Ἰδρυμα Νεότητος τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν (2006). Μέσα ἀπό τό συγκεκριμένο ἐκπαιδευτικό πακέτο (γιά παιδιά Δημοτικοῦ) ἀναζητοῦνται νέες καινοτόμες διδακτικές προσεγγίσεις καί μέθοδοι διδασκαλίας (μέθοδος project). Μελετώντας τά παιδιά τά διάφορα φυτά (ἐλιά, ἀμπέλι, βασιλικός, δάφνη, βᾶϊα, δενδρολίβανο κ.ἄ.) ἀναζητοῦν στό ἐγχειρίδιό τους καί τήν ἀντίστοιχη εὐχή τοῦ «Εὐχολογίου» ἥ τίς Ἀκολουθίες-Πράξεις πού ἡ Ἐκκλησία τά ἐντάσσει στή λατρεία της. Παράλληλα τονίζεται καί ὁ λόγος χρήσης τῶν φυτῶν στή λατρεία, καθώς καί ὁ συμβολισμός τους (Μαρκαντώνης, 2011: 147-148). Κάποιο ἄλλο ἴσως ἀντίστοιχο πόνημα θά μπορούσε νά σχεδιαστεῖ γιά ἀνώτερες βαθμίδες ἐκπαίδευσης (ἀπειλητικά φυσικά φαινόμενα, καταστροφές, ἀνομβρία, ἀνθρωπογενές περιβάλλον). Ὅλα τά προαναφερθέντα περιβαλλοντικά προβλήματα νά συνδεθοῦν μέ τίς ἀντίστοιχες εὐχές τοῦ «Εὐχολογίου» καί νά ἐμπλουτιστοῦν κατάλληλα μέ εὐστοχες καί ἐλκυστικές συνδέσεις πατερικῶν κειμένων γιά περισσότερη μελέτη καί ἐμβάθυνση.

Γιά νά ἐπιτευχθοῦν ὅμως τά παραπάνω ἐπιβάλλεται ἡ ἐκκλησιαστική αγωγή νά συσχετιστεῖ μέ τή λατρευτική αγωγή τῆς Ἐκκλησίας, πού σμιλεῦει ἥθος «χωρίς νά περιγράφει κανόνες συμπεριφορᾶς». Γιατί: «ὁ ἄνθρωπος μέσα στήν ἐκκλησιαστική λατρεία δέν βλέπει ἐγωϊστικά ἢ χρησιμοθηρικά τή φύση» (Οἰκονόμου, 1994: 257-258· Μαρκαντώνης, 2007: 133-134). Ἡ Θ. Λατρεία δέν ἀποτελεῖ ἀτομική ὑπόθεση ἀλλά: «κοινή καθολική ἐκδήλωση ὅλης τῆς Ἐκκλησίας, πράξη συνάξεως» (Ζηζιούλας, 1992: 20). Ἡ ἐνεργοποίηση λοιπόν τῆς ἐνορίας, ὡς κυττάρου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος, μπορεί νά παίξει καταλυτικό ρόλο πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή (Καποδίστριας, 2012: 197-207). Μέ ἐμπνευσμένους καθοδηγητές - πρότυπα (Διάσκεψη τῆς Μόσχας, 1999: 41) οἱ νέοι μποροῦν νά ἐκπονοῦν ἐργασίες μέ βάση τίς σύγχρονες ἐπιστημονικές καί παιδαγωγικές μεθόδους (Frey, 2005: 9), οἱ ὁποῖες θά μποροῦν νά παρουσιάζονται καί «ἀνοιχτά» στόν κατάλληλο χρόνο πού οἱ ἴδιοι θά ἐπιλέγουν.

Οι ημέρες περιβάλλοντος (1η Σεπτεμβρίου, 5η Ίουνίου, 22 Άπριλίου) μπορούν νά αποτελέσουν εύκαιρία γιά πραγματοποίηση όμιλιών ή διαλέξεων, άφοϋ συνδεθοϋν καί μέ τήν είδησεογραφική πραγματικότητα. Τό «Εϋχολόγιο» μπορεί νά γίνει πεδίο άφόρμησης κατάλληλων περιβαλλοντικών προσεγγίσεων καί βιωματικών δράσεων άκόμα καί μέσω τοϋ διαδικτύου (Forum, παιχνιδότοποι, e-lessons μέ έλκυστικές ιστοσελίδες κ.ά.). Η ημέρα μνήμης ενός «οικολογικού» άγίου (άγίου Μάμαντος, άγίου Τρύφωνος, άγίου Μοδέστου) μπορεί νά αποτελέσει εύκαιρία γιά άναζήτηση περιβαλλοντικών προσεγγίσεων βασισμένες στό «Εϋχολόγιο».

Μέ τούς παραπάνω τρόπους ή Έκκλησία, ως άτυπη Έκπαίδευση, σέ συνεργασία καί μέ τά ΚΠΕ καί τίς Σχολικές Μονάδες είναι ικανή νά πετύχει στόχους τής ΠΕ καί τής ΕΑΑ πού είναι γνωστικοί, συναισθηματικοί καί ψυχοκινητικοί (Χάρτα τοϋ Βελιγραδίου, 1999: 10). Η Έκκλησία πρέπει νά ξεφύγει άπό τούς τετριμμένους παραδοσιακούς τρόπους κατηχητικού μαθήματος, πού έχουν παρέλθει άνεπιστρεπτί. Νά προσελκύσει μέ όλιστικό τρόπο τό ενδιαφέρον τών νέων. Μέ τίς κατάλληλες συλλειτουργίες εκπαιδευτικών φορέων, μέ όλες τίς κοινωνικές δυνάμεις καί φορείς, τούτη ή προσπάθεια μπορεί νά γίνει έφικτή (Ζαμπέλης, 2005· Φαραγγιτάκης, 2007:176· Μαρκαντώνης, 2011).

Έκτός άπό τό «Εϋχολόγιο», μέσα καί άπό πλήθος άλλων λειτουργικών κειμένων τής Όρθόδοξης λατρείας άπορρέει ήθος περιβαλλοντικό μέ άπαραμίλλες οικολογικές άξίες πού κάλλιστα μπορούν νά αξιοποιηθοϋν, όπως: ύμνοι Χριστουγέννων (ή φύση «γόνυ κάμπτει» στόν γεννηθέντα Χριστό)· ύμνοι τοϋ Πάσχα (ή κτίση συμπάσχει στό Πάθος τοϋ Θεανθρώπου)· ύμνοι Θεοφανίων (άγιασμός τών ύδάτων). Επίσης, στή Θ. Λειτουργία, στά Ίερά Μυστήρια καί στίς διάφορες άκολουθίες φυτά, άνθη καί άγνά φυσικά ύλικά παρελάσουν ένώνοντας μυστικά τό οϋράνιο μέ τό επίγειο.

Όλα τά παραπάνω, φυσικά, είναι μόνο κάποιοι ένδεικτικοί τρόποι άξιοποίησης τοϋ «Εϋχολογίου». Ένα έφευρετικό φιλοπεριβαλλοντικό μυαλό μέ άγάπη γιά τήν παιδεία καί τούς νέους μπορεί νά έπινοήσει άπειρους άλλους. Στό 1ο Συνέδριο πού πραγματοποιήθηκε στόν Ίσθμό τής Κορίνθου (2005) μέ τίτλο: «οί άπόψεις τής Έκκλησίας γιά τό Περιβάλλον ως πηγή έμπνευσης στή θεματολογία τών σχολικών Π.Π.Ε.», ό Α. Μαράς παρουσίασε τό πώς οί άπό-

ψεις της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιά τό περιβάλλον θά μπορούσαν νά σταθοῦν ἀφορμή γιά τή θεματολογία ΠΠΕ (Μαράς, 2005). Στό βιβλίο τοῦ Κ. Ζορμπά: «Ἐκκλησία καί Φυσικό Περιβάλλον» παρουσιάζονται καί ἄλλες προτάσεις ἀξιοποίησης τῆς Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς στήν περιβαλλοντική ἀγωγή (Ζορμπάς, 1998). Τέλος, καί ὁ Στ. Πορτελάνος παρουσιάζει ἀνάλογες προτάσεις σέ ἄρθρο του στό περιοδικό Νέα Παιδεία μέ τίτλο: «Ἡ Ὁρησκευτική Ἀγωγή καί ἡ διδασκτική γιά τό Περιβάλλον-μιά διαθεματική προσέγγιση στήν Α΄ θμια Ἐκπαίδευση» (Πορτελάνος, 2005: 114).

Θέλουμε νά πιστεύουμε πώς τόσο ἡ ἄτυπη ὅσο καί οἱ ἄλλες μορφές ΠΕ μποροῦν νά συμβάλλουν ἀποφασιστικά στή μελλοντική ἐπίλυση τῶν οἰκολογικῶν καί κοινωνικῶν προβλημάτων πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἀειφορίας, διαμορφώνοντας ἐγγράμματους περιβαλλοντικά ἐνεργοῦς πολίτες (Orr, 1992: 1-5).

Γ' ΜΕΡΟΣ: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΥΧΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΖΩΗ

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΕΡΟΝΤΩΝ ΑΠΑΡΧΑΣ ΟΠΩΡΩΝ»

«Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν προσφέρειν σοι, κατὰ τὴν πρόθεσιν, ἐκάστῳ κελεύσας, καὶ τῶν αἰωνίων σου ἀγαθῶν τούτοις ἀντάμειψιν χαριζόμενος· ὁ τῆς Χήρας τὴν κατὰ δύναμιν προσφορὰν εὐαρέστως δεξάμενος, πρόσδεξαι καὶ τὰ νῦν προσκομισθέντα παρὰ τοῦ δούλου σου (τοῦ δέϊνος), καὶ τοῖς αἰωνίοις σου θησαυροῖς ἐναποθέσθαι ταῦτα καταξίωσον· δωρούμενος αὐτῷ καὶ τῶν ἐγκοσμίων σου ἀγαθῶν ἄφθονον τὴν ἀπόλαυσιν, σὺν πᾶσι τοῖς διαφέρουσιν αὐτῷ. Ὅτι ἡυλόγηταί σου τὸ ὄνομα καὶ δεδόξασταί σου ἡ Βασιλεία, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί, καὶ τῷ παναγίῳ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 362]

Ἑρμηνεία: «Δέσποτα Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού πρόσταξες νά σοῦ προσφέρει ὁ καθένας τὰ δικά σου ἀπὸ τὰ δικά σου, ἀνάλογα μέ τὴν πρόθεσή του, καὶ σύ ὡς ἀνταμοιβή γι' αὐτά τοὺς χαρίζεις τὰ αἰώνια ἀγαθὰ σου. Ἐσύ πού δέχτηκες ὡς εὐάρεστη τὴν προσφορὰ πού ἔκανε ἡ Χήρα, ἀνάλογα μέ τὴν οἰκονομική της δυνατότητα, δέξου καὶ τώρα αὐτά πού σοῦ προσκομίσθηκαν ἀπὸ τόν δούλο σου (τάδε) καὶ ἀξίωσέ τον νά τὰ ἐναποθέσει στοὺς αἰώνιους θησαυροὺς

σου, δίνοντά του ως δῶρο τὴν ἀπόλαυση καὶ τῶν ἐγκοσμίων ἀγαθῶν σου σέ ἀφθονία, μαζί μέ ὅλα ὅσα εἶναι πρὸς τό συμφέρον του. Γιατί εἶναι εὐλογημένο τό Ὄνομά σου καὶ δοξασμένη ἡ Βασιλεία σου, μαζί μέ τόν ἄναρχο Πατέρα σου καὶ τό Πανάγιό σου Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΕΥΛΟΓΗΣΕΙ ΣΠΟΡΟΥ»

«Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐκ τῆς ἀχράντου καὶ παμπλούτου παλάμης σου, τὴν προκειμένην πρὸ ὀφθαλμῶν σου τῶν σπερμάτων παροχὴν ἐκομισάμεθα. Δέσποτα, καὶ ταύτην σοι παρακαταθέσθαι δεόμεθα· οὐ γὰρ ἐθαρήρησαμεν τοῖς ἀψύχοις τῆς γῆς κόλποις ἐγκαθεῖρξαι ταῦτα, εἰμὴ ἀφορῶμεν εἰς τό πρόσταγμα τῆς σῆς μεγαλειότητος, τό κελεῦσαν ἐκτεκεῖν καὶ βλαστήσαι τὴν γῆν, καὶ δοῦναι σπέρμα τῷ σπείροντι, καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν. Καὶ νῦν δεόμεθά σου, ὁ Θεὸς ἡμῶν δεομένων σου, καὶ ἄνοιξον ἡμῖν τὸν θησαυρόν σου τὸν μέγαν, καὶ ἀγαθόν, καὶ οὐράνιον, καὶ ἔκχεον τὴν εὐλογίαν σου, ἕως τοῦ ἱκανωθῆναι κατὰ τὰς ἀψευδεῖς σου ἐπαγγελίας· καὶ διάστειλον ἀφ' ἡμῶν ἅπαντα τὰ βιβρώσκοντα τὸν καρπὸν τῆς γῆς ἡμῶν, καὶ πᾶσαν παιδείαν, δικαίως ἐπαγομένην ἡμῖν διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν· καὶ τοὺς πολλοὺς σου οἰκτιρμοὺς κατὰπεμψον ἐπὶ πάντα τὸν λαόν σου. Χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σσ. 357-358]

Ἑρμηνεία³³⁸: «Κύριε καὶ Θεέ μας, πού ἀπὸ τό ἄσπιλο καὶ γεμάτο δωρεές χέρι σου παίρνουμε εὐλογίες, τώρα Δέσποτα, παρακαλοῦμε γιὰ αὐτοὺς τοὺς σπόρους πού ἔχουμε ἐδῶ μπροστά σου καὶ σέ παρακαλοῦμε νά τοὺς δεχθεῖς, γιατί δέν θεωρήσαμε σωστό νά τοὺς φυτέψουμε χωρὶς τὴ δική σου εὐλογία, γιατί ἐλπίζουμε μέ τό δικό σου μεγαλειῶδες πρόσταγμα ἡ γῆ νά βλαστήσει καὶ ὁ γεωργός νά πάρει καλὴ σοδειά καὶ ψωμί γιὰ τό τραπέζι του. Σέ παρακαλοῦμε λοιπόν τώρα, ἄνοιξε τό μεγάλο οὐράνιο θησαυροφυλάκιό σου, τό ὁποῖο εἶναι πάντα γεμάτο μέ πολύτιμες εὐλογίες γιὰ ὅλη τὴ γῆ καὶ στείλτε τις πάνω στοὺς σπόρους αὐτοῦς, ὅπως ἔχεις ὑποσχεθεῖ γιὰ

338. Ἡ εὐχή ἀποδόθηκε στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν φιλόλογο καθηγητὴ Ἀντώνη Κουντούρη.

τήν Ἐκκλησία σου. Καί ἀπομάκρυνε ὅλα τὰ ζιζάνια πού τρῶνε τούς καρπούς της. Προφανῶς δίκαια μᾶς παιδαγωγεῖς, γιατί ἡ αἰτία εἶναι οἱ δικές μας ἁμαρτίες πού κατέστρεψαν ἀκόμα καί τή φύση καί δεῖξε συμπόνια καί ἔλεος γιά τόν κόσμο πού Ἐσύ ὁ ἴδιος δημιούργησες. Τήν ἀμέτρητη εὐσπλαχνία σου στείλε στήν ἐπίγεια Ἐκκλησία σου. Μέ τή χάρη καί τή φιλανθρωπία τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μέ τόν ὁποῖο εἶσαι δοξασμένος μαζί μέ τό Πανάγιο καί ἀγαθό καί ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀτέλειωτους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΣΙΤΟΥ» ΜΙΑΝΘΕΝΤΟΣ, Ἡ ΑΛΕΥΡΟΥ, Ἡ ΑΛΛΟΥ ΤΙΝΟΣ ΕΙΔΟΥΣ

«Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ κατὰ σάρκα σου οἰκονομία, διαστελλόμενος, μὴ τὰ εἰσπορευόμενα κοινοῦν τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ πάντα καθαρὰ εἶναι τοῖς καθαροῖς· ὁ διὰ τοῦ σκεύους τῆς ἐκλογῆς Παύλου τοῦ σοῦ Ἀποστόλου, διδάξας ἡμᾶς, πάντα τὰ ὑπὸ σοῦ κτισθέντα καλὰ εἶναι πιστεύειν, διὰ θείου λόγου καί τῆς πρὸς σὲ ἐντεύξεως ἀγιαζόμενα· αὐτὸς καὶ νῦν, Δέσποτα, συμπαθὼν ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, εὐλόγησον τὸν σῖτον τοῦτον τῇ σῇ χάριτι καὶ φιλανθρωπία, διὰ τῆς τοῦ Ὑδατος τούτου, τοῦ ἐπὶ τῷ σῷ ὀνόματι ἀγιασθέντος, εὐλογίας καὶ ἐπιρράντισεως, καὶ πάντα μολυσμὸν ἢ δισταγμὸν, ἐκ τοῦ ἐν αὐτῷ ἐμπεσόντος ἀκαθάρτου κατὰ μεθοδεῖαν τοῦ διαβόλου, ἀπέλασον ἐκ τῆς διανοίας τῶν δούλων σου· καὶ δὸς αὐτοῖς, ἐλπίδι τῇ εἰς σέ, καὶ πληροφορίᾳ τῶν σῶν οἰκτιρμῶν, τῆς τούτου μετασχεῖν μεταλήψεως, ἐν εὐχαριστίᾳ τοῦ ἀγίου σου ὀνόματος, καὶ ἀκατακρίτους διαφυλαχθῆναι. Ὅτι σὺ εἶ ὁ εὐλογῶν καὶ ἀγιάζων τὰ σύμπαντα, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, πάντοτε, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Εὐχολόγιον τό Μέγα, σσ. 491-492]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού κατὰ τὴν ἔνσαρκη οἰκονομία σου προσδιόρισες ὅτι δέν κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀκάθαρτο ὅ,τι καταναλῶνει ἀλλὰ γιὰ τούς καθαρούς ἀθρώπους ὅλα εἶναι καθαρὰ. Ἐσύ πού μᾶς δίδαξες μέσω τοῦ «σκεύους τῆς ἐκλογῆς» σου, Παύλου τοῦ Ἀποστόλου, νά πιστεύουμε ὅτι τὰ πάντα ἔχουν δημιουργηθεῖ καλὰ ἀπὸ σένα, μέ τόν θεϊκό σου λόγο καὶ ὅτι διὰ τῆς προσευχῆς ἀγιάζονται. Ἐσύ τώρα, Δέσποτα, συμπάσχοντας στίς ἀδυναμίες μας,

εὐλόγησε αὐτό τό σιτάρι μέ τήν χάρη καί τήν φιланθρωπία σου, μέσῳ τῆς εὐλογίας σου καί τοῦ ραντισμοῦ του μέ αὐτό τό νερό πού ἀγιάσθηκε στό Ὄνομά σου. Καί κάθε μόλυσμα ἢ ἀμφιβολία, προερχόμενη ἀπό τό ἀκάθαρτο (πρᾶγμα) πού ἔπεσε μέσα σέ αὐτό ἀπό τέχνασμα τοῦ Διαβόλου, ἀπομάκρυνέ την ἀπό τόν λογισμό τῶν δούλων σου. Καί δώσε σέ αὐτούς, μέ τήν ἐλπίδα σέ σένα καί μέ τή βεβαιότητα πού παρέχει ἡ εὐσπλαγχνία σου, νά φᾶνε ἀπ' αὐτό, εὐχαριστώντας τό ἅγιο Ὄνομά σου καί νά διαφυλαχθοῦν χωρίς νά κατακριθοῦν. Διότι ἐσύ εἶσαι αὐτός πού εὐλογεῖ καί ἀγιάζει τά σύμπαντα, μαζί μέ τόν ἄναρχο Πατέρα σου καί τό πανάγιο, ἀγαθό καί ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΤΟ ΕΥΛΟΓΗΣΑΙ ΑΛΩΝΑ»

«Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, ὁ κελεύσας τῇ γῇ ἐξε-νεγκεῖν καρπὸν διὰ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ ἀγαθότητα, εὐλόγησον καὶ πλήθυνον καὶ τὴν Ἄλωνα ταύτην, καὶ τὴν καρποφορίαν τῶν δούλων σου· ἔμπλησον τὰ ταμεῖα αὐτῶν παντὸς ἀγαθοῦ καρποῦ, σίτου, οἴνου, καὶ ἐλαίου· καὶ φύλαξον αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ, μετὰ πάντων τῶν προσόντων αὐτοῖς· καὶ φώτισον αὐτοὺς ἐν τῇ ἐπιγνώσει σου, ἵνα, εὐάρεστοί σοι γενόμενοι, καταξιωθῶσι τῶν αἰώνιων σου ἀγαθῶν. Ὅτι ἡυλόγηται καὶ δεδόξασται τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ.358]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού εἶσαι ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν, πού διέταξες τῇ γῇ νά βγάλει καρπὸ ἐξαιτίας τῆς εὐσπλαχνίας καὶ τῆς ἀγαθότητάς σου, εὐλόγησε καὶ πλήθυνε αὐτό τό ἄλωνα καὶ τοὺς καρπούς (τῇ σοδειᾷ) τῶν δούλων σου. Γέμισε τίς ἀποθήκες τους μέ κάθε ἀγαθό: καρπούς, σιτάρι, κρασί καὶ λάδι. Διαφύλαξέ τους ἀπὸ κάθε πειρασμό, μαζί μέ ὅλα τά εἰσοδήματά τους. Καὶ φώτισέ τους νά σέ γνωρίζουν, προκειμένου νά σέ εὐαρεστήσουν καὶ νά ἀξιωθοῦν νά ἀπολαύσουν καὶ τά αἰώνια ἀγαθὰ σου στή Βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Διότι ἔχει εὐλογηθεῖ καὶ ἔχει δοξασθεῖ τό πάντιμο καὶ μεγαλοπρεπὲς Ὄνομά σου, δηλ. τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΑΜΠΕΛΟΥΡΓΙΑ-ΤΡΥΓΟΣ-ΚΡΑΣΙ

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΦΥΤΕΜΑ ΑΜΠΕΛΩΝΟΣ»

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, σὺ εἶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, καὶ ὁ Πατήρ σου ὁ γεωργός ἐστι· σὺ καὶ τοὺς Ἀποστόλους σου ἐκάλεσας κλήματα· σὺ καὶ τὸν Ἰσραήλ, ὡς ἄμπελον, ἐξ Αἰγύπτου μετῆρας· ἐξέβαλες ἔθνη, καὶ καταφύτευσας αὐτόν. Οὕτω καὶ νῦν, Δέσποτα, ἐπιφοίτησον ἐπὶ τὸν ἀμπελῶνα τοῦτον, φύτευσον, ρίζωσον, βάθυνον τὸ ἔλεός σου ἐπ’ αὐτόν· δὸς αὐτῷ φύλακα τὴν σὴν βοήθειαν· περιχάρκωσον τὰς εἰσόδους καὶ ἐξόδους αὐτοῦ τῇ προνοίᾳ σου· λύτρωσαι αὐτόν καὶ πᾶσαν τὴν περιοχὴν αὐτοῦ, ἀπὸ πάσης χαλάζης, ἀπὸ χιόνος καὶ κρυστάλλου φερομένου βιαίως, ἀπὸ φρικτῶν κρυμῶν, καὶ πνευμάτων καύσωνος· ἀπὸ καταιγίδος καὶ πάσης ἀπαξαπλῶς ἐφόδου ὀρατῶν τε καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν. Ἐπίδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου· ἵνα ἀποδῷ ἐν καιρῷ τοὺς καρποὺς αὐτῆς, καὶ καταξιωθῶμεν τρυγῆσαι καὶ προσκομίσαι σοι ἐξ αὐτῆς, εἰς τὸ μεταποιηθῆναι εἰς αἶμα σου τοῦ Χριστοῦ. Σοὶ γὰρ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ, καὶ προσκύνησις, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί καὶ τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σ. 359]

Ἑρμηνεία: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐσύ πού εἶσαι τὸ ἀληθινὸ ἀμπέλι τῆς ζωῆς καὶ ὁ Πατέρας σου εἶναι ὁ Γεωργός, ἐσύ πού καὶ τοὺς ἀγίους σου μαθητὲς ἀποκάλεσες κληματόβεργες, ἐσύ πού καὶ τὸν ἰσραηλιτικὸ λαό, ὡς τὸν πρῶτο πνευματικὸ σου ἀμπελῶνα, ἐβγαλες ἀπὸ τὴ δουλεία τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ ἔδωσες εὐφορο τόπο διαμονῆς, τὴ Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας, ἀφοῦ ἔδιωξες ἀπὸ ἐκεῖ εἰδωλολατρικούς ἐχθρικούς λαούς καὶ τοῦ χάρισες ὅλα τὰ ἀγαθὰ σου· ἔτσι καὶ τώρα Θεέ τοῦ Σύμπαντος στείλε τὸ Πνεῦμα σου τὸ Ἅγιον πάνω σέ τοῦτο τὸ ἀμπέλι, στερέωσέ το βαθιά στή γῆ, ὥστε νά κάνει ρίζες καὶ μέ τὴ θεία σου ἐπίβλεψη νά ἀξιωθεῖ νά δώσει καρπούς. Προστάτεψέ το μέ τὴ βοήθειά σου. Ὁχύρωσε τὴν περίφραξή του μέ τὴ θεία σου πρόνοια, ὥστε νά εἶναι ἀσφαλές. Ἀπάλλαξε τὴν περιοχὴ πού εἶναι φυτεμένο, καθὼς καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ ἀπὸ ἀντίξοες καιρικές συνθῆκες πού ἴσως τὸ βλάψουν, ὅπως: καταιγίδες, χιόνι, σφοδρὴ χαλαζόπτωση, ὑπερβολικὸ ψύχος, κύμα καύσωνα καὶ γενικά ἀπὸ ὅ,τι ἄλλο μπορεῖ νά κινδυνεύσει, εἴτε ἀπὸ ὀρατοὺς εἴτε ἀπὸ

άορατους ἐχθρούς. Ρίξε ἓνα βλέμμα καλοσύνης καί στοργῆς ἀπὸ τὸν οὐρανό, δές καί ἐπισκίασε τὸ ἀμπέλι τοῦτο, κάνε το ἀνθεκτικό, ἀσφαλές καί καρποφόρο, γιατί τὸ ἔχει φυτέψει τὸ ἴδιο σου τὸ χέρι. Ὡστε τὸν κατάλληλο καιρὸ τοῦ τρύγου νά μᾶς δώσει τοὺς καρπούς του, γιὰ νά προσφέρουμε καί σέ σένα τὸ εὐλογημένο κρασί γιὰ τὴ Θεία Κοινωνία πού εἶναι τὸ ἴδιο τὸ σῶμα καί τὸ αἷμα σου. Γιατί σέ σένα ἀνήκει κάθε δόξα τιμὴ καί προσκύνηση, μαζί μέ τὸν ἄναρχο Πατέρα, τὸ Πανάγιο καί ἀγαθὸ καί Ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΤΡΥΓΗΣ ΑΜΠΕΛΟΥ»

«Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐδοκήσας ἄμπελον κληθῆναι τὸν μονογενῆ σου Υἱόν, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καί τὸν καρπὸν αὐτῆς ἀθανασίας πρόξενον ἀναδείξας, διὰ τῆς τοῦ Πνεύματός σου χάριτος· αὐτὸς καί νῦν, Δέσποτα, καί τοῦτον τῆς ἀμπέλου τὸν καρπὸν εὐλόγησον· καὶ δὸς πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ τὸν ἁγιασμόν, καὶ τὴν τῆς ψυχῆς προκοπὴν· τὸν δὲ συγκαλέσαντα ἡμᾶς τῆς ἀληθινῆς σου ἀμπέλου μέτοχον ποιήσον· ἀνεπηρέαστον τὴν ζωὴν αὐτοῦ διαφύλαξον, εἰρήνην αὐτῷ διὰ παντὸς χαριζόμενος, καὶ ταῖς αἰωνίοις σου καὶ ἀναφαιρέτοις δωρεαῖς αὐτὸν κατακοσμών. Χάριτι καὶ φιλανθρωπία τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 360-361]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού θέλησες νά ὀνομασθεῖ «ἄμπελος» ὁ μονογενὴς σου Υἱός, ὁ Κύριός μας Ἰησοῦς Χριστός, καὶ ὁ καρπὸς τοῦ ἀμπελιοῦ νά γίνει (διὰ τῆς Θείας Κοινωνίας) φάρμακο ἀθανασίας μέ τὴ Ζωοποιό δύναμη τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος, ἐσύ ὁ ἴδιος, τώρα, Δημιουργέ καὶ Συντηρητὴ τῶν πάντων, εὐλόγησε καί τοῦτο τὸν καρπὸ τοῦ ἀμπελιοῦ, τὰ σταφύλια του, πού εἶναι γιὰ τρύγο, καὶ δῶσε σέ ὅλους, ὅσοι τὰ γευθοῦν, τὸν ἁγιασμό σου, ψυχικὴ πνευματικὴ πρόοδο καὶ προκοπή. Τὸν ιδιοκτήτη πού τρυγᾷ τὸν ἀμπελώνα αὐτό καὶ μᾶς προσκάλεσε γιὰ εὐλογία κάνε τον νά ἀπολαμβάνει τὰ ἀγαθὰ τῆς πραγματικῆς ἀμπέλου πού εἶναι ἡ οὐράνια βασιλεία σου. Εὐχόμαστε ἐμεῖς, ἡ Ἐκκλησία σου, νά τὸν προστατεύεις μέ τὴν δύναμή σου, νά σκέπεις τὴ ζωὴ του ἀπὸ κάθε κακό, προσφέροντάς του τὴν εἰρήνη σου σέ ὅλες τίς φάσεις τῆς ζωῆς του,

ὥστε νά παραμένει ἀνεπηρέαστος ἀπό κάθε κακό καί νά ἀπόλαμβάνει ἀπλόχερα ὅλες τίς δωρεές σου. Ὅλα αὐτά θά τά πετύχει μέ τή χάρη ἐσένα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ πού εἶναι αὐτός πού εὐλογεῖ, ὁ Ἀγαθός, καί αὐτός πού δίνει Ζωή τώρα καί πάντοτε καί εἰς τοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων. Μακάρι».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΜΕΤΑΛΗΨΙΝ ΣΤΑΦΥΛΗΣ ΤΗ ΣΤ' ΑΥΤΟΥΣΤΟΥ»

«Εὐλόγησον, Κύριε, τὸν καρπὸν τοῦτον τῆς ἀμπέλου τὸν νέον, ὃν διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εὐκρασίας, καὶ τῶν σταγόνων τῆς βροχῆς, καὶ τῆς τῶν καιρῶν γαλήνης εἰς ταύτην τὴν ὠριμοτάτην στάσιν ἐλθεῖν εὐδόκησας, ἵνα ἡ ἐν ἡμῖν τοῖς ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου μεταλαμβάνουσιν, εἰς εὐφροσύνην, καὶ τοῖς προσενέγκασι δῶρον, εἰς ἐξιλασμὸν ἁμαρτιῶν, διὰ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἁγίου Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου· μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεί, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 360]

Ἑρμηνεία: «Εὐλόγησε, Κύριε, τὰ σταφύλια αὐτά, τὸ νέο καρπὸ τοῦ ἀμπελιοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο θέλησες νά ἔρθει σ' αὐτὴ τὴν ὠριμότητα μορφή μέ τὴν εὐνοϊκὴ πνοή τοῦ ἀέρα, μέ τίς σταγόνες τῆς βροχῆς καί μέ τὴ γαλήνη τῶν καιρικῶν φαινομένων, προκειμένου νά εἶναι γιὰ μᾶς πού θά γευθοῦμε ἀπ' αὐτὸ ἀφορμὴ εὐλογίας καὶ εὐφροσύνης· καί γιὰ αὐτοὺς πού τό πρόσφεραν ὡς δῶρο ἃς ἐξιλεωθοῦν οἱ ἁμαρτίες τους, μέσῳ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἁγίου Σώματος καὶ τοῦ τιμίου Αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, μαζί μέ τὸν Ὅποιο δοξάζεσαι καί μέ τό πανάγιο, ἀγαθὸ καὶ ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΕΥΛΟΓΗΣΕΩΣ ΟΙΝΟΥ»

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἀγαθὲ καὶ φιλόανθρωπε, ἐπιδε ἐπὶ τὸν οἶνον τοῦτον καὶ ἐπὶ τοὺς μεταλαμβάνοντας ἐξ αὐτοῦ· καὶ εὐλόγησον αὐτόν, ὡς ἡύλόγησας τὴν κολυμβήθραν τοῦ Σιλῳάμ, καὶ τὸ ποτήριον τῶν ἀγίων σου Ἀποστόλων. Ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ εὐλόγησας τὰς ἐξ ὕδριας, καὶ τὸ ὕδωρ εἰς οἶνον μεταβαλὼν, καὶ τὴν δόξαν σου φανερώσας τοῖς ἀγίοις σου Μαθηταῖς καὶ Ἀποστόλοις· αὐτὸς καὶ νῦν ἐξαπόστειλον, Κύριε, τὸ

Ἅγιόν σου Πνεῦμα ἐπὶ τὸν οἶνον τοῦτον, καὶ εὐλόγησον αὐτὸν ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου τῷ ἁγίῳ. Ὅτι σὺ εἶ ὁ εὐλογῶν καὶ ἁγιάζων τὰ σύμπαντα Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 361]

Ἑρμηνεία: «Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ καὶ Θεέ μας πού ἀγαπᾷς ὅλα σου τὰ γήινα πλάσματα, ἐπίβλεψε καὶ τό κρασί αὐτό, ὅπως καὶ ἐκείνους πού θά τό εὐφρανθοῦν, καὶ εὐλόγησέ το, ὅπως εὐλόγησες καὶ τὴν κολυμβήθρα τοῦ Σιλῳάμ καὶ τό ποτήρι τῶν ἁγίων σου Ἀποστόλων (Μυστικὸ Δεῖπνο). Σὺ πού παραβρέθηκες στό Γάμο τῆς Κανά τῆς Γαλιλαίας καὶ εὐλόγησες τό νερό μέσα στίς ὑδρίες μετατρέποντάς το σέ κρασί καὶ φανέρωσες τὴ θεϊκὴ σου δόξα στοὺς ἀποστόλους καὶ μαθητές σου· σὺ, τώρα, Κύριε, στείλε τό Πανάγιο Πνεῦμα σου πάνω στό κρασί αὐτό καὶ εὐλόγησέ το στό ἅγιο ὄνομά σου. Γιατί ἐσύ εἶσαι αὐτός πού εὐλογεῖ καὶ ἁγιάζει τὰ σύμπαντα, μαζί μέ τόν ἄναρχο Πατέρα σου καὶ τό πανάγιο, ἀγαθὸ καὶ ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΧΩΡΑΦΙΑ Ἡ ΚΗΠΟΥΣ Ἡ ΑΜΠΕΛΩΝΑΣ ΟΤΑΝ ΣΥΜΒΗ ΒΛΑΠΤΕΣΘΑΙ ΥΠΟ ΕΡΠΕΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΙΔΩΝ»

«Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· καὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κατακοσμήσας διὰ τῶν μεγάλων φωστήρων, ὥστε φαίνειν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ θαυμάζεσθαι δι' αὐτῶν σὲ τὸν μόνον Δημιουργὸν καὶ Δεσπότην τῆς κτίσεως· τὴν δὲ γῆν κατακοσμήσας χλόη καὶ χόρτῳ καὶ ποικιλίᾳ σπερμάτων σπορίμων κατὰ γένος, καὶ πᾶσιν ἄνθεσι μορφώσας εἰς εὐκοσμίαν, καὶ εὐλογήσας αὐτήν· αὐτὸς καὶ νῦν, Δέσποτα, ἐπίβλεψον ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου, ἐπὶ τὸ κτῆμα τοῦτο καὶ εὐλόγησον αὐτό· καὶ διαφύλαξον ἀπὸ πάσης φαρμακείας καὶ ἐπαιιδίας καὶ παντὸς κακοῦ, περιεργείας τε πονηρᾶς, καὶ πανουργίας ἀνθρώπων πονηρῶν· καὶ δὸς αὐτῷ προσφέρειν καρποὺς κατὰ καιρὸν πεπληρωμένους τῆς εὐλογίας σου· καὶ πᾶν θηρίον καὶ ἑρπετὸν καὶ πᾶσαν ὀργὴν καὶ νόσον ἐπερχομένην βλαβερῶς ἀποδίωξον ἐξ αὐτοῦ. Ὅτι ἡγίασαι, καὶ δεδόξασται τὸ πάντιμον, καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ

Πατὴρ καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σσ. 352-353]

Ερμηνεία: «Κύριε, Θεέ μας, ὁ ὁποῖος στήν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας σου κατασκεύασες τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, καὶ τὸν μὲν οὐρανὸ τὸν καταστόλισες μέ τοὺς μεγάλους πλανῆτες νὰ φωτίζουν τὴ γῆ, ὥστε νὰ γίνεσαι ἀντικείμενο λατρείας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ὁ μόνος Δημιουργὸς καὶ Ἐξουσιαστὴς τῆς κτίσης. Τῇ δὲ γῇ εὐλόγησες καὶ στόλισες μέ τὸ ἀπέραντο πράσινο καὶ τίς ὑπέροχες ποικιλίες τῶν λουλουδιῶν. Θαυμαστή, ἐπίσης, εἶναι καὶ ἡ ποικιλία τῶν σπερμάτων πού δίνουν καρπούς σέ ἄπειρα γένη καὶ συνομοταξίες, ὥστε μέ τὴν εὐλογία σου νὰ μπορέσει ὁ ἄνθρωπος νὰ ζήσει εὐτυχισμένος πάνω στό πλανήτη καὶ νὰ χαίρεται ὅλα αὐτά τὰ θαυμαστά πράγματα. Ἐσύ, Κύριε, ἀπὸ τὸν οὐράνιο θρόνο σου ρίξε τὸ βλέμμα σου καὶ εὐλόγησε τὸ κτῆμα τοῦτο καὶ προστάτεψέ το ἀπὸ κάθε φθόνου καὶ ζήλεια κακῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τελετές μαγείας σατανικῆς ἐπιρροῆς πού φθείρουν καὶ προκαλοῦν κακό. Κάνε ἀπὸ τὸ κτῆμα αὐτό νὰ ἐξαφανισθεῖ κάθε ζιζάνιο καὶ κάθε βλαβερό ἐρπετό πού θὰ προκαλέσει βλάβη, ὥστε τὸ κτῆμα αὐτό νὰ δώσει καρπούς τὴν κατάλληλη ἐποχὴ τοῦ χρόνου, γεμάτους μέ τὴν πλούσια εὐλογία σου. Διότι ἔχει ἁγιασθεῖ καὶ ἔχει δοξασθεῖ τὸ παντιμῆμένο καὶ μεγαλοπρεπές ὄνομά σου, τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΞΟΡΚΙΣΜΟΣ «ΕΙΣ ΚΗΠΟΥΣ, ΑΜΠΕΛΩΝΑΣ ΚΑΙ ΧΩΡΑΦΙΑ» [ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΤΡΥΦΩΝΟΣ]

«Ὦντος μου ἐν Λαμψάκου κώμῃ, καὶ τὰς χήνας ἐπιμελουμένου καὶ βόσκοντος, ὀργῇ κατῆλθεν ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος, οὐκ εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον μόνον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς κύκλῳ περιχώρους, τούτέστιν ὀργῇ πρὸς πᾶσαν ἄμπελον, χώραν τε καὶ κῆπον, ἀθρόως τῶν φύλλων καὶ τῶν καρπῶν βριθομένων, μαραινομένων καὶ ἀφανιζομένων. Ὅρων οὖν ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος Τρύφων, οὕτω τηκομένους τοὺς καρπούς, καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν δαπανωμένους τοὺς ἀνθρώπους, τῷ παντελεῖ ἀφανισμῷ τῶν καρπῶν τῆς γῆς τῶν τε χωραφίων, ἀμπέλων, κήπων καὶ λαχάνων καὶ παντοίων δένδρων τῷ τοιούτῳ ὀλέθρῳ παραδιδομένων, διαπονηθεὶς ἐδεήθην πρὸς τὸν Κύριον καὶ Θεόν μου, τοῦ γενέσθαι ἀφανῆ πάντα τὰ θηρία, τὰ πρὸς

ἀδικίαν καὶ φθορὰν ὑπάρχοντα τῶν τε κήπων, καὶ χωραφίων, καὶ ἁμπέλων, καὶ παντοίων δένδρων τε καὶ λαχάνων, καὶ μάλιστα τῶν τὴν κώμην ἐκείνην οἰκούντων τῆς παρακειμένης λίμνης, καὶ πρὸς ὑπόκλησιν, καὶ πρόσκλησίν μου παραγενομένων. Καὶ δὴ εἰς προσευχὴν κλίναντός μου τὸ γόνυ, καὶ τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Θεὸν ἐκπετάσαντος, ὁ εἰσακούων τῶν εἰς αὐτὸν πεποιθότων Θεός, αὐτὸς ἐξάπέστειλεν ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ Ἄγγελον, τοῦ πατάξαι πᾶν φύλον, καὶ πᾶν γένος κακούργων θηρίων, τῶν ἀδικούντων τὴν ἁμπελον, τὴν χώραν τε καὶ τὸν κῆπον τῶν δούλων αὐτοῦ, ὁ καὶ τῶν θηρίων τούτων τὰ ὀνόματα σαφῶς ἐπιστάμενος· οἷα κάμπη, σκώληξ, σκωληκάμπη, σκάνθαρος, βροῦχος, ἀκρίς, ἐπίμαλος καλιγάρης, μακρόπους, μύρμηγξ, φθείρ, ρυγίτης, ψυλλίτης, καυλοκόπος, ἐρυσίβη, κοχλοί, ψαλίτης, καὶ εἴ τι ἄλλο προσφυσῶν καὶ μαραῖνον τὸν καρπὸν τῆς σταφύλης, καὶ τῶν λοιπῶν εἰδῶν καὶ λαχάνων· οὐ μὴν δέ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐγὼ ὅρκω ταῦτα ἐδέσμου, τοῦ μηκέτι τοὺς τόπους τῶν ἐμὲ προσκαλουμένων ἐπιβαίνειν τούτους καὶ διατρίβειν, ἀλλ' ἐπὶ ἀβάτων τόπων ἐπέταξα ἀπελθεῖν».

Ὁ δὲ ὅρκος τοιοῦτός ἐστιν.

«Ὁρκίζω ὑμᾶς κατὰ τῶν ἁγίων πολυομμάτων Χερουβὶμ, καὶ τῶν ἐξαπτερύγων Σεραφεὶμ, τῶν ἵπταμένων κύκλῳ τοῦ θρόνου, καὶ κραζόντων τὸ Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός, Ἀμήν. Ὁρκίζω ὑμᾶς κατὰ τῶν ἁγίων Ἀγγέλων, καὶ πάσης Δυνάμεως, καὶ τῶν μυρίων μυριάδων, καὶ χιλίων χιλιάδων τῶν φόβῳ πολλῷ ἵσταμένων κατενώπιον τῆς δόξης Κυρίου· μὴ ἀδικήσητε τὴν ἁμπελον, μήτε τὴν χώραν, μήτε τὸν κῆπον τῶν δένδρων τε καὶ λαχάνων τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦ δεῖνος), ἀλλὰ ἀπέλθετε εἰς τὰ ἄγρια ὄρη, εἰς τὰ ἄκαρπα ξύλα, εἰς ἃ ἐχαρίσατο ὑμῖν ὁ Θεὸς τὴν καθημερινὴν τροφήν. Ὁρκίζω ὑμᾶς κατὰ τοῦ τιμίου Σώματος καὶ Αἵματος Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν, δι' οὗ καὶ ἡ σωτηρία ἐδόθη ἡμῖν καὶ ἀπολύτρωσις καὶ ὑπὲρ οὗ μέλλομεν ἀποθνήσκειν· μὴ ἀδικήσητε μήτε τὴν χώραν, μήτε τὴν ἁμπελον, μήτε τὸν κῆπον, μήτε πᾶν δένδρον κάρπιμόν τε καὶ ἄκαρπον, ἢ φύλλον λαχάνων ἀδικήσητε, ἐκ τοῦ περιορισμοῦ καὶ τόπου τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦ δεῖνος)· εἰ δὲ παρακούσητέ μου, καὶ παραβῆτε τὸν ὅρκον, ὃν ὥρκισα ὑμᾶς, οὐκ ἔχετε πρὸς ἐμὲ τὸν ταπεινὸν καὶ ἐλάχιστον Τρύφωνα, ἀλλὰ πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ Ἀβραάμ, καὶ Ἰσαάκ, καὶ Ἰακώβ, τὸν ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Διό, καθὼς προεῖπον ὑμῖν, ὑπάγετε εἰς

τὰ ἄγρια ὄρη καὶ εἰς τὰ ἄκαρπα ξύλα. Εἰ δὲ μὴ ἀκούσητέ μου, ἱκετεύειν μέλλω τὸν φιλόανθρωπον Θεόν, τοῦ ἀποστεῖλαι τὸν Ἄγγελον αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῶν θηρίων, καὶ σιδήρῳ καὶ μολύβδῳ δήσει ὑμᾶς καὶ ἀποκτενεῖ, ἀνθ' ὧν ὅρκους καὶ τὴν προσευχὴν ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἡθετήσατε Τρύφωνος· ἀλλὰ καὶ οἱ στρουθοί, πεμπόμενοι δι' ἐμῆς προσευχῆς καταφάγονται ὑμᾶς. Ὡς ὅρκίζω ὑμᾶς κατὰ τοῦ μεγάλου Ὀνόματος, τοῦ ἐπὶ τῆς πέτρας ἐπιγραφέντος, καὶ μὴ βαστασάσης, ἀλλὰ διαρράγεισης, ὡσεὶ κηρὸς ἀπὸ προσώπου πυρός. Ἐξέλθετε ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς, εἰς οὓς προεῖπον ὑμῖν τόπους ἀβάτους καὶ ἀνύδρους, καὶ ἀκάρπους· ἐξέλθετε ἀπὸ τοῦ τόπου καὶ περιορισμοῦ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, τῶν καμὲ προσκαλουμένων εἰς βοήθειαν αὐτῶν καὶ ἀντίληψιν καὶ σωτηρίαν· ἵνα καὶ ἐν τούτοις δοξασθῇ τὸ πανάγιον ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ αἱ προσευχαί, καὶ αἱ αἰτήσεις τοῦ ταπεινοῦ Τρύφωνος ἐκπληρωθῶσιν. Ὅτι τῷ Θεῷ πρέπει δόξα, κράτος, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σσ. 353-356]

Ἑρμηνεία: «Ὅταν ζοῦσα στὴν πόλη τῆς Λαμφάκου βόσκοντας τίς χῆνες μέ μεγάλη φροντίδα, στάλθηκε ἀπὸ τὸν Θεό μεγάλη δοκιμασία, καὶ ὄχι μόνο στὸν τόπο ἐκεῖνο, ἀλλὰ καὶ στίς γύρω περιοχές. Συγκεκριμένα ἔπεσε ἀρρώστια στοὺς ἀμπελῶνες, στά χωράφια καὶ στοὺς κήπους πού ἦταν καταπράσινα καὶ καταφορτωμένα ἀπὸ καρπούς καὶ ἄρχιζαν νά μαραίνονται καὶ νά καταστρέφονται. Βλέποντας, λοιπόν, ὁ μηδαμινὸς καὶ ἐλάχιστος τῶν ἀνθρώπων, δοῦλος τοῦ Θεοῦ Τρύφοντας, νά σαπίζουν οἱ καρποί, καὶ οἱ ἄνθρωποι γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν καταστροφή νά μὴν ξέρουν τί νά κάνουν γιὰ τὸν παντελὴ ἀφανισμό τῶν καρπῶν τῆς γῆς ἀπὸ τὰ χωράφια, τὰ ἀμπέλια, τοὺς κήπους καὶ γενικὰ τὰ κηπουρικά, καθὼς καὶ κάθε ἄλλη ποικιλία δένδρων, πού παραδόθηκαν στὸν ὄλεθρο, ταραχθῆκα καὶ μέ πόνο ψυχῆς προσευχήθηκα στὸν Κύριο καὶ Θεό μου νά ἀποσύρει δαμάζοντας ὅλα τὰ θηρία πού καταστρέφουν τὰ ἀμπέλια, τοὺς κήπους καὶ τὰ χωράφια καὶ ὅλες τίς πλούσιες ποικιλίες δένδρων καὶ ὀπωροκηπευτικῶν καὶ μάλιστα ὅλων ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν στὴν παρακείμενη λίμνη τοῦ χωριοῦ καὶ κατέφθασαν ἐκεῖ μέ τὸ δικό μου κάλεσμα. Καὶ πράγματι ἔπεσα στὰ γόνατα καὶ προσευχήθηκα μέ τὰ χέρια ψηλά πρὸς τὸν Θεό. Καὶ ὁ Θεὸς πού ἀκούει τίς εἰλικρινεῖς προσευχές τῶν ἀνθρώπων πού ἐλπίζουν καὶ στηρίζονται σὲ Αὐτόν ἔστειλε ἄγγελο νά χτυπήσει κάθε φύλο καὶ γένος τῶν βλα-

πτικῶν ἑρπετῶν ζωῶν καὶ τρωκτικῶν ἐντόμων πού προκαλοῦν τίς καταστροφές στὰ ἀμπέλια στὰ χωράφια καὶ στοὺς κήπους τῶν ἀνθρώπων τὰ ὁποῖα αὐτός (ὁ Ἄγγελος) τὰ ὀνόματά τους γνωρίζει πολὺ καλά· κάμπιες, σκουλήκια, σκωληκάμπη, σκάνθαρος, βροῦχος, ἀκρίδες, ἐπιμέλος καλιγάρης, μακροποῦς, μύρμηγξ, φθείρ, ρυγίτης, ψυλλίτης καυλοκόπος, ἐρυσίβη, κοχλοί, ψαλίτης καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο ἔντομο εἰσχώρησε καὶ μαραίνει τὸν καρπὸ τοῦ σταφυλίου καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν τῶν λαχάνων. Καὶ μάλιστα ἐγὼ ὁ ἴδιος τὰ δέσμευα μέ ὄρκο νὰ μὴ πατᾶνε καὶ νὰ μὴ ζοῦν στοὺς τόπους πού μέ προσκαλοῦνε οἱ ἄνθρωποι νὰ ζῶ, ἀλλὰ τὰ ἔστειλα νὰ ζήσουν σὲ ἄλλους τόπους ἀκατοίκητους ἀπὸ ἀνθρώπους, ἄγριους καὶ ἀπάτητους».

Ὁ ὄρκος αὐτός εἶναι: (ἀπόσπασμα)

«Σᾶς ἐξορκίζω (βλαβερά ζωύφια) στίς πνευματικές ἀγγελικές ὑπάρξεις πού ὑπηρετοῦν καὶ ψάλλουν τὸν “Ἐπινίκιον” Ὑμνο στὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ. Σᾶς ἐξορκίζω στό ὄνομα ὅλων τῶν ἀγγελικῶν καὶ οὐράνιων δυνάμεων πού στέκονται γύρω ἀπὸ τὸ θρόνο τοῦ Θεοῦ μὴ βλάψετε τ’ ἀμπέλια, οὔτε τὰ χωράφια, μήτε τοὺς κήπους μέ τὰ δένδρα καὶ τοὺς λαχανόκηπους τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (...) ἀλλὰ πηγαίνετε νὰ συνεχίσετε τὴ ζωὴ σας στὰ ἄγρια βουνά καὶ στὰ ξερά καὶ ἄκαρπα ξύλα, διότι ἐκεῖ εἶναι ἡ θέση σας καὶ ἐκεῖ θὰ βρεῖτε τὴν καθημερινή τροφή πού σᾶς χάρισε ὁ Θεός. Σᾶς ἐξορκίζω στό τίμιο Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Σωτήρα μας Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἡ σωτηρία καὶ ἡ ἀπολύτρωση μᾶς δόθηκε καὶ στό ὄνομα τοῦ ὁποίου ὀφείλουμε νὰ πεθάνουμε. Μὴ βλάψετε στήν περιοχή: τ’ ἀμπέλια, τοὺς κήπους, τὰ λαχανικά, μήτε καρπερό ἢ ἄκαρπο δένδρο πού φύτεψε (ὁ δεῖνα). Ἄν παρακούσετε τίς προσευχές μου θὰ δώσετε λόγο στό δικαιοκρίτη Θεό, τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καὶ τοῦ Ἰακώβ καὶ ὄχι σέ μένα. Φύγετε ἔγκαιρα μακριά στὰ ἀπάτητα βουνά καὶ στὰ δάση, ὅπως διαταχθήκατε πρὶν. Μὴ βλάψετε τὴν περιοχή, οὔτε τ’ ἀμπέλι, οὔτε τοὺς κήπους. Ἐάν δὲν μέ ἀκούσετε θὰ παρακαλέσω τὸν φιλόανθρωπο Θεό νὰ ἀποστείλει τὸν ἄγγελό του ἐναντίων ὅλων ἐσᾶς τῶν τρωκτικῶν πού κάνετε κακό στὰ χωράφια. Ἐκεῖνος μέ σίδερο καὶ μόλυβδο θὰ σᾶς βρεῖ καὶ θὰ σᾶς ἐξολοθρεύσει σὲ περίπτωση πού ἀθετήσετε τὴν προσευχή καὶ τοὺς ὄρκους ἐμένα τοῦ ἐλαχιστότατου Τρύφωνα. Ἀλλὰ καὶ τὰ σπουργίτια τὰ ὁποῖα θὰ σταλοῦν μέσῳ τῆς προσευχῆς μου θὰ σᾶς καταφᾶνε. Ἀκόμα σᾶς ἐξορκίζω στό φοβερό ὄνομα τοῦ μεγαλοδύναμου Θεοῦ, πού ἂν γραφεῖ σὲ πέτρα δὲν θὰ

ἀντέξει τό βάρος ἀλλά θά σπάσει, ὅπως τό κερί μπροστά στή φωτιά. Φύγετε ἀπό τίς καλλιέργειές μας, ὅπως σᾶς προεῖπα, σέ τόπους ἄβατους, χωρίς καρπούς καί νερό. Φύγετε μακριά ἀπό τίς καλλιέργειες τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι μέ κάλεσαν ἐδῶ νά τοὺς βοηθήσω καί νά τοῦ σώσω. Μέ αὐτό τόν τρόπο θά δοξασθεῖ τό ὄνομα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί οἱ προσευχές καί οἱ ἱκεσίες ἐμένα τοῦ ταπεινοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ, Τρύφωνα, θά πραγματοποιηθοῦν. Γιατί μόνο στό Θεό ἀνήκει ἡ δόξα, ἡ δύναμη στήν ἀτέρμονη αἰωνιότητα. Ἀμήν».

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΖΩΗ

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΤΟ ΕΥΛΟΓΗΣΑΙ ΠΟΙΜΝΗΝ»

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐξουσίαν ἔχων πάσης κτίσεως, σοῦ δεόμεθα καί σε παρακαλοῦμεν. Ὡς ἡυλόγησας καί ἐπλήθυνας τὰ ποιμνία τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβ, οὕτως εὐλόγησον καί τὴν Ποίμνην τῶν κτηνῶν τούτων τοῦ δούλου σου (τοῦδε)· καί πλήθυνον, καί ἐνδυναμώσον αὐτήν, καί ποιήσον αὐτήν εἰς χιλιάδας, καί ῥῦσαι ταύτην ἐκ τῆς καταδυναστείας τοῦ Διαβόλου, καί τῶν ἀλλοφυλῶν, καί πάσης ἐπιβουλῆς ἐχθρῶν, καί αὔρας θανατικῆς, καί λοιμικῆς νόσου. Περιφρούρησον αὐτήν δι' ἁγίων Ἀγγέλων σου, πᾶσαν ἀσθένειαν, πάντα φθόνον καί πειρασμὸν φαρμακίας καί γοητείας, ἐξ ἐνεργείας ἐπερχομένης τοῦ Διαβόλου, ἀποδιώκων ἐξ αὐτῆς. Ὅτι σοῦ ἔστιν ἡ βασιλεία, καί ἡ δύναμις, καί ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σ.364]

Ἑρμηνεία: «Δέσποτα Κύριε καί Θεέ μας, ἐσύ πού ἔχεις ἐξουσία πάνω σέ ὅλη τὴν κτίση, σέ παρακαλοῦμε: Ὅπως εὐλόγησες καί πλήθυνες τὰ κοπάδια τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβ, ἔτσι εὐλόγησε καί αὐτό τό κοπάδι τῶν ζώων τοῦ δούλου σου (τάδε). Πλήθυνε το, δυνάμωσέ το, κάνε το νά ἀπαριθμεῖ χιλιάδες ζώων καί ἀπάλλαξέ το ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Διαβόλου, ἀπὸ τοὺς ἀλλόφυλους, ἀπὸ κάθε ἐχθρική ἐπιβουλή, ἀπὸ τὴν πνοή τοῦ θανάτου καί ἀπὸ κάθε μολυσματικὴ ἀσθένεια. Περιφρούρησέ το μέ τοὺς Ἁγίους Ἀγγέλους σου, διώχνοντας μακριά ἀπὸ αὐτό κάθε ἀσθένεια, κάθε φθόνον καί πειρασμό φαρμακείας καί μαγείας πού προέρχεται ἀπὸ ἐνέργειες τῶν ἀντίθεων δυνάμεων. Διότι εἶναι δική σου ἡ Βασιλεία καί ἡ δύναμη καί ἡ δόξα,

τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΝΟΣΟΝ ΒΟΩΝ»

«Δέσποτα φιλόανθρωπε, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλόγησας πάντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξουσίαν ἔχων πάσης κτίσεως. Σοῦ δεόμεθα, καὶ σὲ παρακαλοῦμεν· ὡς ἠυλόγησας καὶ ἐπλήθυνας τὰ ποίμνια τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ, εὐλόγησον καὶ τὰ ζῶα ταῦτα, ἅπερ εἰς χρῆσιν καὶ δουλείαν ἡμῖν τοῖς δούλοις σου δέδωκας, ἀπόστησον ἐπ' αὐτῶν, πολυέλεε Κύριε, πᾶσαν ἀσθένειαν, καὶ τὸν ἐπικίνδυνον τοῦτον θάνατον, ὃν αὐτοῖς ἐπέθηκας διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ ποιήσον αὐτὰ ὑγιῆ καὶ εὖρωστα, καὶ ῥῦσαι ταῦτα ἐκ πάσης ἀσθενείας καὶ τῆς καταδυναστείας τοῦ διαβόλου, καὶ ἐκ πάσης ἐπιβουλῆς καὶ βλάβης ἐχθρῶν, καὶ αὖρας θανατικῆς καὶ λοιμικῆς νόσου, καὶ περιφρούρησον αὐτά, Κύριε, δι' ἁγίων Ἀγγέλων σου. Ὅτι σὺ εἶ ὁ εὐλογῶν καὶ συντηρῶν τὰ σύμπαντα, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 364-365]

Ἑρμηνεία: «Δέσποτα, Φιλόανθρωπε Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού εὐλόγησες ὅλα τὰ ὄντα πάνω στὴ γῆ καὶ ἔχεις ἐξουσία σὲ ὅλη τὴν Πλάση, σὲ σένα προσευχόμαστε καὶ παρακαλοῦμε: Ὅπως εὐλόγησες καὶ πλήθυνες τὰ κοπάδια τοῦ Πατριάρχου Ἰακώβ, ἔτσι εὐλόγησε καὶ τὰ ζῶα τοῦτα πού ἔδωσες στοὺς δούλους σου, ὥστε νὰ τοὺς εἶναι ὠφέλιμα καὶ αὐτὰ νὰ προσφέρουν σ' αὐτόν τίς ὑπηρεσίες τους. Ἀπομάκρυνε ἀπὸ αὐτά (τὰ ζῶα), πολυεύσπλαχνε Κύριε, κάθε ἀσθένεια, καὶ τὸν κίνδυνο τοῦ θανάτου, πού ἐξαιτίας τῶν ἁμαρτιῶν μας ἐπεβλήθηκε καὶ σ' αὐτά, καὶ κάνε τα ὑγιῆ καὶ εὖρωστα καὶ γλίτωσέ τα ἀπὸ κάθε ἀσθένεια καὶ τὴν τυραννία τοῦ διαβόλου καὶ ἀπὸ κάθε παγίδα καὶ βλάβη τῶν ἐχθρῶν, θανατικὴ πνοή καὶ μολυσματικὴ νόσο καὶ περιφρούρησέ τα, Κύριε, μέ τοὺς ἁγίους σου Ἀγγέλους. Γιατί ἐσύ εἶσαι αὐτός πού εὐλογεῖ καὶ συντηρεῖ τὰ σύμπαντα, μαζί μέ τὸν ἄναρχο Πατέρα σου καὶ τό πανάγιο, ἀγαθὸ καὶ ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΚΤΗΝΗ» [ΑΓΙΟΥ ΜΟΔΕΣΤΟΥ]

«Ὁ τοῦ φωτός δημιουργός, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καταξιώσόν με τῆς βασιλείας σου ἐπιτυχεῖν, ὅτι σέ, Δέσποτα, καὶ μόνον ἐπεπόθησεν ἡ ψυχὴ μου, καὶ διὰ τὸ ὄνομά σου, θανάτου καὶ βασάνων ἠλόγησα· μὴ οὖν ἀνάξιον κρίνης με φιλόανθρωπε, τῶν σῶν ἀγαθῶν, ἀλλ' ἐπάκουσόν μου τοῦ δούλου σου, καὶ πρόσδεξαί μου ταύτην τὴν προσευχήν· καὶ ὅστις τὸ ἐμὸν ἐπικαλέσεται ὄνομα, καὶ τὴν μνήμην ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἐκτελέσῃ, βοηθὸς αὐτῷ γενοῦ, Κύριε, καὶ μὴ ἐγκαταλείπῃς αὐτόν, ἀλλ' ἔμπλησον αὐτὸν παντὸς ἀγαθοῦ, καὶ δώρησαι αὐτῷ πλούσια τὰ ἐλέη σου· καὶ ὅστις ἀναγνώσῃ τὸ τῆς ἀθλήσεώς μου μαρτύριον, εὐλόγησον αὐτόν, Κύριε, καὶ πᾶσαν τὴν περιουσίαν αὐτοῦ. Ἀπέλασον δὲ καὶ ἀποδίωξον διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ δούλου σου Μοδέστου ἀπὸ πάντων αὐτοῦ τῶν κτηνῶν παντοίαν βλάβην καὶ νόσον. Ναί, Δέσποτα, ἔπιδε ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου, ἐπὶ τὴν ἐμὴν προσευχήν, καὶ εὐλόγησον, καὶ πλήθυνον τὰ κτήνη αὐτοῦ, ὡς εὐλόγησας καὶ ἐπλήθυνας τὰ ποίμνια, Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, καὶ πάντων σου τῶν θεραπόντων, ὅτι εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 365]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού δημιούργησες τό φῶς ἀξίωσε με νά συμμετάσχω στή Βασιλεία σου· ἐσένα καὶ μόνο πόθησε ἡ ψυχὴ μου καὶ γιὰ τό Ἅγιο ὄνομά σου ἀδιαφόρησα γιὰ τὰ βάσανα καὶ τό θάνατο πού μέ ἀπειλήσαν. Μή μέ κρίνεις, Φιλόανθρωπε Κύριε, ἀνάξιο τῶν ἀγαθῶν σου, ἀλλά ἄκουσέ με καὶ δέξου τὴν προσευχή μου. Ὅποιος ἐπικαλεσθεῖ τό ὄνομά μου καὶ γιορτάσει τὴ μνήμη ἐμένα τοῦ ταπεινοῦ, νά ἔχει ἐσένα Κύριε, βοηθό· νά μὴν τόν ἐγκαταλείπεις ἀλλά νά τόν γεμίσεις μέ κάθε ἀγαθό καὶ νά τοῦ δίνεις πλούσια τὰ ἐλέη σου. Ὅποιος διαβάζει τό συναξάρι τοῦ μαρτυρίου μου, εὐλόγησέ τον Κύριε μαζί μέ τὴν περιουσία του, ἀποδιώχνοντας διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ δούλου σου Μοδέστου κάθε ἀρρώστια καὶ βλάβη ἀπὸ ὅλα του τὰ ὑποστατικά καὶ τὰ ζῶα. Ναί, Δέσποτα, εἰσάκουσε τὴν προσευχή μου καὶ εὐλόγησε καὶ αὔξησε τὰ ζῶα του, ὅπως ἔκανες μέ τὰ ποίμνια τοῦ Ἀβραάμ τοῦ Ἰσαάκ καὶ τοῦ Ἰακώβ καὶ ὅλων τῶν ἀληθινῶν δούλων σου. Ἐσύ πού εἶσαι εὐλογημένος στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΚΤΗΝΗ»

[ΑΓΙΟΥ ΜΟΔΕΣΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ]

(Ποίημα τοῦ ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου)

(Λεγομένη εἰς πᾶσαν ἀσθένειαν θανατηφόρον καὶ βλάβην βοῶν, ἵππων, ὄνων, ἡμιόνων, προβάτων, αἰγῶν, μελισσῶν καὶ τῶν λοιπῶν ζώων)

«Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός μου, ὁ ἐλεήμων καὶ πανάγαθος, ὁ πᾶσαν τὴν νοητὴν καὶ αἰσθητὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ δημιουργήσας· ὁ τοὺς οἰκτιρμούς σου ἐκχέων ἐπὶ πάντα τὰ ὑπὸ σοῦ δημιουργηθέντα· ὁ διὰ τῆς παναγάθου προνοίας σου πάντων προνοῶν, καὶ πάντων κηδόμενος τῶν κτισμάτων σου, αὔλων, ὑλικῶν, λογικῶν, ἀλόγων, ἐμψύχων, ἀψύχων, ἀπὸ τῶν πρώτων ἕως τῶν ἐσχάτων· οὐδὲν γὰρ ἀπρονόητον, οὐδὲ ἡμελημένον παρὰ σοὶ τῷ ποιητῇ καὶ προνοητῇ τοῦ παντός· σὺ γὰρ εἶ ὁ ἀνοίγων τὴν χειρὰ σου καὶ ἐμπιπλῶν πᾶν ζῶον εὐδοκίας· σὺ εἶ ὁ ἐξανατέλλων χόρτον τοῖς κτήνεσι καὶ χλόην τῇ δουλείᾳ τῶν ἀνθρώπων· σὺ εἶ ὁ πάλαι τὰς τῶν ζώων ἀγέλας τοῦ Ἰσραὴλ ἀνωτέρας διαφυλάξας τῆς θανατηφόρου πληγῆς τῶν πρωτοτόκων ζώων τῶν Αἰγυπτίων· σὺ εἶ ὁ διὰ τῆς ἐνσάρκου σου οἰκονομίας καταργήσας τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τοὔτέστι τὸν διάβολον, καὶ τῷ θανάτῳ σου θανατώσας τὸν θάνατον· σὺ γὰρ εἶ ὁ καὶ δι' ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου δούλου σου, τὸν μὲν ὄφιν θανατώσας, τὸν τὴν πηγὴν τοῦ ὕδατος τῷ ἑαυτοῦ ἰῶ διαφθείραντα, τὰ δὲ ἐξ αὐτοῦ πίνοντα ζῶα, καὶ νεκρωθέντα, τῇ ζωοποιῷ δυνάμει σου ἀναστήσας· τὸν δὲ εἰς τοῦτο συνεργήσαντα δαίμονα ἐμφανῇ γενέσθαι παρασκευάσας ὁμνύοντα, μηδέποτε προσεγγίσει τολμῆσαι, ὅπου ἂν ἐπικληθεῖ τὸ ταπεινὸν ἐμοῦ ὄνομα. Σοῦ τοίνυν δέομαι, Δέσποτα πανάγαθε, καὶ ποιητὰ τοῦ παντός, καὶ σὲ ἱκετεύω τὸν τῆς ζωῆς πάσης αἴτιον. Ἐπάκουσον ταύτης μου τῆς δεήσεως καὶ ἀπέλασον πᾶσαν θανατηφόρον ἀσθένειαν καὶ βλάβην ἀπὸ τῶν βοῶν (ἢ ἵππων, ὄνων, ἡμιόνων, προβάτων, αἰγῶν, μελισσῶν), καὶ τῶν λοιπῶν ζώων, τῶν εἰς χρεῖαν ὄντων τῆς ζωῆς τῶν δούλων σου, τῶν ἐπικαλουμένων σε τὸν δοτῆρα πάντων τῶν ἀγαθῶν, καὶ τὸ ἐμὸν ὄνομα. Καὶ δός, Κύριε, πᾶσι τοῖς τὴν ἐμὴν μνήμην ἐπιτελοῦσι, καὶ μετὰ πίστεως προστρέχουσι τοῖς λειψάνοις, εἰρήνην σταθεράν, πληθυσμὸν ζώων, ἀφθονίαν σίτου, οἴνου, καὶ ἐλέου, ἐπὶ πᾶσιν ἁφесιν ἁμαρτιῶν, σωματῶν ὑγείαν, καὶ τὴν τῶν ψυχῶν αἰώνιον σωτηρίαν· Ναί, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, τοῖς ἰδίοις σπλάγχνοις ἐπικαμπτόμενος, οἰκτεῖρον τὰ πάσχοντα ζῶα, τῇ δρεπάνῃ τοῦ θανάτου ἀγγελῆδὸν θεριζόμενα, καὶ

ὥς λόγον μὴ ἔχοντα, μόνοις τοῖς μυκηθμοῖς, καὶ ταῖς γοεραῖς καὶ ἀνάρθροις φωναῖς, τὸ πάθος καὶ τὴν ὀδύνην αὐτῶν ἐλεεινῶς ἐξαγγέλλοντα· ὥστε καὶ τοὺς λογικοὺς εἰς συμπάθειαν τούτων ἔλκεσθαι. Εἰ γὰρ δίκαιος οἰκτεῖρει ψυχὰς κτηνῶν αὐτοῦ, πῶς οὐκ οἰκτειρήσῃς ταῦτα, σὺ ὁ τούτων ποιητὴς καὶ προνοητής; Σὺ γάρ, εὖσπλαγχνε, καὶ τῶν ἐν τῇ Κιβωτῷ ζῶων ἐμνήσθης, ὑπὸ τῆς οἰκείας χρηστότητος καὶ τῶν οἰκτιρμῶν σου νικώμενος. Ἵνα διὰ τῆς εὐεξίας καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν βοῶν καὶ λοιπῶν τετραπόδων ζώων, καλλιεργῇται μὲν ἡ γῆ, αὐξάνωσι δὲ οἱ καρποί, καὶ ἀφθόνως οἱ δοῦλοί σου οἱ ἐπικεκλημένοι τὸ ὄνομά σου ἀπολαύσωσι τῶν ἰδίων γεωργιῶν· ἐκ τούτων δὲ πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες, περισσεύωσιν εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν· καὶ δοξάζωσι μὲν, σὲ τὸν χορηγὸν παντὸς ἀγαθοῦ, τιμῶσι δὲ κάμει τὸν σὸν δοῦλον καὶ ἰκέτην θερμότατον τῆς παντοκρατορικῆς Βασιλείας σου· ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σσ. 366-368]

Ἑρμηνεία: «Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ καὶ Θεέ μου, πού εἶσαι ἐλεήμων καὶ πανάγαθος. Ἐσύ πού δημιουργήσες μέ σοφία τόσο τὴν ὑλικὴ ὅσο καὶ τὴν πνευματικὴ Δημιουργία. Σὺ πού συμπονᾷς ὅλα σου τὰ δημιουργήματα καὶ μέ τὴν πανάγαθη πρόνοιά σου τίποτε δὲν ἀφήνεις στήν τύχη καὶ φροντίζεις γιὰ ὅλα (ἄϋλα, ὑλικά, λογικά, μὴ λογικά, ἄψυχα) ἀπὸ τὰ πρῶτο μέχρι τὸ τελευταῖο. Τίποτε χωρὶς σκοπὸ καὶ φροντίδα δὲν ἔγινε ἀπὸ σένα τὸν Πλάστη καὶ Προνοητὴ τοῦ Σύμπαντος. Εἶσαι αὐτός πού ἀνοίγεις τὸ χέρι σου καὶ κάθε ἔμψυχο δημιουργήμα τῆς γῆς γεμίζει μέ τὴν εὐνοία Σου. Αὐτός πού κάνεις (μέ τὴ βροχή) νὰ φυτρώσει χορτάρι γιὰ τὴν διατροφή τῶν ζώων καὶ κατάλληλα φυτὰ γιὰ τὴ διατροφή τῶν ἀνθρώπων. Αὐτός πού τότε στήν Αἴγυπτο προστάτεψες τὰ καλύτερα ἰσραηλιτικὰ κοπάδια ἀπὸ τὴ θανατηφόρο ἐπιδημία πού ἔστειλες στὰ πρωτότοκα κοπάδια τῶν Αἰγυπτίων· Ἐσύ πού μέ τὴν Ἐνανθρώπισή σου κατάργησες τὸν αἴτιο τοῦ θανάτου, δηλ. τὸν διάβολο, καὶ μέ τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασή σου νίκησες καὶ ἐξαφάνισες τὸ βασίλειο τοῦ θανάτου. Γιατί εἶσαι ἐσύ πού θανάτωσε τὸ φίδι πού μόλυνε μέ τὸ δηλητήριό του τὴν πηγὴ τοῦ νεροῦ, μέσῳ ἐμένα τοῦ ἀνάξιου δούλου σου, τὰ δὲ ζῶα πού ἤπιαν ἀπὸ αὐτό, ἂν καὶ ψόφησαν τὰ ἀνέστησας μέ τὴ ζωοποιό σου δύναμη. Τό δὲ πονηρό πνεῦμα πού συνήργησε

σ' αυτό, νά τό διατάξεις νά όρκισθεῖ φανερά πώς δέν θά τολμήσει ξανά νά πλησιάσει, όπου γίνεται επίκληση τοῦ ὀνόματός μου. Σέ σένα λοιπόν, προσεύχομαι καί ίκετεύω Πανάγαθε Δέσποτα, Ποιητή τοῦ Παντός καί δημιουργική αἰτία κάθε ζωῆς. Ἄκουσε μέ προσοχή αὐτήν τήν δέησή μου καί διώξε κάθε θανατηφόρα ἀσθένεια καί βλάβη ἀπό τά ζῶα (βόδια, ἀγελάδες, ἄλογα, γαῖδούρια, μουλάρια, πρόβατα, κατσίκες, μέλισσες) καί ἀπό τά ὑπόλοιπα ζῶα, πού ὑπηρετοῦν τήν ζωή τῶν δούλων σου καί ἐπικαλοῦνται ἐσένα τόν δοτήρα ὅλων τῶν ἀγαθῶν, ὅπως καί τά δικό μου ὄνομα. Καί δῶσε Κύριε, σέ ὅλους ὅσοι τελοῦν τή μνήμη μου καί μέ πίστη προστρέχουν στά ἱερά λείψανα εἰρήνη σταθερή, αὔξηση τῶν ζώων, ἀφθονία σιταριοῦ, κρασιοῦ, καί λαδιοῦ, ἄφεση ἁμαρτιῶν σέ ὅλους, σωματική ὑγεία καί τήν αἰώνια σωτηρία τῶν ψυχῶν. Ναί, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, σκύψε πάνω στά ἴδια σου τά σπλάχνα, λυπήσου τά ἄρρωστα ζῶα πού τάθερίζει μαζικά τό δρεπάνι τοῦ θανάτου, πού, ἂν καί δέν μποροῦν νά μιλήσουν, μόνο μέ τό μούγκρισμά τους καί τίς λυπητερές, ἄναρθρες, κραυγές τους φανερώνουν θλιβερά τήν ἀσθένεια καί τόν πόνο τους, γιά νά προκαλέσουν τήν συμπάθεια τῶν λογικῶν. Ἐάν ὁ δίκαιος ἄνθρωπος συμπονᾷ τίς ψυχές τῶν ζώων του, πώς δέν θά τά συμπονέσεις καί σύ ὁ δημιουργός τους καί προπονητής; Σύ σπλαχνική Θεέ καί γιά τά ζῶα τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Νῶε μερίμνησες ἀπό τήν ἀγαθότητά σου καί τήν ἀνείπωτη φιλευσπλαχνία σου. Γιατί ἐξαιτίας τῆς κτηνοτροφικῆς ζωῆς καί τῆς αὔξηση τῶν βοδιῶν καί ὅλων τῶν ἄλλων ζώων, καλλιεργεῖται ἡ γῆ, ὠριμάζουν οἱ καρποί, καί οἱ δούλοι σου πού ἐπικαλοῦνται τό ὄνομά σου ἀπολαμβάνουν τά τοῦ μόχθου τους ἀπό τήν ἐνασχόληση μέ τή γεωργία. Καί ἀπό ὅλα αὐτά ἔχουν πληθώρα ἀγαθῶν καί θά περισσεύσουν καί ἀγαθά γιά φιланθρωπίες. Γιά αὐτό τό λόγο θά σέ δοξάζουν ἐσένα ὡς χορηγό παντός ἀγαθοῦ καί θά τιμοῦν καί μένα (Μόδεστο) ὡς θερμό ἱκέτη τῆς Βασιλείας σου στό Σύμπαν. Γιατί σέ σένα ἀνήκει κάθε δόξα τιμή καί προσκύνηση μαζί μέ τόν ἄναρχο Πατέρα, τό Πανάγιο καί ἀγαθό καί Ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΚΤΗΝΗ»

[ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΜΑΜΑΝΤΟΣ]

«Ἴδου ἐγὼ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ ἐλάχιστος Μάμας, ὑπάρχων ἐν τοῖς ὄρεσι, διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡμελγον

τάς ἐλάφους, καί τυρούς ποιῶν, διένεμον τοῖς πένησι, καί διέτριβον ἐν τοῖς ὄρεσι καί σπηλαίοις μέχρι τοῦ μαρτυρίου μου. Ἐκεῖ οὖν ἐμοῦ διατρίβοντος, προσῆλθον Ἰωάννης καί Φιλόθεος, παρακαλοῦντες καί λέγοντες· Φθόνος τοῦ διαβόλου ἐπέπεσεν εἰς τὰ ποιμνία καί βουκόλια καί τελευτῶσι κακῶς, καί δεόμεθά σου, ἅγιε τοῦ Θεοῦ, πρόσευξαι ὑπὲρ αὐτῶν, ἵνα ἰαθῶσιν ἀπὸ παντός κακοῦ εἰς μνημόσυνον τοῦ μετὰ ταῦτα χρόνου, εἰς δόξαν Θεοῦ· ἐγὼ δὲ εἶπον αὐτοῖς· Ἀδελφοί μου πνευματικοί, ἐγὼ ἁμαρτωλός εἰμι, καί ἁμαρτωλούς ὁ Θεὸς οὐκ ἀκούει. Αὐτοὶ δὲ ἐπέμενον παρακαλοῦντες με. Καμφθεὶς οὖν πρὸς τὰς δεήσεις αὐτῶν, προσευξάμενος τῷ Κυρίῳ εἶπον· Ἐπικαλούμεθά σε τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἀληθινὸν Θεόν, τὸν κατελθόντα ἐκ τῶν πατρικῶν κόλπων, καί σαρκωθέντα ἐκ τῆς ἀγίας Θεοτόκου, καί ἀειπαρθένου Μαρίας, θελήσει δὲ Σταυρὸν καί θάνατον ὑπομείναντα, καί τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐξαναστάντα, καί ζῶν τῷ γένει τῶν βροτῶν χαρισάμενον, ἐπάκουσόν μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ, καί ἀναξίου δούλου σου Μάμαντος, καί ὅστις ἐστὶν ἐν ἀθυμίᾳ καί θλίψει πολλῇ, καί ἐπικαλέσεται τὸ ὄνομά σου, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καί μνησθεῖη τοῦ ὀνόματος τοῦ δούλου σου Μάμαντος, μὴ ἐπέλθῃ ἐπὶ τὴν ποιμνὴν αὐτοῦ ἢ τὴν ἀγέλην τῶν βοῶν αὐτοῦ διαβολικὴ συμφορὰ ἢ ἄλλη τις νόσος. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 369-370]

Ἑρμηνεία: «Ἐγώ, ὁ ἁμαρτωλός καί ταπεινός ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, Μάμας, πού ζῶ στὰ βουνά μέ τὴν προστασία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἄρμεγα τὰ ἐλάφια, παρασκεύαζα τυρί καί τό μοίραζα στοὺς φτωχοὺς καί γυρνοῦσα στὰ βουνά καί στίς σπηλιές μέχρι τό μαρτύριό μου. Ἐκεῖ μέ βρῆκαν ὁ Ἰωάννης καί ὁ Φιλόθεος μέ παρακάλεσαν καί μοῦ εἶπαν: Ἡ κακία τοῦ διαβόλου ἔπεσε πάνω στὰ πρόβατα καί στὰ βόδια καί πεθαίνουν καί σέ παρακαλοῦμε ἅγιε τοῦ Θεοῦ νά προσευχηθεῖς γιὰ αὐτά, ὥστε νά θεραπευθοῦν ἀπὸ κάθε κακό πρὸς δόξα Θεοῦ καί ψυχωφελῇ ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἐγὼ τοὺς εἶπα: ἀδελφία μου πνευματικά, ἐγὼ ἁμαρτωλός εἶμαι καί ἁμαρτωλούς ὁ Θεὸς δέν ἀκούει. Αὐτοὶ ὁμως, ἐπέμεναν στὰ παρακάλια τους. Ἀφοῦ ἐνέδωσα στὴν ἐπιμονή τους προσευχήθηκα στὸν Κύριο: Παρακαλοῦμε Σέ τὸν Κύριο καί ἀληθινὸ Θεὸ πού ἐγίνες ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν Θεοτόκο Μαρία καί σταυρώθηκες καί ἀναστήθηκες χαρίζοντας ζωὴ στό ἀνθρώπινο γένος, ἄκουσε τὸν ταπεινὸ καί ἀνάξιο δοῦλο σου Μάμα, καί ἂν κά-

ποιος, Κύριε εἶναι σέ δύσκολη ψυχολογική κατάσταση καί μεγάλη στεναχώρια καί σέ παρακαλέσει καί θυμηθεῖ καί ἀναφέρει τό ὄνομα τοῦ ταπεινοῦ δούλου σου Μάμαντος, σέ παρακαλῶ, Κύριε, ἄς διατηρηθεῖ τό κοπάδι τῶν προβάτων ἢ τῶν βοδιῶν του ἀνέπαφο ἀπό κάθε σατανική ἐπιρροή ἢ ἄλλη καταστρεπτική νόσο. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΤΟ ΕΥΛΟΓΗΣΑΙ ΤΥΡΟΝ ΚΑΙ ΩΑ»

«Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίστης καί δημιουργὸς τῶν πάντων, εὐλόγησον τὸ γάλα τὸ πεπηγός, σὺν αὐτῷ δὲ καὶ τὰ ὡά· ἡμᾶς δὲ συντήρησον ἐν τῇ χρηστότητί σου, ὅπως οἱ μεταλαμβανοντες αὐτῶν, τῶν σῶν ἀφθονοπαρόχων δωρεῶν ἐμπλησθῶμεν καὶ τῆς ἀνεκλαλήτου σου ἀγαθότητος. Ὅτι σὸν τὸ κράτος, καὶ σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 375]

Ἑρμηνεία: «Δέσποτα Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού εἶσαι ὁ Κτίστης καὶ Δημιουργὸς τῶν ὅλων, εὐλόγησε τό πηγμένο γάλα καὶ μαζί μέ αὐτό καὶ τὰ αὐγά. Καὶ ἐμᾶς κράτησέ μας μέσα στήν καλοσύνη σου, ὥστε ὅσοι τρῶμε ἀπὸ αὐτά νά εἴμαστε πλήρεις ἀπὸ τίς δωρεές πού παρέχεις μέ ἀφθονία καὶ τὴν ἀνείπωτη ἀγαθότητά σου. Διότι εἶναι δική σου ἡ ἐξουσία καὶ δική σου ἡ Βασιλεία, ἡ δύναμη καὶ ἡ δόξα, τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΑΠΕΙΛΗΤΙΚΑ ΦΥΣΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ & ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΑΠΕΙΛΗ ΣΕΙΣΜΟΥ»

«Ὁ Θεός, ὁ μέγας, καὶ φοβερός, καὶ θαυμαστός, ὁ μόνος ἀληθινός, ὁ ποιῶν πάντα καὶ μετασκευάζων. Ὁ ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν. Ὁ ἀπτόμενος τῶν ὁρέων καὶ καπνίζονται. Ὁ σείων τὴν ὑπ' οὐρανῶν ἐκ θεμελίων, οἱ δὲ στύλοι αὐτῆς οὐ σαλεύονται. Ὁ τὰ θεμέλια τῆς γῆς σαλεύων, ἡδραστὰ δὲ τῷ σῶ νεύματι. Ὅν πάντα φρίσσει καὶ τρέμει ἀπὸ προσώπου τῆς δυνάμεώς σου. Ὅτι ἀνυπόστατος ἡ ὀργὴ τῆς ἐπὶ ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀπειλῆς σου, ἀμέτρητόν τε καὶ ἀνεξιχνίαστον τὸ ἔλεος τῆς ἐπαγγελίας σου. Αὐτὸς μνήσθητι τῶν οἰκτιρμῶν σου, Κύριε, καὶ τὰ ἐλέη σου παρά-

σχου ἡμῖν, ὅτι ἀπὸ τοῦ αἰῶνος εἰσί. Στήριξον τὴν κτίσιν, στερέωσον τὴν γῆν, παῦσον τὸν κλόνον αὐτῆς, ἔδρασον τὴν δονηθεῖσαν οἰκουμένην, καὶ μὴ συναπολέσης ἡμᾶς ταῖς ἀνομίαις ἡμῶν, μηδὲ καταδικάσης ἡμᾶς ταῖς ἀμαρτίαις ἡμῶν, ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς. Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, Θεὸς τοῦ ἐλεεῖν καὶ σώζειν, καὶ σὺ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα» σ. 538]

Ερμηνεία: «Ὁ Θεὸς ὁ μέγας, ὁ φοβερός καὶ θαυμαστός, ὁ μόνος ἀληθινός, πού δημιουργεῖ τὰ πάντα καὶ τὰ τροποποιεῖ κατὰ τὴν κρίση του. Αὐτός πού ρίχνει ἓνα βλέμμα στὴ γῆ καὶ τὴν κάνει νά (ὕφίσταται σεισμούς καὶ νά) τρέμει. Αὐτός πού ἀγγίζει ἀπλῶς τὰ ὄρη καὶ τὰ κάνει νά (ὕφίστανται ἐκρήξεις ἡφαιστείων καὶ νά) γεμίζουν μέ καπνούς. Αὐτός πού δονεῖ τὴ γῆ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ μέχρι τὰ ἔγκατά της, οἱ ἄξονές της ὅμως νά παραμένουν σταθεροί. Αὐτός πού δονεῖ τὰ θεμέλια τῆς γῆς, πού ὅμως εἶναι στερεωμένα γερὰ μέ τό δικό του πρόσταγμα. Ἐκεῖνον πού τὸν τρέμουν καὶ τὸν φοβοῦνται τὰ πάντα μπροστά στὴν παντοδύναμη δόξα του. Κύριε, κανεὶς δέν μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ στὴν ὀργή σου, ἀπειλή γιὰ μᾶς τοὺς ἀμαρτωλούς, ὅμως, εἶναι καὶ πολὺ μεγάλο καὶ ἀνεξερεύνητο καὶ τό ἔλεος τῶν ὑποσχέσεων σου. Ἐσύ ὁ ἴδιος, Κύριε, πού εἶσαι συμπονετικός καὶ μᾶς παρέχεις τίς καλωσύνες σου, γιατί πάντα τό ἔκανες, στήριξε τὴν κτίση, στερέωσε τὴ γῆ, σταμάτησε τὴν ταραχὴ της (ἀπὸ τὴ σεισμικὴ δόνηση) βάλε ἀσφάλεια στό ἔδαφος πού σείεται καὶ μὴν ἀφήσεις νά χαθοῦμε μαζί μέ τὰ ἄλλα ὄντα τῆς γῆς, ἐξαιτίας τῶν ἀμαρτιῶν μας στέλνοντάς μας στὰ βάραθρα. Γιατί εἶσαι ὁ Θεὸς μας, Ἐκεῖνος πού δείχνει εὐσπλαχνία καὶ σώζει. Σέ σένα στέλνουμε τὴ δόξα, δηλ. στὸν Πατέρα, στὸν Υἱὸ καὶ στό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀτέλειωτους αἰῶνες»

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΔΥΣΚΡΑΣΙΑΣ ΑΝΕΜΩΝ ΚΑΙ ΚΛΥΔΩΝΑ ΘΑΛΑΣΣΗΣ»

«Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ ἐνυποστάτῳ καὶ ἀνάρχῳ σου Λόγῳ, καὶ τῷ ζωοποιῷ καὶ ὁμοτίμῳ σου Πνεύματι, ἐκ μὴ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ πάντα· ὁ θαλάσσης θέμενος ὄριον ψάμμιον, καὶ σταθμήσας ὄρη τε καὶ τὰς νάπας ζυγῶ· ὁ σπιθαμῇ μετρήσας οὐρανόν, καὶ δρακί συνέχων τὴν γῆν· ὁ μέτρα καὶ κανόνας καὶ ὄρους, ἀρμονίας τε καὶ τάξεις, τῇ ὀρωμένη καὶ αἰσθητῇ κτίσει ταύτῃ δούς,

καὶ καιρῶν ἀλλαγάς, καὶ τροπὰς ἡλίου, κράσεσι στοιχείων νεύματί σου ταύτην συνέχων ἀρρήτως, καὶ πρὸς τὸ ἀπαθές τε καὶ ἄλυτον διακυβερνῶν· αὐτός, πανάγαθε Βασιλεῦ, τῇ ἐμφύτῳ καὶ συνήθει σου φιланθρωπία καὶ ἀγαθότητι πάλιν χρησάμενος πρὸς ἡμᾶς, ἐπίσκεψαι τὰ τῶν σῶν χειρῶν ἔργα, καὶ μὴ ἀποστήσης ἀφ' ἡμῶν τὰ ἐλέη σου, καὶ τοὺς οἰκτιρμούς σου, μηδὲ διασκεδάσης τὴν διαθήκην σου, ὁ κατ' εἰκόνα δημιουργήσας ἰδίαν ἀπορρήτως ἡμᾶς. Ὁ τόν μονογενῆ σου Υἱὸν λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν δούς, καὶ Πνεύματος ἀπορρήτῳ κοινωνία τῆς οἰκείας Θεότητος μεταδούς, ἄφες τὸ τῶν ἁμαρτιῶν, δεόμεθα, πληθος τῷ ὑπερέχοντι πλήθει τῶν οἰκτιρμῶν σου. ὁ τῷ Σταυρῷ τοῦ σοῦ Υἱοῦ καὶ τῷ αἵματι τὴν ἁμαρτίαν ἀπαλείψας τοῦ γένους ἡμῶν, ἐπανάγαγέ σου τὴν κτίσιν πρὸς τὴν φυσικὴν ἁρμονίαν καὶ τάξιν εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἐλεεινῶς ἐκτραπεῖσαν, διὰ τὴν παρὰ φύσιν ἀταξίαν καὶ ἀκοσμίαν τῆς ἀθέσμου καὶ φαύλης πολιτείας ἡμῶν. Δεῖξον ἡμῖν τὴν συνήθη τοῦ μεγάλου τούτου πελάγους γαλήνην, καὶ τὸν ἐπικείμενον κλύδωνα καὶ τὴν ταραχὴν τοῦ ἀέρος διακόψας, ἐντεῖλαι τοῖς ἀνέμοις καίριον καὶ κατάλληλον πνοὴν δοῦναι. Ἐπιτίμησον τῷ κλύδωνι τῆς θαλάσσης, καὶ ταῖς παρὰ φύσιν τῶν ἀνέμων κινήσεσι· στήτω πνεῦμα καταιγίδος, καὶ πρὸς γαλήνην τὰ τῆς ζάλης μετατεθῇτω· ἵνα τὰ σὰ ἔργα καὶ θαυμάσια πάλιν ἴδωσιν οἱ καταβαίνοντες εἰς θάλασσαν ἐν πλοίοις, ποιοῦντες ἐργασίαν ἐν ὕδασι πολλοῖς· παρασκεύασον αὐτήν, φιλάνθρωπε Δέσποτα, τῇ σῇ ἀνεικάστῳ φιλανθρωπία, παύσασθαι τοῦ κλύδωνος. Ὁ τόν μονογενῆ σου Υἱὸν καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, εὐδοκία σῇ καὶ συνεργείᾳ τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος, καταξιώσας γενέσθαι ἄνθρωπον, καὶ συμπλεῦσαι τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ Μαθηταῖς καὶ Ἀποστόλοις, καὶ ἐπιτιμῆσαι τῇ λαίλαπι τῶν ἀνέμων, καὶ τῆς θαλάσσης γαληνιᾶν τὰ κύματα κελεῦσαι· αὐτός καὶ νῦν πάντα ἐναντίον ἄνεμον κοίμησον, καὶ τὰ κύματα πράϋνον, καὶ τὸν κλύδωνα κατάπαυσον, καὶ τοὺς ἐπιτηδεῖους, καὶ εὐθέτους καιροὺς καὶ ἀνέμους ἐξαπόστειλον, κυβερνήτης καὶ βοηθὸς πανταχοῦ γινόμενος τοῖς δούλοις σου, ὁδηγῶν αὐτοὺς εἰς λιμένα σωτηρίας· οἱ γὰρ τὸ σὸν μόνον εἰδότες ὄνομα, καὶ μὴ γινώσκοντες πλην σου Θεὸν ἕτερον, πρὸς τὴν σὴν βοήθειαν διὰ παντός ἀποβλέπουσιν, εὐχαῖς καὶ πρεσβείαις τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου, τῶν θεοειδῶν Ἀγγέλων, καὶ πάντων τῶν Ἁγίων. Εὐδοκία καὶ ἀγαθότητι τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν

τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σ. 559-561]

Ερμηνεία: «Δέσποτα, Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού δημιούργησες, ὡς Τριαδική Θεότητα, τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία εἰς τὴν ὕπαρξιν, ἐσύ πού ἐβαλες τὴν ἄμμο ὡς ὄριο νὰ σταματᾷ ἡ θάλασσα καὶ στᾶθιμις καὶ τὰ ὄρη καὶ τὰ φαράγγια δίπλα-δίπλα. Ἐσύ πού μέ τό χέρι σου μετρᾷς τόν οὐρανὸ καὶ μέ τὴν παλάμη σου κρατᾷς ὅλη τὴ γῆ. Ἐσύ πού ἔδωσες σ' αὐτὴν τὴν ὁρατὴ καὶ αἰσθητὴ κτίση τὰ μέτρα καὶ τοὺς κανόνες καὶ τὰ ὅρια, τίς ἁρμονίες καὶ τὴν τάξιν, τίς ἀλλαγές τῶν καιρῶν καὶ τὴν πορεία τοῦ ἡλίου, ἁρμονικά ἐνώνοντας τὰ στοιχεῖα τὴν συγκρατεῖς μέ τό νεῦμα σου ἀκατανόητα, καὶ τὴν ὁδηγεῖς στὴν σταθερότητα καὶ τὴν συνοχή. Ἐσύ πανάγαθε Βασιλιά τοῦ σύμπαντος πού εἶσαι πάντα ἡ ἴδια ἡ ἀγάπη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μὴν μᾶς στερήσεις τό ἔλεός σου καὶ μὴν ἀναιρέσεις τὴ Συμφωνία σου μέ μᾶς γιὰ τὴ σωτηρία μας, Ἐσύ πού μᾶς δημιούργησες «κατ' εἰκόνα» δική σου. Ἐσύ πού τόν Υἱόν σου ἔδωσες θυσίαν γιὰ μᾶς...ἐπανάφερε τὴν κτίση σου στὴν φυσικὴ ἁρμονία καὶ τάξιν, ἡ ὁποία ξεστράτισε θλιβερά πρὸς τό παρά φύσιν (ἄταξία), ἐξ αἰτίας τῆς παρά φύσιν ἄταξίας καὶ ἀπειθείας τῆς παράνομης καὶ κακῆς συμπεριφορᾶς μας. Δεῖξε μας τὴ συνηθισμένη γαλήνη τοῦ πελάγους ἀπὸ τοῦτη τὴν ταραχή καὶ σταμάτησε τόν ἀνεμοστρόβιλο, πρόσταξε τοὺς ἀνέμους νὰ ἔχουν κανονικὸ καὶ κατάλληλο φύσημα. Ἐπιτίμησε τὴ θαλασσοταραχή καὶ τοὺς ἀφύσικους ἀνέμους καὶ μετέτρεψε ὅλα αὐτὰ τὰ τρομερὰ φυσικὰ φαινόμενα σὲ γαλήνια. Ὡστε αὐτοὶ πού ἐργάζονται μέρα νύχτα στὴ θάλασσα καὶ στά πλοῖα νὰ ξαναδοῦν καὶ νὰ θαυμάσουν τὰ ἔργα σου. Κάνε τὴ (τὴ θάλασσα) Φιλάνθρωπε Κύριε μέ τὴν ἀπερίγραπτη φιλανθρωπία σου νὰ πάψει νὰ ταραζεται. Ἐσύ πού, ὡς Ἁγία Τριάδα ὁμοοῦσια, θέλησες νὰ γίνῃ ὁ Υἱός σου ἄνθρωπος καὶ νὰ συμπλεύσῃ μέ τοὺς ἀγίους Ἀποστόλους τοῦ πάνω σὲ πλοῖο καὶ διέταξε τὴν ἄγρια φοβερὴ τρικυμία καὶ τοὺς ἀνέμους νὰ γαληνέψουν. Ἐσύ ὁ ἴδιος τώρα καταπράυνε κάθε ἀντίθετο ἄνεμο, καὶ τὴν τρικυμία καὶ στεῖλε εὐνοϊκὰ καὶ κατάλληλους καιρικούς συνῆκε. Γίνε σὲ μᾶς τὰ πλάσματά σου παντοτινὸς βοηθὸς καὶ καθοδηγητής, ὁδηγώντας μας σὲ ἀπάνεμα καὶ σωτήρια λιμάνια. Γιατί ἐμεῖς γνωρίζουμε μόνο τό δικό σου ὄνομα καὶ δὲν ξέρουμε ἄλλο Θεὸ ἐκτός ἀπὸ σένα καὶ ἀποβλέπουμε μόνο στὴ δική σου βοήθεια...».

**ΕΥΧΗ «ΕΥΧΗ ΕΠΙ ΑΝΟΜΒΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΑΛΛΑΓΗΣ ΑΝΕΜΩΝ»
[ΚΑΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ]**

«Ἀγαθὲ καὶ φιλόανθρωπε Κύριε, ὁ τὴν κτίσιν μόνῳ τῷ λόγῳ δημιουργήσας, καὶ ἐξ αὐτῆς τὸν ἄνθρωπον πλαστουργήσας· ὕστερον δὲ σὴ ἀρρήτῳ φιλοανθρωπία, πεπτωκότα τοῦτον, καὶ ἁμαρτία γενόμενον, ἀναλαβὼν καὶ καθαγιάσας, ὅπως μὴ ἀπόληται εἰς τέλος τὸ τῶν χειρῶν σου ἔργον, δοὺς δὲ τούτῳ καὶ τὰς σαυτοῦ ἐντολὰς εἰς ὑπόμνησιν τῆς σῆς παρουσίας καὶ τῶν σῶν ἐνταλμάτων τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως. Ὅθεν ἐκοπίασας, καὶ ἠγωνίασας, καὶ ἐπείναςας, καὶ ἐδίψησας, πληρώσας πάντα δι' ἡμᾶς, ὡς εἰκός, τὰ ἀνθρώπινα, ἐπιβάς τε πλοίου, καὶ θάλασσαν πεζεύσας, καὶ κύματα ἄγρια, καὶ βίας ἀνέμων χαλινώσας, καὶ πάντα παθεῖν ἀνασχόμενος, μέχρι σταυροῦ καὶ θανάτου, ἵνα, ἐν ᾧ πέπονθας καὶ ἐπειράσθης, βοηθῇς ἡμῖν τοῖς ἀσθενέσιν· αὐτὸς καὶ νῦν, Βασιλεῦ ἅγιε, ὁ τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν φιλοανθρώπως ἀναλαβὼν, σπλαγχνίσθητι ἡμῖν τοῖς χειμαζομένοις· σφοδρῶς, καὶ τῇ τῶν ἀναγκαίων ἐνδείᾳ πιεζομένοις· χορήγησον ἡμῖν τὴν σὴν ἀγαθότητα· μέθυσον τὴν γῆν ἡμῶν ὕδατος καθαροῦ, πρὸς καρποφορίαν αὐτῆς· ἐπωφελεῖς ἡμῖν τοὺς ἀέρας χάρισαι· καὶ καθάπερ ποτε Μαθητάς σου διέσωσας βυθιζομένους ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ τῆς τῶν ἀνέμων βίας, οὕτω καὶ νῦν διάσωσον ἡμᾶς ἐκ τῆς συνεχοῦς ἡμῶν περιστάσεως. Στήσον καὶ νῦν τῆς θαλάσσης τὴν ἀγριότητα· κατάπαυσον τὰ ἐναντία πνεύματα, τῇ σῇ προστάξει τῇ θεϊκῇ· δὸς ἡμῖν γαλήνην καὶ ἀνάπαυσιν τῶν ἀνιαρῶν. Ναί, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν ἴδε καὶ ἐπίβλεψον ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου πρὸς τὴν ἄμπελον ταύτην, καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου· καὶ δὸς πνεῦμα εὐθὲς πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν ἐπερχομένων ἡμῖν συμφορῶν· πρεσβείαις τῆς σὲ τεκούσης Μητρὸς καὶ πάντων σου τῶν Ἀγίων. Ἀμήν».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σσ. 529-530]

Ἑρμηνεία: «Ἀγαθὲ καὶ φιλόανθρωπε Κύριε, ἐσύ πού δημιούργησες τὴν Κτίση μόνο μέ τό λόγο σου καί ἀπ' αὐτήν ἔπλασες τόν ἄνθρωπο, ὕστερα ὁμως –ἐπειδὴ αὐτός ἔπεσε στήν ἁμαρτία– μέ τὴν ἀνείπωτη φιλοανθρωπία σου τόν ξαναπῆρες (κοντά σου) καί τόν ἁγίασες, γιὰ νά μήν χαθεῖ ὀλοκληρωτικά τό ἔργο τῶν χειρῶν σου. Τοῦ ἔδωσες καί τίς ἐντολές σου (Π. Διαθήκη) σέ ὑπενθύμιση τῆς παρουσίας σου καί τίς νέες ἐντολῶν μέσῳ τῆς θείας Ἐνανθρώπησής σου (Κ. Διαθήκη). Γιὰ μᾶς, κοπίασες, πέρασες ἀγωνία, πείναςες καί δίψασες,

κάνοντας για τό πλάσμα σου όλα τά ανθρώπινα. Ἀνέβηκες καί σέ πλοῖο, περπάτησες στή θάλασσα καί χαλιναγώγησες τά ἄγρια κύματα καί τή βίαση πνοή τῶν ἀνέμων. Ἀνέχθηκες νά πάθεις τά πάντα, μέχρι τό Σταυρό καί τόν θάνατο, προκειμένου νά βοηθήσεις ἐμᾶς τοὺς ἀδύναμους. Ἐξαιτίας ὅλων αὐτῶν πού ἔπαθες δύνασαι κι ἐσύ νά βοηθήσεις τοὺς πειραζομένους. Ἐσύ τώρα, Βασιλεῦ τοῦ παντός, πού ἀνέλαβες φιλόφιλανθρωπα τή δική μας ἀσθένεια, σπλαγχνίσου μας πού σφοδρά βασανιζόμαστε καί πιεζόμαστε ἀπό τήν ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων. Χορήγησέ μας τήν ἀγαθότητά σου. Μέθυσε τή γῆ μέ καθαρό νερό, γιά τήν καρποφορία της. Χάρισέ μας ἐπωφελεῖς ἀνέμους. Καί ὅπως διέσωσες κάποτε τοὺς Μαθητές σου –πού κινδύνευαν νά βυθιστοῦν ἀπό τή θαλασσοταραχή καί τή βιαιότητα τῶν ἀνέμων– ἔτσι καί τώρα διάσωσέ μας ἀπό αὐτή τή διαρκῆ (δύσκολη) περίσταση. Σταμάτησε καί τώρα –ὅπως τότε– τήν ἀγριότητα τῆς θάλασσας. Κατάπαυσε τήν ἐνάντια πνοή τοῦ ἀνέμου μέ τό θεϊκό πρόσταγμά σου. Δῶσε μας γαλήνη καί ἀνάπαυση ἀπό τά θλιβερά. Ναί, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ καί Θεέ μας. Δές ἀπό ψηλά, ἀπό τό ἅγιο κατοικητήριό σου αὐτή τήν ἄμπελο, τήν ὁποία φύτεψε ἡ δεξιὰ σου καί ἀποκατάστησέ την. Δῶσε μας πνεῦμα σταθερό γιά νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τίς συμφορές πού ἔρχονται καταπάνω μας. Μέ τίς πρεσβεῖες τῆς Μητέρας πού σέ γέννησε καί ὅλων τῶν Ἀγίων σου. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΠΛΗΓΗΝ ΘΑΝΑΤΙΚΟΥ»³³⁹

«Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ τῶν οἰκτιρμῶν σου ἀνεξάντλητος πηγὴ· τὸ τῆς φιλοφιλανθρωπίας ἀνεξιχνίαστον πέλαγος· ἡ ἄπειρος ἄβυσσος τῆς μακροθυμίας καί τῆς χρηστότητος· ὁ καὶ τὰς κατὰ γενεὰν ἐπαγομένας τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων πληγὰς τε καὶ μάστιγας συμφερόντως, διὰ φιλοφιλανθρωπίας ὑπερβολὴν, ἐπιφέρων, ἵνα τὸ πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ἡμῶν ἀκρατὲς καὶ ὀξύρροπον, καθάπερ τινὶ χαλινῷ, τῷ θεῷ σου κατεχόμενον φόβῳ, μὴ ἀτάκτως κινῆται κατὰ τῆς θείας εἰκόνης, μηδὲ εἰς τὸ τῆς ψυχῆς εὐγενὲς κακῶς ἐξυβρίζη. Στῆσον, δεόμεθα, τὴν κατὰ τῆς φύσεως ἡμῶν φερομένην ὀξείαν καὶ ἄωρον ταύτην τοῦ θανάτου ρομφαίαν, ἵνα μὴ ὀλιγοστοὺς ἡμᾶς παρὰ πάν-

339. Ἡ εὐχὴ ἀποδόθηκε στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴ φιλόλογο καθηγήτρια Ἀνασταστά Εἰρήνη.

τα τὰ ἔθνη ποιήσης, μηδὲ τοῖς νοητοῖς καὶ αἰσθητοῖς ἐχθροῖς ἡμῶν παραδώσης ἡμᾶς ἐξουθένημα. Ἐξηρήμωνται πόλεις, ἠφανίσθησαν ἀγοραί, ἱεραὶ πανηγύρεις, καὶ τελεταί, καὶ θείων ὕμνων συστήματα, τῷ πλείονι μέρει, κατεσιγάσθησαν οἰκίαι καλαὶ καὶ μεγάλαι, κατὰ τὴν Γραφὴν ἠφανίσθησαν, καὶ οὐκ ἔστιν ὁ κατοικῶν ἐν αὐταῖς. Φόβος καὶ τρόμος ἦλθεν ἐφ' ἡμᾶς, καὶ σκότος ζοφερόν τοῦ φοβεροῦ τούτου θανάτου πάντας ἐκάλυπεν. Οὐ φθάνομεν, Δέσποτα, τοὺς τελευτῶντας, ὡς ἔθος, θρηνεῖν οἱ προσήκοντες· καὶ γὰρ τὸ τέλος ἡμῶν φθάνει, καὶ ἄλλους ἐπιζητοῦμεν τοὺς θρηνοῦντας, καὶ κοινῶ τῷ τάφῳ παραδιδόμεθα. Οὐδὲ οἱ ζῶντες καὶ φαινόμενοι, ζῆν ἤδη νομίζομεν· τῷ φόβῳ τῆς φοβερᾶς ταύτης πληγῆς, μικροῦ καὶ ἑαυτοῖς ἀπιστοῦμεν· τὸ τοῦ θανάτου σύμβολον, καὶ πληγὴν ἔχειν ἕκαστος ἐν ἑαυτῷ φανταζόμενος, καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τῷ δέει τοῦ θανάτου χαλεπῶς ἀποθνήσκοντες. Ταῦτα τῆς κακίας ἡμῶν τὰ ἐπίχειρα· τοῦτο τῶν πονηρῶν καὶ ἀκαθάρτων ἡμῶν πράξεων τὸ κατάλληλον ἀποτέλεσμα· ταῦτα τῆς ἀσελείας καὶ ἀδικίας καὶ ἐπιπορείας ἡμῶν τὰ δεινὰ κατορθώματα. Οὕτως ὁ τρικέφαλος ὄφις τοὺς πικροὺς ἡμῖν ὀδόντας ἐμπήξας, τὴν φθορὰν καὶ τὸν θάνατον τοῦτον ἐπήγαγε· διὰ ταῦτα ἔρχεται, φησὶν, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας. Διὸ οὐδὲ νοητοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπάραι, οὐδὲ προσεύξασθαι καθαρῶς, καὶ τὸν ἔλεον ἐφελκύσασθαι σου δυνάμεθα, τῷ βάρει τοῦ συνειδότος, καθάπερ τινὶ κλοιῷ σιδηρῷ, κατακαμπτόμενος ἕκαστος. Ἀλλὰ μὴ παραδώης ἡμᾶς εἰς τέλος, διὰ τὸ Ὄνομά σου τὸ ἅγιον, μηδὲ διασκεδάσης τὴν διαθήκην σου, ἵνα τὸν τῆς μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς καιρὸν ζημιωθῶμεν οἱ τάλανες. Διὸ καὶ τὴν πληγὴν τοῦ θανάτου ταύτην φιланθρώπως ἐπήγαγες. Οἶδαμεν, ὡς πολλάκις τὴν μετάνοιαν ὑποσχόμενοι, καὶ πολλάκις ψευδάμενοι, τὴν τομὴν, κατὰ τὴν ἄκαρπον ἐκείνην συκὴν, κατεκρίθημεν. Ἀλλ' ἔτι καὶ ἔτι μακροθύμησον, ὡς φιάνθρωπος γεωργός, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν· ὁ ἐβδομηκοντάκις ἐπτὰ συγχωρεῖν τοῖς ἀδελφοῖς κελεύων τὰ ἁμαρτήματα· ὁ δυνάμενος ἐκ τῶν σκληρῶν καὶ ἀκάρπων λίθων ἐγείρειν τέκνα τῷ Ἀβραάμ· σοὶ γὰρ μόνῳ πάντα δυνατά, τὰ παρὰ ἀνθρώποις ἀδύνατα, φιανθρώπε Δέσποτα· ἵνα καὶ ἐφ' ἡμῶν εἰς γενεάς, καὶ γενεὰς δοξασθῇ σου τὸ πανάγιον Ὄνομα τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σ. 553-554]

Ερμηνεία: «Δέσποτα, Κύριε, Θεέ μας, ή πηγή τής ανεξάντλητης ευσπλαχνίας, τό πέλαγος τής ανεξάντλητης φιλανθρωπίας. Ή άπειρη άβυσσος τής συγχωρητικότητας και τών δώρων τής αγαθότητάς σου, ή άπειρη άβυσσος τής μακροθυμίας και τής καλοσύνης. Έσύ πού σέ κάθε γενιά φέρνεις στο γένος τών ανθρώπων πληγές και μάστιγες για τό συμφέρον τους. Έξαιτίας τής υπερβολικής σου φιλανθρωπίας, δοκιμάζεις τήν ανθρώπινη φύση πού διακρίνεται από άκράτεια και ροπή προς τήν άμαρτία. Σάν νά μπαίνει κάποιο χαλινάρι και ό άνθρωπος, έξαιτίας του φόβου του μπροστά στο θεϊκό μεγαλείο νά μήν κινείται μέ αυθάδεια έναντίον του Θεού, μήτε νά άμαυρώνει τήν κατ' εικόνα πλασθείσα ψυχή του. Σήκωσε, παρακαλούμε αυτό τό φοβερό και πρόωρο ξίφος του θανάτου πού στρέφεται έναντίον μας, για νά μήν αποδεκατιστούμε ως έθνος ούτε νά μάς παραδώσεις έξασθενημένους στους νοητούς και αίσθητους έχθρους μας. Έχουν έρημωθεί πόλεις, Κύριε, και έξαφανίσθηκαν οι συναθροίσεις τών ανθρώπων σέ αυτές, ιερές έορταστικές συγκεντρώσεις και τελετές και άρμονίες από θείους ύμνους σταμάτησαν πιά νά ακούγονται. Άνθρωποι από μεγάλα και καλά σπίτια –σύμφωνα μέ τήν Άγία Γραφή– καταστράφηκαν, και δέν ύπάρχει πλέον κανείς νά τά κατοικήσει. Φόβος και τρόμος έπесе πάνω μας και τό ζοφερό σκοτάδι του φοβερού θανατικού κάλυψε τους πάντες. Δέν προφταίνουμε, Κύριε, έμεις οι συγγενείς, νά θρηνούμε τους νεκρούς μας –όπως συνηθίζεται– γιατί πλησιάζει και τό δικό μας τέλος και άναζητούμε άλλους νά μάς θρηνήσουν και όλοι μαζί νά παραδοθούμε σέ κοινό τάφο. Ούτε έμεις οι ζωντανοί –άν και φαίνεται ότι ζούμε– έχουμε τήν αίσθηση ότι ζούμε, έξαιτίας του φόβου αυτής τής φοβερής μάστιγας δέν πιστεύουμε πιά στους έαυτούς μας. Ό καθένας φαντάζεται ότι έχει για τόν έαυτό του τό σύμβολο του θανάτου και τήν πληγή και πεθαίνουμε έξευτελιστικά πρίν ακόμα μάς βρεϊ ό θάνατος – έξαιτίας του φόβου. Αυτές είναι οι συνέπειες τής κακίας μας· ό,τι συμβαίνει είναι οι δίκαιες συνέπειες τών άδικων και βδελυρών πράξεών μας· αυτά είναι τα φοβερά κατορθώματα τής άσέλγειας και τής άδικίας και τής έπιπορίας μας. Αυτό τό τρικέφαλο φίδι τής συμφοράς, αφού μάς δάγκωσε μέ τά φαρμακερά του δόντια μάς έφερε τήν καταστροφή ακόμα και τό θάνατο. Για αυτό τό λόγο έρχεται λείι (ή Γραφή) ή όργή του Θεού πάνω στα πλάσματά του πού δέν πειθαρχούν στις έντολές Του. Έτσι, δέν έχουμε τήν τόλμη ούτε τά νοητά μας μάτια

νά σηκώσουμε οὔτε νά προσευχηθοῦμε μέ ἀγνή ψυχή, οὔτε νά προσελκύσουμε τό ἔλεός σου, ἐξαιτίας τοῦ βάρους τῆς ἐπίγνωσης τῆς ἁμαρτίας, καί εἴμαστε σάν νά λυγίζει κάποιος ἀπό σιδερένιο κλοιό. Ἀλλά μή μᾶς ἀφήσεις νά καταστραφοῦμε τελείως· μή μᾶς ἀφήσεις (ὄχι χάριν τῆς δικῆς μας ἀξίας, ἀλλά) χάριν τοῦ ἁγίου ὀνόματός Σου (τό ὁποῖο εἶναι ταυτόσημο μέ τό ἔλεος καί τήν εὐσπλαχνία) καί μή ἀθετήσεις (ὅπως τήν ἀθετήσαμε ἐμεῖς) τήν συμφωνία πού ἔκαμες μαζί μας (νά εἶσαι σύ ὁ Θεός μας καί ἐμεῖς ὁ λαός σου) γιά νά μήν χάσουμε τήν εὐκαιρία οἱ ἄθλιοι νά ἐπιστρέψουμε σέ σένα τόν καιρόν τῆς μετάνοιας. Γιά αὐτό τόν λόγο μᾶς ἔστειλες, ἀπό φιланθρωπία, τοῦτο τό κακό. Γνωρίζουμε πώς ἂν καί πολλές φορές ὑποσχεθήκαμε νά ἀλλάξουμε ἀλλά πολλές φορές διαψευστήκαμε. Κατακριθήκαμε, ἐπειδή παραμείναμε ἄκαρποι, ὅπως ἡ ἄκαρπη συκιά τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀλλά ἀκόμα δεῖξε μακροθυμία, σάν φιλάνθρωπος Γεωργός, πού δέν θέλει τό θάνατο τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὥσπου νά μετανοήσῃ καί νά ἐπιστρέψῃ πίσω σέ σένα. Ἐσύ πού ζητᾷς ἐβδομήκοντα ἐπτὰ φορές νά συγχωροῦμε τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἄλλων, ἐσύ πού μπορεῖς ἀπό τίς ἄγονες πέτρες νά πλάσεις παιδιά τοῦ Ἀβραάμ· Φιλάνθρωπε Κύριε, αὐτά πού γιά τοὺς ἀνθρώπους εἶναι ἀδύνατα, γιά Σένα ὅλα εἶναι δυνατά. Γιά νά δοξασθεῖ σέ μᾶς καί σέ ὅλες τίς γενιές τό πανάγιο ὄνομα τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τώρα καί πάντα καί στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ ΙΚΕΤΗΡΙΟΣ ΠΡΟΣ ΘΕΟΝ

«ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΕΝ ΚΑΙΡΩ ΛΟΙΜΟΥ ΚΑΙ ΛΙΜΟΥ»

(Ποίημα τοῦ ἀγιοτάτου Πατριάρχου Καλλίστου)

«Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ὀρωμένην ταύτην κτίσιν, δημιουργικῇ σου προστάξει, ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγών· εἶτα καὶ τὸν ἄνθρωπο οἰκείαις χερσὶ διαπλάσας τῇ ἄκρᾳ σου ἀγαθότητι, καὶ πρότερον μὲν πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ἐτοιμασίαν, ἀδάπανον καὶ ἄνετον ἐκτελέσας εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν· ἅμα δὲ τῇ παραβάσει τῆς ἐντολῆς στερήσας αὐτὸν τῆς ἀκηράτου τρυφῆς ἐκείνης, καὶ ἐτέραν διαγωγὴν αὐτῷ ἐπίπονον παρασχὼν συμφερόντως, ὥστε καρποὺς ἐκφέρειν ἐπιτάξας τὴν γῆν εἰς τροφὴν ἡμετέραν, καὶ αὐτῶν τῶν ἀλόγων ζώων, πολυειδῶς καὶ ποικίλως· καὶ τοῖς μὲν ἐξ αὐτῶν τῶν σπερμάτων τῆς γῆς χορηγῶν τὰ πρὸς χρεῖαν, τοῖς δὲ ἐτέρως κατὰ τὴν προνοητικὴν σου δύναμιν, δι' ἧς καὶ τοὺς τῆς θαλάσσης ἰχθύας ἐφορᾷς τῇ

σῇ χρηστότητι, τῆς σῆς δεξιᾶς ἀνοιγομένης καὶ ἐμπιμπλώσης πᾶν ζῶον εὐδοκίας· ὁ μεγάλη καὶ θαυμαστὰ τεράστια ἐργασάμενος ἔν τε τῇ παλαιᾷ καὶ τῇ νέᾳ Διαθήκῃ, ἐπάκουσόν μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου δούλου σου. Καὶ καθάπερ ποτέ, διὰ τοῦ Ἰωσήφ ἐκείνου, τοῦ φέροντος τύπον τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, ἅπαντα τὸν Ἰσραηλίτην ἐκείνον διέθρεψες λαὸν δαψιλῶς, οὕτω καὶ νῦν διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, χορήγησον τὰ πρὸς τροφήν καὶ ἀνάπαυσιν ἡμετέραν, καὶ τῶν ἀνιαρῶν πάντων ἀπαλλαγὴν ἡμῖν δώρησαι, τοῦ λοιμοῦ, καὶ λιμοῦ, καὶ τῆς προσδοκωμένης ἀνάγκης καὶ βίας ἐλευθερώσας ἡμᾶς· ἵνα δοξασθῇ τὸ πανάγιον Ὄνομά σου τοῦ ἀνάρχου Πατρός, καὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, καὶ τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιοῦ σου Πνεύματος ...».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σ. 557]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού δημιούργησες μέ τό δημιουργικό σου πρόσταγμα τόν ὁρατό αὐτό κόσμο καὶ τόν ἔφερες ἀπό τήν ἀνυπαρξία στήν ὑπαρξιν. Ἐπειτα ἔπλασες μέ τὰ ἴδια σου τὰ χέρια τόν ἄνθρωπο ἀπό τή μεγάλη σου ἀγαθότητα. Πρίν ὅμως, ἀπό ὅλα αὐτά ἐτοίμασες τὰ πάντα γιά αὐτόν, ὥστε χωρίς κόπο καὶ μέ ἄνεση νά ζεῖ. Μέ τήν παράβασιν ὅμως, τῆς θεϊκῆς σου ἐντολῆς στερήθηκε τήν ὑπέροχην τρυφήν τοῦ παραδείσου, καὶ ἀντί γιά τήν παραδείσια ζωή (πού ἦταν προορισμένος) φορτώθηκε μέ δυσκολίες καὶ βάσανα, τὰ ὅποια ὅμως εἶναι γιά τό συμφέρον του. Ἔτσι μέ δική σου ἐντολή παράγει κάθε εἶδους καρπούς, γιά νά ζεῖ, ὅπως ἐπίσης φροντίζεις καὶ γιά τήν τροφήν καὶ τῶν ζώων. Καὶ ἀπό τή μιά μεριά στόν ἄνθρωπο χορήγησες μέ τούς καρπούς τῆς γῆς τὰ ἀπαραίτητα γιά τή ζωή του, στά δέ ἄλογα ζῶα μέ ἄλλο προνοητικό τρόπο –παρόμοιο μέ ἐκεῖνο πού ἐποπτεύεις καὶ τὰ ψάρια τῆς θάλασσας– ἀνοίγεις καθημερινά τό θεϊκό σου χέρι καὶ τό γεμίζεις μέ τόν πλοῦτο τῆς καλοσύνης σου. Ἐσύ πού θαυμάσια ἔργα ἐπιτέλεσες τόσο στήν Παλαιά ὅσο καὶ στήν Καινή Διαθήκην, εὐσπλαχνίσου καὶ ἐμένα τό ἁμαρτωλό καὶ ἀνάξιο πλάσμα σου. Καὶ ὅπως τότε, μέσῳ τοῦ Ἰωσήφ (γιοῦ τοῦ Ἰακώβ, ἄρχοντα τῆς Αἰγύπτου) – ὡς προτύπωση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ– ἔσωσες τόν ἰσραηλιτικό λαό, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ τώρα (ἐν μέσῳ αὐτοῦ τοῦ λοιμοῦ καὶ λιμοῦ) μέσῳ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, χορήγησέ μας τὰ ἀπαραίτητα γιά τήν τροφήν καὶ τήν ξεκούρασή μας. Καὶ δώρισέ μας τήν ἀπαλλαγὴν ἀπό ὅλα τὰ δυσάρεστα, δηλ. τήν πείνα, τήν ἀρρώστια καὶ ὅλα τὰ ἄλλα

δεινά πού ταλαιπωροῦν, αἰχμαλωτίζουν καί ἐκβιάζουν τήν ἀνθρώπινη φύση. Γιά νά δοξασθεῖ μέ αὐτό τόν τρόπο τό Πανάγιο Ὄνομά σου, δηλ. τοῦ Ἀναρχοῦ Πατέρα, τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, καθώς καί τοῦ Παναγίου καί ζωοποιοῦ σου Πνεύματος...».

ΕΥΧΗ ΕΤΕΡΑ «ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΕΝ ΚΑΙΡῳ ΛΟΙΜΟΥ ΚΑΙ ΛΙΜΟΥ»

«Ὁ τῶν θαυμασίων Θεός, ὁ καί μεγάλα καί θαυμαστά ἐργασάμενος· ὁ τὸν παλαιὸν Ἰσραὴλ διὰ Μωϋσέως ἐλευθερώσας τῆς πικρᾶς δουλείας τοῦ Φαραώ· ὁ τῇ χειρὶ σου τῇ δεξιᾷ τοῦτον καθοδηγήσας, καί ἀβλαβῇ διασώσας πρὸς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας· ὁ πρότερον μὲν διὰ τῶν ὀρνίθων ἐκείνων εἰς κόρον ἐκθρέψας οὐκ εὐαρίθμητον λαὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ τῇ ξηροτάτῃ· ὁ ὀμβρήσας τὸ μάννα, καθάπερ ὕδωρ ἐκ πηγῆς ἀεννάου· ὁ τὴν ἀκρότομον πέτραν πηγὰς ὑδάτων ὀμβρῆσαι παρασκευάσας, καί πάντας κορέσας τῇ τοῦ ὕδατος ἐκχύσει τῷ δίψει πιεζομένους· οὕτω καὶ νῦν ἡμᾶς θρέψον τῇ συνήθει σου φιλανθρωπία καί ἀγαθότητι· χορήγησον ἡμῖν τὰ δέοντα, καί αὐτάρκησον πρὸς ὑπουργίαν καί τροφήν ἡμετέραν· δεῖξον καὶ ἐν ἡμῖν τὰ σὰ μεγάλα θαυμάσια, καί θρέψον ἡμᾶς εἰς κόρον τῇ εὐλογίᾳ τῆς σῆς χρηστότητος· πάντα γὰρ δυνατὰ σοι, ἀδυνατεῖ δέ σοι οὐδέν. Ναί, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκθρέψας μυριάδας λαοῦ ἐν ὀλίγοις ἄρτοις ἐν τῇ ἐρήμῳ, θρέψον καὶ νῦν ἡμᾶς τῇ ἀφάτῳ σου εὐσπλαχνία, καὶ μὴ παρίδης τὰς δεήσεις ἡμῶν τῶν ἀμαρτωλῶν καὶ ἀναξίων δούλων σου· ἵνα δοξασθῇ τό πανάγιον Ὄνομα σοῦ τοῦ Πατρός...».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σ. 558]

Ἑρμηνεία: «Εἶσαι ὁ Θεός τῶν θαυμάτων πραγμάτων. Σὺ πού ἔκανες καὶ κάνεις μεγάλα καί θαυμαστά ἔργα. Ἐσύ πού ἀπελευθέρωσες κάποτε τὸν ἰσραηλιτικὸ λαὸ ἀπὸ τῆ βαριά σκλαβιά τοῦ Φαραώ μέ τῇ βοήθεια τοῦ Μωϋσῆ. Ἐσύ πού τὸν καθοδήγησες καὶ τὸν ὁδήγησες σῶο καὶ ἀβλαβῇ στὴ Γῇ τῆς Ἐπαγγελίας. Ἐσύ, ὁ ὁποῖος προηγουμένως κόρεσες τὴν πείνα χιλιάδων λαοῦ μέ τὰ ὀρτύκια στὴν κατάξερη ἔρημο. Ἐσύ πού ἔριξες σάν βροχὴ τό μάννα ἀπὸ τὸν οὐρανό, ὅπως τό νερό ἀπὸ πηγὴ πού ρεεῖ ἀσταμάτητα. Ἐσύ πού ἔκανες ἀπὸ τὴν κοφτερὴ πέτρα νά ἀναβλύσει ἄφθονο νερό καὶ ξεδίψασες ὅλους τοὺς τυραννισμένους ἀπὸ τό μαρτύριο τῆς δίψας μέ τό νερό πού ἀνέβλυσε ἀπὸ τὸν βράχο. Ἔτσι καὶ τώρα χόρτασέ μας μέ τῇ συνηθισμένη σου φιλανθρωπία καὶ καλοσύνη. Χορήγησέ μας τὰ δέοντα καὶ κάνε μας αὐτάρκεις μέ τῇ βοήθειά σου καὶ τὴν τροφή

μας. Δείξε καί σέ μᾶς τά μεγάλα καί θαυμαστά σου ἔργα καί χόρτασέ μας μέ τήν εὐλογία τῆς καλοσύνης σου. Γιατί ὅλα εἶναι δυνατά γιά σένα, τίποτε δέν εἶναι ἀδύνατο! Ναί, Κύριε, Θεέ μας, ἐσύ πού ἔθρεψες μυριάδες λαοῦ μέ λίγα μόνο ψωμιά στήν ἔρημο, θρέψε καί μᾶς τώρα, μέ τήν ἀπερίγραπτη εὐσπλαχνία σου καί μήν ἀγνοήσεις τίς παρακλήσεις τῶν ἁμαρτωλῶν καί ἀνάξιων δούλων σου...».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΑΠΕΙΛΗΙ ΒΡΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΡΑΠΩΝ»³⁴⁰

«Πάλιν σου, Κύριε, τοῦ φιλανθρώπου Δεσπότης μνήμη παιδείας, καί πάλιν δούλων ἀχρείων συγχωρήσεως δεήσεις, γινωσκόντων ὡς ὅσον ὑπερβάλλει τὸ μέγεθος τῶν ἁμαρτημάτων, τοσοῦτω πλέον καί αὐτὸς ὑπερέχεις τῇ ἀμνησικάκῃ σου εὐσπλαχνία. Δεόμεθά σου, ἀποστρεψον τὸν θυμόν σου ἀφ' ἡμῶν, ὅπως μὴ εἰς τὸν αἰῶνα ὀργισθῇς ἡμῖν, ἀλλ' ἐν τῷ ἐλέει σου ζωώσης ἡμᾶς τοῖς οἰκτιρμοῖς σου, Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ στερεῶν βροντὴν, καί μετασκευάζων ἀστραπὴν, καί πάντα πράττων πρὸς σωτηρίαν τῶν ἔργων τῶν χειρῶν σου. Ἐπίδε τῇ σῇ φιланθρωπία, καί ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως, ὀργῆς, καί ἀνάγκης, καί τῆς ἐφεστώσης ἀπειλῆς· ἐβρόντησας γὰρ ἐξ οὐρανοῦ, ὁ Κύριος, καί ἀστραπὰς ἐπλήθυνας, καί συνετάραξας ἡμᾶς. Διαλάγηθι, εὐσπλαχνε, πρὸς σέ καταφεύγομεν· καί τοὺς πλουσίους σου οἰκτιρμούς κατάπεμψον ἐφ' ἡμᾶς, καί ἐλέησον τοὺς δούλους σου, ὡς ἀγαθὸς καί φιλάνθρωπος. Μὴ καταφλεξάτω ἡμᾶς τὸ πῦρ τοῦ θυμοῦ σου, μηδὲ καταφαγέτω ἡμᾶς θυμὸς ἀστραπῶν καί βροντῶν σου· ἀλλὰ τῇ συνήθει σου χρησάμενος εὐσπλαχνία, πράυνον τὴν ὀργὴν σου, καί εἰς αἰθρίαν τὸν ἀέρα μετάβαλε, καί ταῖς ἡλιακαῖς ἀκτίσι τὸν ἐπικείμενον ζόφον διακόψας τὴν ἀχλὺν εἰς γαλήνην μεταποίησον...».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σ. 558-559]

Ἑρμηνεία: «Πάλι, Κύριε φιλάνθρωπε καί Δημιουργέ τοῦ Σύμπαντος (μέ τήν εὐσπλαχνία σου καί τὴ σοφία σου) μᾶς παιδαγωγεῖς (μέσω αὐτῶν τῶν φαινομένων) καί πάλι ἐμεῖς οἱ ἀχρεῖοι δοῦλοι Σου στέλνουμε παρακλήσεις γιά συγχώρεση. Γνωρίζουμε πὼς ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ μέγεθος τῶν ἁμαρτιῶν μας τόσο περισσότερο καί ἐσύ ὑπερέχεις στήν εὐσπλαχνία Σου πού εἶναι ἀμέτρητη! Σέ παρακαλοῦμε ἀπέσυρε τὸ θυμό σου ἀπὸ πάνω μας καί μήν ὀργισθεῖς ποτέ

340. Ἡ εὐχή ἀποδόθηκε στὰ νέα ἑλληνικά ἀπὸ τὴ φιλόλογο καθηγήτρια Ἀντωνιάδου Ἀμαλία.

μαζί μας αλλά μέσα στο άμετρητο έλεός σου δώσε μας ζωή μέ τόν οΐκτο σου. Κύριε καί Θεέ μας, έσύ πού δημιούργησες τίς βροντές καί τίς άστραπές καί ένεργεΐς πάντα πρός σωτηρία τών δημιουργημάτων σου, έπίβλεψε μέ τή φιλανθρωπία σου καί άπάλλαξέ μας άπό κάθε θλίψη, όργή, άνάγκη καί ύπάρχουσα άπειλή. Γιατί, έσύ Κύριε βρόντησες άπό τόν ούρανó καί πλήθυνες τίς άστραπές καί μάς ταρακούνησες (ώστε νά μάς παιδαγωγήσεις). Δείξε εύσπλαχνία φιλεύσπλαχνε, Κύριε, σέ σένα καταφεύγουμε καί στείλε μας τά πλούσια έλέη σου καί σώσε μας, ώς άγαθός καί φιλάνθρωπος (πού είσαι). Άς μή μάς κατακάψει ό μεγάλος σου θυμός, άς μή μάς κατασπαράξει ό θυμός πού έκδηλώνεις μέ τίς βροντές καί τίς άστραπές. Άλλά, άφοϋ δείξεις τή συνηθισμένη σου θεϊκή, χωρίς όρια εύσπλαχνία, καταπράϋνε τήν όργή σου καί μετέτρεψε τήν ταραγμένη άτμόσφαιρα σέ γαλήνιο τοπίο, χωρίς σύννεφα. Καί άφοϋ διώξεις τό έπικείμενο σκοτάδι μέ τό άνακουφιστικό φώς τών ήλιακών άκτίων μετέτρεψε τήν όμίχλη σέ γαλήνη».

ΑΝΘΡΩΠΟΣ-ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΘΕΜΕΛΙΟΥ ΟΙΚΟΥ»

«Ό Θεός ό παντοκράτωρ, ό ποιήσας τόν ούρανόν έν συνέσει, καί θεμελιώσας τήν γήν έπί τήν ασφάλειαν αύτής, ό κτίστης καί δημιουργός τών άπάντων, έπιδε έπί τόν δοϋλόν σου (τόνδε) τόν έλόμενον έν τῷ κράτει τής ισχύος σου, έγειραι οΐκον είς κατοικίαν καί τῷ κτίσματι αύτόν άνεγειραι· έδρασον αύτόν έπί τήν στερεάν πέτραν, ήν, κατά τήν σήν θείαν έν Εύαγγελίοις φωνήν, ούκ άνεμος, ούχ ύδωρ, ούχ έτερόν τι καταβλάψαι ισχύσει, εύδόκησον αύτόν είς τέλος άχθήναι, καί τούς έν αύτῷ μέλλοντας κατοικεΐν έκ πάσης έπιβουλής τοϋ άντικειμένου έλευθέρωσον. Ότι σόν τό κράτος, καί σου έστιν ή βασιλεία, καί ή δύναμις, καί ή δόξα τοϋ Πατρός καί τοϋ Υίοϋ καί τοϋ Αγίου Πνεύματος, νϋν καί άεί καί είς τούς αιώνας τών αίωνων. Αμήν».

[«Μικρόν Εϋχολόγιον», σσ. 349-350]

Έρμηνεία: «Παντοκράτορα Κύριε, Ίησοϋ Χριστέ, σύ πού δημιούργησες τό σύμπαν μέ σοφία καί θεμελίωσες τή γή μέ ασφάλεια, σύ Κύριε, Δημιουργέ τοϋ παντός, έπίβλεψε μέ άγαθότητα καί τόν δοϋλο σου (...), ό όποΐος στηριζόμενος στή δύναμη τής δική σου

άνυπέρβλητης δύναμης αποφάσισε νά αναγείρει κτίσμα κατοικίας καί θέλει, Κύριε, νά τό θεμελιώσῃ μέ τή δική σου εὐλογία σέ πέτρα στερεά, ὥστε οὔτε ἄνεμος, οὔτε νερό, οὔτε ὀτιδήποτε ἄλλο –ὅπως σύ ὁ ἴδιος κηρύττεις– νά μποροῦν νά τό καταστρέψουν. Εὐδόκησε καί δῶσε Κύριε νά τό ὀλοκληρώσῃ, καί νά ἀπολαύσῃ τούς καρπούς τῶν κόπων του, νά φθάσῃ σέ βαθιά γηρατειά, νά δεῖ ἐγγόνια· πράγματα γιά τά ὁποῖα εἶθε νά ‘συμφωνεῖ’ καί ἡ δική σου πάνσοφη πρόγνωση. Γιατί σέ σένα ἀνήκει προσκύνηση καί ἡ δόξα, στόν Πατέρα, στόν Υἱό καί στό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀτέρμονους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΟΤΑΝ ΜΕΛΛΗ ΤΙΣ ΕΙΣΕΛΘΕΙΝ ΕΙΣ ΟΙΚΟΝ ΝΕΟΝ»

«Ὁ Θεός, ὁ Σωτήρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν τοῦ Ζακχαίου εἰσελθεῖν, καὶ σωτηρία αὐτῷ καὶ παντὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ γενόμενος· αὐτὸς καὶ νῦν τούς ἐνταῦθα οἰκεῖν βουλευθέντας, καὶ δι’ ἡμῶν τῶν ἀναξίων τὰς δεήσεις σοι καὶ ἰκεσίας προσάγοντας, ἀπὸ πάσης βλάβης τήρησον ἀτρώτους, εὐλογῶν αὐτῶν καὶ τὴν ἐνταῦθαν κατοικίαν, καὶ ἀνεπιβούλετον αὐτῶν τὴν ζωὴν διαφυλάττων. Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σ. 350]

Ἑρμηνεία: «Θεέ καὶ Σωτήρα μας, ἐσύ πού καταδέχθηκες νά μπεῖς στό κατάλυμα τοῦ Ζακχαίου καὶ νά χαρίσεις σωτηρία στόν ἴδιο, καὶ στοὺς οἰκείους του, σύ ὁ ἴδιος, Κύριε, τώρα, κάνε τό ἴδιο καὶ στοὺς ἀνθρώπους πού ἐπιθυμοῦν νά κατοικήσουν σέ τοῦτο τό σπίτι. Διατήρησέ τους ἀλώβητους διαφυλάττοντας τὴν οἰκία καὶ τὴ ζωὴ τους ἀπὸ κάθε εἶδους ἀπειλή καὶ κίνδυνο. Γιά ὅλα αὐτά σέ παρακαλεῖ μέ δεήσεις καὶ ἰκεσίες ἡ ἐπίγεια Ἐκκλησία σου, τὴν ὁποία ὑπηρετοῦμε ἐμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ ἀνάξιοι δοῦλοι σου. Διότι, σέ σένα ἀνήκει προσκύνηση καὶ δόξα, δηλ. στόν Πατέρα, στόν Υἱό καὶ στό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ ΣΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ: «ΕΠΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΙ ΠΑΝΤΟΣ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ»

«Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ στερεώσας τοὺς οὐρανοὺς ἐν συνέσει καὶ τὴν γῆν θεμελιώσας ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς, ὁ διὰ τοῦ Κυρίου

ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἰδρύσας τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ταύτην ἐπὶ τὴν πέτραν τῆς πίστεως οἰκοδομήσας, αὐτὸς Κύριε, ὁ μέγας ἀρχιτέκτων καὶ δομήτωρ, προνοητὴς τε καὶ συντηρητὴς τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς, καὶ εὐλόγησον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν ἡμῶν. Ἐν τῷ σῷ ὀνόματι σήμερον θεμέλιον τίθεμεν καὶ τὴν σὴν δύναμιν πρὸς στερεώσιν αἰτούμεθα· οὐ γὰρ ἐπὶ τὴν ἄμμον τὸν κόπον ἡμῶν κτίζομεν, ἀλλ' ἐπὶ σὲ τὴν ἄσειστον πέτραν θεμελιοῦμεν, ἵνα ἐάν τε ἡ βροχὴ καταβῇ ἐάν τε οἱ ποταμοὶ ἔλθωσιν ἐάν τε οἱ ἄνεμοι πνεύσωσι, μὴ πέσῃ οὐδ' οὐ μὴ σαλευθῇ. Εὐλόγησον ἐν εἰρήνῃ τὰ ἔργα ἡμῶν καὶ ἄγαγε ταῦτα εἰς αἴσιον πέρας, ὅτι οὐκ ἐν πυρὶ καὶ μαχαίρᾳ ἢ κατάσχεσις ἡμῶν, ἀλλ' ἐν τιμίῳ ἰδρώτι καὶ ἐν προστασίᾳ ἔργων καλῶν· αὕτη ἡ μερίς τῆς κληρονομίας ἡμῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος. Σοῦ γὰρ ἀκούοντες, ταῦτα ἐν τῇ σῇ ἐργαζόμεθα δυνάμει, εἰς δόξαν σοῦ τοῦ Πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ καὶ δημιουργικοῦ σου Λόγου, καὶ τοῦ Ἁγίου καὶ ζωοποιοῦ σου Πνεύματος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σ. 436]

Ἑρμηνεία: «Παντοκράτορα Κύριε καὶ Θεέ, Σὺ πού δημιούργησες τὸ σύμπαν μέ σοφία καὶ θεμελίωσες τὴ γῆ μέ ἀσφάλεια, πού διὰ μέσῳ τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ ἵδρυσες τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴ θεμελίωσες πάνω στὴ σταθερὴ καὶ ἀκλόνητη βάση τῆς πίστεως, ἐσύ Κύριε ὁ μέγας ἀρχιτέκτονας καὶ κατασκευαστὴς τοῦ σύμπαντος, ὁ ὁποῖος τὸ νοιάζεται καὶ τὸ συντηρεῖ, νοιάσου καὶ γιὰ μᾶς καὶ γιὰ τὰ ἔργα μας (ἀφοῦ μιμούμαστε στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὰ δικά σου ἔργα καὶ γινόμαστε συν-δημιουργοὶ σου). Στὸ δικό σου ὄνομα, σήμερα, (μέ τίς προσευχές μας) βάζουμε θεμέλιο καὶ σέ παρακαλοῦμε μέ τὴ δική σου ἀνυπέρβλητη δύναμη νὰ στερεώσεις τὸ ἔργο αὐτό. Γιατί δέν χτίζουμε τὸ ἔργο αὐτό πάνω σέ σαθρὴ βάση ἀλλὰ τὸ θεμελιώνουμε μέ τὴν ἀκλόνητη πίστη σέ σένα, πὼς ἐσύ θὰ τὸ στηρίξεις, ὥστε ἀκόμα καὶ ἂν βρέξει (καταγίδα), καὶ ἂν πλημμυρίσουν τὰ ποτάμια, ἀκόμα καὶ ἂν (δυνατοί) ἄνεμοι φυσήξουν δέν θὰ κουνηθεῖ καν, οὔτε θὰ κατεδαφιστεῖ. Εὐλόγησε μέ εἰρήνη τὰ ἔργα μας, ὥστε νὰ τελειώσουν αἴσια, γιατί οὔτε μέ φωτιά, οὔτε μέ μαχαίρι (μέ ἄνομο τρόπο) γίνονται, ἀλλὰ μέ τίμιο ἰδρώτα καὶ διὰ τῶν καλῶν μας ἔργων. Διότι μέ τὸ Λόγο σου πορευόμαστε καὶ ἐργαζόμαστε μέ τὴ δική σου βοήθεια καὶ δύναμη πρὸς δόξα ἐσένα τοῦ ἐπουράνιου πατέρα μας, καὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ δημιουργικὸς σου

Λόγος (ὁ κόσμος ἔγινε δι' Αὐτοῦ), καθώς καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος, πού δίνει ζωή στά πάντα, τώρα καί πάντα καί στούς ἀτέλειωτους αἰῶνες, ἀμήν».

ΕΥΧΗ ΣΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ: «ΕΙΣ ΚΑΜΙΝΟΝ»

«Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ τὴν ἑπταπλάσιον Κάμινον, καὶ τὴν φλόγα τὴν ἐν Βαβυλῶνι εἰς δρόσον μεταβαλὼν, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ἐμβληθέντας ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ναβουχοδονόσορ ἁγίους τρεῖς Παῖδας, Ἀνανίαν, Ἀζαρίαν, καὶ Μισαήλ, σώους διαφυλάξας· αὐτός, εὐλόγησον καὶ τὴν Κάμινον ταύτην διὰ τὸ μέγα σου ἔλεος· καὶ εὐλόγησον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν τῶν δούλων σου, καὶ εὐόδωσον αὐτὰ ἐν τῇ ἀγαθοεργίᾳ σου· καὶ κατεύθυνον αὐτὰ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου· πρεσβείαις τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν, Θεοτόκου, καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας· δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ· προστασίαις τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ, καὶ πασῶν τῶν ἐπουρανίων Δυνάμεων ἀσωμάτων...».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα», σ. 605]

Ἑρμηνεία: «Ἐσύ, ὁ αἰώνιος Θεός, τότε πού τό καμίνι τῆς Βαβυλώνας ἦταν πυρακτωμένο ἑπτὰ φορές περισσότερο ἀπὸ τό κανονικό καί ἡ φλόγα του ἦταν τεράστια κατακαίγοντας τά πάντα, ἐσύ τό μετέτρεψες σέ αὔρα δροσερή, ὅταν ὁ Βασιλιάς Ναβουχοδονόσωρ ἔριξε μέσα τοὺς τρεῖς ἁγίους παῖδες, Ἀνανία, Ἀζαρία καὶ Μισαήλ, σύ τοὺς προστάτεψες ἀπὸ τῆ φωτιά· ὁ ἴδιος τώρα εὐλόγησε καὶ τό καμίνι τοῦτο μέ τό μέγα σου ἔλεος καὶ εὐλόγησε τὰ ἔργα τῶν χειρῶν τῶν πλάσμάτων σου, καὶ δῶσε τὰ ἔργα αὐτά νά ἔχουν καλή πορεία καὶ αἴσιο τέλος μέ τίς θεῖες εὐεργεσίες σου· καὶ κατεύθυνέ τα μέ τὴν ἄπειρη εὐσπλαχνία σου. Διὰ τῶν πρεσβειῶν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπάρθενου Μαρίας· μέ τὴ δύναμη τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, καθώς καί μέ τὴν προστασία τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ, καὶ ὅλων τῶν ἐπουρανίων ἁγίων Δυνάμεων...».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΝ ΣΚΑΦΟΥΣ»

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν σὴν ἄφατον φιλανθρωπίαν καὶ ἀνεξιχνίαστον ἀγαθότητα, καταξιώσας διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν, καὶ τὴν τοῦ κόσμου ἀνέγερσιν σάρκα ἀναλαβέσθαι, καὶ ψηλαφηθῆναι, καὶ συνοδεῦσαι, καὶ συμπλεῦσαι τοῖς ἁγίοις σου Ἀπο-

στόλοις· ὁ ἐν εὐτελεῖ ξύλῳ κελεύσας πεζοβατεῖν τὸ τῆς θαλάσσης τέλμα· ὃν τρέμει ὁ οὐρανός, καὶ ἡ γῆ, καὶ ἡ θάλασσα, καὶ ἡ ἄβυσσος, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς· αὐτός, φιλάνθρωπε Βασιλεῦ, καὶ κατὰ πάντα ἀγαθέ, κατάπεμψον τὴν χάριν σου ἐπὶ τὸ εὐτελές τοῦτο πλοιάριον, καὶ εὐλόγησον αὐτό, ὁδηγῶν αὐτὸ ἐπὶ λιμένα θελήματός σου· λυτρούμενος αὐτὸ ἀπὸ φθορᾶς καὶ ζάλης καὶ κλύδωνος· καὶ μὴ καταποντισάτω αὐτὸ καταιγὶς ὕδατος, μηδὲ καταπιέτω αὐτὸ βυθός, μηδὲ ἐπέλθει αὐτῷ κίνδυνος μέγας ἢ μικρός· ἀλλ' ἔλθοι ἡ εὐλογία σου καὶ ἡ χρηστότης καὶ ἡ ἀγαθωσύνη ἐπ' αὐτό, καὶ ἐπὶ τὰς ἐμπιστευμένας τούτῳ ψυχὰς δεόμεθά σου, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν· εἰς τὸ ῥυσθῆναι αὐτὰς ἀπὸ συναντήματος πονηροῦ, ἀπὸ φαντασμάτων πονηρῶν. Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, Θεὸς τοῦ ἐλεεῖν καὶ σῶζειν καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί, καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σσ. 371-372]

Ἑρμηνεία³⁴¹: «Δέσποτα, Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού καταδέχθηκες νά γίνεις ἄνθρωπος γιὰ τὰ πλάσματά σου μέ ἀνείπωτη φιλάνθρωπία καὶ ἀνεξιχνίαστη ἀγαθότατα. Καὶ γιὰ τὴν ἀνάπλαση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἁμαρτία ἀξίωσες ἀκόμη τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους νά σέ ψηλαφίσουν, περπατώντας στὴ γῆ καὶ ταξιδεύοντας μέ πλοῖο μαζί τους. Ἐσύ ἔδωσες τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νά διέρχεται τὸ πέλαγος πάνω σέ ἓνα εὐτελές ξύλο· ἐσένα, Κύριε τὸν ὁποῖο τρέμουν ὁ οὐρανός, ἡ γῆ, ἡ θάλασσα, καὶ ἡ ἄβυσσος καὶ ὅλα πάνω σέ αὕτὴ (πλάση). Φιλάνθρωπε Δημιουργέ, σέ ὅλα ἀγαθέ, στεῖλε τὴ χάρη σου καὶ στό ἀπλό τοῦτο πλοῖάριο καὶ εὐλόγησέ το ὁδηγώντας το σέ ἀσφαλῆ λιμάνια, ὅπου ἐσύ ἐγκρίνεις, ἀφοῦ τὸ ἀπαλλάξεις ἀπὸ κινδύνους ἀτμοσφαιρικῆς ταραχῆς καὶ θαλασσοταραχῆς, γιατί εἶναι δυνατόν νά τὸ καταστρέψουν. Ἔτσι, δέν θά μπορέσει νά τὸ βουλιάξει ἡ τρικυμία, οὔτε νά τὸ καταπιεῖ ἡ θάλασσα, οὔτε ποτέ νά ἀντιμετωπίσει κίνδυνο μεγάλο ἢ μικρό. Ἀλλά, ἄς ἔρθῃ πάνω του ἡ εὐλογία, ἡ καλοσύνη καὶ ἡ ἀγαθότητά σου. Σέ παρακαλοῦμε, Κύριε, καὶ γιὰ τίς ἀνθρώπινες ψυχές πού τὸ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ καὶ ταξιδεύουν μέ αὐτό, ὥστε νά σωθοῦν ἀπὸ σατανικὲς συγκυρίες καὶ ἐπιβλαβῆ σατανικά τεχνάσματα. Γιατί εἶσαι ὁ Θεός μας, ἐκεῖνος πού ἐλεεῖ καὶ σώ-

341. Ἀπόδοση στὴ Νέα Ἑλληνική: Συτζιούκη Στεργιανή (Φιλολόγος).

ζει, καί σέ σένα στέλνουμε τή δόξα μαζί μέ τόν ἄναρχο Πατέρα σου καί τό πανάγιο, ἀγαθό καί ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ ΤΙΝΟΣ ΠΛΕΕΙΝ»³⁴²

«Δέσποτα Κύριε, ὁ καταξιώσας συμπλεῦσαι τοῖς ἀγίοις σου Μαθηταῖς καί Ἀποστόλοις σου, καί ἐπιτιμήσας τῇ λαίλαπι τῶν ἀνέμων καί τῆς θαλάσσης, γαληνιαῖν τὰ κύματα κελεύσας, σύμπλευσον καί τοῖς ἐνδημοῦσιν ἐν τῷ πλοίῳ τούτῳ, πάντα ἐναντίον ἄνεμον καταπραΰνων. Διέγειρον δὲ ἐπιτηδεῖους ἀνέμους, κυβερνήτης αὐτοῖς πανταχοῦ γενόμενος, πᾶσαν πειρατηρίων ἐξ αὐτῶν ἀποστρέφων ἐπιβουλήν· χαίροντας χαίρουσιν ἡμῖν ἐνταῦθα ἐπανελθεῖν εὐδόκησον αἰσίως, καί κατὰ πρόθεσιν πράττοντας τὰ ἐπιτηδευόμενα παρ' αὐτῶν, χάριν τὴν σὴν δωρούμενος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτῶν, σωτήριος καί εὐδῖος λιμὴν τοῖς πλέουσι, καί τῷ πλοίῳ εὐρισκόμενος. Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ, καί προσκύνησις, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καί τῷ Ἁγίῳ σου Πνεύματι, νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σ. 376]

Ἑρμηνεία: «Δέσποτα, Κύριε, πού ἔκανες τὴν τιμὴ στοὺς ἀγίους σου μαθητές καί ἀποστόλους νὰ συμπλεύσουν μαζί σου καί ἐπιτιμήσεις τῇ λαίλαπα τῶν ἀνέμων καί τῆς θάλασσας, ἀφοῦ διέταξες νὰ γαληνέψουν συμπορεύσου καί μέ τό πλήρωμα τούτου τοῦ πλοίου, ἀφοῦ κοπάσεις κάθε ἐναντίο ἄνεμο. Σήκωσε εὐνοϊκοὺς ἀνέμους, ἀφοῦ γίνεις κυβερνήτης του, ὅπου καί ἂν κατευθυνθεῖ. Απομάκρυνε κάθε πειρατική συμμορία πού θά θελήσει νὰ τό βλάψει. Δῶσε εὐνοϊκές προοπτικές, ὥστε νὰ γυρίσουν πίσω (ὅσοι ἐπιβαίνουν σ' αὐτό) αἰσίως, κοντά μας, μέ χαρά, γιὰ νὰ πάrouμε καί ἐμεῖς χαρά πού θά τοὺς ξαναδοῦμε καί ἐφόσον τά ἔργα τους θά εἶναι τά πρέποντα καί τά διαπράξουν μέ τὴν θέλησή τους θά ἔχουν γιὰ ὅ,τι κάνουν καί τὴ δική σου χάρι καί εὐλογία. Δεῖξε τὴν εὐνοιά σου σέ ὅσους ταξιδεύουν νὰ προσορμιστοῦν σέ σωτήριο καί γαλήνιο λιμάνι. Γιατί σέ σένα ἀνήκει προσκύνηση καί δόξα, στόν Πατέρα, στόν Υἱό καί στό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

342. Ἀπόδοση στή Νέα Ἑλληνική: Συτζιούκη Στεργιανή (Φιλόλογος).

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΤΟ ΕΥΛΟΓΗΣΑΙ ΔΙΚΤΥΑ»

«Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ πέντε ἄρτων καὶ δύο ἰχθύων πεντακισχιλίοις κορέσας, καὶ ἐκ τῶν περισσευμάτων πλήθος συναχθῆναι παρασκευάσας· αὐτός, Δέσποτα παντοδύναμε, καὶ τὰ προκειμένα δίκτυα εὐλόγησον, διὰ πρεσβειῶν τῆς ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, Δεσποίνης ἡμῶν, Θεοτόκου, καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας· τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου Ἀποστόλου καὶ Πρωτοκορυφαίου τῶν Ἀποστόλων Πέτρου· καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν μεταλαμβάνοντας ἰχθύων, ἐν εἰρήνῃ καὶ ὑγείᾳ ψυχῆς καὶ σώματος διαφύλαξον. Ὅτι σὺ εἶ ὁ δοτὴρ πάντων τῶν ἀγαθῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρὸν Εὐχολόγιον», σ. 372]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, ἐσύ πού χόρτασες πέντε χιλιάδες ἀνθρώπους μέ πέντε ψωμιά καὶ δυό ψάρια, καὶ ἀπὸ τὰ περισσεύματα τίποτε δέν πετάχτηκε, ἀλλὰ μαζεύτηκαν ἀπὸ τό πλήθος, ὅπως ἐσύ θέλησες, ὥστε τίποτε νά μὴν πάει χαμένο! Ἐσύ, ὁ ἴδιος τώρα, Κύριε, πού ὅλα τὰ μπορεῖς καὶ τοῦτα τὰ δίκτυα εὐλόγησε μέ τίς πρεσβεῖες τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας, τῆς Μητέρας τοῦ Θεοῦ, τῆς μόνης γυναίκας πού ὑπερευλογήθηκε ἀπὸ τὸν Θεό, ὅσο καμιὰ ἄλλη, καθὼς καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου –γνωστοῦ γιὰ τὴ δράση του σέ ὅλο τὸν κόσμο– ἀποστόλου καὶ κορυφαίου ἀνάμεσα στοὺς δώδεκα ἀποστόλους, Πέτρο, καὶ ὅλων αὐτῶν πού (ἦταν παρόντες στὸ θαῦμα καί) ἔφαγαν ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμό τῶν ἰχθύων, διαφύλαξέ τους νά ζοῦν εἰρηνικά μέ ψυχικὴ καὶ σωματικὴ ὑγεία. Γιατί ἐσύ εἶσαι ἡ αἰτία ὅλων τῶν ἀγαθῶν καὶ σέ σένα στέλνουμε τὴ δόξα μαζί μέ τὸν ἀναρχο Πατέρα σου καὶ τό πανάγιο, ἀγαθὸ καὶ ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ ΣΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ:**«ΕΠΙ ΕΥΛΟΓΗΣΕΙ ΝΕΟΥ ΟΧΗΜΑΤΟΣ»**

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, ὁ ἐν οὐρανῷ τῷ θρόνῳ ἐποχοῦμενος, καὶ ἐν γῇ πεζῇ περιαγαγὼν τὰς πόλεις καὶ τὰς κώμας, εἰς δὲ τὴν ἁγίαν πόλιν μικρὸν πρὸ τοῦ ἐκουσίου Πάθους ἐπὶ πώλου ὄνου καθεζόμενος εἰσελθὼν· ὁ δι' Ἀγγέλου σου Φιλίππῳ τῷ διακόνῳ λα-

λήσας, ἵνα ἀναστὰς πορευθῇ κατὰ μεσημβρίαν ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν καταβαίνουσαν ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ εἰς Γάζαν καὶ προσελθὼν κολληθῇ τῷ ἄρματι τοῦ αἰθίοπος, ὃν καί, μετὰ τὸ εὐαγγελίσασθαι αὐτῷ ἐπὶ τοῦ ἄρματος σὲ τὸν ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν αἶροντα τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου καὶ μετὰ τὸ πιστεῦσαι αὐτὸν ἐξ ὅλης καρδίας εἶναι σε τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, στάντος τοῦ ἄρματος καὶ καταβάντων ἀμφοτέρων, ἐβάπτισεν· αὐτὸς Δέσποτα, εὐλόγησον καὶ τὸ ὄχημα τοῦτο καὶ δὸς τῷ δούλῳ σου (τῷ δεῖνι), ἵνα πορεύηται τὴν ὁδὸν αὐτοῦ χαίρων καὶ τελειώσῃ τὸν δρόμον αὐτοῦ καὶ τὴν διακονίαν, ἣν ἔλαβε παρὰ σοῦ. Τὸ γὰρ τὸν δρόμον τελέσαι, οὐ τοῦ θέλοντος οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ· διόπερ καὶ δεόμεθά σου δὸς ἡμῖν Ἄγγελον φωτεινόν, ἵνα πορεύηται ἔμπροσθεν ἡμῶν, ῥυόμενος ἡμᾶς, ἡ ἐν νυκτὶ ἡ ἐν ἡμέρᾳ, ἀπὸ παντὸς κακοῦ καὶ ἵνα, Πνεύματι Θεοῦ ἀγόμενοι, τρέχωμεν καλῶς καὶ μὴ εἰς κενὸν κοπιῶμεν. Σὺ γὰρ εἶ ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ καὶ σοὶ τὴν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ Παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρὸν Εὐχολόγιον», σ. 471-472]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, πού ἐπιτέλεσες τὴ σωτηρίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους (διὰ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως), πού κατοικεῖς στὸν οὐρανὸ ἀλλὰ περπάτησες καὶ στὴ γῇ ὡς (τέλειος) ἄνθρωπος περιδιαβαίνοντας στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά. Μπῆκες καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν ἀγία πόλη, λίγο πρὶν τὸ ἐκούσιο Πάθος σου, καβάλα σ' ἓνα γαϊδουράκι. Μίλησες μέσα ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ ἀγγέλου σου στό διάκονο Φίλιππο νὰ κατευθυνθεῖ κατὰ τὸ νότο στό δρόμο πού κατεβαίνει ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ στὴ Γάζα καί, ἀφοῦ πάει ἔως ἐκεῖ, νὰ πλησιάσει τὸ ἄρμα τοῦ Αἰθίοπα (εὐνούχου ἀξιωματοῦχου) νὰ τὸν κατηχήσει πάνω στὴν ἁμαξά κηρύττοντάς του πὼς εἶσαι ὁ ἀληθινὸς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ (πού θυσιάστηκε σάν ἀρνὶ) σηκώνοντας στὴν πλάτη του τὴν ἁμαρτία τοῦ κόσμου. Τότε ἐκεῖνος πίστεψε μέ ὅλη του τὴν καρδιά πὼς ἐσύ εἶσαι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅταν ἡ ἁμαξά στάθηκε βαπτίσθηκε. Ἔτσι, καὶ τώρα Δέσποτα, εὐλόγησε καὶ τοῦτο τὸ ὄχημα καὶ ἀξίωσε τὸ δοῦλο σου (...) νὰ πορεύεται τὸν δρόμο του μέ χαρά, ὥστε νὰ ὁλοκληρώσει αἰσίως τὴν πορεία του τὴν ὁποία πῆρε ὡς διακονία ἀπὸ σένα. Γιατί ὀφείλει νὰ τερματίσει ὄχι τὸ δρόμο πού θέλει νὰ βαδίζει αὐτός, ἀλλὰ τὸν δρόμο τῆς σωτηρίας πού ὑποδεικνύει ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Μέ αὐτές τίς σκέψεις

σέ παρακαλοῦμε δῶσε καί σέ μᾶς Ἄγγελο πού θά μᾶς φωτίζει τόν δρόμο, προχωρώντας μπροστά μας καί καθαρίζοντάς μας κάθε ὥρα καί στιγμή ἀπό κάθε κακό, ὥστε νά βαδίζουμε μέσα στό πνεῦμα τῆς χάριτος προχωρώντας μέ σωστές ἀξίες καί ἀρχές καί νά μήν πελαγοδρομοῦμε καί κουραζόμαστε ἄδικα σέ ἀνόητες διαδρομές. Γιατί, ἐσύ εἶσαι ὁ δρόμος, ἡ ἀλήθεια καί ἡ μόνη ἀξία τῆς ζωῆς καί σέ σένα στέλνουμε τή δόξα καί τήν εὐχαριστία μαζί μέ τόν ἄναρχο Πατέρα σου καί τό πανάγιο, ἀγαθό καί ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΑΝΘΡΩΠΟΣ & ΤΟ ΥΓΡΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΟΡΥΞΕΙ ΦΡΕΑΤΟΣ»

«Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παντοκράτωρ καί παντοδύναμος, ὁ ποιῶν πάντα καί μετασκευάζων μόνῳ τῷ βούλεσθαι· ὁ ἐν ἀπόροις πόρον εὐρίσκων, ἀρρήτῳ καί ἀκαταλήπτῳ σοφίᾳ· ὁ ἐξ ἀνίκμου πέτρας ὑδάτων παρασκευάσας ῥυῆναι χειμάρρους καί διψῶντα τὸν σὸν ἐμπλήσας λαόν· αὐτὸς καί νῦν, Δέσποτα τῶν ἀπάντων, ἐπάκουσον ἡμῶν τῆς δεήσεως τῶν ἀμαρτωλῶν καί ἀναξίων δούλων σου, καί χάρισαι ἡμῖν ὕδωρ ἐν τῷ τόπῳ τῷδε, διαυγές καί πόσιμον, ἄφθονον μὲν εἰς χρεῖαν, ἀβλαβές δὲ πρὸς ἀπόλαυσιν· ὡς ἂν καί ἐν τούτῳ δοξάζωμεν τὸ πανάγιον ὄνομά σου τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σσ. 350-351]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καί Θεέ μας, κυρίαρχε τοῦ παντός καί παντοδύναμε πού δημιουργήσες τά πάντα καί τά τροποποιεῖς κατὰ τήν κρίση σου. Ἐσύ, πού μέ ἀνέκφραστο καί ἀκατάληπτο τρόπο βρίσκεις ἐξόδους διαφυγῆς σέ αὐτοὺς πού δέν ἔχουν τά ἀναγκαῖα γιὰ τή ζωή, καί ἱκανοποιεῖς ὅλες τίς ἀνάγκες τους· ὁ ὁποῖος ἀπό ἄνυδρο ξερό βράχο ἔκανες νά τρέξουν χεῖμαρροι καί ξεδίψασες τὸν περιούσιο λαό σου στήν ἔρημο, ἐσύ τώρα, Κυβερνήτα τοῦ κόσμου, εἰσάκουσε καί τή δική μας δέηση, ἂν καί εἴμαστε ἀμαρτωλοί καί ἀνάξιοι ἄνθρωποι, καί χάρισέ μας νερό στόν τόπο αὐτό (πού σκάβουμε) διαυγές καί πόσιμο, ἄφθονο μὲν γιὰ τίς καθημερινές ἐργασίες μας, ὑγιεινό δέ πρὸς ἀπόλαυση. Μέ αὐτό τὸν τρόπο θά δοξάζουμε τό Πανάγιο ὄνομά σου, δηλ. τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τώρα καί πάντοτε καί στούς ἀτέλειωτους αἰῶνες. Ἀμήν».

**ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΟΤΑΝ ΣΥΜΒΗΙ ΤΙ ΜΙΑΡΟΝ ΟΙΟΝΔΗΠΟΤΕ
ΕΜΠΕΣΣΕΙΝ ΕΙΣ ΦΡΕΑΡ ΥΔΑΤΟΣ**

ΕΥΧΗ Α΄

«Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν Δυνάμεων, ὁ πάντα καλὰ λίαν ποιήσας, ὁ καθαρίζων ἐν τῷ ὀνόματί σου πάντα μολυσμὸν καὶ ἀκαθαρσίαν, καὶ μετασκευάσας ἀγιάζων τὰ πάντα· αὐτὸς καὶ νῦν, Δέσποτα, ἐπίφανον ἐπὶ τῆς παρούσης ὥρας, διὰ τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ σου, καὶ καθάρισον τὸ φρέαρ τοῦτο ἐκ τῆς εὐρεθείσης ἐν αὐτῷ ἀκαθαρσίας, καὶ τοῦ ἐμπεπτωκότος ἐν αὐτῷ μυσσαροῦ ἢ κνωδάλου, συγκαταβαίνων τῷ ἀτελεῖ τῆς διανοίας ἡμῶν, καὶ τῇ ἀσθενείᾳ τῶν λογισμῶν· καὶ μὴ κατακρίνης ἡμᾶς τὰ καλὰ λίαν μὴ χωροῦντας, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, καὶ ἀγιάσον τὸ ὕδωρ τοῦτο τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ. Ὅτι σὺ εἶ ὁ ἀγιασμὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί, καὶ τῷ Ἁγίῳ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σ. 381-382]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ τῶν Δυνάμεων, ὁ ὁποῖος ὅλα τὰ ἔχεις κατασκευάσει πολὺ καλὰ, Ἐσύ πού καθαρίζεις στό ἅγιο ὄνομά σου κάθε μόλυσμα καὶ κάθε ἀκαθαρσία, καὶ ἀφοῦ τὰ ἀλλάξεις πάλι τὰ ἀγιάζεις. Ἐσύ, ὁ ἴδιος τώρα, Κύριε κάνε ἐμφανῆ τὴν παρουσία σου καὶ τὴ στιγμή αὐτὴ μέσω τοῦ συμβόλου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ σου (πηγὴ δύναμης καὶ σωτηρίας γιὰ ὅλα) καὶ καθάρισε τὸ πηγάδι τοῦτο ἀπὸ τὸ βδέλυγμα (ἀκαθαρσία ὀφειλόμενη σέ κάθε αἷτιο) ἢ τὸ ψοφίμι τοῦ ζώου πού ἔχει πέσει μέσα καὶ τὸ ἔχει ρυπάνει, ἀφοῦ «κατέβεις» στό ἐπίπεδο τῆς δικῆς μας ἀτελοῦς λογικῆς καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀνθρώπινης σκέψης μας καὶ μὴ μᾶς κατακρίνεις πού δέν μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε ὅσα πολὺ καλὰ κατεργάζεσαι γιὰ μᾶς. Ἀλλά, Κύριε, καθάρισέ μας ἀπὸ κάθε μόλυσμα, ὅχι μόνο τῆς σαρκός, ἀλλὰ καὶ τοῦ πνεύματος καὶ ἀγίασε αὐτό τὸ νερό, ὡς πηγὴ ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μέ τὸ ἅγιό σου Πνεῦμα. Διότι, ἐσύ εἶσαι ἐκεῖνος πού μᾶς ἀγιάζει, καὶ σ' ἐσένα ἀπευθύνουμε τὴ δοξολογία, δηλ. στὸν Πατέρα, στὸν Υἱὸ καὶ στό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ Β'

«Ὁ Θεός, ὁ μέγας καὶ θαυμαστός, ὁ ἀνεκδιηγήτῳ ἀγαθωσύνη, καὶ πλουσία προνοία διοικῶν τὴν τῶν ἀνθρώπων ζωὴν· ὁ καὶ τὰ ἐγκόσμια ἡμῖν δωρησάμενος ἀγαθὰ σου· ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ ἐπὶ Μωϋσέως τῷ λαῷ εἰς γλυκύτητα μεταποιήσας, καὶ τὰ βλαβερὰ ὕδατα ἐπὶ Ἑλισαίου ἄλατι θεραπεύσας· ὁ τῷ Ἀποστόλῳ σου Πέτρῳ δι' ὀπτασίας νομοθετήσας, μηδὲν ἡγεῖσθαι κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον· αὐτός, Δέσποτα φιλάνθρωπε, καθάρισον τὸ ὕδωρ τοῦτο, διὰ τῆς σημειώσεως τοῦ τύπου τοῦ Σταυροῦ σου, ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ· καὶ ἁγιάσον αὐτὸ τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ, εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ τοῖς ἐξ αὐτοῦ μεταλαμβάνουσιν ἀρρύπτωτον. Ὅτι σὺ εἶ ὁ εὐλογῶν καὶ ἁγιάζων τὰ σύμπαντα, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρὸν Εὐχολόγιον», σ. 382]

Ἑρμηνεία: «Εἶσαι ὁ Θεός ὁ μέγας καὶ ἄξιος θαυμασμοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ καλοσύνη καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους δὲν μπορεῖ μέ λόγια νὰ ἐκφραστεῖ. Εἶσαι ἐσύ, ὁ ἴδιος πού μᾶς δώρισες τὰ ἐπίγεια ἀγαθὰ σου, Ἐσύ πού μεταποίησες τὸ πικρὸ νερό μέσω τοῦ Μωϋσῆ σέ γλυκό γιὰ χάρη τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, καὶ τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα μέσω τοῦ προφήτη Ἑλισαίου (ὁ ὁποῖος ἔριξε ἀλάτι στά νερά) τὰ ἔκανες νὰ ἐπανέλθουν στή φυσικὴ τους κατάσταση, γιὰ νὰ εἶναι χρήσιμα στοὺς ἀνθρώπους. Ἐσύ, ἐπίσης, πού μέ ὄραμα ἔδειξες στὸν Πέτρο τὴ βούλησή σου, νὰ μὴ θεωρεῖ τίποτε μολυσμένο ἢ ἀκάθαρτο ἀλλὰ ὅλα ὅσα προέρχονται ἀπὸ σένα νὰ τὰ θεωρεῖ καθαρὰ. Δέσποτα, φιλάνθρωπε καθάρισε τὸ νερό αὐτὸ ἀπὸ κάθε ρύπο ἢ μόλυνση μέ τὴν σωστικὴ ἐνέργεια τοῦ τιμίου σταυροῦ σου καὶ ἁγιασέ το μέ τὸ ἅγιό σου Πνεῦμα, ὥστε νὰ καθαριστεῖ καὶ χωρὶς ρύπους, πλέον, νὰ καταναλωθεῖ. Γιατί ἐσύ εἶσαι αὐτός πού εὐλογεῖ καὶ ἁγιάζει τὰ σύμπαντα καὶ σέ σένα στέλνουμε τὴν τιμὴ καὶ τὴ δόξα, δηλ. στὸν Πατέρα, στὸν Υἱὸ καὶ στοὺς πανάγιο καὶ ἀγαθὸ καὶ ζωοποιό σου Πνεῦμα, τώρα καὶ πάντοτε καὶ στοὺς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΑΓΙΑΣΜΟΥ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΦΑΝΕΙΩΝ»

[Ποίημα Σωφρονίου³⁴³ Πατριάρχου Ιεροσολύμων]

«Τριάς ὑπερούσιε, ὑπεράγαθε, ὑπέρθεε, παντοδύναμε, παντεπίσκοπε, ὁράτε, ἀκατάληπτε. Δημιουργέ τῶν νοερῶν οὐσιῶν καὶ τῶν λογικῶν φύσεων, ἡ ἔμφυτος ἀγαθότης, τὸ Φῶς τὸ ἀπρόσιτον, τὸ φωτίζον πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, λάμψον κάμοι τῷ ἀναξίῳ δούλῳ σου, φώτισόν μου τῆς διανοίας τὰ ὄμματα, ὅπως ἀνυμνῆσαι τολήμῃσω τὴν ἄμετρον εὐεργεσίαν καὶ δύναμιν. Εὐπρόσδεκτος γενέσθω ἡ παρ' ἐμοῦ δέησις διὰ τὸν παρεστῶτα λαόν, ὅπως τὰ πλημμελήματά μου μὴ κωλύσωσιν ἐνθάδε παραγενέσθαι τὸ ἅγιόν σου Πνεῦμα, ἀλλὰ συγχώρησόν μοι ἀκατακρίτως βοᾷν σοι καὶ λέγειν καὶ νῦν, Ὑπεράγαθε· δοξάζομέν σε, Δέσποτα φιλάνθρωπε, Παντοκράτορ, προαιώνιε Βασιλεῦ. Δοξάζομέν σε τὸν Κτίστην καὶ Δημιουργὸν τοῦ παντός. Δοξάζομέν σε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ μονογενές, τὸν ἀπάτορα ἐκ Μητρός, καὶ ἀμήτορα ἐκ Πατρός· ἐν γὰρ τῇ προλαβούσῃ Ἑορτῇ νήπιόν σε εἶδομεν, ἐν δὲ τῇ παρούσῃ τέλειόν σε ὁρῶμεν, τὸν ἐκ τελείου τέλειον ἐπιφανέντα Θεὸν ἡμῶν. Σήμερον γὰρ ὁ τῆς Ἑορτῆς ἡμῖν ἐπέστη καιρός, καὶ χορὸς ἀγίων ἐκκλησιάζει ἡμῖν, καὶ Ἄγγελοι μετὰ ἀνθρώπων συνεορτάζουσι. Σήμερον ἡ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν εἶδει περιστερᾶς, τοῖς ὕδασιν ἐπεφοίτησε. Σήμερον ὁ ἄδυτος Ἥλιος ἀνέτειλε, καὶ ὁ κόσμος τῷ φωτὶ Κυρίου καταυγάζεται. Σήμερον ἡ Σελήνη λαμπραῖς ταῖς ακτῖσι τῷ κόσμῳ συνεκλαμπρύνεται. Σήμερον οἱ φωτοειδεῖς ἀστέρες τῇ φαιδρότητι τῆς λάμψεως τὴν οἰκουμένην καλλωπίζουσι. Σήμερον αἱ νεφέλαι ὑετὸν δικαιοσύνης τῇ ἀνθρωπότητι οὐρανόθεν δροσίζουσι. Σήμερον ὁ Ἄκτιστος ὑπὸ τοῦ ιδίου πλάσματος βουλῇ χειροθετεῖται. Σήμερον ὁ Προφήτης καὶ Πρόδρομος τῷ Δεσπότη προσέρχεται, ἀλλὰ τρόμῳ παρίσταται, ὁρῶν Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς συγκατάβασιν. Σήμερον

343. Σύμφωνα μέ τόν Α. Πεζουβάνη (2010) τό ὄνομα τοῦ Σωφρονίου, Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων, πού ἐμφανίζεται σήμερα στήν προμετωπίδα τῆς εὐχῆς, σέ πολλές ἐκδόσεις «μόνο ὡς ἀντιγραφικό λάθος τῶν κωδίκων μπορεῖ νά θεωρηθεῖ». Ὁ Σωφρόνιος συνέταξε τά εἰσαγωγικά τροπάρια: «Φωνή Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων βοᾷ λέγουσα...» κ.λπ. ἐμπλουτίζοντας τήν ἀκολουθία: «Τίς περισσότερες πιθανότητες γιά τή σύνταξη τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τῆς ἀκολουθίας συγκεντρώνει ὁ Μ. Βασίλειος» (Καλλίνικος, 1969: 226· Πεζουβάνης, 2010: 6). Ἀρμενικός χειρόγραφος κώδικας (10ου αἰ.) συνηγορεῖ ὑπέρ τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅπως φαίνεται ἀπό τό ὄνομά του. Τό ἴδιο ἀποδεικνύουν καί ἄλλοι κώδικες τοῦ 12ου αἰ. (Θ.Η.Ε. τόμ.1ος σ. 226).

τὰ τοῦ Ἰορδάνου νάματα εἰς ἰάματα μεταποιεῖται τῇ τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ. Σήμερον ρείθροις μυστικοῖς πᾶσα ἡ κτίσις ἀρδεύεται. Σήμερον τὰ τῶν ἀνθρώπων πταίσματα τοῖς ὕδασι τοῦ Ἰορδάνου ἀπαλείφονται. Σήμερον ὁ Παράδεισος ἠνέφκεται τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ὁ τῆς Δικαιοσύνης Ἥλιος καταυγάζει ἡμῖν. Σήμερον τὸ πικρὸν ὕδωρ, τὸ ἐπὶ Μωϋσέως τῷ λαῷ εἰς γλυκύτητα μεταποιεῖται τῇ τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ. Σήμερον τοῦ παλαιοῦ θρήνου ἀπηλλάγημεν καὶ ὡς νέος Ἰσραὴλ διεσώθημεν. Σήμερον τοῦ σκότους ἐλυτρώθημεν, καὶ τῷ φωτὶ τῆς θεογνωσίας καταυγαζόμεθα. Σήμερον ἡ ἀχλὺς τοῦ κόσμου καθαίρεται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Σήμερον λαμπαδοφεγγεῖ πᾶσα ἡ κτίσις ἄνωθεν. Σήμερον ἡ πλάνη κατήργηται, καὶ ὁδὸν ἡμῖν σωτηρίας ἐργάζεται ἡ τοῦ Δεσπότου ἐπέλευσις. Σήμερον τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνεορτάζει, καὶ τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνομιλεῖ. Σήμερον ἡ ἱερὰ καὶ μεγαλόφωνος τῶν Ὁρθοδόξων πανήγυρις ἀγάλλεται. Σήμερον ὁ Δεσπότης πρὸς τὸ βάπτισμα ἐπείγεται, ἵνα ἀναβιβάσῃ πρὸς ὕψος τὸ ἀνθρώπινον. Σήμερον ὁ ἀκλινὴς τῷ ἰδίῳ οἰκέτῃ ὑποκλίνεται, ἵνα ἡμᾶς ἐκ τῆς δουλείας ἐλευθερώσῃ. Σήμερον Βασιλείαν οὐρανῶν ὠνησάμεθα· τῆς γὰρ Βασιλείας τοῦ Κυρίου οὐκ ἔσται τέλος. Σήμερον γῇ καὶ θάλασσα τὴν τοῦ κόσμου χαρὰν ἐμερίσαντο, καὶ ὁ κόσμος εὐφροσύνης πεπλήρωται. Εἶδοσάν σε ὕδατα, ὁ Θεός, εἶδοσάν σε ὕδατα καὶ ἐφοβήθησαν. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, θεασάμενος τὸ πῦρ τῆς θεότητος σωματικῶς κατερχόμενον, καὶ εἰσερχόμενον ἐπ' αὐτόν. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, θεωρῶν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ἐν εἶδει περιστερᾶς κατερχόμενον καὶ περιϊπτάμενόν σοι. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, ὁρῶν τὸν Ἀόρατον ὀραθέντα, τὸν Κτίστην σαρκωθέντα, τὸν Δεσπότην ἐν δούλου μορφῇ. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, καὶ τὰ ὄρη ἐσκίρτησαν, Θεὸν ἐν σαρκὶ καθορῶντα, καὶ νεφέλαι φωνὴν ἔδωκαν, θαυμάζουσαι τὸν παραγενόμενον, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, δεσποτικὴν πανήγυριν σήμερον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ὀρῶντες, αὐτὸν δὲ τὸν τῆς παρακοῆς θάνατον, καὶ τὸ τῆς πλάνης κέντρον, καὶ τὸν τοῦ ἄδου σύνδεσμον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ βυθίσαντα, καὶ Βάπτισμα σωτηρίας τῷ κόσμῳ δωρησάμενον. Ὅθεν καγὼ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ ἀνάξιος δοῦλός σου, τὰ μεγαλεῖα τῶν θαυμάτων σου διηγούμενος, συνεχόμενος φόβῳ, ἐν κατανύξει βοῶ σοι· Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου, καὶ οὐδεὶς λόγος ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων σου. Σὺ γὰρ βουλήσει ἐξ οὐκ

ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα τῷ σῶ κράτει συνέχεις τὴν κτίσιν, καὶ τῇ σῇ προνοίᾳ διοικεῖς τὸν κόσμον. Σὺ ἐκ τεσσάρων στοιχείων τὴν κτίσιν συναρμόσας, τέτταρσι καιροῖς τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐστεφάνωσας. Σὲ τρέμουσιν αἱ νοεραὶ πᾶσαι Δυνάμεις. Σὲ ὕμνεῖ ἥλιος· σὲ δοξάζει σελήνη· σοὶ ἐντυγχάνει τὰ ἄστρα· σοὶ ὑπακούει τὸ φῶς· σὲ φρίττουσιν ἄβυσσοι· σοὶ δουλεύουσιν αἱ πηγαί. Σὺ ἐξέτεινας τὸν οὐρανὸν ὥσπερ δέρριν· σὺ ἐστερέωσας τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων· σὺ περιετείχισας τὴν θάλασσαν ψάμμῳ· σὺ πρὸς ἀναπνοὰς τὸν ἀέρα ἐξέχεας. Ἀγγελικαὶ δυνάμεις σοὶ λειτουργοῦσιν· οἱ τῶν Ἀρχαγγέλων χοροὶ σὲ προσκυνοῦσι· τὰ πολυόμματα Χερουβείμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ, κύκλῳ ἱστάμενα καὶ περιϊπτάμενα, φόβῳ τῆς ἀπροσίτου σου δόξης κατακαλύπτεται. Σὺ γὰρ Θεὸς ὢν ἀπερίγραπτος, ἀναρχὸς τε καὶ ἀνέκφραστος, ἥλθες ἐπὶ τῆς γῆς, μορφὴν δούλου λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος· οὐ γὰρ ἔφερες, Δέσποτα, διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου, θεᾶσθαι ὑπὸ τοῦ διαβόλου τυραννούμενον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἥλθες καὶ ἔσωσας ἡμᾶς. Ὁμολογοῦμεν τὴν χάριν, κηρύττομεν τὸν ἔλεον, οὐ κρύπτομεν τὴν εὐεργεσίαν· τὰς τῆς φύσεως ἡμῶν γονὰς ἡλευθέρωσας, παρθενικὴν ἡγίασας μήτραν τῷ τόκῳ σου. Πᾶσα ἡ κτίσις ὕμνησέ σε ἐπιφανέντα. Σὺ γὰρ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὦφθης, καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφης. Σὺ καὶ τὰ Ἰορδάνεια ρεῖθρα ἡγίασας, οὐρανόθεν καταπέμψας τὸ Πανάγιόν σου Πνεῦμα, καὶ τὰς κεφαλὰς τῶν ἐκεῖσε ἐμφωλευόντων συνέτριψας δρακόντων. Αὐτός οὖν, φιλάνθρωπε Βασίλεῦ, πάρεσο καὶ νῦν διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος, καὶ ἀγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο. Καὶ δὸς αὐτῷ τὴν χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως, τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου. Ποίησον αὐτό ἀφθαρσίας πηγὴν, ἀγιασμοῦ δῶρον, ἀμαρτημάτων λυτήριον, νοσημάτων ἀλεξιτήριον, δαίμοσιν ὀλέθριον, ταῖς ἐναντίαις δυνάμεσιν ἀπρόσιτον, ἀγγελικῆς ἰσχύος πεπληρωμένον. Ἵνα πάντες οἱ ἀρυόμενοι καὶ μεταλαμβάνοντες, ἔχοιεν αὐτὸ πρὸς καθαρισμόν ψυχῶν καὶ σωμάτων, πρὸς ἰατρειάν παθῶν, πρὸς ἀγιασμόν οἴκων, πρὸς πᾶσαν ὠφέλειαν ἐπιτήδειον. Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δι' ὕδατος καὶ Πνεύματος ἀνακαινίσας τὴν παλαιωθεῖσαν φύσιν ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δι' ὕδατος κατακλύσας ἐπὶ τοῦ Νῶε τὴν ἀμαρτίαν. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ θαλάσσης ἐλευθέρωσας ἐκ τῆς δουλείας Φαραώ, διὰ Μωϋσέως, τὸ γένος τῶν Ἑβραίων. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ διαρρήξας πέτραν ἐν ἐρήμῳ, καὶ ἐρρύησαν ὕδατα, καὶ χεῖμαρροι κατεκλύ-

σθησαν, καὶ διψῶντα τὸν λαόν σου κορέσας. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δι' ὕδατος καὶ πυρός, διὰ τοῦ Ἡλιοῦ, ἀπαλλάξας τὸν Ἰσραὴλ ἐκ τῆς πλάνης τοῦ Βάαλ. Αὐτός καὶ νῦν, Δέσποτα, ἀγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο, τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ. Δὸς πᾶσι, τοῖς τε ἀπτομένοις, τοῖς τε χριομένοις, τοῖς τε μεταλαμβάνουσι, τὸν ἀγιασμόν, τὴν εὐλογίαν, τὴν κάθαρσιν, τὴν ὑγείαν. Καὶ σῶσον, Κύριε, τοὺς δούλους σου, τοὺς πιστοὺς Βασιλεῖς ἡμῶν. Καὶ φύλαξον αὐτοὺς ὑπὸ τὴν σκέπην σου ἐν εἰρήνῃ, ὑπόταξον ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἐχθρόν καὶ πολέμιον· χάρισαι αὐτοῖς τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν (δεῖνος), καὶ παντὸς τοῦ Πρεσβυτερίου, τῆς ἐν Χριστῷ Διακονίας, καὶ παντὸς ἱερατικοῦ τάγματος, καὶ τοῦ περιστῶτος λαοῦ, καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ ἐλέησον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς, κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. Ἵνα καὶ διὰ στοιχείων, καὶ διὰ Ἀγγέλων, καὶ διὰ ἀνθρώπων, καὶ διὰ ὀρωμένων, καὶ διὰ ἀοράτων, δοξάζεται σου τὸ πανάγιον ὄνομα, σὺν τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν, καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Εὐχολόγιον τό Μέγα» σσ. 356-359]

Ἑρμηνεία³⁴⁴: «Τριάδα ὑπερούσιε, ὑπεράγαθε, ὑπέρθεε, παντοδύναμη, ἐσύ πού ἐπισκοπεῖς (βλέπεις) τὰ πάντα, ἀόρατη, ἀκατάληπτη. Ἐσύ πού δημιούργησες τίς νοερές οὐσίες καὶ τίς λογικές φύσεις. Ἐσύ πού εἶσαι ἡ ἔμφυτη (ἐκ φύσεως) ἀγαθότητα· τό ἀπρόσιτο Φῶς, πού φωτίζεις κάθε ἄνθρωπο πού ἔρχεται στὸν κόσμο, λάμψε καὶ σ' ἐμένα τὸν ἀνάξιο δοῦλο σου. Φώτισέ μου τὰ μάτια τῆς διάνοιάς μου, ὥστε νά τολμήσω νά ἀνυμνήσω τὴν ἄμετρη εὐεργεσία καὶ δύναμή σου. Ἄς γίνει εὐπρόσδεκτη (σ' ἐσένα) ἡ δέηση πού προέρχεται ἀπὸ ἐμένα γιὰ τὸν παρευρισκόμενο λαό καὶ οἱ ἁμαρτίες μου νά μὴν ἐμποδίσουν τό Ἅγιό σου Πνεῦμα νά παρευρεθεῖ ἐδῶ, ἀλλὰ συγχώρεσέ με –χωρίς νά κατακρίνομαι– νά φωνάζω δυνατὰ καὶ νά λέω καὶ τώρα, Ὑπεράγαθε: Σέ δοξάζουμε, φιλόνητο Δέσποτα, Παντοκράτορα, προαίωניה Βασιλιά. Δοξάζουμε ἐσένα, τὸν Κτίστη καὶ Δημιουργό τῶν πάντων. Δοξάζουμε ἐσένα, μονογενῆ Υἱέ τοῦ Θεοῦ, πού δέν ἔχεις σαρκικό πατέρα ἀπὸ τὴν πλευρά τῆς Μητέρας (ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνθρώπινη φύση σου) καὶ δέν ἔχεις μητέρα ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ Θεοῦ-Πατέρα (ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεία φύση σου). Στὴν Ἑορτὴ πού

344. Ἀπόδοση στὴ Νέα Ἑλληνικὴ: ὑπὸ ἀρχιμανδρίτου π. Ἰωαννίκιου Ζαμπέλη.

προηγήθηκε (δηλ. τὰ Χριστούγεννα) σέ εἶδαμε ὡς νήπιο, καί στήν παρούσα σέ βλέπουμε τέλειο, τόν τέλειο Θεό πού μᾶς φανερώθηκε καί προέρχεται ἀπό τέλειο Θεό. Διότι, σήμερα εἶναι γιά μᾶς ὁ καιρός τῆς Ἑορτῆς καί ὁ χορός τῶν Ἁγίων συναθροίζεται μαζί μας καί οἱ Ἄγγελοι γιορτάζουν μαζί μέ τούς ἀνθρώπους. Σήμερα ἡ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μέ μορφή περιστεριοῦ, κατέρχεται στά νερά. Σήμερα ἀνέτειλε ὁ ἄδυτος Ἥλιος καί ὁ κόσμος φωτίζεται ὅλος μέ τό φῶς τοῦ Κυρίου. Σήμερα ἡ Σελήνη μέ τίς λαμπερές της ἀκτίνες λαμπρύνεται μαζί μέ τόν υπόλοιπο κόσμο. Σήμερα τὰ φωτόμορφα ἀστέρια μέ τήν λάμψη τους καλλωπίζουν τήν οἰκουμένη. Σήμερα τὰ σύννεφα δροσίζουν τήν ἀνθρωπότητα ἀπ' τόν οὐρανό μέ καταιγίδα δικαιοσύνης. Σήμερα ὁ Ἄκτιστος Θεός χειροθετεῖται μέ τή θέλησή του ἀπ' τό δικό του πλάσμα. Σήμερα ὁ Προφήτης καί Πρόδρομος προσέρχεται στό Δεσπότη, ἀλλά μέ τρόμο στέκεται κοντά του, βλέποντας τήν συγκατάβαση τοῦ Θεοῦ γιά μᾶς. Σήμερα τὰ νερά τοῦ Ἰορδάνη μεταβάλλονται σέ θεραπευτικά μέ τήν παρουσία τοῦ Κυρίου. Σήμερα ὅλη ἡ κτίση ἀρδεύεται μέ μυστικά ρεύματα. Σήμερα τὰ πταίσματα τῶν ἀνθρώπων ἀπαλείφονται στά νερά τοῦ Ἰορδάνη. Σήμερα ὁ Παράδεισος ἔχει ἀνοιχθεῖ γιά τούς ἀνθρώπους καί ὁ Ἥλιος τῆς Δικαιοσύνης μᾶς καταφωτίζει. Σήμερα τό νερό πού ἦταν πικρό στόν καιρό τοῦ Μωϋσῆ μετατρέπεται σέ γλυκό μέ τήν παρουσία τοῦ Κυρίου. Σήμερα ἀπαλλαχθήκαμε ἀπ' τόν παλαιό θρῆνο (τῶν Ἰουδαίων) καί διασωθήκαμε ὡς νέος Ἰσραήλ. Σήμερα λυτρωθήκαμε ἀπ' τό σκοτάδι καί φωτιζόμαστε μέ τό φῶς τῆς θεογνωσίας. Σήμερα ἡ ὁμίχλη τοῦ κόσμου καθαρίζεται μέ τή φανέρωση τοῦ Θεοῦ μας. Σήμερα ἀκτινοβολεῖ σάν λαμπάδα ὅλη ἡ κτίση ἀπό ψηλά. Σήμερα ἡ πλάνη ἔχει καταργηθεῖ καί ὁ ἐρχομός τοῦ Δεσπότη μας κατασκευάζει ὁδὸ σωτηρίας. Σήμερα τὰ ἐπουράνια γιορτάζουν μαζί μέ τὰ ἐπίγεια καί τὰ ἐπίγεια συνομιλοῦν μέ τὰ ἐπουράνια. Σήμερα ἡ ἱερά καί μεγαλόφωνη πανήγυρη τῶν Ὁρθοδόξων ἀγάλλεται (χαίρεται). Σήμερα ὁ Δεσπότης σπεύδει πρὸς τό Βάπτισμα, γιά νά ἀνεβάσει σέ ὕψος (οὐράνιο) τό ἀνθρώπινο γένος. Σήμερα ὁ ἀκλόνητος Θεός ὑποκλίνεται στό δοῦλο του, γιά νά μᾶς ἐλευθερώσει ἀπὸ τή δουλεία. Σήμερα ἀγοράσαμε τή Βασιλεία τῶν οὐρανῶν, διότι ἡ Βασιλεία τοῦ Κυρίου δέν ἔχει τέλος. Σήμερα ἡ γῆ καί ἡ θάλασσα μοιράστηκαν τήν χαρά τοῦ κόσμου καί ὁ κόσμος ἔχει γεμίσει εὐφροσύνη. Σέ εἶδαν τὰ ὕδατα, Θεέ, σέ εἶδαν τὰ ὕδατα καί φοβήθηκαν. Ὁ Ἰορδάνης στρά-

φηκε προς τὰ πίσω (ἀνέστρεψε τό ρεῦμα του), βλέποντας τή φωτιά τῆς Θεότητος νά κατέρχεται σωματικά καί νά μπαίνει μέσα σ' αὐτόν. Ὁ Ἰορδάνης στράφηκε προς τὰ πίσω, βλέποντας τόν Ἀόρατο νά ἔχει γίνει ὁρατός καί τὰ ὄρη σκίρτησαν, βλέποντας τόν Θεό νά ἔχει περιβληθεῖ σάρκα καί τὰ σύννεφα φώναξαν, θαυμάζοντας αὐτόν πού παρουσιάσθηκε, τό φῶς πού προέρχεται ἀπό τό φῶς, τόν ἀληθινό Θεό πού προέρχεται ἀπό τόν ἀληθινό Θεό, βλέποντας σήμερα δεσποτικό πανηγύρι στόν Ἰορδάνη καί αὐτόν νά ἔχει βυθίσει στόν Ἰορδάνη τόν θάνατο πού προέκυψε ἀπό τήν παρακοή, τό κεντρί τῆς πλάνης καί τόν σύνδεσμο τοῦ Ἄδη, καί νά ἔχει δωρίσει στόν κόσμο τήν σωτηρία. Ὅποτε καί ἐγώ ὁ ἁμαρτωλός καί ἀνάξιος δοῦλος σου, διηγούμενος τά μεγαλεῖα τῶν θαυμάτων σου, συνέχομαι ἀπό φόβο καί μέ κατάνυξη σοῦ φωνάζω δυνατά:

Μέγας εἶσαι, Κύριε, καί θαυμαστά εἶναι τά ἔργα σου καί κανένας λόγος δέν θά εἶναι ἀρκετός γιά νά ὑμνήσει τά θαυμάσιά σου. Διότι ἐσύ, ἀφοῦ ὁδήγησες τά σύμπαντα μέ τή δική σου θέληση ἀπ' τήν ἀνυπαρξία στήν ὑπαρξη, μέ τήν ἐξουσία σου κυβερνᾷς τά σύμπαντα καί μέ τή δική σου πρόνοια διοικεῖς τόν κόσμο. Ἐσύ συναρμολόγησες τήν κτίση μέ τά τέσσερα φυσικά στοιχεῖα (ἐνν. φωτιά, ἀέρα, νερό καί γῆ), στεφάνωσες τόν κύκλο τοῦ ἔτους μέ τίς τέσσερις ἐποχές. Ἐσένα τρέμουν ὅλες οἱ νοερές Δυνάμεις. Ἐσένα ὑμνεῖ ὁ ἥλιος. Ἐσένα δοξάζει ἡ σελήνη. Μ' ἐσένα συνομιλοῦν τά ἀστέρια. Σ' ἐσένα ὑπακούει τό φῶς. Μ' ἐσένα ἀνατριχιάζουν (ἀπό φόβο) οἱ ἄβυσσοι. Σ' ἐσένα ὑποτάσσονται οἱ πηγές, ὅπως οἱ δοῦλοι. Ἐσύ ἔβαλες τήν ἄμμο σάν τεῖχος γύρω ἀπ' τή θάλασσα. Ἐσύ ἐλευθέρωσας τήν πνοή τοῦ ἀέρα. Οἱ ἀγγελικές δυνάμεις ἐσένα ὑπηρετοῦν. Οἱ χορεῖες τῶν Ἀρχαγγέλων ἐσένα προσκυνοῦν. Τά πολυόμματα Χερουβεὶμ καί τά ἑξαπτέρυγα Σεραφεὶμ, τά ὅποια στέκονται καί πετοῦν κυκλικά, καλύπτουν τά πρόσωπά τους ἀπό τόν φόβο τῆς ἀπρόσιτης δόξας σου. Ἐσύ, ἂν καί εἶσαι Θεός ἀπερίγραπτος, ἄναρχος καί ἀνέκφραστος, ἦρθες στή γῆ, λαμβάνοντας τήν μορφή ἐνός δούλου, ὅμοιος μέ τοὺς ἀνθρώπους. Διότι δέν ἄντεχες, Δέσποτα, νά βλέπεις τό ἀνθρώπινο γένος νά τυραννιέται ἀπό τό διάβολο, ἀλλά ἦρθες καί μᾶς ἔσωσες. Ὁμολογοῦμε τό χάρισμα. Διακηρύττουμε τό ἔλεός σου. Δέν κρύβουμε τήν εὐεργεσία (πού μᾶς ἔκανε). Ἐλευθέρωσες τοὺς γόνους τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἀγίαςες τήν μήτρα τῆς Παρθένου μέ τή Γέννησή σου. Ὁλόκληρη ἡ Κτίση σέ ὕμνησε κατὰ τήν φανέρωσή

σου. Διότι ἐσύ, ὁ Θεός μας, ἦρθες στή γῆ καί συναναστράφηκες μέ τούς ἀνθρώπους. Ἐσύ ἀγίασες καί τά ρεύματα τοῦ Ἰορδάνη, στέλνοντας ἀπό τόν οὐρανό τό Πανάγιο Πνεῦμα σου καί συνέτριψες τά κεφάλια τῶν δρακόντων πού φώλιαζαν ἐκεῖ. Ἐσύ, λοιπόν, ὁ ἴδιος, φιλάνθρωπε Βασιλιά, ἔλα καί τώρα ἐδῶ, μέ τήν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί ἀγίασε αὐτό τό νερό. Καί δῶσε σέ αὐτό τήν χάρη τῆς ἀπολυτρώσεως, τήν εὐλογία τοῦ Ἰορδάνη. Κάνε το πηγὴ ἀφθαρσίας, δῶρο ἀγιασμοῦ, ἱκανό νά κρατᾷ μακριὰ τίς ἀσθένειες, ὀλέθριο γιά τούς δαίμονες, ἀπρόσιτο στίς ἀντίθετες δυνάμεις (δηλ. στούς δαίμονες), πλήρες ἀπό ἀγγελικὴ ἰσχύ. Προκειμένου ὅλοι ἴσοι ἀντλοῦν καί πίνουν ἀπ' αὐτό, νά τό ἔχουν γιά τόν καθαρισμό τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων τους, γιά τήν θεραπεία τῶν παθῶν τους, γιά τόν ἀγιασμό τῶν σπιτιῶν τους, κατάλληλο γιά κάθε ὠφέλεια. Διότι ἐσύ εἶσαι ὁ Θεός μας, ὁ ὁποῖος μέ τό νερό καί μέ τό Ἅγιο Πνεῦμα ἀνακαίνισες τήν φύση μας, πού εἶχε παλιώσει ἐξαιτίας τῆς ἁμαρτίας. Ἐσύ εἶσαι ὁ Θεός μας, πού ἐπνίξες τήν ἁμαρτία μέ τόν κατακλυσμό, τόν καιρό τοῦ Νῶε. Ἐσύ εἶσαι ὁ Θεός μας, πού ἐλευθέρωσες διαμέσω τῆς θάλασσας τό γένος τῶν Ἑβραίων μέ τόν Μωϋσῆ ἀπό τὴ δουλεία τοῦ Φαραώ. Ἐσύ εἶσαι ὁ Θεός μας, πού ἀνοιξες στά δύο τόν βράχο στὴν ἔρημο καί ἀπὸ ἐκεῖ ἔτρεξε νερό καί γέμισαν οἱ χεῖμαρροι καί ἱκανοποίησες τόν λαό σου, πού διψοῦσε. Ἐσύ εἶσαι ὁ Θεός μας, πού μέ τό νερό καί τήν φωτιά, μέσω τοῦ Ἥλια, ἀπάλλαξες τόν Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴν πλάνη τοῦ Βάαλ. Ἐσύ ὁ ἴδιος καί τώρα, Δέσποτα, ἀγίασε αὐτό τό νερό μέ τό Ἅγιο σου Πνεῦμα. Δῶσε σέ ὅλους –καί σέ ὅσους τό ἀγγίζουν, καί σέ ὅσους χρίονται μέ αὐτό καί σέ ὅσους τό πίνουν– τόν ἀγιασμό, τήν εὐλογία, τήν κάθαρση, τὴν υἰεία. Καί σῶσε, Κύριε, τούς δούλους σου, τούς πιστοὺς Βασιλεῖς (ἄρχοντες) μας. Καί διαφύλαξέ τους κάτω ἀπὸ τὴν σκέπη σου μέ εἰρήνη. Ὑπόταξε κάτω ἀπ' τὰ πόδια τους κάθε ἐχθρό καί πολέμιο. Χάρισε σέ αὐτοὺς ὅλα τὰ αἰτήματα, πού εἶναι γιά τὴν σωτηρία τους καί τὴν αἰώνια ζωή. Θυμήσου, Κύριε, τὸν Ἀρχιεπίσκοπό μας (δεῖνα), καί ὅλο τό Πρεσβυτέριο καί τούς διακόνους τοῦ Χριστοῦ καί κάθε ἱερατικὸ τάγμα καί τό λαό πού βρίσκεται γύρω τους καί ὅσους ἀδελφούς μας λείπουν, γιά εὐλογες αἰτίες καί ἔλεησε αὐτοὺς καί ἐμᾶς, σύμφωνα μέ τό μεγάλο ἔλεός σου. Προκειμένου καί μέσω τῶν φυσικῶν στοιχείων, καί τῶν Ἀγγέλων καί τῶν ἀνθρώπων, καί ἀπὸ τὰ ὁρατά καί τὰ ἀόρατα, νά δοξάζεται τό πανάγιο ὄνομά σου, μαζί μέ τὸν Πατέρα

καί τό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καί πάντα καί στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΕΥΧΗ «ΕΠΙ ΑΛΑΤΟΣ»

«Ὁ Θεός, ὁ Σωτήρ ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Ἱεριχῶ ἐπὶ Ἑλισσαίου τοῦ Προφήτου, καί τὰ βλαβερά ὕδατα ἅλατι θεραπεύσας· αὐτὸς εὐλόγησον καί τὸ Ἄλας τοῦτο, καί μετάβαλε αὐτὸ εἰς θυσίαν ἀγαλλιάσεως. Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεός ἡμῶν, καί σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[«Μικρόν Εὐχολόγιον», σ. 363]

Ἑρμηνεία: «Θεέ καὶ Σωτήρα μας, ἐσύ πού παραβρέθηκες στὴν Ἱεριχώ τὸν καιρὸ τοῦ Προφήτη Ἑλισσαίου καὶ θεράπευσες μέ ἅλατι τὰ βλαβερά ὕδατα. Ἐσύ, εὐλόγησε καὶ αὐτό τό ἅλατι καὶ μετάβαλέ το σέ θυσία ἀγαλλιάσεως. Διότι ἐσύ εἶσαι ὁ Θεός μας, καί σ' ἐσένα ἀπευθύνουμε τῇ δοξολογία, στὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸ καὶ τό Ἅγιο Πνεῦμα, τώρα καί πάντοτε καὶ στούς ἀπέραντους αἰῶνες. Ἀμήν».

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΟΠΙΤΑ»

«Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, δημιουργέ τοῦ κόσμου, χορηγέ τῆς ζωῆς καὶ Θησαυρὲ πάντων τῶν ἀγαθῶν· εὐλόγησον τὸν ἄρτον τοῦτον, ὃν οἱ δοῦλοι σου προητοιμάσαν καὶ προέθηκαν εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας τοῦ οὐρανοφάντορος καὶ Μεγάλου. Ἀγιάσον τοὺς μεταλαμβάνοντας ἐξ αὐτοῦ καὶ χάρισαι αὐτοῖς υἱεὶαν ψυχῆς καὶ σώματος. Κατεύθυνον πρὸς τὸ συμφέρον καὶ εὐάρεστον τὰ ἔργα τῶν χειρῶν αὐτῶν. Πλήθυνον ἐν ἀγαθοῖς τὴν ζωὴν αὐτῶν. Παράσχου δὲ αὐτοῖς καὶ παντὶ τῷ κόσμῳ τὸ ἀρχόμενον ἔτος σωτήριον καὶ εἰρηνικόν, πρεσβείαις τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου».

[Μικρόν Εὐχολόγιον, σ. 377]

Ἑρμηνεία: «Κύριε καὶ Θεέ μας, Δημιουργέ τοῦ Σύμπαντος, ἐσύ πού χορηγεῖς τὴ ζωὴ σέ ὅλη τὴν κτίση καὶ εἶσαι ὁ Θησαυρὸς ὅλων τῶν ἀγαθῶν, εὐλόγησε καὶ τὴν πίτα αὐτή, τὴν ὁποία ἐμεῖς τὰ πλά-

σματά σου φτιάξαμε καί προσφέρουμε πρὸς τιμὴ καὶ μνήμη τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου τῆς Καισαρείας πού μέ τή θεόπνευστη διδασκαλία του καί τά συγγράμματά του φανέρωσε θεῖες ἀλήθειες. Ἀγίασε ὅλους ἐκείνους, πού θά συμμετάσχουν στή βρῶση τῶν πλακουντίων αὐτῶν καί χάρισε σωματική καί ψυχική υἰγεία. Κατεύθυνε τά ἔργα τους νά εἶναι θεάρεστα καί φωτεινά, ὥστε νά κινηθοῦν πρὸς τήν ὠφέλεια τῆς ψυχῆς. Πλήθυνε τή ζωὴ τους μέ ὅλα τά ἀγαθὰ πού ἐσύ ξέρεις νά δίνεις. Χάριζε σέ αὐτούς καί σέ ὅλο τὸν ὑπόλοιπο κόσμο τό καινούριο ἔτος πού ἀνατέλλει σωτήριο καί εἰρηνικό διὰ τῶν πρεσβειῶν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί πάντων τῶν εὐαρεστησάντων ἀγίων σου».

ΕΥΧΗ «ΕΙΣ ΦΑΝΟΥΡΟΠΙΤΑ»

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ θαυμαστὸς ἐν τοῖς Ἀγίοις σου, ὁ εἰσακούων τὰς δεήσεις καὶ ἐκπληρῶν τὰ πρὸς τὸ συμφέρον αἰτήματα ἡμῶν, εὐλόγησον τὸν ἄρτον τοῦτον τὸν ὑπὸ τοῦ δούλου σου (δεῖνος ἢ τῶν δούλων σου τούτων) προπαρασκευασθέντα καὶ νῦν προσφερόμενον εἰς εὐχαριστίαν καὶ δοξολογίαν ἀνθρώπων παρά σου, τῇ μεσιτείᾳ τοῦ Ἀγίου καὶ ἐνδόξου Μάρτυρός σου Φανουρίου τοῦ νεοφανοῦς καὶ θαυματουργοῦ, ἀπήλαυσαν καὶ εἰς μνημόσυνον τῶν εὐσεβῶς τελειωθέντων, καὶ τούτους μὲν ἀνάπασον ἐν τῇ βασιλείᾳ σου, ἡμᾶς δὲ πάντας ἐν υἰγείᾳ διατήρησον, ποιοῦντας ἐν εἰρήνῃ τὸ θέλημα σου καὶ τὴν εὐχαριστίαν ἐπὶ πᾶσι τοῖς δωρημασί σου σοὶ ἀναφέροντας. Εἰρήνευσον τὴν ζωὴν ἡμῶν, παράσχου ἡμῖν τὰ ἐπίγεια καὶ οὐράνια ἀγαθὰ σου, πρεσβείας τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, τοῦ Ἀγίου καὶ ἐνδόξου Μάρτυρος Φανουρίου καὶ πάντων τῶν Ἀγίων σου».

[Μικρὸν Εὐχολόγιον, σ. 378]

Ἑρμηνεία: «Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ καὶ Θεέ μας, πού δοξάζεσαι ἀπὸ τοὺς Ἀγίους σου, ἀφοῦ εἶσαι ἐκεῖνος πού εἰσακοῦς τίς προσευχὲς τῶν ἀνθρώπων ἐκπληρώνοντας μόνο τά αἰτήματα πού εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον τους. Εὐλόγησε καὶ τὸν προσφερόμενον αὐτόν ἄρτο πού παρασκεύασαν οἱ δοῦλοι σου (...) καὶ τὸν ὅποιον σοῦ προσφέρουμε σέ δεῖγμα εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας ἐμεῖς τά πλάσματά σου, μέσῳ τῶν ἱκεσιῶν τοῦ Ἀγίου καὶ ἐνδοξου Μάρτυρά σου Φανουρίου τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀγιότητα ἐγίνε γνωστὴ τά τελευταῖα χρόνια. Ὡφελήθηκαν δέ (μέ τὴν πίτα αὐτή) καὶ οἱ ψυχὲς ἐκείνων

πού μέ ευσέβεια ἔχουν κοιμηθεῖ «ἐν Κυρίῳ». Ἐκείνους μέν ἀνάπαυσε στή Βασιλεία σου, ἐμᾶς δέ, ὅσους ζοῦμε ἀκόμα, δώσε ὑγεία, ὥστε νά πράττουμε μέ εἰρήνη τό θέλημά σου καί ὡς ἐλάχιστη ταπεινή ἀνταπόδοση νά ἀναπέμπομεν ὕμνους εὐχαριστίας γιά ὅλα ὅσα μᾶς ἔχουν δωρηθεῖ ἀπό σένα. Κάνε τή ζωή μας εἰρηνική, χάρισέ μας τά ἐπίγεια, καθώς καί τά οὐράνια ἀγαθά σου διά τῶν πρεσβειῶν τῆς Ὑπεραγίας Μητρός σου, τοῦ Ἁγίου μάρτυρος Φανουρίου τοῦ νεοφανοῦς καί τῶν ὑπόλοιπων Ἁγίων πού συγκροτοῦν τήν ἀγία σου Ἐκκλησία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀγγελλέτου, Μ. (2009). *Σύγκριση νομοθετικοῦ πλαισίου διαχείρισης ὑδάτινων πόρων Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης καί Ἑλλάδος. Διπλωματική-Μεταπτυχιακή Ἔργασία στό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο. Ὁργάνωση καί διοίκηση βιομηχανικῶν συστημάτων: συστήματα διαχείρισης ἐνέργειας καί προστασίας περιβάλλοντος*. Ἀθήνα.
- Ἀγουρίδης, Σ. (2005). *Τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* (τόμ. 2ος). Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Ἀδαμτζιλογλου, Ε. (1994). Φεμινιστική Θεολογία, Ρήξη ἢ γέφυρα μέ τήν ἑλληνορθόδοξη παράδοση; *Καθ' ὁδόν*, 9, 25-35.
- Agenda 21 (1992). *United Nations Sustainable Development. United Nations Conference on Environment & Development. Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992*. Retrieved on 19-12-2013 from <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> &
- Ἀθανασάκης, Α. (1998). *Ἀρχές Περιβαλλοντικῶν Ἐπιστημῶν*. Β' τάξη Ἐνταίου Λυκείου. Ἀθήνα: Ο. Ε. Δ. Β.
- Ἀθανασάκης, Α., Κουσουρή, Θ., Κονταράτος, Σ. (1994). *Οἰκολογία καί Περιβάλλον*. Ἀθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Αἰκατερινίδης, Γ. (2001, Αὐγουστος). «Τάς ἀπαρχάς τῶν πρωτογεννημάτων τῆς γῆς σου...». *Καθημερινή*, 7 ἡμέρες [ἀφιέρωμα], σελ. 26-27.
- Αἰκατερινίδης, Γ. (2011). Λαϊκή ἀρχιτεκτονική: Ἐθιμολογικά-Τυπολογικά. Στό Γ. Ζωγραφίδης & Γ. Κουγιουμουτζάκης (ἐπιμ.). *Αἰσθητική καί τέχνη, Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στή μνήμη Παναγιώτη καί Ἐφης Μιχελῆ*. Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης.
- Αἰκατερινίδης, Γ. (2013). Τότε πού πρόσφεραν ψωμί στή βρύση τοῦ χωριοῦ. *ΥΠΕΡ*. X., 66, 29-30.
- Αἰκατερινίδης, Γ. (2013). Ὁ Ἅγιος Φανούριος στή λαϊκή παράδοση τῆς Κρήτης. Ἀνακτημένο στίς 12-11-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο <http://www.rizaonline.gr/1/8/791.nphml>

- Άλεβιζόπουλος, Α. (1991). *Η Όρθόδοξη Έκκλησία: πίστη-λατρεία-ζωή*. Πρέβεζα: Ι. Μ. Νικοπόλεως Πρεβέζης.
- Αλεξάκης, Α. (1993, Μάιος-Αύγουστος). *Φύση και πολιτισμός: άφαλάτωση*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Αμπελιώτης, Κ. (2008). *Περιβάλλον - πολιτισμός - τουρισμός - περιφερειακή ανάπτυξη. Περιβάλλον-Οικολογία*. Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ. Γενική Γραμματεία Έκπαίδευσης Ένηλίκων. Ίνστιτούτο διαρκούς εκπαίδευσης ένηλίκων.
- Αμπελιώτης, Κ., Αποστολόπουλος, Κ., Γεωργιτσογιάννη, Ε., Γιαννακούλια, Μ., Κροκίδη, Ε., Προβατάρη, Σ., Γραβάνη, Σ. (2012). *Οίκιακή Οικονομία Β΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο. Ε. Δ. Β.
- Αναγνωστάκης, Η. (1993, Οκτώβριος 17). "Όταν τό κρασί γίνεται πάγος. Η σχετική μέ τό κρασί διαμάχη τών Βυζαντινών λογίων σ' ένα ποίημα του Λέοντος του Φιλοσόφου. Καθημερινή [άφιέρωμα], 7 ήμέρες, σελ. 8-9.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (2005). *Λαϊκή Παράδοση: Επιβίωση και αναβίωση, προβλήματα και προβληματισμοί*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Αναστασάτος, Ν. (2005). *Σχολείο και Περιβάλλον: Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Άτραπός.
- Αναστασάτος, Ν., Ξανθάκου, Γ., Τσιρακάκης, Ε., Παπαδομαρκάκης, Ι., & Άντωνάτος, Γ. (2006, 15-17 Δεκεμβρίου). *Γνώση του φυσικού περιβάλλοντος και της οικολογικής ισορροπίας μέσα από τη ζωή και την κοινωνία της μέλισσας*. Εισήγηση στό 2ο Συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης. Αθήνα.
- Αναστάσιος (Άρχιεπίσκοπος Άλβανίας), (2000). *Παγκοσμιότητα και Όρθοδοξία*. Αθήνα: Άκρίτας.
- Αναστασοπούλου, Χ., & Σαββίδου Ε. (2012). *Χημεία και Καθημερινή Ζωή. Η Πράσινη Προσέγγιση. Πολύτιμα πράσινα Έθνικά Προϊόντα. Τό Κρασί (ΙΙΙ)*. Μεταπτυχιακή- Διπλωματική έργασία. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Θετικών Έπιστημών, τμήμα Χημείας. Θεσσαλονίκη.
- Αναστόπουλος, Χ. (2005). *Στάσεις τών μαθητών του Δημοτικού Σχολείου άπέναντι στό θαλάσσιο περιβάλλον*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ. Ρόδος.
- Αναστόπουλος, Χ., Ξανθάκου, Γ., Άνδρεαδάκης, Ν., & Καϊλα, Μ. (2005). *Περιβαλλοντικές γνώσεις τών μαθητών του Δημοτικού Σχολείου: Τό θαλάσσιο οικοσύστημα*. Στό Μ. Καϊλα., Ε. Θεοδοροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου & Ν. Αναστασάτος (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση, Έρευνητικά Δεδομένα & Έκπαιδευτικός Σχεδιασμός* (σσ. 70-98). Αθήνα: Άτραπός.
- Άνδρεαδάκης, Ν. & Βάμβουκας, Μ. (2011). *Όδηγός για τήν έκπόνηση και*

- τή σύνταξη γραπτής έρευνητικής εργασίας. Σεμιναριακής, πτυχιακής, διπλωματικής. Αθήνα: Διάδραση.
- Ανδρεόπουλος, Α. (2011). Έρευνα & Εκπαίδευση για την Άειφόρο Ανάπτυξη. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). Έκπαίδευση για τό Περιβάλλον και την Άειφόρο Ανάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί (σσ.150-165). Αθήνα: Διάδραση.
- Anderson, M., Kucynda, B., Matusiak, J., Tarasar, C. (1995). *The Earth is the Lord's: Caring for God's Creation* (Education and Community Life Ministries, OCA, Ed.). Orthodox Church in America.
- Ανέστη, Α. (2003). Άνθρωπος-Περιβάλλον- Έκκλησία, *Κοινωνία*, 2, 157-165.
- Άντουράκης, Γ. (1984). Χριστιανική Άρχαιολογία: στοιχειά από την τέχνη Άνατολής και Δύσεως (τόμ. Α' - κείμενα). Αθήνα: πανεπιστημιακές εκδόσεις.
- Άραβαντινός, Σ. (2010). Άρχέγονος Χριστιανισμός & Φυσικό Περιβάλλον. Στο Ε. Μανωλάς (έπιμ.). *Τό Φυσικό Περιβάλλον στην Άρχαία Ελλάδα* (σσ. 11-19). Θράκη: Έκδοση Τμήματος Δοσολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.
- Άργυρόπουλος, Α. (1997). *Θεολογική Προσέγγιση στην Οικολογική Κρίση*. Αθήνα: Έξοδος στην Κοινωνία και την Ζωή.
- Badie, B. (1995). *Κουλτούρα και Πολιτική*. Αθήνα: Πατάκης.
- Βακάκης, Φ. (2007). Ό ρόλος της Κτηνοτροφίας στη Όλοκληρωμένη Άγροτική Ανάπτυξη, *Γεωργία - Κτηνοτροφία*, 4, 67-72.
- Βαλαμώτη, Σ., & Μαγκαφά, Μ. (1993, Όκτώβριος 17). Σαράντα αιώνες κρασί. Άμπελοκαλλιέργεια και οίνοποιία στην προϊστορική Μακεδονία και Θράκη. *Καθημερινή* [άφιέρωμα], 7 ήμερες, σελ. 5.
- Βαλλερά, Ε. & Κορμά, Μ. (1990, Ιούνιος). Τό περιβάλλον και ή άρχαιότητα. *Άρχαιολογία*, 35, 48-52.
- Βάμβουκας, Μ. (2007). *Είσαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία* (8η έκδοση). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Βαρβούνης, Μ. (2001). Η λατρεία τών άγίων στον έλληνικό παραδοσιακό πολιτισμό. *ERYTHEIA*, 22, 173-191.
- Βαρβούνης, Μ. (2003). *Η λατρεία τών άγίων στον έλληνικό παραδοσιακό πολιτισμό. Μελετήματα Έλληνικής Λαογραφίας* (τόμ. 1ος). Έθιμική και Θρησκευτική Λαογραφία. Ξάνθη: Σπανίδης.
- Βαρέλλα, Ε. (1993, Όκτώβριος 17). Κρασί και ιατρική. Η χρήση του οίνου στη μεταβυζαντινή θεραπευτική βάση άγιορείτικων χειρογράφων. *Καθημερινή* [άφιέρωμα], 7 ήμερες, σελ. 15-16.
- Βαρθολομαίου (Οίκουμ. Πατριάρχου) (2002). *Μηνύματα και όμιλίες διά τό περιβάλλον*. Αθήνα: Έκδόσεις Φανάριον.

- Βαρθολομαῖος (Οἰκουμ. Πατριάρχης) (2011). Πρόλογος στὸν τόμο τῆς Περιβαλλοντικῆς Ἠθικῆς. Στὸ Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καῖλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική ἠθική: Ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ θεωρία στὴν ἐφαρμογή* (σσ. 7-8). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Barraza, L. Duque-Aristizabal, A. M., Rebolledo, G. (2003). Environmental Education from policy to practice. *Environmental Education Research*, 9 (3), 347-357. Retrieved on 18-1-2014 from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504620303462#.UtgQJdL8LZ4>
- Βασιλειάδης, Π. (2013, Ἀπρίλιος 17). Τὸ μετέωρο βῆμα τοῦ διαλόγου Ἐκκλησίας- Ἀριστερᾶς. *Ἐλευθεροτυπία τῆς Κυριακῆς*, σελ. 37.
- Bell, A. & Russell, C. (2000). Beyond Human, Beyond Words: Anthropocentrism, Critical Pedagogy, and the Poststructuralist Turn. *Canadian Journal of Education*, 25 (3), 188-203. Retrieved on 25-1-2014 from <http://www.csse-scee.ca/CJE/Articles/FullText/CJE25-3/CJE25-3.pdf#page=22>
- Belopopsky, A. & Oikonomou, D. (1996). *Orthodoxy and Ecology* (Resource Book. Ed.). Poland, Bialystok: Syndesmos of Orthodox Youth.
- Benson, J. (2000), *Environmental Ethics: An Introduction with Readings*, London: Routledge.
- Berdiaeff, N. (1986). *Χριστιανισμός καὶ κοινωνική πραγματικότητα* (Β. Γιούλτση, Μτφρ.). Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*. New York: Hafner Publishing Company.
- Βίγκλας, Π., Γκράσσο, Γ., Καπλάνης, Ξ. (2007). *Τὸ νερό: οἱ κρῆνες τῆς Μακρινίτσας*. Θεσσαλία: Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας & Θρησκευμάτων. Κ. Π. Ε. Μακρινίτσας Πηλίου.
- (*Βίος ἑλληνικός ἀγίου Παχωμίου*), Pachomii Vitae graecae, subsidia hagiographica no 19, Halkin, F., Bruxelles 1932.
- Βοκοτοπούλου, Ι. (1993, Ὀκτώβριος 17). Μακεδονικά συμπόσια. Τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα σέ Βεργίνα καὶ Δερβένι μαρτυροῦν τὸν πλοῦτο τῶν κατοίκων. *Καθημερινή* [ἀφιέρωμα], 7 ἡμέρες, σελ. 6-7.
- Βολουδάκης, Β. (2010, Μάιος-Αὔγουστος). Μέγας ἀγιασμός. *Ἡ Ὁδός*, 18, 8.
- Bonell, J. (2009). Ecosystems and Ecosystem Management. *Fact Sheet Agriculture and Natural Resources*. Retrieved on 19-12-2013 from http://ohioline.osu.edu/ws-fact/pdf/WS_6_09.pdf
- Bonnett, M. (2011). Η Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση καὶ τὸ ζήτημα τῆς φύσης. Στὸ Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καῖλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική ἠθική: Ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ θεωρία στὴν ἐφαρμογή* (σσ.139-158). Ἀθήνα: Διάδραση.

- Βότσης, Π. (1981). *Οικολογία: μόλυνση και ρύπανση του περιβάλλοντος*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Βουλγαράκης, Η. (1993). *Χριστιανισμός και κόσμος*. Αθήνα: Άρμός.
- Βούλγαρης, Χ. (1984). *Η ένότητα της Αποστολικής Εκκλησίας* (Ανάλεκτα Βλατάδων 19). Αθήνα: Ο. Ε. Δ. Β.
- Βουρνάς, Τ. & Γαρίδη, Ε. (1979). *Η Παράδοση και η επιβίωσή της στο σημερινό πολιτισμό μας*. Αθήνα: Άφοι Τολίδη.
- Βούτσινος, Γ., Κοσμάς, Κ., Καλκάνης, Γ., Σούτσας, Κ. (2009). *Διαχείριση Φυσικῶν πόρων: γιά μαθητές Β΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο. Ή. Δ. Β.
- Βρέττα-Κουσκολέκα, Ν. (2001). *Ένα κουτί γεμάτο νερό-έκπαιδευτικό υλικό Π.Ε* (2η έκδ.) Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Burkert, W. (1997). *Έλληνική Μυθολογία και τελετουργία, δομή και ιστορία* (Η. Άνδρεαδάκη, μετφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης.
- Γαλίτης, Γ. (1984). *Ερμηνευτικά της Καινής Διαθήκης, πανεπιστημιακά παραρτάσεις* (7η έκδ.). Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς.
- Γαλλοπούλου, Α., Δρακοπούλου, Μ., Καζολέα, Λ., Καμπάνη-Δετζώρτζη, Δ., Κάσδαγλη, Λ., Κεσίσογλου, Ε., Σιδέρη, Α., Χαλκιοπούλου, Μ. (1984). *Έλληνικός Λαϊκός Πολιτισμός* (2η έκδ.), τόμ. 1ος. Αθήνα: Γνώση.
- Γεντεκάκης, Ι. (1999). *Άτμοσφαιρική ρύπανση*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλας.
- Γερασίμου, Σ. (2007, Ιούνιος). *Η εξέλιξη της πόλης και της πολεοδομίας στην ελληνιστική εποχή*, *Άρχαιολογία*, 103, 91-96.
- Γερμανός, Δ. (1993). *Χῶρος και διαδικασίες άγωγής: ή παιδαγωγική ποιότητα του χῶρου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεώργας, Δ. (1995). *Κοινωνική ψυχολογία* (τόμ.1ος). Αθήνα: Αύτοέκδοση.
- Γεωργόπουλος, Α. (2002). *Γή ένας μικρός και εϋθραυστος πλανήτης* (4η έκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργόπουλος, Α. (2006). *Περιβαλλοντική ήθική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργόπουλος, Α. & Τσαλίκη, Ε. (2005). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση. Άρχές-Φιλοσοφία-Μεθοδολογία-Παιχνίδια & άσκήσεις* (3η έκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργόπουλος, Α., Καραγεωργάκης Σ., Λιθοξοΐδου Λ. (2011). *Η Περιβαλλοντική Έκπαίδευση ως χῶρος ζύμωσης παραδειγματικῶν άλλαγῶν: παιδαγωγική και ήθική θεωρία*. Στο Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καϊλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (έπιμ.). *Περιβαλλοντική ήθική: Άπό τήν έρευνα και τη θεωρία στην έφαρμογή* (σσ. 159-182). Αθήνα: Διάδραση.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2001). *Μέ τόν τρόπο της άλληγορίας. Η συνάντηση Έλληνισμού και Χριστιανισμού*, *Ίνδικτος*, 15, 275-281.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2009). *Τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν μεταξύ παράδοσης και έκσυγχρονισμού. Έναλλακτικές προσεγγίσεις της θρησκευτικής έτερότητας στο δημόσιο σχολείο*. Άνακτημένο στίς 9-12-2013

- από τό δικτυακό τόπο http://thriskeftika.blogspot.gr/2009/05/blog-post_1780.html
- Γιαννακόπουλος Ι. (1986). *Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Ο΄. Κείμενον-Ερμηνευτική παράφρασις-Σχόλια*. (Τόμ. Α΄). Θεσσαλονίκη: Λυδία.
- Γιαννακόπουλος, Π. (1994). *Λεξικόν Ρημάτων τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης*. Ἀθήνα: Πελεκάνος.
- Γιαννάκου, Β. (2011, 27-30 Μαΐου). Διαπολιτισμική γλωσσική διδασκαλία: ὁ λαϊκός πολιτισμός στή Νέα Ἑλληνική ὡς ξένη γλώσσα. Στό Γ. Παπαδάτος καί συν. (Ἐπιμ.). *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιστημῶν Ἑκπ/σης* (Τόμ. Γ΄, σσ. 183-192). Ἀθήνα: Κισσός.
- Γιανναράς, Χ. (1971). *Ἡ μεταφυσική τοῦ σώματος*. Ἀθήνα: Δωδώνη.
- Γιανναράς, Χ. (1984). *Ἀλφαβητάρι τῆς πίστεως*. Ἀθήνα: Δόμος.
- Γιδαράκου, Μ. (2011). *Θεραπευτικοί κῆποι*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις ΕΔΗΛ.
- Γκασούκα, Μ. (2011). Οἰκοφεμινισμός & Γυναικεῖα Πνευματικότητα: Ὁψεις τῶν σχέσεων τῶν γυναικῶν μέ τή φύση. Στό Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καῖλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική ἠθική: Ἀπό τήν ἔρευνα καί τή θεωρία στήν ἐφαρμογή* (σσ. 99-117). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Γκίκας, Σ. (1985). *Φιλοσοφικό Λεξικό* (4η ἔκδ.). Ἀθήνα: Φελέκης.
- Γκιλῆς, Ο. (2012). *Σεισμός, Σεισμοί κατά τήν ἀρχαιότητα, στά ἀρχαῖα κλασικά, βυζαντινά καί θεολογικά κείμενα, χρονολογική κατά συγγραφέα καί ἔργο ταξινόμηση*. Θεσσαλονίκη: Αὐτοέκδοση.
- Γκόβαρης, Χ. & Κλάδης, Ν. (2011). Προγράμματα Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης καί στάσεις γηγενῶν μαθητῶν καί μαθητῶν μέ μεταναστευτικό ὑπόβαθρο ἀπέναντι σέ περιβαλλοντικά προβλήματα. Στό Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Γ. Λιαράκου, Μ. Καῖλα (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση: Ζητήματα θεωρίας ἔρευνας καί ἐφαρμογῶν* (σσ. 277-289). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Γκότσης, Χ., Μεταλληνός, Γ., Φίλιας, Γ. (2000). *Ὁρθόδοξη Πίστη καί Λατρεία*, Α΄ Ἐνιαίου Λυκείου. Ἀθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Γκότσης, Χ., Μεταλληνός, Γ., Φίλιας, Γ. (2012). *Ὁρθόδοξη Πίστη καί λατρεία*, Α΄ Ἐνιαίου Λυκείου. Ἀθήνα: Ἰνστιτούτο Τεχνολογίας Ὑπολογιστῶν & Ἐκδόσεων Διόφαντος.
- Γκουτζιούδης, Μ. (2006). *Ἰωβηλαῖο Ἔτος, Μελχισεδέκ καί ἡ πρὸς Ἐβραίους Ἐπιστολή*. Συμβολή στή διαμόρφωση τῆς Χριστιανικῆς Σωτηριολογίας. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας
- Γκουτζιούδης, Μ. (2012). *Ζωομορφικές ἐκδοχές τοῦ κακοῦ στήν Καινή Διαθήκη: Ἐνδεικτικά κείμενα τῆς Κ.Δ. καί ἡ πρόσληψή τους ἀπό τή μεταγενέστερη χριστιανική Γραμματεία*. Ἀνακτημένο στίς 3-9-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο <http://www.theo.auth.gr/theo/SiteCollectionDocuments/Goutzioudis.pdf>

- Γουλανδρῆ, Ν. (2010). Ἀντιλήψεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου περί δάσους καί οἰκολογίας. Στό Λ. Καραπιδάκη (ἐπιμ.) Ἑρισύχθων, σύγχρονη ἀνάγνωση τοῦ μύθου. Ἐκθεση Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δήμου Ἐλευσίνας «Λεων. Κανελλόπουλος» 5/7-3/10/2010, στό πλαίσιο τοῦ Προγράμματος: Δάσος-Ζωή-Πολιτισμός τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν & τοῦ Μουσείου Γουλανδρῆ Φυσικῆς Ἱστορίας, ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας σσ. 13-16. Ἀθήνα: Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- Γούτα, Α. (2009). Ἀρχαῖοι Ἕλληνες & Περιβάλλον: Νόμοι, μῦθοι καί οἰκολογικές «εὐαίσθησιες» χιλιᾶδων ἐτῶν. *Τεχνογράφημα*, 377, 10-11.
- Γρηγοριάτου, Γ. (1983). Ὁρθόδοξος Μοναχισμός καί Ἅγιον Ὅρος. Ἀθως: Ἱ.Μ. Ὁσίου Γρηγορίου.
- Chiras, D. (1985), *Environmental Science: A Framework for Decision Making* (2nd edition). California: The Benjamin/Cummings Publishing Company Inc.
- Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία ἐκπαιδευτικῆς ἐρευνας* (Χ. Μητσοπούλου & Μ. Φιλοπούλου, Μτφρ.). Ἀθήνα: Μεταίχμιο.
- Common, S. (1995). *Sustainability and Policy: Limits to Economics*. New York: Cambridge University Press.
- Corbon, J. (1980). Θεομηνία. Στό Σ. Ἀγουρίδη κ.ἀ. (ἐπιμ.). *Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας* (Σ. Ἀγουρίδη, Σ. Βαρτανιάν κ.ἀ. Μτφρ.) (σσ. 907-911). Ἀθήνα: Βιβλικό Κέντρο «Ἄρτος Ζωῆς».
- Cox, P. (2000). *Will Tribal Knowledge Survive the Millennium?* Retrieved on 15-1-2014 from <http://www.sciencemag.org/content/287/5450/44.full>
- Δασκολιᾶ, Μ. (2004). *Θεωρία καί πράξη στήν Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση: οἱ προσωπικές θεωρίες τῶν ἐκπαιδευτικῶν*. Ἀθήνα: Μεταίχμιο.
- Δεκαβάλλας, Ν. (1998). Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ χθές καί τοῦ σήμερα στήν Ἑλλάδα. *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα*, 29, 20-26.
- Δελής, Τ. (1993). *Ἡ Ὀδύσσεια τοῦ Ὀμήρου, Ραψωδίες Α-Μ: Ἑρμηνευτικά σχεδιάσματα ἀρχαίων κειμένων*. Ἀθήνα: Gutenberg.
- Δημαράς, Κ. (1985). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Ἀθήνα: Ἑρμῆς
- Δημητριάδη, Β. (1993, Ὀκτώβριος 17). Ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια στήν Τουρκοκρατία. Φορολογικά κατάστιχα ἐποχῆς παρέχουν πληροφορίες γιά τήν οἰνοπαραγωγή στήν Μακεδονία. *Καθημερινή* [ἀφιέρωμα], 7 ἡμέρες, σελ. 11.
- Δημήτριος (Οἰκουμ. Πατριάρχης) (1989). Πατριαρχική ἀπόδειξις τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Δημητρίου ἐπί τοῖς Χριστουγέννοις, *Ἐκκλησία*, 66, 5-6.
- Δημήτριος (Οἰκουμ. Πατριάρχης) (1989). Πατριαρχικό μήνυμα γιά τό περιβάλλον, *Ἐπίσκεψις*, 425, 3.

- Δημητρίου, Α. (2002). Πολυσήμαντη θεώρηση της Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης και τα προβλήματά της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στο Ν. Πολεμικός, Μ. Καϊλα, Φ. Καλαβάσης (έπιμ.). *Έκπαιδευτική, οίκογενειακή και πολιτική ψυχοπαθολογία αποκλίσεις στο χώρο της εκπαίδευσης* (σσ. 257-275). Αθήνα: Άτραπός.
- Δημητρίου, Α. (2005). Η Περιβαλλοντική Έκπαίδευση ως μέσο για την ανάπτυξη της συνεργασίας των λαών, την κοινωνική δικαιοσύνη, την ειρήνη και τον πολιτισμό. Στο Α. Γεωργόπουλος (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση: Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται* (σσ. 321-340). Αθήνα: Gutenberg.
- Δημητρίου, Α. (2009). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση: Περιβάλλον, Άειφορία: θεωρητικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις* (2η έκδοση.). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δήμου, Β. (2010). Η έκμετάλλευση της χλωρίδας στην αρχαία Ελλάδα. Στο Ε. Μανωλάς (έπιμ.). *Τό Φυσικό Περιβάλλον στην Αρχαία Ελλάδα* (σσ. 57-63). Θράκη: Έκδοση Τμήματος Δοσολογίας & Διαχείρισης Περιβάλλοντος & Φυσικών Πόρων Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.
- Δοντάς, Ι. (1996, Οκτώβριος-Δεκέμβριος). Έκκλησία & οικολογικά κινήματα. *Κοινωνία*, 4, 387-389.
- Δοσίθεος (Άρχιμανδρ.) (2005). *Όρθοδοξία και Φυσικό Περιβάλλον*. Εύρυτανία: Ί.Μ. Παναγίας Τατάρνης.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μ. (1995). *Σύγχρονη ήθικη φιλοσοφία-ό άγγλόφωνος στοχασμός*. Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- Δρακάτος, Π. (1996). *Έκκλησία και Περιβάλλον* (τόμ. 1ος). Πάτρα: Ί. Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Δρακάτος, Π. (1997). *Έκκλησία και Περιβάλλον* (τόμ. 2ος). Πάτρα: Γαλιανός.
- Δρόσος, Β. (2010) Η τεχνολογία στην αρχαία Ελλάδα. Στο Ε. Μανωλάς (έπιμ.). *Τό Φυσικό Περιβάλλον στην Αρχαία Ελλάδα* (σσ. 65-74). Θράκη: Έκδοση Τμήματος Δοσολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος & Φυσικών Πόρων του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.
- Desjardins, J. (2006). *Environmental Ethics. An Introduction, to Environmental Philosophy* (4th ed.). Canada: Thomson Wadsworth.
- Desjardins, J. (2012). *Environmental Ethics. An introduction to Environmental Philosophy* (5th ed.). Boston USA: Clark Baster.
- Despotopoulos, J. (1997) *La structure id ologique des cits*. Αθήνα: National Technical University of Athens.
- Desruelles, S., Fouache, E., Cosandey, C. (2010). Η διαχείριση των ύδάτινων πόρων στη Δήλο κατά την αρχαιότητα. Στο Χ. Βλασσοπούλου & Γ. Λιαράκου (Έπιμ.). *Περιβαλλοντική Ιστορία: μελέτες για την αρχαία και τη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 69-91). Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.

- Deri, A. (2005). Μάθηση για τή βιωσιμότητα βασισμένη στην κοινότητα. Α. Γεωργόπουλος (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπ/ση, ό νέος πολιτισμός πού ανάδύεται* (σσ.719-752). Αθήνα: Gutenberg.
- Dillon, J. (2011). Έκπαίδευση, περιβάλλον και άειφορία (Μτφρ. Α. Δημητρίου & Α. Ζαχαρίου) Στο Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Γ. Λιαράκου, Μ. Καϊλα (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση: ζητήματα θεωρίας, έρευνας και έφαρμογών* (σσ. 127-144. Αθήνα: Διάδραση.
- Dillon, J. & Teamey, K. (2002). Reconceptualizing Environmental Education: Taking Account of Reality. *Canadian Journal of Science, Mathematics and Technology Education*, 2 (4), 467-483. Retrieved on 15-1-2014 from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14926150209556536#.UrG4i9IW0S4>
- Dofour, L. (1980). Σπείρω. Στο Σ. Άγουρίδη κ.ά.(έπιμ.). *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας* (Σ. Άγουρίδη, Σ. Βαρτανιάν κ.ά. Μετφρ.) (σσ. 907-911). Αθήνα: Βιβλικό Κέντρο «Άρτος Ζωής».
- ΕΛ.ΙΝ.Υ.Α.Ε. (2001, Μάιος). Βιομηχανικά Άτυχήματα Μεγάλης Έκτασης: Μεθοδολογικός και Πληροφοριακός Όδηγός. Έλληνικό Ίνστιτούτο Υγιεινής και Άσφάλειας τής Έργασίας (1η έκδ.). Αθήνα. Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης.
- Εύθυμίου, Μητρ. Άχελώου (2003). Όρθοδοξία και άειφορία. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία και Παιδεία στό Δρόμο τής Έκπαίδευσης για τήν Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 53-62). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελματών 28-29 Ίανουαρίου 2006. Αθήνα: Γραφείο-Ίδρύματος Νεότητας Ίερās Άρχιεπισκοπής Άθηνών.
- Εύστρατιάδης, Σ. (1995). *Άγιολόγιον τής Όρθοδόξου Έκκλησίας*. Αθήνα: Άποστολική Διακονία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος.
- Eulefeld, G. (1979). The U.N.E.S.C.O-U.N.E.P. Programme in Environmental Education. *European Journal of Science Education*, 1, 1, 113-118. Retrieved on 25-12-2013 from <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0140528790010114>
- Evans, G. & McCoy, J. (1998). When buildings don't work: the role of architecture in human health. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 85-94. Retrieved on 18-12-2013 from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.4.5633&rep=rep1&type=pdf>
- Foster, J. (2002). Sustainability, Higher Education and the Learning Society. *Environmental Education Research*, 8 (1), 35-41. Retrieved on 15-1-2014 from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504620120109637#.UtaKoNIW0S4>
- Fox, W. (1990). *Toward a Transpersonal Ecology: Developing New Foundations for Environmentalism*. Boston: Shambala.

- Frey, K. (2005). *Η «Μέθοδος Project»* (Κ. Μάλλιου, Μτφρ.) Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Zaidman, L., & Pantel, P. (2002). *Η Θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ζαμπέλης, Ι. (2005). *Περιβαλλοντική Κατήχηση*. Λευκάδα: Ένοριακό Πνευματικό Κέντρο, Ι. Ν. Ευαγγελιστρίας Λευκάδος.
- Ζαμπέλης, Γ., Λάζαρης, Ι., Μάλφας, Ν., Μπούρης, Σ., Αραβανής, Χ., Τσιλιμπώκος, Κ., Σγουρόπουλος, Π., Κοντογιάννη, Ε. & Φυσσουνά, Ε. (2012). *Πορεία αγιασμού. Η ζωή του Ανθρώπου στη Θεία Λατρεία. Σχόλια στα λειτουργικά μας κείμενα. Κατηχητικό ύλικό συναντήσεων για παιδιά Γυμνασίου*. Ανακτημένο στις 10-12-2013 από τό <http://www.imli.gr/>
- Ζαχαρίου, Α. & Καϊλα, Μ. (2011). Η συμβολή της μή-τυπικής εκπαίδευσης στην ΕΑΑ: τό παράδειγμα των κέντρων της ΠΕ. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Εκπαίδευση για τό Περιβάλλον καί τήν Ξεφύρο Ανάπτυξη: νέα δεδομένα καί προσανατολισμοί* (σσ. 311-338). Αθήνα: Διάδραση.
- Ζηζιούλας, Ι. (1992). *Η κτίση ως Εύχαριστία-Θεολογική προσέγγιση στό πρόβλημα της οικολογίας*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Ζορμπάς, Κ. (1998). *Εκκλησία καί φυσικό περιβάλλον-Σύγχρονες οικολογικές προσεγγίσεις, έκκλησιαστικές έπισημάνσεις, διακηρύξεις, διασκέψεις, βοηθητικό ύλικό για τό μάθημα της περιβαλλοντικής άγωγής*. Κατερίνη: Τέρτιος.
- Giglioti, L.M. (1992). Environmental Attitudes: 20 years of change? *The journal of Environmental Education*, 24, 1, 15-26.
- Gough, S. (2002). Increasing the Value of the Environment: A 'real options' metaphor for learning. *Environmental Education*, 8, 1, 61-72. Retrieved on 14-1-2014 from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504620120109664#.UtaTmNIW0S4>
- GWSP (2009). *The Bonn Declaration On Global Water Security*. Retrieved on 28-10-2013 from <http://s.enet.gr/resources/article-files/bonn-water-declaration.pdf>
- «Η Διάσκεψη της Μόσχας» Σειρά: *Βασικά κείμενα για τήν Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, τεύχος, 3. Έκδόσεις: Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε. Έλληνική Έταιρία. Ανακτημένο στις 6-12-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://www.env-edu.gr/Documents/files/Basika%20Keimena/Moscow%201987%20-3.39068E-307R.pdf>
- Hart, P. (2003). *Teachers' thinking in environmental education*. New York: Peter Lang.
- Hoffman, A. & Sandelands, L. (2005). *Getting Right with Nature: An-*

- thropocentrism, Ecocentrism, and Theocentrism. *Organization & Environment*, 18 (2), 141-162.
- Holden, E. & Linnerud, K. (2007). The sustainable Development Area: Satisfying Basic Needs and Safeguarding Ecological Sustainability. *Sustainable Development*, 15, 174-187. Retrieved on 14-1-2014 from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/sd.313/pdf>
- Huckle, J. (1999). *Education for Sustainability: an invitation to join a debate*. Retrieved on 14-1-2014 from http://john.huckle.org.uk/publications_downloads.jsp
- Huckle, J. (2006). *Citizenship Education for Sustainable Development in Initial Teacher Training* [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Π.Μ.Σ. Περιβαλλοντική Έκπαίδευση. Χειμερινό Έξάμηνο. Ρόδος.
- Huges, D. (1984). Αρχαίοι Έλληνες & Ρωμαίοι Περιβαλλοντολόγοι. *Νέα οικολογία*, 2, 40-43.
- Hughes, J. (2010). Τά ιερά τεμένη στην αρχαία Ελλάδα και ή ποικιλία των οικοσυστημάτων τους. Στο Χ. Βλασσοπούλου & Γ. Λιαράκου (Έπιμ.). *Περιβαλλοντική Ιστορία: μελέτες για την αρχαία και τη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hughes, J. & Thirgood, J. (1982, April). Deforestation, Erosion, and Forest Management in Ancient Greece and Rome. *Journal of Forest History*, Vol. 26, No. 2, pp. 60-75. Retrieved on 3 October, 2013 from <http://foreconshist.oxfordjournals.org/content/26/2/60.extract>
- Hull, Z. (2008). Sustainable Development: Premises, Understanding & Prospects. *Sustainable Development*, 16, 73-80. Retrieved on 14-1-2014 from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/sd.337/pdf>
- Θανασουλόπουλος, Κ. (2005). *Η Γεωργική Ανάπτυξη στην Έποχή των Όμηρικων Έπων*. Αθήνα: Δαυλός.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2011). Στο εργαστήριο της περιβαλλοντικής ήθικης: ή φιλοσοφία, οι αξίες, ή έννοια της φροντίδας. Στο Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καϊλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (έπιμ.). *Περιβαλλοντική ήθική: Από την έρευνα και τη θεωρία στην έφαρμογή* (σσ.183-211). Αθήνα: Άτραπός.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2012). *Περιβαλλοντική Έθική, Άξίες και έκπαίδευση* [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Έπιστημών της Προσχολικής Άγωγής & του Έκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ.: «Περιβαλλοντική Έκπαίδευση», Χειμερινό Έξάμηνο 2012. Ρόδος.
- Θεοδωροπούλου, Ε., Βαβίτσα, Τ., Ίωσηφίδης, Θ. (2011). Άνθρωποκεντρικές-Οικοκεντρικές αντίληψεις: πόση περιβαλλοντική ήθική πίσω από την Περιβαλλοντική Έκπαίδευση. Στο Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καϊλα,

- M. Bonnett, C. Larrene (έπιμ.). *Περιβαλλοντική ήθικη: Από την έρευνα καί τή θεωρία στην έφαρμογή* (σσ. 299-324). Αθήνα : Διάδραση.
- Θεοδώρου, Ε. (1986). *Η μορφωτική αξία του ισχύοντος Τριωδίου*. Αθήνα: Έκδόσεις Πανεπ/μίου Αθηνών.
- Θεοδώρου, Α. (1986). *Θέματα ιστορίας δογμάτων*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Θεοδώρου, Ε. (1986). *Μαθήματα Κατηχητικής ή Χριστιανικής Παιδαγωγικής* (2η έκδ.). Έν Αθήναις: Έκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Θεοδώρου, Ε. (2001, Ίανουάριος-Ίούνιος). *Η οικολογική εύαισθησία των Καππαδοκών Πατέρων*. *Θεολογία*, 72 (1), 9-29.
- Θεοδώρου, Ε. (2004, Ίανουάριος-Ίούνιος). *Φαινομενολογία & δεοντολογία τής Έλληνικής Θεολογίας στό λυκαυγές τής 3ης χιλιετίας (Κριτικές παρατηρήσεις-Αιτήματα-Προοπτικές)*. *Θεολογία*, 75 (1), 7-52.
- Θεολόγου (Σιμωνοπετρίτου) (2007). *Σχέσεις των μοναχών πρός τήν κτίσιν καί τά κτίσματα, άναφορά στους Πατέρες. Στο Μωϋσής Άγιορείτης (Έπιμ.), Πρακτικά Α΄ Μοναστικού Συνεδρίου: μοναχισμός καί σύγχρονος κόσμος* (σσ. 79-92). Λευκάδα 2-3 Όκτωβρίου 2004. Λευκάδα: Ί. Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Θεοξένη (Μοναχή) (2003). *Όρθόδοξη Παράδοση καί Προστασία του Περιβάλλοντος*. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία καί Παιδεία στό Δρόμο τής Εκπαίδευσης γιά τήν Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 63-72). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελμάτων 28-29 Ίανουαρίου 2006. Αθήνα: Γραφείο-Ίδρύματος Νεότητος Ίερās Αρχιεπισκοπής Αθηνών.
- Θεοξένη (Μοναχή), (2007). *Άσκητική Παράδοση καί Κόσμος: άλληλοπεριχώρηση των αντίθέσεων*. Στο Μωϋσής Άγιορείτης (Έπιμ.), *Πρακτικά Α΄ Μοναστικού Συνεδρίου: μοναχισμός καί σύγχρονος κόσμος* (σσ. 79-92). Λευκάδα 2-3 Όκτωβρίου 2004. Λευκάδα: Ί. Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Θεοφιλίδης, Χ. (1997). *Διαθεματική προσέγγιση τής διδασκαλίας* (2η έκδ.). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Θερμός, Θ. (2001). *Έξήλθε ό σπείρων του σπείραι: ή παραβολή του Σπορέως*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Θωμαΐδου, Β. (2009). *Σχέδιο όλοκληρωμένων παρεμβάσεων σέ ύγροτόπους, ή περίπτωση τής Λίμνης του Άγρα*. Διπλωματική-Μεταπτυχιακή Έργασία στό Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Όργάνωση & Διαχείριση Πόρων καί έργων Άνάπτυξης. Θεσσαλονίκη.
- Ίεροθέου (Μητροπ. Ναυπάκτου) (1999). *Σεισμοί στά συναξάρια τής Έκκλησίας*. Άνακτημένο στίς 23-9-2013 από τά δικτυακό τόπο http://www.vic.com/~tscon/parembasis/1999/99_09_01.htm
- Ίωαννίδου, Ε. (1997). *Τό άλφαβητάρι των σεισμών*. Αθήνα: Δίαυλος.
- Ίερώνυμος (Άρχιεπ. Αθηνών) (2010). *Μήνυμα του Μακαριωτάτου Άρχιεπ.*

- Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνύμου. Στό Κ. Χολέβας & Β. Τζέρπος (ἐπιμ.). Λειτουργική Ἀγωγή «Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τοὺς Μαθητάς ἐδίδασκες λέγων». (σσ. 13-16). Ἀθήνα: Ἐκδόσεις τῆς Ἑπικοινωνιακῆς & Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα.
- Iliadou E., Papachatzis A., Kotrotsiou S. (2012). Effect of urban environment on human health. *Interscientific Health Care*, Vol 4, Issue 2, 43-48.
- Ἰωαννίδης, Α. (1982, Φεβρουάριος). Θεμελίωση τοῦ σπιτιοῦ καί οἱ διαφορές στήν ἀντίληψη τοῦ χώρου. *Ἀρχαιολογία*, 2, 18-30.
- Ἰωαννίδης, Π. (2004). *Ἡ ἄγνωστη προϊστορία τῶν Ἑλλήνων* (10.000-2.000 π.χ) (7η ἐκδοση). Θεσσαλονίκη: ΔΙΟΝ- βιβλία Ψαράς Ο.Ε.
- Ἰωσηφίδης, Θ. (2003). *Εἰσαγωγή στήν ἀνάλυση δεδομένων ποιοτικῆς κοινωνικῆς ἔρευνας* [πανεπιστημιακές σημειώσεις] Πανεπιστήμιο Αἰγαίου: Μυτιλήνη.
- Ἰωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι ἔρευνας στίς κοινωνικές ἐπιστήμες*. Ἀθήνα: κριτική.
- Jeanmaire, H. (1985). *Διόνυσος. Ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Βάκχου* (2η ἐκδ.). Ἀθήνα: Κλειώ.
- Jickling, B. (2000). Education for sustainability: A seductive idea, but is it enough for my grandchildren? Available in <http://www.jickling.ca/publish.html>
- Καῖλα, Μ. & Ταταράκης, Ν. (2011). Γεωργικές πρακτικές καί ἀειφορία: μελέτη περίπτωσης τῶν ἀγροτῶν τοῦ δήμου τῆς Νότιας Ρόδου. Στό Μ. Καῖλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (ἐπιμ.). Ἐκπαίδευση γιά τό περιβάλλον καί τήν ἀειφορική ἀνάπτυξη: νέα δεδομένα καί προσανατολισμοί (σσ. 603-628). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Κακριδῆς, Ι. (1985). *Ἑλληνική Μυθολογία*. Ἀθήνα: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.
- Καλαϊζίδης, Δ. & Οὐζούνης, Κ. (2000). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση-Θεωρία & Πράξη*. Ἐάνθη: Σπανίδης.
- Καλιγερόπουλος, Δ. (2008, Νοέμβριος). Ἀπό τόν Ὅμηρο στόν Ἥρωνα: Μῦθος, θεωρία & τεχνολογία τοῦ αὐτομάτου ἐλέγχου στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα, *Πολυμήχανο*, 22, 9-13.
- Καλλιακμάνης, Β. (2000). *Μεθοδολογικά πρότερα τῆς Ποιμαντικῆς-Λεντίω ζωννύμενοι*. Θεσσαλονίκη: Μυγδονία.
- Καλλίνικος, Κ. (1969). *Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ*. Ἀθήνα: Γρηγόρης.
- Καμηλάκη-Πολυμέρου, Α., & Καραμανές, Ε. (2008). *Πολιτισμός-τέχνες-διαχείριση ἐλεύθερου χρόνου. Λαογραφία: Παραδοσιακός πολιτισμός*. Ἀθήνα: Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας & Θρησκευμάτων, ἰνστιτούτο δι-αρκοῦς ἐκπαίδευσης ἐνηλίκων.
- Καμπανέλλας, Α., Ὁμορφος, Χ., Ἰωάννου, Α., Φραγκέσκου, Θ. (2003). *Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑδάτινων πόρων τῆς Κύπρου: ἱστορική διαδρο-*

- μή. Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικῶν πόρων & Περιβάλλοντος: τμήμα ανάπτυξης ὑδάτων. Κύπρος: Γραφείο Τύπου & Πληροφοριῶν γιά τό Τμήμα Ἀναπτύξεως Ὑδάτων.
- Κανατσούλη, Μ. (2005). Οἰκολογία καί παιδική Λογοτεχνία. Στό Α. Γεωργόπουλος (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση. Ὁ νέος πολιτισμός πού ἀναδύεται* (σσ. 535-549). Ἀθήνα: Gutenberg.
- Kaniewski, D., Campo, E., Guiot, J., Burel, S., Otto, T., Baeteman C. (2013). Environmental Roots of the Late Bronze Age Crisis, *PLoS ONE*, 8 (8): e71004 Retrieved on 22 September 2013 from <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0071004>
- Καποδίστριας, Π. (2010, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος). Διαχέοντας τόν Θεολογικό περί Οἰκολογίας λόγο στό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, *Θεολογία*, 81, 2, 197-207.
- Καραγεωργάκης, Σ.(2006). *Περιβαλλοντική Ἠθική καί Πολιτική Οἰκολογία. Οἱ ὑποχρεώσεις μιᾶς οἰκολογικῆς κοινωνίας ἀπέναντι στόν μή ἀνθρώπινο κόσμος*. Διδακτορική διατριβή. Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο. Σχολή Ἐφαρμοσμένων Μαθηματικῶν & Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Πάν/μιο Ἀθηνῶν: Ἀθήνα
- Καραγεωργάκης, Σ. (2011). Ὁ ἀνθρωποκεντρικός χαρακτήρας τοῦ Οἰκολογικοῦ Μαρξισμοῦ. Στό Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καίλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική ἠθική: Ἀπό τήν ἔρευνα καί τή θεωρία στήν ἐφαρμογή* (σσ. 68-98). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Καραγεωργάκης, Σ. & Γεωργόπουλος Α. (2005). Ὅταν ἡ Περιβαλλοντική Ἠθική συναντᾷ τήν Πολιτική Οἰκολογία. Στό Α. Γεωργόπουλος (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση, ὁ νέος πολιτισμός πού ἀναδύεται* (σσ. 819-840). Ἀθήνα: Gutenberg.
- Καραθανάσης, Α. (2010). *Οἱ πατέρες δεικνύουν τόν πολιτισμό. Ἀνακτημένο στίς 4-10-1913 ἀπό τό δικτυακό τόπο* http://patmias.blogspot.gr/2011/01/blog-post_4186.html
- Καραῖσαρίδη, Κ. (2007). *Ὁ Χριστιανικός Ναός*. Ἀθήνα: Ἄθως.
- Καραῖσαρίδης, Κ.(2008). Οἱ ἀκολουθίες τοῦ ἁγιασμοῦ καί ἡ θεραπευτική τους διάσταση. Στό Ἱερώνυμος (ἀρχιεπ.) (Ἐπιμ.). *Ἡ ὑγεία καί ἡ ἀσθένεια στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας «Εἰς ἱασιν ψυχῆς & σώματος»*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ.1-22). Ἰ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων 22-22 Ὀκτωβρίου 2008. Βόλος: Συνεδριακόν Κέντρον Ἰ.Μ. Δημητριάδος & Ἀλμυροῦ εἰς Μελισσιάτικα Βόλου.
- Καρακόλη, Χ. (1997). *Ἡ θεολογική σημασία τῶν θαυμάτων στό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Καραμέρης, Κ. (2008). *Περιβάλλον-πολιτισμός-Τουρισμός, περιφερειακή ἀνάπτυξη. Διαχείριση & προστασία περιβάλλοντος*. Ἀθήνα: Ὑ.Π.Ε.Π.Θ:

- Κέντρα Έκπαίδευσης Ένηλίκων. Ανακτήθηκε στις 23-12-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/29259#page/1/mode/2up>
- Καραπατάκης, Κ. (1981). *Τό Δωδεκάμερο, παλιά χριστουγεννιάτικα Ήθη καί Έθιμα*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Καραπιδάκη, Α. (2010). Δάσος, από τό μύθο τοῦ Έρυσίχθονα σέ μιά σύγχρονη σκέψη. Στό Α. Καραπιδάκη (έπιμ.) *Έρυσίχθων, σύγχρονη ἀνάγνωση τοῦ μύθου*. Έκθεση Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δήμου Έλευσίνας «Λεων. Κανελλόπουλος» 5/7-3/10/2010, στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος: Δάσος-Ζωή-Πολιτισμός τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί τοῦ Μουσείου Γουλανδρή Φυσικῆς Ἱστορίας, ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας σσ. 23-27. Αθήνα: Κέντρο Έρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- Καραχάλιος, Μ. (2007). *Ἡ διαχείριση τῶν Ἐθνικῶν Δρυμῶν: ἡ περίπτωση τῆς Πάρνηθας*. Μεταπτυχιακή-Διπλωματική ἐργασία στό Πανεπιστήμιο Πατρῶν: Πάτρα. Ανακτημένο στις 16-4-2013 ἀπό τόν δικτυακό τόπο: http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/1010/1/Nimertis_Karachalios.pdf
- Καριότογλου, Α., Κεσόπουλος, Α., Παπαευαγγέλου, Π., Τσανανάς, Γ. (1992). *Χριστιανισμός καί Θρησκεύματα* (4η ἐκδ). Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Καριότογλου, Α., Πορτελάνος, Σ., Πασσάκος, Δ. (1999). *Βήματα Πίστης καί Ζωῆς*. Τεχνικά ἐπαγγελματικά εκπαιδευτήρια, Α΄ Τάξη 1ου Κύκλου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Καρτάλη, Θ. (2012, Ἰούνιος 5). Μεταλλαγμένοι σπόροι ξανά στό προσκήνιο. Στήν Εὐρώπη ἀρχίζουν νά κάμπτονται οἱ ἀντιδράσεις γιά τήν καλλιέργειά τους; *Ἡ καθημερινή, Ζωή-Οἰκολογία-Πολιτισμός-Ἀθλητισμός*. Ανακτημένο στις 21-8-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathglobal_1_05/06/2012_445325
- Κατσιγιάννη, Α. (2011). Προσεγγίσεις τοῦ ζητήματος τῆς μείωσης τῶν φυσικῶν πόρων: ἡ ἀναμέτρηση μέ τά ὅρια τῆς φέρουσας ικανότητας καί ἡ προοπτική τῆς ἀειφορίας. Στό Μ. Καῖλα, Α. Κατσίκης, Π.Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Έκπαίδευση γιά τό Περιβάλλον καί τήν Ἀειφόρο Ἀνάπτυξη: νέα δεδομένα καί προσανατολισμοί* (σσ. 112-127). Αθήνα: Διάδραση.
- Κατσιμάνης, Κ. (2012). *Ὁ ἄνθρωπος ὡς δημιουργός πολιτισμοῦ*. Διάλεξη πού δόθηκε στις 14/5/2012, στό πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων τῆς Ένωσης Καθηγητῶν καί Διανοουμένων γιά τήν Προαγωγή τῆς Φιλοσοφίας στήν Έκπαίδευση (ΕΚΔΕΦ), σέ πρώτη διαδικτυακή δημοσίευση στόν ιστότοπο <http://www.istorikathemata.com/> Ανακτημένο στις 4-10-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο <http://www.istorikathemata.com/2012/05/o.html>

- Κελλίδης, Λ. (2009). *Οί Πατέρες της Έκκλησίας για την Έξαήμερο Δημιουργία: μιά Πατερική και σύγχρονη έρμηνεία των περί Δημιουργίας διηγήσεων της Γένεσης* (Γέν. 1,1-3, 24). Διπλωματική-Μεταπτυχιακή Έργασία στη Θεολογική Σχολή του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θέσ/νίκης, τομέας Βιβλικής Γραμματείας & Θρησκευολογίας. Θεσσαλονίκη.
- Kerenyi, K. (2005). *Η μυθολογία των Ελλήνων* (11η έκδοση, Δ. Σταθόπουλου Μέτφρ). Αθήνα: «Έστία» Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε.
- Κεσελόπουλος, Α. (1986). *Πάθη και άρετές στη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά* (2η έκδοση). Αθήνα: Δόμος
- Κεσελόπουλος, Α. (1989). *Άνθρωπος και Φυσικό περιβάλλον*. Αθήνα: Δόμος.
- Κεσελόπουλος, Α. (1992). *Άνθρωπος και Φυσικό Περιβάλλον* (2η έκδοση). Αθήνα: Δόμος
- Κεσελόπουλος (2007). *Η όρθόδοξη διάσταση της άειφορίας*. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία και Παιδεία στο Δρόμο της Έκπαίδευσης για την Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 73-97). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελμάτων 28-29 Ιανουαρίου 2006. Αθήνα: Γραφείο-Έδρματος Νεότητας Έρās Αρχιεπισκοπής Αθηνών.
- Κεσελόπουλος, Α. (2007). *Η όρθόδοξη διάσταση της άειφορίας*. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία και Παιδεία στο Δρόμο της Έκπαίδευσης για την Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 73-80). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελμάτων 28-29 Ιανουαρίου 2006. Αθήνα: Γραφείο-Έδρματος Νεότητας Έρās Αρχιεπισκοπής Αθηνών.
- Κεσελόπουλος (2007). *Η όρθόδοξη διάσταση της άειφορίας*. Στο Μωϋσής Αγιορείτης (Έπιμ.). *Πρακτικά Α΄ Μοναστικού Συνεδρίου: μοναχισμός και σύγχρονος κόσμος* (σσ.73-80). Λευκάδα 2-3 Όκτωβρίου 2004. Λευκάδα: Ι. Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Knapp, D. (2000). The Thessaloniki Declaration: A Wake -Up Call for Environmental Education? *The Journal of Environmental Education*, 31, 3, 32-39.
- Κογεράκης, Κ. (Μητροπ. Ρόδου) (2011). *Ροδιακόν Λειμωνάριον*. Αθήνα: Έπτάλοφος.
- Κογκούλης, Ι., Οικονόμου, Χ., Σκαλτσής, Π. (1989). *Η Θεία Λειτουργία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου*. Θεσσαλονίκη: Όρθόδοξος Χριστιανική Άδελφότης «Λυδία».
- Κολλιαντέρ, Τ. (1983). *Ό δρόμος των άσκητών* (4η έκδ.). (Ε. Βίττης, Μτφρ.). Αθήνα: Άκρίτας.
- Κόλλιας, Η. (2004). *Χάρις Χαΐρε. Μελέτες στην μνήμη της Χάρης Κάντζια* (2ος τόμ.). Αθήνα: Έπουργείο Πολιτισμού Αρχαιολογικό Ένστιτούτο Αίγαιακων Σπουδων.

- Κόμπου, Α. (2004, Ίανουάριος-Ίούνιος). Περί τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς. *Θεολογία*, 75 (1), 55-75.
- Κόνσολας, Ν. & Κεφαλά, Α. (2011). Πόλεις καὶ κλιματική ἀλλαγὴ. Σύγχρονες πολιτικές προοπτικές. Στό Μ. Καΐλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (ἐπιμ.). *Ἐκπαίδευση γιὰ τὸ Περιβάλλον καὶ τὴν Αειφόρο Ἀνάπτυξη: νέα δεδομένα καὶ προσανατολισμοί* (σσ. 101-110). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Κορωναῖος, Χ. (2012). *Ἀνανεώσιμες Πηγές Ἐνέργειας* [Διδακτικές σημειώσεις]. Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, διεπιστημονικό-διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν (Δ. Π. Μ. Σ): «Περιβάλλον καὶ Ἀνάπτυξη». Ἑαρινό Ἐξάμηνο 2012. Ἀθήνα.
- Κουράκου-Δραγῶνα, Σ. (1998). Θέματα Οἰνολογίας. Ἀθήνα: Τροχαλία.
- Kortenkamp, K.V. & Moore, C. F. (2001). Ecocentrism and Anthropocentrism: Moral reasoning about Ecological Commons Dilemmas. *Journal of Environmental Psychology*, 21(3), 261-272. Retrieved on 24-1-2014 from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0272494401902051>
- Κορωναῖος, Α. & Σαργέντης, Φ. (2005). *Δομικά ὑλικά καὶ οἰκολογία* (2η ἔκδοση). Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο.
- Κοσμοπούλος, Α. (2004). *Μελετήματα Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*. Ἀθήνα: Γρηγόρης.
- Κοτσώνης, Ι. (Ἱερομόναχος) (2007). Τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἡ ἄσκηση. Στό Μωϋσῆς Ἀγιορείτης (Ἐπιμ.). *Πρακτικά Α' Μοναστικοῦ Συνεδρίου: μοναχισμός καὶ σύγχρονος κόσμος* (σσ. 93-99). Λευκάδα 2-3 Ὀκτωβρίου 2004. Λευκάδα: Ἰ. Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Κουράκου-Δραγῶνα, Σ. (2000, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος). Οἶνος καὶ Εὐρωπαϊκός Πολιτισμός. Ἡ Βακχική Ἑλλάδα: Μῦθοι καὶ ἔργα τέχνης. *Νιάουστα*, 92, 36-46. Ἀνακτημένο στίς 7-6-2013 ἀπὸ τὸ δικτυακὸ τόπο <http://medusa.libver.gr/bitstream/123456789/2986/12/niaousta92-007oinos-ok.pdf>
- Κούσουλας, Γ. (2000, Σεπτέμβρης-Νοέμβρης). Μικρὸς περίπλους στὴν ἱστορία τῆς Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης (Διεθνῶς καὶ στὴν Ἑλλάδα), *Φυσικὸς Κόσμος*, 1. Ἀνακτημένο στίς 28-12-2013 ἀπὸ τὸ δικτυακὸ τόπο <http://www.ekke.gr/estia/Cooper/E.E.F.P.E.htm>
- Κούσουλας, Γ. (2008). *Προσέγγιση στὴν Περιβαλλοντικὴ Ἐκπαίδευση*. Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Κέντρο Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Ἀστικῆς & Ἀγροτικῆς Κοινωνιολογίας Ὁμάδα Περιβάλλοντος.
- Κουτρομπάς, Α. (2008). *Οἱ ἀντιλήψεις τῶν Στωϊκῶν γιὰ τὸ Περιβάλλον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς περιβαλλοντολογίας καὶ οἰκολογίας*. Διδακτορικὴ διατριβή. Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Φιλοσοφικὴ Σχολή, τμήμα: Φ.Π.Ψ.
- Κουτσούμπας, Δ. (2005). Θαλάσσια βιοποικιλότητα & βιώσιμη ἀνάπτυξη στὴ Μεσόγειο ὡς ἄξονες γιὰ Περιβαλλοντικὴ Ἐκπαίδευση. Στό Μ.

- Καϊλα, Ε. Θεοδωροπούλου, Δ. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου. & Ν. Άναστασάτος. *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση, έρευνητικά δεδομένα καί έκπαιδευτικός σχεδιασμός* (σσ. 448-465. Άθήνα: Άτραπός.
- Κρυωνίδης, Δ. (2008, Δεκέμβριος). Τό Άνθρωπολογικό Παράδοξο τής Ψηφιακής Έποχης. *Inte ectum*, 5, 149-151.
- Κυριαζή, Ν. (1999). *Ή Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Έπισκόπηση τών Μεθόδων καί τών Τεχνικών* (13η έκδοση). Άθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- Κυριαζόπουλος, Σ. (1964). *Ή καταγωγή του Τεχνικού Πνεύματος*. Άθήνα: ιδιωτική έκδοσις.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Α. (1989). *Λαογραφικά Μελετήματα*. Άθήνα: Έταιρεία Έλληνικού Λογοτεχνικού καί ιστορικού άρχείου.
- Κυριακίδου - Νέστορος, Α. (1997). *Ή θεωρία τής έλληνικής λαογραφίας. Κριτική Άνάλυση* (4η έκδ.). Άθήνα: Έταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας.
- Künzli, N., Kaiser R., Medina, S., Studnicka, M., Chanel, O., Filliger, P., Herry, M., Horak, F., Puybonnieux-Textier, V., Quénel, P., Schneider, J., Seethaler, R., Vergnaud, J-C, Sommer, H. (2000 September 2). Public-health impact of outdoor and traffic-related air pollution: a European assessment. *The Lancet*, 356, 795-801.
- Kuo, F. & Sullivan, W. (2001, May). Environment and crime in the inner city: Does Vegetation Reduce Crime? *Environmental and Behavior* 33 (3), 343-367. Retrieved on 21-12-2013 from <http://eab.sagepub.com/content/33/3/343.full.pdf>
- Κωστούλα-Μακράκη, Ν.(2008). Ή σημασία καί ό ρόλος του ένεργου πολίτη στά πλαίσια τής έκπαίδευσης γιά τή βιώσιμη ανάπτυξη. Στο Σ. Μπάλιας (έπιμ.). *Ένεργός Πολίτης καί Έκπαίδευση* (σσ. 98-122). Άθήνα: Έκδόσεις Παπαζήση.
- Κώτης, Κ. (2011). *Οί άγιοι τής Δωδεκανήσου* (2η έκδ). Διπλωματική Έργασία, Έποβληθείσα στό Τμήμα Ποιμαντικής τής Θεολογικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπ/μίου Θεσσαλονίκης. Άθήνα: Έπτάλοφος.
- Λάγουρη, Μ., Χατζάτογλου, Α., Μαρούλης, Α., Χατζηαντωνίου, Κ. (2011, 9-12 Δεκεμβρίου). *Τό νερό: ένα υπερπολύτιμο άγαθό πού κινδυνεύει. Ή Πράσινη Χημεία στην προστασία του νερού*. Εισήγηση πού παρουσιάστηκε στό 21ο Πανελλήνιο Συνέδριο Χημείας στό Άριστοτέλειο Πανεπ/μιο Θεσσαλονίκης. Άνακτημένο στίς 17-10-2013 άπό τό δικτυακό τόπο <http://www.gcex.gr/wp-content/uploads/2012/01/CE%9B%CE%91%CE%93%CE%9F%CE%A5%CE%A1%CE%97-%CE%9C.pdf>
- Λιαράκου, Γ. & Φλογαίτη, Ε. (2007). *Άπό τήν Περιβαλλοντική Έκπαίδευση στην Έκπαίδευση γιά τήν Άειφόρο Άνάπτυξη. Προβληματισμοί, τάσεις, καί προτάσεις*. Άθήνα: Νήσος.
- Λιαράκου, Γ. (2010). *Ή Ένταξη τής Άειφορίας στην Έλληνική Έκπαιδευ-*

- τική Πολιτική. Στο Χ. Βλασσοπούλου, & Γ. Λιαράκου (Έπιμ.). *Περιβαλλοντική Ιστορία*. Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- Λιαράκου, Γ. & Φλογαΐτη Ε. (2011). Τό ζήτημα τών αξιών στην εκπαίδευση για τό περιβάλλον καί τήν άειφορία. Στο Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Γ. Λιαράκου, Μ. Καΐλα (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση: Ζητήματα θεωρίας έρευνας καί έφαρμογών* (σσ. 241-258). Αθήνα: Διάδραση.
- Λιβέρη, Α., Καΐλα, Μ., Παρκοσίδης, Ι., Σκορδούλης, Κ. (2008). Ανάπτυξη καί άξιολόγηση εκπαιδευτικού διαδραστικού ισότοπου πολιτισμικής οικολογίας μέ στόχο τή διατήρηση καί ανάδειξη τών ιστορικών μονών τής Ζακύνθου. Στο Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Γ. Λιαράκου, Μ. Καΐλα (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση: ζητήματα θεωρίας, έρευνας καί έφαρμογών* (σσ.747-768). Αθήνα: Διάδραση.
- Λιγομενίδης, Π. (2010). Έρισύχθων, ό υπερόπτης άνθρωπος τών ήμερών μας. Στο Α. Καραπιδάκη (έπιμ.). *Έρισύχθων, σύγχρονη ανάγνωση του μύθου*. Έκθεση Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Έλευσίνας «Λέων Κανελλόπουλος» 5/7-3/10/2010, στό πλαίσιο του Προγράμματος: Δάσος-Ζωή-Πολιτισμός τής Άκαδημίας Αθηνών καί του Μουσείου Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, υπό τήν αιγίδα του Προέδρου τής Δημοκρατίας σσ. 11-12. Αθήνα: Κέντρο Έρεűνης τής Έλληνικής Λαογραφίας τής Άκαδημίας Αθηνών.
- Λιθοξοΐδου, Α. (2011). Ηθικές διαστάσεις τής σχέσης «άνθρώπου-Φύσης». Στο Ε. Θεοδωροπούλου, Μ. Καΐλα, Μ. Bonnett, C. Larrene (έπιμ.). *Περιβαλλοντική ήθική: Από τήν έρευνα καί τή θεωρία στην έφαρμογή* (σσ.118-136). Αθήνα: Διάδραση.
- Λοΐζος, Δ. (2012). *Η άρχαία Ελλάδα καί οί Ανατολικοί λαοί από τούς Σουμέριους στόν Μ. Άλέξανδρο: 3.000-323 π. Χ.* (2η έκδ.). Αθήνα: Δ. Ι. Λοΐζος.
- Λουκάτος, Δ. (1981). *Τά καλοκαιρινά, Λαογραφία-Παράδοση 3* (2η έκδ.). Αθήνα: Φιλιππότης.
- Λουκάτος, Δ. (1982). *Τά φθινοπωρινά. Λαογραφία-Παράδοση 4*. Αθήνα: Φιλιππότης
- Λουκάτος, Δ. (1984). *Χριστουγεννιάτικα καί τών Γιορτών, Λαογραφία-Παράδοση 1* (2η έκδ.). Αθήνα: Φιλιππότης.
- Λουκάτος, Δ. (1985). *Εΐσαγωγή στην Έλληνική Φιλοσοφία* (3η έκδ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης.
- Λύρας, Γ. (2011). Τά πηγάδια τής Βαλύρας - Νοσταλγικές άναμνήσεις -Μιά χούφτα νερό καί πολλή άγάπη. *Βαλύρα & Ithomi News*, καθημερινή Μεσσηνιακή έφημερίδα. Ανακτημένο στίς 27-10-2013 από τό δικτυακό τόπο http://storyval.blogspot.gr/2011/10/blog-post_05.html
- Λυσικάτος, Σ. (1999). Οί Άγιοι καί τά Ζώα. *Θεοδρομία*. 2, 1-60.
- Larrere, C., (2011). Σεβασμός ή ευθύνη; Ποιά ήθικότητα για τό περιβάλλον;

- Στό Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Εκπαίδευση για τό περιβάλλον και την άειφορική ανάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 41-67). Αθήνα: Διάδραση.
- LIDDEL & SCOTT (1904). *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (τόμοι 4). Αθήνα: Γ. Γεωργακά.
- Losksky, V. (1964). *Ἡ μυστική θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (Σ. Πλευράκη-Καναβάκη, μτφρ). Θεσσαλονίκη.
- Μαζαράκης Αινιάν, Α. (2009, Σεπτέμβριος). Ἀρχιτεκτονική καί κοινωνία κατά τούς πρώιμους ἱστορικούς χρόνους. *Ἀρχαιολογία*, 112, 8-9.
- Μαζνέικος, Α. (2011). *Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση: Ἡ συμβολή τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στή διαμόρφωση περιβαλλοντικῆς ἠθικῆς στή Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση. Μεταπτυχιακή-Διπλωματική ἐργασία. Πρόγραμμα Σπουδῶν, σπουδές στήν Ὁρθόδοξη Θεολογία. Πάτρα: Ε.Α.Π.*
- Μακέτη, Γ., Τσαβέ, Π. & Τσιμπούλης Γ. (2007). *Μιά μέρα στό μουσεῖο λαϊκῆς τέχνης καί ἱστορίας Πηλίου*. Αθήνα: Ἐπτάλοφος ΑΒΕΕ.
- Μαλάκης, Σ. (2009). Εἰσαγωγή στίς Περιβαλλοντικές Ἐπιστήμες [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Ἐπιστημῶν τῆς Προσχολικῆς Ἀγωγῆς & τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Σχεδιασμοῦ, Π.Μ.Σ.: «Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση», Χειμερινό Ἐξάμηνο 2009. Ρόδος.
- Μαλάκης, Σ., (2011). Φυσικό περιβάλλον καί βιομηχανικά ἀτυχήματα μεγάλης ἔκτασης: γιατί δέν εἶναι εὐκολο νά μειωθοῦν τά ἀτυχήματα; Στό Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Εκπαίδευση για τό περιβάλλον καί την άειφορική ανάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 130-149). Αθήνα: Διάδραση.
- Μάναλης, Π., Πλατανιστιώτη, Σ., Σκαμπαρδώνης, Σ., Στεφανόπουλος Ν., Τσελεκτσίδου, Π., Φραντζή, Α., Ψαλλιδάς, Β. (2002). *Οἰκολογικά Σχολεῖα: Ἐκπαιδευτικό Ὑλικό γιά τό Διεθνές Πρόγραμμα Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης «Eco-Schools»*. Αθήνα: Ἑλληνική ἐταιρία προστασία τῆς φύσης.
- Μάνδουλα-Κουσούνη, Μ. (2010). Τό νερό σάν θεμελιώδες στοιχεῖο ζωῆς: ἀπό τή φιλοσοφική ἄποψη στήν ὑγιεινή καί θεραπευτική πρακτική τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. *Ἱατρικά χρονικά βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, 6, 71-75 (συμπληρωματικό τεῦχος).
- Μανταρίδης, Ι. (1998). *Εἰσαγωγή στήν Ἠθική: ἡ ἠθική στήν κρίση τοῦ παρόντος καί τήν πρόκληση τοῦ μέλλοντος*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Μαντζαρίδης, Γ. (1994). *Ἡ ἐμπειρική θεολογία στήν οἰκολογία καί τήν πολιτική*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Μανωλάς, Ε., Καρανικόλα, Π., Ταμπάκης, Σ. (2010). Ἀποδάσωση καί διάβρωση τοῦ ἐδάφους στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στό Ε. Μανωλάς (έπιμ.). *Τό Φυσικό Περιβάλλον στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα* (σσ. 57-63). Θράκη: Ἐκδο-

- ση Τμήματος Δοσολογίας καί Διαχείρισης Περιβάλλοντος καί Φυσικῶν Πόρων τοῦ Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης.
- Μανωλάς, Ε., Ταμπάκης, Σ., Πανταζής, Β. (2011). Τό φαινόμενο τοῦ θερμοκηπίου: οἱ ἀπόψεις καταρτιζομένων πτυχιούχων ἀνώτατων σχολῶν στήν παιδαγωγική. Στό Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Α. Γεωργία, Μ. Καῖλα (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση: ζητήματα θεωρίας, ἔρευνας καί ἐφαρμογῶν* (σσ. 370-389). Ἀθήνα : Διάδραση.
- Μαξίμοβιτς, Ι. (2008). *Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, ἅγιος Ἰωάννης Μαξίμοβιτς*. Ἀθήνα: Μυριόβιβλος.
- Μάρας, Α. (2005). *Οἱ ἀπόψεις τῆς Ἐκκλησίας γιά τό Περιβάλλον ὡς πηγή ἔμπνευσης στή θεματολογία τῶν σχολικῶν Π.Π.Ε.* 1ο Συνέδριο Σχολικῶν Προγραμμάτων Π.Ε. Ἴσθμός Κορίνθου 23-25 Σεπτεμβρίου. Ἀνακτῆθηκε στίς 9-12-2013 ἀπό τόν δικτυακό τόπο http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppe1/oral/PDFs/423-430_oral.pdf
- Μαράς, Α. (2008). *Πατερική θεολογία καί χριστιανικός πολιτισμός. Ἑλληνες καί λατίνοι πατέρες: Ἐκκλησιαστική ἱστορία: Ὀρθοδοξία, περιβάλλον καί ἐκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Σταμούλης Ἀντώνιος.
- Μάρας, Α., Τεμπέλης, Η., Τερέζης Χ. & Τριαντάρη, Σ. (2008). *Θεολογία καί φιλοσοφία στήν ἐποχή τῶν Πατέρων* (3ος τόμ.). Πάτρα: Ἐκδόσεις Ε.Α.Π.
- Μαργιωρής, Ν. (1988). *Ἀποσυμβολισμός τῆς Ἑλληνικῆς Μυθολογίας*. Ἀθήνα: 1988.
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (1991). *Εὐριππίδου: Ἰφιγένεια ἡ ἐν Τάυροις, ἐρμηνευτικά σχεδιάσματα ἀρχαίων κειμένων*. Ἀθήνα: Gutenberg.
- Μαρκαντώνης, Ε. (2007). *Ἐκκλησιαστική Ἀγωγή καί Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση μέσα ἀπό τή Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*. Στό Ι. Ζαμπέλης (Ἐπιμ.). *Ὀρθοδοξία καί Παιδεία στό Δρόμο τῆς Ἐκπαίδευσης γιά τήν Ἀειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 132-144). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνῶν & Ἐπαγγελμάτων 28-29 Ἰανουαρίου 2006. Ἀθήνα: Γραφεῖο-Ἰδρύματος Νεότητος Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν & Κέντρου Περιβαλλοντικῆς Ἀγωγῆς καί Εὐαισθητοποίησης (Κ.Π.Α.Ε.)
- Μαρκαντώνης, Ε. (2011). *Ἡ θρησκευτική Ἀγωγή καί ἡ Ἐκπαίδευση γιά τό Περιβάλλον καί τήν Ἀειφορία*. Ἀθήνα: Δαρδανός.
- Μαρκαντώνη, Ε., Γεωργοπούλου, Α., Ζαμπέλη, Ι. (2006). *Τά φυτά στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας. Πιλοτικό Πρόγραμμα Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης γιά κατηχητικά σχολεῖα*. Ἀθήνα: Γραφεῖο - Ἰδρύματος Νεότητος Ἱ. Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν.
- Μαρκαντώνης, Ε., Μανούσου, Ε., Θεοδωράκης, Α., (2011). *«Κάτω στό γιγάντιο, κάτω στό περιγιάλι...»*, παιδαγωγικό ὑλικό γιά τά θαλάσσια παράκτια οἰκοσυστήματα: Ἀθήνα: Ἰδρυμα Νεότητος, Κέντρο Περιβαλλοντικῆς Ἀγωγῆς & Εὐαισθητοποίησης Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν.

- Μαρκέτος, Σ. (2000). *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής* (3η έκδ.) Αθήναι: Ζήτα.
- Μαρτίνης, Α. & Καμπάση, Α. (2011). Η Χρήση των νέων τεχνολογιών στην Περιβαλλοντική Έκπ/ση για την άειφορία. Η περίπτωση των όρεινων μονοπατιών. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Εκπαίδευση για τό Περιβάλλον και την Άειφόρο Ανάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 344-368). Αθήνα: Διάδραση.
- Ματζαρίδης, Γ. (1985). *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Ματζαρίδης, Γ. (1996, άνοιξη- καλοκαίρι). Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος, *Όρθόδοξη Μαρτυρία* (Κύπρου), 49, 8-10.
- Ματζούκας, Σ. (2007). Ποιοτική έρευνα σέ έξι εύκολα βήματα. Η έπιστημολογία, οι μέθοδοι και ή παρουσίαση. *Άνασκόπηση*, 46 (1) 88-98.
- Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η διαθεματικότητα στή σχολική γνώση- έννοιοκεντρική άναπλασίωση και σχέδια έργασίας*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Mayring, P. (2000, June). Qualitative Content Analysis. *F.G.S. Forum: Qualitative Sozialforschung Forum: Qualitative Social Research*. Volume, 1(2), 20
- Available on: <http://qualitative-research.net/fqs/fqs-e/2-00inhalt-e.htm>
- McKeown, R. & Hopkins, C. (2003). EE/ ESD: Defusing the worry. *Environmental Education Research*, 9, 1, 117-128 Retrieved on 15-1-2014 from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13504620303469#.UtaX79IW0S4>
- McCormick, J. (1989). Reclaiming paradise: The Global Environmental Movement. Retrieved on 23-12-2013 from <http://www.google.gr/books?id=xC16yGp9-HUC&lpq=PR7&ots=pCTVY4X1N5&dq=Maccormick%20the%20global%20environmental%20movement&lr&pg=PR4#v=onepage&q&f=false>
- Μέγας, Γ. (1975). *Εισαγωγή είς την Λαογραφίαν* (3η έκδ.). Αθήνα. Έστία.
- Μέγας, Γ. (2001). *Έλληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας* (2η έκδ.). Αθήνα: Έστία.
- Μελισσάρης, Α. (2008, 1-2 Ιουνίου). *Η Εύχαριστιακή Άνθρωπολογία του Νικολάου Μεθώνης, ποιμαντικοψυχολογική προσέγγιση*. Στο ΕΕΘ-ΣΠΑ (Έπιμ.) Εισήγηση πού παρουσιάστηκε στό Έπιστημονικό Συνέδριο «Νικόλαος Έπίσκοπος Μεθώνης. Νεοπλατωνισμός & Θεολογία στό Βυζάντιο 10ος - 12ος αί» (σσ. 355-378). Μεθώνη 1-2 Ιουνίου 2008. Μεθώνη: Φιλοσοφική Σχολή Πάν/μίου Άθηνών & Δήμος Μεθώνης.
- Μελισσάρης, Α. (2011). Τό φυσικό περιβάλλον στήν άκολουθία του νυχθημέρου: μελέτη ποιμαντικής ψυχολογίας. Στο Π. Φώκιαλη, Ν. Άνδρεαδάκης & Γ. Ξανθάκου (έπιμ.). *Διεργασίες σκέψης στό σχολείο και την κοινωνία* (τόμ. Α') (σσ.101-129). Αθήνα: πεδίο.

- Μελισσάρης, Α. (2013). *Διά Βίου Έκπαίδευση: Ένεργός Πολίτης και Προστασία Περιβάλλοντος στις Έπιστημες της Αγωγής* [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Έπιστημών της Προσχολικής Αγωγής & του Έκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ.: «Περιβαλλοντική Έκπαίδευση», Έαρινό Έξάμηνο 2013. Ρόδος.
- Μερακλής, Μ. (1986). *Έλληνική Λαογραφία, ήθη και έθιμα*. Αθήνα: Όδυσσέας.
- Μερακλής, Μ. (1989). *Λαογραφικά ζητήματα*. Αθήνα: Χ. Μπούρα.
- Μερακλής, Μ. (2004). *Έλληνική Λαογραφία: κοινωνική συγκρότηση-ήθη & έθιμα-Λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Όδυσσέας.
- Μεταλληνός, Γ. (1988). *Η Έκκλησία μέσα στον κόσμο: «Υπέρ της του κόσμου ζωής και σωτηρίας»*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Έκκλησίας της Ελλάδος.
- Μεταλληνός, Γ. (2002). *Δοκίμια Όρθόδοξης Μαρτυρίας*. Αθήνα: Άθως.
- Μεταλληνός, Γ. (2009). *Η Λατρεία της Όρθοδοξίας*. Ανακτημένο στις 5-11-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://www.impantokratoros.gr/8DA925FA.el.aspx>
- Μεταλληνός, Γ. (2010). *Εύαγγελικά και αποστολικά μηνύματα: Άπάνθισμα κηρυγμάτων από την «ΦΩΝΗ ΚΥΡΙΟΥ» τών έτών 1980 και 1983*. Θεσσαλονίκη: Όρθόδοξος Κυψέλη.
- Μεταλληνός, Γ. (2012). *Ό Έλληνορθόδοξος πολιτισμός τό «κινδυνευόμενον και προκείμενον»*. Ανακτημένο στις 20-11-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://www.impantokratoros.gr/metallhnos-ellhnorthodoxos-politismos.el.aspx>
- Meyers, R. (2002). *A Heuristic for environmental values and ethics, and a psychometric instrument to measure adult environmental ethics and willingness to protect the environment*. The Ohio State University. Retrieved on 25-1-2014 from <https://ritdml.rit.edu/bitstream/handle/1850/9165/RMeyersDissertation2002.pdf?sequence=1>
- Μηναϊον (1989). *Μηναϊον Μηνός Αύγούστου, περιέχον άπασαν την άνήκουσαν αύτώ ακολουθίαν* (3η έκδ.). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Έκκλησίας της Ελλάδος.
- Μητσόπουλος, Ν. (1984). *Θέματα Όρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*. Πανεπιστημιακά παραδόσεις Δογματικής. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Μητσόπουλος, Ν. (1984). *Θέματα Όρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις χριστιανικής ήθικης. Πανεπιστήμιο Άθηνών, τμήμα θεολογίας. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Μικραγιαννανίτου, Γ. (2000). *Ιερά ακολουθία του άγίου ένδόξου μεγαλομάρτυρος Τρύφωνος του θαυματουργού πολιούχου Βιτύνης μετά παρακλητικού κανόνος και εύχών* (2η έκδ.). Αθήνα: Νικόλαος Νταβός.
- Millenium Ecosystem Assessment (2010). *Sub-Global Arab Millennium*

- Ecosystem Assessment. Saudi Arabian Millennium Ecosystem Assessment for Assir National Park June 2010.* Presidency of Meteorology And Environment: Kingdom of Saudi Arabia. Retrieved on 14-1-2014 from <http://www.pme.gov.sa/en/summary1.pdf>
- Μιχαλοπούλου, Κ., & Χιωτάκη, Ε. (2001). *Δραστηριότητες για την ανάκαλυψη και κατανόηση του περιβάλλοντος στην προσχολική ηλικία*. Αθήνα: Καστανιώτη Α.Ε.
- Μοδινός, Μ. (1990). *Η Οικολογικοποίηση της σκέψης*. Στο Ε. Μορέν., Ζ. Ρομπέν., Μ. Μοδινός., Κ. Κορφιάτης., Ρ. Πασέ., Γ. Καραμπελιάς., Λ. Λουλούδης., Ι. Σάχς (έπιμ.). *Η Οικολογικοποίηση της σκέψης. Οικολογική σκέψη 2*. (σσ. 19-39). Αθήνα: Έναλλακτικές εκδόσεις «Κομμούνα».
- Morse, S. (2008). Post-Sustainable Development. *Sustainable Development*, 16, 341-352. Retrieved on 14-1-2014 from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/sd.354/pdf>
- Μπαλάνος, Δ. (1930). *Πατρολογία*. Αθήναι.
- Μπαλατσούκας, Σ. (2009). *Οί άγιοι και τό φυσικό περιβάλλον* (2η έκδοση). Θεσσαλονίκη: «Μυθδονία».
- Μπαλή, Α-Μ. (2002, Οκτώβρης-Δεκέμβρης). *Η έννοια του χρόνου κατά τό Μ. Βασίλειο, Κοινωνία*, 4, 27-31.
- Μπαλτατζής, Δ. (2005). *Η συμβολή του Μ.Θ. στό σύγχρονο Δημοτικό σχολείο*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Έλληνικής Γλώσσας* (2η έκδοση). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2006). *Λεξικό της Νέας Έλληνικής Γλώσσας* (2η έκδ.). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- Μπιτσάνη, Ε. (2004). *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη. Σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος*. Αθήνα: Διόνικος.
- Μπλιώνης, Γ. (2009). *Στά μονοπάτια της Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης*. Αθήνα: Κέδρος
- Μποζιάρμα Ι. (2001). *Η άπελευθέρωση της χριστιανικής άγωγής*. Στο Σ. Φωτίου (Έπιμ.). *Θέματα Χριστιανικής Άγωγής* (σσ. 45-55). Αθήνα: Άρμός.
- Μπονίδης, Κ. (2004). *Τό περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως άντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μποτετζάγιας, Ι. (2010). *Η ιδέα της φύσης: Άπόψεις για τό περιβάλλον από την αρχαιότητα μέχρι τίς μέρες μας*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπουρνέλη, Α. (2002, Οκτώβρης-Δεκέμβρης). *Η σελήνη κατά τόν Μ. Βασίλειο και άλλους μεγάλους Πατέρες της Έκκλησίας, Κοινωνία*, 4, 363-370.

- Μπουτάρης, Γ. (2002). Τό κρασί στην καθημερινή ζωή-μερικές απόψεις. Στο Ε. Γραμματικοπούλου (έπιμ.). *Χημεία και Διατροφή* (σσ.102-115). Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών (Ε.Ι.Ε). Αθήνα.
- Μπρατσιώτης, Π. (1952). *Η κοινωνική σημασία της Παλαιάς Διαθήκης*. Αθήνα: Άποστολική Διακονία.
- Μωϋσέως (Μοναχοῦ, Άγιορείτου) (2007). Άγιορείτικη άσκητική παράδοση τόν 20ο αϊ. καί τά μηνύματά της στόν κόσμο. Στο Μωϋσῆς Άγιορείτης (Έπιμ.), *Πρακτικά Α΄ Μοναστικού Συνεδρίου: μοναχισμός καί σύγχρονος κόσμος* (σσ.40-50). Λευκάδα 2-3 Όκτωβρίου 2004. Λευκάδα: Ί. Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Μωϋσέως (Μοναχοῦ, Άγιορείτου) (2008). *Τό άληθινό νόημα τοῦ πόνου στη ζωή μας*. Θεσσαλονίκη: Όρθόδοξος Κυψέλη.
- Nandan, P. & Lodhia, S. (2003). Current Environmental Accounting Problematic: A Shift from Anthropocentrism to Ecocentrism. *Accountancy, Business and the Public Interest*, 3 (1), 1-30. Retrieved on 25-1-2014 from http://visar.csustan.edu/aaba/nandan_4577030dhia.pdf
- Nandan, P. & Lodhia, S. (2004). Current Environmental Accounting Problematic: A Shift from Anthropocentrism to Ecocentrism. *Accountancy, Business and the Public Interest*, 3 (1), 1-30.
- Nash, R. (1973). The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A summary. A summary. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 16 (1-4), 95-100. Retrieved on 28-1-2014 from <http://dx.doi.org/10.1080/00201747308601682>
- Nash, R. (1986). The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects. *Philosophical Inquiry*, 8 (1-2), 10-31. Retrieved on 28-1-2014 from <http://www.cas.umt.edu/phil/documents/NAESS.pdf>
- Nash, R (1995). *Τά Δικαιώματα τῆς Φύσης, Ίστορία τῆς Περιβαλλοντικῆς Ήθικῆς* (Γ. Πολίτης, Μτφρ.). Αθήνα: Θυμέλη.
- Νεκταρίου (άγίου) (1995). *Περί τῆς έλληνικῆς φιλοσοφίας ως προπαιδείας εἰς τόν Χριστιανισμόν*. Αθήνα: Παναγόπουλος.
- Νέλλας, Π. (1985). Οἱ Χριστιανοί μέσα στόν κόσμο. *Σύναξη*, 13, 13-17.
- Νέλλας, Π. (2000). *Ζῶν Θεούμενον: προοπτικές γιά μιά όρθόδοξη κατανόηση τοῦ ανθρώπου* (4η έκδοση). Αθήνα: Άρμός.
- Νερό. (1986). Στην Ύδρία Έλληνική Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Έγκυκλοπαίδεια (τόμ.40. σ. 420). Αθήνα: Έταιρεία Έλληνικῶν Έκδόσεων Α.Ε.
- Νερό. (1991). Στην Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα (τόμ.45. σσ. 88-90). Αθήνα: Πάπυρος.
- Νέστορος, Χ. (1999, 8-10 Όκτωβρίου). *Όρθόδοξη Παράδοση καί Παιδεία: Ένας Πλοῦτος άπό Παιδαγωγικά Μέσα Περιβαλλοντικῆς Κατανόησης & Εύχαριστιακῆς Νοηματοδότησης τῆς Φύσης / τοῦ Περιβάλλοντος*. Εἰσήγηση πού παρουσιάστηκε στό 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο γιά τήν

- Περιβαλλοντική Έκπαίδευση. Αθήνα/Γλυφάδα: Εκπαιδευτικό Κέντρο Έθνικης Τράπεζας. Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε.
- Νησιώτης, Ν. (1984, Άπρίλιος- Ιούνιος). Η φύση ως κτίση. *Σύναξη*, 14, 11-21.
- Νικηταράς, Π. (1997). *Ο Γέροντας Αμφιλόχιος Μακρής: μιά σύγχρονη μορφή της Πάτμου (1889-1970)* (4η έκδοση). Αθήνα: Επτάλοφος.
- Νικόδημος [Αγιορείτης] (1987). *Εορτοδρόμιον* (Τόμ. γ'). Θεσσαλονίκη: Όρθόδοξος Κυψέλη.
- Νικολαΐδης, Α. (1990). *Η κοσμολογία της άσκησης και της παραίτησης*. Κατερίνη: Τέρτιος.
- Νικολαΐδης, Ι. (2011). *Ο σκοπός της παραβολής της άμπέλου στο κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο (Ιωαν. 15, 1-8)*. Μεταπτυχιακή- Διπλωματική έργασια. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ, τμήμα Θεολογίας. Θεσ/νίκη.
- Nilson, Μ. (1997). *Ιστορία της αρχαίας έλληνικής θρησκείας* (4η έκδ) (Α. Παπαθωμοπούλου, Μτφρ. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Nilson, Μ. (1998). *Η Πίστη των Έλλήνων* (Ι. Μαζαράκης, Μτφρ.). Αθήνα: Δωδώνη.
- Νιτσιάκος, Β. (1991). *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*. Αθήνα: Όδυσσέας.
- Norton, Β. (1984). Anthropocentrism & Nonanthropocentrism. *Environmental Ethics*, 6 (2), 131-148. Retrieved on 25-1-2014 from <http://www.cas.umt.edu/phil/documents/NORTON.pdf>
- Νόστη, Μ. (2010). *Γνώσεις και αντίληψεις σχετικά με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος σε βιβλία και καθηγητές Δευτεροβάθμιας Έκπ/σης*. Άριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης: Διπλωματική έργασία.
- Ντόκα, Α. (1981). *Λεξικό Φιλοσοφικών όρων*. Αθήναι: Άλ. & Ε. Παπαδημητρίου.
- Ξανθάκου, Γ. (2011). *Δημιουργικότητα και καινοτομία στο σχολείο και την κοινωνία*. Αθήνα: Διάδραση.
- Ξανθάκου, Γ., Άναστασάτος, Ν., Φωτιάδης, Μ. (2011). Αιολική Ένέργεια και Άειφόρος Άνάπτυξη: μελέτη περίπτωσης αναφορικά με γνώσεις και στάσεις των κατοίκων της Ίκαρίας. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Έκπαίδευση για τό περιβάλλον και την άειφορική άνάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 495-499). Αθήνα: Διάδραση.
- Ξανθάκου, Γ., Ν. Τζαμπερής Ν., & Tatlidil R. (2011). Διερεύνηση γνώσεων, δημιουργικών σκέψεων και ιδεών μαθητών & φοιτητών σχετικά με τά ζητήματα ρύπανσης των ύδάτων. Στο Π. Φώκιαλη, Γ. Ξανθάκου & Ν. Άνδρεαδάκης (έπιμ.). *Διεργασίες σκέψης στο σχολείο και στην κοινωνία* (σσ. 255-799). Αθήνα: Πεδίο.
- Odum, Ε. (1993). *Ecology and our endangered life-support systems*

- (2nded.). Sinauer Associates Inc. Massachusetts, U.S.A: Publishers Sunderland M.A.
- Ο.ΕΠ.ΕΚ. (2008, Νοέμβριος, 2008). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση*. Αθήνα: Euricon Ε.Π.Ε.
- Οικονομοπούλου, Χ. (2009). Άγιοι προστάτες, θεραπευτές-τιμωροί, για τή μάνα και τό παιδί στη λαϊκή ιατρική παράδοση. *Από τή λαϊκή ιατρική παράδοση*, 56, 78-85.
- Οικονόμου, Η. (1967). *Τώβ Μεώδ. Άξιολογική έρμηνεία του Α΄ κεφ. τής Γενέσεως*. Αθήνα: Πανεπ/μιο Αθηνών.
- Οικονόμου, Η. (1989). *Όρθοδοξία και οικολογία*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος.
- Οικονόμου, Η. (1989). *Όρθοδοξία και Οικολογία*. *Έκκλησία*, 66, 325-332.
- Οικονόμου, Η. (1992). *Άνθρωπος και φυσικό περιβάλλον*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία
- Οικονόμου, Η. (1992). *Όρθοδοξία και φυσικό περιβάλλον, ή θεία βούληση και ή κτίση*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Οικονόμου, Η. (1994). *Θεολογική Οικολογία: θεωρία & πράξη*. Αθήνα: Δέσποινα Μαυρομάτη.
- Orr, D. (1992). *Ecological Literacy: Education and the Transition to a Postmodern World*. Albany: SUNY Press.
- Orr, D. (1992). *Environmental Literacy: Education as if the Earth Mattered*. Retrieved on 9-12-2013 from <http://ptc.mtech.edu/pmunday/STS2016/Orr.3.390684E-307nvironmental.0.000000E+00ducation.pdf>
- Παϊσίου (Γέροντος, Άγιορείτου) (1999). *Πνευματική άφύπνιση. Λόγοι Β΄*. Θεσ/νίκη: Ίερόν Γυναικείον Ήσυχαστήριον Εύαγγελιστή Ίωάννου Θεολόγου, Σουρωτή.
- Παϊσίου (Γέροντος, Άγιορείτου) (2011). *Λόγοι Δ΄, Οικογενειακή Ζωή* (15η έκδοση). Θεσσαλονίκη: Ίερόν Ήσυχαστήριον «Εύαγγελιστής Ίωάννης ό Θεολόγος».
- Παϊσίου (Γέροντος, Άγιορείτου) (2011). *Λόγοι Ε΄, Πάθη και Άρετές* (4η έκδοση). Θεσσαλονίκη: Ίερόν Ήσυχαστήριον «Εύαγγελιστής Ίωάννης ό Θεολόγος».
- Palmer, J. (1998). *Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise*. London: Routlndge N.Y.
- Παναγιώτου, Μ. (2008). *Νεανικές αναζητήσεις, Α΄ Τόμος: Ζητήματα πίστεως*. Ρόδος: Ι. Μ. Παραμυθίας.
- Πανσέληνου, Α. (1994). Τά σύμβολα τών Εύαγγελιστών στη βυζαντινή μνημειακή τέχνη. Μορφή και περιεχόμενο. *Δελτίον Χ.Α.Ε* (1993-1994). Περίοδος Δ΄, 17, σσ. 79-86.
- Πανούσης, Γ. (2005). Κόκκινη (κοινωνική) κλωστή σέ πράσινο (φυσικό) περιβάλλον ή παράγει ή πόλη έγκληματικές άξίες; Στό Α. Γεωργόπου-

- λος (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση, ό νέος πολιτισμός πού άνα-
δύεται* (σσ. 43-66). Αθήνα: Gutenberg.
- Παντουβάκη, Σ. (2010). *Παρουσίαση καί Ανάλυση τών θεωριών συνωμο-
σίας, όπως έκφράστηκαν άπό τόν έντυπο τύπο τής Θεσσαλονίκης μέ
άφορμή τή διαμάχη γιά τό σχολικό έγχειρίδιο Ιστορίας τής ΣΤ' Δημο-
τικού. Άριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης: Διπλωματική έργασία.*
- Παπαβασιλείου, Β. (2009). Διαθεματική προσέγγιση τών ιδιωματικών όνο-
μάτων τών φυτών καί φυτώνυμων τοπωνυμιών τής Ρόδου μέ ανάπτυξη
καί έφαρμογή project γιά τό περιβάλλον. Στο Α. Δημητρίου, Γ. Ξαν-
θάκου, Γ. Λιαράκου & Μ. Καϊλα (έπιμ.). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευ-
ση: Ζητήματα θεωρίας, έρευνας καί έφαρμογών* (σσ. 595-612). Αθήνα:
Άτραπός.
- Παπαβασιλείου, Β. (2011). *Η περιβαλλοντική έκπαίδευση στίς έπιστήμες
τής άγωγής*. Αθήνα: Πεδίο.
- Παπαγγέλου, Ι. (1993, Όκτώβριος 17). 'Ο οϊνος στόν Άθω. Η άμπελοκαλ-
λιέργεια, ή χρήση τοϋ κρασιού καί τά βαγενναρεία τών Μοναστηρίων.
Καθημερινή [άφιέρωμα], 7 ήμέρες, σελ. 16-17.
- Παπαγιανόπουλος, Φ. (2010). *Περιβαλλοντική Ήθική: Τό κίνημα τής βα-
θιάς οίκολογίας*. Διπλωματική-Μεταπτυχιακή Έργασία. Έθνικό Με-
τσόβιο Πολυτεχνείο. Σχολή Έφαρμοσμένων Μαθηματικών & Φυσικών
Έπιστημών. Τομέας άνθρωπιστικών Κοινωνικών Έπιστημών Δικαίου:
Αθήνα
- Παπαδημητρίου, Β. (1989). Προβληματισμοί γύρω άπό τήν Περιβαλλοντι-
κή Έκπ/ση. *Σύγχρονη Έκπαίδευση*, 44, 57-62.
- Παπαδημητρίου, Β. (1995). *Γιά μιά νέα φιλοσοφία τής φύσης*. Αθήνα: Πο-
λίτης.
- Παπαδημητρίου, Β. (2006). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση καί σχολείο: Μιά
διαχρονική θεώρηση*. Αθήνα: Τυπωθήτω, Γιώργος-Γ. Δαρδανός.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1986). *Μεγάλοι Πατέρες τής Έκκλησίας, ή σκέψη καί
τά έργα τους*. Αθήνα: Έθνικόν & Καποδιστριακόν Παν/μιο Αθηνών
«Έκδοτική Έστία».
- Παπαδοπούλου, Μ., Χρηστίδου, Β., Οικονόμου, Α. (2005). Έξοικονόμηση
νερού: μιά διαθεματική προσέγγιση. Στο: *Η διαθεματική Προσέγγιση τής
Διδασκαλίας καί τής Μάθησης στήν Προσχολική καί τήν Πρώτη Σχο-
λική Ήλικία*. Πρακτικά τοϋ 4ου Συνεδρίου τής ΟΜΕΡ. Αθήνα: Έλληνι-
κά Γράμματα (σσ.303-309). Άνακτημένο στίς 28-10-2013 άπό τό δικτυ-
ακό τόπο http://mariapapadopoulou.gr/praktika_synedriwn/18.%20An%20interdisciplinary%20approachof%20water%20conservation.pdf
- Παπαδοπούλου, Α. (2011). *Η συμβολή έναλλακτικών μορφών γεωργικής
παραγωγής (όλοκληρωμένη παραγωγή καί βιολογική γεωργία) στήν
άγροτική ανάπτυξη: Η περίπτωση τής καλλιέργειας έπιτραπέζιων*

- σταφυλιών (Σουλτανίνα) στο Δημοτικό Διαμέρισμα Στιμάγκας (Δήμος Βέλου Κορινθίας). Διπλωματική-Μεταπτυχιακή Έργασία. Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών:
- Παπαζάχος, Β. & Παπαζάχου, Κ. (2003). *Οί σεισμοί της Ελλάδας*. Θεσ/νίκη: Ζήτη.
- Παπάζογλου, Π. (2008). *Αρχαίων Ελλήνων: έπιστήμη, Μηχανική και Τεχνολογία*. Λευκωσία. Ανακτημένο στις 8-9-2013 από τό δικτυακό τόπο http://www.arcmeletitiki.gr/images/uploads/pdf/arc_arx2.pdf
- Παπαϊωάννου, Ι. (1984). *Ο άγιος Βλάσιος Παπίγκου*. Θεσ/νίκη: Μέλισσα.
- Παπαθανασίου, Θ. (1999). (Αυτό)Κριτική έρμηνεία τής καταστροφής παγανιστικών ιερών από χριστιανούς, *Σύναξη*, 69, 49-65.
- Παπαθανασίου, Δ. (2004, Απρίλιος). Αρχαία άγγεια: Μόνο για τίς προσθήκες τών μουσείων; Κι όμως έχουν τόσα νά μάς πούν... *Έπιστημονικό Βήμα*, 3, 125-139.
- Παπαντωνόπουλος, Κ. (2000). *Αρχαία μνημεία υπό σεισμική δράση*. Διδακτορική Διατριβή. Ανακτημένο στις 18-9-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/13081#page/1/mode/2up>
- Παπαπέτρου, Κ. (1969). *Η ουσία τής θεολογίας: συστηματική μελέτη επί ενός πατερικού έρμηνευτικού έργου*. Αθήναι: Αυτόέκδοση.
- Παπαπέτρου, Κ. (1973). *Ο μηδενισμός, ή γένεσις και ή υπέρβασίς του*. Αθήναι: αυτόέκδοσις.
- Παπαπέτρου, Κ. (1973). *Ο μηδενισμός [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]*. Πανεπιστήμιον Αθηνών, τμήμα Θεολογικό. Αθήναι.
- Παπαπέτρου, Κ. (1973). *Η ιδιοτροπία, ως πρόβλημα όντολογικής ήθικης*. Αθήνα: αυτόέκδοση.
- Παπαπέτρου, Κ. (1979). *Προσβάσεις: ζητήματα άπολογητικής θεολογίας και φιλοσοφικής κριτικής του καιρού μας*. Αθήνα: αυτόέκδοση.
- Παπαχατζή, Ν. (1996). *Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα (2η έκδ.)*. Αθήνα: Έκδοτική Αθηνών.
- Παπουτσόπουλος, Χ. (1976). *Η Έξαήμερος Δημιουργία κατά τόν Μ. Βασίλειον*. Αθήνα: Άδελφότης Θεολόγων «ό Σωτήρ».
- Paraskevoopoulos, S., Padeliadu, S. & Zafiroopoulos, K. (1998). Environmental Knowledge of Elementary School Students in Greece. *The journal of Environmental Education*, 29, 3, 55-60.
- Παρασκευοπούλου, Γ. (2001). *Πλάνες και ή Αλήθεια (2η έκδ.)*. Αθήνα: Άποστολική Διακονία.
- Παράσχη, Τ. (2007). *Σεισμοί στον Έθνικό και Έπαρχιακό Τύπο*. Πανεπιστήμιο Πατρών: Διπλωματική-Μεταπτυχιακή Έργασία. Γεωεπιστήμες & Περιβάλλον: Γεωλογία χρήσεων γής. Πάτρα.
- Patterson, S. (2005, February). Animals, Slavery, and the Holocaust. *Logos*, 4, 1-9.

- Pawtowski, A. (2008). How Many Dimensions Does Sustainable Development Have? *Sustainable Development*, 16, 2, 81-90.
- Πεζουβάνης, Α. (2010, Μάιος-Αύγουστος). Ανάλυση της τυπικής διάταξης του Μεγάλου και του Μικρού Άγιασμοῦ. *Ἡ Ὁδός*, 18, 6-7.
- Πελεγρίνης, Θ. (1997). *Ἠθική φιλοσοφία* (2η ἔκδοση). Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα.
- Πελεγρίνης, Θ. (2004). *Λεξικό τῆς Φιλοσοφίας*. Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα.
- Περσελής, Ε. (2007). Σύγχρονη οἰκολογική παιδαγωγία μέ βάση τίς βιβλικές διηγήσεις τῆς Δημιουργίας. Ἀντίθετη μέ τήν ἐπιστήμη ἢ διαφορετική προσέγγιση; Στό Ι. Ζαμπέλης (Ἐπιμ.). *Ὁρθοδοξία κα Παιδεία στό Δρόμο τῆς Ἐκπαίδευσης γιά τήν Ἀειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 107-115). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνῶν & Ἐπαγγελμάτων 28-29 Ἰανουαρίου 2006. Ἀθήνα: Γραφεῖο- Ἰδρύματος Νεότητος Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν.
- Peterson, E. & Coltrane, B. (2003). Culture in second language teaching. *Eric Digest*, 1-2 Retrieved on 11-4-2009 from http://www.cal.org/resources/digest/digest_pdfs/0309peterson.pdf
- Πετράκου, Η. (2011). Μετανάστευση καί περιβάλλον. Στό Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Γ. Λιαράκου, Μ. Καῖλα (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση: Ζητήματα θεωρίας ἔρευνας καί ἐφαρμογῶν* (σσ. 86-105). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Πετρίδου, Ε. (2002, Ἰανουάριος). Διοίκηση ποιότητας στήν Ἐκπαίδευση. *Διοικητική Ἐνημέρωση*, 22, 50-55.
- Pimentel, D., Bailey, O., Kim, P., Mullaney, E., Calabrse, J., Walman, L., Nelson, F., & Yao, X. (1999). Will Limits of the Earth's Resources Control Human Numbers?, *Environmental Development and Sustainability*, 1 (1), 19-39.
- Πιομπίνος, Φ. (2001, Αὔγουστος 5). Φανούριος, ὁ ἅγιος πού φανερώνει. *Καθημερινή*, 7 ἡμέρες, σελ. 32-33.
- Πόκας, Ν. (2006, Ἰανουάριος-Μάρτιος). Ὁ Ἅγιος Φανούριος, ὁ προστάτης καί πολιοῦχος τῆς νήσου Ρόδου. *Ἡ Ὁδός*, 5, 26-27.
- Πορτελάνος, Σ. (2005). Ἡ Ὀρησκευτική Ἀγωγή καί ἡ διδακτική γιά τό Περιβάλλον-μιά διαθεματική προσέγγιση στήν Α/θμια Ἐκπαίδευση. *Νέα Παιδεία*, 114, 85-98.
- Πορφυρίου (Καυσοκαλυβίτου) (2003), *Βίος καί Λόγοι* (9η ἔκδ.). Κρήτη: Ι. Μ. Χρυσοπηγῆς.
- Πουλιόπουλος, Γ. (2013, 30 Ἰουνίου). Τά τελευταῖα μαστόρια τῶν ταρσανάδων. *Τό Βῆμα* Α 37.
- Ράπτης, Ν. (2000). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση καί Ἀγωγή: Τό θεωρητικό πλαίσιο τῶν ἐπιλογῶν*. Ἀθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δάρδανος.

- Rickinson, M. (2001). Learners and Learning in Environmental Education: a critical review of the evidence. *Environmental Education*, 7(3), 207-320. Retrieved on 14-1-2014 from <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13504620120065230>
- Ροδίτης, Γ. (1970). *Χριστιανισμός και πλούτος*. Αθήνα: Χριστιανική Δημοκρατία.
- Ρόζενταλ, Μ., & Γιούντιν, Π., (1956). *Φιλοσοφικό Λεξικό* (2η έκδοση). Αθήνα: Γιάννη Οικονόμου.
- Ρόκος, Δ. (2001). Από τη «Βιώσιμη ή Αειφόρο» στην Αξιοβίωτη Όλοκληρωμένη Ανάπτυξη. Αθήνα: Ε.Μ.Π.
- Rolston, Holmes III (2005). Science and the Sacred. In the Zone of Complexity. *Parabola-spring*, 30 (1), 46-53. Retrieved on 30-1-2014 from <http://lamar.colostate.edu/~hrolston/Parabola.pdf>
- Ρωμαίος, Κ. (1973). *Τό άθάνατο νερό. Έλληνική Λαογραφία* (τόμ.1ος). Αθήνα: Παπαδογιάννης
- Σαΐτη, Α. (2000). *Έκπαίδευση και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Σακελλίωνας, Σ. (2001, Αύγουστος). Η Μεταμόρφωση του Χριστού. *Καθημερινή [άφιέρωμα] 7 ημέρες*, σελ. 15.
- Σαραντοπούλου, Ν. & Σαραντόπουλος, Γ. (2012). Έδεσματολόγιον Ρόδου: αύθεντικές συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής, έθιμα & Παραδόσεις από τό νησί. Αθήνα: Σαββάλας.
- Σαραφίδου, Γ-Ο. (2011). *Συνάρθρωση ποσοτικών & ποιοτικών προσεγγίσεων, ή έμπειρική έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σατλάνης, Χ., (2011). Η προστασία του περιβάλλοντος από τη σκοπιά του Διεθνούς Δικαίου. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Έκπαίδευση για τό περιβάλλον και τήν άειφορική ανάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 166-196). Αθήνα: Διάδραση.
- Sauvé, L. (1996). Environmental Education and Sustainable Development: A Further Appraisal. *Canadian Journal of Environmental Education*, 1, 7-34. Retrieved on 18-12-2013 from <http://cjee.lakeheadu.ca/index.php/cjee/article/viewFile/490/380>
- Σγαρδέλης, Σ. (2004). *Οίκολογία [Πανεπιστημιακές Σημειώσεις]*. Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, τμήμα χημείας. Θεσσαλονίκη.
- Σίμωνος, Μοναχού (2010). *Η ζωοφιλία τών άγίων και ή άγιοφιλία τών ζώων* (2η έκδοση). Αθήνα: Άγιος Στέφανος.
- Σιμωντά, Π. (1992). Αί διηγήσεις τής Παλαιάς Διαθήκης διά ζώα όμιλήσαντα. *Θεολογία*, 63, 611-647.
- Σκαλτσής, Π. (2000, Σεπτέμβριος). Η εύλογία τών σταφυλιών κατά τήν έορτή τής Μεταμορφώσεως. *Έφημέριος*, 11-14.

- Σκαλτσής, Π. (2010, Μάιος-Αύγουστος). Ἡ Παράδοση τῆς εὐλογίας τοῦ ὕδατος καί ὁ Μέγας Ἀγιασμός. *Ἡ Ὁδός*, 18, 3-5.
- Σκαμπαρδώνης, Γ. (2003). *Ἐπὶ ψύλλου κρεμᾶμενος*. Ἀθήνα: κέδρος.
- Σκαναβῆ, Κ. & Σακελλάρη, Μ. (2011). Τά «πράσινα» Oscar ὡς ἐργαλεῖο προώθησης τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στὶς διαδικασίες λήψης περιβαλλοντικῶν ἀποφάσεων. Στό Μ. Καῖλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (ἐπιμ.). *Ἐκπαίδευση γιὰ τὸ Περιβάλλον καὶ τὴν Αἰφόρο Ἀνάπτυξη: νέα δεδομένα καὶ προσανατολισμοί* (σσ. 247-259). Ἀθήνα: Διάδραση.
- Σκιαδαρέσης, Ι. (2010). Εὐχαριστιακὴ Ἀγωγή. Στό Κ. Χολέβας & Β. Τζέρπος (ἐπιμ.). *Λειτουργικὴ Ἀγωγή «Μυσταγωγῶν Σοῦ Κύριε τοὺς Μαθητάς ἐδίδασκες λέγων»*. (σσ. 93-118). Ἀθήνα: Ἐκδόσεις τῆς Ἐπικοινωνιακῆς & Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα.
- Σκλήρης, Σ. (1991). *Ἐν ἐσὸπτρῳ*. Ἀθήνα. Γρηγόρης.
- Σκόπας, Ν. (1996). *Τὸ περιβόλι τῆς λαϊκῆς μας παράδοσης*. Ἀθήνα: 'Δωδώνη'.
- Σκορδούλης, Κ & Σωτηράκου, Μ. (2005). *Περιβάλλον, Ἐπιστήμη & Ἐκπαίδευση*. Κ. Σκορδούλης, Ε. Κολέζα (ἐπιμ.). Ἀθήνα: Leader Books.
- Σκούλλος, Μ. (2012, 13 Νοεμβρίου). *Τὸ Ἀνθρωπογενὲς Περιβάλλον στὴν Ἐκπαίδευση γιὰ τὴν Αἰφόρο Ἀνάπτυξη (Ε.Α.Α)*. Εἰσήγηση πού παρουσιάστηκε στὴν ἡμερίδα: «Ἀνθρωπογενὲς Περιβάλλον & Αἰφόρος Διαχείριση». Ἀθήνα.
- Scoulllos, M. & Malotidi, V. (2004). *Handbook of Methods used in Environmental Education an Education for Sustainable Development*. Athens: MIO ESCDE and Commission of the European Union DG Environment & the Greek Ministry for the Environment, Physical Planning & Public Works.
- Singer, P. (1973). Animal Liberation. *The New York Review of Books*, 20 (5), 1-8. Retrieved on 28-1-2014 from <http://gemmacelestino.googlepages.com/Singers1973.pdf>
- Σκούλλου, Μ. (2003). Οἱ ἀρχές τῆς ἐκπαίδευσης γιὰ τὴν αἰεφορία. Στό Ι. Ζαμπέλης (Ἐπιμ.). *Ὁρθοδοξία καὶ Παιδεία στὸ Δρόμο τῆς Ἐκπαίδευσης γιὰ τὴν Αἰεφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 27-49). Σιβιτανίδειος Σχολὴ Τεχνῶν & Ἐπαγγελεμάτων 28-29 Ἰανουαρίου 2006. Ἀθήνα: Γραφεῖο- Ἰδρύματος Νεότητος Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν.
- Sohn, L. (1973). The Stockholm Declaration on Human Environment. *Harvard International Law Journal*, 14, 3, 422-515. Retrieved on 26-12-2013 from <http://resources.spaces3.com/631e9a3e-f2f1-4fd8-ba02-2d8e46e215cc.pdf>
- Σπινθηροπούλου, Χ. (2005). *Μελέτη τῆς ἐπίδρασης τῆς χλωρᾶς λιπάνσεως στὴ ζωηρότητα, τὴν εὐρωστία καὶ τὴν ποιότητα τῶν οἰνικῶν προ-*

- ϊόντων της άμπέλου. Διδακτορική Διατριβή. Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, τμήμα φυτική παραγωγής, εργαστήριο άμπελολογίας. Αθήνα.
- Σπυρόπουλος Π. (1997). *Χρονικό τών σεισμών της Ελλάδας: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα (βάσει αρχαίων και βυζαντινών κειμένων, κωδίκων, άφηγήσεων περιηγητών κ.ά.)* Αθήνα: Δωδώνη.
- Σταμάτης, Π. (2013). *Φορείς άσκησης περιβαλλοντικής πολιτικής & διαχείρισης περιβαλλοντικών θεμάτων - Ένεργός πολίτης για την προστασία του περιβάλλοντος και την άειφορία* [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος, Έαρινό Έξάμηνο 2012-2013. Ρόδος.
- Steiner, G. (2005). *Anthropocentrism and its Discontents, the Moral status of Animal in the History of Western Philosophy*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Στύλιος, Ε. (Μητροπ. Άχελώου) (1987). *Άνθρωπος & Φυσικό Περιβάλλον- Η Χριστιανική άποψη για τό οικολογικό πρόβλημα*. Αθήνα: Άποστολική Διακονία.
- Στύλιος, Ε. (Μητροπ. Άχελώου) (1993). *Ό τρομερός Θεός. Έκκλησία, 70, 39.*
- Στύλιος, Ε. (Μητροπ. Άχελώου) (2003). *Άνθρωπος & Φυσικό Περιβάλλον* (2η έκδοση). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Στύλιος, Ε. (Μητροπ. Άχελώου) (2007). *Όρθοδοξία και άειφορία*. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία και Παιδεία στο Δρόμο της Έκπαίδευσης για την Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 53-62). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελμάτων 28-29 Ιανουαρίου 2006. Αθήνα: Γραφείο- Ίδρύματος Νεότητας Ίερās Αρχιεπισκοπής Αθηνών.
- Συγκολλίτου, Ε. (1997). *Περιβαλλοντική Ψυχολογία* (3η έκδοση). Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- Συμεού, Α. (2003). *Έγκυρότητα και άξιοπιστία στην ποιοτική έρευνα: τό παράδειγμα μιάς έρευνας για τή συνεργασία σχολείου-οικογένειας*. 9ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Έταιρείας Κύπρου. Άνακτημένος στίς 11-04-13 από τόν δικτυακό τόπο http://www.pek.org.cy/Proceedings_2006/10.%20Kefalaio%2010%20Ekpaideftiki%20erevna/10.4.%20L.%20Symeou.pdf
- Συμεωνίδης, Γ. (2011). *Τά «έπίκαιρα προτείνουν: Ένεργειακά πάρκα σέ βραχονησίδες*. Άρθρο δημοσιευμένο στο περιοδικό «έπίκαιρα» στίς 20/1/2011. Άνακτημένο στίς 14-8-2013 από τό δικτυακό τόπο http://www.kalymniansvoice.com/el/index.php?option=com_content&view=article&id=12773:-lr--e---&catid=168:strathgiki-a-geopolitiki-
- Σώκος, Χ. & Μπίρτσας, Π. (2012). *Προσεγγίσεις τών αρχαίων Έλλήνων στη διατήρηση της πανίδας και στη δραστηριότητα της θήρας*. *Έπι-*

- στημονική Έπετηρίδα του τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης 3, 323-334. Ανακτημένο από τό δικτυακό τόπο <http://www.panida.gr/site/wp-content/uploads/2012-ancient-Hellenes-and-wildlife.pdf>
- Σωτηράκου, Μ. (2007). Έκπαιδευτικές δράσεις για τό μετασχηματισμό της περιβαλλοντικής άγωγής σέ έκπ/ση για τήν άειφόρο άνάπτυξη. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία και Παιδεία στο Δρόμο της Έκπαίδευσης για τήν Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 121-131). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελμάτων 28-29 Ιανουαρίου 2006. Άθήνα: Γραφείο- Ίδρύματος Νεότητας Ίεράς Άρχιεπισκοπής Άθηνών.
- Σωτήρχου, Ι. (2012, Αύγουστος 8). *Έπιστροφή στη φύση ως άπάντηση στην κρίση*. Η έφημερίδα των Συντακτών. Ανακτημένο στις 14-8-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://www.efsyn.gr/?p=7964>.
- Σωφρονίου [Σαχάρωφ, άρχιμανδρ.] (2003). *Άγιος Σιλουανός ο Άθωνίτης* (2η έκδοση). Άθήνα: Ίερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Έσσεξ Άγγλιας.
- Skolimowski, H. (1984). *Οίκοφιλοσοφία νέα τακτική για τή ζωή*. Άθήνα: Κάλβος.
- Surgy, P. & Guillet, J. (1980). Εργασία. Στο Σ. Άγουρίδη κ.ά. (έπιμ.). *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας* (Σ. Άγουρίδη, Σ. Βαρτανιάν κ.ά. Μτφρ.) (σσ.395-400). Άθήνα: Βιβλικό Κέντρο «Άρτος Ζωής».
- Ταβάκογλου, Β., & Παπαδημητρίου, Χ. (2011). Περιβαλλοντική διαχείριση και ύδάτινοι πόροι στην άρχαία Ελλάδα: παίρνοντας μαθήματα από τό παρελθόν. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Έκπαίδευση για τό Περιβάλλον και τήν άειφόρο άνάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ.785-799). Άθήνα: Διάδραση.
- Ταγκαλάκη, Ε. (2013). *Η Έκπαίδευση για τό Περιβάλλον και τήν Άειφορία και ή βιωσιμότητα των σχολείων Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης. Καταγραφή των άντιλήψεων των έκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης για τήν Έκπ/ση για τήν Άειφορία*. Διπλωματική Έργασία. Χαροκόπειο Πανεπ/μιο, τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας: Άθήνα.
- Τάσιος, Θ. (2005, Μάρτιος). Η τεχνολογία στην άρχαία έλληνική θρησκεία. *Άρχαιολογία*, 94, 8-11.
- Thomson, Gagnon, S. C. & Barton, M. A. (1994). Eccocentric and anthropocentric attitudes toward the environment toward the environment. *Journal of environmental Psychology*, 14 (2), 149-157. Retrieved on 24-1-2014 from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0272494405801689#>
- Τζάνη, Μ. (2005). *Σημειώσεις για τό μάθημα: Μεθοδολογία Έρευνας Κοινωνικών Έπιστημών* [πανεπιστημιακές σημειώσεις] Έθνικό και Καπο-

- διστρίακό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἐργαστήριο «Βιοφυσικό Περιβάλλον: Νευροεπιστῆμες κα μάθηση».
- Τζέρπος, Δ. (2004, Ἰανουάριος-Ἰούνιος). Τά ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα τῶν σπουδαιότερων λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μικροῦ Εὐχολογίου. *Θεολογία*, 75(1), 133-158.
- Τζέρπος, Δ. (2004). *Ἡ ὁρθόδοξη λατρεία στὰ ἤθη καί τά ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*. Κείμενο ἀπό τό ΣΤ΄ Πανελλήνιο λειτουργικό Συμπόσιο. Ἀθήναι, 20-23 Σεπτεμβρίου 2004. Γενικό Θέμα: «Χριστιανική λατρεία καί εἰδωλολατρία» Τῆνος. Ἀνακτημένο ἀπό τό δικτυακό τόπο http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/latreia_ethima.html#74_top
- Τζέρπος, Δ. (2010). Ἀπό τή Λειτουργική στήν Περιβαλλοντική Ἀγωγή. Σπουδή στίς Περιστατικές Εὐχές καί Ἀκολουθίες τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου. Στό Κ. Χολέβας & Β. Τζέρπος (ἐπιμ.). *Λειτουργική Ἀγωγή «Μυσταγωγῶν Σου Κύριε τούς Μαθητάς ἐδίδασκες λέγων»* (σσ. 169-185). Ἀθήνα: Ἐκδόσεις τῆς Ἐπικοινωνιακῆς & Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα.
- Τζώτζη, Ν. (2010). Ὁ δημόσιος χῶρος στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στό Ε. Μανωλάς (ἐπιμ.). *Τό Φυσικό Περιβάλλον στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα* (σσ. 65-74). Θράκη: Ἐκδοση Τμήματος Δοσολογίας καί Διαχείρισης Περιβάλλοντος & Φυσικῶν Πόρων τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.
- Tilbury, D. (1995). Environmental Education for Sustainability: defining the new focus of environmental education in the 1990s. *Environmental Education Research*, 1, 2, 194-212.
- Tocar, B. (2008). On Bookchin's Social Ecology and its Contributions to Social Movements. *Capitalism Nature Socialism*, 19 (1), 51-66. Retrieved on 28-1-2014 from <http://www.skidmore.edu/~rscarce/Soc-Th-Env/Env%20Theory%20PDFs/Tokar--Bookchin.pdf>
- Τράιου, Ε. (1993, Ὀκτώβριος 17). Ἀμπελοοινική ἱστορία σέ Μακεδονία - Θράκη. Τό τρίπτυχο ἀμπελοκαλλιέργεια, οἶνοπαραγωγή, οἶνεμπόριο, μέσα ἀπό συνέδριο πού πραγματοποιήθηκε στή Νάουσα. *Καθημερινή* [ἀφιέρωμα], 7 ἡμέρες, σελ. 2.
- Τρεμπέλα, Π. (1979). *Δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* (τόμ.2ος). Ἀθήνα: Ἀδελφότης θεολόγων: «Ὁ Σωτήρ».
- Τριανταφυλλίδη, Ζ. (1982, Φεβρουάριος). Τό σπίτι στόν ἑλληνικό χῶρο. *Ἀρχαιολογία*, 2, 10-15.
- Τσάγκας, Ι. (2003). Τό μοντέλο τῆς οἰκο-θεολογίας ἢ οἰκολογικῆς θεολογίας καί ἡ συμβολή του στήν Περιβαλλοντική Ἐκπ/ση στό σχολεῖο τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος. *Κοινωνία*, 3, 2-14.
- Τσάγκας, Ι. (2007). Χαιρετισμός ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τοῦ Συνεδρίου. Στό Ι. Ζαμπέλης (Ἐπιμ.). *Ὁρθοδοξία καί Παιδεία στό Δρόμο τῆς Ἐκπαίδευσης*

- γιά την *Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 25-26). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Επαγγελμάτων 28-29 Ιανουαρίου 2006. Αθήνα: Γραφείο-Ίδρυματος Νεότητας Ίεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών.
- Τσαΐμου, Κ. (1998, Ιανουάριος 17). Τεχνολογία μετάλλου: ή μεταλλευτική & μεταλλουργική δραστηριότητα στο αρχαίο Λαύριο. *Καθημερινή* [αφιέρωμα], 7 ήμερες, σελ. 2-32.
- Τσάκωνας, Β. (1984). *Η περί Παρακλήτου-Πνεύματος διδασκαλία του Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου (ὑπό τό πρίσμα τῆς καθόλου Βιβλικῆς πνευματολογίας)* (2η ἔκδ.). Ἐν Ἀθήναις: Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις.
- Τσαλικίδης Ι. (2008). *Ἀρχιτεκτονική Τοπίου, Εἰσαγωγή στή θεωρία καί στήν Ἐφαρμογή*. Θεσσαλονίκη: Ἐπίκεντρο.
- Τσαμπούκου-Σκαναβῆ, Κ. (2004α). *Περιβάλλον καί ἐπικοινωνία: Δικαίωμα στήν ἐπιλογή*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Τσαμπούκου-Σκαναβῆ, Κ. (2004β). *Περιβάλλον καί κοινωνία: Μιά σχέση σέ ἀδιάκοπη ἐξέλιξη*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Τσαούση, Δ. (1984). *Ἡ κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου. Κοινωνιολογική βιβλιοθήκη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσάρτας, Π. (2000). *Τουριστική ἀνάπτυξη-Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ἐξάντας.
- Τσέτσης, Γ. (1991). *Ἡ ἔνταξη τῶν Ἀγίων στό Ἑορτολόγιο*. Κατερίνη: Τέριος.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (1993, Ὀκτώβριος 17). Τό κρασί σέ ταφικά ἔθιμα. Πῶς χρησιμοποιεῖται καί τί συμβολίζει στόν παραδοσιακό πολιτισμό τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης. *Καθημερινή* [αφιέρωμα], 7 ήμερες, σελ. 14.
- Τσούλου - Χάρδα, Γ. (2006). Καί μέσα στήν ὁδύνη ὑπάρχει ἐλπίδα. *Κοινωνία*, 1, 31-38.
- Τσουμής, Γ. (2007). *Δάση καί περιβάλλον στήν ἀρχαία Ἑλλάδα*. Θεσ/νίκη: University Studio Press.
- Ὑπουργεῖο Ἀγροτικῆς Ἀνάπτυξης καί Τροφίμων (2011). *Ἑλληνική Κτηνοτροφία: ζωική παραγωγή*. Αθήνα. Ἀνακτημένο στίς 28-8-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο <http://www.minagric.gr/greek/data/18853.pdf>
- Τρομπούκης, Α. (2000). *Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσης στήν Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.
- UNESCO (1975, 13-22 October) *The International Workshop on Environmental Education*, Belgrade, Yugoslavian. Final Report (ED-76/WS/95/eved on 21-12-2013. Retrieved on 25-12-2013 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0002/000276/027608eb.pdf>
- UNESCO (1977, 14-26 October) *Intergovernmental Conference on Environmental Education*, Tbilisi (USSR). Final Report. Retrieved on 21-12-2013 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0003/000327/032763eo.pdf>

- UNESCO-UNEP (1987). Moscow '87. UNESCO-UNEP International Congress on Environmental Education and Training, (USSR, 17-21 August 1987). *Connect UNESCO-UNEP Environmental Education Newsletter*, XII, 3, 1-8. Retrieved on 21-12-2013 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001535/153585eo.pdf>
- UNESCO (1992). *United Nations Conference on Environment & Development*. Rio de Janeiro, Brazil. Retrieved on 4-12-2013 from <http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- UNESCO (1997). *International Standard Classification of Education* (I.S.C. E.D.). Retrieved on 13-1-2014 from <http://www.uis.unesco.org/Library/Documents/isc97-en.pdf>
- UNESCO-EPD (1997). *Declaration of Thessaloniki. International Conference Environment and Society: Education and Public Awareness for Sustainability* (Thessaloniki, 8-12 December 1997). Retrieved on 3-2-2014 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001177/117772eo.pdf>
- UNESCO (2005). *UNESCO and Sustainable Development*. Retrieved on 13-1-2014 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001416/141629e.pdf>
- United Nations Publication (2004). *Teaching Human Rights, practical activities for primary and secondary schools*. New York and Geneva.
- Vermeuln, V. & Ras, J. (2006). The Challenge of Greening Global Product Chains: Meeting Both End, *Sustainable Development*, 14, 245-257.
- Φάκλαρης, Π. (1999). *Οι σεισμοί της αρχαιότητας και ό ένοσίχθων Ποσειδών*. Άνακτημένο στις 9-9-2013 από τό δικτυακό τόπο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=117246>
- Φανούριος. (1967). Στή *Θρησκευτική & Ήθική Έγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. 11ος, σσ. 987-988). Άθήνα: Άθανάσιος Μαρτίνοσ.
- Φαραγγιτάκης, Γ. (2007). *Όρθοδοξία καί Παιδεία: διάλογος γιά τήν Έκπαίδευση καί τήν Άειφορία*. Στο Ι. Ζαμπέλης (Έπιμ.). *Όρθοδοξία καί Παιδεία στό Δρόμο τής Έκπαίδευσης γιά τήν Άειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 174-177). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών & Έπαγγελμάτων 28-29 Ιανουαρίου 2006. Άθήνα: Γραφείο-Ίδρύματος Νεότητος Ίερās Άρχιεπισκοπής Άθηνών & Κέντρου Περιβαλλοντικής Άγωγής καί Εύαισθητοποίησης (Κ.Π.Α.Ε.).
- Φέρμελη, Γ., Ρουσσομουστακάκη-Θεοδωράκη, Μ., Χατζηκώστα Κ., Γκαίτλιχ, Μ. (2012). *Όδηγός Άνάπτυξης Διαθεματικών Δραστηριοτήτων Περιβαλλοντικής Έκπ/σης*. Άθήνα: Βιβλιοσυνεργατική ΑΕΠΕΕ.
- Φλογαΐτη, Ε. (1998). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση*. Άθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- Φλογαΐτη, Ε. (2006). *Έκπαίδευση γιά τό Περιβάλλον καί τήν άειφορία*. Άθήνα: Έλληνικά Γράμματα.

- Φλογαΐτη, Ε. (2009). *Διερευνώντας έμπειρικά μιά γόνιμη σχέση: Περιβαλλοντική Έκπαίδευση και Τέχνη*. Α΄ Πανελλήνιο διεπιστημονικό Συνέδριο τέχνης και ΠΕ: «Η Τέχνη ως έργαλειο εκπαίδευσης για τό περιβάλλον». Αθήνα.
- Φλογαΐτη, Ε. (2011). *Έκπαίδευση για τό Περιβάλλον και τήν Άειφορία* (2η έκδοση). Αθήνα: Πεδίο.
- Φλογαΐτη, Ε. & Βασάλα, Π. (2002). *Έκπαίδευση για τό περιβάλλον και τήν άειφορία. Τό Ένεργειακό Ζήτημα. Προσεγγίσεις και Διαστάσεις- Έκπαιδευτικό ύλικό για τό Γυμνάσιο και τό Λύκειο*. Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- Φλωρόφσκυ, Γ. (1979). *Θέματα έκκλησιαστικής ιστορίας*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Φλωρόφσκυ, Γ. (1982). *Χριστιανισμός και πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Φλωρόφσκυ, Γ. (1983). *Δημιουργία και Άπολύτρωση* (Π. Πάλλη, Μτφρ.). Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.
- Φουντούλης, Ι. (1988). *Άπαντήσεις εις λειτουργικές άπορίας Α΄* (3η έκδ.). Αθήνα: Άποστολική Διακονία της Έκκλησίας τής Ελλάδος.
- Φουσέκη, Ε. (1997). *Ό θεσμός τής Περιβαλλοντικής Έκπαίδευσης στην Ελλάδα. Για τήν Περιβαλλοντική Έκπαίδευση*, 11,9-11.
- Φράγκος, Χ. (1984 α). *Ψυχοπαιδαγωγική, Θέματα παιδαγωγικής ψυχολογίας, παιδείας, διδακτικής και μάθησης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Φύκαρης, Ι. (1998). *Η Περιβαλλοντική Έκπαίδευση στην εκπαίδευση τών εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Θεωρητική και έμπειρική προσέγγιση. Παιδαγωγικές Μελέτες και Έρευνες 21*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Φώκιαλη, Π. (2011). *Οικονομία και περιβάλλον: ή πορεία από τήν κλασική σύγκρουση στη μεταμοντέρνα σύγκλιση*. Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Έκπαίδευση για τό περιβάλλον και τήν άειφόρο ανάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 71-96). Αθήνα: Διάδραση.
- Φώκιαλη, Π. (2012). *Σχεδιασμός και Διαχείριση Προγραμμάτων για τό Περιβάλλον και τήν Άειφόρο Άνάπτυξη* [Πανεπιστημιακές Σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τμήμα Έπιστημών τής Προσχολικής Άγωγής και τοΰ Έκπαιδευτικού Σχεδιαμοΰ, Π.Μ.Σ.: «Περιβαλλοντική Έκπαίδευση», Έαρινό Έξάμηνο 2011-2012. Ρόδος.
- Φώκιαλη, Π., Κατσίκης, Α. & Ζαχαρίου Α. (2011). Στο Μ. Καϊλα, Α. Κατσίκης, Π. Φώκιαλη, Α. Ζαχαρίου (έπιμ.). *Έκπαίδευση για τό Περιβάλλον και τήν Άειφόρο Άνάπτυξη: νέα δεδομένα και προσανατολισμοί* (σσ. 27-45). Αθήνα: Διάδραση.
- Φωτίου, Σ. (2001). *Θέματα Χριστιανικής Άγωγής*. Αθήνα: Άρμός.
- Χαλεπλής, Σ. (2008, Μάιος). *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση: μιά διάσταση*

- της εκπαίδευσης πού συμβάλλει στο χτίσιμο μιά νέας κοσμοαντίληψης για τό περιβάλλον καί τόν άνθρωπο. *Επιστημονικό Βήμα*, 9, 159-172.
- Χάρτα τοῦ Βελιγραδίου, (1999). *Βασικά κείμενα για τήν ΠΕ*. τεῦχος, 1. Ἀθήνα: Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε.
- Χατζηκωνσταντίνου, Κ. (1999). *Προσεγγίσεις στοῦ Διεθνές Ἀνθρωπιστικό Δίκαιο*. Σ. Ντάλης (ἐπιμ.). Ἀθήνα: Ι. Σιδέρης.
- (Χατζηνικολάου) Νικόλαος Ἐπίσκοπος Μεσογαίας & Λαυρεωτικῆς (2012). *Ἐκκλησία, νέες ἀντιλήψεις καί νέες τεχνολογίες*. Ὁμιλία στήν Τακτική Σύνοδο τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 4 Ὀκτωβρίου 2012. Ἀνακτημένο στίς 2-10-2013 ἀπό τό δικτυακό τόπο http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/lavreotikis_2012.pdf
- Χατζηφώτης, Ι. (1989). Χρονικό 900ετηρίδας Ἰ. Μ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. *Ἐκκλησία*, 65, 603-604.
- Χατζηφώτης, Ι. (1989). Ἡ Ἐκκλησία καί τό οἰκολογικό πρόβλημα. *Ἐκκλησία*, 66, 577-684.
- Χατζηφώτης, Ι. (1996). *Ὁρθοδοξία καί λαϊκές δοξασίες*. Ἀθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα.
- Χατζηχαμπής, Α. (2004). Ἡ θέση τῶν ζώων καί ἡ προστασία τους στήν Ὁρθοδοξία, *Πεμπτούσια*, 13, 15-19.
- Χατζόπουλος, Ι. (2010). Διαχείριση τοῦ Φυσικοῦ Περιβάλλοντος στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα-Γεωργία. Στό Ε. Μανωλάς (ἐπιμ.). *Τό Φυσικό Περιβάλλον στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα* (σσ.29-44). Θράκη: Ἐκδοση Τμήματος Δοσολογίας, Διαχείρισης Περιβάλλοντος & Φυσικῶν Πόρων τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.
- Χριστιανόπουλος, Κ. (2003). *Χωροταξική καί ἀναπτυξιακή θεώρηση για τήν προστασία καί ἀνάδειξη τοῦ φυσικοῦ καί πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος*. Διδακτορική διατριβή. Ἀριστοτέλειο Πανεπ/μιο Θέσ/νικης Πολυτεχνική Σχολή -Τμήμα Πολιτικῶν Μηχανικῶν, τομέας μεταφορῶν, συγκοινωνιακῆς ὑποδομῆς, διαχείρισης ἔργων & ἀνάπτυξης. Θεσσαλονίκη.
- Χριστιάς, Ι. (1998). *Ἀπό τήν Πατριδογνωσία στή Μελέτη Περιβάλλοντος*. Ἡ παιδαγωγική καί τά προβλήματα τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Ἀθήνα: Τυπωθήτω, Γ. Δαρδανός.
- Χριστοδούλου (ἀγιορείτου) (1994). *Ὁ Γέρων Παῖσιος*. Χαλκιδική: Ἅγιον Ὅρος.
- Χριστοδούλου (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) (2007). Χαιρετισμός στοῦ Συνεδρίου. Στό Ι. Ζαμπέλης (Ἐπιμ.). *Ὁρθοδοξία καί Παιδεία στοῦ Δρόμο τῆς Ἐκπαίδευσης για τήν Ἀειφορία*. Πρακτικά Συνεδρίου (σσ. 15-17). Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνῶν & Ἐπαγγελμάτων 28-29 Ἰανουαρίου 2006. Ἀθήνα: Γραφεῖο-Ἰδρύματος Νεότητος Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν & Κέντρου Περιβαλλοντικῆς Ἀγωγῆς καί Εὐαίσθητοποίησης (Κ.Π.Α.Ε.)

- Χριστοδούλου (ἀρχιμανδρίτου) (2007). Ἐκκοσμίκευση ὁ μέγας ἐχθρός τοῦ μοναχισμοῦ. Στό Μωϋσῆς, Ἀγιορείτης (Ἐπιμ.), *Πρακτικά Α΄ Μοναστικοῦ Συνεδρίου: μοναχισμός καί σύγχρονος κόσμος* (σσ. 109-122). Λευκάδα 2-3 Ὀκτωβρίου 2004. Λευκάδα: Ἰ.Μ. Φανερωμένης Λευκάδος.
- Χριστόπουλος, Ν. (2007). *Απόψεις καί ἀντιλήψεις καθηγητῶν Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης γιά τήν ἐπιλογή καί ὑλοποίηση Π.Π.Ε.* Πάτρα: Διδακτορική Διατριβή. Ἀνακτημένο στίς 25-11-2012 ἀπό τό δικτυακό τόπο <http://nemertes.lis.upatras.gr/dspace/handle/123456789/821>
- Χρήστου, Π. (1991). *Τό μυστήριό τοῦ Θεοῦ*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.
- Χρυσάφιδης, Κ. (2005). Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση, Ἀντικείμενο δράσης καί διδακτική προσέγγιση. Στό Α. Γεωργόπουλος (ἐπιμ.). *Περιβαλλοντική Ἐκπαίδευση, ὁ νέος πολιτισμός πού ἀναδύεται...* (σσ.149-169). Ἀθήνα: Gutenberg.
- Ψαριώτης, Θ. (1996). *Χρήστες ἢ Καταχραστές; Ἐκκλησία & φυσικό Περιβάλλον*. Ἀθήνα: Γρηγόρης: Ἀποστολική Διακονία.
- Ψαριώτης, Θ. (2001). *Τό φυσικό περιβάλλον στήν ὀρθόδοξη πίστη*. Ἀθήνα: Γρηγόρης.
- Wackernagel, M. & Rees, W. (1996). *Our ecological footprint. Reducing Human Impact on the Earth*. Canada: New Society Publishers. Retrieved on 19-12-2013 from http://books.google.gr/books?id=N__ujKDfXq8C&lpq=PP1&pg=PR6#v=onepage&q&f=false & <http://www.newsociety.com/Books/O/Our-Ecological-Footprint>
- Ware, K. (1994). *Η ἀξία τῆς ὑλικῆς δημιουργίας*. Κύπρος: Ι. Μ. Μαχαιρά.
- Ware, K. (2008). Οἰκολογική Κρίση καί Ἐλπίδα (Π. Τσαλίκη, Ε. Τσαγκρῆ, Ν. Χριστοδούλου, Μετφρ.). Ἀθήνα: Ἀκρίτας.
- Warren, K. & Cheney, J. (1991). *Ecological Feminism and Ecosystem Ecology* Hypatia, 6 (1), 179-197. Retrieved on 28-1-2014 from <http://www.jstor.org/stable/3810040>
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987). *Our Common Future*. Report of the World Commission on Environment and Development. United Nations. Retrieved on 12-1-2014 from http://conspect.nl/pdf/Our_Common_Future-Brundtland_Report_1987.pdf
- Wenz, P. (2001). *Environmental Ethics Today*. New York: Oxford University Press. Retrieved on 25-1-2014 from http://hettingern.people.cofc.edu/Environmental_Studies_695_Environmental_Philosophy/Wenz%20_Consumerism_from_Environmental_Ethics_Today.pdf
- White, L. (1967, March). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155, 1203-1207 Retrieved on 28-1-2014 from http://www.theologylived.com/ecology/white_historical_roots.pdf

- Whitfield, P. (1993). *Η εξέλιξη της ζωής* (Μ. Τουράκη, Μτφρ). Θεσσαλονίκη: Σίρρις (τό πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε τό 1993).
- Who benefits from gm crops?* (2006, January). Friend on the Earth International, 110, 1-20. Retrieved on 23-8-2013 from http://www.foe.co.uk/resource/reports/who_benefits_from_gm_crops.pdf

ΣΕΛΙΔΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathglobal_1_05/06/2012_445325

<http://perka.org>

<http://en.unesco.org/>

<http://www.unece.org/env/esd.html>

http://www.impantokratoros.gr/agioi_zoa.el.aspx

<http://www.imx.gr>

<http://www.pemptousia.gr>

http://www.ftiaxno.gr/2008/12/blog-post_15.html

<http://www.earthquakenet.gr/>

<http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0071004>

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=83177>

<http://www.sakketosaggelos.gr/Article/3329/>

<http://www.archaiologia.gr/ĪE%B1%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF-ĪF%84%CE%B5%CF%85%CF%87%CF%8E%CE%BD-2/?fc=1142&is=1685>

<http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=488&language=el-GR>

http://lib.teekerk.gr:8080/jspui/bitstream/lib.teekerk.gr/296/1/Vlastos_kerk_m130.pdf

<http://www.fuelcells.org/>

<http://www.epa.gov/>

http://storyval.blogspot.gr/2011/10/blog-post_05.html

<http://s.enet.gr/resources/article-files/bonn-water-declaration.pdf>

http://www.esd-world-conference-2009.org/fileadmin/download/ESD2009_BonnDeclaration080409.pdf

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/karaisaridis_akolouthies.pdf

http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/basil_the_great_six_days_of_creation.htm

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/latreia_ethima.html#11_top

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=636

ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ
Καθηγητής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ
ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τό Ἰδρυμα Παιδαγωγικῶν Μελετῶν καί Ἐφαρμογῶν, τό ὁποῖο ἐδρεύει στήν Ἀθήνα, ἐτίμησε τόν καθηγητή Λαογραφίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης Μανόλη Γ. Βαρβούνη, μέ τήν ἀπονομή Α΄ Βραβεΐου, στίς 29 Ἰουνίου 2015, στήν αἴθουσα τοῦ «Ἰδρύματος Βασιλείου καί Μαρίας Θεοχαράκη», γιά τήν πολυετῆ προσφορά του στή διάδοση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας στό ἐξωτερικό.

Ἡ Τιμητική Ἐκδήλωση ἄρχισε μέ εἰσαγωγικές προσφωνήσεις τοῦ Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος, καθηγητή Σπυρίδωνος Καμαλάκη καί τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα, στρατηγοῦ ἐ.ἀ. Νικολάου Κουρκουμέλη. Τήν Ἐκδήλωση παρακολούθησαν ἐπίσημοι προσκεκλημένοι καί πολλές κόσμος.

Ἀκολουθεῖ ἡ ὁμιλία τοῦ ἐπιγραφόμενου, συμπληρωμένη ἐδῶ μέ τίς ἀπαραίτητες βιβλιογραφικές ἀναφορές.

Ὁ καθηγητής Μ. Γ. Βαρβούνης συμπληρώνει τό 2016 πενήντα χρόνια ζωῆς. Εἶναι, λοιπόν, ἀκόμη πολύ νέος, γιά νά γίνει μιά ὀλοκληρωμένη ἀποτίμηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ καί συγγραφικοῦ ἔργου του, ἀφοῦ αὐτό εἶναι ἕνα work in progress. Ἐξαίρετος χειριστής τοῦ

λόγου και της γραφής έχει δώσει πλουσιότατο έργο μέχρι σήμερα στην έρευνα του λαϊκού πολιτισμού. Τά χρόνια είναι μπροστά του, σύν Θεώ, για να μπορέσει να προσφέρει νέες, πρωτότυπες έν πολ-
λοίς, μελέτες στη Λαογραφία, που δεν είναι έπιστήμη στατική, αλλά
έξελισσόμενη και συνεχώς διευρύνει, ανανεώνει τη θεματική και τις
σχέσεις τις με τις άλλες συγγενείς (άνθρωπιστικές) έπιστήμες¹.

Ο Μανόλης Βαρβούνης ανήκει, με την ευρύτερη έννοια, στον
κύκλο των μεταπτυχιακών φοιτητών μου. Τόν γνώρισα στο Γραφείο
της Έλληνικής Λαογραφικής Έταιρείας τό φθινόπωρο του 1990,
έπιστρέφοντας από ένα έπιστημονικό ταξίδι στο Λονδίνο. Έκεί
μου τόν συνέστησε ο καθηγητής Μ. Γ. Μερακλής με τά καλύτερα
λόγια και, έκτοτε, στά χρόνια που άκολουθήσαν, έχω μαζί του μιά
αδιάλειπτη και άπρόσκοπτη συνεργασία, ενώ μάς συνδέει και άδι-
ατάρακτη φιλική σχέση. Παρακολουθώ όλα αυτά τά χρόνια τη λα-
ογραφική του δραστηριότητα, ανταλλάσσουμε σκέψεις για πολλά
θέματα, συνεργαζόμαστε σε έπιστημονικούς φορείς και έχει πάντα
τήν άμέριστη στήριξη μου στην έπιστημονική του πορεία.

Γιά τούς παραπάνω λόγους άποδέχθηκα με χαρά την πρόσκλησή
του να σās μιλήσω άπόψε για πτυχές του έργου του σε μιά εύφρυσ-
νη ώρα για τόν ίδιο: Τη βράβειυσή του από τό Ίδρυμα Παιδαγω-
γικών Μελετών και Έφαρμογών, που διοικείται από διακεκριμένους
έπιστήμονες.

Θά ξεκινήσω, ως συνήθως, με τά βιογραφικά του.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ-ΣΠΟΥΔΕΣ- ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Ο καθηγητής Μ. Γ. Βαρβούνης² γεννήθηκε τό 1966 στη Σάμο,
όπου παρακολούθησε τά έγκύκλια μαθήματα. Άριστούχος πτυχι-

1. Βλ. ένδεικτικά Μηνās Άλ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, *Νεωτερική Έλληνική Λαογραφία*,
Τρίτη έκδοση, Ίνστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012, σ. 9 κ.έ.

2. Για τά βιογραφικά του στοιχεία βλ. *Άειλογία. Άπολογισμός μιās είκοσι-
πενταετίας (1982-2007) στά γράμματα του Μ. Γ. Βαρβούνη*, Αθήνα 2007, έκδ.
Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» - Βιβλιοθήκη Έπιστημονικών
Έκδόσεων, άρ. 27, σσ. 131. Έπίσης βλ. τό Ύπόμνημα που υπέβαλε στην τελευ-
ταία κρίση του για την πρώτη βαθμίδα στο Τμήμα Ίστορίας και Έθνολογίας
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης: *Βιογραφικό Σημείωμα και Άναλυτικό
Ύπόμνημα για τά υποβαλλόμενα έπιστημονικά δημοσιεύματα, προς τό Τμήμα
Ίστορίας και Έθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης*, Κομοτηνή

οὔχος τοῦ Ἱστορικοῦ καί Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1983-1988) καί ἀριστοῦχος διδάκτωρ Λαογραφίας τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δ. Ε. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1991), μέ ἐπιβλέποντα τόν καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή, καί θέμα «Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου». Τήν περίοδο 1996-1997 ἔκανε μεταδιδακτορικές ἐρευνητικές σπουδές στό Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) τοῦ Βελγίου.

Ἀπό τό 1992 διδάσκει Λαογραφία στό Τμήμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, στό ὁποῖο ἐξελέγη διαδοχικά λέκτορας (1992), ἐπίκουρος καθηγητής (1998), μόνιμος ἐπίκουρος καθηγητής (2002), ἀναπληρωτής καθηγητής (2004) καί Καθηγητής Λαογραφίας (2012). Ἀναπληρωτής Πρόεδρος τοῦ Τμήματος αὐτοῦ (2010-2012, 2014-2017). Παράλληλα, σέ διάφορα χρονικά διαστήματα, ἐδίδαξε Λαογραφία καί στά Τμήματα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας, Παιδαγωγικό Δ.Ε. καί Γλώσσας, Πολιτισμοῦ καί Φιλολογίας Παρευξινίων Χωρῶν, τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου, ἀλλά καί σέ Μεταπτυχιακά Τμήματα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, καθῶς ἐπίσης καί στή Σχολή Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ἀπό τό 2005 διδάσκει ἐπίσης στό Λαϊκό Πανεπιστήμιο τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, στήν Ἀθήνα.

Στά πλαίσια τοῦ διδακτικοῦ ἔργου του ἔχει ὀργανώσει ἐκπαιδευτικές ἐκδρομές καί ἐπισκέψεις σέ Λαογραφικά Μουσεῖα τῆς Θράκης, ἔδωσε διαλέξεις καί παρακολούθησε τήν ἐκπόνηση διπλωματικῶν ἐργασιῶν. Ἔχει ἀκόμη λάβει μέρος σέ Ἑπταμελεῖς Ἐπιτροπές Κρίσης διδακτορικῶν διατριβῶν τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δ. Ε. καί τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί εἶναι μέλος Τριμελῶν Συμβουλευτικῶν Ἐπιτροπῶν γιά τήν ἐκπόνηση διδακτορικῶν διατριβῶν σέ Πανεπιστημιακά Τμήματα τῆς Θράκης καί τῆς Ἀθήνας. Στό Τμήμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας ὀργάνωσε, μέ τή συνεργασία φοιτητῶν, ἓνα λαογραφικό ἀρχεῖο, πού ἀριθμεῖ ἤδη 2.300 συλλογές σχετικοῦ ὕλικου. Στό ἀρχεῖο αὐτό ἔχουν ἐπίσης κατατεθεῖ ὀπτικές καί ἀκουστικές ἀποτυπώσεις καί καταγραφές δεδομένων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μέλος Ὁργανωτι-

2011, καί τό μεταγενέστερο συμπληρωμένο τεῦχος: *Βιογραφικά - Ἐπιστημονική, ἐρευνητική καί κοινωνική δραστηριότητα - Ἀναγραφή δημοσιευμάτων - Κρίσεις, πρόσληψη καί ἀποδοχή (1982-2012)*, Ἀθήνα 2012.

κῶν Ἐπιτροπῶν Συνεδρίων, Συντακτικῶν Ἐπιτροπῶν ἐπιστημονικῶν καί λογοτεχνικῶν περιοδικῶν. Τώρα διευθύνει τό Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν. Εἶναι ἐπίσης μέλος Διοικητικῶν Συμβουλίων σέ ἐπιστημονικά καί πολιτιστικά ἱδρύματα. Στίς δραστηριότητές του ἐντάσσονται ἡ ἴδρυση ενός Λαογραφικοῦ Μουσείου στή Σάμο, ἀλλά καί ἡ ἔκδοση ἑννέα τόμων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδας Σαμιακές Μελέτες. Εἶναι μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας (Ταμίας τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου), τῆς English Folklore Society, τῆς American Folklore Society καί τῆς International Oral History Association καί τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός».

*Ἀπονομή τοῦ Βραβείου ἀπό τόν Πρόεδρο Σπ. Καμαλάκη
στόν καθηγητή Μ. Γ. Βαρβούνη.*

Ἦχει λάβει μέρος, μέ ἀνακοινώσεις, σέ μεγάλο ἀριθμό τοπικῶν, πανελληνίων καί διεθνῶν συνεδρίων, στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό. Πραγματοποίησε ἐπιστημονικές διαλέξεις στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό καί ἔλαβε μέρος σέ ἐρευνητικά προγράμματα τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, τοῦ Kansas State University καί τοῦ Institute for Balkan Studies τοῦ Βελιγραδίου.

Σημαντική είναι ακόμη η συμβολή του σέ έκδόσεις ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων. Ἐτσι ἀνέλαβε τή διεύθυνση εἰδικῶν σειρῶν ἐκδοτικῶν οἰκῶν, καί ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, ἐνῶ διευθύνει καί τήν ἐπιστημονική σειρά, πού ἐκδίδεται ἀπό τή Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καί Πάσης Ἀφρικῆς. Γιά τήν προσφορά του αὐτή τιμήθηκε ἀπό τά Ὁρθόδοξα Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς ἀλλά καί ἀπό ἐκκλησιαστικούς καί τοπικούς φορεῖς.

1. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Διετέλεσε μέλος τῆς Συγκλήτου τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (1997-1998), Γραμματέας τοῦ Ὁργανισμοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Νομαρχιακῆς Αὐτοδιοίκησης Σάμου (2008-2010), τοῦ Δ.Σ. τοῦ «Κέντρου Λαϊκῶν Δρωμένων Κομοτηνῆς» (1995-2003), τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκκλησιαστικῶν Τεχνῶν (2006-2009), τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἀδελφότητος τῶν Ὁφικιάλων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου «Παναγία ἡ Παμμακάριστος» (2005-2008), τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Πολιτιστικῆς Ταυτότητας, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (2010 κ.έ.) καί Εἰδικός Γραμματέας τῆς Ἐφορίας τοῦ «Φ. Σ. Παρνασσός» (2010-2011). Εἶναι μέλος τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τοῦ «Ἰνστιτούτου Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ Καρπάθου» τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (2013 κ.έ.), τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Σάμου καί Ἱκαρίας (2011 κ.έ.), τοῦ Δ.Σ. τοῦ «Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν» τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς (1995 κ.έ.) καί τοῦ Ἐπισκοπικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἱερᾶς Ἐπισκοπῆς Μποτσουάνας τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καί Πάσης Ἀφρικῆς (2010-2013). Διευθυντής τοῦ «Κέντρου Ἐκκλησιαστικῶν Ἱστορικῶν καί Πολιτισμικῶν Μελετῶν» τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου καί Ἱκαρίας (2013 κ.έ.).

2. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Ὁ κ. Βαρβούνης τιμήθηκε μέ πολλές διακρίσεις γιά τό ἐρευνητικό, συγγραφικό, ἐκπαιδευτικό καί κοινωνικό ἔργο ἀπό ἐκκλησιαστικούς καί πολιτιστικούς φορεῖς, πού δείχνουν ἀναγνώριση τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου του³.

3. Βλ. σχετικά Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, *Ἑλληνική Λαογραφική Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορική*

Έτσι, μεταξύ άλλων, τόν Μάρτιο του 2005 ή Α.Θ.Π. ό Οίκου-μενικός Πατριάρχης Βαρθολομαῖος του άπένειμε τό όφφίκιο του «Άρχοντος Προστάτου τών Γραμμάτων της Άγίας Μεγάλης του Χριστου Έκκλησίας» καί τόν Άπρίλιο του 2007 ή Α.Θ.Μ. ό Πάπας καί Πατριάρχης Άλεξανδρείας καί Πάσης Άφρικης Θεόδωρος Β΄ τό όφφίκιο του «Άρχοντος Χαρτοφύλακος» του Άλεξανδρινου Θρόνου. Τόν Μάρτιο του 2008 ό Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Περιστερίου Χρυσόστομος τόν χειροθέτησε «Άναγνώστη» καί τόν Φεβρουάριο του 2011 ή Α.Θ.Μ. ό Πατριάρχης Ίεροσολύμων κ. Θεόφιλος Γ΄ τόν αναγόρευσε «Σταυροφόρο του Παναγίου Τάφου».

3. ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τό συνολικό συγγραφικό-έρευνητικό έργο του καθηγητή Μ. Γ. Βαρβούνη είναι όγκωδέστατο καί πολυεπίπεδο. Συναριθμεί περίπου 3.400 δημοσιεύματα, τά όποια, σε μιά άδρομερή διαίρεση, θά έλεγα ότι άνήκουν στη θρησκευτική, φιλολογική, έθιμική, κοινωνική καί ιστορική λαογραφία, ένώ άλλα δημοσιεύματά του ασχολούνται με θεωρητικά, μεθοδολογικά ή ιστορικά θέματα της λαογραφικής έρευνας, όπου μπορούμε νά έντάξουμε καί κείμενά του για τό έργο καί την προσφορά παλαιότερων Έλλήνων λαογράφων καί έρασι-τεχνών μελετητών του λαϊκού μας πολιτισμού⁴. Σημαντικό μέρος τών έπιστημονικών έργασιών καί δημοσιευμάτων του άφορούν

διαδρομή της (1908-2008), Αθήνα 2009, σ. 182-183. «Βαρβούνης Μανόλης Γερ.», *Μεγάλη Όρθόδοξη Χριστιανική Έγκυκλοπαιδεία* 3, Αθήνα 2011, σ. 521-522. «Βαρβούνης Μανόλης Γέρ.», *Μεγάλη Όρθόδοξη Χριστιανική Έγκυκλοπαιδεία* 3. Αθήνα 2011, σ. 521-522. Μηνάς Αλ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, «Πατριαρχικά Τάγματα Άριστείας του Πατριαρχείου Άλεξανδρείας», *Ανάλεκτα. Έκδόσεις του Ίνστιτούτου τών Ανατολικών Σπουδών της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Άλεξανδρείας* 11 (2011), σ. 29-34, όπου σχετικές αναφορές.

4. Για τή στάση της κριτικής άπέναντι στο έργο του βλ. ένδεικτικά βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Έκ τών συγγραφών του πανεπιστημιακού Μανόλη Βαρβούνη», *Έταιρία Έλλήνων Λογοτεχνών / Πρωτοχρονιάτικο Λογοτεχνικό Δελτίο* 1 (2010), σ. 152-157. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Έκ τών συγγραφών του πανεπιστημιακού Μανόλη Βαρβούνη», *Τρίτη Χιλιετία* 45 (2010), σ. 15-16. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Κείμενα θρησκευτικής λαογραφίας», *Παριανά* 134 (2014), σ. 344-347 - Γ. ΒΟΪ-ΚΛΗΣ, «Λαϊκή θρησκευτικότητα καί θρησκευτική λαογραφία. Τρία νέα βιβλία του Μανόλη Γ. Βαρβούνη», *Μεθόριος* 53 (2014), σ. 49-50.

στήν ιστορία καί τόν πολιτισμό τοῦ γενέθλιου τόπου του, τῆς ιστορικής Σάμου, ἐνῶ πολυάριθμα εἶναι ἐπίσης τὰ μελετήματά του γιά τήν ἐκκλησιαστική ιστορία καί τέχνη, καί τό περιώνυμο Ἅγιο Ὅρος (ιστορία καί μνημεῖα).

Δέν εἶναι, λοιπόν, δυνατό νά σχολιάσω καί νά ἀξιολογήσω ὅλα αὐτά τὰ δημοσιεύματα, πού ἐκτείνονται σέ χιλιάδες σελίδες. Γι' αὐτό, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, θά ἀναφερθῶ σέ ἕναν τομέα τῆς ἐπιστήμης μας, ὀνοματισμένον ἀπό τόν καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή μέ τόν ὄρο «Θρησκευτική Λαογραφία»⁵, στόν ὁποῖο ὁ τιμώμενος ἔδειξε ἀπό νωρίς ιδιαίτερη κλίση καί ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ μάλιστα τό ξεκίνημά του γίνεται μέ τήν ἐκπόνηση τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς.

Ἡ Θρησκευτική Λαογραφία, γιά νά δώσω ἀμέσως ἕναν ἐνδεικτικό ὀρισμό, εἶναι ἡ μελέτη τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς καί τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὅπως ἄλλωστε παρατηρεῖ ὁ καθηγητής Μερακλής, «ἡ λαογραφία, κλάδος τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πολιτισμοῦ πού ἐξετάζει τή ζωή λαῶν πού ἔχουν ὑπερβεῖ τό ἀρχαῖκό στάδιο, δέν ἀσχολεῖται μέ τό φαινόμενο τῆς θρησκείας, ὅπως παρουσιάζεται σέ πρωτοβάθμια πολιτισμικά στάδια. Ὅταν ἔρχεται ὁ λαογράφος, οἱ ἐκκλησίες ἔχουν χτιστεῖ καί ὀργανωθεῖ, ὁ κλῆρος καί οἱ πιστοί σχηματιστεῖ, ἡ ὁμαδική ζωή ἔχει σφραγιστεῖ ἀπό τό θρησκευτικό συναίσθημα. Ὁ λαογράφος, μπαίνει *in medias res*, μέσα σ' ἕνα χῶρο ἤδη δημιουργημένο, ὀργανωμένο, παγιωμένο»⁶.

Ὁ καθηγητής Βαρβούνης, μέ τό σχετικό συγγραφικό καί ἐρευνητικό του ἔργο, κυρίως ἀποσκοπεῖ στή θεμελίωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ κλάδου στήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία, μέ τήν ἀναλυτική ἔρευνα παραδόσεων, τιμῆς ἀγίων, ἐθίμων καί ἐκκλησιαστικῶν ἀρχείων ἀπό διάφορες περιοχές τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς (ἀπό τή Μικρά Ἀσία ὡς τή Δυτική Εὐρώπη καί ἀπό τόν Δούναβη, ἀπό τήν Ἀφρική μέχρι τήν Ἀμερική)⁷. Ἔτσι, μέσα ἀπό τὰ ἐπιμέρους αὐτά παραδείγματα συνάγονται κάθε φορά συμπεράσμα-

5. Βλ. σχετικά Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, *Θρησκευτική Λαογραφία, Πανεπιστημιακές παραδόσεις*, Ἰωάννινα 1978 (πολυγραφημένη ἔκδοση).

6. Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, *Ἑλληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση – Ἥθη καί Ἔθιμα – Λαϊκή Τέχνη*, Τρίτη ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2011, σ. 253.

7. Πρβλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐκ τῶν συγγραφῶν τοῦ πανεπιστημιακοῦ Μανόλη Βαρβούνη», *Τρίτη Χιλιετία* 56 (2013), σ. 13-15.

τα πού αφορούν τό σύνολο τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικότητας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τόν ἴδιο σκοπό ὑπηρετοῦν καί οἱ μελέτες του γιά μορφές παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ παρελθόντος, κυρίως κατά τή βυζαντινὴ καί τήν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, γιά νά φανοῦν οἱ ἱστορικές ρίζες καί ἡ διαχρονικὴ πορεία τῶν ἐξεταζόμενων ἐθίμων. Μὲ τόν τρόπο αὐτό ἀνιχνεύονται τόσο ἡ στενὴ σχέση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, μέ ὅλες τίς σημαντικές γιά τόν λαό μας πνευματικές καί ἱστορικές ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς, ὅσο καί ἡ καθοριστικὰ εὐεργετικὴ δράση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν πορεία, τὴ συγκρότηση, τὴν ἐπιβίωση καί τὴ σημερινή πολιτισμικὴ ἰδιοπροσωπία τοῦ λαοῦ μας.

Σέ τελικὴ ἀνάλυση, ἡ θεμελίωση καί ἀνάπτυξη τῆς Θρησκευτικῆς Λαογραφίας στή χώρα μας, μέ βιβλία, μελέτες, εἰσηγήσεις, ἄρθρα σέ ἐφημερίδες, ἀνάθεση σχετικῶν διπλωματικῶν, μεταπτυχιακῶν καί διδακτορικῶν ἐργασιῶν σέ φοιτητές καί ὑποψηφίους διδάκτορες, ὁμιλίες καί διαλέξεις, βοηθᾷ τοὺς Ἑλλήνες, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ κ. Βαρβούνης ὑποστηρίζει, «νά γνωρίσουν καλύτερα τὴν πνευματικὴ τους γενεαλογία καί νά καθορίσουν τό παρόν τους, διατηρώντας τὰ ἥθη, τὰ ἔθιμα, τὴν πίστη καί τίς παραδόσεις τῶν προγόνων τους, μέσα στοῦ κρίσιμο καί ἀπρόσωπο χωνευτήριό τῆς παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας καί τῆς πολυεθνικῆς καί πολυπολιτισμικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης. Μόνο μέ τὴν διατήρηση τῶν στοιχείων αὐτῶν μπορούμε νά ἐπιβιώσουμε ὡς ἔθνος καί ὡς κοινωνία, μέ πρωταρχικὴ τὴν ὀρθόδοξη ταυτότητά μας. Γιά νά διατηρήσουμε ὅμως ὅλα αὐτὰ πρέπει πρῶτα νά τὰ γνωρίσουμε καί νά τὰ ἀγαπήσουμε»⁸.

* * *

Γιά τὴν ἀνάλυση τῶν συναφῶν δημοσιευμάτων τοῦ καθηγητῆ Βαρβούνη προέκρινα τὴν παρακάτω ὁμαδοποίηση: Α. Γενικά καί Θεωρητικά Μελετήματα, Β. Σάμος καί νησιά τοῦ Αἰγαίου, Γ. Θράκη, Δ. Ἅγιον Ὅρος.

8. Βλ. σχετικά Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Θρησκευτικὴ Λαογραφία: Μία σύγχρονη θεώρηση τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας καί τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς», στὸν τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης - Μ. Γ. Σέργης (διεύθυνση), *Ἑλληνικὴ Λαογραφία: Ἱστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικὰ* 1, Ἡρόδοτος, Αθήνα 2012, σ. 670.

*Από την άπονομή του Βραβείου. Διακρίνονται από αριστερά οι: πρώην
ύπουργός Ανδρέας Ζαΐμης, Μ. Γ. Βαρβούνης, Μητροπολίτης Αξώμης
Πέτρος, Μηνάς Άλ. Αλεξιάδης, πρώην πρωθυπουργός Ιωάννης Γρίβας,
καθηγητής Μ. Γ. Μερακλής, πρόεδρος Ίδρυματος Σπ. Καμαλάκης,
στρατηγός έ.ά. Νικόλαος Κουρκουμέλης.*

* * *

Α. ΓΕΝΙΚΑ & ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Στό βιβλίο *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*, Έκδόσεις Όδυσσέας, Άθήνα 1995, (β' έκδοση 2001 και γ' έκδοση 2008, σσ. 277), περιγράφονται αναλυτικά τά περιεχόμενα του κλάδου της Θρησκευτικής Λαογραφίας, και εξετάζεται ή έννοια της παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς, στή Σύγχρονη και Νεωτερική Λαογραφία. Τό έργο αυτό αποτελεί ουσιαστικά εισαγωγικό έγχειρίδιο του νέου αυτού έπιστημονικού κλάδου και γνωρίζει θετική αποδοχή από τούς έρευνητές⁹, όπως φαίνεται και από τό πλήθος τών αναφορών σέ αυτό.

*

9. Κρίσεις: Γρηγόριος ό Παλαμής 81 (1998), σ. 555-556 [Στ. Κεκρίδης] / *Η Ροδιακή* (12-11-2000), σ. 47 [Κ. Νικολάκης].

Ἡ ἐργασία του Πάσχα τῶν Ἑλλήνων. Ἑλληνικά λαϊκά ἔθιμα γιά τόν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα, Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1996, σσ. 158, ἀποτελεῖ ἕνα ἀνθολόγιο λαογραφικῶν περιγραφῶν καί λογοτεχνικῶν κειμένων, πού ἀναφέρονται σέ Ἑλληνικά ἔθιμα γιά τόν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα, ἀπό τήν περίοδο τῆς ἐβδομάδας τοῦ Λαζάρου ὡς τήν ἐβδομάδα τῆς Διακαινησίμου. Προηγεῖται εἰσαγωγικό σημείωμα καί ἀκολουθοῦν βιβλιογραφικά στοιχεῖα γιά τά κείμενα πού δημοσιεύονται. Τό βιβλίό αὐτό ἀπευθύνεται σέ ἕνα εὐρύτερο κοινό¹⁰.

*

Ἡ μελέτη του μέ τίτλο Λαογραφικά τῶν Νεομαρτύρων, Ἐκδοση Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνῇ 1998, σσ. 90, προσεγγίζει λαογραφικά νεομαρτυρολογικά κείμενα, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν σημαντικές πηγές γιά τήν καθημερινή ζωή καί τή λαογραφία τῆς ἐποχῆς τους. Δίνονται χαρακτηριστικά παραδείγματα καί παρέχεται ἡ σχετική βιβλιογραφία. Μέσα ἀπό τά παραδείγματα αὐτά ἀποδεικνύεται ὅτι τά νεομαρτυρολογικά κείμενα ἀποτελοῦν οὐσιαστικές δεξαμενές λαογραφικῶν πληροφοριῶν γιά τό ὑπό ὀθωμανική κυριαρχία Γένος, καί μάλιστα γιά διάφορες καί ποικίλες πτυχές τῆς παραδοσιακῆς καθημερινότητος, γιά τόν ὑλικό, τόν κοινωνικό καί τόν πνευματικό βίο τοῦ λαοῦ¹¹.

*

Στό βιβλίό Ἡ παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά τῶν συγχρόνων του στό ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Ἐκδόσεις Ἀρμός, Ἀθήνα 1998, σσ. 135, πού γράφτηκε σέ συνεργασία μέ τή Νικολέτα Σουλιωτάκη, ἐξετάζεται κατά πόσον οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησιαστικές πνευματικές ρίζες τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη ἐπέδρασαν στόν τρόπο, πού ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας περιέγραψε καί σχολίασε ἔθιμα τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας, μέ τά ὁποῖα συχνά ἀσχολεῖται στά διηγήματά του. Συγκρίνονται οἱ διαφαινόμενες σχετικές ἀπόψεις

10. Κρίσεις: *Παρουσία* 256 (1996), σ. 57 [Στ. Κεκρίδης] / *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 413 (1996), σ. 6 [Γ. Θ. Πρίντζιπας] / *Χανιώτικα Νέα* (1999), σ. 33 [Δ. Κακαβελάκης].

11. Κρίσεις: *Ὁ Χρόνος* (23-6-1998), σ. 6 [Φ.Υ.] / *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 461 (1998), σ. 6 [Γ.Θ.Πρίντζιπας] / *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 35 (1999), σ. 363 [Κ. Σπανός] / *Πρωτάτον* 75 (1999), σ. 216 [Μωυσῆς μοναχός] / *Λαογραφική Κύπρος* 30 (2000), σ. 188-189 [Μ. Φιλίππου] / *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 37 (2000), σ. 430-431 [Στ. Γουλούλης] / *Südost-Forschungen* 58 (1999) σ. 498-500 [W. Puchner] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 615 [Ἀν. Παπακυπαρίσσης].

του μέ ανάλογες μνείες έκκλησιαστικῶν βιβλίων καί κειμένων καί διαπιστώνεται ὅτι ἡ ρίζα τῆς στάσης τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη ἔναντι τῶν φαινομένων τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκευτικῆς Λαογραφίας εἶναι βαθύτατα ὀρθόδοξη, γεγονός πού πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη, ὅταν τά κείμενά του χρησιμοποιοῦνται ὡς πηγές ἀπό τή Λαογραφία¹².

*

Ἰδιαίτερη μνεία θά ἤθελα νά κάνω γιά τή μονογραφία του, πού σχετίζεται μέ τούς ἐθνικούς ἐκκλησιαστικούς πλειστηριασμούς στήν Ἑλληνική Λαογραφία. Τό βιβλίό πού τιτλοφορεῖται **Νεοελληνικοί ἐθνικοί ἐκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί, Ἐκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 397**, καί πραγματεύεται συγκεκριμένα τήν ἐκποίηση ἀφιερωμάτων πρός τήν Ἐκκλησία, τήν ἐνοικίαση περιουσιακῶν στοιχείων τῆς ἐνορίας ἢ τήν ἐκχώρηση δικαιωμάτων πού σχετίζονται μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή τῶν πιστῶν σέ ὀρισμένες φάσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν (κράτημα ἱερῶν συμβόλων στίς λιτανεῖες κ.λπ.) μέ πλειστηριασμό στά παραδοσιακά πλαίσια τῶν τελετουργικῶν ἐθίμων τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας. Ὁ συγγραφέας συγκέντρωσε ἀφθονο ὑλικό ἀπό ἀρχαική, βιβλιογραφική καί ἐπιτόπια ἔρευνα, καθὼς τό ζήτημα τόν ἀπασχόλησε ἤδη ἀπό τό 1994, ὅποτε ὁ ἐπιγραφόμενος τοῦ τό πρότεινε ὡς ἀντικείμενο ἔρευνας, μελετητής καί αὐτός τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος τοῦ εἶδους τῶν ἐκκλησιαστικῶν πλειστηριασμῶν, τό 1977¹³. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης, σέ Σημείωμά του στή *Λαογραφία* (τ. Γ', σ. 506), εἶχε ἐπισημάνει ἀπό τό 1912 τή σπουδαιότητα τοῦ θέματος.

Ἔτσι, λοιπόν, τό πολυσέλιδο αὐτό βιβλίό ἔρχεται νά καλύψει ἕνα desideratum τῆς ἔρευνας, ἀφοῦ οἱ ἐθνικοί ἐκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί γνώρισαν μεγάλη διάδοση σέ πολλές περιοχές τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου καί συνδέονται μέ πολλές καί διάφορες ὁψεις τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί τῆς λαϊκῆς λατρείας. Τό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου συγκεντρώνει καί κατατάσσει τίς μαρτυρίες πού ἀνέρχονται

12. Κρίσεις: *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 623 [Ἀν. Παπακυπαρίσης].

13. Βλ. ἐπίσης γιά τό θέμα αὐτό Μηνᾶς Ἀλ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, «Ἐκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί στήν Κάρπαθο», *Δωδεκάνησος. Ἐπίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου* 1 (2009), σ. 173 σημ. 25, σ. 174. Μηνᾶς Ἀλ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, «Δωδεκάνησα: Κιβωτός Ὁρθοδοξίας καί πνευματικότητας», *Δωδεκάνησος. Ἐπίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου* 3 (2010), σ. 149.

συνολικά σέ 747! Οί μαρτυρίες αυτές χαρακτηρίζονται ανάλογα, μέ τό ἄν, δηλαδή, ὁ κάθε πλειστηριασμός εἶναι ἡμερολογιακά καθορισμένος ἢ περιστασιακός ἀλλά καί ἀνάλογα μέ τά πλειστηριαζόμενα εἶδη καί δικαιώματα. Στό δεύτερο μέρος γίνεται ἡ μελέτη τῶν μαρτυριῶν. Ἐδῶ ἐξετάζονται οἱ πλειστηριασμοί ἀναλυτικά, μέ χρήση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας καί λεπτομερεῖς περιγραφές, μαζί μέ σημαντικές διαπιστώσεις. Τέλος, ἐκτενής καί ἀναλυτική ἀναφορά γίνεται στά πλειστηριαζόμενα εἶδη καί δικαιώματα, στίς τιμές καί τήν οἰκονομική ὑπόσταση τοῦ ἐθίμου, ἀλλά καί στίς τελετουργικές λεπτομέρειες τῆς διαδικασίας. Ἀκολουθοῦν τά συμπεράσματα, παράρτημα μέ ὀρισμένες ἀνέκδοτες περιγραφές τῶν πρωτογενῶν πηγῶν τοῦ συγγραφέα, ὅπου οἱ πλειστηριασμοί περιγράφονται μέ βάση τίς ἀφηγήσεις τῶν πληροφορητῶν τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας, βραχυγραφίες καί ἐκτενής βιβλιογραφία, ἀγγλική περίληψη καί τό πάντοτε ἀπαραίτητο ἀναλυτικό εὔρετήριο.

Ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νά ἀνακαλύψει διάφορες κοινωνικές συνιστώσες τοῦ ἐθίμου καί ἐπιδιώκει παράλληλα νά τό συσχετίσει μέ τήν ἱστορική συγκυρία ἡ ὁποία προκάλεσε καί στήριξε τήν ἐμφάνιση καί καθιέρωσή του. Οἱ οἰκονομικές ἀνάγκες τῶν τουρκοκρατούμενων Ἑλληνικῶν κοινοτήτων ὑπῆρξαν ἰσχυρό κίνητρο, πού ὁδήγησαν στό ἔθιμο, καθὼς τά ἐνοριακά καί κοινοτικά ταμεῖα εἶχαν ἀνάγκη ἑκτακτων ἐνισχύσεων ἀπό τούς πιστούς, ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στόν ἐκπαιδευτικό, φιλανθρωπικό, κοινωνικό καί θρησκευτικό ρόλο πού εἶχαν ἀναλάβει. Τήν ἱστορικά ρεαλιστική αὐτήν ἀναγκαιότητα, ἡ Ἐκκλησία καί οἱ πιστοί φρόντισαν νά περιβάλλουν μέ μιά ἀξιοσημείωτη τελετουργική λαμπρότητα, ὥστε τό ἔθιμο νά ριζώσει στήν παραδοσιακή ἐθιμική ζωή τους καί νά ἐπιβιώσει μέχρι σήμερα, σέ ὀρισμένες Ἑλληνικές περιοχές, ὅπως εἶναι, π.χ., ἡ Ἥπειρος, ἡ Μακεδονία καί ἡ Θράκη.

Οἱ εἰδικότερες ἱστορικές συνθῆκες φαίνεται πὼς προσδιόρισαν ἀνάλογα τή στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στό ἔθιμο. Ἔτσι στίς περιοχές μέ ξένη κυριαρχία οἱ ἐπίσκοποι τό στηρίζουν καί τό ἐπιβραβεύουν, γιατί ἐξασφαλιζόταν ἐν μέρει, ὅπως σημειώθηκε, σημαντικός οἰκονομικός πόρος γιά τήν Ἐκκλησία. Ὡστόσο ὑπῆρξαν καί κάποιες ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνα· ὀρισμένοι ἐπίσκοποι ἀντιδρούσαν στήν ἐφαρμογή τοῦ ἐθίμου θεωρώντας ὅτι ἀντίκειται στίς εὐαγγελικές προσταγές, πού δέν ἐπιθυμοῦν ὁ Οἶκος τοῦ Θεοῦ νά γίνει οἶκος ἐμπορίου.

Μέ τις οικονομικές σκοπιμότητες τοῦ ἐθνικοῦ διαπλέκονται καί οἱ κοινωνικές, καθώς ἡ ἐπικράτηση στόν πλειστηριασμό, πού γινόταν μπροστά σέ ὁλόκληρη τήν κοινότητα κατά τήν ἐπίσημη ὥρα τοῦ πανηγυριοῦ ἢ ἄλλης μεγάλης θρησκευτικῆς γιορτῆς, προσέδιδε κοινωνικό γόητρο (prestige) στόν πλειοδότη. Στή Νάξο οἱ πλειστηριασμοί αὐτοί εἶχαν συνδεθεῖ ἀκόμα καί μέ τόν κομματικό ἀνταγωνισμό, καθώς οἱ κομματάρχες συμμετεῖχαν στή δημοπράτηση διεκδικώντας τήν ἀναγνώριση καί, τελικά, τήν ψῆφο τῶν συμπατριωτῶν τους. Ἀλλά καί στίς στενότερες προσωπικές σχέσεις ἔπαιζαν ρόλο οἱ πλειστηριασμοί, καθώς ἡ ἐπικράτηση σ' αὐτούς ἔδινε τή βέβαιη δυνατότητα διεκδίκησης μιᾶς καλῆς νύφης, ἃν ὁ πλειοδότης ἦταν ἄγαμος καί ἀναζητοῦσε σύζυγο.

Ὅλα τά παραπάνω τεκμηριώνονται πλούσια ἀπό τόν συγγραφέα, πού εἶναι προφανές ὅτι ἀφιέρωσε πολύ χρόνο καί κόπο στή συστηματική καί πολύπλευρη μελέτη τοῦ ἐθνικοῦ. Τό ἔργο αὐτό εἶναι ἤδη βιβλίο ἀναφορᾶς γιά τούς ἐρευνητές, πού θέλουν νά μελετήσουν τήν παραδοσιακή κοινωνική καί ἐθνική ζωή τοῦ λαοῦ. Μελετᾶται τό ἔθιμο σέ ὅλη του τήν ἑκταση καί μέ βάση τή γεωγραφική καί χρονική του διάδοση, ἐνῶ τά ποσοτικά δεδομένα, ἐπεξεργασμένα καί μέ ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή, παρίστανται καί μέ διαγράμματα, πού περιλαμβάνονται στό βιβλίο. Σημειώνω ἀκόμα ὅτι καί ἡ γεωγραφική διάδοση τοῦ ἐθνικοῦ ἔχει μελετηθεῖ, μέ βάση τή λεγόμενη χαρτογραφική μέθοδο τῆς Λαογραφίας, ὅπως δείχνουν ἄλλωστε καί οἱ ἄτλαντες διάδοσης τῶν πλειστηριασμῶν καί τῶν παραλλαγῶν τους, πού παρατίθενται στόν τόμο.

Μέ τό ἔργο αὐτό ὁ συγγραφέας δείχνει, ἐκτός τῶν ἄλλων, τήν ποικιλία καί ἀνανέωση πού χαρακτήριζαν τήν ἐθνική ζωή, καθώς ἡ γνωστή ἀγάπη τοῦ παραδοσιακοῦ ἀνθρώπου γιά τό τελετουργικό στοιχεῖο ἐμπλούτιζε κάθε ἐκδήλωσή του μέ τά δεδομένα τοῦ θεάματος. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά καταδεικνύεται ἡ στενή σχέση τῶν λαογραφικῶν δεδομένων πρός τήν ἐκάστοτε ἱστορική συγκυρία, ἀφοῦ ὁ λαϊκός πολιτισμός χαρακτηρίζεται ἀπό μιά εὐδιάκριτη «ἱστορικότητα», ἡ ὁποία κατεξοχήν χαρακτηρίζει καί τούς ἐθνικούς ἐκκλησιαστικούς πλειστηριασμούς, ὅπως παρουσιάζονται καί ἀναλύονται στή μονογραφία τοῦ Μ. Γ. Βαρβούνη¹⁴.

14. Κρίσεις: *Τό Βῆμα τῆς Κυριακῆς* (19-5-2002), σ. 23 [Δ. Χουλιαράκης] / *Ἐλευθεροτυπία* (24-5-2002), σ. 15 [Ν. Ντόκος] / *Ἡ Καθημερινή* (10-7-2002), σ.

*

Στόν τόμο *Μελετήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, Τόμος Α΄: Ἐθιμική καί Θρησκευτική Λαογραφία*, Ἐκδόσεις Σπανίδη, Ξάνθη 2003, σσ. 373, ἔχουν ἀνατυπωθεῖ μελετήματα, πού ἀναφέρονται στήν παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀπό αὐτά, μιά μελέτη ἀναφέρεται στή λαϊκή παράδοση καί λατρεία γιά τόν Ἅγιο Ρηγίνο τῆς Σκοπέλου, ἐνῶ μιά ἄλλη στόν Ὅσιο Δαβίδ τῆς Εὐβοίας, μέ βάση τό ἀντίστοιχο ἀρχαιολογικό ὑλικό ἀλλά καί ἐπιτόπια ἔρευνα, ἀφοῦ γιά τή λατρεία τῶν Ἁγίων αὐτῶν μέχρι σήμερα δέν ὑπῆρχε σχετική ἔρευνα. Μιά ἐργασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀναφέρεται στόν ὄρισμό τοῦ ἱεροῦ χώρου, μέσω τῶν ἀγιωνυμικῶν τοπωνυμίων στή Χάλκη τῆς Δωδεκανήσου. Δημοσιεύονται ἀκόμη κείμενα γιά τά στοιχεῖα τῆς Θρησκευτικῆς Λαογραφίας, πού ἀποτυπώνονται στόν κώδικα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου τῆς Λάρισας, γιά τό πανηγύρι τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στή Νιγρίτα Σερρών (ἔχει γραφεῖ μέ τή συνεργασία τῆς Μάγδας Δημάκη) καί γιά τίς Ἑλληνικές προϋποθέσεις τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βαλκανικῶν λαῶν¹⁵.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό βιβλίον *Νεοελληνικά λαϊκά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2006, σσ.

14 [Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης] / *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 105: 3-4 (2002), σ. 476-478 [Walter Puchner] / *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 793 (2002), σ. 412-415 [Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης] / *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003-2004), σ. 490-493 [Ν. Παπαδημητρίου-Δούκας] / *Παρνασσός* 44 (2002), σ. 461-463 [Στ. Κεκριδης] / *Ἡ Ἀλήθεια* 39 (2003), σ. 14 [Γ. Θ. Πρίντζιπας] / *Λαογραφία* 39 (1998-2003), σ. 593-596 [Μαν. Σέργης] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 620-621 [Ἀν. Παπακυπαρίσσης] / *Ἑταιρία Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν* / *Πρωτοχρονιάτικο Λογοτεχνικό Δελτίο* 1 (2010), σ. 156-157 [Γ. Πετρόπουλος].

15. Κρίσεις: Ὁ Χρόνος 10793 (6-10-2003), σ. 4 [Ζαφ. Μέκος] / *Τό Βῆμα* (7-12-2003), σ. 54 [Ν. Μπακουνάκης] / *Παρνασσός* 45 (2003), σ. 582-585 [Μαν. Σέργης] / *Ἀγώνας* 5194 (27-11-2004), σ. 14 [Φ. Μαλκίδης] / *Ἐλεύθερο Βῆμα* 6050 (27-11-2004), σ. 2 [Φ. Μαλκίδης] / *Δημοκράτης* 14169 (29-11-2004), σ. 2 [Φ. Μαλκίδης] / Ὁ Χρόνος 11087 (7-12-2004), σ. 3 [Κατ. Μουρτζίνη] / *Ἀπόπλους* 33-34 (2005), σ. 230-231 [Χρ. Λάνδρος] / Ὁ Χρόνος 11204 (26-5-2005), σ. 8 [Στ. Κεκριδης] / Ὁ Χρόνος 11204 (26-5-2005), σ. 8 [Θαν. Μουσόπουλος] / Ὁ Χρόνος 11222 (22-6-2005), σ. 10 [π. Παντ. Μουτάφης] / *Παρνασσός* 46 (2004), σ. 447-448 [Μαν. Σέργης] / *Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον* 8 (2007), σ. 286-288 [Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης] / *Südost-Forschungen* 65-66 (2006-2007), σ. 796-798 [W. Puchner] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 621, 622-623 [Ἀν. Παπακυπαρίσσης] / *Byzantinische Zeitschrift* 102: 1 (2009), σ. 425 [F. Tinnefeld].

392. Σ' αυτό, μέ βάση πλούσιο ύλικό, πού προέκυψε από έπιτόπια έρευνα καί καταγραφή πολλών έτῶν, μελετῶνται Νεοελληνικά λαϊκά έπιτύμβια έπιγράμματα, μιά ενδιαφέρουσα μορφή Νεωτερικῆς Λαογραφίας. Συγκεκριμένα εξετάζεται ἡ Ἑλληνική παράδοση τοῦ θρήνου καί τοῦ έπιτύμβιου έπιγράμματος σέ σχέση μέ τά λαϊκά έπιτύμβια έπιγράμματα τῆς έποχῆς μας, ἡ θεματολογία, ἡ μορφολογία, ἡ λειτουργικότητα καί ἡ ιδεολογία τῶν έπιγραμμάτων αὐτῶν, ἐνῶ στό τέλος παρατίθεται καί ἕνα ἐκτενές ἀνθολόγιο παρόμοιων ἀνέκδοτων κειμένων, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νά μπορεῖ νά σχηματίσει μιά πλήρη εἰκόνα γιά τό ἀντικείμενο έρευνας¹⁶.

*

Στά πλαίσια τῆς ὁργάνωσης τῆς μελέτης τῆς Θρησκευτικῆς Λαογραφίας αἰσθητή εἶναι ἡ ἔλλειψη ἑνός ἀντίστοιχου λεξικοῦ, πού θά ἐξηγεῖ ὅρους καί θά ἀνακεφαλαιώνει θεμελιώδεις ἔννοιες καί μορφές τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας. Τό κενό αὐτό καλύπτεται τώρα μέ τίς **Θεμελιώδεις ἔννοιες καί μορφές τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκευτικῆς Λαογραφίας, Στρατηγικές Ἐκδόσεις Ἰω. Φλώρου, Ἀθήνα 2013, σσ. 480**, ἕνα χρηστικό βιβλίο, καρπός μακροχρόνιας έρευνας καί ἐνασχόλησης μέ τό ἀντικείμενο. Τό βιβλίο αὐτό ἐπιδέχεται ἀσφαλῶς μελλοντικές προσθήκες, διορθώσεις καί ἀναθεωρήσεις, ἀποτελεῖ ὥστόσο βασικό ἔργο ἀναφορᾶς, καί ἕνα πρότυπο γιά τά ἑλληνικά δεδομένα θεματικό λαογραφικό λεξικό, δεδομένου ὅτι παρόμοιες ἐπιστημονικές δημοσιεύσεις κατὰ κανόνα ἀπουσιάζουν ἀπό τήν ἑλληνική λαογραφική βιβλιογραφία¹⁷.

Στόν τόμο **Νεωτερική Ἑλληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Συναγωγή Μελετῶν Θρησκευτικῆς Λαογραφίας, Ἐκδόσεις Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 790**, συγκεντρώνονται τριάντα

16. Κρίσεις: *Ἡ Ἐποχή* (10-2-2008), σ. 35 [Μ. Θεοδοσοπούλου] / *Ἐλευθεροτυπία* (15-2-2008) - ἐνθετο «Βιβλιοθήκη», ἀρ. 490, σ. 28 [Β. Καλαμαράς] / *Φιλολογικό Καφενεῖο* 1 (2008), σ. 28 [Χρ. Χαλαζιάς] / *Σαμιακές Μελέτες* 8 (2007-2008), σ. 814-818 [Γ. Κούζας] / *Παρνασσός* 50 (2008), σ. 429-431 [Στ. Κεκρίδης] / *Südost-Forschungen* 69-70 (2010-2011), σ. 670-671 [W. Puchner].

17. Κρίσεις: *Στύλος Ὁρθοδοξίας* 151 (Δεκέμβριος 2013), σ. 30 [Παν. Ριζόπουλος] / *Ὁ Πολίτης* 562 (Φεβρουάριος 2014), σ. 11 [Παν. Ριζόπουλος] / *Παριανά* 134 (2014), σ. 344-345 [Γ. Πετρόπουλος] / *Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν* 3 (2015-2016), σ. 249-250 [Στ. Καράμπελας] / *Μεθόριος* 53 (2014), σ. 50 [Γ. Βοϊκλής] / *Südost-Forschungen* 72 (2013), σ. 562-564 [W. Puchner].

μελετήματα Νεωτερικής Θρησκευτικής Λαογραφίας, δημοσιευμένα και άδημοσίευτα, πού γράφτηκαν μεταξύ τῶν ἐτῶν 2005 καί 2013¹⁸. Τά μελετήματα αὐτά ἀφοροῦν τή σύγχρονη θρησκευτική ζωή, τόσο στό Ἑλληνικό ἀστικό περιβάλλον, ὅσο καί στήν Ἑλληνική ἐπαρχία, ὅπου συστηματικά ἐξάγονται καί υἱοθετοῦνται παρόμοιες ἐθιμικές καί τελετουργικές μορφές, πού ἀνανεώνουν τήν παραδοσιακή Ἑλληνική θρησκευτική συμπεριφορά. Οὐσιαστικά πρόκειται γιά μιά συγχρονική λαογραφική προσέγγιση διαφόρων τομέων τῆς Νεωτερικῆς Θρησκευτικῆς Λαογραφίας μας. Θά πρέπει μάλιστα νά σημειωθεῖ ὅτι μέ βάση τά θεωρητικά μέρη κάθε μελετήματος, ἀλλά καί τήν πλουσιότατη ξενόγλωσση βιβλιογραφία τήν ὁποία ὁ κ. Βαρβούνης χρησιμοποιεῖ κριτικά καί παραθέτει, προωθεῖται ἡ σπουδή τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας¹⁹.

*

Ἀπό τά ἄλλα μελετήματά του σημειῶνῶ τό τιτλοφορούμενο *Λαϊκός πολιτισμός καί ἐκκλησιαστική παράδοση. Μιά λαογραφική ἀνάγνωση τοῦ «Πηδαλίου» τῶν Ἀγαπίου ἱερομονάχου καί Νικοδήμου Ἀγιορείτου*, Ἐκδόσεις Α. Ἀναγνώστου, Ἀθήνα 2006, σσ. 229. Σ' αὐτό ἀποδελτιώνονται καί μελετῶνται ἱστορικά καί συγκριτικά οἱ λαογραφικές πληροφορίες πού δημοσιεύονται στό Πηδάλιον, τόσο στούς κανόνες πού περικλείει, ὅσο καί στά ἐκτενῆ συνοδευτικά καί ἐπεξηγηματικά σχόλια τοῦ ἱερομονάχου Ἀγαπίου καί τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου. Μέ βάση τίς ἀναφορές αὐτές, ἀλλά καί συγκρίσεις μέ ἀνάλογες πληροφορίες ἀπό ἐκκλησιαστικές πηγές τοῦ 18ου καί 19ου αἰῶνα, πού παρουσιάζουν λαογραφικό ἐνδιαφέρον, συνάγονται συμπεράσματα σχετικά μέ τή στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στόν Ἑλληνικό λαϊκό πολιτισμό καί τήν Ἑλληνική πα-

18. Κρίσεις: *Ταχυδρόμος* 21219 (27 Νοεμβρίου 2013), σ. 8 [Στ. Κεκρίδης] / *Στύλος Ὁρθοδοξίας* 151 (Δεκέμβριος 2013), σ. 30 [Παν. Ριζόπουλος] / *Ἀπόπλους* 60 (2014), σ. 453-454 [Χρ. Λάνδρος] / *Παριανά* 134 (2014), σ. 346-347 [Γ. Πετρόπουλος] / *Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν* 3 (2015-2016), σ. 243 [Στ. Καραμπέλας] / *Μεθόριος* 53 (2014), σ. 49 [Γ. Βοϊκλής] / www.laographiki.gr/books.html [Γ. Χ. Κούζας] / *Südost-Forschungen* 72 (2013), σ. 562-564 [W. Puchner].

19. Βλ. τίς σχετικές ἐπισημάνσεις τοῦ Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ, «Ψήγματα. Θρησκευτικό συναίσθημα καί νεωτερικότητα», *diastixo.gr*. (Δεκέμβριος 2013 - ἠλεκτρονική ἔκδοση).

ραδοσιακή έθιμική ζωή, πού συμβάλλουν στη μελέτη της ιστορικής διάστασης της Θρησκευτικής Λαογραφίας²⁰.

*

Μελετήματα Έλληνικής Θρησκευτικής και Κοινωνικής Λαογραφίας συγκεντρώνονται στον τόμο **Λαϊκή θρησκευτικότητα και έθιμικές πρακτικές. Μελετήματα Θρησκευτικής και Κοινωνικής Λαογραφίας**, Έκδόσεις Ήρόδοτος, Αθήνα 2015, σσ. 895. Πρόκειται για κείμενα πού ασχολούνται με επίμερους θέματα, αλλά πού όλα μαζί όριοθετούν, όπως ήδη ανέφερα, τον κλάδο της Θρησκευτικής Λαογραφίας. Ό συγκεκριμένος τόμος περιλαμβάνει μελέτες για παλαιότερες μορφές παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς Έλληνικών τόπων, μέσα από τις όποιες συνάγονται γενικότερα συμπεράσματα σχετικά με την Έλληνική λαϊκή θρησκευτικότητα και τις βασικές αρχές πού τη διέπουν, αλλά και για μορφές λαϊκών δρωμένων, για την αγιολατρεία, τά πανηγύρια και για μορφές της λατρευτικής τιμής των Νεομαρτύρων, ακόμη και όταν αυτές αποτυπώνονται στη λαϊκή ή λαϊκότροπη λογοτεχνική παραγωγή ενός τόπου. Περιλαμβάνει επίσης κείμενα με λαογραφικές και έθιμικές πληροφορίες έργων και καταγραφών παλαιών λογίων του Βαλκανικού χώρου, με τό ανάλογο λαογραφικό έργο σημαντικών λογίων και διανοουμένων των ήμερών μας, με τη συμβολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στη διαμόρφωση των μορφών της λαϊκής θρησκευτικής ζωής του λαού μας, και με τη δράση εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων, πού καθόρισαν σημαντικές πτυχές της λαϊκής λατρείας στις περιοχές, όπου έδρασαν και έζησαν. Πρόκειται για έναν τόμο σημαντικότητας για τη μελέτη της Έλληνικής Θρησκευτικής Λαογραφίας, δεδομένου ότι συγκεντρώνει μελετήματα δυσεύρετα, και τά καθιστά προσβάσιμα στους μελλοντικούς έρευνητές του χώρου.

*

Στον τόμο **Λαϊκή θρησκευτικότητα στον Έλληνικό αστικό χώρο. Μελετήματα Νεωτερικής Θρησκευτικής Λαογραφίας**, Έκδόσεις

20. Κρίσεις: *Ναξιακά* 22: 60 (2006), σ. 117 [Ι. Κ. Τουμπακάρης] / *Παριανά* 29: 111 (2008), σ. 419-420 [Ν. Χ. Άλιπράντης] / *Σαμακές Μελέτες* 8 (2007-2008), σ. 811-814 [Γ. Κούζας] / *Χωραΐτης* 110 (2006), σ. 15 [Λάζ. Θεόφιλος] / *Παρνασσός* 53 (2011), σ. 462-464 [W. Puchner].

Άντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 280, περιλαμβάνονται δέκα μελετήματα Νεωτερικής Θρησκευτικής Λαογραφίας, πού στηρίζονται σέ επιτόπια καταγραφή, αλλά καί συμμετοχική παρατήρηση²¹. Ἡ μελέτη τῶν θεμάτων ἔγινε μέ βάση πρόσφατα δεδομένα τῆς σχετικῆς ξένης λαογραφικῆς καί ἀνθρωπολογικῆς βιβλιογραφίας. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, ἀποτελεῖ διαπίστωση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας τό γεγονός ὅτι οἱ νεωτερικές λαογραφικές μορφές χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἐπικράτηση τῆς κοινωνικότητας ἔναντι τῆς τελετουργικότητας. Εἶναι οἱ προδιαγραφές καί οἱ συνθήκες τῆς σύγχρονης νεωτερικῆς κοινωνίας, πού ὑπερτονίζει τοὺς κοινωνικοὺς δεσμούς, ἔναντι τῶν τελετουργικῶν γεφυρῶν τοῦ ἐδῶ μέ τό ἐπέκεινα. Αὐτή ἡ βασική πραγματικότητα ἀπεικονίζεται στίς μορφές τῶν σύγχρονων ἐθίμων, τά ὁποῖα δημιουργοῦνται στό ἀστικό πλαίσιο, καί ἐξελίσσονται μέσα σέ αὐτό²². Οἱ νέες τελετουργικές μορφές, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τά μελετήματα τοῦ τόμου αὐτοῦ, συνυπάρχουν μέ τίς παλαιότερες, ἢ τίς διαδέχονται, καί σέ κάθε περίπτωση συναποτελοῦν τόν ἐθιμικό πυρήνα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μιά προσπάθεια ἐγγραφῆς τοῦ ὑπερφυσικοῦ σέ φυσικά πλαίσια καί ὅρια²³.

Β. ΣΑΜΟΣ ΚΑΙ ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ

Ὡς πρῶτο δείγμα τῆς ἐνασχόλησής του μέ τή Θρησκευτική Λαογραφία τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, θεωρῶ τό ἔργο του **Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου, Ἐκδόσεις Πνευματικό Ἰδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Ἀθήνα 1991, σσ. 352**. Ἡ μελέτη αὐτή ἀποτελεῖ τή δημοσιευμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς, πού ἐγκρίθηκε τό 1991 ἀπό τό Παι-

21. Κρίσεις: *Παριανά* 134 (2014), σ. 345-346 [Γ. Πετρόπουλος] / *Δελτίο Σαμιᾶκων Σπουδῶν* 3 (2015-2016), σ. 261-262 [Στ. Καραμπέλας] / *Μεθόριος* 53 (2014), σ. 49-50 [Γ. Βοϊκλῆς] / www.laographiki.gr/books.html [Γ. Χ. Κούζας].

22. Εἰδικότερα γιά τή σημασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ σχετικά μέ τή μελέτη τῆς Ἀστικῆς Λαογραφίας βλ. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, *Οἱ ζητιάνοι στόν ἀστικό χώρο. Μελέτη μιᾶς περιθωριακῆς ομάδας στό Δῆμο Περιστερίου. Λαογραφική ἐξέταση*, διδ. διατριβή, Ἀθήνα 2015, σ. 69, 433 - 435, 454.

23. Γιά τή συμβολή τοῦ Βαρβούνη στή μελέτη τῶν νεωτερικῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν φαινομένων βλ. Γ. Χ. ΚΟΥΖΑΣ, «Ἀστική Λαογραφία: θεωρητικές διασταυρώσεις-ἱστορική διαδρομή-θεματολογία. Ἀπό τή μελέτη τῶν «βιομηχανικῶν ἐπιτηδευμάτων» στήν ἔρευνα τῶν σύγχρονων μεγαλουπόλεων», στόν τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης - Μ. Γ. Σέργης (διεύθυνση), *Ἑλληνική Λαογραφία: Ἱστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές* 2, Ἀθήνα 2012, σ. 143-145.

δαγωγικό Τμήμα Δ. Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αφορὰ τὴ λαϊκὴ λατρεία καὶ τὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων μιᾶς νησιωτικῆς κοινότητας μὲ λαογραφικὸ ἐνδιαφέρον, ἐξ αἰτίας τῶν πληθυσμιακῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν ποικίλων πολιτισμικῶν ἐπιδράσεων πού δέχεται, ιδίως μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἐξετάζει συνολικά τὸ φαινόμενο τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος καὶ τῶν ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων τῆς στή Σάμου καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα συστηματικῆς ἐπιτόπιας, ἀρχειακῆς καὶ βιβλιογραφικῆς ἔρευνας. Γιά τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχουν δημοσιευθεῖ πολλές θετικές κρίσεις²⁴, ἔχει δὲ καταλάβει σημαντικὴ θέση στὴν Ἑλληνικὴ καὶ ξένη λαογραφικὴ βιβλιογραφία ὡς ἔργο ἀναφορᾶς, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπὸ τίς πολλές παραπομπές Ἑλλήνων καὶ ξένων λαογράφων σ' αὐτό.

*

Στὸ ἔργο *Μοναστικὴ ζωὴ καὶ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ. Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίας Ζώνης Σάμου, Ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1998, σσ. 223*, ἐκδίδεται ἀναλυτικά, σχολιάζεται διεξοδικὰ καὶ μελετᾶται συστηματικά ὁ κώδικας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίας Ζώνης Σάμου. Οἱ πληροφορίες πού παρέχει, ἀφοροῦν τὴ Σαμιακὴ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ λαογραφία, ἀλλὰ καὶ τὴν παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Σαμίων²⁵, γι' αὐτὸ καὶ στὴ μελέτῃ αὐτὴ ἀνα-

24. Κρίσεις: *Αἰγαιοπελαγίτικα Θέματα* 30 (1993), σ. 59 [Ἀντ. Τζιώτης] / *Μεσημβρινή* 5609 (1993), σ. 16 [Ἀλ. Σαββίδης] / *Σαμιακὴ* 1460 (1993), σ. 6 [Ἑλσα Χίου] / *Σαμιακὸν Βῆμα* 2876 (1993), σ. 1-3 [Θ. Σαρρηγιάννης] / *Ἡ Σημερινή* (1993), σ. 14 [Κ. Χρυσάνθης] / *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση* 41 (1993), σ. 101-102 [Μ. Γ. Μερακλῆς] / *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση* 41 (1993), σ. 150-151 [Γρ. Κάρλα] / *Ἐλευθεροτυπία* 807 (1993), σ. XV / *Παρατηρητὴς τῆς Θράκης* 816 (1993), σ. 4 [Ξ. Κατσαρή] / *Νέα Ἑστία* 134 (1993), σ. 1105-1106 [Ἀλ. Σαββίδης] / *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 24 (1993), σ. 283-284 [Κ. Σπανός] / *Αἰγαιοπελαγίτικα Θέματα* 34 (1993), σ. 43 [Γρ. Κάρλα] / *Πρωῖν Ἄρτας* (1993), σ. 3 [Δ. Ράπτης] / *Ἀπόπλους* 10-11 (1993), σ. 266-267 [Θ. Σαρρηγιάννης-Κ. Ζαχαρίου] / *Παρνασσός* 35 (1993), σ. 584-586 [Ἀσπ. Μίχα-Λαμπάκη] / *Πρωϊνὸς Λόγος* (1993), σ. 2 [Δ. Ράπτης] / *Λαογραφία* 36 (1990-1992), σ. 353 [Δ. Σ. Λουκάτος] / *Λαογραφικὴ Κύπρος* 45 (1995), σ. 180-182 [Ν. Παναγιώτου] / *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 97 (1994), σ. 324-326 [W. Puchner] / *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 43 (1994), σ. 15 [Μ. Μιχαήλ-Δέδε] / *Demos* 31: 3 (1994), σ. 213 [W. Puchner].

25. Κρίσεις: *Σαμιακὲς Μελέτες* 4 (1999-2000), σ. 559-560 [Στ. Κεκρίδης] / *Südost-Forschungen* 58 (1999), σ. 498-500 [W. Puchner] / *Demos* 34: 2 (2000),

δεικνύεται, από λαογραφική άποψη, μιά σημαντική έκκλησιαστική πηγή για τή μελέτη τής ιστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ νησιοῦ.

*

Στό βιβλίο *Ἐκκλησιαστική ρητορική καί παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά στή Σάμο τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἐκδόσεις Πνευματικό Ἵδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Ἀθήνα 1999, σσ. 527, ὁ συγγραφέας δίνει παραδείγματα ἀπό τό σχεδόν παραγκωνισμένο καί ἀμελέτητο εἶδος τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος τῆς Τουρκοκρατίας (τώρα ὑπάρχει ἡ σημαντική ἐργασία τοῦ Ἰωσήφ Βιβιλάκη, *Τό κήρυγμα ὡς performance*, ἐκδόσεις Ἀρμός, Ἀθήνα 2013). Μέ βάση ἕνα χειρόγραφο καί ὀρισμένα σπαράγματα χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου, πού προέρχονται ἀπό τή Μονή Τιμίου Σταυροῦ τοῦ νησιοῦ, ὁ Βαρβούνης ἀποκαθιστᾷ τό ἔργο ἑνός λόγιου ἱεράρχη, τοῦ Δανιήλ Κομνηνοῦ, Ἀρχιεπισκόπου Σάμου, καθὼς ἐπίσης καί τοῦ ἀνιψιοῦ καί Πρωτοσυγγέλλου του Παρθενίου, πού ἔζησαν καί ἔδρασαν στό μεταίχμιο ἀπό τόν 18ο στόν 19ο αἰ.

Ἡ ἐποχή ἐκείνη ὑπῆρξε κρίσιμη καί ταραγμένη, μέ ἀποτέλεσμα νά δίνεται μιά σφαιρική εἰκόνα στά κείμενα, τά ὁποῖα ἐκδίδονται, *in extenso*, μέ ὑποσελίδια καί προσωπογραφικά, προπάντων, σχόλια. Πρίν ἀπό τά κείμενα παραθέτονται λεπτομερεῖς εἰσαγωγές, ὅπου ἀνασυντίθεται, μέ βάση τίς ὑπάρχουσες πηγές καί μαρτυρίες, ἡ ζωή, ἡ προσωπικότητα καί τό ἔργο τῶν δύο λόγιων κληρικῶν, πού κινήθηκαν ἰδεολογικά ἀνάμεσα στόν Διαφωτισμό καί τήν Κολυβάδικη παράδοση, δίνοντας συγχρόνως ὑποδείγματα ζωῆς καί δράσης γιά τοὺς ὑπόδουλους ὁμοεθνεῖς τους.

Στά κείμενα αὐτά, ἐξ ἄλλου, συμφύρονται συχνά παραμυθιακά μοτίβα, στοιχεῖα τοῦ ἔντεχνου λαϊκοῦ λόγου, παραδοσιακές νοοτροπίες, πού τά καθιστοῦν καί ἐνδιαφέρουσες λαογραφικές πηγές. Ἡ σχολιασμένη ἔκδοση τῶν κειμένων συντελεῖ ἐπίσης στή μελέτη τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας²⁶, ἑνός τομέα

σ. 92-93 [W. Puchner] / *Σαμιακόν Βῆμα* 3849 (22 Ὀκτωβρίου 2012), σ. 3 [Γερ. Κοσμάτος].

26. Γιά τή σημασία τοῦ ἔργου βλ. Μανόλης Γ. ΣΕΡΓΗΣ, *Ἐκκλησιαστικός λόγος καί λαϊκός πολιτισμός τόν 16ο αἰώνα: ἡ περίπτωση τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 267.

μέ πολλά, ανέκδοτα μέχρι σήμερα, κείμενα και ξεχωριστές προσωπικότητες που αξίζουν την ερευνητική προσοχή των ειδικών²⁷.

*

Η μελέτη των ένοριων ενδιαφέρει ιδιαίτερα την Έλληνική Θρησκευτική Λαογραφία, αφού μέσα από τις ένορίες εκφράζονται και αποτυπώνονται πολλές και σημαντικές μορφές του λαϊκού θρησκευτικού βίου, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την Έλληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Γι' αυτό η ιστορική και πολιτισμική μελέτη των ένοριων και του ένοριακού έργου ενδιαφέρει τον κλάδο αυτόν, στον οποίο ο συγγραφέας αφιερώνει τη μελέτη του *Αγία Τριάδα Παγώνδα. Ιστορικά και λαογραφικά μιᾶς Σαμιακῆς ένορίας, Έκδόσεις Ίερού Ναού Αγίας Τριάδος Παγώνδα Σάμου, Αθήνα 1999, σσ. 53*²⁸. Η μελέτη της ιστορίας της ένορίας και του ναού, των κειμηλίων και της βιβλιοθήκης του, παράλληλα με την έρευνα γύρω από τις λειτουργικές, πνευματικές αλλά και έθιμικές δράσεις που αναπτύσσονται σ' αυτήν, καθιστά τό μικρό αυτό βιβλίο περίπτωση υποδειγματικής μελέτης μιᾶς ένορίας.

*

Στόν τομέα μελέτης της λαϊκής θρησκευτικής ποίησης ανήκει τό δημοσίευμα μέ τίτλο *Λαϊκότροπα στιχουργήματα του Ίγνατίου του διδασκάλου. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ποίησης στη Σάμο του 19ου αιώνα, Έκδοση Δήμου Βαθέος, Αθήνα 2000, σσ. 171*, όπου δημοσιεύονται ανέκδοτα, μέχρι σήμερα, λαϊκότροπα θρησκευτικά στιχουργήματα (συνήθως σέ δεκαπεντασύλλαβο όμοιοκατάληκτο στίχο) του Ίγνατίου του διδασκάλου, ενός ιερομονάχου μέ πλούσια εκπαιδευτική και έθνική δράση. Ό Ίγνάτιος καταγόταν από τά Κύθηρα, αλλά έζησε και πέθανε στη Σάμο, αφού υπέστη βασανιστήρια εκ μέρους των Τούρκων. Τά στιχουργήματα αυτά, εκτός από λίγους στίχους, ήταν άγνωστα μέχρι σήμερα και έπισημάνθηκαν από τόν συγγραφέα σέ

27. Κρίσεις: *Σαμιακές Μελέτες* 4 (1999-2000), σ. 560-562 [Μ. Σέργης] / *Η Καθημερινή* (13-2-2001), σ. 14 [Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης] / *Τύπος της Κυριακῆς* (1-7-2001), σ. 23 [Ι. Μ. Χατζηφώτης] / *Παρνασσός* 43 (2001), σ. 478-480 [π. Δημ. Στρατής] / *Analecta Bollandiana* 123 (2005), σ. 214-216 [X. Lequeux] / *Südost-Forschungen* 59-60 (2000-2001), σ. 677-680 [W. Puchner] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 616 [Ἀν. Παπακυπαρίσης].

28. Κρίσεις: *Σαμιακές Μελέτες* 4 (1999-2000), σ. 556-557 [Μ. Τριπερίνα] / *Χαραυγή* 221 (18-9-1999), σ. 5 [Κ. Τζίχας].

χειρόγραφο της Μονής Ἀγίας Τριάδος Σάμου, ἀπ' ὅπου ἐκδίδονται κριτικά, μέ σχετική εἰσαγωγή καί κατατοπιστικά σχόλια²⁹.

Ὁ Ἰγνατίος, γνωρίζοντας τή συναφή προγενέστερη φιλολογία ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τό ὕλικο τῶν σχολίων, συνέθεσε μιά ποίηση, πού ξεχωρίζει γιά τόν δυναμισμό καί τή θεματική της. Ἡ ἀγάπη γιά τόν Χριστό καί τήν Παναγία, ὁ σεβασμός πρός τοὺς ἁγίους, ὁ φόβος τῆς ἁμαρτίας καί ἡ ἀπειλή τῶν βασανιστηρίων τῆς κόλασης ἀποτελοῦν τή βασική θεματολογία του. Παράλληλα, γεγονότα καί καταστάσεις, ἥθη καί ἔθιμα, συνήθειες καί πρακτικές, νοοτροπίες καί συμπεριφορές τῆς ἐποχῆς του πέρασαν στοὺς στίχους του καί ἀποτελοῦν λαογραφικά δεδομένα γιά τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., ὅποτε καί ἔγινε ἡ σύνθεση τῶν κειμένων.

Τά περιστατικά τῆς ζωῆς του, τά ὅποια δίνονται μέ λεπτομέρεια στήν εἰσαγωγή, δικαιολογοῦν συχνά ἢ προσδιορίζουν τίς ἀπόψεις καί διατυπώσεις του. Στή εἰσαγωγή μελετᾶται ἐπίσης ἡ τέχνη τοῦ Ἰγνατίου καί προσδιορίζεται ἡ ἔννοια τῆς λαϊκότητος ποίησης, ἀλλά καί τό πνευματικό περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο ὁ ποιητής συνέθεσε τό ἔργο του. Αὐτά τά στοιχεῖα, νομίζω, χαρακτηρίζουν τό βιβλίο, ἐκτός ἀπό τήν ἐξαντλητική μελέτη τοῦ συγκεκριμένου παραδείγματος, ὡς σημαντική συμβολή στή γενικότερη σπουδή τοῦ Νεοελληνικοῦ ἔντεχνου λαϊκοῦ καί λαϊκότητος (ὅπως ἐδῶ) ποιητικοῦ λόγου³⁰.

*

Σέ τρεῖς τόμους μέ τόν ἐνιαῖο τίτλο **Σαμιακά λαογραφικά καί ἐκκλησιαστικά σύμμικτα**, τόμοι 1-3, Ἐκδόσεις Νομαρχιακή Αὐτοδιοίκηση Σάμου, Ἀθήνα 2001-2005, συγκεντρώνει μελετήματα πού ἀφοροῦν τόν λαϊκό πολιτισμό καί τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Σάμου. Ἐδῶ γίνεται λόγος γιά τή θρησκευτική παράδοση καί τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Σάμου, ἐνός νησιοῦ πού δίνει πλούσιο

29. Γιά τή σημασία τοῦ ἔργου βλ. Μητροπολίτης Σάμου καί Ἰκαρίας ΕΥΣΕΒΙΟΣ, «Λόγιοι ἐπίσκοποι καί κληρικοί τῆς Σάμου κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας», *Μνημοσύνη* 19 (2013). *Πρακτικά Συνεδρίου «Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας»*, σ. 46.

30. Κρίσεις: *Ἡ Καθημερινή* (13-2-2001), σ. 14 [Μηνᾶς Ἀλ. Ἀλεξιάδης] / *Τύπος τῆς Κυριακῆς* (1-7-2001), σ. 23 [Ι. Μ. Χατζηφώτης] / *Ἀπόπλους* 23-24 (2001), σ. 336 [Χρ. Λάνδρος] / *Παρνασσός* 42 (2000), σ. 369-371 [π. Δημ. Στρατήης] / *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2001-2002), σ. 443-444 [Στ. Κεκρίδης] / *Südost-Forschungen* 59-60 (2000-2001), σ. 677-680 [W. Puchner].

ύλικό για σχετικές έρευνες στον μελετητή³¹. Ουσιαστικά στους τρεις όγκώδεις αυτούς τόμους συγκεντρώνεται τό απάνθισμα τών πολύχρονων μελετών του κ. Βαρβούνη σχετικά μέ τήν ιστορία καί τό λαϊκό πολιτισμό τής Σάμου. Ἡ πλούσια σχετική βιβλιογραφία πού πλαισιώνει τούς τόμους αὐτούς ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικό *instrumentum studiorum* γιά τόν μελλοντικό ἐρευνητή³², καθώς ἀποτελεῖ θεμέλιο γιά κάθε σχετική μελλοντική ἐνασχόληση μέ τήν ἐκκλησιαστική ιστορία καί τόν λαϊκό πολιτισμό τοῦ νησιοῦ.

*

Στά Προσκυνητάρια τῆς Σάμου, Ἐκδόσεις Τοπικῆς Ἑνώσης Δήμων καί Κοινοτήτων Σάμου, Ἀθήνα 2002, σσ. 38, γίνεται παρουσίαση τών μικρῶν αὐτῶν λατρευτικῶν χώρων καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐντάσσονται καί λειτουργοῦν στήν Ἑλληνική λαϊκή θρησκευτικότητα. Μελετᾶται ἡ κατασκευή, ἡ λειτουργικότητα καί ἡ μορφολογία τών προσκυνηταριῶν πού ὑπάρχουν σέ δρόμους τῆς Σάμου, καί διατυπώνονται παρατηρήσεις γιά τήν ἐθιμική χρήση τῆς.

Τά προσκυνητάρια ἀποτελοῦν βασικές μορφές ἐκδηλώσεων ἐξω-ἐκκλησιαστικῆς λαϊκῆς λατρείας, διακρίνονται διάσπαρτα στίς ἄκρες τῶν δρόμων τῆς ὑπαίθρου καί 'σημαδεύουν' τόπους ἀτυχημάτων ἢ ταμάτων, δρόμους γιά μονές καί ναούς καί ἐξυπηρετοῦν σκοπούς συλλογῆς χρημάτων γιά ἀνέγερση νέων ἐκκλησιῶν. Στό δημοσίευμα αὐτό ἐξετάζεται ἡ τελετουργική χρήση τους, ἀλλά καί ἡ μορφολογική πολυτυπία τους, πού τά καθιστᾶ ἐνδιαφέρον ἀντικείμενο μελέτης.

31. Βλ. στίς σχετικές παρατηρήσεις τοῦ Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ, «Σημαντικές καταγραφές τοῦ λαϊκοῦ μᾶς πολιτισμοῦ», *Ἀδέσμευτος Τύπος* 2066 (10 Ὀκτωβρίου 2001), σ. 36.

32. Κρίσεις: *Ἀδέσμευτος Τύπος* 2066 (10-10-2001), σ. 36 [Ι. Μ. Χατζηφώτης] / *Σαμιακόν Βῆμα* 3332 (13-5-2002), σ. 2 [Γερ. Κοσμάτος] / *Παρνασσός* 43 (2001), σ. 480-481 [π. Δημ. Στρατῆς] / *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2001-2002), σ. 438-440 [Στ. Κεκρίδης] / *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο* 41 (2002), σ. 396 [Κ. Σπανός] / *Λαογραφία* 39 (1998-2003), σ. 597-598 [Μαν. Σέργης] / *Παρνασσός* 44 (2002), σ. 460-461 [π. Δημ. Στρατῆς] / *Λαογραφία* 39 (1998-2003), σ. 597-598 [Μ. Σέργης] / *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003-2004), σ. 494-495 [Στ. Κεκρίδης] / *Σαμιακόν Βῆμα* 3504 (21-11-2005), σ. 7 [Κ. Δούκας] / *Σαμιακή* 2077 (5 Δεκεμβρίου 2005), σ. 8 [Μ. Στεφανάκης] / *Μεθόριος* 19 (2006), σ. 78 [Ν. Ὁρφανός] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 619-621 [Ἄν. Παπακυπαρίσσης] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 1121-1126 [Μ. Γ. Σέργης].

Στήν έρευνα **Ἡ μοναστηριακή ζωή στὴ Σάμο (τέλη 18ου-19ος αἰ.)**. **Ἡ μαρτυρία τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ Σάμου**, σέ συνεργασία μέ τὴν Τατιάνα Γεωργάκη-Ἰωάννου, Ἐκδόσεις Πνευματικό Ἵδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Ἀθήνα 2005, σσ. 470, ἐκδίδονται καί σχολιάζονται τρία χειρόγραφα τῆς συλλογῆς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου, ὅπου περιλαμβάνεται ὁ κώδικας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ Σάμου. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς ἀνάδειξης, μεταγραφῆς καί σχολιασμένης ἐκδόσης τῶν πηγῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Σάμου, ἡ ὁποία διαφωτίζει μεγάλο μέρος τῆς συνολικῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ. Παράλληλα στοὺς κώδικες αὐτοὺς περιλαμβάνονται πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ μελέτη τῆς λαογραφίας τοῦ νησιοῦ, στὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ της³³, καί ἰδίως σημαντικὰ δεδομένα γιὰ τὴν μελέτη τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν Σαμίων, σέ σχέση μέ τὰ μοναστήρια καί τὴν μοναστηριακὴ ζωὴ καί λατρεία.

*

Ἡ λαϊκὴ θρησκευτικότητα ἔχει ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὑπόσταση τῶν πιστῶν καί τὴν ἀνάλογη σχέση τους μέ τίς ἐκκλησίες καί τὰ βασικὰ σεβάσματα τῆς λαϊκῆς λατρείας τους. Τὴ σχέση αὐτὴ, μέ βάση τό ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τῆς Τήλου, διερευνᾷ καί ἡ μελέτη **Λαϊκὴ λατρεία καί ἀφιερωτικὴ πρακτικὴ στὴν Τήλο. Σχόλια γιὰ τὴν οἰκονομικὴ βάση τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικότη-
τας**, Ἐκδοση Δήμου Τήλου, Ρόδος 1999, σσ. 253, πού στηρίζεται σέ ἐπιτόπια, βιβλιογραφικὴ καί ἀρχειακὴ ἔρευνα. Ἐδῶ διατυπώνονται καί παρατηρήσεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ βάση τῆς λαϊκῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικότητος στὸν Ἑλληνικὸ νησιωτικὸ χῶρο³⁴. Θὰ πρέπει μάλιστα νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ βασικὲς ἀρχές τῆς οἰκονομικῆς σχέσης τοῦ πιστοῦ μέ τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως διαπιστώνονται ἐδῶ, ἰσχύουν καί γιὰ πολλές ἄλλες ἐλληνικὲς περιοχές, ὥστε ἡ συγκεκριμένη μελέτη νὰ ἀποτελεῖ μιά case study μέ εὐρύτερο καί ὑπερτο-
πικὸ ὅμως ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον.

33. Κρίσεις: *Σύνδεσμος Μανρατζωτῶν Σάμου* 44 (Ἰούνιος 2005), σ. 1, 4 [Ν. Ὀρφανός] / *Σαμιακὲς Μελέτες* 7 (2005-2006), σ. 894-895 [Γ. Τζιανάρη] / *Südost-Forschungen* 65-66 (2006-2007), σ. 551-552 [W. Puchner].

34. Κρίσεις: *Ἡ Ποδιακὴ* 16373 (1999), σ. 45 [Κ. Νικολάκης] / *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 103: 3 (2000), σ. 381-382 [Walter Puchner] / *Λαογραφία* 41 (2007-2009), σ. 616-617 [Ἀν. Παπακυπαρίσσης].

Γ. ΘΡΑΚΗ

Άλλα βιβλία του αναφέρονται στη Θρακική Θρησκευτική Λαογραφία. Ο τιμώμενος καθηγητής διδάσκει στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και, όπως είναι αυτονόητο, θεώρησε χρέος του να ασχοληθεί με τα θρησκευτικά λαϊκά δρώμενα της άκριτικής αυτής περιοχής.

Έτσι στο βιβλίο *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων. Λαογραφία, έθνική συνείδηση και θρησκευτική ταυτότητα. Τό παράδειγμα του χωριού Κύκνος της Ξάνθης*, Έκδόσεις Όδυσσέας, Αθήνα 1997, σσ. 143, εκτίθενται τα αποτελέσματα συστηματικής επιτόπιας λαογραφικής έρευνας στο χωριό Κύκνος της Ξάνθης, τό οποίο, για πρώτη φορά έδω, μελετάται από λαογραφική άποψη. Τό ύλικό παρουσιάζεται καταταγμένο συστηματικά (ύλικός, κοινωνικός και πνευματικός βίος) και έξετάζεται ή σχέση ανάμεσα στη λαογραφία των Πομάκων, τή θρησκευτική τους ταυτότητα και τήν έθνική τους συνείδηση, παρά τό γεγονός ότι τά τελευταία χρόνια διάφοροι κύκλοι προσπαθούν να τούς καλλιεργήσουν άλλα δεδομένα, μέ βάση πολιτικές σκοπιμότητες. Τό λαογραφικό ύλικό του συγκεκριμένου Πομάκιου οικισμού παρουσιάζεται για πρώτη φορά στη λαογραφική βιβλιογραφία³⁵. Στο έργο αυτό, μέ τή δημοσίευση και τόν σχολιασμό δε-

35. Για τή σημασία του βιβλίου σχετικά μέ τή μελέτη της Πομακικής Λαογραφίας βλ. ένδεικτικά τίς άπόψεις των F. TSIBIRIDOU, *Les Pomak dans la thrace grecque: discours ethnique et pratiques socioculturelles*, Paris 2000, σ. 65 σημ. 65, σ. 363. ΑΙ. ΙΟΑΝΝΙΔΟΥ - Chr. VOSS, «Kodifizierungsversuche des Pomakischen und ihre ethnopolitische Dimension», *Die Welt der Slaven* 46 (2001), σ. 3-4, 16. Chr. VOSS, «Das slavophone Griechenland-Bemerkungen zum Ende eines Tabus», *Südosteuropa Mitteilungen* 40:4 (2000), σ. 357 σημ. 39. Chr. VOSS - Jord. TELBIZOVA-SACK, *Islam und Muslim in (Südost) Europa im Kontext von Transformation und EU-Erweiterung*, Sagner 2010, σ. 162. D. MICHAIL, «From 'Locality' to 'European Identity': Shifting Identities among the Pomak Minority in Greece», *Ethnologia Balkanica* 7 (2003), σ. 140-157. D. MICHAIL, «Migration, tradition and transition among the Pomaks in Xanthi (Western Thrace)», στο LSE, *PhD Symposium on Social Science Research on Greece, Hellenic Observatory*, European Institute, LSE 2003, σ. 17. E. BALTA - A. PAPATAXIARCHIS, «Dealing with cultural difference 'Asia Minor Refugee' and 'Muslim Minority' Folklore Studies in Greece», *Islam and Christian-Muslim Relations* 20 (2009), σ. 16. Ek. MARKOU, *La question identitaire et l'education chez les Pomaques de Thrace Grecque*, Paris 2001 (These de Doctorat: Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales), σ. 177.

δομένων της επιτόπιας έρευνας, αλλά και μέ τη χρήση της σχετικής βιβλιογραφίας, επιχειρείται η εξέταση των παραγόντων, πού συνδιαμορφώνουν την παραδοσιακή καθημερινότητα των Πομάκων στα χωριά του όρεινου όγκου της Ξάνθης, των οποίων η μελέτη αυτή αποτελεί ένα είδος case study, αναφερόμενη σε ένα από αυτά, στη μικρή και απομονωμένη κοινότητα του Κύκνου³⁶.

*

Τό όγκώδες βιβλίο του *Λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη*, Έκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2010, σσ. 501, πού δημοσιεύθηκε τό 2010 και τιμήθηκε μέ Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών, χρησιμοποiei τό σύνολο σχεδόν του υπάρχοντος πρωτογενούς αρχειακού και βιβλιογραφικού λαογραφικού υλικού, πού έχει διασωθεί από τον Έλληνισμό της Ανατολικής και της Βόρειας Θράκης. Έδω εξετάζονται οι λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες των Ελλήνων Θρακών, πού προσφυγοποιήθηκαν μετά τό 1922. Στη συνέχεια έρευνώνται τά λαϊκά δρώμενα στον κύκλο του χρόνου, οι μορφές λαϊκών θρησκευτικών τελετουργιών στον έτήσιο έορτολογικό κύκλο, καταταγμένες κατά έποχές, οι μαγικές και οι μαντικές τελετουργίες, ή λαϊκή τελετουργική στοιχειολατρία, αλλά και οι περιστασιακές λατρευτικές τελετουργίες και τελετουργικές πρακτικές. Μέσα από τη μελέτη των τελετουργιών αυτών, μέ βάση και την πλούσια σχετική διεθνή βιβλιογραφία, αναδεικνύεται ένα ολοκληρωμένο σύστημα λαϊκών θρησκευτικών δοξασιών και πρακτικών των Ελλήνων της Ανατολικής και της Βόρειας Θράκης, και εξετάζονται πολλές και ενδιαφέρουσες πτυχές της παραδοσιακής θρησκευτικής ζωής και της έν γένει πολιτισμικής δημιουργίας τους, διαχρονικά, σε σχέση πάντοτε μέ την έντονη και χαρακτηριστική λαϊκή θρησκευτικότητα τους³⁷. Πρέπει επίσης νά σημειωθεί ότι σημαντική είναι και

36. Κρίσεις: Ζαγάλιστα 4 (1997), σ. 2 [Χαμδί Όμέρ] / Ό Χρόνος 9400 (1998), σ. 3 [Αντ. Λιάπης] / Έξώπολις 18 (2003), σ. 140-142 [Στ. Κεκρίδης] / Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 102:4 (1999), σ. 576-578 [Walter Puchner] / Demos 34: 2 (2000), σ. 132-133 [W. Puchner].

37. Κρίσεις: Ό Χρόνος 12432 (5 Όυνίου 2010), σ. 8-9 [Μ. Μαρτίδου] / Σαμιακόν Βήμα 3734 (28 Όυνίου 2010), σ. 6 [Ν. Όρφανός] / Γρηγόριος ό Παλαμάς 834: 9 (2010), σ. 403-406 [Παν. Τζουμέρκας] / Δελτίο Σαμιακών Σπουδών 1 (2011-2012). Έπαινος Σιωνίτιδος Έκκλησίας. Αφιέρωμα τιμής στό Πατριαρχείο Έροσολύμων, σ. 200-202 [Χρ. Σπούρδουλα] / Απόπλους 49-50 (2010), σ. 171-173 [Β. Δημητριάδης] / Μεθόριος 39 (2011), σ. 79 [Γ. Βοϊκλής] / Südost-Forschungen 68

ή θεωρητική εισαγωγή του βιβλίου, όπου με βάση τη σχετική Έλληνική και ξένη βιβλιογραφία ο κ. Βαρβούνης συζητά ζητήματα γύρω από την υπόσταση, τον χαρακτήρα, την ουσία και τη λειτουργικότητα των θρησκευτικών τελετουργιών, στα πλαίσια ενός παραδοσιακού πολιτισμικού συστήματος, και ειδικότερα στον Θρακικό χώρο.

Δ. ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Ο Μ. Γ. Βαρβούνης εργάστηκε συστηματικά σε ζητήματα σχετικά με το Άγιον Όρος, τα μοναστικά του καθιδρύματα, τα κειμήλια, την ιστορία και την πνευματική τους προσφορά. Μέ τον συνάδελφό του Στάθη Ν. Κεκρίδη ανέλαβαν και ολοκλήρωσαν έρευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Άγιον Όρος και Σάμος» (1996-2000), από την Έπιτροπή Έρευνών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Ο ίδιος έχει πραγματοποιήσει μάλιστα, συστηματική έρευνα στα σχετικά τμήματα των αρχείων στις μονές Κουτλουμουσίου, Ίβηρων, Ξηροποτάμου, Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου. Από τον Ιούνιο ως τον Σεπτέμβριο του 1998 και τον Σεπτέμβριο του 1999 εργάστηκε στη βιβλιοθήκη και το αρχείο του Κυριακού της Ήρας Σκήτης της Αγίας Τριάδος των Καυσοκαλυβίων, στο Άγιον Όρος. Η έρευνα αυτή ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2000 και τον Μάρτιο του 2001, όποτε και κατέταξε, με τη συνεργασία των φοιτητών του, την πλούσια βιβλιοθήκη της Σκήτης. Κarpός της έρευνας αυτής υπήρξε ένα ογκώδες βιβλίο για κείμενα και ακολουθίες περί Νεομαρτύρων που υπάρχουν ανέκδοτα εκεί, σε συνεργασία με τον βιβλιοθηκάριο π. Πατάπιο και ένα έκτενές δημοσίευμα με τον κατάλογο της βιβλιοθήκης της Σκήτης στο περιοδικό Θεολογία, σε συνεργασία με τον Στάθη Ν. Κεκρίδη.

Εργάστηκε επίσης και στην Κουτλουμουσιανή Σκήτη του Αγίου Παντελεήμονος στο Άγιον Όρος, από τον Ιούνιο ως τον Σεπτέμβριο του 1999, καταγράφοντας τα κειμήλια, το αρχείο και την βιβλιοθήκη της. Από την έρευνα αυτή προέκυψαν πολλά επιστημονικά δημοσιεύματα για την ιστορία, τα έγγραφα και τα παλαιύτα βιβλία της Σκήτης, στα περιοδικά *Γρηγόριος ο Παλαμᾶς* και *Επιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολῆς του Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Τό 2006 κυκλοφόρησε, από τις εκδόσεις «Αφῶν Κυ-

(2009), σ. 731-733 [W. Puchner] / *Στύλος Ὁρθοδοξίας* 131 (Φεβρουάριος 2012), σ. 38 [Παν. Ριζόπουλος] / *Σαμιακόν Βῆμα* 3878 (13 Μαΐου 2013), σ. 7 [Γ. Πετρόπουλος] / *Τρίτη Χιλιετία* 56 (2013), σ. 13-14 [Γ. Πετρόπουλος].

ριακίδη», στη Θεσσαλονίκη, τό βιβλίο του *Κατά τό Όρος τοῦ Άθωνος*, ὅπου περιλαμβάνονται ἐκδομένες καί ἀνέκδοτες Άγιορείτικες μελέτες του, προϊόντα τῆς πολύχρονης ἐρευνητικῆς ἐργασίας σέ μονές καί σκῆτες τοῦ Άγίου Όρους. Επίσης, τά ἔτη 2004 καί 2005 ἐργάστηκε σέ ἔγγραφα τῆς μονῆς Βατοπεδίου καί ἤδη ἐκδόθηκε ἕνα βιβλίο του γιά τήν ἱστορία καί τή διαχρονική πορεία τοῦ Βατοπεδινοῦ μετοχίου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στή Σάμο, μέ βάση τό σχετικό ἀρχεακό ὕλικο τῆς σημαντικότητας αὐτῆς Άθωνικῆς Μονῆς.

Παράλληλα, ἀνακοίνωσε σέ πολλά ἐπιστημονικά συνέδρια, στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό, θέματα ἀπό τήν ἱστορία καί τήν πνευματική προσφορά τοῦ Άγιορείτικου μοναχισμοῦ καί πραγματοποίησε διαλέξεις γιά τό Άγιον Όρος, τήν ἱστορία καί τά μνημεῖα του.

Δίνω ἐδῶ ἐνδεικτικούς τίτλους ἀπό τά βιβλία πού συνέγραψε γιά τό Άγιον Όρος, τήν ἱστορία, τήν παράδοση καί τή σημερινή του κατάσταση:

Άγιορείτικα μετόχια στή Σάμο, Θεσσαλονίκη 1998, Ἐκδόσεις Ἀφῶν Κυριακίδη (σέ συνεργασία μέ τόν ἀναπλ. Καθηγητή Στ. Ν. Κεκρίδη)³⁸.

Καυσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά. Ὑμναγιολογικά κείμενα περί Νεομαρτύρων ἀπό τή Βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Σκῆτης τῶν Καυσοκαλυβίων Ἁγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 2003, Ἐκδόσεις Ἡρόδοτος (σέ συνεργασία μέ τόν βιβλιοθηκάριο τῆς Σκῆτης π. Πατάπιο)³⁹.

«Κατά τό Όρος τοῦ Άθωνος». Ἀθωνικά καί Άγιορείτικα Μελετήματα, Ἐκδόσεις Ἀφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006⁴⁰.

Οἱ Ἱερές Σκῆτες τοῦ Ἁγίου Όρους, Ἀθήνα 2007, Ἐκδόσεις Χελάνδιον (σέ συνεργασία μέ τόν Γιώργο Μυτιληνό)⁴¹.

38. Κρίσεις: *Παρνασσός* 42 (2000), σ. 367-369 [π. Δημ. Στρατῆς] / *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2001-2002), σ. 435-436 [Μαρ. Τριπερίνα].

39. Κρίσεις: *Παρνασσός* 45 (2003), σ. 580-581 [π. Δημ. Στρατῆς] / *Analecta Bollandiana* 121: 2 (2003), σ. 437-438 [X. Lequeux].

40. Κρίσεις: *Σαμιακή* 2092 (27-3-2006), σ. 8 [Μ. Στεφανάκης] / *Παμμακάριστος* 9 (2006), σ. 100 [Ἰω. Ν. Παπαμιχαλάκης] / *Απόπλους* 39-40 (2007), σ. 405 [Χρ. Λάνδρος] / *Στύλος Ὁρθοδοξίας* 69 (Ἰούnius 2006), σ. 4 [Παν. Ριζόπουλος] / *Μακεδονικά* 36 (2007), σ. 272-274 [Μ. Γ. Σέργης] / *Σαμιακές Μελέτες* 8 (2007-2008), σ. 804-805 [Γεωργ. Τζιανάρη].

41. Κρίσεις: *Index* 21 (2008), σ. 28 [Γιώτα Συκιώτη] / *Καθημερινός Τύπος* (29-3-2008), σ. 8 [Ν. Κακουλίδης] / *Service* 99 (2008), σ. 36 [Β. Λωλίδης] / *Χρονόμετρο* (15-10-2008), σ. 2 / *Ταχυδρόμος* (15-10-2008), σ. 3 / *Καθημερινός Τύπος* (10-10-2008), σ. 4 / *Ταχυδρόμος* (10-10-2008), σ. 3 / *Ἐβδόμη* (8-10-2008), σ. 2

Ἡ Κουτλουμουσιανή Σκήτη τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στό Ἅγιον Ὄρος, Ἀθήνα 2008, σσ. 116, Ἐκδόσεις Χελάνδιον - Προσκυνήματα τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀρ. 9⁴².

Ἅγιον Ὄρος, Μέλι τό ἐκ πέτρας. Καθημερινή καί λατρευτική ζωή - Mount Athos. Administrative tradition, Athonite devotional life, Material life and tasks, Ἐκδόσεις ΕΛ.ΤΑ., Διεύθυνση Φιλοτελισμοῦ⁴³, Ἀθήνα 2009, σσ. 83.

Τό Βατοπαιδινό Μετόχι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στό Βαθὺ τῆς Σάμου, Ἐκδόσεις Ἀλόη⁴⁴, Ἅγιον Ὄρος 2010, σσ. 183,

Τοπωνύμια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Ἐκδόσεις Φιλιππότη, Λαογραφία-Παράδοση ἀρ. 31⁴⁵, Ἀθήνα 2010, σσ. 80.

Ἅγιον Ὄρος «Θεομητορικός Κήπος Χαρίτων». Φυσικό περιβάλλον, χλωρίδα καί πανίδα στό Ἅγιον Ὄρος. Mount Athos «The Garden of the Graces». Flora, fauna and the natural environment on

[Ἄγγ. Καλογρηάς] / Athens Voice (23-12-2008) σ. 188 [Χρ. Χαλαζιάς] / Μακεδονικά 38 (2009), σ. 213 [= www.makedonikajournal.org = epublishing.ekt.gr] [Μ. Γ. Σέργης] / Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν 1 (2011-2012). Ἐπαινος Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας. Ἀφιέρωμα τιμῆς στό Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, σ. 195-196 [Μαρ. Τριπερίνα] / Παρνασσός 53 (2011), σ. 454-455 [Στ. Κεκρίδης].

42. Κρίσεις: Στύλος Ὁρθοδοξίας 97 (Ἰανουάριος 2009), σ. 38 [= www.orthodoxia.gr] [Παν. Ριζόπουλος] / Ἐκκλησιαστικός Φάρος 80 (2009), σ. 270 [Γ. Χ. Κούζας] / Μεθόριος 34 (2009), σ. 93-94 [Γ. Κρόκος] / Πρωτάτον 116 (2009), σ. 332 [π. Μωυσῆς Ἀγιορείτης] / Παριανά 122 (2011), σ. 344 [Γ. Πετρόπουλος].

43. Κρίσεις: Πρωτάτον 117 (2010), σ. 30 [π. Μωυσῆς Ἀγιορείτης] / Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν 1 (2011-2012). Ἐπαινος Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας. Ἀφιέρωμα τιμῆς στό Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, σ. 211-212 [Γ. Κούζας].

44. Κρίσεις: Σαμιακόν Βῆμα 3734 (28 Ἰουνίου 2010), σ. 6 [Ν. Ὁρφανός] / Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 834: 9 (2010), σ. 402-403 [Παν. Τζουμέρκας] / Πρωτάτον 119 (2010), σ. 109 [π. Μωυσῆς Ἀγιορείτης] / Μεθόριος 39 (2011), σ. 80-81 [Γ. Βοϊκλῆς] / Τρίτη Χιλιετία 46 (2010), σ. 32 [Γ. Πετρόπουλος] / Ἀπόπλους 53 (2012), σ. 142 [Β. Δημητριάδης] / Σαμιακόν Βῆμα 3845 (24 Σεπτεμβρίου 2012), σ. 3 [Γερ. Κοσμάτος] / Σαμιακός Τύπος 636 (1 Ὀκτωβρίου 2012), σ. 19 [Ν. Βαλεοντίης] / Παρνασσός 54 (2012), σ. 402-404 [Στ. Κεκρίδης].

45. Κρίσεις: Ἐλευθεροτυπία 10468 (8 Ἰουνίου 2010), σ. 62 [Γ. Κιούσης] / Παριανά 117 (2010), σ. 289 [Ν. Ἀλιπράντης] / Σαμιακόν Βῆμα 3734 (28 Ἰουνίου 2010), σ. 6 [Ν. Ὁρφανός] / Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 834: 9 (2010), σ. 406 [Γρηγ. Λιάντας] / Πρωτάτον 119 (2010), σ. 108-109 [π. Μωυσῆς Ἀγιορείτης] / Μεθόριος 39 (2011), σ. 80 [Γ. Βοϊκλῆς] / Δελτίο Σαμιακῶν Σπουδῶν 1 (2011-2012). Ἐπαινος Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας. Ἀφιέρωμα τιμῆς στό Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, σ. 210-211 [Ἀφρ. Νουνανάκη] / Ἑστία 38972 (28 Μαΐου 2011), σ. 6 [Χαρ. Δημακοπούλου] / Παριανά 122 (2011), σ. 345 [Γ. Πετρόπουλος].

the Holy Mountain, Έκδόσεις ΕΛ.ΤΑ., Διεύθυνση Φιλοτελισμού⁴⁶, Αθήνα 2010, σσ. 77.

Στήν έργογραφία του περιλαμβάνονται επίσης περίπου 40 άλλα δημοσιεύματα για τό Άγιον Όρος, πού έχουν δημοσιευθεί σέ έπιστημονικά περιοδικά, τόμους συνεδρίων, έφημερίδες καί ήλεκτρονικά μέσα.

* * * *

Κλείνοντας τήν, κατ' ανάγκην, σύντομη αυτή ανάλυση τών πολλών έργων του καθηγητή Μ. Γ. Βαρβούνη στόν ιδιαίχοντα αυτόν τομέα τής λαογραφικής έρευνας, έξαίρω καί θαυμάζω τόν άκαταπόνητο καί χαλκέντερο έρευνητή, πού έχει άλλωστε πλουσιότατο καί σημαντικό έργο στήν έρευνα καί μελέτη του λαϊκού μās πολιτισμού. Άσχολείται όμως συστηματικά μέ τή μελέτη τών έκδηλώσεων τής παραδοσιακής θρησκευτικής συμπεριφοράς του Έλληνικού λαού, καί μελετά τόσο τίς παλαιότερες μορφές της, όσο καί όρισμένες από τίς σύγχρονες έκδηλώσεις της. Γνωρίζει πολύ καλά τή σχετική Έλληνική καί ξένη βιβλιογραφία, ή όποία είναι ιδιαίτερα πλούσια καί πολύμορφη. Μέ τό σύνολο αυτό έργο του θέτει θεωρητικές καί μεθοδολογικές βάσεις για τή σύγχρονη λαογραφική μελέτη τής Έλληνικής λαϊκής λατρείας καί θρησκευτικής ζωής, ή όποία ξεφεύγει πλέον από τήν παλαιότερη Έλληνική παράδοση τής σχετικής μελέτης. Καί τουτο γιατί έπικεντρώνει τό έρευνητικό καί έπιστημονικό ενδιαφέρον του καί σέ νεώτερες έθιμικές μορφές, πού μπορεί νά αναπτύξει ό πιστός σέ σχέση μέ τή θρησκεία του. Έξετάζει μάλιστα ό καθηγητής Βαρβούνης καί τίς οικονομικές καί κοινωνικές παραμέτρους τών έκδηλώσεων αυτών. Από τήν άποψη αυτή, ό Μ. Γ. Βαρβούνης αναδεικνύει τή σύγχρονη όπτική τής Έλληνικής Λαογραφίας μέ τόν ιστορικοκοινωνικό της προσανατολισμό, καί παράλληλα, χαράσσει νέους έρευνητικούς δρόμους σέ θέματα πού αποτελούν κατά τό μάλλον ή ήττον desiderata του κλάδου τής Θρησκευτικής Λαογραφίας.

46. Κρίσεις: Δελτίο Σαμακών Σπουδών 1 (2011-2012). Έπαινος Σιωνίτιδος Έκκλησίας. Αφιέρωμα τιμής στό Πατριαρχείο Έροσολύμων, σ. 202-203 [Γ. Κούζας] / Πρωτάτον 121 (2011), σ. 185 [π. Μωυσής Αγιορείτης].

Χρονικὸ ἐπισκέψεως Τιμίας Κάρας
Ἀγίου Νεομάρτυρος Νικήτα τοῦ Νισυρίου
εἰς τὴν Ἱερὰν Μητρόπολιν Κώου καὶ Νισύρου
(19-23 Ἰουνίου 2015)

Τὴν Παρασκευὴ 19 Ἰουνίου ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Κώου καὶ Νισύρου κατόπιν προσκλήσεως γενομένης ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καὶ Νισύρου κ. Ναθαναὴλ ὑπεδέχθη τὴν Τιμίαν Κάραν τοῦ Ἀγίου Νεομάρτυρος Νικήτα τοῦ Νισυρίου προσκομιζομένην ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Ἀγίου Ὁρους ὑπὸ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Καθηγουμένου αὐτῆς Ἀρχιμανδρίτου π. Ναθαναήλ.

Τῆς ὑποδοχῆς καὶ τῆς Δοξολογίας ποὺ ἀκολούθησε προέστη ὁ ἐπὶ τούτῳ προσκληθεὶς, ὑπὸ τοῦ Ποιμενάρχου ἡμῶν, Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γέρων Δέρκων κ. Απόστολος συμπαραστατούμενος ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καὶ Νισύρου κ. Ναθαναήλ.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς Δοξολογίας καὶ τῆς ἐπισήμου ὑποδοχῆς τοῦ Ἱεροῦ Λειψάνου εἰς τὸν Ἱερὸ Μητροπολιτικὸ Ναὸ Ἀγίου Νικολάου Κῶ ὁ Ποιμενάρχης ἡμῶν προσεφώνησε καταλλήλως τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Γέροντα Δέρκων καὶ τὸν Ἡγούμενον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων καλωσορίσας καὶ εὐχαριστήσας αὐτοὺς διὰ τὴν ἐπὶ τούτῳ παρουσίαν τους.

Ἐν συνεχείᾳ, τὸν λόγον ἔλαβε ὁ Πανος. Ἀρχιμ. π. Ναθαναὴλ ἀναφερόμενος εἰς τὸν βίον καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Νικήτα. Ἀκολούθως, ὁμίλησε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γέρων Δέρκων κ. Απόστολος μεταφέρον τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριάρχου κ. κ. Βαρθολομαίου. Ἀνεφέρθη δὲ εἰς τὰς ἀγαθὰς ἐντυπώσεις ἀπὸ παλαιότερῃ ἐπίσκεψή του στὴ νῆσο

Κὼ εὐχόμενος οἱ προσευχῆς τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα τοῦ Νισυρίου νὰ ἐνδυναμώνουν τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπιτυχῶς τὰ προβλήματα ποὺ τὸν ταλανίζουν. Ἀκολούθησε ἡ προσκύνησις τοῦ Ἱεροῦ Λειψάνου ἀπὸ τὸν εὐσεβῆ κλῆρο καὶ τὸν πιστὸ λαὸ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως.

Στὴν ὑποδοχὴ καὶ στὴ Δοξολογία παρέστησαν οἱ τοπικὲς ἀρχὲς μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν Δήμαρχο Κῳ κ. Γεώργιο Κυρίτση καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν σωμάτων ἀσφαλείας.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς Παρασκευῆς 19 Ἰουνίου ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γέρων Δέρκων κ. Ἀπόστολος χοροστάτησε στὸν Ἑσπερινὸ καὶ στὴν Ἱερὰ Παράκληση ποὺ ἐψάλη στὸν Ἱερὸ Μητροπολιτικὸ Ναὸ Ἁγίου Νικολάου συγχοροστατοῦντος τοῦ οἰκείου Ποιμενάρχου ἡμῶν. Τὴν ἀκολουθία, στὴν ὁποία συμμετεῖχε πλῆθος πιστῶν, ἐτέλεσε ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Πανοσ. Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ. Μετὰ τὸ πέρας αὐτῆς ὁμίλησε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γέρων Δέρκων κ. Ἀπόστολος ἀναφερθεὶς στὴ σημασία τῆς παρουσίας τῶν ἁγίων στὴ ζωὴ μας καὶ στὴ χρησιμότητα τοῦ παραδείγματός τους γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν. Τὸ παράδειγμα αὐτό, ὅπως τόνισε, μᾶς συγκινεῖ, μᾶς ἐνδυναμώνει, μᾶς ἐμπνέει καὶ μᾶς ἐνώνει. Ἐπίσης, ἀναφέρθηκε στὴ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία, παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθῆκες, ἐπὶ δεκαοκτῶ αἰῶνες ἐπιβιώνει καὶ μεγαλουργεῖ ἐκπέμποντας φῶς ἐλπίδας καὶ ἀναστάσεως σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο.

Κατὰ τὴν Ἀκολουθία ἔψαλλε χορὸς ἱεροψαλτῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Πρωτοψάλτου καὶ Καθηγητοῦ Βυζαντινῆς Μουσικῆς κ. Γεωργίου Σακέλλη. Στὴν Ἀκολουθία παρέστη καὶ ὁ Ἐπαρχος Κῳ-Νισύρου κ. Γεώργιος Χαλκιδιός.

Τὸ πρωὶ τοῦ Σαββάτου 20 Ἰουνίου ἡ Τιμία Κάρα τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα τοῦ Νισυρίου μετεφέρθη στὴν Ἱερὰ Γυναικεία Μονὴ Ἁγίου Νεκταρίου ὅπου ἐτελέσθη Ὁρθρος καὶ Θεία Λειτουργία χοροστατοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Γέροντος Δέρκων κ. Ἀποστόλου καὶ παρόντος τοῦ οἰκείου Ποιμενάρχου. Μετὰ τὴν τελεσθεῖσα Θεία Λειτουργία, ὑπὸ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Καθηγουμένου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ καὶ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ Ἱερομονάχων π. Ἱερεμίου καὶ π. Δαυίδ, ἐψάλη ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου Γέροντος Δέρκων τρισάγιο ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτου Κῳου κυροῦ Ναθαναήλ, τοῦ

καὶ κτήτορος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς. Ἡ προσκύνησις τῆς Τιμίας Κάρας διήρκεσε μέχρι τῆς μεσημβρίας.

Τὸ ἀπόγευμα τοῦ Σαββάτου 20 Ἰουνίου ἡ Τιμία Κάρα τοῦ Ἁγίου Νικήτα μετέβη τῇ συνοδείᾳ κλήρου καὶ λαοῦ στὴ Νίσυρο, γιὰ τὴν πανήγυρη ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Νεομάρτυρος.

Ἀφιχθεῖσα εἰς τὸν Ἱερὸ Ναὸ τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα, ἐν πομπῇ καὶ συμφώνως τῇ ἐκκλησιαστικῇ τάξει, ἐψάλη ὁ Πανηγυρικός Ἑσπερινὸς χοροστατοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Γέροντος Δέρκων κ. Ἀποστόλου, συγχοροστατούντων τῶν Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτῶν Ρόδου κ. Κυρίλλου, Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας κ. Παΐσιου καὶ τοῦ ἐπιχωρίου Μητροπολίτου. Τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ ἐτέλεσε ὁ Πανος. Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ πλαισιούμενος ὑπὸ ἐτέρων κληρικῶν. Σὲ αὐτὴ συμμετεῖχε πλῆθος προσκληνυτῶν ἀπὸ τῆ Νίσυρο, τὴν Κῶ καὶ τὰ ὑπόλοιπα νησιά τῆς Δωδεκανήσου.

Μετὰ τὸ πέρασ τοῦ Ἑσπερινοῦ ὁμίλησε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κῶου καὶ Νισύρου κ. Ναθαναήλ τονίζοντας ὅτι ὁ Ἅγιος προσεύχεται γιὰ ἐμᾶς πρὸς τὸν Θεὸ καὶ ἀποτελεῖ εὐλογία τὸ ὅτι βρίσκεται στὸ νησί μας. Ἐν συνεχείᾳ, εὐχαρίστησε τοὺς παρόντες Ἀρχιερεῖς, τὸν Καθηγούμενο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων, τὸν Δήμαρχο Νισύρου, τὸν Ἐπαρχο Κῶ-Νισύρου καὶ τὶς λοιπὲς πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴν παρουσία τους, καθὼς καὶ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς προσκυνητές.

Ἀκολουθῶς, τὸ λόγο ἔλαβε ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Πανος. Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ, ὁ ὁποῖος ὑπεγράμμισε ὅτι «σήμερα στὸ Ἅγιον Ὅρος ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῆς χορείας τῶν Νεομαρτύρων, μέλος τῆς ὁποίας τυγχάνει ὁ Νεομάρτυς Νικήτας ὁ Νισύριος ἡ Τιμία Κάρα τοῦ ὁποίου ἐξῆλθε ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς μας, διὰ νὰ ἐορτάσει εἰς τὴν πατρίδα του μαζί μὲ τοὺς Δωδεκανησίους. Ἡ τιμὴ δὲ ποὺ ἀποδίδει ὁ λαὸς τῆς Δωδεκανήσου πρὸς τὸν Ἅγιο Νεομάρτυρα Νικήτα ἀποτελεῖ πηγὴ μεγάλης χαρᾶς γιὰ τοὺς Ἁγιορεῖτες Πατέρες».

Ἐν συνεχείᾳ, ὁμίλησε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γέρον Δέρκων κ. Ἀπόστολος ἀναφερόμενος στὸ συναξάρι καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Νικήτα, μὲ τὸ ὁποῖο, ὅπως τόνισε «ξέπλυνε τὴν ντροπὴ τῆς ἐξωμόσεως τῆς οἰκογενείας του». Ἀναφέρθηκε στὴ μεγάλη εὐλογία τῆς σωματικῆς του παρουσίας ἐν μέσῳ τῶν συμπατριωτῶν

του, σημειώνοντας ότι το μαρτύριο τῶν Ἀγίων μᾶς θυμίζει τὸ σταυρικὸ θάνατο καὶ τὴν Ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ. Ἀφοῦ εὐχαρίστησε τὸν Ποιμενάρχη ἡμῶν γιὰ τὴν πρόσκληση, μετέφερε στοὺς πιστοὺς τὶς Πατριαρχικὲς εὐλογίες καὶ ζήτησε ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς νὰ προσεύχονται γιὰ τοὺς ἱερωμένους, ὥστε αὐτοὶ νὰ ἐπιτελοῦν ἀπρόσκοπτα τὸ δύσκολο ἔργο τους.

Μετὰ τὸ πέρας τοῦ Ἑσπερινοῦ ἡ Τιμία Κάρα καὶ ἡ Ἱερὰ Εἰκόνα τοῦ Ἀγίου, ἐν λιτανείᾳ, μετεφέρθησαν στὸν Ἱερὸ Μητροπολιτικὸ Ναὸ Παναγίας Ποταμητίσσης. Μετὰ τὴν λιτανεία, στὴν Πλατεία τοῦ Ποταμοῦ, προσεφέρθη στοὺς προσκυνητὲς τὸ καθιερωμένο κέραςμα μὲ τὴ φροντίδα τῶν κυριῶν τοῦ συλλόγου «Ἅγιος Νικήτας ὁ Νισύριος».

Παρόντες στὸν Ἑσπερινὸ ἦταν ὁ δήμαρχος Νισύρου κ. Χριστοφῆς Κορωναῖος, ὁ Ἐπαρχος Κῶ - Νισύρου κ. Γεώργιος Χαλκιδιός, καὶ οἱ λοιπὲς ἀρχὲς τῆς νήσου.

Τὸ βράδυ τοῦ Σαββάτου 20 Ἰουνίου τελέστηκε μεσονυκτικὴ Θεία Λειτουργία εἰς τὸν Ἱερὸ Ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικήτα κατὰ τὴν ὁποία χοροστάτησε ὁ Σεβασμιώτατος Ποιμενάρχης ἡμῶν κ. Ναθαναήλ. Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας τέλεσε ὁ Γενικὸς Ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κῶου καὶ Νισύρου, Αἰδес. Πρωτ. Ἰωάννης Διακοπαναγιώτης.

Τὴν κυριώνυμο ἡμέρα, Κυριακὴ 21 Ἰουνίου στὸν Ἱερὸ Μητροπολιτικὸ Ναὸ Παναγίας Ποταμητίσσης ἐτελέσθη ὁ Ὅρθρος χοροστατοῦντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Γέροντος Δέρκων κ. Ἀποστόλου καὶ ἀκολούθως ἡ Θεία Λειτουργία συλλειτουργούντων αὐτῷ τῶν Σεβασμιωτῶν Μητροπολιτῶν Ρόδου κ. Κυρίλλου, Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπалаίας κ. Παΐσιου καὶ τοῦ οἰκείου Ποιμενάρχου ἡμῶν. Ὁ Γέρων Δέρκων κ. Ἀπόστολος κατὰ τὴν ὁμιλίαν του στὸ τέλος τῆς Θείας Λειτουργίας ἀνεφέρθη στὴ σπουδαιότητα τῆς ἀναζητήσεως τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴ ζωὴ μας. Ὁ Σεβασμιώτατος ἐπικεντρώθηκε στὸ ὅτι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρίσκεται ἐντὸς μας, στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας καὶ μέριμνά μας εἶναι νὰ ὁδηγηθοῦμε στὴν ἀγιότητα ποὺ εἶναι κατὰ χάριν μετοχὴ στὴ θεότητα. Ἐκλίσσε μεταφέροντας τὶς Πατριαρχικὲς εὐλογίες τονίζοντας ὅτι ὁ Ἅγιος διασώζει καὶ τιμᾷ τὸ καλὸ ὄνομα τῶν Νισυρίων καὶ ὄλων τῶν Δωδεκανησίων.

Ἐν συνεχείᾳ, ἐτελέσθη ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀγιασμοῦ καὶ κλῆρος καὶ

λαὸς μετέβησαν στήν ἐκ βάθρων ἀνακαινισθεῖσα καὶ πλήρως ἀποκατασταθεῖσα πατρικὴ οἰκία τοῦ Ἁγίου ποὺ βρίσκεται στήν περιοχὴ Λαγκάδι, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας Σπηλιανῆς. Ἡ ἄφιξη στήν πατρικὴ οἰκία τοῦ Ἁγίου ἦταν ἰδιαίτερος συγκινητικὴ, καθὼς ὁ Ἅγιος Νικήτας ἔφυγε μικρὸ παιδί ὡς ἐξωμότης ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ τὸ νησί του καὶ ἐπέστρεψε σὲ αὐτὸ μετὰ ἀπὸ τριακόσια σχεδὸν χρόνια ὡς μάρτυς καὶ ἅγιος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Στὴν ὁμιλία του ὁ Γέρων Δέρκων κ. Ἀπόστολος ἀναφέρθηκε στὴ σπουδαιότητα τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς πατρικῆς οἰκίας τοῦ Ἁγίου καὶ συνεχάρη τὸν ἐπιχώριο Μητροπολίτη κ. Ναθαναήλ γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖται στήν Κῶ καὶ στὴ Νίσυρο. Ἐπειτα, τὸν λόγο ἔλαβε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κῶου καὶ Νισύρου κ. Ναθαναήλ, ὁ ὁποῖος εὐχαρίστησε θερμὰ τοὺς ἐπισκέπτες καὶ τὸν Ἀρχιερατικὸ Ἐπίτροπο Νισύρου καὶ Ἡγούμενο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς, Πανοσ. Ἀρχιμ. π. Στέφανο Καλλιστῆ, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν φροντίδα τῆς ἀγορᾶς τοῦ κτηρίου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀνύστακτο ἐνδιαφέρον ποὺ ἐπέδειξε κατὰ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ταχεία καὶ αἴσια ὁλοκλήρωση τῆς ἀναστηλώσεως καὶ τὴν πλήρη ἀποκατάσταση τῆς πατρικῆς οἰκίας τοῦ Ἁγίου Νικήτα.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς ἡ συνοδεία μὲ τὸ Ἱερὸ Λεῖψανο ἐπέστρεψε στήν Κῶ καὶ ἐν συνεχείᾳ μετέβη στὸν Ἱερὸ Ναὸ Θείας Ἀναλήψεως Ζηπαρίου ὅπου τελέσθηκε ἡ Παράκλησις τοῦ Ἁγίου καὶ τὸ Ἱερὸ Αὐτοῦ Λεῖψανο ἐτέθη εἰς προσκύνησιν.

Τὴν Δευτέρα 22 Ἰουνίου ἡ Τιμία Κάρα τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα τοῦ Νισυρίου διεκομίσθη στὸν Ἱερὸ Ναὸ Εἰσοδίων Θεοτόκου Κεφάλου πρὸς εὐλογία καὶ ἁγιασμὸ τῶν πιστῶν. Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γέρων Δέρκων κ. Ἀπόστολος χοροστάτησε στὸν Ὁρθρο καὶ στὴ Θεία Λειτουργία καὶ μίλησε ἀναφερόμενος στὸ γεγονός τῆς ἐλεύσεως τῆς Τιμίας Κάρας τοῦ Ἁγίου Νικήτα στήν Ἱερὰ Μητρόπολη Κῶου καὶ Νισύρου καὶ τὴ σημασία της γιὰ τὸν ἁγιασμὸ τῶν πιστῶν. Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Λειτουργίας τέλεσε ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Πανοσ. Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ, ὁ δὲ Ποιμενάρχης ἡμῶν παρίστατο συμπροσευχόμενος.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς Δευτέρας τὸ Ἱερὸ Λεῖψανο μετεφέρθη εἰς τὸ Ἱερὸ Μητροπολιτικὸ Παρεκκλήσιο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ὅπου ἐψάλη ἡ καθιερωμένη Ἱερὰ Παράκλησις εἰς τὴν Ὑπεραγία

Θεοτόκο τελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ οἰκείου Ποιμενάρχου συμπροσευχομένου ἐν τῷ Ἱερῷ Βήματι τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Γέροντος Δέρκων κ. Ἀποστόλου. Μετὰ τὸ πέρας τῆς Ἱερᾶς Παρακλήσεως ἀντηλλάγησαν εὐχαὶ καὶ εὐχαριστίαι μεταξύ τοῦ Σεβασμιωτάτου Ποιμενάρχου ἡμῶν καὶ τῶν προσκεκλημένων Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Γέροντος Δέρκων κ. Ἀποστόλου καὶ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Καθηγουμένου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ, ὁ δὲ πιστὸς λαός, προσκυνήσας τὸ Ἱερὸ Λεῖψανο ἄσπαζόμενος τὴν Δεξιὰν τοῦ Γέροντος Δέρκων ἔλαβε παρὰ Αὐτοῦ, ὡς εὐλογία, εἰκονίδιο τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα.

Τὴν Τρίτη 23 Ἰουνίου ἡ Τιμία Κάρα μετεφέρθη εἰς τὸν Ἱερὸ Ναὸ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου-Βαπτιστήριον στὸ Λινοπότι, ὅπου ἐτελέσθη ὁ Ὅρθρος καὶ ἡ Θεία Λειτουργία ὑπὸ τοῦ Καθηγουμένου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων Πανοσ. Ἀρχιμ. π. Ναθαναήλ, συλλειτουργούντων τοῦ Πρωτοσυγκέλλου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κώου καὶ Νισύρου, Πανοσ. Ἀρχιμ. π. Χρυσοστόμου, καὶ τοῦ Ἱερομονάχου π. Ἱερεμίου. Τὸν θεῖον λόγον ἐκήρυξε ὁ Πανοσιολογιώτατος Καθηγούμενος ἀναφερθεὶς στὸν βίο τοῦ Ἁγίου καὶ στὸ ὅτι παρὰ τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας του εἶχε ἰσχυρὴ θέληση καὶ μὲ τὴ χάρη καὶ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ κατόρθωσε νὰ ἀλλάξει πορεία καὶ νὰ κερδίσει τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου. Μετὰ τὸ πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας τὸ Ἱερὸ Λεῖψανο ἐτέθη εἰς προσκύνηση κατὰ τὴν ὁποία συμμετεῖχε πλῆθος προσκυνητῶν καὶ σύσσωμο τὸ 282 Τάγμα Πεζικοῦ. Ἀκολούθως, παρετέθη πρόγευμα ἀπὸ τὰ στελέχη τῆς ἐνορίας.

Τοιοιουτρόπως, συμφώνως μὲ τὸ καταρτισθὲν πρόγραμμα, ἐπερατώθη τὸ Ἱερὸν Προσκύνημα καὶ τὸ Ἱερὸ Λεῖψανο τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα ἀνεχώρησε τὸ ἀπόγευμα τῆς ἰδίας ἡμέρας διὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὁ δὲ λαὸς τοῦ Θεοῦ ἔχοντας λάβει τὴν εὐλογία τοῦ Ἁγίου καὶ ἀποκομίσας ἀγαθὰς ἀναμνήσεις, ἐνεδυναμώθη διὰ τῶν μεσιτειῶν Αὐτοῦ διὰ τὴν κατὰ Θεὸν προκοπὴ καὶ ἀντιμετώπιση τῶν δυσχερειῶν τῆς παρούσης ζωῆς.

ΟΜΙΛΙΑ

ΤΟΥ ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΔΕΡΚΩΝ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ Μ. ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ ΤΗΣ ΕΟΡΤΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΤΟΥ ΝΙΣΥΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΠΟΔΟΧΗΝ ΤΟΥ Ι. ΛΕΙΨΑΝΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΞ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ (ΝΙΣΥΡΟΣ, 20. 6. 2015)

«Νικήτας ὁ νέος τοῦ Χριστοῦ ἀθλητής, φιλέορτοι, ἡμᾶς ἐνθέως συνήγαγε»! Νικήτας, ἡ δόξα τῆς Νισύρου! Νικήτας, τὸ καύχημα τῆς Χίου! Νικήτας, ὁ προστάτης τῶν νήσων! Νικήτας, ὁ φωτεινὸς φάρος τοῦ Αἰγαίου! Νικήτας, τὸ σέμνωμα τῶν νέων καὶ τῶν ἐφήβων! Νικήτας, τὸ κλέος τῶν Νέων Μαρτύρων! Νικήτας, ὁ καλλιανθῆς στέφανος τῆς Ἐκκλησίας!

«Κατὰ τὸ χιλιοστὸν ἑπτακοσιοστὸν τριακοστὸν δεύτερον ἔτος, Ἰουνίου εἰκοστῇ πρώτῃ, ἐμαρτύρησεν ἐν Χίῳ ὁ Μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστοῦ Νικήτας ὁ Νισύριος» συναξαρίζει, Σεβασμιώτατε Ἀδελφεῖ ἅγιε Κῶου καὶ Νισύρου κύριε Ναθαναήλ, Ποιμενάρχα τῆς Θεοσώστου ταύτης Ἐπαρχίας, Σεβασμιώτατοι ἅγιοι Ἀρχιερεῖς, στὸ «Νέον Μαρτυρολόγιόν» τοῦ ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης τὸν δεκαεπτάχρονο νεαρό, ποὺ πρὶν ἀκόμη βγάλει γένια στὰ ροδαλὰ ἀπὸ ἐφηβικὴ ἐντροπαλότητα μάγουλά του, ὑπέστη ἀνήκουστα μαρτύρια χάριν τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔχυσε μὲ προθυμίαν τὸ αἷμα του γιὰ νὰ ἀποπλύνῃ τὸν ρύπο τῆς οἰκογενειακῆς ἐξωμοσίας καὶ ἀρνήσεως.

Ἦλθαμε, λοιπόν, ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ συμπρεσβύτεροι, ἀγαπητέ ἅγιε Καθηγούμενε τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱ. Μονῆς τῶν Ἰβήρων, ἐντιμότεροι ἄρχοντες, πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, καὶ εὐλογημένε λαὸ τῆς Νισύρου, μὲ πολλὴν χαρὰν καὶ ἱερὰν ἀγαλλίασιν, γιὰ νὰ καλωσορίσωμε τὸν τροπαιοφόρον Ἅγιον Νικήταν ἐρχόμενον ἀπὸ τὴν σεβασμίαν Ἀγιορειτικὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων εἰς τὰ ἴδια. Στὸν τόπο ποὺ εἶδε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, στὸ νησί του, στὸ σπίτι του! Μολονότι, ἡ πνευματικὴ παρουσία του ἐδῶ εἶναι ἀδιαμφισβήτητα συνεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος, καὶ πάντοτε ὁ Ἅγιος περιέρχεται ἐν πνεύματι κάθε γωνίαν τῆς Νισύρου καὶ παρακολουθεῖ μὲ φιλάδελφον ἐνδιαφέρον καὶ στοργὴν τὴν καθημερινότητα τῶν προσφιλῶν συμπατριωτῶν του καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν του, βοηθῶν, περισκέπων, ἀσφαλιζόμενος, ἰώμενος, τὰς ἐπιθέσεις τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἀποκρούων, εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Πίστιν τοῦ Χριστοῦ ἐνισχύων,

ἐν τούτοις σήμερον ἔρχεται ἐδῶ καὶ σωματικῶς διὰ τῆς χαριτοβρύτου τιμίας κάρας του, ἀγιάζει τὸν τόπο καὶ μᾶς δίδει τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸν δοῦμε, νὰ τὸν ἐγγίσωμε, νὰ τὸν ψηλαφίσωμε, νὰ τὸν ἀσπασθοῦμε, νὰ τοῦ ἀποδώσωμε τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν ἀγάπη μας, νὰ λάβωμε χάριν ἀπὸ τὴν Χάριν του καὶ ἀγιασμὸ ἀπὸ τὴν ἀγιότητά του! Καὶ ἔρχεται Σαββατόβραδο, στὸν Ἑσπερινὸ τῆς Κυριακῆς, δηλαδή σὲ ὥρα καὶ ἀτμόσφαιρα ἀναστάσιμη, χαρούμενη, ὀλοφώτεινη, ἐλπιδοφόρα! Καὶ πῶς ὄχι; Ὁ θάνατος ἐνὸς Ἀγίου, καὶ μάλιστα ὁ μαρτυρικὸς χάριν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς εὐσεβείας, δὲν εἶναι συμφορὰ ἀπαρηγόρητος, ἀξία θρήνων καὶ ὁδυρμῶν, ἀλλὰ εἶναι χαρὰ καὶ πανήγυρις, ὡς ἀρραβὼν καὶ βεβαίωσις Ἀναστάσεως καὶ αἰωνίου ζωῆς! Ὁ Χριστὸς εἶπε: «*Εγὼ εἰμι ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ. Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται*»! (Ἰωάν. 11, 25). Ὁ Νικήτας ἐπίστευσε στὸν Χριστό, παρὰ τὸ ὅτι σὲ πολὺ μικρὴ καὶ ἀνυποψίαστη παιδικὴ ἡλικία Τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει, ἀκολουθώντας τὴν ἀφροσύνη τῶν γονέων του. Ἐπίστευσε θαυματουργικῶς, Τὸν ἀγάπησε περιπαθῶς καὶ θέλησε νὰ γίνῃ κοινωνὸς τοῦ Σταυροῦ Του, ὅπως καὶ ἀξιώθηκε καὶ ἔγινε διὰ μέσου πολυοδύνων βασανιστηρίων καὶ φρικτοῦ θανάτου. Ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἔγινε καὶ κοινωνὸς τῆς Ἀναστάσεώς Του! Σταυρὸς καὶ Ἀνάστασις πηγαίνουν πάντοτε μαζί. Τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ διαδέχεται ἡ λαπροχαρμόσυνος ἡμέρα τοῦ Πάσχα! Τὸν θάνατο τῶν Ἀγίων διαδέχεται ἀμέσως ἡ δόξα, τὸ φῶς, ἡ χαρὰ, ἡ ἀγαλλίασις, ἡ πανήγυρις τῶν Πρωτοτόκων, ἡ ὄντως ζωὴ μετὰ Πατρός, Υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος! Ὅχι! Δὲν εἶναι νεκροὶ οἱ Ἅγιοι! Ζοῦν ἀληθινά, ἐνσωματωμένοι μὲ τὸν ἐκ νεκρῶν Ἀναστάντα καὶ αἰωνίως Ζῶντα Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστόν! Εἶναι ἓνα μὲ τὸν Χριστό, ὅπως ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνα μὲ τὸν οὐράνιον Πατέρα Του. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ λείψανα τοῦ σώματός των δὲν εἶναι «κόκκαλα» ὅπως τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ εἶναι πολύτιμα καὶ πολυσέβαστα «*ιερὰ λείψανα*», γεμᾶτα ἀπὸ τὴν Χάριν καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος! Τοῦτο τὸ μαρτυροῦν τὰ πολλὰ θαύματα ποὺ ἐπιτελοῦν, καθὼς καὶ ἡ εὐωδία τους καὶ ἡ χαρὰ καὶ γλυκύτητα ποὺ νιώθουν ὅσοι μὲ πίστιν καὶ εὐλάβεια τὰ προσκυνοῦν καὶ τὰ τιμοῦν!

Ὁ ἱερὸς Νικήτας μας, λοιπόν, ὁ Νικήτας σας, ὁ Νικήτας τῆς Νισύρου, εἶναι μάρτυρας τῆς Ἀναστάσεως, μάρτυρας τοῦ Φωτός, μάρτυρας τῆς αἰωνίου Ζωῆς καὶ Βασιλείας, βιτρίνα καὶ δεῖγμα τῶν μεγαλείων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν δωρεῶν ποὺ ἡ ἀγάπη Του ἐτοιμάζει

για τούς πιστούς! Εἶναι μεγαλοφωνότατος κήρυξ τῆς σωστικῆς ἀληθείας τοῦ Εὐαγγελίου καὶ βεβαιωτῆς τοῦ λόγου ποὺ ἓνας ἄλλος σύγχρονός του Μάρτυς τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, συστηματικῶς ἐκήρυττε: «Ψυχὴ καὶ Χριστὸς σὰς χρειάζονται»! Τὴν ψυχὴν του νοιάστηκε, γιὰ τὴν σωτηρίαν της ἐφρόντισε, ἔχοντας τὸ βλέμμα προσηλωμένο ἀδιατάρακτα στὸ Πρόσωπο καὶ τὸν Σταυρὸ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ! Καὶ ἐκατάφερε νὰ κερδίσῃ ψυχὴ καὶ Χριστὸ στὰ δεκαεπτὰ του μόλις χρόνια, τὴν ὥρα ποὺ οἱ ἄλλοι νέοι, οἱ ἄλλοι ἔφηβοι, εἶναι, ὅπως λέει ὁ λαός, κυριολεκτικὰ «πάνω στὴν τρέλλα τους»! Ὁ Νικήτας ἔζησε μιὰ ἄλλη «τρέλλα». Τὸν ἔρωτα τοῦ Χριστοῦ! Ἄκουσε τὴ φωνὴν Του μυστικὰ μέσα στὴν καρδιά του καὶ πέταξε τὴ σκούφια του! Πέταξε τὴ σκούφια τοῦ Μουσουλμάνου, τὴ σκούφια τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς προδοσίας καὶ ἐφόρεσε τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου ἐπιστρέφοντας ὁλόχαρα στὴν Πίστι τοῦ ἀγίου Βαπτίσματος ποὺ εἶχε δεχθῇ ὡς βρέφος. Ἐγκατέλειψε τὴν μερίδα τοῦ Ἰουδα ὅπου εἶχε ὀδηγήσει τὴν οἰκογένειαν ὁ δυστυχὴς πατέρας του καὶ προσέτρεξε στὴν ἀγκαλιὰ τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀγίων. Ὁ Νικήτας ποὺ εἶχε γίνῃ Μεμέτης, ξαναέγινε Νικήτας καὶ ἐνίκησε τὸν διάβολο καὶ τὶς δυνάμεις τοῦ σκότους, ὁμολογώντας τὴν ἀλήθεια τῆς Χριστιανικῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως καὶ χύνοντας μὲ πολλὴ γενναιότητα τὸ πολὺτιμο ἐφηβικὸ αἷμα του γιὰ τὸν Σωτῆρα Χριστό! Ἰδοὺ ὠραῖο, ἰδοὺ μοναδικό, ἰδοὺ αἰώνιο παράδειγμα γιὰ τοὺς νέους καὶ τὶς νέες μας, γιὰ τοὺς ἐφήβους μας, γιὰ τὰ παιδιά μας ποὺ ἔχουν ὀδηγηθῇ σὲ τόση σύγχυση στὶς ἡμέρες μας μὲ τοὺς πολλοὺς πονηροδιδασκάλους τῆς ἀποστασίας, τῆς ἀσεβείας καὶ τῆς παραλυσίας τῶν ἡθῶν ποὺ τὰ περικυκλώνουν καθημερινῶς. Ὁ Νικήτας! Ὁ νεαρὸς Νικήτας! Ὁ ἐφηβομάρτυς Νικήτας! Τί ὠραῖο ἵνδαλμα! Τί ὠραῖο πρότυπο! Τί ὠραῖο ὑπόδειγμα! Καὶ ἅς ἐνθυμούμεθα ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ Νικῆτες, ποὺ κοσμοῦν τὸ νοητὸ στερέωμα τῆς Ἐκκλησίας. Πολλοὶ νέοι καὶ παιδιά, ποὺ πάνω ἀπὸ ὅλους καὶ ἀπὸ ὅλα ἔθεσαν τὸν Χριστό, Τοῦ ἀφιερώθηκαν, Τὸν ὁμολόγησαν, κι Ἐκεῖνος τοὺς ἐτίμησε καὶ τοὺς ἐδόξασε, τοὺς τιμᾷ καὶ τοὺς δοξάζει αἰωνίως!

Καθὼς, μετὰ ἀπὸ εὐγενῇ πρόσκλησιν τοῦ φίλου Ποιμενάρχου σας κυρίου Ναθαναήλ, ἤλθαμε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολι καὶ τὸ μαρτυρικό μας Φανάρι γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦμε τὴν τιμίαν κἀρανίδα τοῦ Νεομάρτυρος Νικήτα, κομιζομένη ἀπὸ τὸν Πανοσιολογιώτατο Καθηγούμενο τῶν Ἱβήρων κύριο Ναθαναήλ καὶ νὰ συνεορτάσωμε τὸν

μεγάλο τοπικό σας Άγιο, αγαπητοὶ Νισύριοι καὶ λοιποὶ εὐλαβεῖς συμποσκυνηταί, σᾶς μεταφέρουμε τὴν Πατρικὴ εὐχὴ καὶ Πατριαρχικὴ εὐλογία τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ κοινοῦ ὄλων μας προστάτου καὶ Πατρὸς κυρίου κυρίου Βαρθολομαίου καὶ τὴν εὐλογία τῆς Μητέρας Ἐκκλησίας. Σᾶς παρακαλοῦμε νὰ προσεύχεσθε πάντοτε γιὰ μᾶς! Νὰ σηκώνουμε μὲ ὑπομονὴ τὸν σταυρό μας, νὰ κρατοῦμε ἀναμμένη τὴν κανδήλα τῶν εὐσεβῶν παραδόσεων τοῦ Γένους καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, νὰ τηροῦμε τὶς πνευματικὲς Θερμοπύλες ποὺ ὁ Θεὸς μᾶς ἔταξε νὰ φυλάσσουμε καὶ νὰ δίδωμε πάντοτε πειστικὴ τὴν μαρτυρία τῆς Ἀναστάσεως σὲ ὅλη τὴν Οἰκουμένη! Εἶθε ὁ Ἅγιος Νικήτας νὰ ἐνισχύη ὅλους μας, καὶ σᾶς τοὺς συντοπίτας του, καὶ ἐμᾶς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ τοὺς Ἀγιορείτας Πατέρας τῶν Ἰβήρων ποὺ τὸν τιμοῦν καὶ φυλάσσουν ἐπὶ αἰῶνας τὸ λειψανόν του, καὶ ὅλη τὴν Ρωμιοσύνη καὶ τὴν Ὁρθοδοξία, καὶ νὰ πρεσβεύη ἐκτενῶς ὑπὲρ πάντων. Ἀμήν!

ΟΜΙΛΙΑ
ΤΟΥ ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΔΕΡΚΩΝ
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑΝ
ΠΟΛΥΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗΝ ΘΕΙΑΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΝ
ΕΠΙ ΤΗ ΜΝΗΜῃ ΚΑΙ ΠΑΝΗΓΥΡΕΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΗΤΑ
ΤΟΥ ΝΙΣΥΡΙΟΥ (ΝΙΣΥΡΟΣ, 21.6.2015)

«Ζητεῖτε δὲ πρῶτον τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν Δικαιοσύνην Αὐτοῦ» (Ματθ.6,33).

Μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς, Σεβασμιώτατε Ἅγιε Κῶου καὶ Νισύρου, Σεβασμιώτατοι ἐν Χριστῷ ἀδελφοί, ἅγιε Καθηγούμενε, ἀγαπητοὶ συμπρεσβύτεροι, ἐντιμότατοι ἄρχοντες καὶ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας ἡγαπημένα, μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς ποὺ μόλις ἀκούσαμε ἀπὸ τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς καθορίζει τὶς προτεραιότητες ποὺ πρέπει νὰ ἔχωμε στὴν ζωὴ μας οἱ Χριστιανοί. «Τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» καὶ τὴν «Δικαιοσύνην» Του.

Ἡ ὅλη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ζωὴ τῶν ἁγίων Μυστηρίων καὶ τῶν θεοειδῶν ἀρετῶν, ἡ ἄσκησις, ἡ μετάνοια καὶ τὸ κατὰ Θεὸν πένθος,

ή πρακτική εφαρμογή της καινῆς ἐντολῆς τῆς ἀγάπης, ἐκεῖ ὁδηγοῦν τὸν πιστό. Στὴν Βασιλεία καὶ τὴν Δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ. Ἐπικεντρώνουν τὸν ὀφθαλμὸ τῆς ψυχῆς τοῦ πιστοῦ στὸ Ἔνα, «οὗ ἔστι χρεία». Καὶ αὐτὸ τὸ Ἔνα εἶναι ὁ Χριστός. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι μία ἰδέα, οὔτε μία φιλοσοφικὴ σύλληψις, οὔτε κάποια θρησκευτικὴ ἐπινόησις ἀνθρώπων. Εἶναι αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης: «Ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐώρακάμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν» (Α' Ἰωάν, 1, 1), δηλ. ὁ χειροπιαστὸς Θεάνθρωπος, ὁ προαιώνιος Λόγος τοῦ Πατρὸς, ὁ Ὅποιος, ἀπὸ ὑπερβολὴν ἀγαθότητος καὶ ἀγάπης γιὰ τὸν ἄνθρωπο, «σάρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν Αὐτοῦ» (Ἰωάν. 1, 14). Καὶ τὸν Θεάνθρωπο Τὸν συναντοῦμε ὄχι σὲ σελίδες βιβλίων, οὔτε σὲ δημιουργήματα τέχνης, ἀλλὰ στὴν Ἐκκλησία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ Βασιλεία Του, ἀλλὰ καὶ τὸ Σῶμα Του. Ἡ Δικαιοσύνη Του δὲν εἶναι ἡ νομικὴ δικαιοσύνη ποὺ γνωρίζουν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ἡ καινούργια Ζωή, ὁ νέος τρόπος βίου ποὺ Αὐτὸς ὅταν ἐνηνθρώπισε μᾶς ἐφάνέρωσε καὶ ἡ Ἐκκλησία Του ἐπὶ 2015 ἤδη χρόνια εὐαγγελίζεται.

Ἡ Βασιλεία ἔχει τρεῖς διαστάσεις. Ἡ μία εἶναι ἐσωτερικὴ: «Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστι» (Λουκ. 17, 21). Ἡ διάστασις αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸν καθαρισμὸ τῆς καρδίας ἀπὸ τὰ πάθη διὰ τῆς μετάνοιας καὶ τῆς ἀσκήσεως (νηστείας, ἀγρυπνίας, σωματικοῦ κόπου στὴν προσευχὴ κ.λπ.), τὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ διὰ τῆς ἡσυχίας, τῆς ὑπακοῆς σὲ ἔμπειρο καὶ ἁγιασμένο πνευματικὸ πατέρα, τῆς καθαρᾶς προσευχῆς, τῆς μελέτης τῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἔργων τῶν Ἁγίων Πατέρων, καὶ τὴν ἐπανάπαυσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ κέντρον τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἔργον τῆς Θείας Χάριτος. Ἡ δεύτερη διάστασις εἶναι ἐξωτερικῶς ἐμφανὴς καὶ ψηλαφητή: Εἶναι ὁ θεσμὸς τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν Θεῖα Λειτουργία, αὐτὸ ποὺ κάνουμε τούτῃ τὴν ὥρα, μὲ τὸ Μυστήριον καὶ τὴν ἁγιαστικὴ Χάρη, μὲ τὸ εὐσεβὲς Δόγμα τῆς Πίστεως καὶ τὶς συντεταγμένες τοῦ εὐαγγελικοῦ βίου, μὲ τὸν Ἐπίσκοπον καὶ τὴν ἐνότητα τῆς ἀγάπης καὶ τὸν σύνδεσμος τῆς εἰρήνης, μὲ τὴν κοινωνία τῶν Ἁγίων καὶ τὴν ἀνακαίνισι τῶν πάντων, μὲ τὴν ἀγαπητικὴ ἀλληλοπεριχώρησι καὶ τὴν ἀναδοχὴ τῶν ἀσθενημάτων τῶν ἀδυνάτων, μὲ τὴν ὑπομονητικὴ συμπόρευσι «σὺν πᾶσι τοῖς Ἁγίοις», μὲ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα τοῦ θαύματος. Οἱ δύο αὐτὲς διαστάσεις συνοψίζονται στὸ

αίτημα της Κυριακής Προσευχής: «*Ἐλθέτω ἡ Βασιλεία Σου*» (Ματθ. 6, 10). Ἡ τρίτη διάστασις ἔχει σχέσι με τὸν δοξασμὸ καὶ τὴν μακαρία ἀπόλαυσι τῆς αἰωνιότητος: «*Τότε οἱ δίκαιοι ἐκλάμπουσιν ὡς ὁ ἥλιος ἐν τῇ Βασιλείᾳ τοῦ Πατρὸς αὐτῶν*» (Ματθ. 13, 43). Καί: «*Κἀγὼ διατίθεμαι ὑμῖν καθὼς διέθετό μοι ὁ Πατήρ μου Βασιλείαν, ἵνα ἐσθίητε καὶ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης μου ἐν τῇ Βασιλείᾳ μου*» (Λουκ. 22, 28-29). Αὐτὴ ἡ λάμψις δὲν θὰ εἶναι μιὰ ἐξωτερικὴ κατάστασι, ἀλλὰ μία κατὰ χάριν μετοχὴ στὸ ἄκτιστον Φῶς τῆς Θεότητος, τὸ ὁποῖον εἶναι ζωὴ καὶ χαρὰ καὶ δόξα καὶ ἁγιασμὸς καὶ αἰωνιότητα. Καὶ τὸ τραπέζι βεβαίως δὲν εἶναι φαγητὰ καὶ ποτὰ χονδροειδοῦς ἀπολαύσεως, ὅπως ἀνοήτως πιστεύουν ἄλλες θρησκείες. «*Οὐ γάρ ἐστιν ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρωσικὰ καὶ πόσις, ἀλλὰ δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη καὶ χαρὰ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ*», ὅπως διδάσκει ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν Παῦλος (Ρωμ. 14, 17). Τὸ τραπέζι τῆς Βασιλείας εἶναι ἡ μετοχὴ στὴ δόξα, στὴν εἰρήνη, στὴ χαρὰ καὶ στὴν αἰώνιο ζωὴ τοῦ Χριστοῦ!

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Δικαιοσύνη, στὴν Ἐπὶ τοῦ Ὅρους Ὁμιλία Του ὁ Κύριος διεσάλπισε: «*Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται*» (Ματθ. 5, 6). Δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἀγιότητα. Ὁ Θεὸς εἶναι Δίκαιος, διότι εἶναι Ἅγιος. Καὶ οἱ ἄνθρωποι καλούμεθα νὰ εἴμεθα δίκαιοι, δηλ. ἅγιοι: «*Ἄγιοι γίνεσθε ὅτι ἐγὼ Ἅγιός εἰμι*» (Α' Πέτρ. 1, 15) μᾶς ζητᾷ ὁ Κύριος. Καὶ ἅγιος γίνεται κάποιος με τὴν δική του καλὴ θέλησι καὶ προσπάθεια καὶ με τὴν Χάρι τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀγιότητα εἶναι καρπὸς ἐλευθέρας συνεργασίας τοῦ ἀνθρώπου με τὸν Θεό. Ἀσφαλῶς τὸ περισσότερο ἀνήκει στὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ τὸ λίγο τὸ δικό μας εἶναι ἀπαραίτητο. Ἕνας σύγχρονος Ἅγιος, ὁ Γέροντας Παῖσιος ὁ Ἀγιορείτης, πάντοτε μιλοῦσε γιὰ τὸ «φιλότιμο», τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ δείχνουμε καθημερινῶς ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐντολῶν Του: «*Λίγο φιλότιμο, παιδιά! Λίγο παραπάνω φιλότιμο! Χωρὶς φιλότιμο δὲν γίνεται τίποτε*»! Μιὰ προσπάθεια με φιλότιμο, λοιπόν, ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τὰ ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς διὰ τῆς Χάριτός Του καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ ἁγιασμὸς τοῦ πλάσματος, ἡ κατὰ χάριν ὁμοίωσίς του με τὸν Πλάστη καὶ Δημιουργό του Θεόν! Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο καὶ κύριο ζητούμενο! Ὁ ἁγιασμὸς μας, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέει πολὺ ἐμφαντικά: «*... διώκετε... τὸν ἁγιασμόν, οὗ χωρὶς οὐδεὶς ὄψεται τὸν Κύριον*» (Ἑβρ. 12, 14).

Ἀλλὰ, ἀγαπητοί μου, ἡ σημερινὴ σύναξις μας εἶναι ἀφιερωμέ-

νη εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα τοῦ Νισυρίου. Ποῖος ἦτο ὁ Νικήτας; Ἐνα παιδί ἦτο, γόνος εὐπόρων καὶ ἐπιφανῶν γονέων, οἱ ὅποιοι ὅμως, γιὰ λόγους οἰκονομικοῦ συμφέροντος, κοινωνικῆς ἐξασφαλίσεως, φόβου γιὰ νομικὲς συνέπειες παρανόμων πράξεων, ὀλιγοψυχίας καὶ ἀνανδρείας, ἐγκατέλιψαν τὴν Πίστιν τοῦ Χριστοῦ, ὕβρισαν τὸ βάπτισμά των, κατεπάτησαν τὸ Εὐαγγέλιον, ἀρνήθηκαν τὴν κοινὴν μαρτυρίαν καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν Γένους καὶ ἐξετουρκίσθησαν, μεταστραφέντες εἰς τὸ Ἰσλάμ! Ὅποια δυστυχία! Ὅποια συμφορὰ ἀπερίγραπτος! Ἀφῆκαν τὸν πολῦτιμον μαργαρίτην Χριστὸν καὶ προέκριναν λίθους ἄνευ ἀξίας καὶ ἀντικρύσματος! Ἀρνήθηκαν τὴν εὐσέβειαν καὶ ἐγκολπώθηκαν τὴν ἀσέβειαν! Ἔστρεψαν τὰ νῶτα εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ ἠκολούθησαν τὴν ματαιότητα ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν αἰωνίαν καταστροφὴν καὶ ἀπώλειαν! Ἐζήτησαν τὴν ἄνεσιν καὶ τὰ ψευδῆ ἀγαθὰ ταύτης τῆς προσκαίρου ζωῆς καὶ ἀπεμπόλησαν τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν Δικαιοσύνην Του! Προέκριναν τὴν τρυφήν καὶ ἀπώλεσαν τὸν ἁγιασμόν! Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀπερίγραπτον συμφορὰν συμπαρέσυραν μαζὶ καὶ τὰ μικρὰ παιδιά τους, καὶ τὸν Νικήταν! Ὅμως φαίνεται ὅτι ὁ Νικήτας ἦτο πολὺ ἀγαθῆς προαιρέσεως, ἀπὸ «καλὴ στόφα» ψυχῆς, ὅπως λέμε, καὶ ἔτσι ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ ἐξεμεταλλεύθη τὰ ζώπυρα τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος καὶ Χρίσματος ποὺ εἶχαν παραμείνει στὰ βάθη τῆς παιδικῆς του καρδιᾶς παρὰ τὴν ἄρνησιν, τὰ ἀνερρίπισε καὶ ἔγιναν φλόγα μεγάλη ποὺ ἄρχισε νὰ καίῃ τὴν σαπρὰ ὕλη τῆς ἐξωμοσίας καὶ νὰ φέρνῃ δίψαν Χριστοῦ καὶ σωτηρίας. Ἐξύπνησε ἡ κοιμωμένη χριστιανικὴ συνείδησίς του, ἐξερράγη ὡς ἡφαίστειον, ἐξεπέταξε πῦρ θείας ἀγάπης, λάβαν θείου ἔρωτος! Ὁ νεκρὸς πλέον ἀναστήθηκε! Ὁ Νικήτας, ὁ δεκαεπτάχρονος νεαρός, ἀντελήφθη τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς ποὺ εἶχε συμβῆ στὸν ἴδιον καὶ σὲ ὅλη τὴν οἰκογένειά τους, κατενόησε τὴν ματαιότητα τόσον τῆς θρησκείας στὴν ὁποία τὸν εἶχε ὠδηγήσει ὁ ἀρνητὴς πατέρας του, ὅσον καὶ τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων, ἀγαθῶν καὶ ἡδονῶν, πρὸς τὰ ὁποῖα ρέπουν καὶ τρέπονται οἱ συνομήλικοί του. Ἐκατάλαβε ὅτι τὸ πᾶν ἦτο ὁ Χριστός, ἡ Βασιλεία καὶ ἡ Δικαιοσύνη Του. Αὐτὸς ἦτο καὶ γι' αὐτὸν ὁ πολῦτιμος μαργαρίτης, ὁ μόνος θησαυρός, ἡ μόνη Ὀδός, ἡ μόνη Ἀλήθεια, ἡ ὄντως Ζωή! Ὁ Χριστὸς ποὺ ἐγίνε ἀνθρωπος γιὰ μᾶς, ἔπαθε, ἐσταυρώθη, ἀπέθανε, ἐτάφη, ἀνεστήθη ἐκ τῶν νεκρῶν, ἀνελήφθη ἐν δόξῃ εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ἀπέστειλε τὸ Ἅγιον

Πνεῦμα καὶ συνέστησε τὴν Ἐκκλησίαν, Βασιλείαν Του ἐπὶ τῆς γῆς, ταμεῖον χάριτος καὶ ἀληθείας, ἰατρεῖον ψυχῶν, πλοῖον ποῦ διαβιβάζει μὲ ἀσφάλεια τοὺς πιστοὺς στὸν εὐδιο λιμένα τοῦ Παραδείσου τῆς Ζωῆς! Ἦφελος ἦταν! Σχεδὸν παιδί ἀκόμη! Καὶ ὅμως ἐσκέφθηκε καλά, ἐκεντήθη τὸ φιλότιμόν του καὶ ἀπεφάσισε μὲ σύνεσιν καὶ φρονιμάδα ὠρίμου ἀνδρός καὶ μὲ σοφίαν γέροντος! Λοιπὸν, Χριστὸς τοῦ λοιποῦ! Χριστὸς καὶ μόνον Χριστός! Ἐπετάχθησαν τὰ σαρίκια καὶ τὰ μουσουλμανικὰ ἐνδύματα, ἐκαθαρίσθη ἡ ψυχὴ μὲ τὴν ἐξομολόγησι, τὰ δάκρυα, τὸ πένθος, τὴν νηστεία, τὶς μετάνοιες καὶ τὴν ὑπακοὴ σὲ ἀγίους πνευματικοὺς πατέρας, ἐνισχύθηκε ὁ Νικήτας μὲ τὴν προσευχή, τὴ μελέτη τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν βίων τῶν Ἀγίων, μὲ τὴν μετάληψι τῶν ἀχράντων Μυστηρίων τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπανῆλθε ὅλος στὸ ἀρχαῖον κάλλος, ὅπως κάποτε εἶχε βγῆ ἀπὸ τὴν ἀγία κολυμβήθρα! Ἀλλὰ δὲν τοῦ ἤρκεσε αὐτό. Ἦθελε τὴν θλιβερὴ ὁμολογία ποῦ εἶχε κάμει μὲ τὸ «Σαλαβάτι» καὶ τὴν βδελυρὰν περιτομήν, νὰ τὴν ἐκπλύνῃ μὲ παρρησιασμένην Ὁμολογίαν τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως εἰς τὸν Χριστὸν καὶ μὲ αἷμα μαρτυρίου χάριν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ χάριν τοῦ ὑβρισθέντος μὲ τὸν τέως ἐξιλαμισμόν του εὐσεβοῦς ἡμῶν Γένους. Ἔκαμε λοιπὸν τὸν σταυρόν του, ἐζήτησε εὐλογίαν καὶ πνευματικὴν ἐνίσχυσιν ἀπὸ πολλοὺς ἀγίους πνευματικοὺς ἄνδρας καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς πατέρας τῆς Νέας Μονῆς Χίου, τὸν ἐκεῖ ἐφησυχάζοντα Ἐπίσκοπον πρώην Θηβῶν Μακάριον καὶ ἀγιοταφίτας καὶ ἀγιορείτας πατέρας ἀπὸ τὰ ἐκεῖ Μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων καὶ ἔσπευσε νὰ παρουσιασθῇ μὲ ἀφοβὸν παρρησίαν ἐνώπιον τῶν Ὁθωμανικῶν ἀρχῶν κατοχῆς τῆς νήσου ὡς Χριστιανός, ὡς Νικήτας καὶ ὄχι Μεχμέτης, ὡς πιστὸν τέκνον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἐντελῶς ξένος πρὸς τὸν Μωαμεθανισμόν, νὰ πληρώσῃ δὲ καὶ τὸ χαράτσι, τὸ ὅποιον ἦτο φόρος τῶν κατὰ τὸ Ἰσλάμ ἀπίστων, δηλ. τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν Ἑβραίων. Ὁ διάβολος ἐσήκωσε τὴν κόλασιν ἐναντίον του! Δὲν ἠνείχετο νὰ τοῦ ξεφύγῃ ὁ νεαρὸς Νισύριος. Οὔτε κολακεῖες, οὔτε θωπεῖες, οὔτε ὑποσχέσεις ἀξιωματῶν καὶ ὑλικῶν ἀπολαύσεων, οὔτε ἀπειλές, οὔτε φόβητρα, οὔτε δαρμοί, οὔτε βασιανιστήρια ἀνήκουστα, ἐστάθηκαν ἱκανὰ νὰ τὸν μεταπείσουν: «Χριστιανὸς εἶμαι, Νικήτας ὀνομάζομαι, τὸν Χριστὸν πιστεύω καὶ προσκυνῶ ὡς τὸν μόνον ἀληθινόν Θεόν, Χριστιανὸς θέλω νὰ ἀποθάνω!» Ἔτσι καὶ ἐγίνε! Ἠξιώθη τῶν μαρτυ-

ρικῶν ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς εὐσεβείας στεφάνων! Ἐμαρτύρησε καὶ προσετέθη στὰ ἑκατομμύρια τῶν παλαιότερων τοῦ Ἁγίων Μαρτύρων, νέα δόξα τῆς Ἐκκλησίας αὐτός, νέο καύχημα τῶν πιστῶν, νέος φωστήρ τοῦ νοητοῦ στερεώματος!

Νικήτας, σταυροφόρος νικητῆς καὶ τροπαιοῦχος κατὰ τοῦ διαβόλου, κατὰ τῆς πλάνης καὶ τοῦ ψεύδους, κατὰ τοῦ σκότους καὶ τῆς ἀπωλείας! Νικήτας, νίκη τῆς εὐσεβείας, τοῦ φωτὸς καὶ τῆς ἀληθείας! Νικήτας, ἄγγελος ἐπίγειος, νέος εὐσεβόφρων Μακκαβαῖος, νέος ἱερὸς τέταρτος δίπλα στοὺς ἐν Καμίνῳ Τρεῖς Παῖδας, νέος καλλιὰθλος Στέφανος, στέφανος καλλιανθῆς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία «ὡς πορφύραν καὶ βύσσον» περιβεβλημένη τὸ ἅγιον καὶ παρθενικὸν αἷμα του, δοξάζει τὸν Νυμφίον τῆς Χριστόν, σεμνύνεται ἐπὶ τεκναγαθία, ἄγει ἐορτὴν εὐφρόσυνον καὶ πανήγυριν δημοτελῆ σήμερον τὴν μνήμην του ἐορτάζουσα!

Χαρῆτε τον Νισύριοι! Ξεχάσετε τὸν μυθικόν, τὸν ἀνύπαρκτον Πολυβώτην! Ὁ Νικήτας εἶναι τὸ σέμνωμά σας! Ὁ Νικήτας εἶναι τὸ καλόν σας ὄνομα! Χαρῆτε τον Δωδεκαννήσιοι! Χαρῆτε τον νέοι καὶ νέες - ἕνας ἀπὸ σᾶς εἶναι! Χαρῆτε τον παιδιά! Χαρῆτε τον ὅλοι! Ὅπως τὸν χαίρεται καὶ ἡ Χίος, ὅπως τὸν χαίρεται ἡ μεγάλη ἀγιορειτικὴ Μονὴ τῶν Ἰβήρων, ὅπως τὸν χαίρεται ἡ Μήτηρ τοῦ Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶναι καὶ δική σας Μήτηρ, καὶ μὲ ἀπέστειλε ἐδῶ σήμερα γιὰ νὰ σᾶς μεταφέρω τὸν ἀσπασμόν, τὴν στοργὴν καὶ τὴν ἀγάπην Της, τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν εὐχὴν τοῦ σεπτοῦ Προκαθημένου Της Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ μας Πατριάρχου κυρίου κυρίου Βαρθολομαίου! Χαρῆτε τὸν Νικήταν, χαρῆτε τὸν Χριστόν μας, ὁ Ὅποιος ἐδέχθη τὴν θυσίαν τοῦ νεαροῦ παιδιοῦ τῆς Νισύρου ὡς θυμίαμα εὐῶδες καὶ εὐπρόσδεκτον ἐνώπιόν Του, χαρῆτε τὴν Πίστιν μας τὴν Ὁρθόδοξον καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν μας μὲ τὸν Ποιμενάρχη σας καὶ τοὺς ἱερεῖς σας, μέσα στὴ μητρικὴ ἀγκαλιὰ τῆς Παναγίας μας τῆς Σπηλιανῆς καὶ τῆς Ποταμήτισσας, κάτω ἀπὸ τὴν φιλόστοργο σκέπη τοῦ Πατριαρχείου μας! Χαρῆτε τὴν ἑλληνοπρεπέστατη καὶ ἀγιοτόκο νῆσο σας, τὴν ὠραία Νίσυρο! Πάντοτε, ἀδελφοί μου, «χαίρετε, καταρτίζεσθε, παρακαλεῖσθε, τὸ αὐτὸ φρονεῖτε, εἰρηνεύετε, καὶ ὁ Θεὸς τῆς ἀγάπης καὶ εἰρήνης ἔσται μεθ' ὑμῶν» (Β' Κορ. 13,11). Ἀμήν!

ΟΜΙΛΙΑ
ΤΟΥ ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΔΕΡΚΩΝ κ. ΑΠΟΣΤΟ-
ΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΑΣΜΟΝ ΚΑΙ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΤΟΥ ΝΙΣΥΡΙΟΥ (ΝΙΣΥΡΟΣ 21.6.2015)

Σεβασμιώτατε ἅγιε Κώου καὶ Νισύρου κύριε Ναθαναήλ,
 Σεβασμιώτατοι καὶ ἀγαπητοὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί,
 Πανοσιολογιώτατε ἅγιε Καθηγούμενε τῆς Ἱ. Μονῆς τῶν Ἰβήρων
 κύριε Ναθαναήλ,
 Εὐλαβέστατοι λοιποὶ κληρικοὶ ἀδελφοί,
 Ἐντιμότατοι ἄρχοντες,
 Ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Κυρίῳ!

Ἀπὸ ἡμέρες ἡ Νισυριώτικη εὐσέβεια εἶχε ἀρχίσει νὰ προετοιμά-
 ζεται γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ μεγάλου τέκνου τῆς Νι-
 σύρου Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικήτα καὶ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἱεροῦ
 λειψάνου του ποὺ θησαυρίζεται στὴν μεγάλη Μονὴ τῶν Ἰβήρων τοῦ
 Ἁγίου Ὁρους. Καθημερινῶς ἐτελοῦντο Παρακλήσεις στὸν Ἅγιο καὶ
 στὸ τέλος οἱ εὐσεβεῖς «ἐννιαμερίτισσες» γυναῖκες ἔψαλλαν τὸ «Μοι-
 ρολοῖ» τοῦ Ἁγίου καὶ τὸν παρακαλοῦσαν: «νὰ φρουρῇ τὴ Νίσυρο
 νύχτα καὶ τὴν ἡμέρα, νὰ μεσιτεύῃ στὸ Θεὸ τὴν ἐπὶ γῆς εἰρήνην, νὰ
 προοδεύῃ, νὰ νικᾷ πάντα ἡ Χριστιανοσύνη»!

Χθὲς ὁ Ἅγιος σωματικῶς ἐπεσκέφθη τὸν τόπο του καὶ τοὺς συ-
 μπατριῶτες του. Naί, εἶναι ἐδῶ, ἀνάμεσά μας, ὄχι μόνον ἐν πνεύ-
 ματι καὶ ἀοράτως, ἀλλὰ καὶ ὁρατῶς καὶ ψηλαφητῶς διὰ τοῦ ἱεροῦ
 λειψάνου του καὶ συναγάλλεται μαζί μας καὶ σκιρτᾷ καὶ σκορπίζει
 χάριν καὶ εὐλογία! Πρὸ ὀλίγου, μὲ τὴν τέλεσι τῆς Θείας Λειτουργίας
 ἐφθάσαμε στὸν κολοφῶνα τοῦ ἑορτασμοῦ καὶ ὁ ἴδιος ἦταν ὁ προε-
 ξάρχων τῆς πανηγύρεως. Ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆμα καὶ τὸν σολέα, μέχρι τὰ
 ψαλτήρια, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὰ πέριξ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, αὐτὸς ἦταν
 ὁ ἔχων τὸ γενικὸν πρόσταγμα, ἄλλοτε συνοδεύων τὸν χορὸ τῶν
 ἁγίων Ἀγγέλων καὶ Ἀρχαγγέλων καὶ ἄλλοτε στηρίζων ἡμᾶς, κλῆρο
 καὶ λαό! Καὶ ἤδη ἦλθε ἐδῶ καὶ μᾶς ὑποδέχεται χαρίεις στὴν πατρικὴ
 του οἰκία! Στὸ σπίτι ὅπου εἶδε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ αἰσθητὸν φῶς τοῦ
 ἡλίου. Στὴν αὐλὴ ποὺ ὡς μικρὸ παιδάκι ἔπαιξε μὲ τὰ ἀδέλφια καὶ τὰ
 γειτονόπουλα τὰ πρῶτα του ἁθῶα παιχνίδια. Τὸ σπίτι ὅπου ἐγνώ-
 ρισε τίς πρῶτες ἀνθρώπινες συγκινήσεις. Ἀλλὰ καὶ τὸ σπίτι ὅπου

έβίωσε την μεγάλη συμφορὰ τῆς ἀλλαξοπιστίας, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ ἀπὸ μέρους τοῦ ἦτο ἀθέλητος, διότι ἦτο τόσον μικρὸς ὥστε δὲν εἶχε συνείδησιν τῶν γενομένων. Εἶναι ὅμως τὸ ἴδιο σπίτι ὅπου καὶ ἀφυπνίσθηκε πνευματικῶς καὶ ἀνεζήτησε τὰς χριστιανικὰς του ρίζας καὶ ἔκλαυσε γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς θείας δωρεᾶς καὶ ἐζήτησε ἐκ νέου τὸν Χριστόν, Τὸν ἠγάπησε μὲ πάθος, Τὸν ἠκολούθησε μὲ ὑποδειγματικὴν ἀφοσίωσι στὴ μαρτυρικὴ πορεία τοῦ Πάθους καὶ ἔφθασε μὲ χαρὰν καὶ αὐταπάρνησι μέχρι τῆς ὁμολογίας καὶ τοῦ βασανιστικοῦ θανάτου χάριν τοῦ ἁγίου Ὄνόματός Του, χάριν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Πίστεως, χάριν τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τοῦ Γένους!

Εἴσθε παντὸς ἐπαίνου καὶ πολλῶν συγχαρητηρίων ἄξιος, ἀγαπητὲ ἅγιε Κώου καὶ Νισύρου, διότι ἀφοῦ ἀνεκαλύψατε τὴν ἐρειπωμένην πατρικὴν οἰκίαν τοῦ Ἁγίου, δὲν ἐφείσθητε κόπων καὶ δαπανῶν προκειμένου νὰ τὴν ἀγοράσετε, νὰ τὴν ἀναστηλώσετε καὶ νὰ τὴν παραδώσετε σήμερον εἰς τὴν εὐλάβειαν τῶν εὐσεβῶν προσκυνητῶν. Ἐπαινοῦν πολὺν ἀπονέμομεν ἐπίσης εἰς ὅσους συνέβαλαν οἰκονομικῶς, καὶ μάλιστα ἐν μέσῳ σοβούσης μεγάλης κρίσεως, διὰ τὴν ἀγορὰν καὶ ἀνακατασκευὴν τῆς οἰκίας, εἰς ὅσους προσέφερον προσωπικὴν ἐργασίαν, εἰς ὅσους ἐστήριξαν ἠθικῶς καὶ νομικῶς τὴν εὐλογημένην πρωτοβουλίαν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως. Ἄξιος παρὰ Κυρίῳ ὁ μισθὸς ὅλων σας! Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ Ἅγιος μὲ ἀγαλλομένην καρδίαν ἀποδέχεται τὴν προσφορὰν σας αὐτὴν ὡς προσφορὰν εἰλικρινοῦς ἀγάπης καὶ εὐλαβείας πρὸς τὸ πρόσωπόν του καὶ φιλοτίμως θὰ ἀνταποδώσῃ εἰς βοήθειαν, εἰς εὐλογίαν, εἰς πρεσβείας πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ὑμῶν, ὑπὲρ τῆς Νισύρου, ὑπὲρ ὅλης τῆς θεοσώστου Μητροπόλεως Κώου καὶ Νισύρου καὶ ὑπὲρ ὅλων τῶν εὐσεβῶν προσκυνητῶν ὁποθενδήποτε καὶ ἐὰν ἔρχωνται μέχρις ἐδῶ διὰ νὰ ἐκδηλώσουν τὴν πρὸς τὸν Ἅγιον εὐλάβειαν καὶ ἀγάπην των! Εἴθε εἰς ἔτη πολλὰ ὅλοι νὰ ἐορτάζετε καὶ νὰ πανηγυρίζετε ἀξίως τὸν ἀξιόθεον Νικήτα, τὸ μέγα κλέος.

Περαίνων τὸν λόγον μου ἐπιθυμῶ νὰ μεταφέρω διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὸν ἀδελφικὸν πρὸς τὸν Μητροπολίτην σας ἀσπασμὸν καὶ τὰ συγχαρητήρια τοῦ Παναγιωτάτου Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριάρχου κυρίου κυρίου Βαρθολομαίου, καθὼς καὶ τὴν πρὸς πάντας πολύτιμον Πατριαρχικὴν Αὐτοῦ εὐλογίαν καὶ σεπτὴν πατρικὴν εὐχήν, ὡς καὶ τὴν πολλὴν ἀγάπην τῆς ἐσταυρωμένης Μητρὸς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄς εἴπωμεν, τέλος, ὅλοι πρὸς τὸν Μάρτυρα Νικήταν ἀπὸ καρδίας: «Φύλαττε τοὺς πόθῳ τὴν σεπτὴν, μάκαρ, ἐκτελοῦντας σου μνήμην, ταῖς πρὸς τὸν Κύριον θείαις παρακλήσεσι, καὶ δὸς τὴν ἴασιν τοῖς νοσοῦσι, καὶ πρόφθασον τοῖς ἐν τοῖς κινδύνοις, θάλασσαν δὲ κόπασον τοῖς θαλαττεύουσιν, ἥ σου τὸ πολυάθλον σῶμα, Μάρτυς, δεξαμένη φυλάττει μέχρι τῆς κοινῆς ἐξαναστάσεως» (ἐσπέριον κεκραγάριον). Ἀμήν.

